

GESCHIEDENIS VAN DE DOOPSGEZINDEN

DOOPSGEZINDEN IN FRIESLAND.

en

HOLLAND, ZEELAND, UTRECHT. Blz. 300

Door

S. BLAUPOT – TEN KATE.

**AMSTERDAM
P. N. VAN KAMPEN
1847**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

INHOUD

Inleiding

1. **Wederdopers door Prof. Dr. G.P. van Itterzon, in Geschiedenis van de Kerk.**
2. **Beschrijving van de Doopsgezinden**
3. **Groei van de Doopsgezinde gemeenten (Vermaningen genoemd) in Nederland**
4. **De Reformatoren tegen de Doopsgezinden**
5. **BESCHRIJVING OVER DE DOOPSGEIZNDEN DIE DE EERSTE KERKGEMEENSCHAP VORMDEN TEN TIJDE VAN DE REFORMATIE**
6. **GESCHIEDENISSEN DER DOOPSGEZINDEN door Steven Blaupot ten Cate**

INLEIDING

De Reformatie in Europa die begon door te breken in 1517, door het krachtig optreden van Maarten Luther, had een voorgeschiedenis. De voorlopers van de Reformatie gaven duidelijk blijken dat er in de meeste landen een grote afkeer gekomen was van het Pausdom en een verlangen naar de waarheid. Om tot waarheid en oprechtheid te komen in leer en leven, is Gods Woord onmisbaar nodig. Er kwam een verlangen onder de mensen dat dit Woord weer mocht gekend worden en dat men het kon lezen in de vaderlandse taal. De Latijnse vertaling van de Bijbel werd een gruwel in de ogen van het eenvoudige volk die de waarheid begeerden. Als we de historie's lezen van de Reformatie kunnen we bemerken dat er een geestelijke-opwekking aan vooraf ging en mee samenging. Anders waren de mensen niet in een jaar tijds zo overtuigd geworden van de leer zoals Luther die bracht. De grond was enigszins bewerkt en werd nu dieper omgeploegd en bezaaid.

De Reformatie kwam voort in de Rooms-katholieke kerk. **De Reformatoren** hadden nieuwe inzichten in de leer van Gods Woord, maar zij bleven in sommige punten vasthouden aan de Roomse leer en hiërarchie. Dit kwam ook openbaar in die visie van de Reformatoren en hun aanhangers, dat er maar één ware kerk van Christus is. Natuurlijk is dat zo, maar die kerk van Christus openbaart zich in verschillende genootschappen, leerstellingen, tradities en culturen. De Reformatoren hadden daar veel moeite mee, dat er ook een kerk van Christus kan zijn, buitenom die gemeenten die zij hadden mogen stichten. De meesten bleven op het standpunt staan: het is maar één ware Kerk. Het gevolg was dat gemeenschappen en kerken die niet door de reformatoren waren gesticht, tegelijk verdacht werden. Om hier niet verder op in te gaan, kunnen we dit met een voorbeeld aantonen: *De Doopsgezinde gemeenten*, Vermaningen, genoemd.

De grote ramp van de Anabaptisten was, dat de zogenaamde Wederdopers revolutionair ontwikkelden met wereldse strijd. Kijk naar de ramp van Munster 1535. En wat de ellende zo groot maakte voor de overgebleven Anabaptisten, zij werden op één hoop gegooid met de Wederdopers. Vandaar dat de Anabaptisten zich in Nederland **Doopsgezinden** noemden; in tegenstelling tot de Wederdopers, zwoeren deze alle geweld af.

Toen de mensen in Nederland en in andere landen, de Schrift begonnen te lezen, onpartijdig zonder traditie en oprecht, gingen ze zich ook bezinnen op het leerstuk van **de Doop**. Vanuit de Schrift konden ze concluderen dat de kinderdoop niet in Gods Woord wordt voorgeschreven of bevolen. En uit de historie en de kerkgeschiedenis kon men lezen, indien men daartoe gelegenheid had, dat de kinderdoop langzaam begonnen is in de 2e of 3e eeuw na Christus en dat er altijd kerken geweest zijn, zelfstandig of in groepsverband, die vasthielden aan de leer van de apostelen: *onderwijzen en daarna dopen*.

Weinigen weten dat de **Doopsgezinde Gemeenschap de eerste kerkelijke groepering was in Zuid- en Noord Nederland**. De Lutherse geschriften werden overal gelezen, maar het kwam pas later tot een geordend kerkverband van Luthersen en Calvinisten, d.w.z. Gereformeerden.

Het is een afwijking die de kerken vanaf de Reformatie altijd beroerd hebben, namelijk de gedachte: **onze kerk – in Nederland de Hervormde Kerk - is alleen de ware kerk**.

Je vond het niet alleen bij de reformatorische kerken, maar ook weer bij de kerken van de Afscheiding in Nederland en in andere Europese landen, zowel als in de Verenigde Staten.

In de Afscheiding zei men: *wij zijn de wettige voortzetting van de Nederlands Hervormde kerk*. Anderen zeiden op hun beurt: *wij zijn een wettige afscheiding van dit of dat kerkgenootschap die een wettige voortzetting waren van Afgescheiden gemeenten*.

In voorgaande eeuw kwam dat al heel sterk naar voren in de Gereformeerde in Kerken Vrijgemaakt die zich beroemden, de enige ware kerk van Christus te zijn. En wij vinden het ook in de Gereformeerde Gemeente in Nederland, die in 1953 verder ging met het motto: *wij hebben alleen de Zuivere Waarheid*. En in de andere reformatorische kerkgenootschappen is ook precies hetzelfde hoogstaande gevoel te vinden. Zo ook de Gereformeerde Gemeenten. Echter, hoezeer dominee G.H. Kersten zijn eigen gemeenten verdedigde, hij zei en schreef: *'Wij zijn een gedeelte van Christus' kerk in Nederland*. Wij leven op het ene brokstuk, anderen op een ander." Was die vernedering in onze eigen kringen en bij anderen maar zo gebleven! Ook bij de Baptisten gemeenten leeft ditzelfde idee: *wij hebben het meest Schriftuurlijk denkbeeld van de Doop*.

Paulus' woord geldt voor ons allen wat hij tot de Romeinen zegt over hun grote voorrechten: *Wees niet hooggevoelende, maar vrees*.

Het is ook geen wonder. Als mensen **Geloofsbelijdenis** doen bij een gemeente of kerkverband, hebben ze de overtuiging: *hier is de waarheid*. Mist men die overtuiging, dan kun je niet oprecht geloofsbelijdenis doen.

Vanwege de naamloze verdeeldheid, ellende, en verdriet, zijn de meeste kerken nu wel zo ver gekomen, om een toontje lager te zingen. Zo niet, dan zal men die lagere tonen wel leren. En het is te hopen dat men het nog in zijn leven leren mag.

Een bijkomend verschijnsel is, dat kerkmensen, zowel voorgangers als leden **een tegenpartij zoeken** om zich daartegen te kunnen verzetten of afmeten om een vast standpunt in te nemen. Dit is een menselijk gebeuren en dat zie je overal in de menselijke samenleving, zowel kerkelijk als in de politiek. Men zoekt een ijkpunt voor eigen gelijk en geruststelling en zet zich daarmee af tegen anderen. Onze menselijke natuur is volgens de Schrift *hatelijk en elkander hatende tegenover onze medemens*. Dat doet ieder mens, of het in de wereldse leven is of in een godsdienstig leven. Een mens leeft zichzelf uit, met of zonder mom van godsdienst. Om daaraan ontdekt te worden, hebben we nodig ons te realiseren dat **de liefde tot de naasten het 2e gebod is**, en gelijk aan het 1e gebod: *God lief te hebben boven alles*. In theorie is dit niet moeilijk te begrijpen. Maar in de praktijk hebben we werkelijk de Geest van God nodig om naar de regel van de Heilige Schrift te leven.

Wat staat ons nu te doen? De Gereformeerde Religie is ons zeer dierbaar. Maar erbij behoort toch ook **de vernedering voor God en mensen**. Niemand zoek hetgeen van zichzelf is, maar ook hetgeen eens anderen is. *Dat gevoelen zij in u, hetwelk ook in Christus Jezus is*.

Dus, figuurlijk gezegd, onze rouwkleren aantrekken en met diepe schuldbelijdenis voor God en de mensen onze kerkelijke zonden belijden en betreuren. De Schrift zegt, *een ander uitnemender achten dan ons zelf*. Het valt zwaar om deze tekst te citeren, ziende op zichzelf. Immers we zijn allen schuldig van het hoofd tot de voeten. En dan, beladen met schuld trachten om te mogen komen aan de Genadetroon om verzoening af te smeken. En die genade hebben, laten die proberen tot de Koning van de Kerk te komen, om Zijn Hogepriester kleed te mogen aanraken door het geloof ... we zouden de kracht ervaren tot verzoening voor ons aandeel in persoonlijke en kerkelijke schulden.

De eeuwige en aanbiddelijke Zoon van God verlene die genade aan Zijn verbroken kerk in ons land, om Zijn Verbondswil, is de hartelijke wens van Willem Westerbeke. -- In smart en droefheid geschreven --

Mei 2019

Zie voor het ontstaan en voor de martelaars van de Doopsgezinden in Nederland, o.a. **MARTELAREN VAN LUTHERSE EN GEREFORMEERDE RELIGIE**. STICHTING DE GIHONBRON. MIDDELBURG. 2019. www.theologinet.nl

1. Wederdopers door Prof. Dr. G.P. van Itterzon, in *Geschiedenis van de Kerk*. Kampen 1964

"In het opkomend Protestantisme hebben de Wederdopers een tamelijk sterke stroming gevormd. Zij stelde 1. de sekte tegenover de kerk; 2. het inwendig licht tegen over de Schrift; 3. volkomen heiligheid tegenover rechtvaardiging door het geloof alleen; 4. de bejaardendoop ná belijdenis tegenover de kinderdoop als teken van Gods genadeverbond; 5. een wettelijke zedeleer op grond van de Bergrede tegenover een leven uit het geloof alleen; 6. een weerloos dulden van onrechtvaardige overheidsmaatregel en een wantrouwen ten opzichte van de staat tegenover de belijdenis van een overheid, die moet regeren naar het Woord van God.

Natuurlijk werden deze inzichten niet alle schakeringen van deze groep even duidelijk samen aangetroffen, maar het uitgangspunt bij allen was toch hetzelfde: een mijding van het gewone, aardse, kerkelijke staatkundige leven en een zich opsluiten in een kring van volmaakte vromen, die reeds de hemel op aarde hadden gevonden, een gemeente zonder vlek of rimpel.

Toen Luther zich op de Wartburg schuil hield, begon de dweperij met Karlstadt in Wittenberg en werden de spanningen ondragelijk groot met de komst van de Zwickauer profeten Storch en Stübner, volgelingen van Thomas Münzer (1521--1522). De terugkeer van Luther heeft aan de onrust, die zij hadden gezaaid, een einde gemaakt.

In Zürich traden Coenraad Grebel, Felix Manz vooral **Balthasar Hubmaier**, predikant te Waldshut, tegenover Zwingli op en daarbuiten waren Johannes Denk, Ludwig Hätzer, Hans Hut en Melchior Hoffmann leiders van betekenis. Onder de leus van de bejaardendoop wonnen zij zóveel aanhangers, dat Zürich na vergeefse disputen en geschriften van Zwingli met straffen tegen hen optrad. *Toen zij zelfs met de dood werden bedreigd*, trokken zij uit Zwitserland weg, maar verspreidden zich als reizende predikers over Moravië, Lijfland, Zuid- en Noord-Duitsland en Nederland. Hun belangrijkste steunpunten werden nu Moravië en de grote Zuid-Duitse steden Straatsburg, Augsburg en Neurenberg.

In het begin werd Melchior Hoffmann, een bontwerker van beroep, na allerlei omzwervingen in Lijfland, Zweden en Holstein in Straatsburg gastvrij ontvangen. Toen hij zich echter ging uitgeven voor Elia, die aan de jongste dag zou voorafgaan, ging hij weer zwerven en begaf hij zich naar Oost-Friesland, en vandaar naar Amsterdam, waar zijn ideeën gretig werden aangenomen. Toen hij evenwel in 1533 in Straatsburg terugkeerde in de verwachting, dat hier het Nieuwe Jeruzalem zou neerdalen, werd hij gegrepen en stierf hij, na tien jaar in harde gevangenschap te hebben gezocht, aldaar in de kerker (1543).

Het zaad, dat hij had uitgestrooid, was intussen welig ontkiemd. Jan Matthijs z, bakker te Haarlem, beweerde de profeet Henoeh te zijn en zond zijn apostelen twee aan twee door geheel Holland uit (1533). Fanatiek als hij was, gaf hij hun de wapenen in de hand en trok weldra naar Munster, waar grote scharen waren heengegaten in de verwachting, dat dit het *nieuwe Jeruzalem* was. Hier had Bernt Rothmann het Evangelie gepredikt, maar kwamen Jan Matthijs z en zijn medeprofeet Jan Beukelsz van Leiden nu aan de macht. Jan Matthijs z, de profeet, voerde thans gemeenschap van goederen in, liet de schuldbrieven verscheuren, verklaarde alle renten vervallen, deed alle bibliotheken verbranden en spaarde alleen de Bijbel. Zijn tirannie duurde echter slechts kort. De bisschop der stad belegerde Munster en toen Matthijs z met twintig man de stad uittrok om als een tweede Gideon het gehele leger van de bisschop te verdrijven, werd de dweper aanstonds neergeslagen en in stukken gehouwen.

Zijn opvolger, Jan Beukelsz, die Leiden kleermaker was geweest, voerde nu de veelwijverij in, hield er zelf 17 vrouwen op na, waarvan hij er eigenhandig een heeft onthoofd en waarbij

de andere vrouwen in een kring er omheen staande, zongen: *De hoge God alleen zij eer!* De wreedaard liet zich tot "koning van Zion" kronen, maar heeft van zijn waardigheid zeer kort genoten. In 1535 viel de stad in handen van de vijand; zeer velen werden gedood; Jan van Leiden zelf werd met zij medestander Knipperdollinck op ijselijke wijze gedood. Hun lijken werden in ijzeren kooien in de toren van de St. Lambertuskerk te Munster opgehangen. De hervorming had in Munster geen kans meer, de Roomse kerk keerde er in al haar aanzien terug. *Voor de zaak der Wederdopers was de tragedie in Munster de nekslag.*

Ook in Amsterdam, waar in 1535 de naaktloperij spoedig was onderdrukt, was het met de invloed dezer beweging gedaan.

Wat van de Wederdopers na Munster was overgebleven, werd door Menno Simons (1496-1561) in gemeenten verzameld. Deze priester van Witmarsum ging in 1536 tot de Wederdopers over en arbeidde in Friesland aan de beneden-Rijn, aan de Oostzee en in Holstein. Hij veroordeelde de Munsterse dweperij, maar was zelf een overtuigd spiritualist. In zijn boek *Dat Fundament de Christelycken leers* (1539) verwierp hij de kinderdoop, en verklaarde hij, dat de leer en wijsheid van Jezus Christus alleen van Boven gegeven en door de Heilige Geest geleerd moet worden. Zijn gemeenten zonder vlek of rimpel trokken zich van de wereld en het staatkundig leven terug; oefenden een strenge tucht en weigerden de krijgsdienst en de eed. Het Avondmaal werd als een gedachtenisviering beschouwd. Volkomen rustig was het echter niet overal: na de troebelen in Munster wierp de voormalige Delfts glasschilder David Joris zich op zijn beurt als de Messias op. Bij dreigend gevaar week hij naar Bazel uit, waar hij onder de schuilnaam van Johan van Brugge en onder de schijn van een arm vluchteling te zijn, nog vele jaren een groot heer van de gelden van zijn blinde vereerders heeft geleefd." Tot zover Prof Itterzon.

Persoonlijke toelichting op genoemde standpunten

De beschrijving is m.i. hooghartig. Een correctie en aanvulling is nodig. De schrijver maakt geen verschil tussen Wederdopers en Doopsgezinden in hun geloofsvisie.

De volgende punten worden stuksgewijs beoordeeld en gecorrigeerd:

1. de sekte tegenover de kerk; 2. het inwendig licht tegen over de Schrift; 3. volkomen heiligheid tegenover rechtvaardiging door het geloof alleen; 4. de bejaardendoop ná belijdenis tegenover de kinderdoop als teken van Gods genadeverbond; 5. een wettelijke zedeleer op grond van de Bergrede tegenover een leven uit het geloof alleen; 6. een weerloos dulden van onrechtvaardige overheidsmaatregel en een wantrouwen ten opzichte van de staat tegenover de belijdenis van een overheid, die moet regeren naar het Woord van God.

1. De sekte tegenover de kerk.

In Handelingen 24 worden de gemeenten van Christus een sekte genoemd. Paulus zelf noemt het farizeïsme een sekte, Hand 26:5. Een groep mensen die het geheel van een geloofsgenootschap verbreekt en zich als de beste profileert, wordt een sekte genoemd als ze zich niet naar de Schrift gedragen in leer en gemeenteleven; en zich voornamelijk op één persoon richten. De Doopsgezinden hadden in die tijd de kenmerken van de ware Kerk van Christus volgens art. 29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Zie ook art. 27 en 28.

2. Het inwendig licht tegen over de Schrift

De Doopsgezinden richten zich zodanig op de Schrift dat zelfs Guido de Bres schrijft: "dat het scheen alsof zij de gansen Bijbel opgegeten of op hun duimken hadden". G. de Bres, *wortel, oorspronck en fundament der Wederdopers*, bl. 8.

3. Volkomen heiligheid tegenover rechtvaardiging door het geloof alleen

Dit was een zwak punt in de leer van de Doopsgezinden. Soms krijgt de leer van de heiligmaking de voorrang boven de rechtvaardigmaking. En dat is heel ernstig. De rechtvaardigmaking om-niet is de grondzuil van de leer van Paulus en in navolging van hem, de leer van de Reformatoren. Echter, die hun Geloofsbelijdenis leest, bij Van Braght beschreven in zijn Martelaarsspiegel, kan zien hoe dicht deze aansluit bij de Gereformeerde visie. Bovendien staat in deze bundel beschreven hoe de martelaren stierven met een volle roem in Christus alleen, als hun rechtvaardigmaking voor God en hun Hoop op de eeuwige zaligheid.

4. De bejaardendoop ná belijdenis tegenover de kinderdoop als teken van Gods genadeverbond.

Deze beschuldiging is terecht. Maar het mag als een erekroon genoemd worden. De Doopsgezinden houden zich in hun doopsvisie geheel aan de Schrift. Ze konden geen gebod vinden voor de kinderdoop, dan een kerkelijke traditie langzamerhand in de 2^e of 3^e eeuw begonnen.

5. Een wettelijke zedeleer gegrond op de Bergrede tegenover een leven uit het geloof alleen

De Doopsgezinden beschouwden de *voorschriften van het Evangelie als de enige regel van hun leven*. Daarin zijn alle leefregels en wetten van het Oude Testament begrepen, of vervuld. Zoals Paulus schrijft in Romeinen 6-8 en Galaten 3. Naderhand legde men te weinig nadruk op de Rechtvaardigmaking louter en alleen door het geloof. Er ontstond een wettische heiligmaking met teveel gewicht op een uitwendig leven.

6. Een weerloos dulden van onrechtvaardige overheidsmaatregel en een wantrouwen, etc.

Dit 'kwaad' is niet zo erg als het opgevat wordt. De Wederdopers waren vreedzame burgers die nooit opstand verwekt hebben in ons land. De weigering om het land tegen overlast en geweld te beschermen en te verdedigen, is niet goed te praten. Willem van Oranje, hun grootste begunstiger, deed dat ook niet. Anders waren ze uit de Nederlanden verdreven.

Van de menswording van de Zoon van God

Een veel voorkomende beschuldiging naar het adres van Menno Simons is zijn opvatting over de menswording van Christus. Deze werd terecht door de Gereformeerde vaders bestreden. We moeten erbij bedenken dat de leer bij hen en de Hervormden toen nog in een beginstadium was.

Dr. S. Cramer schrijft in het voorwoord van *Het Offer des Heeren* blz. 18, 19

... Eén denkbeeld echter, dat een dogmatisch leerstuk mag heten, keert, en geenszins als uitdrukking die zij maar aanhouden, in het 'Offer des Heeren' in bijna ieders brieven terug: de **eigenaardige oud-menniste menswordingsleer**; en verder naast deze hun gevoelens over de doop en over het avondmaal. Die menswordingsleer is bekend. Zij meenden, dat Christus' reinheid zou aangetast zijn geweest, wanneer hij in enige aanraking met iets aards en menselijks had gestaan, en beweerden daarom dat hij wel *in*, maar *niet van* Maria was geboren. Ook kwam hun een Wezen, God en mens te gelijk, onverklaarbaar voor; dan vonden zij het nog begrijpelijker, dat de pre-existentie Christus bij de

conceptie in een mens was veranderd; en immers: 'isset geloove onbegrijpelijc', - dit had de pastoor tegen Adriaan Cornelis z. beweerd - 'hoe connen wy dan salich worden?' fol. 109 r°.

Maar ook van die menswording maken de martelaars in het 'Offer des Heeren' zelven geen ophef: zij maken uit eigen beweging, b.v. in de brieven aan de hunnen, daarvan zelden of nooit gewag. Alleen doordat zij telkens daarover verhoord werden en dus wel gedwongen waren hun gevoelens te staven, bekleedt dit punt in de brieven waarin zij aan de hunnen verslag geven van hetgeen hun wedervaart een veel bredere plaats dan in hun eigen en hun onderling godsdienstig leven het geval was. Zo is het ook met de doop en het avondmaal. Daarover werden zij eindeloos door de rechters ondervraagd, enz.

Er waren tal van martelaren van de Dopers die door de Rechters hierover ondervraagd werden en toch een Bijbels antwoord gaven. Bovendien werd in een latere *Geloofsbelijdenis* een betere omschrijving gegeven. Zie hun *Geloofsbelijdenis* door Th. van Braght beschreven in zijn Martelaarsspiegel, folio 1107. Deze artikelen werden schriftelijk opgesteld en op 9 oktober 1626 aan de afgevaardigden van het Hof van Holland overhandigd. Hier volgt een kort uittreksel:

Van de incarnatie (menswording) van de Zoon van God

... Wij geloven en belijden, dat God bereid is Zijn zeer grote liefde aan de mensheid te tonen (die door de zonde in de dood en in veel verderf gevallen was) en door de daad uit te voeren Zijn genadige beloften aan de vaders gedaan (Gen. 3: 15; 12: 3; 22:18; Deuteronomium 18:18), daartoe zijn enige gezonden (Johannes 3:16), lieveling (Lukas 9:35), en geliefde Zoon (Mattheüs 3:17), die was van eeuwigheid (Hebreeën 1: 2), door Wie alle dingen werden geschapen en gemaakt (Kol. 1: 16; Hebr. 1), in deze wereld (Johannes 3:17; 1 Johannes 4: 9), die graag gehoorzaamde de wil van Zijn Vader (Psalm 40: 8; Hebreeën 10: 7), en kwam van Boven (Johannes 3:31; 8:23), uit de hemel (3:13; 6: 62), kwam voort uit Zijn Vader (16:28) verliet zijn Goddelijke heerlijkheid (17: 5), vorm (Fil. 2: 6) en rijkdom (II Korinthe 8: 9), neerdaalde (Efeziërs 4: 9), kwam in deze wereld (Johannes 16:28), zodat de maagd Maria door de macht van de Allerhoogste (Luk 3:5), ontving Hem (Jesaja 7:14, Mattheüs 1:23, Lukas 2: 7), zodat ook de dezelfde, en geen andere, uit haar werd geboren (Jesaja 7: Mattheüs 1:25; ; Gal. 4: 4). Want hoewel Maria de Zoon van God in een andere vorm droeg dan waarin Hij met de Vader was vóór de grondlegging der wereld; toch is het toch Dezelfde, Wiens uitingen vanouds zijn geweest, van eeuwigheid, Micha 5: 2; is één. 9: 6.

Want het Woord of de Zoon is vlees geworden. Johannes 1:14. Ja, hij die gelijk God was, kwam als een andere man. Fil. 2: 7. De Zoon van God verscheen in de vorm van zondig vlees (Romeinen 8: 3), en God werd geopenbaard in het vlees (I Timotheüs 3:16), zodat de tweede Man Christus de Heere Zelf uit de hemel is. I Cor. 15:47. Daarom was hetgeen de apostelen in Christus zagen, met hun ogen, met hun oren gehoord en met hun handen getast van het Woord des levens; zodat zij dat eeuwige Leven zagen dat bij de Vader was. 1 Johannes 1. Want God heeft Zijn eerstgeboren Zoon in de wereld gebracht, die alle engelen en mensen moeten aanbidden. Hebr. 1: 6; Fil. 2:10. En als we zo geloven, hebben we in ons voordeel het getuigenis van God en van alle rechtvaardigen, die unaniem uitroepen: dat deze zichtbare Mens Christus de Zoon van God is (Mattheüs 3:17, Johannes 1: 2; 9:37; 11:27; Matt. 16:16; 1 Joh. 4:10; 5: 5), die woonde onder de mensen (Johannes 1:14; Zacharia 2:10; Mar. 3: 37), en Wie de hogepriesters, omdat Hij Zichzelf betoonde de Zoon van God te zijn, ook ter dood veroordeeld. Marcus 14:64; Johannes 18:35.

Ten slotte, hoe vals wordt er dikwijls geschreven over **Balthasar Hubmaier**, geb. Friedberg, 1485 geëxecuteerd Wenen, 10 maart 1528 een van de eerste leraars van de Doopsgezinden,

toen nog Wederdopers genoemd. Om hem na zijn dood nog recht aan te doen, volgt hier een weergave van hem uit de Martelaarsspiegel.

MARTELAARSSPIEGEL DOOR TH. J. VAN BRAGHT FOL. DEEL 2 FOL. 61

BALTHASAR HUBMOR EN ZIJN VROUW, Ca 1528

Ten tijde van **Zwinglius** was er ook een Balthasar Hubmor [Hubmaier] van Friedberg, die de papisten een Doctor van de Heilige Schrift noemden, een geleerde en welsprekende man. Hij was eerst leraar en prediker in Ingolstadt en kwam vervolgens naar Reinsburg, waar hij krachtig predikte tegen de Joden en hun woeker.

Door de verlichting van de Heilige Geest werd de gruwel van het pausdom hem geopenbaard, waardoor hij, volgens de raad van God, zich daarvan afscheidde. Vervolgens verwierp hij, samen met andere dwalingen, de zelfverkozen kinderdoop en onderwees hij met al zijn macht de doop van gelovigen, zoals door Christus geboden. Maar zoals de ogen van deze donkere wereld het heldere licht van het heilige Evangelie niet kunnen verdragen, en omdat op deze manier tegen hun vals geloof en slechte werken werd getuigd; daarom werd Balthasar Hubmor, samen met vele anderen, gehaat en vervolgd door de wereld.

Na vele verleidingen, uitzettingen en gevangenneming, kwam hij naar Nichlasburg, in Moravië. Naderhand arresteerden zij hem en zijn vrouw en brachten ze naar Wenen, in Oostenrijk, waar hij, na vele beproevingen en lange gevangenisstraf, tot as werd verbrand, er met grote standvastigheid aan leed, en zijn vrouw verdronk; en aldus bevestigden beiden standvastig met hun dood het geloof dat zij van God hadden ontvangen. Ef. 2: 8.

en aldus bevestigden beiden standvastig met hun dood het geloof dat zij van God hadden ontvangen. Ef. 2: 8. Lees ook Sebastian Franck, over de Romeinse ketters, letter B.

OPMERKING Van Braght:

Deze Balthasar Hubmor heeft een boekje uitgegeven waarin hij klaagt over **Zwinglius en zijn volgelingen**. Hij schrijft dat ze teweegbrachten dat er op een gegeven moment twintig personen, mannen, zwangere vrouwen, weduwen en jonge meisjes ellendig in een donkere toren werden geworpen; en dat dit vonnis over hen gevelde werd, dat ze nooit meer, tijdens hun leven, hetzij zon of maan, zouden zien en hun laatste dagen op brood en water moesten leven; zodat ze allemaal, dood en levend, samen moesten blijven en in de donkere toren vergaan, totdat er niemand levend achterbleef.

Zo proefden sommigen gedurende drie dagen geen stuk brood, opdat de anderen iets konden hebben om hun leven te behouden.

"O God," schrijft hij verder, "wat een vreselijke, strenge en zware straf tegen vrome christenen, van wie niemand iets slechts kon zeggen, alleen dat zij, volgens het bevel van Christus, de waterdoop ontvangen hadden!"

O, droevige *deformatie*, zeggen wij, van de zogenaamde Gereformeerden! Moge de Heere hen vergeven en genadig zijn vanwege hun zielen met blinde ijver.

Zie klacht van Balthasar Hubmor, tegen Zwinglius, overal; ook het Voorwoord aan de onpartijdige lezer in het Offerboek gesteld van 't jaar AD 1615, letter I, enz.; ook de Chroniek van den Ondergang, etc., edit 1617 p. 1031, kol. 2.

2. Beschrijving van de Doopsgezinden

Tijdens de Republiek ontstonden vier hoofdrichtingen: Waterlanders, Friezen, Hoogduitsers en Vlamingen. De Dopers werden, net als bijvoorbeeld de Joden en de katholieken “gedoogd”. Ze waren er wel maar ze mochten hun geloof niet zichtbaar uitoefenen. De kerkgebouwen, vaak de *Vermaning* genoemd, zijn daarom een eind van de rooilijn van een straat of weg af gebouwd. Soms zelfs zijn ze helemaal niet zichtbaar omdat ze achter de huizen midden in een bouwblok staan (bijvoorbeeld in Grouw, Haarlem, Deventer en Joure). Dat veel Mennisten in deze tijd sterk gericht waren op een zuiver leven, blijkt uit de benaming die zij hun kerkgebouwen gaven, nl. “Vermaning”.

Zij werden door de overheden, misschien ook als reactie op de afwerende Menniste opstelling, uitgesloten van veel overheidsfuncties. Ook mochten zij geen lid zijn van de gilden. Veel Mennisten werkten daarom in de (geld)handel. In de gouden eeuw kwam waarschijnlijk daardoor een grote groep Mennisten tot grote welvaart. De Vechtstreek boven Utrecht met zijn vele weelderige buitens werd ook wel de “Mennistenhemel” genoemd.

Vanaf de 18e eeuw schoven veel Mennisten wat betreft de orthodoxie steeds meer op naar de vrijzinnige hoek. Misschien bracht de maatschappelijk positie die zij in de Republiek hadden met zich mee dat zij meer open stonden voor op verandering gerichte “verlichte” ideeën.

Bij de Bataafse Revolutie in 1795 hadden verhoudingsgewijs veel doopsgezinden als patriot een actieve rol. Door de invoering van het gelijkberechtigd burgerschap werden zij, evenals de rooms-katholieken en de joden na de revolutie geëmancipeerd. In 1806 werden de gilden opgeheven en konden zij dus ook alle beroepen vrij uitoefenen. Wel werd hun het gewoonterecht tot militaire dienstweigering ontzegd.

Behalve de leer van Luther kreeg ook de Doperse religie in Zuid Nederland, Vlaanderen en Zeeland bekendheid. De eerste verkondigers van de Doperse leer bereikte na 1532 de Zeeuwse eilanden, waar ook Walcheren onder behoort. In Middelburg vormde zich al spoedig een Doperse gemeente.

‘In de Nederlanden vormden de Dopers de eerste groep die wél radicaal de breuk met de officiële R.K. Kerk voltrok.’ (J. Dehaene)

De Doopsgezinden leerden het Evangelie op een nieuwe wijze vanuit de Schrift. Tevoren waren de erediensten in het Latijn. Men stelde nieuwe ambten in en het Heilig Avondmaal volgens de leer van de Bijbel.

Doopsgezinden wilden liefst de doop herstellen naar *de instelling van Christus* in Mattheüs 28 vers 19 verwoord. Eerste belijdenis, daarna dopen.

Deze verwerping van de Rooms-katholieke doopspraktijk, en de over-doop van de volwassenen brachten de Dopersen in grote verachting en vervolging. Van de 57 bekende Zeeuwse martelaren die gedood werden vanaf 1530-1572 zijn er minstens 33 Doopsgezind. Gevluchte protestanten die elders gedood zijn worden hier niet meegerekend.

Dit werd een grote afschrik voor de eenvoudige kerkmensen. Ze kozen veel liever voor het opkomend Calvinisme, waar de Roomse doop als wettig werd beschouwd. Weliswaar afgezien van de gebruikelijke ceremonies en bijgelovige praktijken. Bovendien liet men de dwaling los *dat de doop de erfzonde vergeeft*.

M. Bucer, de Straatsburger Hervormer zocht in zijn gemeenten een compromis. De kinderdoop die ambtelijk en eenvoudig bediend moest worden, was alleen geldig als kinderen in de puberteit kwamen, - circa 14 en 17 jaar - en de doopbelofte die hun ouders voor hen hadden gedaan, door een kind persoonlijk, plechtig in de gemeente werd overgenomen. Dit

werd *confirmatie, belijdenis*, genoemd. Als een jong volwassene hiertoe niet genegen is, dan heeft zijn doop in feite niet de betekenis meer die in het Doopsformulier eraan wordt toegekend. Veel Doopsgezinden werden hierdoor overtuigd en sloten zich aan bij de Lutherse of de Gereformeerde Kerken. Zie ook RD. 29 juni 2017, W. Eradus.

We moeten ook constateren dat de grote rol van de Wederdopers bij het instorten van de Rooms Katholieke kerk in Zeeland zeer veronachtzaamd werd door kerkhistorische studies.

Dirk Philips

Dirk Philips (Leeuwarden, 1504 - Emden, 1568) was een Nederlands Doopsgezind oudste. Samen met zijn broer Obbe en Menno Simons was hij een van de belangrijkste leiders die de Doperse beweging in de noordelijke Nederlanden in rustiger vaarwater bracht na het mislukken van het Munsterse rijk van Jan Matthijsen Jan van Leiden.

Dirk Philips was de zoon van een katholiek priester en kwam via zijn oudere broer Obbe onder invloed van de prediking van het duizendjarig rijk door Melchior Hofmann. Rond 1534 werd hij gedoopt en al kort daarna, in 1535, aangesteld als oudste. In tegenstelling tot veel andere Dopers beschouwden Obbe en Dirk de komst van het *duizendjarig rijk* als een *geestelijk* en niet als een wereldlijk gebeuren. Zij wezen het geweld af waarmee Jan Matthijs en Jan van Leiden dit rijk concreet in Munster wilden realiseren. Na de ondergang van het Munsterse rijk werden zij gedwongen te vluchten en leidden een reizend bestaan.

Dirk werkte in deze periode veel samen met de door zijn broer gedoopte pastoor Menno Simons, die toen de voornaamste leider van de dopers werd. Rond 1545 trad Dirk uit de schaduw van Menno en werd hij een van de belangrijkste bestrijders van het spiritualisme in Doperse kring. Hij polemiseerde in godsdienstgesprekken en boeken onder andere tegen Adam Pastor en Sebastiaan Franck. In zijn eigen opvattingen zijn echter ook spiritualistische trekken te vinden, bijvoorbeeld in zijn visie op de sacramenten doop en avondmaal die hij als symbolen beschouwde die verwezen naar een geestelijke werkelijkheid en niet als genademiddelen. Hij vatte zijn verschillende theologische en ethische geschriften in 1564 samen in *Enchiridion*, een boek dat lange tijd veel gezag had onder conservatieve mennonieten, zoals de Oude Vlamingen en nog steeds bij de Amisch.

Dirk was strikter dan Menno en was in 1554 op het convent van Wismar betrokken bij het strafbaar maken met de ban van de *buitentrouw*, het huwen met een niet-doperse partner, en het instellen van de echtmijding, het verbod op omgang met een door de ban getroffen echtgenoot. Zijn medewerking in 1565 aan het besluit om de oudste Leenaert Bouwens, die nog strikter de kerkelijke tucht wilde toepassen dan hijzelf, te schorsen leidde tot een splitsing van de doopsgezinden in de Lage Landen in Friese en Vlaamse gemeenten. Het gevolg was dat Dirk Philips hierdoor in het kamp van de meer gematigde Vlamingen terechtkwam. Hoewel hij streefde naar een zo zuiver mogelijke gemeente, wees hij de gedachte dat de gemeente volmaakt diende te zijn af.

A. de Groot, Dirk Philips, in: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*

Leendert of Leenaart Bouwense

Een man die dus ook veel betekend heeft voor de Doopsgezinde gemeenschap is Leendert of Leenaart Bouwense. Sommelsdijk, 1515 - Hoorn, 1582. Bouwens was waarschijnlijk betrokken bij de overzeese handel en was in zijn jonge jaren rederijker. Zijn verbale begaafdheid bracht Menno Simons ertoe om hem in 1551 aan te stellen als oudste. Vanuit zijn

woonplaats Emden speelde Bouwens met Menno en Dirk Philips een belangrijke rol bij de opbouw en organisatie van de doperse beweging. Hij doopte in de dertig jaar dat hij oudste was meer dan 10.000 mensen. Waar Menno en Dirk vooral in het Oostzeegebied werkten, was Bouwens met name actief in de Nederlanden.

Bouwens zette zich in voor een strakke handhaving van de kerkelijke tucht en was onder andere in 1554 betrokken bij het convent van Wismar waar werd vastgelegd dat leden die in de ban werden gedaan, voortaan gemeden dienden te worden door de andere Dopers. Dit gold ook voor echtgenoten. Deze zogenaamde echtmijding riep veel verzet op. De meer gematigde gemeenten die deze praktijk niet wensten in te voeren, scheidden zich af. Zo ontstonden in de periode 1555-1557 de Waterlanders of Franekers en tussen 1558 en 1560 de Hoogduitse Doopsgezinden.

In 1561, kort na de dood van Menno Simons, werd Bouwens wegens drankmisbruik geschorst en in 1565 door Dirk Philips uit zijn ambt gezet. Dit leidde in 1568 tot een splitsing van de Doperse hoofdstroom in Friezen en Vlamingen. Philips overleed namelijk in dat jaar en Bouwens slaagde erin om de leiding over een deel van de gemeenten terug te krijgen. De Friezen waren de volgelingen van Bouwens, die onder de door hem georganiseerde oude gemeenten in dat gewest zijn grootste aanhang had. Philips had vooral de steun gehad van naar Friesland geëmigreerde Vlamingen. Bouwens overleed in 1582 te Hoorn.

Bron Wikipedia. S. Voolstra, Leenaert Bouwens, in: Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme

Gillis van Aken (ca. 1500-1557)

Gillis van Aken (niet identiek met Giesbert van Ratheim of Gys van Rotheim, werd ook Giesbert von Breberen genoemd voor zijn geboorteplaats, zie Ratheim). Gillis van Aken werd rond 1500 in of nabij Susteren geboren in het district Jülich in Born (nu Nederlandse provincie Limburg), een verzamelpunt van de recente protestantse beweging. De Jülicher Erkundung zegt over Born: "De ene genaamd de heer Gillis, een buurkind, predikte ook hier." In de verificatie (Verhandlung) voor de magistraat van Born op 16 juni 1533, gaf één Gielis van Dilsen toe dat hij had ingestemd met het prediken van 'Heer Gilis' in Susteren en hem had gehoord. Omdat hij is aangesproken met de titel "Heer" mag hij, net als Menno Simons, een priester zijn geweest.

In 1531 reisde hij al als predikant Doper door Limburg en moet hij ook in Aken hebben gewerkt, uit welke stad hij zijn naam heeft gekregen. Lange tijd stond hij aan de zijde van Menno Simons en werd hij 'een hoofd en een bisschop van de anabaptisten'. Twee zusters van Illekhoven aan de Maas getuigde tijdens een proces in 1540 dat Gillis bleek was, van gemiddelde hoogte, met een puntige bruine baard en grote ogen. Soms droeg hij zijn haar lang, op andere momenten sneed het. Tijdens een bijeenkomst in Goch in 1542 bevestigde en instelde Menno Simons hem als ouderling tegelijk met Adam Pastor en Antonius van Keulen.

Vanaf die tijd was Gillis een van de voortreffelijke Doopsgezinden, nam hij deel aan verschillende belangrijke bijeenkomsten van de oudsten en reisde hij door een groot deel van Nederland en Duitsland. Hij moet heel veel hebben gedoopt, want geen ander wordt zo vaak genoemd door de martelaren als degene die hen doopte. In 1552 werd hij "verboden" door Menno en zijn volgelingen op een bijeenkomst in Mecklenburg wegens overspel, maar hij werd weer hersteld in 1554, na de biecht. Vervolgens werden de Mennonieten vaak hierover verweten (het vertrouwen was geschokt). Naar aanleiding van de splitsing in 1555 over de kwestie van het negeren van verboden huwelijkspartners, lijkt hij zeer gestreng te zijn geweest in zake van huwelijksmijding; en dus een factor geweest in de scheiding van

de Waterlanders en Hoog-Duitsers, van de overige Doopsgezinden. Ook was een voorname factor dat hij de Ggodheid van Christus loochende.

Gillis werd in 1557 gevangen genomen tijdens het prediken in Willeboortsveld bij Antwerpen. Uit angst voor de dood reciteerde hij en bood aan het katholicisme te bevorderen op de plaatsen waar hij eerder had gepredikt, maar hij ontsnapte daardoor alleen aan de brandstaak. Op 10 juli 1557 werd hij onthoofd, zijn rechterhand afgesneden en zijn lichaam gebroken op het rad. Vanwege zijn herroeping nam Van Braght hem niet op in de Martelarenspiegel. Zijn zoon Gillis was prediker in Amsterdam en de bekende Galenus Abrahams z de Haan was zijn kleinzoon.

Zie Bax op deze site: *Het Protestantisme in het bisdom Luik en vooral te Maastricht*. Bax identificeert Gillis van Aken met Gys van Rothern.

Bron: Doopsgezinde Bijdragen (1918)

Er waren in **Nederland anno 2007** 118 doopsgezinde “gemeenten” (logistiek verenigd in de Algemene Doopsgezinde Sociëteit), met 8362 (per 31 december 2007) leden (270 minder dan per eind 2006).

Per eind 2008 was het aantal leden met bijna 400 afgenomen naar 7996.

Eind 2009 telden zij nog 7649 leden. Ze zijn vooral te vinden in Friesland, de IJsselsteden, en (Noord-) Holland.

3. Groei van de Doopsgezinde gemeenten ('Vermaningen' genoemd) in Nederland

"Na 1531 wordt de Reformatie in ons land Anabaptistisch. Onder de Doopsgezinden bestond geen eigenlijk geestelijk ambt, en voor zover ik weet zijn slechts zelden priesters/ leraars bij de Doopsgezinden geworden. De Anabaptisten hadden hun Oudsten, Leraars of Vermaners; deze waren voor het grootste deel uit den handwerkstand voortgekomen. Vooral in den eerste tijd, toen de rumoerige en oproerige beweging nog in gang was, waren zij zeer talrijk."

Bron: De Martelaren DER HERVORMING IN NEDERLAND tot 1566 Academisch Proefschrift door I. M. J. HOOG. SCHIEDAM 1885

(Onderstaande citaten zijn te vinden in deze *Historie van de Doopsgezinden* door S. Blaupot)

Het is bewezen, dat er reeds vóór 1530 vele Doopsgezinden in Nederland gevonden werden. Hoe stil zij zich ook hielden en hoe zij zich, om der vervolging wille, verschuilden, er bestaan geschiedkundige sporen genoeg van hun aanzijn. Maar zij hadden geen hoofd, hetwelk de gemeenschappelijke belangen regelde. En in hun vrijheidsgezindheid en afkeer van alle geestelijke banden zochten zij ook naar geen hoofd. Evenmin hadden zij geregelde gemeenten, en het was ook wel moeilijk in zulk een tijd, om die te verkrijgen.

... Ook schreef de martelaar **Jan GERJAITS, van Texel**, in 1564 uit zijn gevangenis te 's Gravenhage: "Lieve broeders! het is mij met de Heere een grote blijdschap, dat ik verneem, hoe de wijnberg des Heeren groot wordt en zijn rankskens zich wijd en zijd uitspreiden, daar mij zo lange naar verlangd heeft. Nu, zo dank ik mijn en uw God, dat ik zulks hore, als gij geschreven heb, en verblijde mij nu, **dat het licht in alle kanten en hoeken opgaat en schijnt over alle bergen**, zo als ik het van vele vrienden hoor, die mij in mijn banden komen troosten. Dus, mijn lieve vrienden! weest naarstig, een iegelijk naar zijn gave"

... In 1539 werden er drie van deze plaats te Monnikendam gemarteld. LEEGHWATER verhaalt, dat er in het begin der Hervorming slechts twee of drie personen de leer van CALVINUS waren toegedaan, zodat men de Doopsgezinden mede tot vroedschappen en schepenen nam, om dorps zaken voor te staan, dewijl daar geen hals zaken zijn te verrichten.

... Zelfs in de kloosters drong hun leer door, zoals in 1558, van drie vluchtelingen uit een klooster te Goes, de een in Friesland en een ander in Vlaanderen, hun geloof beleed.

... Zo bericht mede '**DIRK PHILIPS, IN: De tweede lieffelijcke vermaninghe**, bl. 15, aan zijn broeders, dat hij op zijn reis door Nederland grote blijdschap had gemaakt: "**Omdat Gods Woord daar zo vruchtbaar is en zoveel de gemeenten van de Heere toegedaan worden, zodat mij dunkt, dat er een zonderlinge zegening van God over mijn vaderland gekomen zij. Daarom verheug ik mij daarover uit de grond mijns harten, omdat daar de wijngaard des Heeren bloeit. O, wat een verandering en wisseling! Wie zou dat voor tijden gedacht en gemeend hebben!**"

(Dirk Philips was een tegenstander van het Munsters avontuur. Zie pag. 264 van dit doc.)

Inderdaad, de gevoelens der Doopsgezinden namen hand over hand toe. Een zeer aanzienlijk, misschien het aanzienlijkst gedeelte der On-Roomsen, tegen en na het midden der

XVIe eeuw, was in **Noord-Holland** Doopsgezind. *Reeds sedert 1645 hadden de twee beroemde en verdienstelijke mannen Jan ARENTSEN en PETRUS GABRIEL, de Hervormde leer daar gepredikt, en zij beiden waren nog in 1566 de enige Gereformeerde predikanten in Holland! "*

... Plaatsen in Zeeland en Utrecht weet ik niet bepaaldelijk aan te wijzen, behalve de reeds gemelde, ofschoon ik niet twijfel, of er hebben toen mede te **Middelburg, te Vlissingen, Veere, Goes en Brouwershaven** reeds gemeentelijke verenigingen bestaan, te meer, daar ook TE WATER IN *Reformatie van Zeeland*, Voorrede, bl. xvi. getuigt, **dat het getal der Doopsgezinden al vrij groot in Zeeland** was. Het volgende tijdperk zal omtrent beide gewesten meer leveren.

Opkomst van Wederdopers

De hoogleraar YPEY houdt de Wederdopers voor mensen, die deels uit miltzucht, deels uit dweperij te samen gekomen, om in hun verenigde macht tegen het zwaard der wet of tegen de vervolging veiligheid te zoeken, eigenlijk de heffe uitmaken van de Protestantse Christenen, en gelijk staan met het bandeloze grauw der Lutherse en Calvinisten, hetwelk in 1566 de openbare kerken en beelden bestormde. Daarenboven wijst hij aan, dat er onder de Wederdopers zowel Lutherse en Calvinisten als Doopsgezinden waren, gelijk hun hoofden zelve, THOMAS MUNZER. ROTHMAN en Jan VAN LEIDEN. Hij voegt er bij, *dat men de Doopsgezinden wel degelijk van de Wederdopers, in afkomst en gevoelens, onderscheiden moet.*

In dit zeggen van deze hoogleraar ligt ongetwijfeld veel waarheid. In de grond moet men echter de Wederdopers niet te sterk van milt- en dweepzucht beschuldigen, ofschoon zij zulks geworden zijn door aanhitsing van hun hoofden. Ik treed niet op, om de Nederlandse Wederdopers te verdedigen, gelijk RANKE en BENSEN niet zonder grond hebben gezegd, wat er voor de eer van de Duitse boeren te zeggen viel, die eindelijk, na lang getrapt en verschopt te zijn, de vaan van een opstand ontrolden, waaruit zoveel gruwelen zijn voortgevloeid. Maar iets moet ik toch bijbrengen, om het ontstaan van die Wederdopers in ons vaderland duidelijker te maken. Enz.

4. DE REFORMATOREN TEGEN DE DOOPSGEZINDEN

ZWITSERSE HERVORMERS

Buitengewoon groot was in het begin der XVIIIde eeuw de nood van de Doopsgezinden in Zwitserland. Dit land van *staatkundige* vrijheid liet geen *Godsdienst-vrijheid* toe. En hier waren het niet de Roomsen, maar de Hervormden, [volgers van Zwingli, Bucer, Oecolampadius, Calvin en Beza] die de Doopsgezinden verdrukten. Het scheen, dat de geest van **Calvinus**, die Servetus te Genève liet verbranden, en van **Zwinglius, die alle Doopsgezinden wilde verdrongen hebben** (volgens zijn ijsselijke regel, - *qui iterum mergit, mergatur* -, het nageslacht bijbleef.

... Schotanus erkent ook (in zijn *Gronden der Mennisterije*, bl. 313 en 317) dat vele van de Hofmannische Wederdopers tot de Hervormden werden bekeerd door M. Bucerus, Capito, Hedio en Zellius, gelijk van de Zwitsersers door Calvinus zelven.

GUIDO DE BRES

(Heel droevig is het dat De Bres zich zo hatelijk uitlaat, schrijft Dr. Langeraad tegen de Wederdopers.)

...De Bres verbleef drie jaar in Sedan, tot juli 1566. Hier in Sedan had hij de rust om te werken. De Brès was hofprediker van Henri Robert de la Marck. Hij schreef hier onder meer zijn boek *La racine, source et fondement des anabaptistes, etc.* Wortel, bron en fundament van de Anabaptisten etc. Franse titel: *La racine, source et fondement des anabaptistes; ou rebaptisez de nostre temps. Avec tresample refutation des arguments principaux, par lesquels ils ont accoustumé de troubler eglise de nostre seigneur Iesus Christ, & seduire les simples. Le zout reduict en trois livres, [Rouen] (Abel Clemence) 1565.*

Nederlandse titel: *De wortel, den oorspronck ende het fundament der Wederdooperen, oft Herdooperen van onsen tijde, met overvloedige wederlegginghe der sonderlinckste argumenten, door de welcke sy ghewoon zijn de gemeynte onsen Heeren Jesu Christi te beroeren ende de eenvuldige te verleyden, / alles in drie boecken tsamen ghestelt ende vergadert door Guy de Bres, anno 1565, ende uut der Franchoysscher talen in onser Nederduytscher spraken eerst overgheset door J. D. R., [S.l., s.n.] 1570.*

GUY DE BRES, een der eerste en bitterste Hervormde schrijvers tegen de Doopsgezinden, betuigde in 1565, dat zij er steeds op aandrongen, om het geloof uit de werken of het leven te kenmerken. Nu zegt hij wel, dat zulks zo veel is, als met de heiligheid te koop te lopen en dat het goede leven van enig mens zijn kwaad geloof niet goed kan maken; maar hij weet op het gedrag dier mensen geen andere blaam te werpen, "dan die van Farizeeuwse geveinsdheid en schijnheiligheid", zonder zulks nader te bewijzen.

... Over andere moeilijkheden, de Doopsgezinden te Middelburg aangedaan, spreken wij later. De bekende Hervormde leraar **G. DE BRES**, een der eersten van dat genootschap, die openlijk tegen de Doopsgezinden optrad, schreef zelf in zijn *Wortel, enz. der Wederdooperen*, fol. 3, a: "**Wij weten wel, dat sy hedensdaachs ghecn meerder vyanden (aengaende hacr leeringhe) ter Werelt en hebben, dan onslieden.**"

... Mijn resultaat komt dus hierop neder, dat ik volstrekt geen gewicht kan hechten aan het zeggen van de heer TER HAAR: "de oudste geschiedkundige opgaven stemmen daarin overeen, dat MENNO door o. PHILIPS, een der zendelingen van J. MATTHIJSSEN, gedoopt en onder oplegging der handen ter prediking is gewijd geworden," en dat ik, op dezen grond althans, hem niet durf verdenken van rechtstreekse betrekking tot de eigenlijk gezegde Wederdopers.

Wel zegt GUIDO DE BRES, - en velen hebben hem geloofd en zeiden het hem na: MENNO SIMONS, DIRK PHILIPS, ADAM PASTOR en LEINERT BOUWERS, zijn dezen niet al t' samen daaruit (uit de Munstersen) gesproten? Het is blijkelijk."

... Zekerlijk op grond van MENNO'S bevestiging door OBBE, schrijft TER HAAR, maar als men het verband van die woorden bij DE BRES nagaat, dan blijkt zulks niet. Want onmiddellijk, vóór die vraag en dat toestemmend antwoord, betuigt deze: "Wij hebben gehoord, dat de koning (J. VAN LEYDEN) zijn leven wel had willen behouden of bergen, belovende, de Wederdopers van Holland, Braband, enz. te doen zwijgen of de mond te stoppen, en zoverre te brengen, dat zij der overheid in alles onderdanig zijn zouden. Hetwelk genoeg te kennen geeft, ***dat de Wederdopers der voorschreven landen en plaatsen van die van Munster uitgesproten zijn.***"

Het is dus op die belofte van de gevangen en bitter beknelden oproermaker Jan VAN LEYDEN, die beweerde ook toen nog aan allen het zwijgen te kunnen opleggen, *dat niet alleen de verwantschap der Doopsgezinden met de Munstersen, maar ook hun afkomst van dezen*, volgens DE BRES, blijken moet.

Hoe! Menno en de zijn zouden om VAN LEIDEN'S wil gezwegen hebben? Oproer zouden zij zeker niet hebben gemaakt, omdat die man gevangen was; daartoe was geen ontrading van de "Munstersen Koning" of van iemand ter wereld nodig. Zij zouden zulks ook wel het allerminst om de gevangen VAN LEIDEN hebben gemaakt. Maar zij zouden evenmin, tegen hun geweten, in zaken van godsdienst, aan paus of keizer onderdanig zijn geworden, al werd hun zulks ook door een geheel ander mens dan VAN LEIDEN verzocht. Ik behoef niet meer te zeggen, om te doen gevoelen, dat die belofte niets anders dan ijdele grootspraak was, of hij moest er bepaaldelijk zijn eigen aanhang mede bedoeld hebben en geen MENNO, D. PHILIPS, A. PASTOR of L. BOUWENS.

... Men kan bovendien bij dezen niet alleen, maar ook bij D. Philips, P. van Ceulen en vele Martelaars, waarvan wij later zullen gewagen, op elke bladzijde zien, hoe de Heilige Schrift hun grondslag is. Zij tonen een bekendheid met dezelve, die ons verbaasd doet staan; en **Guy de Bres**, anders hun bittere vijand, zeide niet ten onrechte van hen, "dat het scheen alsof zij de gansen Bijbel opgegeten of op hun duimken hadden". G. de Bres: wortel, oorspronck en fondament der Wederdopers, bl. 8.

IN DE HISTORIE WORDEN DE REVOLUTIONAIRE WEDERDOPERS VAN MUNSTER GROTELIJKS ONDERSCHIEDEN VAN DE VREDELIEVENDE DOOPSGEZINDEN DIE ALLE GEWELD AFZWOEREN.

DE FUNDAMENTELE FOUT VAN DE BRES WAS DAT HIJ ALLE DOOPSGEZINDEN VÓÓR EN NÁ MUNSTER, ZONDER ONDERSCHIED VEROORDEELDE. HOEWEL DE DOOPSGEZINDEN VEEL MEER MARTELAARS TELLEN DAN DE HERVORMINGSGEZINDEN. DEZE MARELAREN HEBBEN EEN GODZALIGE WANDEL EN GODVERHEERLIJKEND GETUIGENIS OP DE BRANDSTAPEL AFGELEGD. EN ... GUIDO DE BRES WERD OOK MARELAAR EN GING GODVERHEERLIJKEND DE BRANDSTAPEL OP.

HERVORMDE PREDIKANTEN

... Dit is de oorzaak der vervolging, die laatstgemelden te Sneek moesten verduren. Daar begaven zich in de lente van 1600 de **Predikanten G. Geldorp en Joh. Bogerman**, [later voorzitter van de Dordtse Synode 1618] gesterkt door de Overheid der stad, drie onderscheidene malen naar de vergadering der Doopsgezinden, om de eenvoudige te onderwijzen, zo als zij zeiden. Zij kregen echter geen gehoor. Kort hierna werd aan de Doopsgezinde Leraars, bij zekere straf, verboden om hun leer te verkondige, weshalve deze zich nu van de vergadering onthielden, ofschoon de Gemeente voortging samen te komen. Beide genoemde Predikanten meenden dus de kans schoon te zien, om de Gemeente, welke in zekeren zin herderloos was, tot hun gevoelens over te halen, en begaven zich met dit oogmerk dikwijls naar de plaats van derzelver samenkomst, maar hun pogingen bleven vruchteloos.

In 1601 vertaalden Geldorp en Bogerman een stukje van **Beza**, over *het ketterstraffen*, waarin zelfs *het ketterdoden verdedigd* werd, uit het Latijn in het Neêr-Duits [Nederduits = Nederlands] en droegen dat met een Voorrede op aan de Wethouderschap van Sneek. Zij betuigden in deze Voorrede, dat men om staatkundige redenen, om vrede te bewaren tussen 's Lands ingezetenen en de medeburgers ener stad, de ketteren niet moest verschonen; dit was vrede te houden met de Satan. Men moest slechts één Godsdienst in de Staat dulden. Zij willen alzo niet zelve over de consciënties heersen, maar God door zijn gebod daarover heerschappij doen voeren.

... Sommige toch van deze hoofden, en inzonderheid vele predikanten, waren gestrengere volgers van **CALVIJN en BEZA**, in geest en strekking minder verdraagzaam omtrent andersdenkenden. Dezen toonden reeds vóór 1581, dat zij het bestaan van een Doopsgezind genootschap ongaarne zagen.

Op het Hervormd synode, in **1574 te Dordrecht** gehouden, werd de vraag: "hoe men de Wederdopers weren of die op de rechten weg brengen zal?" aldus beantwoord:

"Men zal de overheid vermanen en bidden, dat ze niemand ontvangen noch lijden zullen, dan die wettelijk zweren haar gehoorzaam te zijn, en die daar nu wonen, vermanen tot gehoor des Goddelijken woords, de kinderen te doop te brengen, en zo zij zulks weigeren, dat men ze in tegenwoordigheid der predikanten ontbiede en hun opiniën bevelen te verklaren en verantwoorden. Ook zullen de predikanten zoeken in hun heimelijke verzamelingen te komen en te bewijzen, dat hun handel onrecht is"

Men ziet dus, dat deze partij het vrij ernstig op de vernietiging van het genootschap had toegelegd.

In diezelfde geest vroeg het synode te Hoorn in 1576 en 1580 aan de stedehouder SONOY de vergunning, om tegen de Doopsgezinden te mogen disputeren, en wilde een synode te Enkhuizen, in 1578 (gelijk later een dergelijk te Alkmaar in 1593, en te Edam in 1598) een dispuut aanvangen tegen HANS DE RIES Z.

Op een synode, in 1581 te Middelburg gehouden, werd de zaak van disputeren tegen de "Papisten, Wederdopers en andere dwaalgeesten" nog eens weer op nieuw behandeld en aangeprezen.

Zie BOR, Nederl. oorloghen, Boek VII, pag. 53. en HOORNBEEK, Summa Controvers, pag. 372 etc.

Een der middelen, waarvan men zich veel goeds tegen de Doopsgezinden beloofde, was het openlijk schrijven tegen hen. Maar zij werden met zulk ene zee van vijandelijke geschriften overstelpd, dat een breedvoerige aanwijzing van dezelve, al ware zij ook in liet kort samengetrokken, mijne lezers zeker niet zeer welkom wezen zou. Ik zou ze dan moeten voeren door de woestijnen van droge geloofstwisten, waarover niet zelden een brandende wind van ontstoken drift en hartstocht heenging. Daar evenwel deze weg niet geheel door ons kan vermeden worden, als wij van de lotgevallen der Doopsgezinden Kerkgemeente en van derzelver schatting in het oog van andersdenkenden enig denkbeeld wensen te geven, zo verwijzen wij te dezen opzichte naar een Bijlage.

Hier moge ik kunnen volstaan met het noemen van mannen, als: GUY DE BRES, VAN DER HEIDEN te MIDDELBURG, TAFFIN, MODÉ, PUPPIUS, FAUKELIUS, AUSTRO-SYLVIVUS, VAN DORESLAER, CLOPPENBURG, HOORNBEK en de SPANHEIMS, die de hevigste aanvallers waren; en van JACOB JANS Z., DE RIES, F. DE KNUIJT, ANTHONY JACOBS ROSCIUS, CLAAS CLAAS Z. en PIETER JANS Z. MOYER, die de eer en waardigheid der Doopsgezinden het best verdedigden.

... Dat het een oude blaam is, waarmede men de Doopsgezinden vanouds getracht heeft verdacht te maken, dat zij Socinianen zijn, en dat daaruit is voortgekomen dit spreekwoord, 't welk in de boeken der Gereformeerden wordt gevonden, zo wanneer zij tegen de gronden der Doopsgezinden schrijven: Anabaptista indoctus Sociuianus, Socinianus vero doctus Anabaptista;" gelijk men zulks en dergelijke uit vele auteurs onder de Gereformeerden, VOETIUS, HOORNBEK, DORESLAAR, AUSTROSILVIUS, BONTKMF, PETRUS DE WITTE, enz. zou kunnen tonen; waaruit klaarlijk te zien is, dat dit "vetus quicrela," een oude klacht is, die nu weder opnieuw wordt opgehaald.

Onderstaand artikel is overgenomen uit: GUIDO DE BRAY. ZIJN LEVEN EN WERKEN. Dr. A. van Langeraad. Predikant te Nieuwveen.

GUIDO DE BRES VERTALER EN BEWERKER VAN: De Geloofsbelijdenis, 1561

Duidelijk blijkt hieruit dat de Confession vervaardigd is, om Koning Philips II te laten zien, dat de godsdienst, die de Calvinisten beleden, geen aanleiding kon geven tot de misdaden, waarvan zij door hun vijanden werden beticht. Oorspronkelijk is dus de *Confession de Foy* niets anders dan een verweerschrift; dat de Confession in 1562 in 't Nederlands is overgezet geworden. 't Is zeer wel mogelijk, dat DE BRAY reeds in 1559 de hand aan het werk heeft geslagen, daar er volstrekt geen bezwaar bestaat aan te nemen, dat hij in dat jaar reeds uit Zwitserland naar zijn vaderland was teruggekeerd 1). Toch zal hij wel niet zijn begonnen, vóór dat hij kennis had gemaakt met de **Confession de Foy des églises réformées du royaume de France**, aangenomen in de eerste nationale synode, die in **Mei 1559** onder voorzitterschap van FRANÇOIS DE MOREL, heer van Callonge of Colonges, te Parijs gehouden werd. Want, ofschoon de Confessie van DE BRAY niet moet worden beschouwd als een bepaalde navolging van de Franse, zo heeft hij haar toch tot voorbeeld genomen. Niet zodra toch was SARAVIA teruggekeerd, of hij deelde DE BRAY zowel mondeling als schriftelijk het oordeel van Calvijn c. s. mee. En wat deed nu DE BRAY? De raad, die men te Genève gegeven had, opvolgen?

Nee, noch hij, noch SARAVIA stelden pogingen in het werk, om de in Frankrijk aangenomen Confessie ingang te doen vinden; de artikelen werden eenvoudig weggeborgen, en hiermee was de zaak voorlopig uit. Doch in 1561 kwam er verandering. GODFRIED VAN WINDEN namelijk gaf aan DE BRAY de raad, zijn werk te zenden aan CORNELIUS COOLTUVN, opdat deze het zou inzien en er zijn oordeel over uitspreken. Zonderling, dat DE Bray, naar 't

schijnt volstrekt niets meer van Genève wilde weten, nu men dáár zijn arbeid niet onmiddellijk had goedgekeurd. En wilde nu VAN WINNEN hem in zijn verzet tegen CALVIJN aanmoedigen? Vanwaar bij deze beide personen die terzijdestelling van hun meester? Vanwaar kwam die terzijdestelling later, toen de Confessie op haar rondreis overal werd goedgekeurd?

Toch is De Bray geen slaafs navolger geweest, daar hij de Confession Française zelfstandig omgewerkt, op menige plaats verbeterd, vermeerderd en nauwkeuriger geformuleerd heeft.

Wat op de Provinciale Synode te Armentiers heeft plaats gevonden, zal zeker wel spoedig nagevolgd zijn door andere Provinciale Synoden in de Zuidelijke Nederlanden, aangezien op de **Synode, die met Pinksteren 1565 (10 en 11 Juni) te Antwerpen** gehouden werd, reeds sprake is van de „Confession de Foy des Eglises de le pais”.

De Bray schrijver tegen de Anabaptisten

Dat DE BRAY een werk van zo grote omvang tegen de Anabaptisten schreef, verwondert ons niet; meerderen van naam deden het in die tijd. Zij beschouwden de leer van de Anabaptisten als hoogst verderfelijk en gevaarlijk voor de opkomende gemeenten, waartegen niet alle kracht moest gestreden worden. Ook deed DE BRAY dit, om de regering te laten zien, dat hij en duizenden, die met hem hetzelfde geloofden, niets met de gehate secte hadden uit te staan, in de hoop dat daardoor de vervolgingen tegen hen wat minder streng zouden worden. De menigvuldige uitgaven van het oorspronkelijke geschrift en de vertaling daarvan ook in onze taal, waarvan verscheidene oplagen gedrukt zijn, bewijzen, dat dit geschrift van DE BRAY in de geest viel van vele zijner tijdgenoten.

Wat DE BRAY zijn gehele leven door geweest was, is hij ook in zijn laatste ure gebleven. *Hij vermaande het volk tot gehoorzaamheid aan de wettige overheden.* Deze getuigenis, gegeven door vriend en vijand, mag niet betwijfeld worden. Wil men, niettegenstaande dit alles, toch DE BRAY beschuldigen van te Valenciennes oproer gepredikt te hebben, dan moet men hem houden voor een huichelaar. Maar zijn doen en laten bewijst het tegendeel; de door hem gesproken woorden, toen hij op het punt was gehangen te worden, waren opgeweld uit het diepst van zijn gemoed en even oprecht gemeend als alle dergelijke uitspraken van hem.

Zo er iets is, dat ons in hem mishaaft, het is zijn grenzeloze haat tegen de Anabaptisten, niet name ook tegen de aanhangers van MENNO SIMONS. Te meer verwondering wekt dit op, naarmate DE BRAY op het stuk van geloofs zaken inschikkelijker was dan de meeste zijner tijdgenoten. Mij dunkt, alleen vooringenomenheid tegen en afkeer van de woelingen en beroerten, door de Wederdopers in de eerste jaren van de Hervorming veroorzaakt, heeft hem verblind voor het goede, dat ook bij MENNO te vinden was.

... Als vervaardiger van de Confession de FOY heeft DE BRAY zich een blijvende ereplaats verzekerd in de rij van de beroemde Godgeleerden uit de Hervormings-eeuw.

GEWETENSVRIJHEID

Het was de grote verdienste van Prins Willem van Oranje dat hij altijd streefde naar gewetensvrijheid. Hij kreeg daarin o.a. Petrus Datheen tegen, maar werd door God gesterkt in zijn beleid.

De Waarheidsvriend. Gepubliceerd op: 24 februari 1928, schrijft P. A. v. S. als volgt:

"Hebben Lutherse te Leipzig Calvinisten geschavotteerd en Calvinisten in Denemarken buiten alle rechten gezet en elke andere godsdiensttoefening zelfs op doodstraf verboden - niet also het Gereformeerde Protestantisme!

... En zo is in wezen de gezaghebbende grote Dordtse Synode in haar eigen opvatting der dingen, dat is haar *Kerkenordening*, ten opzichte van Artikel 36 ver af van de letterlijke bewoording, zoals Guido de Bray ze neerschreef. Of ook, de Groote Synode laat het bewuste artikel ten volle gelden voor het neergeschreven doel, d.i. tegen de Wederdopers. Wat zou de Kerkenordening er toch anders hebben uit moeten zien, als de Overheid had te zorgen voor het doen prediken van het zuivere Evangelie, voor het uitroeien en weren van alle afgoderij en valse godsdienst, voor het neerwerpen van het Rijk des Antichrists

... Ik weet wel, als straks het grootste gevaar over is, dat Datheen een andere houding aanneemt ten opzichte van Overheid en Kerk; maar ik weet ook, dat Datheen straks dit standpunt weer opgeeft en Wederdoper wordt. En ook hiérop weer terugkomt, maar - en dit is het kardinale bij de erkenning van zijn dwaling, - toch erkent, dat hij inzake de Overheid veel te veel de Reformatietijd vereenzelvigt heeft met de Oud-Testamentische oorlogen. En in zijn brief aan de d Haagsche Synode schrijft hij: Door de genade des Heiligen Geestes heb ik mijn ziel zo gesterkt in dien godsdienst, welken ik tot hiertoe beleden heb, dat ik hoop daarbij te blijven met afkeuring en veroordeling U van "de godslasteringen en dwalingen der Wederdopers) enz. Ik haal dit even aan tot sterking van mijn betoog, dat in Artikel 36 Guido de Bray het oog heeft gehad op den valse godsdienst der Wederdopers en niet op de aan dwaalleer-rijke Roomse Kerke Christi).

(EINDE CITAAT DR. LANGERAAD)

5. BESCHRIJVING OVER DE DOOPSGEIZNDEN DIE DE EERSTE KERKGEMEENSCHAP VORMDEN TEN TIJDE VAN DE REFORMATIE

De Hervorming in Zeeland, door C. Rooze-Stouthamer

Niet-Doperse groeperingen

Eeuwenoude patronen worden niet voetstoots gewijzigd. Slechts een deel van de nieuwgezinden had omstreeks 1550 een nieuw geestelijk tehuis gevonden in het Dopers milieu. Het merendeel van hen leefde voort binnen het vertrouwde verband van de kerk: katholieken met een protestantiserende inslag. Hervormingsgezinden of evangelischen noemden we hen tot nu toe. Hiermee werd — het zij hier nogmaals herhaald — geen welomschreven factie binnen de kerk aangeduid. Deze benamingen zijn van toepassing op vogels van diverse pluimage: personen met duidelijk omljnde hervormingsgezinde ideeën, daarnaast mensen die slechts een deel van het reformatorisch gedachtengoed tot het hunne gemaakt hadden en ook lieden die hoe dan ook gretig inspeelden op alles wat naar vernieuwing rook: *de genegentheyt van den volcke tot aller nieuwicheyt*.

Voor sommigen van deze nieuwgezinden nam het leven een meer radicale wending. Voor hen vormde een breuk met de kerk de consequentie van een overtuiging, zoals dat ook steeds voor de Dopers het geval geweest was. Het lijkt er wel op dat het merendeel van hen die de kerk om die reden de rug toekeerden tot omstreeks 1555 in Doperse kringen opgenomen werden. In enkele steden waar actieve Dopers aanwezig waren, in Veere en Zierikzee, vinden we vóór die tijd geen sporen van andere groepsvorming.

Maar misschien geldt dat toch niet overal. Zo werd in Middelburg omstreeks 1545 een groep mensen aangetroffen die de *kercke en de geestelicke persoenen nye lief en hebben*, maar die wel sterk geïnteresseerd waren om over deze zake van gedachten te wisselen met de augustijner prior. Er zijn enkele aanwijzingen dat het hier om een niet-Doperse kring zou kunnen gaan. Zo bestonden er relaties tussen Brugse hervormden en Middelburg. Dat bleek bijvoorbeeld toe: Gijsbert Gerards z., een van de leiders van de Brugse kring, gearresteerd werd en op 4 augustus 1542 in Brugge ter dood gebracht. Zijn broer Adriaan, van wie hij verklaarde zijn ketterij geleerd te hebben, wist zeer goed waarheen hij de wijk moest nemen: naar Middelburg. Het is verder niet onmogelijk dat Wouter Deleen in Middelburg een zekere tijd als voorganger gefungeerd heeft ... Wellicht was zich dus in Middelburg reeds in de jaren 1540 naast de Doperse, een tweede protestantse gemeenschap aan het vormen een gemeenschap waarvan ons overigens in de eerstvolgende jaren nauwelijks iets bekend is. Misschien mogen de namen van Anna Hendriksdr. van der Eycker en Jan Filips z., waard in de Moeyssus, in dit verband genoemd worden. Beider zaten in het midden van de jaren '40 wegens Lutherie gevangen.

Voor het volgende decennium staan ons wat uitvoeriger gegevens ter beschikking. In Goes vestigde zich in het begin van 1552 een schoenmaker uit het Rijnland. Rutgerdt Steeck, geboren in Keulen en opgegroeid in Wezel, nam er zijn intrek bij een stadgenoot, Pieter Bertelmeus z., een leertouwer uit Keulen. Hij bezocht de kerk ternauwernood; meestal bleef hij thuis, las in zijn boeken en zong Duitse liederen. ...

Zowel onder de seculiere als onder de reguliere geestelijkheid treffen we personen aan die actief geïnteresseerd waren in de nieuwe theologische ontwikkelingen. We vermelden in de eerste plaats Quirijn Govaarts z., de kapelaan die in 1560 eenichsins suspect van nyeuwe leeringe genoemd werd. En al zal de scherpe rivaliteit die er tussen hem en pastoor Clemens van Dale bleek te bestaan hier ook wel een rol gespeeld hebben, zonder grond was de verdenking tegen Quirijn stellig niet. Twintig jaar later immers treffen we hem aan als tweede hervormde predikant in Goes.

In het kruisbroedersklooster waren hervormingsgezinde strekkingen veel duidelijker aanwezig. Daar werden disputaties gehouden tussen een pater ende meer ander geselschap aldaer verkeerende. Toen het in het begin juli 1559 ook voor hervormingsgezinde paters niet langer veilig was in Goes, ontvluchtten enkelen, een drietal wellicht, de stad. Er moet een belangrijke impuls van deze kruisbroeders uitgegaan zijn. De stedelijke autoriteiten waren er allerm minst gerust op en zij deden pogingen hun invloed in te dijen. ...

Nog een andere vraag dringt zich op. In welke mate hadden deze Goesenaren — voor zover ze tenminste niet tot de Dopers gerekend moeten worden — zich losgemaakt van de kerk? Als zij inderdaad de kerk de rug hadden toegekeerd, zouden wij hen met langer aanduiden met de term "hervormings gezind". In dat geval past hen de benaming "hervormd". Deze benaming zullen wij in het vervolg steeds gebruiken voor die hervormingsgezinden, die de band met de oude kerk verbroken hadden en die zich **niet tot de Dopers** keerden.

Was dat in Goes op dat moment nog niet vast te stellen, in Vlissingen lager de kaarten omstreeks 1557 al wat duidelijker. Daar was inderdaad een Hervormde gemeenschap actief. Vrijwel mets bereidt ons voor op de ontmoeting met deze kring. Wel zaten in 1549 twee Vlissingers in Rotterdam gevangen op beschuldiging van Luterie, maar verder leek er in Vlissingen op religieus gebied niet meer aan de hand te zijn dan gedurende de decennia daarvoor. Ook Maximiliaan van Bourgondië, heer van Veere, die ook heer van Vlissingen was, hield zijn stad voor een van de meest katholieke steden van de Nederlanden. Onzacht werd hij uit deze droom geholpen door de abt van de Onze-Lieve-Vrouwenabdij te Middelburg, Mathias van Heeswijk. Deze schreef hem op 7 oktober 1557 dat er in Vlissingen geheime vergaderingen werden gehouden. ... In Vlissingen ging het in 1557 niet om bijeenkomsten naast de gevestigde kerk, waar geïnteresseerden ook eens een graantje meepikten van nieuwe theologische inzichten. De conventikels vormden hier een echt alternatief voor de kerk. Men was er zich bewust van een eigenheid die niet te rijmen viel met de traditionele kerkelijke leer. Er waren dus in Vlissingen "protestantiserende katholieken" die de katholieke kerk voorbij liepen en voortaan als protestanten hun eigen bijeenkomsten bezochten. "Hervormingsgezind" was met andere woorden omstreeks 1557 in Vlissingen voor sommigen geëvolueerd tot "hervormd". ...

Is er ook een soortgelijke ontwikkeling te onderkennen in Beoosten Schelde? In augustus 1556 bezorgde Jan Jolijt brieven van het Hof van Holland bij rentmeester Jeronimus van Serooskerke beroerende de sectaryssen ende andere gefameerden van Lutherijen. Werden hiermee alleen Dopers bedoeld?

Toch zijn er wel enkele aanwijzingen dat zich ook in Zierikzee tegen het eind van het decennium een hervormingsgezinde kern heeft bevonden die geen aansluiting zocht bij de Dopers.

Nog een andere Zierikzeeënaar arriveerde dat jaar in Londen. Het betrof Adriaan van Haamstede met zijn vrouw Peter, die vanuit Antwerpen, waar hij enkele jaren predikant geweest was van de hervormde gemeente, in mei 1559, via Aken en Emden in Londen aankwam. Zij moeten elkaar goed gekend en gewaardeerd hebben....

Misschien waren er voor 1560 meer kringen van hervormingsgezinden in Beoosten Schelde aanwezig. In Haamstede wellicht, dat door de inquisiteur Jan Paschasius in 1558 op zijn rondreis over het eiland Schouwen ook bezocht werd en waar reeds in 1545 Michèle, oudste dochter van de weduwe van Joost van Brederode, ernstig verdacht werd la secte lutheriane aan te hangen.

In Sint-Maartensdijk en Tholen misschien, of in Poortvliet, waar reeds twintig jaar eerder een groep nieuwgezinden in de gevangenis terecht kwam.

Vroegste calvinistische invloeden

De nieuwe stem die zich rond het midden van de eeuw in het Reformatorisch koor mengde, leek aanvankelijk slechts één onder de vele geluiden. Maar snel voerde ze een boventoon en binnen vrij korte tijd beïnvloedde de visie Johannes Calvijn de hervormingsbeweging in hoge mate. De wijze waar de prille hervormde gemeenschappen op de Zeeuwse eilanden zich tot gemeenten met min of meer uitgesproken calvinistische signatuur ontwikkeld kan in de jaren voorafgaand aan 1560 ternauwernood gevolgd worden. Directe informatie over het leerstellig beleven binnen deze kringen ontbreekt bij geheel. Slechts door nauwlettend na te gaan langs welke wegen de Zeeuw hervormingsbeweging haar stimulansen ontving, valt hierop enig licht.

De Engelse connectie is de eerste die hier ter sprake moet komen. Ree eerder merkten we op dat vervolgde **Dopers** daar hun heil zochten. En daarin ontstond omstreeks 1535 een vruchtbare wisselwerking tussen continentale in Engeland verblijvende Dopers. We wezen daarbij op het belang van Walcherse havens als schakel in deze vluchtroute. Niet alleen overigens vc personen die om religieuze redenen de wijk namen; ook vluchtelingen uit Ge vertrokken na de opstand van 1540 vanuit Vlissingen en Veere naar veilig oorden.

Onze speciale aandacht tijdens deze jaren gaat uit naar de man die samen met Gaspar van der Heyden de gemeente sinds 1556 leidde. Adriaan van Haamstede, van Zeeuwse geboorte, even dynamisch als de stad waar hij verblijf hield, beperkte zich in zijn evangelieverkondiging niet tot de gemeente waarvoor hij verantwoordelijkheid droeg. Hij wilde, naar zijn eigen zeggen, *het licht op eenen kandelaar stellen* en het zeker niet verborgen houden onder de korenmaat van zijn Antwerpse schuilkerk, die eerder afzondering van de wereld voorstond. De huisgodsdienst oefeningen die hij voor sympathisanten buiten het verband van zijn gemeente belegde, zorgden dan ook voor heel wat spanning met de kerkenraad. ...

De belangrijkste impuls voor de groei van de Zeeuwse hervormingsbeweging kwam tussen 1555 en 1559 evenwel uit Antwerpen. In deze stad, in tegenstelling tot het verre Emden slechts een halve dagreis van de voornaamste Zeeuwse centra verwijderd, had zich een gemeente gevormd, de **eerste Nederlandstalige gemeente in de Nederlanden** die vanaf ca. 1555 naar calvinistisch model werd ingericht, met een eigen kerkenraad, een strakke discipline en veel aandacht voor de zuiverheid van de leer.

... Met lichte straffen en zware bedreigingen liep de zaak af. Overigens was deze kennismaking met het protestantisme voor sommigen onder de aanwezigen van groot belang voor hun verder leven Willem Jans z. Cooman en Elisabeth Woutersdr. werden lid van de hervormd(gemeente van Vlissingen; Adriaan Aarts z. en zijn vrouw sloten zich aan bij d(**Dopers**.

Evenals in Antwerpen bleken ook hier in de eerste plaats heimelijke vergaderingen het doelwit van gerechtelijke vervolging te zijn; over de preker in de duinen werd verder nauwelijks meer gerept en de hervormde groep bleef evenals het voorgaande jaar, buiten schotL92 en daarmee ook buiten ons gezichtsveld.

In het voorgaande situeerden we de Zeeuwse eilanden binnen het krachtveld Antwerpen — Emden — Londen. Maar ook andere invloeden deden zich gelden. Handelaars uit Schotland en de Franssprekende gebieden zorgden niet alleen voor een constante aanvoer van wol, wijn of zout, maar brachten ook de ideeën van John Knox en Johannes Calvijn mee. ...

Ook het Schotse calvinisme dat op het eind van de jaren '50, zij het als minderheidsbeweging, aan de macht kwam, vertoonde eigen trekken. De reeds lang bestaande huiskerken, de privy kicks, met gekozen kerkenraden, waren voornamelijk in het milieu van de welgestelde kooplieden in de oostelijke kuststeden belangrijke elementen in de opbouw van het protestantisme gebleven. Zij vormden de ruggengraat van de nieuwe kerkelijke structuur. Juist uit deze kringen kwamen de Schotse wolhandelaars die Veere bezochten. Wellicht kunnen we de toenemende invloed van het Calvinisme onder de Schotten meetellen.

6. GESCHIEDENIS VAN DE DOOPSGEZINDEN

Steven Blaupot ten Cate

(Noordbroek, 29 januari 1807 - Hogezaand, 9 september 1884) was een Nederlands Doopsgezind <https://nl.wikipedia.org/wiki/Doopsgezind> predikant en liberaal politicus.

Steven was de zoon van de doopsgezinde predikant Isaäc Herman ten Cate en zijn vrouw Hester Blaupot en de neef van het Kamerlid en de minister Sam van Houten. Na het volgen van privé-onderwijs te Hogezaand en de lagere school te Noordbroek ging hij in Zaandam in de leer bij dominee Wieling als voortgezet onderwijs (1822 - 1825). Daarna studeerde hij theologie aan de Algemene Doopsgezinde Sociëteit bij het Atheneum Illustre te Amsterdam tussen 1825 en 1830. Hij was een getalenteerde student, en won hij in 1825 een zilveren medaille met zijn inzending voor een geschiedenis-prijsvraag van het Nut. In 1830 trouwde hij in Noordbroek met Sina Jans Romkes.

Na het afronden van zijn studie werd Blaupot ten Cate predikant te Akkrum in Friesland, en in 1839 keerde hij terug naar Zaandam om daar te prediken. In 1848 stopt hij echter om familie-omstandigheden en gezondheidsredenen en ging hij in Hogezaand wonen. Na in 1850 verslagen te zijn bij de Kamerverkiezingen door de Thorbeckiaan Berend Wichers, werd hij in 1851 (na een kort lidmaatschap van de Groningse Provinciale Staten) bij tussentijdse verkiezingen wel verkozen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. In 1853 en 1856 werd hij herkozen. Hij was een gewaardeerd gematigd liberaal lid, met deskundigheid op het gebied van onderwijs en armenzorg. Blaupot ten Cate voerde bij uiteenlopende onderwerpen het woord en pleitte onder meer voor een liberalere koloniale politiek en voor afschaffing van de slavernij. Zo was hij ook lid van de Staatscommissie tot onderzoek van de zaken der Maatschappij van Weldadigheid (1855 - 1859) en was hij in 1851 een van de initiatiefnemers van het *Tijdschrift voor het armwezen*.^[1]

Blaupot ten Cate publiceerde veel over geschiedenis en onderwijs en was lid van diverse genootschappen op het gebied van letteren en geschiedenis. Hij werd in 1859 onderwijsinspecteur, waar hij het onderwijs in Groningen verdedigde, ook voor de minderwelgestelden. Vanaf 1857 was hij erelid van het Nederlands Onderwijzers-Genootschap en in 1859 werd hij benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. In 1880 moest hij uiteindelijk ontslag nemen omdat zijn gezichtsvermogen te veel achteruit was gegaan.

Bibliografie:

"Oud Nederland uit de grootsten nood gered" (1832)

"Geschiedenis van Doop en Doopsgezinden. Handleiding voor catechisanten" (1833)

"Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland" (1839)

"Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland" (1842)

"Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland en Utrecht (1847)

DOOPSGEZINDEN IN FRIESLAND

HOLLAND, ZEELAND, UTRECHT.

Zie blz. 300

S. BLAUPOT – TEN KATE.

AMSTERDAM

P. N. VAN KAMPEN

1847

DOOPSGEZINDEN IN FRIESLAND (1839)

VOORWOORD

Het is de belangrijkheid der zaak, die mij tot het zamenstellen en uitgeven dezer Geschiedenis heeft be-
wogen. Gelijk wij toch tot op heden geen
doelmatige Geschiedenis van het Genootschap der Doopsgezinden in het algemeen bezitten, zo
zijn ook derzelver lotgevallen en verrichtingen in bijzondere genvesten nog door niemand ooit in aan-
eengeschakelde orde op het papier gebracht. Onder deze genvesten bekleedt Friesland, in betrekking
tot het genoemde Genootschap, een' zeer voornamen rang, wegens verschillende redenen, wier gewich
aan mijn geachte Lezers bij het naslaan van dit werk duidelijk genoeg zal blijken. Terwijl daarenboven
mijn vroegere werkkring binnen die provincie gelegen was, heb ik gemeend, de geschiktste aanleiding
en gelegenheid tot het schrijven van zulk een
geschiedenis, als deze, te bezitten, en aan alle, die belang in dat Genootschap stellen, hierdoor een
wezenlijke dienst te kunnen benvijzen. Niets kondigde aan, dat het gebrek aan zodanige werken spoedi-
g zou verholpen worden, en ook deze omstandigheid, welke bij de gebreken en zwakheden van mijn
werk, enigszins tot mijne verontschuldiging moge strekken, heeft mij inzonderheid bewogen, mijne
onderneming, in weerwil van allerlei moeilijkheden, niet te laten varen, maar in dezelve te volharden.

Echter is het denkbaar, dat sommigen enige zwarigheden vinden in mijn plan zelve, hetwelk zich toch
hoofdzakelijk tot Friesland bepaalt. Men zou kunnen vragen, of zulk een
Geschiedenis niet zeer onvolledig blijven moet, daar de Doopsgezinden nergens, en zo
evenmin in die provincie, geheel op zich zelve hebben gestaan, maar altijd in de nauwste betrekking
met hun

Geloofsgenoten van andere genvesten waren verbonden? Of de Doopsgezinden in Nederland, OostFrie-
sland en aangrenzende Duitse Rijken niet altijd één gesloten geheel uitmaakten en wederkerig invloed
op elkander uitoefenden? Of men dus niet beter zou doen, een
Geschiedenis der Doopsgezinden in het algemeen, althans van geheel Nederland, te bewerken?

Het spreekt van zelf, dat de laatste vraag toestemmend moet beantwoord worden. Maar ik moet openh-
artig bekennen, en niemand zal mij dit ten knvade duiden, dat zo
iets te leveren, mijne krachten te boven gaat. Ik laat dit over aan iemand, die der zake beter kundig is,
en help mijn Lezers wenschen, dat wij welhaast zulk een
Geschiedenis mochten zien. Wat het andere betreft, noch een
nauwe betrekking tussen de overal verspreide Doopsgezinden, noch hun wederkerige invloed valt te
ontkennen, deze worden in tegendeel ook zelfs door dit werk bevestigd. En evenwel geloof ik, een
zeker gesloten geheel te hebben geleverd. Want het is met deze betrekking der verschillende Doopsgez-
inden bijkans op de zelfde wijze gelegen, als met de staatkundige betrekking der onderscheidene provi-
nciën van ons vorig Gemenebest. Gelijk deze provinciën wel één geheel uitmaakten, maar toch in de
meeste gevallen zeer oppermachtig en onafhankelijk hare eigene huishouding bestuurden, zo
is het ook met de Doopsgezinde Gemeenten, elke voor zich in het bijzonder. Wat meer is: die staatkun-
dige onafhankelijkheid der provinciën heeft aan de Doopsgezinden in onderscheidene Nederlandse
gewesten een
zeer onderscheidene lotsbedeling geschonken. Wel is dat Genootschap langen tijd meest overal als een
Ecclesiapressa of althans als een
nauwelijks bij oogluiking gedulde sekte beschouwd en behandeld, maar dikwijls werden aan hetzelfde
hier vrijheden gegund of geweigerd, wanneer in een
andere provincie juist het tegenovergestelde plaats vond. Die betrekking tot de Staat en tot een
heersende Kerk had veelzijdige invloed, niet alleen op de lotgevallen, maar ook op het innendig leven,
op de
geest en op het gehele bestaan van de Doopsgezinden. Men merke slechts in deze Geschiedenis de jare

n 1581 en 1672, benevens derzelver gevolgen op, en men zal erkennen, hoezeer de Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland zich in het bijzonder laat behandelen en zich werkelijk van andere genvest en afscheidt, terwijl de vestiging der Friese Sociëteit, in 1695, alsmede het formulier van ondertekening, in 1722, en de daarop volgende zaak van J. STINSTRA enz., weér een eigenaardige richting aan de Geschiedenis van de Gemeenten dier provincie geven. Men kan dus even zo wel een

bijzondere Kerkelijke Geschiedenis van Friesland, ook ten opzichte van de Doopsgezinden, schrijven, als een Wereldlijke. Wat WINSEMIUS, EMMIUS, SCHOTANUS, F.

SJOERDS en andere in het algemeen voor die provincie hebben geleverd, dat heb ik alzo betrekkelijk de Doopsgezinden pogen te doen, zonder dat ik mijn werk in enig geval met dat van gemelde mannen wens vergeleken te hebben. Dit alles neemt echter niet weg, dat men tevens de betrekking tot de overige genvesten in het oog dient te houden, en zulks heb ik ook, waar die betrekking van merkbare invloed was, trachten aan te wijzen.

De moeilijkheden, welke aan het bewerken van een

algemene Geschiedenis der Doopsgezinden eigenaardig verbonden zijn, heb ook ik in dit stuk wel ondervonden. Een zeker gemis aan éénheid in dit Genootschap, niet voor het geringste deel veroorzaakt door de overigen zo

prijzenswaardige zucht naar vrijheid en onafhankelijkheid, welke men bij de Gemeenten, alle eeuwen door, ontdekken kan, maakt dat benverken moeilijker dan bij enige andere Kerkgemeenschap. Daarenboven, ofschoon ik niet met genoegzame zekerheid zeggen kan, hoe het in andere provinciën met sommige bronnen, b. v. oude papieren en handschriften, gesteld zij, zo

heeft nu echter de ondervinding mij geleerd, dat de oude Friezen al zeer weinig de pen op het papier hebben gebracht. Reeds SCHWARTZENBERG mocht te recht daarover klagen, in zijn

Voorrede van het Vriesch

Charterboek (2de deel, bl. 65). Hierbij komt nog, ten opzichte van de Doopsgezinden in het bijzonder, dat zij vroeger, bij zeer vele Gemeenten meestal eenvoudige landlieden, weinig aan het schrijven dachten. Zij hadden ook eerst tegen hun

woedende vijanden, later weleens tegen machtige benijders moeite genoeg om te blijven bestaan en vonden geen tijd, om veel te schrijven, en wat zij schreven, dat liep dan ook nog meer over het onderricht in de waarheden der Christelijke Godsdienst, dan dat zij zich beijverden, om geschiedkundige bijdragen daar te stellen. Er zullen ook wel sommige geschriften verloren geraakt zijn: want zelfs nog in deze eeuw zijn er bij deze en gene Gemeente stapels papieren als ballast ten vure verwezen, aangaande welke ik twijfel, of zij voor de Geschiedenis wel allen als ballast beschouwd mochten worden. En wat nog bij de Doopsgezinden openlijk in druk verschenen is, daarvan handelt een groot gedeelte alleen over twisten en over betwistbare punten in de Godgeleerdheid.

Bij voorkeur heb ik mij echter, zo

veel ik vermocht, bediend van die stukken, welke geschreven of gedrukt zijn in de tijd, toen de verhaalde gebeurtenissen voorvielen. Voorts zijn ook sommige echte Staatsstukken mij van veel nut geneest, en heb ik de geachtste Kerkelijke en Wereldlijke Geschiedenissen van Friesland, alsmede Levensbeschrijvingen, Brieven en Statistieke Opgaven, die tot de zaak in betrekking staan, geraadpleegd. Manuscripten, schriftelijke oorkonden en soortgelijke bronnen zijn er bij de papieren der Gemeenten of bijzondere personen weinige voorhanden, zodat men soms alles, wat men putten kan, vinden moet in oude rekeningen, koopbrieven en dergelijke, of in de overleveringen en mondelinge verhalen van geloofwaardige personen. Wat ik alzo gevonden mocht hebben, is door mij, naar mijn vermoogen met het oordeel des onderscheids, gebezicht, terwijl de bronnen meest overal aan de voet der bladzijden aangevezen worden. Veel gebruik heb ik kunnen maken van sommige Manuscripten, door de Heren J. D. HESSELINK te Groningen, F. D. FONTEIN te Harlingen, W. EEKHOF te Leeuwarden en enige andere, aan mij verschaft; van de Notulen en Resolutieboeken der Doopsgezinde Friese Sociëteit, mij door de Heer D.

ZEPER te Leeuwarden ter inzage toegestaan, en van goede wenken, mij door de Hoogleraar S.

MULLER te Amsterdam, de Hoogleraar w. MUURLING te Franeker, de Eerw. J. H. HALBERTSMA te Deventer en andere gegeven.

Als iemand, om ontdekkingen te doen, een pad bewandelen moet, hetnvelk nog door geen andere is betreden, en als hij op dit pad niet altijd door het licht wordt beschenen, maar ook de duisternis hem hier of daar overvalt, dan staat hij gemakkelijk bloot aan dwalen. Maar zulks kan ons dan ook niet verwonderen. Wij berispen zijn dwaling niet, maar zijn verheugd, wanneer wij hem slechts weér te recht zien komen. Mag ik, geachte Lezers! mijn' toestand bij het opstellen dezer Geschiedenis enigszins bij die van zulk een reiziger vergelijken? Ik heb som wijlen een ongebakend, slecht betreden pad ingeslagen; ik behoef wel niet te betuigen, dat ik weleens in de duisternis rondtasten moest. Daar ik een eerste proeve van dezen aard geleverd heb, zo zal dezelve zeker gebrekkig genoeg wezen. Maar ik hoop op uw toegevendheid: want ook RUEs heeft reeds, en dat bijkans een eeuw vóór onzen leeftijd, toen de oude schriftelijke stukken toch overvloediger dan thans aanwezig waren, verklaard: „dat het bijna ondoenlijk is, iets volkomens in dezen mede te delen.” (Tegenwoordige Staet der Doopsgezinden, Amst., 1745, Voorrede, bl. VI.)

Men zal ook in dit werk weleens een reeks van jaren kunnen aantreffen, waarover weinig of niets gezegd wordt, en wederom andere, over welke verscheidene bladzijden worden gevuld. Want ik heb mij geen moeite willen geven, om alle jaren of ook tijdperken volgens de zelfde ruimte af te meten, ten einde een denkbeeldige regelmatigheid van aaneenschakeling te onderhouden, om het even, of die tijd allerbelangrijkst was of niets merkwaardigs opleverde. Om bij het boven gebezichde beeld te blijven: als een reiziger van zijn togt te huis gekomen is, dan vindt hij niet van alle plaatsen even veel belangrvekkends te verhalen. Ook over dit belangwekkende zelf kan het oordeel weleens verschillend zijn. Men zal echter wel in het oog willen houden, dat sommige medelingen, voor het algemeen minder belangrijk schijnende, zulks nochtans wel zijn, in het gevoelen van die bijzondere Gemeenten, over welke alsdan gesproken wordt. zo veel mij mogelijk was, heb ik gepoogd, voor de bijzondere Gemeenten niet te algemeen te schrijven en voor het algemeen niet te zeer tot bijzonderheden af te dalen.

Of het werk zonder voor of tegeningenomenheid is opgesteld, moge de Lezer beoordeelen, daarbij in het oog houdende, dat een Geschiedschrijver de daadzaken volgens de strikte waarheid moet vermelden, en dat hij alleen in de beoordeeling dier daadzaken weleens te gunstig of te ongunstig gestemd kan zijn, zodat hij dus met behoedzaamheid zoonvel op het een als op het andere dient te letten.

De Bijlagen behelzen stukken, die deels nog in Manuscript waren en derhalve bij het publiek onbekend zijn, deels wel in het licht zijn verschenen, maar wegens derzelver belangrijkheid of zeldzaamheid een plaats in dit werk schenen te verdienen, deels ook door mij zelven zijn opgesteld. De bijgevoegde Inhoud en het Register zullen mijn Lezers bij het opslaan en gebruiken dezer Geschiedenis zeer behulpzaam wezen; gelijk ook het Kaartje van Friesland, met aanwijzing der plaatsen, waar Doopsgezinde Gemeenten bestaan hebben of nog aanwezig zijn.

Mij blijft nog de aangename verplichting overig, om hier openlijk mijn dank te betuigen, zo aan de reeds gemelde Heren, als aan velen mijner geachte Ambtgenoten en andere Vrienden, die mij omtrent de Gemeenten zoveel hebben medegedeeld, als waartoe zij zich in staat bevonden. Als dit stuk enige verdienste mag bezitten, dan hebben ook zij hun deel daaraan: want zij hebben door hun opgaven en inlichtingen de volledigheid dezer Geschiedenis zeer bevorderd. Dezelve moge door mijn

vorige Akkrummer Gemeente, die mij natuurlijk dierbaar blijven zal, en door de vele vriendschappelijke betrekkingen, welke ik in Friesland heb aangeknoopt, worden beschouwd als een gedachtenis-stuk, 't welk ik hun achterlaat, ofschoon ik tevens de wens niet onderdrukken kan, dat ik nog duurzamer en inniger gedachtenis moge vinden in hun harten, gelijk zij in het mijne bestendig zullen behouden.

Overigens is mijne hartelijke bede, dat dit werk niet slechts moge zijn een bijdrage tot de wetenschap der Geschiedenis, maar dat het ook bij alle Protestantse Medebroeders, die hetzelfde lezen, de dankbare herinnering aan de heilrijke Hervorming moge opwekken en de achting moge verlevendige voor een Genootschap, hetwelk toen, bij alle hevige aanvallen en vervolgingen, zo in ons Vaderland als elders, aan de spits moest staan, en dat het inzonderheid strekke, om bij de Leden zelve van dit Genootschap die gezindheid te bevorderen, waartoe bij het besluit des wwerks wordt aan gemaand.

Hiertoe beveel ik mijnen arbeid aan de Koning Zijner Kerke!

ZAANDAM

S. BLAUPOT TEN CATE

September 1839.

INHOUD.

EERSTE HOOFDSTUK.

Over het ontstaan der Doopsgezinden in Friesland, vóór Menno Simons.

De Roomse Kerk ondervindt, vóór en ten tijde der Hervorming, van vele zijden tegenstand. Van de Vorsten, Geleerden, Kerkvergaderingen en zogenaamde Kettters, van de Doopsgezinden

Oorsprong der Doopsgezinden in Friesland. Vier gevoelens daar omtrent

Het eerste gevoelen, dat hen voorstelt als afkomstig van Menno Simons, verworpen, omdat er vóór dezen Doopsgezinden in Friesland zijn geweest. Zij zijn evenmin afkomstig van Obbe en Dirk Philips

Het tweede gevoelen, als afkomstig van de Waldenzen. Gronden vóór en tegen hetzelfde. Geen lichamelijke afstamming is bewijsbaar: want men weet wel van Waldenzen in Vlaanderen, maar niet in Friesland. De Doopsgezinden zelve, die in de XVIe eeuw in Friesland hebben geleefd, zwijgen van zulk een afkomst, ook waar zij redenen hadden, dezelve te vermelden. Bekendheid met de denkwijze der Waldenzen uit Vlaanderen of Duitsland verkregen, is mogelijk, maar onzeker.

Het derde gevoelen, als afkomstig van de Weder-Dopers te Munster, enz. Gronden vóór en tegen. Deze afkomst wordt weerlegd: omdat er Doopsgezinden in Friesland waren vóór de Munstersen en zelfs vóór M. Hofmann en de gezanten van J. Matthys z, indien al Hofmann hier geweest is, wat enigszins duister blijft. Enige betrekking met de Munstersen moet erkend worden, echter niet van alle maar van sommige Doopsgezinden, en alleen vóór Menno. Ook deze betrekking hield op, zodra de eigenlijke bedoeling der Munstersen bekend werd.

Zij zijn dus niet van de Munstersen afkomstig. Ook Menno's bekering en eigene getuigenis, alsmede die van Dirk Philips, strijdt tegen dit gevoelen, terwijl het gezag van Obbe en Philips twijfel achtig is. Drie soorten van toenmalige Doopsgezinden in Friesland, wat hun betrekking tot de Munstersen betreft. Betwiste plaats bij Menno uitgelegd. De Doopsgezinden zijn evenmin afkomstig van M. Hofman.

Het **vierde gevoelen**, als hun oorsprong te danken hebbende aan het eigen onderzoek der Heilige Schrift, waartoe zij door de omstandigheden en de geest dier tijden worden aangespoord. Voorstelling van die tijden, zowel in het burgerlijke als kerkelijke, sedert het begin der XVIe eeuw. In Friesland zware burgeroorlogen, verwoestingen, enz., gepaard met het gemis van staatkundige vrijheid. Vele natuurlijke rampen, als: watervloeden, hongersnood, pest en andere ziekten.

Derzelver invloed op de Godsdienstige denkwijze.

Tot welke Godsdienst men zich moest wenden. Toestand van de bedienaars der Godsdienst.

Ter rechter tijd worden de Heilige Schrift en werken van Luther en andere Hervormers hier bekend; door Plakkaten bij herhaling, maar vruchteloos verboden. Ervarenheid der Doopsgezinden in de Heilige Schrift. Groot gezag aan dezelve door hen toegekend.

Doopsgezinden onder de eerste zogenaamde Lutheranen.

Waarom de Doopsgezinden zich juist toen in Friesland zo sterk verspreidden. —

Dit vierde gevoelen tot grote waarschijnlijkheid gebracht en waarom hetzelfde niet volstrekt bewezen worden kan

TWEEDE HOOFDSTUK.

Van Menno Simons en Dirk Philips tot de vernietiging der Spaansch-
Roomse heerschappij in Friesland, het jaar 1581.

Menno Simons en Dirk Philips. Hun vriendschappelijke be-
trekking, gezag en rang. Onderscheid tussen Oudsten (ook Leraars
of Bisschoppen) en Vermaners. Vruchten en werkzaamheid en oorzaak
van de invloed dezer twee mannen

Vergadering te Boekholt. Afgevaardigden uit Friesland. Menno
ijvert tegen David Joris en Batenburg. Plakkaat tegen Menno,
getrokken uit het Groot Placaat- en Charterboek

Tegenstand van de Roomse Kerk en Regering tegen de Doops-
gezinden in Friesland. De staatkunde van Keizer Karel V is hen
in Duitsland gunstiger dan hier. Reeks van Plakkaten, echter niet
altijd gevolgd. Derzelver uitoefenaars (Inquisiteurs) en slachtoffers (Mar-
telaren)

Nader verslag van achttien Doopsgezinde Martelaren in Friesland.

Dezelve beoordeeld en van geestdrijverij of dweepzucht vrijgekend
Het Doopsgezind geloof begint zich, in weerwil der vervolging, steeds meer in Friesland uit te
breiden. Oost-Friesland en Vlaanderen

in betrekking tot de Friese Doopsgezinden. Leendert Bouwens.

Zijne Doop-lijst. Gevolgtrekkingen daaruit ten opzichte van de Gemeenten
op vijf-en-dertig Friese plaatsen

Bijzondere berichten omtrent het Bildt, Bolsward, Dockum, Fran-
ker, Harlingen, Hennaard (Kromwal), Leeuwarden, Oldeboorn en Terhorne.

Vergaderplaatsen, inrichtingen, enz. van de eerste Gemeenten. Het
Verbond der vier steden. Ordonnantie van Egbert Kuiper

Het geloof en leven der Doopsgezinden, vooral in Friesland. Zij gingen uit van het
Protestants beginsel. Zij poogden hun geloof te
beleven, zelfs volgens getuigenis hunner vijanden. Zij waren nog als
buiten de wereld

Scheuringen. Schedemakers, Hoog-Duitsen, Franekers en Water-
landers. Grotere scheuring, na de dood van Menno, tussen de
Friezen en Vlamingen. Derzelver ontstaan te Franeker en Harlingen,
en verder beloop. Aan de zijde der Vlamingen eerst vooral J. Tinne-
giet en aan de zijde der Friezen Huyte Renix. Andere hoofden.
Herhaalde maar vruchteloze pogingen tot vereniging. Kleinere sec-
ten. Vereniging van Friezen en Hoog Duitsen. Naderhand ook met
de Waterlanders en - en

Deze scheuringen en twisten beschouwd in verband met de geest
dier eeuw en met het gevoelen der Doopsgezinden ten opzichte van de
Christelijke vrijheid en de zuiverheid der Christelijke Kerk.

DERDE HOOFDSTUK,

Van de bevestiging der Hervormde Kerk, als alleen openlijk in Friesland geduld, het jaar 1581, tot het verlenen van Godsdienst-vrijheid aan de Doopsgezinden, in 1672.

De staatkundige woelingen en de daarop volgende vrijheid bevoor-
deren in Friesland een meer gunstige toestand der Doopsgezinden
Prins Willem van Oranje is hen wel genegen, maar geeft toch in 1581 een ordonnantie
te Harlingen, waardoor zij in de rang van

een bij oogluiking gedulde sekte worden geplaatst

In de eerste jaren na 1581 is hun toestand rustig. Maar de alge-
mene geest is tegen hen, en waarom. Eerste pogingen der Hervormde
Predikanten tegen de Doopsgezinden 126.

Ruardus Acronius. Pieter van Celen. Oorzaken, beloop
en gevolgen van hun Dispuut, openlijk en plegtig in 1596 te Leeuwar-
den gehouden 131.

Klachten en verzoeken door de Hervormde Synoden in Friesland bij
de Staten tegen de Doopsgezinden ingediend. 138.

Verdrukking der Doopsgezinden te Sneek en te Leeuwarden. Von-
nis tegen Jan Jacobs. 141.

Billijker besluiten van de Staten, ten opzichte van de Doopsgezinden. 143.

Ongunstige besluiten, ten gevolge van de klachten der Synoden. Tijd van verademing.

Vervolg van ongunstige besluiten. C. Schotanus
zal T. J. van Braght wederleggen -

Aanraking der Doopsgezinden in Friesland met kleinere genoot-
schappen en sekten: de Remonstranten, Collegianten, Labadisten en
Hernhutters

Begin van de zucht tot onderlinge vereniging bij de Doopsgezinden.

Hun belijdenissen uit dit oogpunt beschouwd, wat Friesland betreft. Eerste vereniging
te Harlingen. Meer dan één Gemeente op
de zelfde plaats, geen vreemd verschijnsel 154.

Uko Walles en de Ukowallisten 160.

Partijen en getal-sterkte in 1666. Nieuwe Dooplijsten uit het laatst der XVIde en het begin
der XVIIde eeuw. Nieuwe Gemeenten. Verwisse-

ling van geloof geschiedt zeldzaam. Zonderling voorbeeld van Bavo
Roorda, een Doopsgezind Edelman, door een Jezuit tot het Room-
sche geloof bekeerd. Stichting van vele kerken of vermaningen, vooral
ongeveer het midden der XVIIde eeuw 163.

Geloof en leven. Blijvende Hoofd-partijen. Algemeen meer weelde
door grotere rijkdommen. De Doopsgezinden komen met de wereld
in aanraking 169.

Deze rijkdommen, door de handel verkregen, worden de middel-
lijke oorzaak hunner openbare Godsdienst-vrijheid in Friesland. Claas
Huyberts. Leningen van 1666, 1672 en 1676. Staats-Resolutie
van 1672. Gunstige gevolgen van dezelve 176.

VIERDE HOOFDSTUK.

Van het verlenen der Godsdienst-vrijheid aan de Doopsgezinden,
in 1672, tot de tegenwoordige tijd.

Oprichting der Friese Doopsgezinde Sociëteit in 1695. Doel en be-
palings. Veranderingen. Eerste Gecommitteerde Gemeenten ; eer-
ste Bestuurders, waarschijnlijke mede-oprichters. Boekhouders van die

tijd af tot nu. Gemeenten in Friesland en Groningen, welke zich tot deze Sociëteit verenigden en derzelver betrekkelijke sterkte 183.

Invloed der Sociëteit bij de daartoe behorende Gemeenten, door het verlenen van onderstand, het bewerken van vereniging en het verhinderen van twist en scheuring. Verenigingen en combinatiën in de XVIIIde eeuw. Scheuringen en scheidingen, die evenwel geschied zijn 190.

Invloed der Sociëteit ten behoeve van buitenlandse Geloofsgenooten, die vervolgd werden of anders in armoede geraakten. De Paltzers, Zwitsers, Polen en Pruissen. Deelneming in het fonds tot de Buitenlandse Noden, in 1726 opgericht 197.

Betrekking van de Doopsgezinden in Friesland tot de Staat en de Hervormde Kerk. Nog geen vrijheid van legateren. Vrees voor Sociniaansche gevoelens bij hen, b.v. te Leeuwarden. Vonnis tegen Marten Jacobs, van Berlikum. Formulier van ondertekening, in 1722 aan de Doopsgezinden voorgelegd. Van ongeveer 150 Leraars ondertekent slechts één. Gevolgen 204.

Twee Doopsgezinde Leraars van Heerenveen en de Knijpe worden afgezet. De zaak van Joann es Stinstra 209.

De Doopsgezinden met alle anders-denkenenden gelijk gesteld in 1798, bekrachtigd in 1806, 1810 en 1815. Zware heffingen in 1795, enz.

Plan, om een Doopsgezind Hoogleraar te Franeker te hebben 218.

Geloof. Zachtere begrippen bij de Doopsgezinden. De Hoofd-partij- en versmelten. De laatste Oude-Friezen en Oude-Vlamingen. De Kerktucht. Manifest, op verzoek der Keizerin van Rusland. Aanraking met andere Genootschappen, vooral met de Remonstranten. Dookum hierdoor verloren. Oorzaken van deze verandering en verzachting van geest - 221.

Meer wetenschappelijk gevormde Doopsgezinden in Friesland. H. Rintjes. L. W. Graaf. Foecke Floris. Ruierd Gerbens.

D. Feddriks. Jan Claes en. J. Stinstra. H. O o s t e r baan.

T. Wopkens. P. Fontein. P. Stinstra. S. Stijl. H. Ha ne kuyk.

De Leniges. F. Mastenbroek. F. de Boer. (R. Koopmans en S. E. Wie l ing. J. Hoekstra en J. Brouwer.) 235.

Leven. Algemene verandering van zeden en levenswijze bij de Nederlanders, in de XVIIIde en XIXde eeuw, vergeleken met de XVIIde eeuw. De Doopsgezinden in de wereld. Gevaar van deze zijde 240.

Getal-sterkte in de vorige eeuw, vergeleken met het tegenwoordige getal. Onderscheidene oorzaken van vermindering. Gemeenten, welke thans in getal van Leden wederom vooruitgaan 242.

Besluit. Deze Geschiedenis wekt ons op tot dankbaarheid, ootmoed, ijver en vertrouwen - - - - - 254.

BIJLAGEN.

Bijlage I. Liederen van Menno Simons en Dirk Philips. 261.

Bijlage II. Proeven uit de geschriften van Dirk Philips 269.

Bijlage III. Stukken uit de Martelaars-Spiegel van T. J. van Braght

a. Het verhoor van Elisabet 279.

b. Gesprekken van Jaques Dosie met Mevrouw de Landvoogdes van Friesland 283.

c. Geloofs-Belijdenis van Jaques d' Auchy, gedood te Leeuwarden in 1559 287.

Gesprekken van de zelfden met de Kettermeester 290.
d. Brieven van Reitse Aysesz, na zijn veroordeling, in de gevangenis te Leeuwarden, geschreven 295.

Bijlage IV. Proeve uit het Protocol van Leeuwarden, zijnde het begin der rede van de Doopsgez. Leraar P. van Ceulen 303.

Bijlage V. Aanwijzing van het ontstaan der Doopsgezinde Gemeenten in Friesland, volgens vermoedelijke tijdsorde 306.

Bijlage VI. Stukken, afkomstig van de Oude-Vlamingen. (Reglement omtrent de kleding, huissieraden, enz., voorbeeld van attestatie, getuigschrift voor een jongeling, die een meisje uit een andere Gemeente ten huwelijk verzoekt) 307.

Bijlage VII. Brief van Claas Huyberts, geschreven in 1666. 311.

Bijlage VIII. Plakkaten tegen de Socinianen, Kwakers en Dompe-laars, in Friesland, van 1662 en 1678 312.

Bijlage IX. Bediening van Doop en Avondmaal bij de Ukowallisten, in 1716. Uit het Hoog-Duits - 315.

Bijlage X. Aanspraak ter bevrediging van twistende partijen te Leeuwarden, gehouden door R. C. Fontein, in 1719 319.

Bijlage XI. Smeekschrift door de Friese Doopsgezinde Sociëteit ingeleverd bij de Staten van Friesland, in 1722. 321.

Bijlage XII. Opgaven der Bijdragen van verschillende Gemeenten tot het fonds voor de Buitenlandse Noden, van 1726-1736 324.

Bijlage XIII. Requesten ten behoeve van J. Stinstra, na zijn schorsing, bij de Staten van Friesland ingediend. 327.

Bijlage XIV. Lijst van meer dan veertig Stukken, in het licht verschenen over de aanklacht tegen en de schorsing van J. Stinstra 351.

Bijlage XV. Missive van de Friese Doopsgezinde Sociëteit aan de Doopsgezinden in Rusland, op verzoek van de Heer Trapp, Gevol machtigde van Keizerin Catharina II 354.

Bijlage XVI. Antwoord van de Friese Sociëteit op de Circulaire van de Remonstrantse Broederschap, in 1797. 364.

Bijlage XVII. Brief van de Friese Sociëteit aan de verenigde Doopsgezinde en Remonstrantse Gemeente te Dockum, genaamd de Christelijke, in 1799 367.

Bijlage XVIII. Berichten omtrent de Oud-Friese Gemeente te Balk. 370.

Bijlage XIX. Ophelderingen, bijvoegselen, enz. 373.

Register van personen en plaatsen 387. –

GESCHIEDENIS DER DOOPSGEZINDEN IN FRIESLAND

HOOFDSTUK I

Over het ontstaan der Doopsgezinden in Friesland, vóór Menno Simons.

Eén is uw Meester, namelijk Christus, en gij zijt alle broeders! Het ligt in de geest der Evangelie-leer, dat deze woorden van onzen Heiland (Matth. XXIII, 5: 8) het beginsel der Christelijke Kerk hadden moeten blijven. En zij bleven het ook, zolang de herinnering bij de Christenen levendig was, dat zij enig op het fundament der Apostelen en Profeten waren gebouwd, waarvan Christus is de uiterste hoeksteen. In die eerste tijden des Christendoms was de Kerk een verzameling van Broeders en Zusters, totdat de Herders of Bisschoppen van Rome zich boven hun medebroeders in aanzien en gezag verhieven en zich zowel een geestelijke als een wereldlijke heerschappij toeëigenden. Vooral Gregorius VII of Hildebrand had met een stoute en schrandere geest die heerschappij, ten koste van het geluk der lagere Geestelijkheid en van de grootheid der Vorsten, bevestigd. Een gevolg daarvan was, dat de zuivere leer des Evangelies verbasterd werd door veranderingen en bijvoegselen van mensen, die dezelve tot de bereiking van hun aards belang wilden doen strekken.

Als stedehouders op de stoel van Petrus, durfden zij zich zelfs benoemen, de sleutelen van hemel en hel te bezitten; terwijl zij de een deden varen naar het Paradijs hier boven en de andere slingerden naar de plaats der verdoemenis. Met een loden scepter begonnen de Pausen te heersen over de gewetens hunner natuurgelovigen. Zij kwamen echter niet tot hun doel, zonder geduchte tegenstand. Zij ondervonden die van de zijde der Vorsten, en het gehele geslacht der Hohenstauffen's onder andere scheen daartoe geboren te zijn, om tegen de macht van Rome te worstelen. Zij ondervonden die van de zijde der Geleerden, toen het licht der wetenschappen, in Italië zelf ontstoken, zich over geheel Europa verspreidde, om de duisternis der middeleeuwen te verdrijven. Zij ondervonden die van de zijde der Kerkvergaderingen, vooral op het Concilie van Constanz, waar een groot aantal Kardinalen, Aartsbisschoppen, Bisschoppen, 1800 Doctoren in de Godgeleerdheid en Priesters, de Keizer, Keurvorsten, Hertogen en Afgezanten zich in 1415 hadden verenigd met het doel om de Kerk te hervormen, en Paus Martinus V dit slechts daardoor keren kon, dat hij tegen zijn' eed de vergadering plotseling sloot. Zij ondervonden die niet het minst van de zijde ener menigte van zogenaamde Ketters, die zich aan het gezag van Rome onttrokken, en dikwijls, zelfs ten koste van hun bloed, het woord des Evangelies en God zelven meer gehoorzaamden dan de mensen. Niet al deze Ketters gingen van de zelfde zuivere en ware begrippen uit, en er waren er, die evenzeer dwaalden als de Roomse Kerk, welke zij verlaten hadden. Maar elk bood op zijn wijze de Paus tegenstand, totdat eindelijk de tijd genoegzaam voorbereid was, om die tegenstand in een meer algemene Kerkhervorming te doen overgaan. Hoe meer nu het Christendom door de Kerk van Rome verbasterd werd, des te veelvuldiger horen wij gewagen van mannen, die het tegen de Kerk in onderscheidene begrippen en leerstukken eens zijn geweest met de zogenaamde Doopsgezinden.

Dit verschijnsel openbaarde zich vooral in de XVIe eeuw, ten tijde der gezegende Hervorming. Van dezen tijd af, zien wij het getal dier Doopsgezinden aanmerkelijk toenemen, inzonderheid in ons Vaderland, en ofschoon allerwege met de naam van Wederdopers begroet, ofschoon fel gehaat en bloedig vervolgd, hebben zij de grondslag gelegd van dat Kerkgenootschap, hetwelk thans, onder de naam van het Doopsgezinde, in de achting van alle weldenkenden delen mag.

Die een geschiedenis van dit Genootschap schrijven wil, zal zijn werk met de behandeling van een moeilijk vraagstuk moeten beginnen; ook dan, als hij zijn blik niet verder uitstrekt dan tot één gewest en zich b. v. bij Friesland in het bijzonder bepaalt. Dit vraagstuk betreft de oorsprong der Doopsgezinden, waarover wij dus, aangaande deze Provincie, terstond onze gedachten zullen mededelen. Het is genoeg bekend, dat er over die oorsprong verschil van gevoelens bestaat. En geen wonder, omdat de zaak niet weinig in het duister ligt, terwijl het daarenboven zeer wel mogelijk is, dat sommigen door partijdigheid tegen de Doopsgezinden, andere door vooringenomenheid, het spoor der waarheid enigszins bijster zijn geraakt. Sommigen is het ook bij het opsporen daarvan gegaan, zo als wel meer geschiedt: dat de een de ander afschrijft, zonder behoorlijk gezag en genoegzame grond. Van daar, dat er nu nog vier verschillende gevoelens omtrent de oorsprong der Doopsgezinden in Friesland enige aanmerking verdienen. Deze zijn, dat zij hun ontstaan hebben te danken of aan Menno Simons, of aan de Waldenzen, of aan de Munsterse Wederdopers, of aan het eigen onderzoek van de Heilige Schrift, waartoe zij door de omstandigheden en de geest dier tijden werden aangespoord. Wat het eerste gevoelen betreft, dat zij hunnen oorsprong aan Menno Simons zouden verschuldigd wezen, dit is het gevoelen der zulken, die der zake geheel onkundig zijn. Deze dwaling komt misschien van het grote gezag, dat aan dezen, inderdaad aller-verdienstelijkste man door velen van zijn volgelingen, inzonderheid door de zogenaamde Vlamingers, werd toegekend, en van de naam Mennonieten, die door andersdenkenden dikwijls aan de Doopsgezinden werd gegeven, maar waarmede de Waterlanders en Friezen juist niet gaarne werden bestempeld. Wij behoeven over de ongegrondheid van dit gevoelen niet meer te zeggen, dan dat er vóór Menno Simons andere Friese Doopsgezinden zijn geweest, zo als uit het vervolg dezer geschiedenis blijken zal.

Weinig anders is het gelegen met het gevoelen van de Hoogleraar Ypeij, die de Doopsgezinden van Obbe en Dirk Philips afleidt, zeggende: "Obbe en Dirk Philips waren eigenlijk de stichters van de sekte der Mennoniten, waarom zij ook soms Ubboïsten (Ypeij mocht er bijgevoegd hebben Dirkisten) genoemd zijn, maar Menno was de man, die dezelve aan het bloeien hielp, een veel betere godsdienstleer invoerde, zodat de leden van zijn uitgebreide Gemeente weinig verschilden van de Luthersen en Hervormden" (1). Want ofschoon gemelde broeders vóór Menno de Doopsgezinde gevoelens werden toegedaan, zijn er ook vóór hen nog andere Doopsgezinden in ons land en zelfs ook in Friesland geweest. De naam van Ubboïst is nooit door alle Doopsgezinden gedragen en betekent ook niet de oorsprong, maar alleen, dat zij, die dezelve aannamen, de gevoelens van die man waren toegedaan, gelijk men in het laatst van deze XVIe en in de XVIIe eeuw wel vijftien of meer sekte-namen onder de Doopsgezinden vinden kan. Het tweede gevoelen, dat zij hun ontstaan zouden te danken hebben aan de Waldenzen, is zeer eervol voor ons Genootschap. Niet alleen vele uit ons eigen midden, maar ook mannen als Limborch, Mosheim, Venema, Starck, Ypeij en Dermout hebben hetzelfde omhelsd en verdedigd. Op welke gronden echter dit beweerd mag worden, zullen wij nader moeten onderzoeken.

Wanneer men spreekt over de oorsprong van ons Genootschap en die wil afleiden van de Waldenzen, of andere vroeger bestaan hebbende sekten, dan moet men wèl onderscheiden, wat men bedoelt, de lichamelijke afkomst, of enkel de overneming van leer-begrippen: want het laatste is ook zonder het eerste bestaanbaar. Wij zullen zien, wat er vóór en tegen beide valt te zeggen. Die onzen oorsprong van de Waldenzen afleiden, beroepen zich vooreerst op de overeenkomst in gevoelens tussen de Waldenzen en de Doopsgezinden. Ook de Eerw. C. S. van Geuns, in zijn verhandeling over de oorsprong der Doopsgezinden van de oude Waldenzen (2), voert dit aan als een voornaam bewijs. En inderdaad, sommige Waldenzen, ofschoon niet alle, maar vooral

de Albigenzen en Petro-Brussianen, verwierpen de Kinderdoop en verdedigden die der Bejaarden, onthielden zich van de eed, hadden in kerkelijke tucht en in zeden zeer veel overeenkomst met de Doopsgezinden ; en, wat mede wel in aanmerking verdient te komen, zij verwierpen het gezag van de Paus en stelden daarvoor in plaats de uitspraken der Heilige Schrift. Maar juist hierom houd ik deze reden niet voor vol

(1) Ypeij, Geschiedenis der Systemat. Godgeleerdheid, 3e dl., bl. 127. Slaan wij het oog op andere Landen of zelfs ook op andere Gewesten van Nederland, bv. Holland en Vlaanderen, dan wordt het nog veel duidelijker, dat de Doopsgezinden hun oorsprong aan genen van deze mannen, noch aan Menno Simons, verschuldigd zijn; dewijl daar reeds vóór 1530 verscheidene van onze Gezindte zijn ter dood gebracht.

(2) Geplaatst in het Mengelwerk der Letteroefeningen, 1829, no. 14 en 15.

doende. Wanneer toch twee sekten of personen hun geloof bouwen op de zelfden grondslag, dan kan het zeer wel gebeuren, dat zij de zelfde gevoelens worden toegedaan, ook zonder elkander te kennen. De Doopsgezinden konden derhalve hun begrippen uit de Heilige Schrift hebben geput, ook buiten toedoen der Waldenzen. Men beroept zich verder op het verblijf der Waldenzen in Brabant en Vlaanderen en op de vervolging, die zij daar hebben moeten ondergaan. Men kan er bijvoegen: hun Bijbelvertaling. In de XIIe eeuw greep er in zuidelijk Frankrijk, ten gevolge van een kerkvergadering te Tours, door Paus Alexander III bijeengeroepen, een verschrikkelijke vervolging tegen de Waldenzen plaats. Velen hunner namen daarop de wijk naar Brabant en Vlaanderen, waar men hen in de volkstaal: Turlupijns en Piphles noemde (3).

Een hunner hoofden, Petrus Waldus van Lyon, kwam ook zelf, gedurende enigen tijd derwaarts (4). Maar ook in Vlaanderen werden zij gedurig vervolgd, zo als in 1182, 1206, 1208, 1236-1238, en, na geruime tussenpozing, van 1460-1475 (5).

Het zou dus niet vreemd geweest zijn, dat verscheidene Waldenzen die vervolging in de noordelijke Provinciën van Nederland waren ontweken en ook hier hun begrippen hadden overgebracht. Daarenboven vertaalden zij de Heilige Schrift "in Neêr-Duits rijm, volgens de gewoonte van die tijden" (6). En zeker werd deze vertaling het meest gelezen door de zodanigen, die naderhand afvielen van het Pausdom; waarschijnlijk door geen meer dan door die, welke naderhand de denkwijze der Doopsgezinden werden toegedaan. Wij mogen niet ontkennen, dat dit gevoelen zeer aannemelijk is. Maar het volstrekt bewijs ontbreekt. Het is wel geboekt, dat er zich Waldenzische vluchtelingen uit Vlaanderen naar Duitsland, bij voorbeeld naar Keulen, hebben begeven (7); ik vind evenwel geen spoor van enig Waldens in Friesland. Men kan echter hiertegen inbrengen, dat zij, misschien in

(3) G. Brandt, Historie der Reformatie, 1e dl., bl. 19 ; van Geuns, ter aangeh. plaats, bl. 630.

(4) J. A. Thuani, Histor. sui temporis, Lib. VI, enz.

(5) T. J. van Braght, Martelaers-Spiegel, 1e dl., bl. 362 ; II. Schijn, Geschiedenis der Mennoniten, 1e dl., bl. 195; Brandt, t. a. pl., 1e dl., bl. 21 ; van Geuns, t. a. pl., bl. 632.

(6) Brandt, t. a. pl., bl. 21. Deze vertaling was ten tijde van Bowhorn nog niet vreemd.

(7) Brandt, t. a. pl., bl. 19.

Friesland hun afkomst verborgen hielden, wegens de zware vervolgingen, waarmede de Roomse Kerk hen bedreigde. Dit verborgen houden ging nochtans zo gemakkelijk niet: want dewijl toen alles Rooms was, zouden zij of de Roomse leer hebben moeten veinzen, of zo zij terugbleven van de mis en biecht en hun kinderen niet lieten dopen, was het gevaar van ontdekt te worden niet gering. En het is toch ook onwaarschijnlijk, dat niemand van die

afkomst iets zou geweten hebben, of dat die Doopsgezinden in Friesland, waarvan wij het eerst melding vinden gemaakt, als van hoofden en verdedigers dier gevoelens, hun betrekking tot de Waldenzen zouden hebben vergeten, zo die betrekking werkelijk bestond. En zowel de eerste Doopsgezinden in deze Provincie, als de andersdenkenden weten of zeggen niets daarvan, ook daar niet, waar deze vermelding hun veeleer tot roem dan tot schande zou hebben verstrekt. Wij kunnen dit door onderscheidene voorbeelden staven. Dirk Philips, die vóór Menno Doopsgezind werd, spreekt in zijn Enchiridion, oft Handboexken van de Christelijke Lere over de Waldenzen. Echter niet zóó, dat onze oorsprong van dezelve daaruit blijken zou, maar veeleer het tegendeel: want hij maakt melding van zodanige Waldenzen, die de Kinderdoop voorstaan. "Item, hij (Luther) bekijft die Waldenses, die haar kinderen dopen, en toch niet en geloven dat sy een eygen gheloof hebben, en alsoo Godts Naem ydel noemen en voeren" (8).

Verder heb ik bij hem, een Leeuwarder van geboorte, geen melding van de Waldenzen gevonden. Met ijver heb ik de werken van Menno Sim ons doorgezocht, of ik bij dezen pilaar van ons geloof ook iets ten opzichte van de betrekking der Doopsgezinden tot de Waldenzen mocht kunnen opsporen. Hij toch was met Dirk Philips een der kundigste onzer Leraren en beiden waren in de gelegenheid, om de opkomst der Doopsgezinden in Friesland van nabij gade te slaan. Maar ik houd het met Cramer (9) daarvoor, dat hij van een vroeger bestaan van geloofsgenoten niet geweten heeft. Behalve op de door Cramer aangehaalde plaats (10), mag men

(8) Enchiridion, enz., bl. 23. Ik heb de uitgave van 1627. De eerste schijnt geweest te zijn van 1564. Vergelijk Protocol van Leeuwarden, bl. 141.

(9) A. M. Cramer, het leven en de verrichtingen van Menno Simons. Amst. 1837, bl. 12.

(10) M. Simons' Werken, 443-444, in de uitgave van 1681, die de laatste en tevens de volledigste is.

te dezen opzichte ook wijzen op Menno's klare Beantwoordinge over een schrift van Gellius Faber, waarin hij zegt: "het luidde mij zeer wonderlyk in myne oren, dat men (bij de onthoofding van S. Snijder) van een andere Doop sprak," enz., en vervolgens: "middelaertyd begaf het hem, dat vast ettelyke met de Dope inbraeken, maer van waer die eerste aanvangs quamen, of te huys behoorden, en wie sy eygentlyk waren, is my noch tot op deser uren onbekent geweest, heb se oock myn leefdage niet gesien" (11).

De plaats, die door Schijn wordt aangehaald, om te bevestigen, dat Menno zich bij de Waldenzen heeft gevoegd, bewijst alleen, dat hij niet was van de Munsterse, noch van enige andere oproerige sekte, maar dat hij zich bij dezulken had aangesloten, "die voor Christus en zijn Woord bereid stonden, een boetvaardig leven in de vreze hunnes Gods leidden, hun naasten in de liefde dienden, het kruis droegen, aller mensen welvaart en heil zochten, de gerechtigheid en waarheid lief hadden, voor de ongerechtigheid en boosheid schrikten, enz." (12)

Met even veel recht als Schijn dit toepast op de Waldenzen, kan een ander dit laten slaan op Friese Doopsgezinden vóór Menno; zodat het onze afkomst van de eerstgemelde in genen dele bewijst. Wij laten hierop volgen de getuigenissen van twee Doopsgezinden, in Friesland wegens hun geloof gemarteld en ter dood gebracht. De eerste is Jaques d'Auchy, aan wie (in 1558) door een gerechtelijke Commissaris gevraagd werd: "waarvan komen zo veel sekten en ketteryen ? waaruit spruiten zo veel oproeren en muiteryen?" Nu beweert d'Auchy wel, dat zij, Doopsgezinden, geen gemeenschap hebben met de oproerigen van Munster en Amsterdam, maar hij gewaagt van een meer zuivere afkomst, b.

v. van de Waldenzen, niets (13). De ander is Reitse Aysesz, van Oldeboorn, die in 1573 (14) door een'

(11) M. Simons, bl. 257. Ik heb ergens de gissing gelezen, dat zij, volgens Brandt (1e dl., bl. 111), misschien zendelingen van Jan Matthijs z geweest zijn, maar B r a n dit meldt dit niet, en ik heb niet kunnen vinden, dat hij het daarvoor houdt. Ook onderscheidt Menno ze duidelijk van de daarop volgende Munstersen, en wij hebben geen gezag, om ze willekeurig met elkander te verwarren. Over de zendelingen van J. M at t hij s z spreken wij nader. (12) Dezelfde, bl. 258; Schijn, Gesch. der Mennon., 1e dl., bl. 215. (13) T. J. van Braght, Martelaers-Spiegel, 2e dl., bl. 214. (14) Cramer zegt (bl. 12) in 1575. Dit zal wel een druk fout zijn.

Monnik werd voorgeworpen: "dat de heilige kerk nu 1500 jaren had gestaan en dat hun sekte, door Menno Simons eerst ingevoerd, pas 50 jaren had geduurd." Reitse antwoordt in het algemeen, dat er van het begin der wereld altijd twee soorten van volk zijn geweest, een volk Gods en een volk des Duivels; dat het eerste door het laatste steeds is onderdrukt, omdat het volk Gods van de wereld niet is, dat daarom ook de wereld dit volk niet kent, en meent, dat hetzelfde nu eerst opgerezen is. Maar van de Waldenzen of een andere bepaalde sekte spreekt Reitse niet, ook niet, als de Monnik het nog eens herhaalt: "gij zijt afgegaan van de heilige Kerk, die over 1500 jaren gestaan heeft" (15).

Dus uitgedaagd, zou de vermelding der Waldenzen hem toch niet tot oneer of meer gevaar hebben verstrekt, en wij mogen uit dit zwijgen derhalve besluiten, dat aan dezen van zulk een afkomst of betrekking niets is bekend geweest. Ook Carel van Gent, nog al een geschiedkundig Doopsgezinde in deze eeuw, meest in Friesland woonachtig, meldt van de Waldenzen of Albigenzen niets, zelfs daar hij van vroegere Geloofsgenoten spreekt. Hij wijst slechts terug op de Zwitsers, Coenraad Grebel, Felix Mantz en Juriaan Blaurock, die in 1522 en volgende jaren het eerst in Zwitserland als Doopsgezinden bekend werden en wier leer tot Michaël Sattler en andere zou gekomen zijn. Hij heeft dit geput uit een brief, door een Zwitsers" Doopsgezinde aan zijn geloofsbroeders bij Keulen geschreven. Maar hij spreekt niet van de betrekking dezer mannen tot de Waldenzen, noch tot de Friese Doopsgezinden of zelfs tot de Nederlandse in het algemeen. Hij springt wel over op Melchior Hofmann, alsof deze ongeveer 1531 zijn discipelen naar Nederland zou hebben gezonden, op een tijd, dat hier de Doop nog niet aan Bejaarden werd toegediend, maar in dit laatste dwaalt hij, gelijk wij vervolgens zullen zien (16). Wij zullen dit onderzoek eindige met Pieter van Ceulen, die, tot twee malen toe, te Embden in 1578 en te Leeuwarden in 1596, met zoveel scherpzinnigheid als tegenwoordigheid van geest, de leer der Doopsgezinden in openlijke en plegtig verordende Disputen verdedigde. In de 74e zitting, te Embden,

(15) T. J. van Braght, t. a. pl., 2e dl., bl. 679 en 680.

(16) J. H. V. P. W. of Carel van Gent, Verhaal van 't begin der Scheuringen, onder de Doopsgezinden, in het Hoogd. vertaald door J. C. Jehring, uitgeg. door J. F. Buddeus. Jena, 1620.

zegt hij: "dat Menso (spreker van de zijde der Hervormden) zegt, dat wij onze Gemeente niet met enige Historiën vertonen of aanwijzen kunnen; dat willen wij hem laten zeggen. Want wij de Historiën niet veel of gans weinig gelezen hebben. En wij zijn ook liever van de Historiën en van Menso geoordeeld, dan van het woord des Heren, dat ons van der Historiën en van Menso's oordeel wel vrij maken zal" (17). Ook laat hij in de 113e zitting Mens o zeggen, zonder dat er naderhand enige aanmerking op valt: "ook is onze leer met Zwing l ius niet allereerst begonnen. Maar de mannen willen onze leer hunlieder leer gaarne gelijk maken, dewelke, of zij wel voormaals in sommige stukken van verscheidene Ketteren

gedreven is (ten tijde der Kerkvaders nl., waarover zij gesproken hadden), zo is zij toch in deze laatste tijden door Dromers weder voortgebracht, anno 1521 en 1522. En daarna te Munster in sommige punten bevestigd ” (18). Nu ontkent van Ceul en telkens wel hun afkomst van de Munstersen, maar hij maakt van de Waldenzen geen melding. Te Leeuwarden wordt hij niet minder scherp door Acronius aangetast. Deze leidt, in de 12e zitting, alle Doopsgezinden, zowel in Friesland als in andere Provinciën, regelrecht af van Thomas Munzer en de Munstersen, "als uit een vruchtbare boom des duivels en der dolingen, niettegenstaande zij naderhand in verscheidene sekten en rotterijen verdeeld zijn, die elkander voor een deel gebannen, weder gedoopt en de duivel overgeleverd hebben" (19). Dit wordt in de 13e zitting door van Ceul en weêrlegd, en vervolgens wijst hij daarop, dat de Doopsgezinden "door het levendige woord Gods tot kinderen des Allerhoogsten uit genade wedergeboren zijn; door welke kracht huns geloofs zij voormaals een groot deel goed en bloed hier te Leeuwarden, wel bekend, gelijk ook in andere menigte van plaatsen, in de dood overgegeven hebben ” (20). Maar hij rept van de Waldenzen niet, evenmin, als waar Acronius, in de 145e zitting, uitroept: "zo de ware Gemeente Gods onder de Wederdoperen te vinden is, zo is er nu langer dan over de duizend jaren geen zichtbare ware Gemeente Gods

(17) Protocol, dat is, alle handeling des Gespreks tot Embden met de Wederdoperen gehouden. Embden, 1579, bl. 226a. (18) Het zelfde, bl. 333b. (19) Protocol, dat is, de ganse handeling des Gesprek gehouden te Leeuwarden, tussen R. Acronius en Pieter van Ceulen. Franeker, 1597, bl. 36. (20) Het zelfde, bl. 39.

geweest” (21). Op de zelfde wijze had ook Dathenus, in het Gesprek te Frankenthal gehouden, gezegd: "Zou uwe leer van Doop recht zijn, zo moest daaruit volgen, dat Christus van der Apostelen tijd aan tot op het jaar 1522 zonder Kerk geweest is en dezelve gans verlaten hebben zoude. Want het is openbaar uit de Historiën, dat wel sommigen gemeend hebben, dat die, welke van Ketteren gedoopt waren, wederom gedoopt zouden worden. Maar dat iemand de Kinderdoop eigenlijk aangevochten hebbe, totdat Nicolaas Storch in 't jaar 1522 met zijn lere voorgekomen is, kan uit de Historiën niet bewezen worden” (22). Daar men hem hier niet op antwoordt, blijkt daaruit, dat ook zijn Doopsgezinde partij niet van Waldenzen enz. geweten heeft. Gaan wij dus onze eigene sprekers en schrijvers uit de XVI eeuw met aandacht na, dan moet ons de afkomst der Doopsgezinden van de Waldenzen, althans in Friesland, meer onwaarschijnlijk worden, daar wij zelfs van hun onderlinge betrekking nergens duidelijke melding zien gemaakt. Cramer heeft enig verband tussen de Waldenzen en Doopsgezinden aangewezen in de vier mannen, Hans Koch, Leonhard Meister, Michaël Sattler en Leonhard Keiser, bekend staande als Waldenzen of van dezelve afkomstig, en tevens geroemd onder de eerste en uitstekendste Doopsgezinde Martelaren in Duitsland (23). Het kan zijn dat Melchior Hofmann deze mannen gehoord of gesproken heeft. En Hofmann is, van Straatsburg komende, in Holstein geweest, nadat er slechts tien jaren waren verstreken, dat zich aldaar Waldenzen hadden vertoond, en is van Kiel, in Holstein, te Embden gekomen (24).

Ook te Hamburg, Altona en zelfs te Embden zijn Waldenzen geweest, volgens Korn. van Huijzen, die vele Doopsgezinden van beide eerstgenoemde plaatsen van hen afleidt (25). Gemelde Hofmann nu, is misschien ook in Friesland geweest, zo als ons later blijken zal. Hij verscheen hier dan kort vóór of in 1533; dus vóór dat Menno begon

(21) Het zelfde, bl. 464.

(22) Protocol, dat is, de ganse handeling des Gespreks te Frankenthal, in de Paltz, met de Wederdopers de 28 Mei begonnen en de 19 Junij dezes 1571 jaars voleyndicht, bl. 606.

(23) Cramer, Menno Simons, bl. 17—22.

(24) T. J. van Braght, t. a. p., 1^e dl., bl. 395; Cramer, t. a. p., bl. 27.

(25) K. van Huijzen, Hist. Verhandeling van de opkomst en voortgang der Doopsgez. Christenen, 1e bladz. van de opdracht.

te leren. Of ten minste, als hij zelf niet in Friesland geweest is, blijft het toch allerwaarschijnlijkst, dat hij van zijn leerlingen herwaarts heeft gezonden. zo zou derhalve, wel niet de lichamelijke afkomst, maar de overneming van begrippen der Waldenzen, bij de Friese Doopsgezinden, enige waarschijnlijkheid krijgen, indien slechts niet de leer van Hofmann, een groten dweper, zo oneindig veel van die der Waldenzen en ook der Doopsgezinden verschilde, en indien er geen Doopsgezinden vóór Hofmann in Nederland, zelfs Nederlandse Doopsgezinden vóór hem in Oost-Friesland waren geweest, zo als wij later zullen zien. Men bespeurt, dat langs dezen weg, enige betrekking tot de Waldenzen mogelijk kan geweest zijn, maar dat de stelling niet op de sterkste gronden steunt. Ik mag hier een bijzonderheid, die mij eerst enig licht scheen te geven en evenwel bij nader inzien in geen aanmerking komt, niet voorbijgaan, omdat andere soms in het zelfde geval van twijfeling zouden kunnen geraken. Men vindt onder de Friese Martelaren twee malen een naam van zuidelijken oorsprong, nl. die van Jaques: bij de reeds gemelde Jaques d'Auchy en Jaques Dosie. Hier hebben wij misschien, dacht ik eerst, een Waldenzise oorsprong gevonden. Deze Martelaren zijn echter van ongeveer en na het jaar 1550; en van 1543-1550 vluchtten vele Doopsgezinden uit Vlaanderen en Brabant naar Friesland, omdat zij in die zuidelijke Provinciën nog zwaarder werden vervolgd dan hier (26). Dus kunnen deze namen niets meer bewijzen, dan hun Vlaamschen oorsprong; gelijk ook van de eerstgemelden, niet alleen bij van Braght, maar ook bij Winsemius en Gabbema geboekt staat, dat hij een Vlaming en van Antwerpen afkomstig was (27). Het is wel mogelijk, dat zich over de afkomst der *Vlaamsche Doopsgezinden* van de Waldenzen veel laat zeggen; althans vóór derzelver betrekking tot elkander. En daar er vele Vlamingen, in het midden der XVIe eeuw, naar Friesland zijn gevlucht, is het evenzeer mogelijk, dat de Friese Doopsgezinden versterking hebben ontvangen door mannen, van de Waldenzen afkomstig. Maar deze vlucht of verhuizing is te laat geschied, dan dat zij voor onze afkomst van de Waldenzen iets zou be

(26) *F. Sjoerds*, Alg. beschrijving van oud en nieuw Friesland, 2e dl., 2e st., bl. 809; *Cramer*, t. a. pl., bl. 37. Zij vluchtten ook naar *Oost-Friesland*; *Ottii*, *Annales Anabaptist.* Basel, 1672, pag. 100.

(27) *Winsemius*, *rerum Frisicarum*, libr. 7, pag. 10; *S. A. Gabbema*, *Verhaal van Leeuwarden*, bl. 387.

wijzen. Ik houd het er dus voor, dat een lichamelijke afkomst zich niet bewijzen laat. Het kan zijn, dat mensen in Friesland van de Waldenzen en andere zóó denkenden hebben gehoord, dat zulke geruchten ook hen tot het onderzoeken van de waarheid en het lezen van de Heilige Schrift hebben aangespoord en zij op deze wijze tot Doopsgezinde gevoelens zijn gebracht. Men zou dit enigszins uit de aangehaalde plaats van Reitse Aysesz mogen opmaken. zo kunnen zij, wegens de vervolgingen, eerst in stilte hebben voortgeleefd. Ook deze stelling blijft echter onzeker, en zal wel niet duidelijker bewezen kunnen worden. Een genoegzame grond vinden wij niet, om te kunnen zeggen, dat de Doopsgezinden in Friesland hun oorsprong aan de Waldenzen hebben te danken. De vergelijking, door Cram er gemaakt, tussen de oorsprong der Doopsgezinden en het meer van Genève, waar vele riviertjes, en ook de Rhône, derzelver in- en uitstroom hebben, kan schoon en waar worden genoemd. "zo vormde," zegt hij, "de Gezindte der Bejaard-Dopers, ten tijde der Hervorming, in onderscheidene landen als één grote kom, ontstaan uit onderscheidene beken, waarvan de Waldenzen er een waren. Een hoofdstroom kwam daaruit weder te voorschijn, de weldenkende Doopsgezinden, nevens derzelver andere, ten dele onreine beken, zo als de David-Joristen. Op het midden van het meer (dat toen waarlijk vrij onstuimig was) zal het wel moeilijk vallen, er onderscheiden stromen en derzelver oorsprong te onderscheiden" (28).

Dit is ook toepasselijk op het volgende, wat wij van de Munstersen zullen zeggen. Maar op het midden van het meer werden vele wateren door de adem Gods geperst tot die hoofdstroom, die weder daaruit te voorschijn kwam. Die adem Gods was de Heilige Schrift, zo als wij in het vervolg zullen zien. Wat nu betreft het derde gevoelen aangaande die oorsprong, dat dezelve zou moeten worden toegekend aan de Munsterse Wederdopers, dit verdient mede een nadere ontwikkeling. Hun afkomst van die oproermakers is de Doopsgezinden in het algemeen dikwijls te laste gelegd; dikwijls zijn zij ook geheel met elkander verward en voor de zelfden gehouden; zonder dat er enige, ook slechts schijnbaar voldoende, redenen voor bijgebracht werden. Vorsten en volken, kerkelijke en wereldlijke geschiedschrijvers zijn elkander in deze dwaling gevolgd, niet alleen de zodanigen, van wie men vooronderstellen mag, dat zij ons een kwaad hart toedroegen, maar ook velen, wier

(28) Cramer, t. a. pl., bl. 204.

onpartijdigheid niemand gaarne in twijfel trekken zou. Zelfs de beroemde Robertson heeft zich laten verleiden, om te zeggen: "dat de Gezindheid der Munsterse Wederdopers nog in Nederland aanwezig is, onder de naam van Mennonisten, maar dat deze sekte, in haar oorsprong zo muiltuchtig en bloeddorstig, door een zonderlinge omkering, geheel en al onschuldig en vredelievende is geworden " (29). Eerst later, toen men ons van de Waldenzen begon af te leiden, is men beleefder geworden en ons van deze zijde niet meer lastig gevallen. De zaak zelve is echter nog zo duidelijk niet, inzonderheid, daar men van beide kanten meestal te ver ging en te veel wilde bewijzen. Wij zullen zien, wat er vóór en tegen deze aantijging te zeggen valt. Er zijn van de aanhang der Munsterse Wederdopers in Friesland geweest (30).

Dit valt niet te ontkennen. Dat Melchior Hofmann zich in deze Provincie opgehouden heeft, schijnt weinig bekend te zijn, maar kan waarschijnlijk gemaakt worden uit het Groot Placaat en Charter-boek van Vriesland, door Schwartzenberg. De drie eerste plakkaaten tegen de Doopsgezinden in Friesland zijn uitgevaardigd in 1534. In het eerste plakkaat, van de 23 Februarij, leest men: "Alsoo oock hier in de Lande, enighe Verleyders oft Bedriegers omgaen, die de Luyden wederdopen, ende quade geinficeerde dwalingen ende sekten leren, bij namen Melchior Pelsers, alias Hooftman," enz. Verder wordt verboden, hem en zijn medgezellen te eten of te drinken te geven, op verbeurte van lijf en goed, en een iegelijk uitgenodigd, dezelve te vatten en over te leveren, zullende voor ieder gegrepen. Leraar een beloning gegeven worden van 25 gulden (31). Mocht men nu nog in twijfel staan, omdat zijn naam hier Hooftman wordt gespeld, wat bij een minder nauwkeurige kennis aan de man wel gebeuren kon; het is genoeg bekend, dat Hofmann zich een aanhang heeft gevormd, onder de naam van Melchioriten (32). En in het

(29) Robertson, Historie van Keizer Karel V, 4e dl., bl. 224.

(30) Het omgekeerde, dat er ook Friezen binnen Munster waren en deel hadden aan het oproer, blijkt uit het zonderlinge boek van Hortensius, Oproeren der Wederdoperen. Amst. 1660, bl. 73. Er waren echter ook Friezen vóór Munster, om de Bisschop in de belegering te helpen. Charterboek, 2e dl. ; van Wijn, bijvoegsels op de Wad. Hist. van Wagenaar, 5e dl., bl. 26. Die binnen Munster waren, zullen er echter meer vrijwillig gekomen zijn.

(31) Charterboek, 2e dl., bl. 650.

(32) Brandt, t. a. pl., 1e dl., bl. 116.

tweede plakkaat, van de 31 Maart, wordt gelast, om te letten op "enige Ketters en gereprobeerde Auteurs, hen noemende Melchioriten, die hen vervordert hebben, ende noch

dagelycks vervorderen, de arme simpele Luyden, onse Ondersaten van Vrieslant, te herdopen" (33). Daarenboven heeft Hofmann de in het Charterboek gegeven bijnaam van Pelser of Peltzer gedragen, blijkens Benin ga, Chronijk van Oost-Frieslant, bl. 652, waar hij zegt: "in dit sulve 28 jaer heft sich de sekte der Wederdopers eerstmael in Oost-freeslant gevoget und vorgedaen. Daerna quam Melchior Hoffman, edder (vroeger) Peltzer und dopede tho Embden" enz. Harken roht, de kanttekenaar van Benin ga, voegt er bij: "M. Hofman, ook Peltzer genoemd, quam 1528 te Embden," enz. (34)

In mijn gevoelen, omtrent Hofmann's verblijf in Friesland word ik ook nog gesterkt door Gabbema, die van een te Leeuwarden bestaande Gezindte van dezen man spreekt, tot welke bepaaldelijk de gezanten van Jan Matthijs z zich later zouden hebben vervoegd (35). Het zelfde vind ik bij Schotanus, de Geschiedenissen van Friesland, bl. 664, waar hij zegt, dat deze gezanten, in 1534 te Leeuwarden bijeenriepen "de Hofmannische daer wonende, ende weynige in getal wesende." Hofmann werd in zijn woelingen opgevolgd door Jan Trijpmaker, van wie ik niet vinden kan, dat hij in Friesland is geweest. Nadat Trijpmaker te 's Gravenhage was ter dood gebracht, wierp zich Jan Matthijs z, van Haarlem, op. Deze zond, van Amsterdam uit, gezanten naar allerlei oorden; zo als Gerrit Boekbinder en Jan Beukels z, van Leyden,

(33) *Charterboek*, 2^e dl., bl. 652.

(34) Ik heb eerst gemeend, dat die naam niets anders betekende als Paltzer, daar Hofman n misschien van Straatsburg afkomstig was, ofschoon volgens andere uit Swaben, maar ben tot andere gedachten gebracht door het volgende onderschrift van een plaatje bij Hortensius, tegen over bl. 20:

"Wevers en Pelsers heel versot, die malkandere Wederdopen,

De Heylighe Kerck, een Bruydt van Godt, verlieten zij met grote hopen."

En Emmius noemt hem Opisicio pellione, pels- of bontwerker, of zo als Schotanus zegt, leertouwer. Zie Emmius, *rerum Frisic. hist.*, 8°, dec. 6a, pag. 176; Schotanus, *Geschiedenissen van Friesland*, oost en west, bl. 642. (35) Verhaal van Leeuwarden, bl. 365. zo ik echter ten opzichte van Hofmann's verblijf in Friesland dwaal (hetgeen wel mogelijk is, als men aannemen mocht, dat hij zich in 1532 uit Embden naar Straatsburg heeft begeven, zonder Friesland aan de doen, en aldaar welhaast in de gevangenis is gestorven) zo verzoek ik bij de lezer vergiffenis voor deze mistasting, die tot de hoofdzaak ook niet alles afdoet; zie beneden.

naar Munster, naar Leeuwarden een Dirk Kuiper en Bartel Boekbinder. Deze laatsten kwamen hier in de herfst van 1533 en vervoegden zich in begin van 1534 bij de Melchioriten. Zij vonden ingang en werden ook andere bij hun Gezindheid aan; zo als men zegt, ook Obbe Philips en zekeren Hans Bar bier. Zij vertrokken echter zeer spoedig, en kort na hun vertrek kwam hier, met een gelijke zending van Jan Matthijs z, zekere Pieter Houtzager, door wie, naar men zegt, Dirk Philips, de broeder van Ob b e, ongeveer acht dagen na dezen gedoopt werd. Daarop reisde ook Pieter weder naar Amsterdam (36). Jan Beukels z had intussen te Munster door behulp van Rottmann, een Luthers' Prediker, ingang gevonden, later daar zijn koninkrijk opgericht en zond nu, van daar uit, in de herfst van dit zelfde jaar 1534 of in het begin van 1535, Jan van Geel en naar Friesland, om hulp te verkrijgen tegen de Bisschop, die hem belegerde. Het schijnt, dat deze van Geel en een meer krijgs zuchtige geest heeft aangebracht. In 1535, op Paasmaandag, waren te Tjum ongeveer 300 mensen van zijn aanhang vergaderd, die, aangevallen door 200 krijgsknechten, zich niet alleen staande hielden,

maar ook hun vijanden met groot verlies deden wijken. Hierdoor aangemoedigd, trokken zij in het laatst van Mei naar het Oldeklooster, bij Bolsward, namen dat in, vernielden de kerkelijke sieraden, lieten echter de Abt, de Monniken en verdere Kloosterlieden ongehinderd trekken, versterkten het klooster en rustten zich uit tot tegenweer (37). De stadhouder van Friesland, Schenck van Tautenburg, ontving deze tijding te Leeuwarden, trok dadelijk uit met het vierde deel der weerbare

(36) Ottii, Annales, pag. 58 en 60 ; F. Sjoerds, t. a. pl., bl. 807 ; Gabbema, t. a. pl., bl. 366 enz.; Wagenaar, Vaderl. Historie, 5e dl., bl. 71 ; Brandt, t. a. pl., 1e dl., bl. 111; Starck, Geschichte der Taufe und Taufgesinnten, s. 228, en vele andere. Overigens is deze gehele gebeurtenis met O. en D. Philips twijfelachtig: want de Geschiedschrijvers steunen hier alleen op O. Philips Bekentnisse, waarvan men niet weet of zij echt is. Zie beneden.

(37) Dat zij niet bestonden uit een hoop opzettelijke booswichten, maar uit misleide mensen, die het hoofd door allerlei dweepachtige en bijgelovige inblazingen op het hol was gebracht, ziet men, ook uit een bijzondere trek bij de belegering. Zij meenden n. l., dat het geschut, 't welk tegen hen gericht mocht worden, zich om zou wenden tegen hun vijanden. Niet alleen spreekt ook Menno van hen, als bedrogenen, maar ook bij sommige gevangenen liep het na de inneming van het klooster zo duidelijk in het oog, "dat zij door eenvoudigheid misleid en bedrogen waren," dat zij juist om deze reden werden vrijgelaten.

stedelingen, nam zijn richting op Franeker, waar hij denderden man uit Friesland dagvaarde, en legerde zich vervolgens met veel geschut, uit de steden en blokhuisen van Friesland, voor het Oldeklooster. Hij werd eerst ernstig afgeslagen en leed grote schade, maar eindelijk kreeg hij, door een bres, het klooster in de macht. Weinigen slechts bekwamen vergiffenis; de andere werden deels daar, deels te Leeuwarden en in het meer bij Hempens, omgebracht. Van Geel en was het ontkomen naar Amsterdam (38). En hiermede neemt de geschiedenis der eigenlijke Munstersen in Friesland een einde. Wanneer wij de geschiedenis der Doopsgezinden met deze geschiedenis der Munstersen in Friesland vergelijken, dan geloof ik, dat wij daaruit het volgende besluit mogen opmaken.

1. Er waren Doopsgezinden in Friesland, vóór hier Munstersen zijn geweest. 2. Toen de Munstersen opkwamen, hebben Doopsgezinden in Friesland met hen in betrekking gestaan. 3. Zodra de eigenlijke bedoeling der Munstersen bekend werd, is bij de Doopsgezinden, nog vóór Menno en ook door de zen, alle vriendschappelijke betrekking met hen verbroken. 4. De Doopsgezinden in Friesland hebben hunnen oorsprong dus niet aan de Munsterse Wederdopers te danken (39).

(38) Ottii, p. 74; F. Sjoerds, bl. 808 ; Winsemius, t. a. pl., pag. 506; Wagenaar, bl. 91 ; Brandt, bl. 119 ; Cramer, t. a. p., bl. 29, 52, 56; Starck, s. 238, 244; Hortensius, bl. 110 enz. ; Schotanus, bl. 665. Over de Munstersen zelve zie men daarenboven: de miserabili Monasteriënsium Anabaptistarum obsidione, etc., libellus A. Corvini ad G. Spalatinum scriptus; Krohn, Wiedertäufer vorn. in Niederdeutschland. Leipzig, 1758 ; Original-Actenstücke der Münsters. Wiedert. Frankfurt, 1808 ; H. Jochmus, Geschichte der KirchenReformation zu Münster und ihres Untergangs durch die Wiedertäufer. Munster, 1825.

(39) De redenen, door Schijn opgegeven, dat de Doopsgezinden niet van de Munstersen zouden afkomstig zijn, heb ik niet voldoende kunnen vinden. Hij beroept zich, a: op de geheel ongelijken oorsprong ; daar nl. de Munstersen van Thomas Munzer en zijn oproerige Duitse sekte afstammen en wij van de Waldenzen. Het eerste zij zo, maar het laatste moet bewezen worden ; – b: op het verschil in de leer. En dit verschil is inderdaad zeer

groot, als wij het oorlogvoeren, de veelwijverij enz. der Munstersen met de vredelievende en zedelijke beginselen van D. Philips, M. Simons, Lubbert Gerritsen Hans de Ries vergelijken. Maar het is daarom niet uitgemaakt, dat de Doopsgezinden vóór M e n no alle even als laatstgemelde mannen hebben gedacht;

c: op het onderscheid in de levenswijze, en de vermijding van alle geestdrijverij bij de Doopsgezinden. Dit is zo, maar de Doopsgezinden konden zich immers, zo als onze tegenschrijvers zeggen, gebeterd hebben, toen het aardse koninkrijk te Munster geen voortgang nam, – e: op de getuigenissen van Menno Simons.

1. Er waren Doopsgezinden in Friesland, vóór hier Munstersen zijn geweest (40).

Wij beroepen ons hier op de eersten Martelaar onder de Friese Doopsgezinden, namelijk op Sicke Snijder, te Leeuwarden, wegens het voorstaan van de Doop der Bejaarden, ter dood gebracht. Cramer houdt het met recht voor waarschijnlijk, dat dit vroeger dan in 1533 gebeurd is (41), en wijst op Schijn, die het jaar 1532 aangeeft, terwijl hij zelf (bladz. 10) het jaar 1531 stelt. Ott, die ons overal zeer ongunstig is en het dus niet bijbrengen zou om ons tegemoet te komen, die ook te gelijk vermeldt, dat sommigen het jaar 1533 stellen, zegt evenwel het zelfde, dat zijn dood in 1531 heeft plaats gegrepen (42). M. Schagen volgt het gezag van T. J. van Braght, die hem onder 1533 rangschikt (43). Maar vooreerst is van Braght weleens meer onnauwkeurig in zijn opgave van de jaartallen, gelijk wij beneden zullen zien, als wij bijzonder over de Doopsgezinde Martelaren in Friesland zullen handelen; en daarenboven beroept hij zich hier, bij Sicke Snijder, op Menno Simons alleen. En juist Menno is het, wiens zeggen voor ons gevoelen pleit, ja, hetzelfde buiten twijfel stelt. Deze noemt het jaar wel niet, waarin hij van de dood diens Martelaars hoorde, evenwel was het vóór hij de schriften van Luther, Bucerus en Bullingerus onderzocht; vóór hij als Priester naar Witmarssum verroepen werd, en hier had hij reeds ongeveer een jaar gewoond, toen er ettelijke met de Doop inbraken. "Hierop," gaat hij voort, "is volgende die sekte van Munster aengebroken"(44). Indien dus Menno enig gezag

zelve en andere na hem. En deze bewijzen ook waarlijk, dat Menno geen vriendschappelijke betrekking met de Munstersen had, maar omtrent de Doopsgezinden, vóór hem, bewijzen zij niet genoeg. Men zie Schijn, t. a. p., 1e dl., bl. 218 en bijkans het gehele deel. (40) Ook in Holland waren er Doopsgezinden vóór J. T rijp maker en J. M at t h i j s z, terwijl ik niet vinden kan, dat Hofmann daar geweest is. Er werden reeds in 1527 drie personen van Krommensedijk en een vrouw van Monnikendam, wegens derzelver Doopsgezinde gevoelens, te 's Gravenhage ter dood gebracht. T. J. van Braght, 2e dl., bl. 11 en 12. (41) Cramer, t. a. p., bl. 21. (42) Ottii, l. c., pag. 54. Men vergelijke beneden Bijl. XIX. (43) T. J. van Braght, t. a. p., 2e dl., bl. 35 ; M. Schagen, de Kerk der Nederl. Doopsgezinden, bl. 22. (44) Menno Simons, t. a. p., bl. 256, 257. Ik heb ook voor mij, een afzonderlijke uitgave van M. en n o's Uitgang, gedrukt te Leeuwarden in 1636, klein 8°, met bijgedrukte Kanttekeningen. Tegen over de dood van Sicke Snijder staat: an. 1531 ; tegen over "doen is volgende die sekte van Munster aengebroken," staat: aenvangh der Munstersen. An. 1533 duerende tot 1535. heeft, mogen wij tussen Sicke Snijder en de eerste Munsterse zendelingen, die in de herfst van 1533 herwaarts kwamen, wel anderhalf of twee jaren stellen, en zou dus de martelaar in 1531 of 1532 onthoofd zijn.

Ook Hofmann, zo hij Friesland bezocht heeft, is er later geweest, blijkens de plakaten, in 1534 uitgevaardigd. Niet alleen Sicke Snijder heeft vóór de verschijning der Munstersen geleefd, maar ook die eerste aanvangsers, van welke Menno niet weet, waar zij te huis behoorden en wie zij eigenlijk waren, worden vóór de Munstersen genoemd (45). Overigens is het niet te verwonderen, dat wij niet meer namen van die

eerste Doopsgezinden in Friesland weten: want zij hielden zich niet slechts schuil wegens de vervolgingen, welke zij sedert 1521 zowel als de Munstersen later te duchten hadden, maar ook de aard van hun geloof bracht het mede, dat zij zich niet veel naar of in de wereld vertoonden en meer als stillen in de lande leefden. zo meldt ons ook E. van Reijdt, en Hooft op zijn gezag, dat de Doopsgezinden in 1585 schier een vierde gedeelte van de gehele bevolking in Friesland uitmaakten (46); en hoe weinige namen staan er van die allen bekend? Dat was met de Munsterse woelgeesten geheel anders, en gelijk de kerkelijke geschiedenis ons, in het algemeen, meer van de chronique scandaleuse der buitensporigen dan van het stil en godzalig leven der ware, oprechte Christenen verhaalt en verhalen kan, zo is het ook hier. In het eerste plakkaat, 't welk tegen de Doopsgezinden uitgevaardigd werd, staan de namen van Jacob van Campen, alias Cooman, Jacob Tyet tye van Goingha, Peter Simonsz. van Tyrns, Obbe Scherrier oft Barbier van Leeuwarden en Peter Hondtslager van Amsterdam (47). Ik gis, dat de laatste Pieter Hout zag er zijn moet, van wie wij boven, als van een gezant van Jan Matthys z, gesproken hebben. Ook kan Obbe Bar bier de twee personen van Obbe Philips en Hans Bar bier, door een vergissing van het Bestuur, hier in zich verenigd hebben. In allen gevalle is het karakter van deze lieden reeds twijfelachtig, en naderen wij de tijd, dat er tussen de Doopsgezinden in Friesland en de Wederdopers van Munster enige betrekking heeft bestaan. De Doopsgezinden echter, welke in Friesland gemeenschap met de Munstersen hebben gehad, lieten zich wel in sommige opzichten te zeer vervoeren, zo als uit het geval met het Oldeklooster blijkt, maar men leest nergens, dat zij zodanige buitensporigheden bedreven, als te Munster en ook te Amsterdam zijn gepleegd; noch dat zij zodanige leringen, als van de veelwijverij, hebben omhelsd. Wel waren zij geestdrijvers, maar meer in de zin van Hofmann, van wie ook de, ons zeer ongunstige, Ubbo Emmius getuigt, dat hij, zowel als Obbe Philips, benevens derzelver volgelingen, veelwijverij en overspel gestreng tegen de Munstersen veroordeelden (51).

En ziet daar dan ook de oorzaak van een scheuring, die tussen de beide partijen, zelfs vóór de herovering van Munster door de Bisschop, onvermijdelijk volgen moest. Eveneens als het Luth er met Carlstadt ging, zo ging het de Doopsgezinden met de Munstersen (52). Eerst werkten beide eendrachtig tot de bereiking van het zelfde doel, de vermindering van het gezag des Pausdoms en de herstelling der zuivere Evangelie-leer. Maar zodra de heethoofdige dwepers te ver gingen, traden zowel de Doopsgezinden als Luther van hun zijde af, zochten de dwalenden te bekeren (wat wij vooral bij Menno Simons zien) en bewandelden verder hun eigen weg, met dat licht tot

(45) Menno Simons, t. a. p., bl. 257. (46) E. van Reyd, Historie der Nederl. Oorlogen, bl. 70; Hooft, Nederl. Histoorien, fol. 1060.

(47) *Charterboek*, 2^e dl., bl. 650. Jacob van Campen was, gelijk bekend is, ook een zendeling van J. Matthijsz.

2. Deze betrekking tussen Doopsgezinden en Wederdopers heeft er in Friesland bestaan. Evenwel, niet alle Friese Doops zinden schijnen daarin gedeeld te hebben. Men leest in het derde plakkaat, het jaar 1534 tegen dezelve uitgevaardigd, op de 1 Julij: "Onsen lieuen besunderen, Meester Syts Tiarda, Grietman van Dantummadeel (48), saluyt: Alsoe wij onlanxx geaduerteert wesende, dat vele van onsen Ondersaten besmet ende zoe verleyt waeren, deur instigacie van enighen valschen Lerars, als dat zy hen hadden laeten herdopen, en de oick enighe van dyen op de weg gebracht om me de ongehoirsame hereticke sekte, nv ter tijd God betert tot Munster wes ende, te assisteren, wij midts dien," enz.; bevelende verder de voorschrevene damnabele sekte geheel en al te exstirperen en te niete te brengen (49). Het plakkaat des Stadhouders spreekt dus slechts van enige Doopsgezinden, die het met de Munstersen hielden, maar verwacht ze

niet allen met elkander. Hoe groot of klein dit getal echter geweest zij, wij willen gemelde betrekking niet geheel ontkennen, ook niet bij Obbe en Dirk Philips; ofschoon hun bekerings-geschiedenis op het wankel gezag van Obbe's Bekentenisse steunt. Pieter van Ceulen en Brixius, de beste verdedigers van het Doopsgezind geloof in het boven aangehaalde Dispuut te Embden, ontkennen ook zulk een vroegere betrekking niet. "Maar," zegt van Ceulen, "wij verklaren voor God en de mensen, dat wij onschuldig zijn aan hun verkeerde lering en verleiding der mensen, en hebben nooit, noch begeren ook te eniger tijd met zulke lieden te stemmen, dan, zo zij van ons uitgegaan waren, dezelve te schuwen en te mijden en geen gemeenschap met hen te hebben. En of men zeggen wilde, dat zulke lieden eertijds bij ons geweest waren, zo is toch dat niet te verwonderen; dewijl toch Judas in Christus tijd, en in der Apostelen tijden Philippus en Hymenaeus, Alexander de koperslager en Nicolaus ook geweest zijn. Die toch, zo vroeg hun erdomme (=dwaling) aan de dag gekomen is, bij de Godvruchtigen of bij de Gemeente Gods niet geduld noch geleden zijn. Maar, gelijk als Paulus zegt, heeft hij Alexander de duivel overgegeven, opdat hij getuchtigd zoude zijn, niet meer te lasteren" (50).

(48) Hoofdofficier bij het Gerecht van Friesland, Charterboek, 2e dl., bl. 563.
(49) Charterboek, 2e dl., bl. 656, 657.

(50) *Protocol van Embden*, bl. 155a; waarmede vergeleken worde bl. 302b en 303a. Wat Brixius zegt, is te vinden op bl. 272a. Dathenus zegt in

het Protocol van Frankenthal nog al enigszins spijtig tot de Doopsgezinde partij: "aangaande de Munstersen houden wij, doch wij kunnen niets zekers zeggen, dat gij met dezelve te dezer tijd niet eens zijt; maar wat geschieden zal, dat is ons onbekend, naardien zij in 't beginsel even een zodanigen schijn gehad hebben, gelijk gijlieden ook hebt, en hebben alle andere gehouden voor Heidenen." Bl. 606. (51) U. Emmii, *rerum Frisic. histor.*, 8°, decas 6a, pag. 259. (52)

Deze tegenoverstelling van Luther en Carlstadt strekke echter niet om de laatstgemelden te zeer te vernederen. Daar sommige mijner Lezers welligt geheel onbekend met de man zullen zijn, diene het volgende tot enige opheldering. Carlstadt is de eerste Doctor in de Godgeleerdheid en Hoogleraar te Wittenberg geweest en belijdt zelf, dit ambt reeds acht jaren bekleed te hebben, vóór hij de Bijbel zag. Hij promoveerde Luther tot Doctor en verenigde zich met hem tegen het Pausdom. Bij de afwezigheid van Luther op de Wartzburg wierp hij te Wittenberg de beelden uit de kerk, schafte de mis en biecht af, deelde het Avondmaal onder beide tekenen uit, begon het brood des Avondmaals te breken en verschildte van de Hervormer in het gevoelen omtrent de betekenis der woorden, dat is mijn lichaam, die Luth er van het brood zelf, Carlstadt van Christus' eigen lichaam, waarmede hij toen aan tafel lag, wilde hebben opgevat. Dit legde de grond tot hun verwijdering, het hevigst van Luther's zijde. Beide gingen uit van een verschillende wijze van zien, en beide zijn niet geheel vrij te pleiten van heethoofdigheid in hun zaak, bij hun anders zo onmiskenbare talenten en goede bedoelingen.

... leidstar, 't welk hun door de Heilige Schrift werd geschonken. "Godsdienstige geestdrift is het beginsel der Hervorming geweest," zegt Villers (53). Dit is misschien wel niet in allen dele, maar toch bij velen toe te stemmen. Zulk een geestdrift bewerkte veel goeds, maar werd ook bij de minder verlichten, die ter goeder trouw dwaalden, een ijver zonder verstand. Maar, zulk een dolheid is immers ook zowel bij beeldenstormende volgers van Luther en Calvijn, als bij die Doopsgezinden te vinden, welke met de Munstersen in betrekking hebben gestaan. En het moet de Doopsgezinden in Friesland, gelijk ook in andere Gewesten, tot eer verstreken, dat zij terugtraden, zodra zij hun dwaling bemerkten.

3. Zodra de eigenlijke bedoeling der Munstersen bekend werd, is bij de Doopsgezinden, nog vóór Menno en ook door dezen, alle vriendschappelijke betrekking met hen verbroken. zo hebben dan ook O. en D. Philips aan het Munsterse oproer volstrekt geen deel gehad (54). Obbe was overigens een zwak en wankelmoedig man, die zelfs, volgens sommigen, tot de Roomse Kerk teruggekeerd zoude zijn (55). Anders was het met Dirk Philips, die bij de zuivere leer der Doopsgezinden bleef (56), en later een groot vriend en getrouw medehelper werd van Menno. Zijn afkeer van alle oproerigheid betuigt hij op een ondubbelzinnige wijze in zijn Enchiridion. Nadat hij gezegd heeft, dat men steunen moet op de leer van Christus, gewaagt hij van mensen, die alles, wat zij niet kunnen goed maken met het N. V., trachten te bewijzen met het O. V. en de letter der Profeten. Hieruit leidt hij af, zoveel sekten, die menige valse godsdienst hebben gesticht, hieruit, de afgodische ceremoniën en gepraal van de anti-Christelijke

Kerk en de beklagelijke misgrijpingen van de oproerige sekten, die in onze tijden, onder de schijn van het heilig Evangelie des geloofs en der Christelijke religie, veel schade gedaan en veele ergernissen aangericht hebben (57). Wij zien, hoezeer dus de man in gevoelen verschilt van de Munstersen, zowel in andere opzichten als ook in het punt der oprichting van een

(53) Villers, geest en invloed der hervorming van Luther, bl. 163. (54) Brandt, t. a. p., 1e dl., bl. 111 ; F. Sjoerds, t. a. p., bl. 807. Ik weet ook niet, dat iemand met enige reden deze broeders daarvan beschuldigd heeft. (55) Schijn, t. a. p., 2e dl., bl. 111. Men zie echter ook Cramer, t. a. p., bl. 64. (56) Zuiver zeg ik, in tegenstelling van de Munstersen. (57) T. a. pl., bl. 230,

geestelijk-wereldsch koninkrijk, gelijk in zijn opstellen van de geestelijke Restitution, van Gods Ghemeynte en overal doorstraalt. Daarenboven schreef hij nog opzettelijk een stuk, getiteld: "een Apologia, ofte Verantwoordinge, dat wij (die van der wereldt met groten onrecht Anabaptisten gescholden worden) gheen Wederdopers noch sekte maackers en zijn, maar dat wij één zijn met de rechte Gemeynte Gods, die van aanbeginne gheweest is(58);" waarin hij opzettelijk het onderscheid tussen de Doopsgezinden en Wederdopers aantoonde. Hij was ook inderdaad te verlicht, bezat te veel geleerde kennis en een te zuiver zedelijk gevoel, om zich door buitensporige dwepers te laten medeslepen. Hij bleef altijd de hoofdpilaar van die goede Gemeente, bij welke zich weldra ook Menno Simons voegde.

Hoe meer men de schriften van Menno met nauwkeurigheid nagaat, des te meer zal men tot de overtuiging geraken, dat deze in geen andere betrekking tot de Munstersen heeft gestaan, als Paulus stond tot de Heidenen. Met de zelfden afkeer beschouwde hij hun dwalingen en zonden; met de zelfden Christelijken ijver zocht hij hen te bekeren en te brengen tot de ware kennis van onzen Heere. Door het eigen onderzoek der Heilige Schrift had hij de dwalingen der Roomse kerk leren inzien, door de marteldood van Sick e Snijder was hij tot nadenken gebracht over de Doop. Nog zweeg hij echter; maar hij begon eindelijk openlijk te leren, toen hij zag, hoe de Wederdopers velen verleidden en welke jammeren zij zich bij het Oldeklooster hadden berokkend. Hij zelf toch had vroeger aan sommige dier verdwaalden de ogen voor de Papistische gruwelen geopend, maar nog slechts ten halve verlicht, hadden zij zich nu in een even grote duisternis gestort. Toen kon hij het voor God en zijn geweten niet langer verantwoorden, te zwijgen; hij voegde zich bij de zuiverder Doopsgezinden en viel met het tweesnijdend zwaard van Gods Woord Rome en Munster tevens aan. Niet zonder inwendige strijd was hij zo ver gekomen. Hij gevoelde geen neiging om het hoofd van een bijzondere sekte te zijn, maar hij gevoelde zijn roeping, omdat plicht hem gebood. zijn ziel werd bekommerd, en alleen de gedachte aan

Gods ongenoegen en de liefde tot zijn medemensen waren het, die hem drongen, zijn mond te openen, ofschoon het hart hem nog onlangs gesidderd had bij de bedenking, waar hij zich nu aan blootstelde. Hij kwam dus bijkans op de zelfde wijze als Luther tot zijn grote bestem

(58) *D. Philips*, t. a. p., bl. 102—121.

ming, en de woorden, door Merle d'Aubigné zo schoon van dezen gezegd, kunnen bijkans geheel op Menno worden toegepast. "Een herder ziet de schapen zijner kudde op een weg, die ten verderve leidt; hij zoekt ze daarvan af te brengen. Hij denkt nog niet om de Kerk en de wereld te hervormen. Hij kent de misbruiken, onder welke de Christenheid zucht, maar hij denkt er niet aan om die misbruiken te verbeteren. Hij blijft stil in de werkkring, die hem is aangewezen. Maar hier is het, dat het kwaad hem komt bestoken en dat de dwaling zelve hem komt zoeken (59). Zijn geweten, de verplichtingen, welke hem aan Gods Woord binden, doen zich gelden. Is het God niet, die hem roept? Weerstand te bieden is plicht. Hij moet spreken" (60).

Van dit ogenblik af, het was in 1536, zocht Menno de waarheid niet meer alleen voor zich zelve, maar ook voor andere. In dit eerste jaar leefde hij meest stil, ongetwijfeld vooral wegens de strenge plakaten tegen de Doopsgezinden, en hield hij zich meest bezig door "zich met lezen en schrijven in der stilheid in des Heren woord te oefenen." Maar nu kwamen er zes, zeven of acht mannen tot hem, het zelfde geloof toegedaan, die niet alleen van de Munstersen, maar ook van aller wereld sekten, vervloekingen en gruwelen een hartelijk schuwen droegen, om hem dringend te smeken, dat hij zich de nood van zo vele bedrukte zielen, die hongerden naar de gerechtigheid en waarheid, meer aantrekken mocht, en dat hij zijn talent, hem door God geschonken, tot winst mocht besteden. Menno overwoog dit rijpelijk. Hij stelde aan de een zijde zijn geringe gaven, zo als hij zegt, zijn ongeleerdheid, zijn zwakke natuur, zijn vreesachtigheid, de zware vervolgingen, het tegenspreken van vernuftige geesten, en aan de andere zijde de behoefte zijner geloofsgenoten, die rond dwaalden, gelijk verlatene schapen, welke geen herder hebben, — en hij aanvaardde het verzoek, nadat hij God lang en vurig om zijn hulp en genade gebeden had (61).

(59) Het Oldeklooster lag kort bij Witmarssum, en ook een broeder van Menno schijnt in de strikken der Wederdopers verlost en bij dat oproer gesneuveld te zijn. (60) Merle d'Aubigné, *Geschiedenis der Hervorming in de XVIe eeuw*. Rott. 1837, 1e dl., bl. 351. (61) Menno Simons, t. a. p., 257, 258. Men kan nu wel vragen, waarom hij zijn denkwijze niet vroeger heeft geopenbaard, en of hij wél deed, dat hij die zo lang bij zich verborgen hield, maar men moet zich ook enigszins in de gemoedstoestand van de man, toen hij nog Rooms Priester was, verplaatsen. Men moet kunnen begrijpen, dat zulk een Priester, in die dagen, de Moederkerk niet zonder

Dit nu noemt Menno zijn beroeping. Men zegt wel, dat hij te Groningen door Obbe Philips, met oplegging der handen, in de dienst is bevestigd, maar het komt mij zeer twijfelachtig voor, omdat ik noch bij Men no, noch bij enig' schrijver uit de XVIe eeuw, een spoor daarvan kan vinden, behalve bij Obbe Philips, de man van een twijfelachtig karakter, in zijn Bekentnisse, welk stuk zelf eerst in de XVIIe eeuw is uitgegeven en onder de Apocryphen behoort (62). Maar al ware het zoo; te recht vraagt Maatschoen in een aantekening op Schijn, of Men no daarom tot de gemeenschap der Munstersen is aangenomen en ingewijd? Op welke vraag hij met zeer goede gronden een ontkennend antwoord geeft (63). Wanneer is dan ook deze oplegging der handen geschied? Niet vóór 1537 althans, toen de Munstersen hun rol reeds lang

inwendige strijd verlaten kon. Misschien had hij ook een zwaarmoedige toon in zijn karakter, en meende hij, dat lijden, druk en vervolging te ondergaan, de roeping en het kenmerk van de waren Christen was. En waarlijk, lijden, druk en vervolging was toen de roeping en het kenmerk van de Christen, zodra hij hiervoor bekend stond, en is het te verwonderen, dat iemand soms een zwaarmoedige toon aanneemt, als er niet slechts een prijs op zijn eigen hoofd is gesteld, maar ook de houtmijten blaken van slachtoffers, ten vure gedoemd wegens een leer, die door hem, misschien aan die zelfde offers, onderwezen was ?

(62) De eerste uitgave van dit stuk is geschied lang na de dood van O. Philips, nl. in 1609, met een voorrede van een schrijver, die zijn naam niet noemt en overal toont, ons vijandig te zijn. Derhalve noem ik het stuk Apocryph. Men zie ook Schijn, t. a. pl., 2e dl., bl. 109 enz. H. **Moded** haalt het wel, ofschoon nog onuitgegeven, bij wijze van uittreksel, aan in een stukje, dat hij in 1603 tegen de Doopsgezinden liet drukken, getiteld: *Grondig Bericht van de eerste Beginselen der Wederdoopsche Sekten*, bl. 89, enz., maar dit is immers geen bewijs voor de echtheid. Het was dan toen in de handen van M. o de d, onze tegenpartij ; en waar heeft hij het gevonden ? Dat kan niemand beslissen. Ook bevat Obbe's zogenaamde Bekentenisse, behalve een geschiedkundige onwaarheid, nl. dat de Graaf van Oost-Friesland het geloof van Melchior Hofmann toegedaan geweest zou zijn, een inwendig kenmerk van onechtheid. Ob b e verhaalt, dat hem met oplegging der handen door de zendelingen van Jan Matthijs z bevolen werd te leren en te dopen. "Wij gevoelden de handen en hoorden de woorden, vervolgt hij, maar wij bespeurden noch hoorden de H. Geest, vernamen ook geen kracht van boven, maar slechts ijdele woorden, die kracht noch nadruk hadden, zo als wij later wel ondervonden." En toch gaat Ob b e op deze zending of wijding voort, leert, doopt, legt ook andere de handen op, enz. Dit is een kleine, onmenskundige tegenstrijdigheid. Onwillekeurig dachten wij: de schrijver laat Ob b e te vroeg gevoelen, dat hij op een dwaalweg is. Kortom, het stuk is geen bron, waaruit men veilig putten mag.

(63) *Schijn*, t. a. p. , 1^e dl. , bl. 292. Menno zelf noemt Obbo een *Demas*, t. a. p. , bl. 312.

hadden uitgespeeld. Maar ik vooronderstel ook bij Menno zelven te veel waarheidsliefde, dan dat hij juist zo op de beroeping van die mannen, boven gemeld, drukken zou, zonder van die oplegging der handen, of daar of elders, iets te gewagen. En die de zuiverheid van zijn hart ontkennen wil, is een volslagen vreemdeling in zijn geschriften. Overigens heeft gemelde Ob b e Philips op de duur zeer weinige aanhangers onder de Doopsgezinden gehad: want Menno zegt in 1554 tegen Gellius Faber: "hij (nl. Faber) schrijft, dat de voornoemde Obbe Philips niet weinig Discipelen heeft, en ik durf wel zeggen, dat men geen zes of tien vinden zal, die zijns geloofs en gronds zijn" (64). Van Menno blijkt het dus, dat de oorzaak van zijn uitgang uit het Pausdom tegen zijn betrekking met de Munstersen getuigt en dat hij zelf ook zijn beroeping of zending van geheel andere mannen afleidt: die nl. van de Munstersen een hartelijk schuwen droegen. Is Obbe onder deze mannen geweest, wat echter niet kan bewezen worden, dan was ook deze toen van zijn vorige dwalingen teruggekomen. Maar dit is zeer onwaarschijnlijk. Laat ons nu nog zien, wat M en no hier en daar zelf van de Munstersen getuigt. Hij grijpt schier elke gelegenheid aan, om zijn gevoelen aangaande deze sekte wereldkundig te maken, zodat wij niet alle, maar slechts de voornaamste plaatsen zullen bijbrengen en aanwijzen. Daar, waar hij zijn bekerings-geschiedenis vermeldt, voegt hij er tussen: "ook heb ik een iegelijk voor der Munstersen gruwelen, als voor koning, veelheid der vrouwen, rijk, zwaard, enz. trouwelijk gewaarschuwd" (65). Hij zag in Jan van Leijden geen koning, en ijverde tegen diens stellingen van veelwijverij en op te richten Godsrijk door geweld van wapenen. En verder: "zie, mijn Lezer, aldus ben ik niet van de Munsterse, noch van enige andere oproerige sekten, gelijk ik gelasterd word, maar van zo een volk tot deze dienst onwaardig beroepen, die voor Christus en zijn woord

bereid stonden, dat immers krachtig en levendig betuigt, dat zij niet zulke verkeerde sekten, maar (hoewel der wereld onbekend) ware Christenen waren” (66). In de zelfden geest spreekt hij lager: "ten tweeden zeg ik, nademaal hij (Gellius Faber) ons der Munstersen dwalingen en oproeren eens en an

(64)	M.	Simons,	bl.	311.
(65)	De	zelfde,	bl.	257.
(66) De zelfde, bl. 258. Men zie ook bl. 148, 149, 497 enz.				

dermaal voorwerpt, daar wij voor God en de mensen onschuldig en vrij van zijn, ook altijd vrij geweest zijn” enz. (67) zo ook in zijn woord tot de lezer, vóór zijn uitgang van het Pausdom (genomen uit de *klare Beantwoordinge tegen Gellius Faber*, die geschreven is in 1554): "alzo wij van onze tegenpartij met onwaarheid zo hard aangevochten en beschuldigd worden, alsof wij de Munsterse leer zouden toestaan – goede lezer, weet, dat ik die van Munster mijn leefdagen in die voornoemde Artikelen nooit bewilligd heb, maar naar mijne kleine gave een iegelijk voor hun gruwelijke dwalingen, ja meer dan 17 jaren herwaarts, gewaarschuwd en tegen gestaan. Heb ook wel ettelijke van hen, met des Heren woord, op de rechten weg gebracht; Munster heb ik mijn leefdagen niet gezien, in hun gemeenschap niet geweest; verhoop ook door des Heren genade met zodanigen (zoo daar enigen mochten zijn) noch te eten noch te drinken, hetzij dan dat zij hunnen gruwel van harte bekennen en oprechte vruchten der boete doen.” * Het is ook opmerkelijk dat zijn eerste geschrift, volgens Schijn reeds in 1534 of 1535 opgesteld (68) en althans zeker niet na 1536 geschreven, terstond en geheel tegen de Munstersen is ingericht. Het is het: Bewijs, dat Jezus Christus de rechte belofte David is tegen de Blasphemie van Jan van Leijden. (Men zie zijn werken, bl. 691-631.) Het stuk moge overigens, gelijk Cramer er te recht aanmerkt, onze belangstelling slechts in geringe mate wekken (69), uit dit oogpunt beschouwd, is het zeer belangrijk. Ook in zijn Fundamentboek, het jaar 1539 uitgegeven, vindt men een bijzondere afdeling aan de Overheden, waarin hij zich en de zijn tegen de beschuldiging van gemeenschap met de oproerige Wederdopers verdedigt (70). En met dit zelfde doel is ook in 1552 zijn droeffelijke supplicatie der arme en el. lendige Christenen aan de Overheden opgesteld. (In zijn werken, bl. 325-330.) Eindelijk mag men hierbij voegen, dat, volgens de geloofwaardigste getuigenissen, zowel zijn levensgedrag als zijn leer en kerkrecht lijnrecht tegen de bekende zedeloosheid en

(67) De zelfde, bl. 320.

(68) *Schijn*, t. a. p., 2^e dl., bl. 308.

(69) *Cramer*, t. a. p., bl. 61.

(70) *M. Simons*, bl. 50—59.

dwalingen der Munstersen over stond, gelijk ons naderhand meer blijken zal. Trekken wij nu, hetgeen gezegd is, bij elkander, dan mogen wij stellen, dat er te die tijde drie soorten van Doopsgezinden in Friesland, tegenover de Munstersen, hebben bestaan; nl.:
a. Die getrouw bleven aan de Heilige Schrift en geen vriendschappelijke betrekking met de Munstersen hebben gehad. Tot dezen behoorden Sicke Snijder, vóór- en Menno Simons zelf ten tijde van- de Munstersen.

b. Die wel te eniger tijd met de Munstersen, of althans met hun zendelingen, in betrekking hebben gestaan, maar getrouw blijvende aan de Heilige Schrift, weer terugtraden, vóór zij zich lieten verleiden. Tot dezen behoort Dirk Philips.

c. Die zich door de Munstersen lieten verleiden. Tot dezen behoren de mensen van Tjum en Oldeklooster. Ook van dezen zijn echter in het vervolg sommigen weer teruggetreden, maar – nadat zij gevallen waren. Hieruit volgt, dat een zekere plaats bij Menno, waar hij de Wederdopers betitelt met de naam van onze lieve Broeders, volstrekt niets vóór zijn betrekking tot de Munstersen getuigt. Deze plaats staat in het oude Fundamentboek, de uitgave van 1539. Daar dezelve ook bij Schijn en Cramer te vinden is, zal ik ze niet in haar geheel overschrijven (71). Menno zegt zelf, dat zijn lieve Broeders daarom, volgens zijn gevoelen, wel vergeving bij God zullen vinden, omdat zij met voorgemelde (Munsterse) ketterijen niet zijn besmet geweest, dan in zo verre zij ter goeder trouw, door het gebruik van wapenen, gedooeld hebben. Om wel duidelijk te zijn, voegt hij er bij: "die oprechte unde vromen heet ick minesusters unde broeders, vermits sij onwetende gesnoevelt hebben. Men, de dobbelthertige, die God niet gesocht en hebben mit puerder reynder herten, hoewel sij Susters unde Broeders genoemd waren, unde die Prinsen der vervoeringhe als bennen Munster unde Amsterdam, die laet ick in des Heren hant, die weet wat oordel dat si weert sijn, die wort se rechten nae sijn gebenedide wille. Hieromme vermaen ik u mit dese mine waerschouwinghe uth Godes woort, dat ghi doch van alsulcke willen afkeren, opdat ghi oock mit hoeren haestige voordervinghe beid in uwen lichamen unde sielen niet overvallen worden."

(71) *Schijn*, t. a. p., 1^e dl.; het aanhangsel van *A. Spinniker*, bl. 411 enz.; *Cramer*, t. a. p., Bijlage B, bl. 171 enz.

En hij vervolgt ('t welk ik er bijvoeg, omdat wel Schijn maar Cramer het niet heeft): "minen uthvercorene broeders, men niet in Christo Jesu, want dat sijn broeders in Christo Jesu die daer bliven in sinen hillige woort unde die nu nuit malcandere van boven uth God geboren syn, keert af; daer is lange noch gedwaelt, soeket wederomme uwen enighen unde rechten Herder Christum Jesum, die ghi verloren hebben," enz.

Ziet men nu niet, dat Menno onderscheid maakt tussen de verleiders, de Prinsen der vervoering, binnen Munster en Amsterdam, en de verleiden? Dat hij de eersten aan Gods oordeel overgeeft en alleen de laatsten zijn broeders en zusters noemt? Dat hij ook de laatsten nog niet eens broeders in Christus noemen wil, vóór zij zich gebeterd hebben? Zijn deze dan niet de zelfden, of van de zelfden, die ik boven, onder c. heb aangetekend, als de zodanigen, die zich door de Munstersen lieten verleiden? Men stuit misschien nog daarop, dat Menno ze broeders en zusters noemde, ofschoon hij ze toch van broeders in Christus onderscheidt. Maar hij wilde hen gaarne bekeren, even, zo als wij boven gezegd hebben, Paulus de Heidenen. En er was vooral één punt, het voorstaan van de Doop der Bejaarden, bij beiden, 't welk hem hoop op bekering gaf. Ware het dan beter geweest, dat hij hun toegeroepen had: "o, gij verstokte zondaars! gij zijt verloren?" zo menskundig was hij wel, dat hij dit anders inzag. Desgelijks noemde ook de Kardinaal Cajetanus de onverzettelijke Luth er dikwijls zijn waarden vriend, zijn waarden Doctor, zijn waarden en waardste zoon: enkel met het doel, om hem te bekeren, en, zo als Luther zelf betuigt, om slechts het woord revoco (ik herroep) uit zijn mond te krijgen (72). En ik twijfel toch niet, of men zal mij toestemmen, dat het doel van Menno zeker edeler was dan dat van Cajetanus, en de eerste zijn betiteling van broeders en zusters in een' meer Christelijken zin heeft gemeend dan de laatste die van zoon. zo zond ook de, wel deugdelijk Hervormde, Superintendent van Oost-Friesland, **J. à Lasco**, aan de beruchte David Joris brieven, met het opschrift: aan onzen zeer geliefden Broeder David Joris, Bedienaar des Goddelijken. Woords. Was à Lasco daarom een David-Jorist? Daarenboven, wanneer men op de doorgaande schrijfwijze van Menno let, dan zal men bevinden, dat hij dikwijls een'

(72) *Lutheri Epist.*, 1e dl., bl. 159, de uitgave van Dr. de Wette,

titel bezigt, die niets dan Christelijke liefde ademt; zelfs dan ook, als hij zeer verre in gevoelens verschilt van diegenen, aan welke hij schrijft. zo spreekt hij (bl. 490) Zyl is en Lemmeken, Hoog-Duitse Doopsgezinden, aan als uitverkorene geliefde mannen, en op het zelfde oogenblik doet hij hen formeel in de ban, opdat zij mogen weten, dat hij en de vromen, die bij en met hem zijn, uit de vreze Gods, niet meer durven of mogen hun Broederen zijn en heten, totdat er beter grond, leer, gehoorzaamheid, bekentenis, verzoening en boete bij hen bevonden worde. Hij gebruikt dus bij dwalende zodanige benamingen, ter bevordering van zijn bekeringsdoel(73). En hiermede meen ik van deze plaats genoeg gezegd te hebben. Wij zijn dus tot het besluit van dit derde gevoelen genaderd; dat 4) de Doopsgezinden in Friesland hunnen oorsprong niet aan de Munsterse Wederdopers hebben en te danken. Dit moet ons nu, mijns achtens, duidelijk genoeg gebleken zijn. Waren er Doopsgezinden in Friesland vóór de Munstersen en zelfs vóór de zendelingen van Jan Matthijs z hier kwamen, gelijk uit het voorbeeld van Sicke Snijder blijkt, dan volgt hieruit, dat men ons hier evenmin van J. Matthijs z als van de Munstersen afleiden kan (74). Schotanus, die enigszins tegen

(73) Ook de Hervormde Predikanten noemt hij wel zoo, gelijk K. van Huijzen aanmerkt in de Hist. Verhandeling van de opkomst en voortgang der Doopsgez. 1734, bl. 24.

(74) Bij andere Gewesten, b. v. Holland, valt dit nog meer in het oog. Zie boven, bl. 17, noot (40). Omtrent al onze Gewesten is het dus bewijsbaar, dat er Doopsgezinden geweest zijn, vóór die dweepachtig-oproerige sekte zich vertoonde. Ofschoon bijzonder over Friesland handelende, is het belangrijk genoeg, dit hier aan te stippen. Als Provinciën, waar zich de Wederdopers vertoonden, worden vooral genoemd Holland, Friesland en Groningen. Van beide eerstgenoemde Provinciën is de waarheid van ons gezegde reeds gebleken. Op het Zand, bij Appingadam, braken, in de derde Provincie, de onlusten uit het jaar 1535, door de razernij van zekeren Harm Schoenmaker. Maar Doopsgezinden, ofschoon Wederdopers genoemd, waren er reeds vroeger, blijkens een plakkaat, te Groningen gegeven de 3 Mei 1534, opgespoord door de Hoogl. P. Hofstede de Groot, en medegedeeld in zijn Gesch. der Broederen Kerk te Groningen, bl. 102. Brucherus maakt in zijn Geschiedenis van de Kerkherv. in de prov. Gron., bl. 75, melding van een brief door Wigl ius geschreven aan Erasmus, in 1533, volgens welchen de sekte der Wederdopers omtrent Oldehove en Nijehove en in geheel Groningerland geweldig sterk was voortgelopen, maar Hofstede de Groot heeft reeds bevonden, dat die brief niet van 1533, maar van 1535 is (t. a. pl., bl. 107), zodat het zeggen van Vigl ius zowel op de Munstersen als op de Doopsgezinden kan slaan. Dit is echter duister, en er is op toepasselijk, wat ons verbitterd schijnt, geeft het laatste toe, maar komt op het eerste. "De Munsterse Doopsgezinden, zegt hij, zijn voortgekomen uit hun Apostelen, de Friese Doopsgezinden, d. i. alle hedendaagse Mennisten, uit de hun (die door Matthijs z naar Leeuwarden gezonden werden). 't Is dan waar, dat de Mennisten niet zijn uit de Munstersen. Want de een broeder is des andere broeders zoon niet. Maar het is niet waar, dat zij uit geen andere dwaalgeesten zijn, of hun vader Jan Matthijs z moet geen dwaalgeest geweest zijn" (75). De kinderen zijn onnatuurlijk genoeg, om de hier aangegeven vader te verloochenen, omdat zij een vroeger daar zijn van hun bestaan tonen kunnen. Dat men bij beiden de Doop der Bejaarden vond, bewijst ook niet genoeg; evenmin als de Kinderdoop de eensgezindheid kan bewijzen van de Rooms, Hervormden, Luthersen, enz., die alle toch dezen voorstaan. Zodanige bewijzen a priori voldoen ons evenmin ten opzichte van de Munstersen als van de Waldenzen. De waarheidsliefde vordert van ons, dat wij hier melding maken van een gevoelen, 't welk bij de lezer zou kunnen ontstaan zijn door mijne vroegere bewijsvoering; nl. dat Hofmann in Friesland is geweest en de Munstersen zich later

bij de aanhangers van dezen hebben gevoegd. Nu is wel gezegd, dat Sicke Snijder onthoofd is, vóór Hofmann hier kwam, maar er is toch enige onbepaaldheid van tijd, zowel ten opzichte van Hofmann als van Snijder. Zouden dus de Doopsgezinden in deze Provincie misschien niet van Hofmann en de Melchioriten afkomstig zijn? Ik erken, dat deze vraag moeilijker is te beantwoorden, dan alle andere. Mijn antwoord daarop zal kort, evenwel, naar ik vermeen, genoeg op. helderend zijn. Wij stammen in Friesland niet van Hofmann af; want: 1. Welke onzekerheid er ook in de tijdsbepaling moge heersen -- is Hofmann in Friesland geweest, dan is hij hier in 1534, of weinig vroeger, geweest: want het plakkaat tegen hem

Brucherus zegt van een dergelijken brief, in 1535 uit Dalmen in Westfalen geschreven, waarin de Roomse Pastors en Dekens, bijzonder die van Baflo, Oldehove, Leens, Usquert, Loppersum en Farmsum, worden aangezet, om de Wederdopers te vervolgen. "In dezen brief, zegt Brucher us, werden misschien de Evangelie-belijders in de zelfden rang gesteld met de Wederdopers," wij mogen er bijvoegen: ook de Doopsgezinden met de Wederdopers verward.

(75) C. Schotanus, van de Gronden der Mennisterije (tegen T. J. van Braght). Franeker, 1671, bl. 57.

is in dit jaar uitgevaardigd. Immers, men kan wel van de regering geloven, dat zij zijn naam niet juist wist te spellen (zie boven, bl. 13), maar niet, dat zij een plakkaat tegen hem uitvaardigde zou, als hij reeds lang te Straatsburg gevangen zat, of wel, in het land der levenden niet meer was. Zulks zou toch al zeer onnozel zijn. En alles pleit er immers vóór, dat Sicke Snijder in 1531 is onthoofd; 1534 wordt door niemand genoemd. 2. Er waren reeds Nederlandse Doopsgezinden, wegens hun geloof uitgeweken, in Oost-Friesland, toen Hofmann in 1528 (Emmius zegt 1529, 't welk ook met Beninga, ofschoon niet met Harkenroht, bestaanbaar is) uit Straatsburg daar kwam. Ik beroep mij op Emmius en Schotanus, waarvan de laatste de eersten niet alleen bij brokstukken vrij getrouw heeft vertaald, maar ook even getrouw volgt in vijandelijke gezindheid omtrent de Doopsgezinden, weshalve deze getuigenis niet partijdig vóór ons heten kan. Schotanus zegt: "de sware vervolginghen in Nederland, deden de Gereformeerde nae Oost-Friesland vluchten. 't Welk nu (1530 n. l.) al enige Jaren geduyrt hadde. Onder de vluchtige waren oock Doops-gezinde, die haer schurfftheyt andere licht-sinnige Mensen aenwreven. Melchior Hofman wierde van de sulcke, als een Apostel ontfangen" (76). Die Doopsgezinden konden dus evenmin kinderen van Hofmann als van J. Matthijs z zijn. Wij ontkennen daarom alle betrekking met Hofmann, Matthijs z en de Munstersen niet, maar dit is toch geheel iets anders dan oorsprong of afkomst. Noch van een overneming hunner leer, noch van lichamelijke afstamming kan men het

(76) **Schotanus**, de Geschiedenissen van Friesland, oost ende west, bl. 642. U. Emmius, rerum Frisic. historiae, dec. 6a, pag. 177: "Embdam divertit (Hofmann), quo etiam contagionis anabaptisticae nonnihil ex vicinis provinciis irrepsrat, anno proxime praecedente (1528). Nam cum per aliquot jam annos continuos religionis reformatae exercitium liberum et Embdae et in tota Frisia Orientali viguisset, nec a persecutoribus ullum illic periculum esset, et commereiis vicinarum provinciarum jam tum universa regio pateret, accidit, ut qui domi rei divinae causâ subsistere vererentur, quibus papismus foetere coepisset, huc velut ad asylum se reciperent: in quorum numero etiam fanaticis opinionibus tincti, qui ignes et gladios persecutorum formidabant, quidam fuere, ethi scabiem suam libentes aliis quoque affricuere. Et est hoc ingenium Sathanae, ut in horto Domini, qui bono ac utili semine conseritur, ipse lolium aspergere studeat, ut in faciendo fructu sementem bonam impediat. Ad hosigitur M. Hoffmannus veniens et vocationem divinam, ac vim impulsuque spiritus mirifice jactans velut Apostolis aliquis cupide exceptus est."

beweren, dat wij ons ontstaan in Friesland aan zodanige mensen zouden zijn verschuldigd. Dat onze gezindte naderhand veel is toegenomen in getal en sterkte, toen het rijk van Munster viel, vele verdwaalden tot betere gedachten kwamen en ook Menno optrad, om voor het licht des Evangelies de ogen van alle verblinden te openen – zulks is wel zeer waarschijnlijk. Menno betuigt zelf, dat hij met de verkeerden gehandeld heeft; sommigen door Gods hulp en kracht uit de strikken hunner verdoemenis met Gods woord verlost, voor Christus gewonnen en de halsstarrigen en verstokten, die door de bemoeiingen van Batenburg, David Joris enz. bleven dwalen, de Here bevolen heeft (77).

Maar ook dit is geheel iets anders, dan zijn oorsprong aan de Munstersen verschuldigd te wezen. Ook is het zeer wel mogelijk, dat hier een gelijk geval heeft plaats gehad, als met de Waldenzen, dat, n.l., velen van de toenmaals heersende Roomse kerk, over de gevoelens der Wederdopers horende spreken, dezelve nader hebben onderzocht, en, vooral stil blijvende staan bij hun verwerpen van het Pauselijk gezag in het algemeen en bij het leerstuk van de Doop in het bijzonder, de gezindheid der Doopsgezinden toegedaan geworden zijn. Maar overigens dient men in het oog te houden, dat door het uitéén spatten der Munstersen een vermeerdering bij alle tegen de Roomse leer protesterende Kerkgenootschappen ontstond (78), en dat het de zaak der Doopsgezinden meer kwaad dan goed heeft gedaan, dat men ons met de Munsterse Wederdopers verwarde. Dit is gemakkelijk te begrijpen en zal ons ook naderhand nog duidelijker uit de geschiedenis blijken. Men kan de Doopsgezinden en de Munstersen beschouwen als twee bomen, naast elkander in de zelfden hof geplant, op zo korten afstand, dat derzelver takken weleens door elkander slingerden en men soms niet wist, van welken boom men een tak voor ogen had. Maar de vruchten hebben de onderscheiden aard dier bomen genoeg doen kennen. Aan die vruchten heeft men het gezien, welke beweging door menselijke drift werd veroorzaakt en welke uit de geest van God haren oorsprong nam, welke de maatschappij heeft doen waggelen op hare grondvesten en welke dezelve ten allen tijde

(77) Menno, bl. 257.

(78) Schotanus erkent ook (in zijn Gronden der Mennisterije, bl. 313 en 317) dat vele van de Hofmannische Wederdopers tot de Hervormden werden bekeerd door M. Bucerus, Capito, Hedio en Zellius, gelijk van de Zwitsersers door Calvinus zelven.

krachtdadig heeft gesteund. En daarom mag men ook op de Doopsgezinden en Munstersen de toepassing maken van het woord, dat Gamaliël sprak in de Joodse Raad, ten opzichte van de Evangelie-leer: *"indien dit voornemen of dit werk uit mensen is, zo zal het verbroken worden; maar indien het uit God is, kunt gij het niet verbreken, opdat gij misschien niet bevonden wordt, zelfs tegen God te strijden."* (Handel. V, vs. 38 en 39.)

Vinden wij nu geen genoegzame grond, om ons met een der drie gemelde gevoelens, aangaande de oorsprong der Doopsgezinden in Friesland geheel te verenigen, zo blijft ons nog de toetsing over van het vierde gevoelen. Ik moet vooraf bekennen, dat ik hetzelfde nog bij geen schrijver gevonden heb. Maar toen ik aan onze Kweekschool te Amsterdam de lessen mocht genieten van onzen waardige. Hoogleraar Muller, heeft deze ons dikwijls aandachtig gemaakt, om bij het onderzoek naar de oorsprong der Doopsgezinden in het algemeen, ook toch vooral te letten op de geest van die tijd, zonder dat Z. H. E. daarom volstrekt heeft willen beweren, dat wij hieraan alleen onzen oorsprong verschuldigd zijn. Bij het opsporen en nagaan van de bronnen, die tot het onderzoek van ons ontstaan in Friesland kunnen leiden, heeft echter zijn denkbeeld mij veel licht gegeven, en betreffende deze provincie, zonder dat ik zulks op andere gewesten wil hebben toegepast, meen ik te kunnen beweren en bewijzen: Dat de Doopsgezinden in Friesland hun ontstaan te danken hebben aan het eigen on

derzoek van de Heilige Schrift, waartoe zij door de omstandigheden en geest dier tijden werden aangespoord.

de

Wij zullen derhalve eerst over de omstandigheden en de geest dier tijden moeten **spreken, en ons bepalen bij de burgerlijke betrekkingen en de gesteldheid der Roomse kerk in Friesland.**

De burgerlijke betrekkingen nu waren hier, sedert het begin der eeuw of in de laatste dertig jaren, van zodanigen aard geweest, dat de Friezen door dezelve, nog meer dan gewoonlijk, ernstig moesten worden gestemd om geheel hun heil in de Godsdienst te zoeken. Want zij hadden te worstelen tegen zware burgeroorlogen, gepaard met het gemis der staatkundige vrijheid, en tegen vele natuurlijke rampen. Het is wel waar, ook in vroegere eeuwen was Friesland alles behalve rustig. Langen tijd heeft het gestaan zonder een Landsheer, terwijl "elk Heerschapp regeerde in zijn plaats van steden en dorpen. Daar was geen vastigheid in 't Land, en metdertijd timmerden de heerschappen vele stinsen met grachten; en daar meer Heerschappen waren op één plaats, steeg de een tegen de andere, om de meeste en de overste te wezen, waardoor veel kwaads en gewelds gedaan werd van roof, vangen en doodslagen" (79). De bekende verdeeldheid tussen de Schieringers en Vetkopers had deze provincie honderden van mensen gekost. Maar de Friezen hadden toch hun onafhankelijkheid van vreemden gehandhaafd, en hierop vooral was de vrije Fries zeer fier. Die onafhankelijkheid verdween in het laatst der vorige of XV" eeuw, toen Hertog Albert van Saven Erf-gouverneur van Friesland werd, met goedvinden van de Keizer en de Graaf van Holland. Deze benoeming stuitte wel de meesten tegen de borst, zodat er spoedig opstand kwam, en Hendrik, de zoon des Hertogs, zelfs te Franeker sterk belegerd werd (80), maar na het ontzet volgde een algemene onderwerping. Noch deze onderwerping echter, terwijl aan de Sawischen Hertog gedurig zware schattingen en belastingen moesten worden opgebracht, noch de overdracht van de provincie aan Keizer Karel V, in 1515, schonk het land de rust. En zelfs onder dezen laatsten, ofschoon zulk een machtig vorst, begonnen de onlusten het felst te blaken. Friesland scheen een vrije stroopplaats van de Sawers, de Geldersen, de Bourgondischen en de Bisschop van Utrecht. zo stelde zelfs de Hertog van Gelder als een belofte aan zijn benden, die in 1514 naar Friesland trokken, voor: de vrije plundering van een vol land. De Friezen moesten belastingen en brandschattingen opbrengen aan iedere partij, welke weêr inviel of doortrok. Wat al gruwelen er toen in deze provincie, door alle partijen, bedreven zijn, hebben de Friese Geschiedschrijvers ons genoeg gemeld. Niet het minst waren de zogenoemde vrijbuiters te vrezen, die wel meest in soldij van dezen of genen stonden, maar zeer willekeurig op hun eigen gezag handelden en niets zo zeer beoogden als roof en moord. zo was de zwarte hoop eigenlijk voor de Sawischen en grote Pier voor de Geldersen, maar zij maakten in de behandeling van vriend of vijand geen groot onderscheid. Zonder duur betaalde sauvegardes of vrijbrieven kon men volstrekt van de een tot de andere plaats niet veilig komen en ook in

(79) Kempo van Martena, Annael ofte Landboek van Vriesland, vóór het 2de deel van het Charterboek van Schwartzenberg, bl. 3.

(80) W. Bilderdijk, Geschied. des Vaderlands, 4de dl., bl. 318, zegt verkeerdelijk, dat deze belegering te Leeuwarden geschiedde. Alle Friese Geschiedschrijvers noemen Franeker.

zijne eigene woning niet gerust zijn. De meeste dorpen werden ontvolkt, en wat daar het vuur en staal ontkwam, trachtte zich in de steden te bergen. En bijkans geen stad, die althans niet ééns een zwaar beleg te verduren had. Wij zullen ons bij al de ijsselijkheden van deze inwendige oorlogen, die eigenlijk geen oorlogen, maar moord- en plundertochten moeten

heten, niet ophouden, maar alleen nog de volgende plaatsen noemen, die, benevens verscheidene sloten van Edelen en kloosters, door de verschillende partijen, van 1515-1517 en later, voor het grootste gedeelte of geheel verbrand zijn. Deze zijn:

Marssum, Boazum, Deinum, Jellum, Mantgum, Holwerd, Oudega, Almenum, Lidlum, Tjum, Ludingakerk, Rauwerderburen, Winsum, Oosterlittens, Bolsward, Hydaard, Oosterend, Hichtum, Hartwerd, Burgwerd, Wommels, Lutkewierum, Idaard, Kimsward, Bozum, Wieuwerd, Britswerd, Workum, Koudum, Molkwerum, Hindelopen, Rinsumageest, Oldeboorn, Akkrum, Langweer, Bornzwaag, de Lemstervijfgra, Lemmer, Oosterzee, Ijsbrechtum, Folsgara, Tjallehuizen, Nieuwland, Tirns, Mirns, Laaxum, Ter Oele, Tjerkgaast, Hemelum, Warns, Scharl, Oudehaske, Joure, Westermeer, Kollum en meer andere (81).

Het ligt buiten mijn bestek, dezen staatkundige toestand van Friesland met die van andere gewesten, of ook van andere landen te vergelijken, omdat ik mij bij deze provincie bepaal en het voor mijn volgend betoog voldoende is, als ik bewezen heb, hoe de mensen, door hun burgerlijke omstandigheden, hier tot ernstige en godsdienstige denkbeelden als onwillekeurig werden opgewekt; hetzij dan elders ook alzo of anders geweest. Maar dat die beklagenswaardige toestand van dit gewest toen ten tijde wel algemeen in het oog liep, ziet men onder andere uit een brief van de beroemden Viglius aan Hector Hoxwier, waarin hij dezen schrijft, dat de lofredenaars van Karel V vooral niet vergeten moeten, hoe hij, door Wassenaer en Schenck, Friesland van de grootste on-

(81) Bijeengetrokken uit het Charterboek, Winsemius, Chronique van Vrieslant; Schotanus, de gesch. van Friesland, oost- en west Gabbema, t. a. plit aade Friese Terp, en ook vooral uit de Manuscript-aantekeningen van Jhr. E. M. van Burmania, bij de Naamlijsten der (Hervormde) Predikanten, in de verschillende Klassen van Friesland. (Dit exemplaar behoort de WelEerw. J. H. Halbertsma te Deventer.) Men vindt bij Burmania nog van meer plaatsen melding gemaakt, die door de onderscheidene partijen toen zijn afgebrand. Van Akkrum leest men, dat het in 1516 door de Bourgondischen geheel in de as werd gelegd: "omdat Sick e Douwe m a, die aldaar woonde, het met de Geldersen hield." Bij de volglyst van Pred, in de Zevenwouden.

rust weer tot rust heeft gebracht (82). Indien hij slechts die rust niet weer vernietigd had, door zijn plakkatan! Bij die gesel des oorlogs kunnen wij voegen de watervloeden, die, hoewel zij Friesland dikwijls teisterden, ook in dit tijdvak vooral, de ellende der ingezetenen vermeerderden. Maar omdat zij meermalen voorkwamen, zullen wij er niet lang bij stilstaan en alleen aanwijzen, dat zij sedert 1500 niet ontbroken hebben. Eerst treffen wij een watervloed in 1502, "toen het zoute water over geheel Friesland ging," zegt Schotanus; en ofschoon dit zeker te ruim genomen is, zal de schade, daardoor veroorzaakt, echter groot genoeg geweest zijn. Daarop kwam er een vloed in 1505, waarop een grote droogte volgde, die zware branden in de venen veroorzaakte.

Nadat er in 1508 mede een overstroming der zeedijken had plaats gegrepen, ontstond er in 1509 een geweldige watervloed, waarbij niet alleen veel vee, maar ook een groot aantal mensen het leven verloor, onder andere Sjoerd Aijlva, een der eerste Edelen van Friesland, die vroeger het opperhoofd tegen de Sawische partij en aanvoerder in het Franeker beleg was geweest. Vele mensen zagen dezen watervloed aan voor een straffe van God, omdat dezelve inviel op de Friesen Lief-vrouwedag, die men voorheen gevierd had, ter gedachtenis aan de overwinning op Graaf Willem IV van Holland, bij Stavoren bevochten (83), maar die nu door de Sawers was afgeschaft. Na die watervloed moest deze feestdag weer worden ingevoerd.

In 1511 kwam een andere watervloed, die mede aan vele mensen en vee het leven kostte en honderden van huizen wegspoelde. In 1516 viel er tot twee malen een watervloed voor. Bij de eersten liep het water een el hoog over alle dijken en dezelve was zo algemeen en vernielend in Friesland, als er in geen honderd jaren een voorgevallen was. Het gehele Bourgondische leger moest zich drie dagen lang op hooibergen en zolders behelpen, totdat de storm bedaarde en het water

(82) Hij schreef, in 1531: "existimo etenim eos, qui res nostra aetate gestas scripturi sint, inter caetera praeclara Caroli V facinora, haud praeterituros quam ex eo laudem mereatur, quod Phrisiam, et civilibus dissidiis et finitimorum vexatione graviter concussam fatigatamque, Ducibus tandem Joanne d Wassenaer et Georgio d Schenck, ad summam tranquillitatem composuerit." S. A. Gabbema, epistolarum ab illustrib. et claris viris scriptarum, centuriae tres; Harling., 1663, pag. 523. De rust, door Wiglius bedoeld, verscheen niet vóór 1523, toen de Geldersen eindelijk werden verjaagd.

(83) Als men de gebeurtenissen van die tijd onderhoudend wil horen voorgesteld, leze men J. van Lennep's Roos van Dekama.

zakte. Wat de ingezetenen zelve wedervaren is, laat zich gissen. Eindelijk nog een watervloed in 1532(84). Hierbij kwamen nog andere rampen, niet door mensen handen toegebracht: hongersnood en zware ziekten. Eerstgemelde in 1522. "In dese tydt was ghroete hungher ende ghebreck int Land, dat die luyden verghaen wilden" (85). De zwetende ziekte, ook de Engelse swetighe ziekte of sweet geheten, die mede in andere gewesten verschrikkelijk had gewoed en de mensen met een plotselinge, meestal dodelijke zweetslaap overviel, tastte in 1529 ook Friesland aan. "Dese plaghe trock myt een duyster locht alle Landen en de Steden doer, alsoo dat men opentlyk merken mochte die handt Godts, slaende die mensen" (86).

In 1532 kwam hier ook de pest, zo als men zien kan uit een plakkaat van de Stadhouder Schenck van Tautenburg, de 10 September van dat jaar te Leeuwarden uitgevaardigd, waarin hij onderscheidene dingen verordent en voorbehoedmiddelen aan de hand geeft, dewijl hij onderricht is geworden, "dat de haestige sieckte oft pestilencie an allen oorden van desen Lande nv regnerende is" (87).

Zo zien wij dus, in dit tijdvak, Friesland door allerlei soort van ellenden getroffen. De watervloeden hebben nog niet opgehouden te woeden, of de verschrikkingen van de oorlog verspreiden zich over de gehele provincie, en deze zijn nog niet gestild, of hongersnood en zware ziekten drukken de gemoederen der mensen neder. Welk een kracht zodanige op elkander volgende of samenlopende omstandigheden bezitten, om ook de koelbloedigsten diep te treffen, leert ons niet alleen de tijd, die mijne Lezers hebben beleefd, maar ook de geschiedenis van alle eeuwen. De jaren, welke wij ons thans ter beschouwing hebben voorgesteld, bevestigen het zelfde. De indruk, die door zulke tijden op allen gemaakt wordt, is groot; maar deze indruk heeft niet altijd de zelfde uitwerking. Terwijl een deel zijn troost in het verdubbeld genot van de wereld zoekt, ziet het beter gedeelte uit naar de vertroosting van de Godsdienst. Dat het eerste ook toen door sommigen alhier geschied zal zijn, lijdt geen tegenspraak. Daarvan moge, onder andere plakkatens, ten bewijze verstrekken een merkwaardig edict van Kei

(84) Men zie de meeste Friese Geschiedenissen.

(85) K. van Martena, t. a. pl., bl. 117.

(86) K. van Martena, bl. 194, in de aantekening; van Wijn, aanmerk. op het 5de dl. van Wagenaar, bl. 6.

(87) Charterboek, 2de dl., bl. 622.

Keizer Karel V, in 1531 gegeven aan Friesland (pour Frise), waarin de besluiten, omtrent het onderhoud der armen, de kermessen in de steden en ten platten lande, bruiloften en feesten, de herbergen bij de weg en de drinkgelagen op Zondag, doodslag en dronkenschap, weelde in de klederen, godslasteringen enz., ons de onzedelijke gemoedstoestand van velen duidelijk tekenen (88). Andere echter zochten hun heil en troost in de Godsdienst. Maar welk een Godsdienst was het, waarmede zij zich konden bemoedigen en troosten? Blijkens enige aangehaalde proeven, beschouwden velen zodanige rampen als straffen van God; maar waardoor dan nu het Opperwezen, 't welk volgens hun mening op de mensen vertoornd was, weer verzoend? Konden zij hun geweten geruststellen met zodanige middelen, als de Roomse kerkleer voorschreef? Het grote hoofdbegrip des Evangelies, het denkbeeld van zuivering des harten en daarop volgende genade en vergeving bij God, was er immers uit verdwenen. Men zag de zaligheid, welke God in Christus schenkt, door uitwendige boetedoeningen verdienen en voor geld verkopen. De mens kon zich niet meer tot de Allerhoogste verheffen: want het Pausdom had de Kerk, met al hare voorschriften en verordeningen tussen beide gesteld. En het schandelijke, aan de jubeljaren en aflaten verbonden, was ook in Friesland wel bekend. Welk denkbeeld moest daarenboven het volk wel maken van een Godsdienst, die door zodanige personen, op zulk een wijze werd geleerd en nagekomen, als toen in Friesland door de Roomse Geestelijken geschiedde? Welk gevolg moesten zij trekken van de bedienaars des Woords tot het woord zelf, hetwelk verkondigd werd? Welke nuttigheid had zelfs deze verkondiging, wanneer niet eens de landtaal gebruikt werd, maar de kerken van de spraak der oude Romeinen weergalmden; een spraak, die wel door de meer beschaafden van die tijd (bijkans even als nu het Frans) werd verstaan, maar toch vreemd bleef bij het algemeen? En wat zou men zeg. gen, als men een blik op de Geestelijken sloeg? Men stemme al toe, dat de Paus van Rome buiten de Friesen gezichtseinder bleef, ten minste van de minder rijken en aanzienlijken. Dat was ook wel zeer goed, want geen Alexander VI, Leo X, Adriaan VI, alle uit het begin dier eeuw, was bijzonder

(88) Het zelfde, 2de dl., bl. 594-604: Winsemius, Chronique van Vrieslant, bl. 491 enz.

geschikt, om de Friezen eerbied in te boezemen voor het Roomse geloof, noch ook het feit, 't welk zeker wereldkundig genoeg werd, dat Keizer Karel V, in 1527, Rome liet plunderen en de Paus gevangen nam. Men stemme mede toe, dat Philips van Bourgondie, Bisschop van Utrecht, alle Hervorming niet ongenegen en zelfs een vriend van Erasmus is geweest. Maar dat hij "Vriesland liet ouertrecken ende verbrandende verbrandtschatten all dat onder die jurisdictie der Geldersen (in deze provincie) geoccupeert was" (89), moest de Friezen een slecht denkbeeld inboezemen van een Kerk, die de Geestelijken dit straffeloos liet doen. Zij hadden echter ook onder hun eigene Friese Abten, wie het zwaard beter voegde dan het koorgewaad (90).

En toch waren zij hier machtig en gezien naar de wereld, en zaten mede in het bestuur des lands. Wat nu de Priesters zelve betreft, die het volk meest of dagelijks voor ogen had - men kan dezelve voorzeker niet alle op één rij scharen, maar de meesten hunner bekommerden zich omtrent de geestelijken toestand van hun Parochiekinderen zeer weinig en leidden een vrolijk en lustig leven. Men vond onder de Priesters, Vicarissen en Prebendarissen in Friesland ook vele Edelen (91), die geen onderscheid maakten tussen het leven op een slot of stins en dat in een klooster of een bidkapel. De kloosters vooral waren de zetels van de schaamtelooste ongebondenheid en niet beter dan bordelen (92). Ook op de betere soort der Geestelijkheid viel niet veel te roemen. Men no Sim ons zelf, die toch tot deze beteren heeft

behoord, bekend, dat hij, als Priester of Kapellaan, met zijn twee gezellen, zijn dagelijkse wandel spelende en drinkende in allerlei ijdelheid had doorgebracht, gelijk zulker vruchteloze lieden manier en aard is (93). Ook toen de Hervorming begon door te breken, duurde dit zedeloze leven der Priesters nog zo voort, zodat, bij voorbeeld, de Kettermeester Lindanus te Leeuwarden aan Jaques d'Auchy, die hem dit tegenwerpt, niet anders antwoorden kan, dan dat men doen moet naar hun woorden en niet naar hun werken (94).

(89) K. van Martena, t. a. pl., bl. 114. (90) M. Z. van Bowhorn, Nederl. Historie, bl. 214 enz. (91) M.S.-Aantekeningen van Burmania, bij de Naamlijst der Pred. van de Classis van Bolsward en Workum. (92) P. Hofstede de Groot, Geschied. der Broederenkerk, bl. 17, enz. (93) Menno Simons, t. a. pl., bl. 256. (94) T. J. van Braght, t. a. pl., 2de dl., bl. 234

De Friezen, bij wie de waarheids zin in vele opzichten nog minder was uitgedoofd dan bij vele zuidelijker volken; aan wie wel een geestelijke heerschappij en kerkelijke tucht was opgedrongen, maar die de buitensporigheid der Geestelijkheid altijd met lede ogen aangezien en zelfs nooit het onbepaalde gezag van de Paus erkend hadden (95), zochten nu naar iets beters. Niet alleen toch konden zij geen hulp of troost bij zulk een Priesterschap vinden, maar die losbandige levenswijze van de kerkdienaars veroorzaakte bij velen afval van de Kerk zelve, ook buiten aanmerking van de burgerlijke betrekkingen. Wij zien dit duidelijk bevestigd in zekere Acte, door de President van het Hof van Friesland, het jaar 1553, aan de Staten dezer provincie gegeven, waarin hij betuigt: "dat door de dagelijkse experiëntie, confessie en belijdinge der Kettens bevonden wordt, dat zij op het onchristelijk en ongebonden leven der Priesteren maken het meeste fundament van hun dwaling, en daarop steunende, insereren en zeggen, dat de ongoddelijke, uitwendige werken der Priesteren beduiden de deugd en kracht van hun geloof, en dat een oprecht Christen-geloof niet kan en mag baren noch uitgeven alzulke werken, als het openbaar leven der Priesteren betuigt. Affirmerende en jacterende hen luiden, met alzulke werken niet bestegen te zijn, als hoererij, overspel, dronkenschap, ledigheid en dergelijke" (96).

Men mag daarenboven vooronderstellen, dat de meer verlichte denkbeelden van een **Geert Groote, Agricola en Wessel Gansfort** ook het hun tot een zucht naar het betere hebben bijgedragen. De school te Adewerd had reeds in de vorige eeuw een licht ontstoken, hetwelk vooral de naastbijgelegene gewesten bestraalde. "Adewerd werd als van een klooster een Hogeschool, waarheen de Edelen en Geleerden uit geheel Friesland zamenstroomden" (97), en van waar zij de verkregen kundigheden aan de hunnen overbrachten. Waar nu echter dat betere, wat men zocht, gevonden?

(95) Ypeij en Dermout, *Gesch. der Ned. Herv. Kerk*, 1ste dl., bl. 410. Hoe weinig eerbieds de Roomse Geestelijkheid in Friesland ook overigens de Paus toedroeg, kan men zien uit een voorbeeld van 1512, toen een pauselijke Commissaris in deze provincie kwam, om de Geestelijken een zekere opbrengst voor te stellen, naar de wijze van "andere Landen, Koningrijken en Provinciën." Winsemius, *Chronique van Vrieslant*, bl. 410.

(96) Charterboek, 3de dl., bl. 308, 309.

(97) P. Hofstede de Groot, *Geschiedenis der Broederenkerk*, bl. 13.

a. Dat werd gevonden in de Heilige Schrift. Door het Evangelie zelf moest men meer met de beginselen van het Christendom +-, worden bekend gemaakt. Luther stond op, en gaf, met de / Hervorming, aan het volk zijn Bijbel-vertaling. Te recht mocht hij zeggen, toen de Paus zijn

geschriften en zijn beeldtenis te Rome liet verbranden: "laat hun mij en al mijne boeken in verbranden; de mensen hebben toch de Heilige Schrift."

Door middel van de boekdrukkunst, die nu tot een hoogte was is gestegen, welke het aankopen van gedrukte werken veel goedkoper maakte dan voorheen, werd zijn vertaling spoedig in vele landen en mede hier, door middel van een Weder# Duitse overzetting, in 1522 bekend. Trouwens, Luther g, had zijn oog op Nederland geslagen, als op een vruchtbare grond, waar het zaad des Evangelies wel wortel schieten zou; # en nu schreef hij dan ook, in 1523, met het doel, om Bijbelse begrippen voort te planten, een brief aan alle Broeders in Christus, in Holland, Brabant en Vlaanderen (98) Men begaf zich ook in Friesland ijverig tot het lezen van de Bijbel, de geschriften van Luther en andere Hervormers. Maar niet zonder sterken tegenstand van de zijde der Regering. Het eerste plakkaat, in Friesland met deze bedoeling gegeven, liep zelfs zijn Bijbel-vertaling in het Neder-Duits nog vooruit, werd uitgevaardigd de 8 Mei 1521, behelzende eerst een V geschiedkundig verslag van de moeiten, die de heilige Vader Paus Leo X en de Keizer met Luther hadden gehad, en, is vermits hij, "alrede ghecondemneert, verhart in zyn obstinate quaetheyt," een bevel tegen al zijn boeken en leringen en desgelijks tegen zijn medeplichtigen en begunstigers (99).

Dit eerste plakkaat was voor alle Nederlandse gewesten, gelijk mede een ander van de 14 Maart 1526; maar nu volgt er r: een bijzonder plakkaat, door de Stadhouder Schenck in Friesland uitgevaardigd, waaruit men kan zien, hoe de verlichting in denkbeelden hier veld won. Het is van de 22 / December des zelfden jaars 1526, gericht aan de Regering van Leeuwarden en

begint: "Alsoo t onser kennisse gecomen is, dat tele ende diuersche Ondersaten in Vriesland, die die boecken

d (98) Te Water, Reformatie van Zeeland, bl. 4. Van het jaar 1522-1543 verschenen er meer dan honderd uitgaven van Nederlandse vertalingen des O. en N. Verbonds, meest alle Luthers vertaling gevolgd. Onder de voornaamste uitgevers waren H. van Roemundt, J. van Liesveldt en F. Drijander. De tweede bekocht dit met de Marteldood en laatstgemelde redde zich ter nauwernood door de vlucht uit zijn gevangenis.

(99) Charterboek, 2de dl., bl. 419.

van M. Luther, ende zijn Adherenten, in heuren huysen houden ende lesen enz.: **Soo ist, dat wy geordonneert en de gestatueert hebben, ordonneren en de statueren vermyts desen, dat nyemandt, wie hy zy, Geestelick oft Wairlyck, de boecken van M. Luther, Pomerani, Karolostadij, Melanthonis, Ecolampady, Francisci Lamberti, Jonae, ende andere, in der Heyliger scriften met Luther gevoelende, sampt alle die boecken in latyn oft in duytsche enz., lese, cope oft vercope, noch huere opinien int heymelick oft openbair en sustinere."**

Terwijl eindelijk alle zodanige boeken binnen drie dagen tijds moeten worden opgebracht, om verbrand te worden (100). Dit scheen echter niet veel geholpen te hebben.

Althans in 1529 kwam er een nog veel scherper plakkaat van de Keizer "tot extirpatie, extinctie en de abolitie van de abuses ende dwalinghen, die M. Luether en de andere Kettters hen ghefordert en de gepresumeert hebben te schryuen, preecken, lesen, publiceren ende spreken ouer allen Kerstenrycke, in ons zen Landen en de Heerlicheyden van herwaerts ouer."

Behalve de geschriften der reeds gemelde personen, worden ook die van Wickliff, Huss, M. de Padua, Zw in gl ius en andere daarin veroordeeld, alle uitgaven der Heilige Schrift, bij de Godgeleerde Faculteit te Leuven niet goedgekeurd, verboden; zo als ook het houden van

portretten of schilderstukken, die de maagd Maria, de Heiligen of heilige zaken niet waardig voorstellen, en het zintwisten over de Heilige Schrift, vooral in twijfelachtige zaken.

Verder "dat alle onse Ondersaeten, ende andere, wonende ende verkerende in onsen Lande van Vrieslant, van wat staete, natie ofte conditie zy zyn," alle gemelde boeken en geschriften binnen zes weken tijds moeten overleveren, op levensstraf. Te weten, die reeds te voren hadden gedwaald, terug zijn gekomen, maar in de dwalingen hervallen zijn, "bij de viere;" en van de andere, de mannen "bij de sweerde " en de vrouwen "bij de putte;" te gelijk met verbeurdverklaring der goederen. Dat men daarenboven geen dwalende personen mocht herbergen, maar moest aanbrengen bij de Rechters (101). Sc h en c k liet dit plakkaat nog van een eigene ordonnantie aan de Hoofdofficier vergezeld gaan, waarin hij er bijvoegde, dat alle Geestelijke personen zich moesten onthouden, de naam van Luther, zijn medestanders en dwalingen, op de predikstoel ook slechts te noemen, met be

(100) Het zelfde , 2de dl. , bl. 514.

(101) *K. van Martena* , t. a. pl. , bl. 194 , enz.

dreiging van ernstige straf tegen de overtreders (102). In 1531 kwam het edict van de Keizer, op bl. 38 genoemd, waarin mede bevolen werd, dat zijn plakkaat van 1529 zou onderhouden en gehandhaafd worden, zonder "remissie, simulacie, gracie of verdrach" (103). Wij kunnen uit deze Staats-stukken opmaken, vooreerst, dat het getal dergenen, die de Heilige Schrift en de werken der Hervormers lazen, in Friesland groot was, gelijk de Stadhouder zelf, in zijn plakkaat van 1526, erkent. En verder, dat dit getal steeds bleef toenemen: want anders behoeften de plakkaaten niet telkens gestrenger te worden, noch Sc h en c k zodanige maatregelen van voorzichtigheid te nemen, als hij, in 1529, in zijn schrijven aan de Hoofdofficier doet.

Merkwaardig is het, wat tot staving van dit gevoelens bijgebracht kan worden uit de Kronijk van Friesland, geschreven door de geestelijken Broeder Peter van Thabor, een tijdgenoot van Menno Simons en niet verre van hem, nl. in het klooster Thabor, onder Tirns, bij Sneek, woonachtig. Deze Broeder zegt: "dat al het Kerstenrick beroert is van de scryften van Martinus Luther: want hij veel scryft teghen de Paus, mytten Cardinaelen, ende Bysscop en Regenten der Heiligher Keercken, en de besonderlingh teghen dat oflaet, dat om ghelt wort ghegheuen, en de oeck teghen die menselicke ynsettinge; ende oeck teghen die Nonne cloesters: want Luter leerden, dat men dat H. Evangely solde preken mit Paulus Epistolen, ende voert die cor (corpus, het geheel) van die H. Schryft, myt corte beduedinghe. Aldus soe is daer grote twyst binnen Amsterdam; mer in ons Friesland en is alsulke twyst nyet; mer nochtans synt daer veel sommige Priesters off gheleerde luden, beyde gheestelick en werkelick (werltlick), die seer myt hem voelen, want hy bewyst syn dynghen alsoe claerlick mit dat H. Ewangely ende mit Paulus Epistolen, ende voert myt dye principael scryften, dat daer veel gheleerde luden myt hem toe vallen. Alsoe dat die Paus mit die Cardinalen, ende voert die ander Regenten der H. Keerken daer ghenoech mede te doen hebben, en de oec seer mede begaen sint; alsoe dat die Paus een heymelick consilium heeft ghehouden in dit selue iaer van 24; ende hy heeft wt ghegheuen groet aclaet, puer om Godswyl; sonder ghelt mochtent alle menschen verdienen verghyffenis van al hoer sonden; ende dan

(102) Charterboek, 2de dl., bl. 564. (103) Het zelfde, bl. 595.

N soe solden sy toe bychte gaen, vasten, bidden, ende sy solden oeck gaen ten H. sacrament. - Siet, dit mach wel hieten een groete beroeringhe of veranderinghe onderden menschen, als Stoflerinus heeft ghescreuen, int grote almanack van dytiaer"(104).

Wat P. van Thabor hier zo naïf en vrijmoedig tevens getuigt, bewijst, dat de onrust en gisting der gemoederen reeds het jaar 1524 ook in Friesland niet weinig werd opgemerkt, en bevestigt de berichten van het Charterboek, dat het licht, door Luth er ontstoken, ook over deze provincie zijn stralen schoot, om haar weldra met vollen zonnegloed te koesteren. Dat de Bijbel en gemelde werken der Hervormers het meest gelezen werden door de zodanigen, die naderhand Doopsgezind geworden zijn, laat zich wel begrijpen (105).

Wij hebben hier een sprekend voorbeeld aan Menno zelven. Hij was vóór zijn bekering bijgelovig Rooms en had de Heilige Schrift zijn leefdagen niet geroerd: "want ik vreesde, zegt hij, wanneer ik ze laze, dat ik zoude verleid worden." Maar zodra was hij niet begonnen, het N. Verbond met vlijt te onderzoeken, of hij zag in, hoe hij door de Roomse Kerk bedrogen was (106). Bij Men no zelven zien wij het dus terstond bevestigd, dat hij door het lezen der Heilige Schrift tot de overtuiging der waarheid kwam. Opmerkelijk is ook de bekentenis van Jaques d'Auchy, die, door de Commissaris gevraagd naar zijn onderwijzers, verkering, vroeger verblijf enz., daarop antwoordt: "ik heb mijne verkering gehad te Antwerpen, met velen sprekende van de schriftuur, maar inzonderheid ben ik onderwezen geweest en heb mijne fondamenten genomen, met het heilige Woord des Heren te lezen" (107).

Ofschoon nu wel dit lezen door hem te Antwerpen en niet in Friesland zal begonnen zijn, het toont ons toch zowel bij hem als bij Menno de wijze, waarop zij Doopsgezind geworden waren. De Martelares Elisabet, in

(104) Men zie Visser en Amersfoordt, Archief voor Vaderl. en Vriesche Geschiedenis (3 stukken, Leeuwarden, 1824-1828), bl. 427, 429, 430, 431. (105) Schijn, t. a. p., 1ste dl., bl. 181. (106) Menno Simons, bl. 256. Niet zozeer de tijdsomstandigheden in het wereldlijke, maar toch de geest destijds in het geestelijke of godsdienstige heeft Menno tot het onderzoek der Heilige Schrift gebracht. Men begon te onderzoeken, hij had zwarigheden over de verandering van het brood en de wijn bij het Avondmaal in het lichaam en bloed des Heren, dit schijnt hem tot het lezen der Schrift te hebben aangespoord. Maar wat bij de Priester de zucht tot geleerder onderzoek bewerkte, daartoe dreven de Leek, misschien ook die zucht, maar te gelijk de burgerlijke betrekkingen. (107) T. J. van Braght, t. a. p., 2de dl., bl. 215.

1549 te Leeuwarden ter dood gebracht, kreeg ook "bij zeker geval, of liever door de directie Gods, een Latijns Testament, door hetwelke gedurig te lezen en te herkaauwen, zij zo veel kennis van Gods wil bekwam, dat ze met de stand hares levens verlegen werd" en eindelijk de Doopsgezinde leer omhelsde (108). Reitse Aysesz, van Oldeboorn, was ook "toen hij tot zijn verstand kwam, de Heilige Schrift begonnen te lezen" en alzo tot de Doopsgezinde begrippen gekomen (109). Carel van Gent betuigt insgelijks van zich zelven, dat hij zijn bekering te danken had aan een N. Testament, uitgegeven door Bieskens van Diest, hetwelk hij in 1563, en dus toen hij 21 jaren oud was, heimelijk begon te lezen (110).

Men kan bovendien bij dezen niet alleen, maar ook bij D. Philips, P. van Ceulen en vele Martelaars, waarvan wij later zullen gewagen, op elke bladzijde zien, hoe de Heilige Schrift hun grondslag is. Zij tonen een bekendheid met dezelve, die ons verbaasd doet staan; en **Guy de Bres**, anders hun bittere vijand, zeide niet ten onrechte van hen, "*dat het scheen alsof zij de gansen Bijbel opgegeten of op hun duimken hadden*" (111).

Vandaar dan ook. hun gehechtheid aan de Heilige Schrift, het hoge gezag, 't welk zij steeds aan derzelver uitspraken hebben toegekend en hun afkerigheid van alle menselijke bepalingen en voorschriften in zaken van de Godsdienst. De zinspreuk van Menno Simons, zeker aan velen mijner Lezers

(108) De zelfde, t. a. p., bl. 157.

(109) T. J. van Braght, t. a. p., bl. 682.

(110) C. van Gent, voorrede van 't verhaal van 't begin der scheuringen enz. (Hoogd. uitg.), bl 74.

(111) G. de Bres: *Wortel, oorspronck en fundament der Wederdopers*, bl. 8. Om de Heilige Schrift te kunnen onderzoeken, daartoe lieten de Doopsgezinden de hunnen met zoveel ijver lezen en schrijven leren. Zo zegt broër Cornelis: "ba, gij Herdopers zijt zeker jente gezellen, om de Heilige Schrift te verstaan, want, ou ba, eer dat gijlieden herdoopt werdt, zo kendet gij niet een A, voor een B; maar terstond als gijlieden gedoopt zijt, zo kunt gij lezen en schrijven." (T. J. v. Braght, t. a. p., bl. 426.)

En Joris en Simons z zegt in zijn Testament, geschreven uit zijn gevangenis, in 1557, tot zijn zoon: "lees Paulus, of laat hem lezen, die zal 't u wel zeggen, welke de werken des vleesch es zijn. Hebt gij tijd en plaats, zo doe vlijt en naarstighe id, om te leren lezen en schrijven, opdat gij des te beter zoudt mogen leren, en weten, wat de Here van u eischende is." (De zelfde, bl. 180.) Wij halen hier en niet in het vervolg deze laatsten aan, omdat hij wel van Hallum in Friesland afkomstig, maar te Haarlem, waar hij naderhand woonde, als Doopsgezinde ter dood gebracht is, en dus niet onder de Doopsgezinde Martelaren in Friesland kan worden gerekend.

bekend, was hierop doelende: "Daar mag geen ander fundament gelegd worden dan dat er gelegd is, 't welk is Jezus Christus." (1 Corinth. 3 vs. 11.) In dezen geest zegt ook Dirk Philips, in zijn Enchiridion (van der Dope, bl. 12): "nu mag immers deze Schrift niet gebroken worden, en men moet de woorden Gods niet toezetten noch afnemen. Ja, de minste letter en titel des Evangelies mag niet vergaan noch veranderd worden. Daarom zo moet ook deze ordening en inzet ting des Heren van de Doop onveranderd blijven. Want het is Gods Woord, dat in der eeuwigheid blijft." Brixius zegt in het Embder Protocol (bl. 272a): "wij staan alleen op het fundament der Apostelen en der Profeten, waarvan Christus de hoeksteen is, gelijk Ephez. 2° cap. staat." En Pieter van Ceul en vraagt in het Leeuwarder Protocol (bl. 34, 39, 43) tot drie malen toe aan zijn partij: "of Ruardus ook met ons bekent, dat door de Bijbel ons de ganse raad en de volkomen wille Gods te kennen gegeven is, also dat van geen mens daar toegedaan of afgenomen mag worden; het schijne dan zo heerlijk en welbehaaglijk, als ook van de mensen voortgebracht worden kan. Op de eerste punten zeg ik ja, dat de Bijbel een genoegzame aanwijzing is, en op het tweede punt zeg ik neen, dat daarbij geen glossen behoren gedaan te worden." Het antwoord daarop wordt door Acronius ontdoken en de Presidenten staan die ontduiking toe. zo roept hij ook (bl. 461) uit: "wat is Tertullianus, de Paus, Menno Simons en Luther, Calvinus of anderer mensen gronden ??

Men vindt die zelfden eerbied voor de Heilige Schrift zeker ook bij de andere Doopsgezinde Martelaren, maar ten minste bij die in Friesland weder. Wij zouden te breedvoerig worden, als wij dit door bijzonderheden wilden staven, maar men zal er van overtuigd wezen, wanneer men van Braght slechts in ziet. Steeds wilden zij zich laten leren, als men hun uit de Schrift een dwaling bewijzen kon, maar stelde men het gezag van de Paus of van de Kerk tegen over hun Bijbels geloof, dan verkozen zij steeds de marteldood boven een vrijlating, die zij met verzaking van het Evangelie moesten kopen. De Doopsgezinden hebben dus in dit opzicht zeer veel aan Luth er te danken gehad. Zij bedienden zich toch, voor het grootste gedeelte, van de overzetting, die door dezen Hervormer was geleverd; voor het ander gedeelte, waar deze overzetting nog niet geheel voltooid was, van de oude Keulse vertaling der Vulgata, die in 1526 voor het eerst in Nederland verscheen. Of ook van de Neder-Saavische overzetting van Luther, door Bugenhagen gegeven en van de Neder-Duitse vertaling des N. T., door Erasmus (112). Aan dien. Neder-Sawischen Bijbel is misschien ook van Ceulen het meest gewoon geweest, althans vóór de opening van het

Dispuut te Leeuwarden, verzoekt hij de Gedept. Staten om zich te mogen bedienen van een ouden Duitse Bijbel, vóór 30 jaren herwaarts gedrukt. Waarop geantwoord wordt, dat de Colloquenten zich wel zullen mogen behelpen met de overzetting van Luther, maar dat zij toch ook in twijfelachtige punten de grondtekst zouden mogen raadplegen (113). De eigenlijk Doopsgezinde uitgaven der Heilige Schrift waren ook voornamelijk volgens Luther; maar de eerste verscheen niet vóór 1557, en Biestkens van Diest, te Embden, gaf zijn eersten druk in 1560. Van dezen druk verschenen er van 1560-1723 bijkans honderd uitgaven, in allerlei formaat, gelijk men in het Jaarboekje van Prof. Muller (1837) breder zien kan. zo was het Luther voornamelijk, die de onzen eerst met de Heilige Schrift bekend maakte. Daarom werden ook allen, zonder onderscheid, die slechts niet met de Rooms en gelijk bleven denken, in de aanvang Luthers en geheten. Het was een tijd van gisting, en, voor de Roomse Kerk, van algemene verwarring. De bijzondere denkwijzen van ieder afvalligen wist men nog wel niet nauwkeurig, maar men wist, dat Luther de banier opgestoken had, en men streed dus in de plakaten tegen dezen, zijn Fauteurs en Adhaerenten, zo als de afdwalenden dikwijls worden genoemd. Vandaar, dat in bovengemeld edict van 1531 nog al gedrukt wordt op "die Lutheriaensche en de andere ghereprobeerde sekten."

Vandaar ook, dat de 28 Februarij 1533 in Friesland een plakkaat werd uitgevaardigd, wel in onderscheidene artikelen vervat, maar waarin de combinatie, om te waken tegen de Lutheranen, Landlopers en Bedelaars enigszins bijzonder klinkt (114). En ofschoon ik het niet bewijzen kan, ik houd het voor zeker, dat er tussen die zogenoemde Lutheranen, Landlopers en Bedelaars meer dan een enkel Doopsgezinde geschild zal hebben. Het moet toch zeer onwaarschijnlijk zijn, dat de plakaten tegen Luther, zijn werken en volgelingen, reeds vóór en kort na 1530 in

(112) S. Muller, Jaarboekje voor de Doopsgez. Gemeenten, 1837, bl. 54 enz., waar men meer wetenswaardige bijzonderheden vinden zal.

(113) Protocol van Leeuwarden, bl. 7.
(114) Charterboek, 2de dl., bl. 626.

Friesland werden uitgevaardigd, terwijl de eigenlijke Lutheranen en Hervormden (115) zich hier wel in de provincie veelvuldig zouden hebben bevonden, maar niet ontdekt zouden zijn en geheel stil zwegen vóór 1550 of 1560. Want vóór die tijd leest men van dezen uit Friesland niet veel. Ik kan dus niet anders geloven, dan dat de Regering wel waande, niets dan Luthers en voor zich te hebben, maar dat er niet weinige Doopsgezinden onder geteld konden worden. Toen Sicke Snijder, de Munstersen, en eindelijk Menno zelf, openlijk hun gevoelen bekenden, toen werd eerst het bijzonder voorstaan van de Doop der Bejaarden, waaraan men hier vroeger niet bij het Bestuur gedacht had, ruchtbaar. Nu ontvingen wij bij ons bestaan ook de naam, de plakaten wijzigden hun titel en werden in de eerste plaats tegen ons gericht.

Ja, behalve in één Ordonnantie, de 7 Juli 1537, bijzonder aan de stad Franeker gegeven, vindt men van 1534-1550 geen enkel plakkaat, in Friesland uitgevaardigd, waarin over Lutheranen in het bijzonder gesproken wordt, terwijl ik van het jaar 1533 nog drie plakaten vindt, tegen de Lutheranen alleen. Die van 1534-1550 zijn of van algemeen en inhoud; of tegen de Wederdopers, zo als men ons noemde, alleen; of tegen de Wederdopers en andere Ketteren, zonder dat Luther, Calvinus, Zwinglius of andere, die met dezen gelijk denken, worden genoemd.

Op dezulke, welke tegen de Wederdopers in het bijzonder zijn gericht, zullen wij naderhand terugkomen. Die van algemene inhoud zijn, bewijzen genoeg, dat de gisting der gemoederen

in het godsdienstige, in plaats van te bedaren, steeds erger werd, en dat de mensen meer en meer het Doopsgezind gevoelen begonnen toegedaan te worden. zo is er van de 3 Februarj 1535 een plakkaat, dat een iegelijk zal moeten ter Kerk gaan, om de mis en godsdienst bij te wonen, naar ouder gewoonte (116). Het begin van dit stuk, hoewel niet tegen, maar over ons handelende, is zeer belangrijk. "Alsoo t onser kennisse compt, dat vele van onsen. Ondersaten hen geheel afhouden van der Heyliger kercken, ende dat zy, om, nauolgende de olde costuymen, Missen en de andere Godtsdienst te horen, in denseluen kercken nyet willen comen, mair die geheel versmaden, gelyck als doen die gene, die syn van de sekten van de Wederdopers, t welck ons myet en staet te lyden: soo eest," enz.

(115) zo zullen wij de volgers van Calvinus telkens noemen.
(116) Charterboek, 2de dl., bl. 662.

Zullende zij, wanneer zij dit plakkaat niet nakomen, gestraft worden, als degene, die zijn van de voorschrevene sekte der Wederdopers. Dat de verandering in denkwijze zowel bij de Geestelijkheid als bij de Leken veld won, ziet men uit een ander plakkaat, in de zelfde maand van 1535 gegeven, om geen geprofesseeerde Religieuse personen, zowel mannen als vrouwen, die uit het Klooster zijn gelopen, of zonder verlof vertrokken, te logeren of bij andere wege behulpzaam te zijn (117). In 1537 kwam er een plakkaat "tegen vele, kwade, lelijke en onnutte boeken," in vreemde landen gedrukt en heimelijk binnen deze provincie gebracht (118). In 1540 worden er weêr verscheidene boeken bij name verboden; zo als ook het maken van onbehoorlijke schilderijen, het lezen, prediken of behandelen van de Heilige Schrift, zonder uitdrukkelijk verlof, en het houden van vergaderingen, waarbij zij duidelijk het oog hebben op de "Heretijcken oft Herdopers" (119). Eindelijk, om onze Lezers niet te zeer te vermoeien, nog een plakkaat van 1544, met verbod, om gevluchte Ketters te herbergen, te begunstigen of hun goederen en zaken te besturen, met bevel, om van hun verblijf en bezittingen aangifte te doen. Hetzelve werd gegeven: "Alsoo wy te vollen geïnformeert syn, dat vele van onse Ondersaten van herwerts

ouer, en de sunderlinge eenyge Landsaten, ende andere, residerende binnen onsen lande van Vrieslant, besmet mytte vermaledyde sekten, die dagelycx opstaen ende vermeederen, vertrecken ende hen vluchtich gemaickt hebben, hen onthoudende verborgen, ende in sulcke secrete plaetsen, dat onsen Officiers deselue nyet en hebben kunnen achterhaelen" (120).

Deze stukken nu verstrekken ons ten bewijze van de gedurige aanwas der On-Roomsen in Friesland, die, vroeger Lutheranen genoemd, thans die naam niet meer dragen, zodra de Doopsgezinden bekend geworden zijn. Niets valt dus gereeder te denken, dan dat velen hunner ook toen Doopsgezind zijn geweest, toen zij nog, uit onkunde, de naam van Lutheranen droegen. Opmerkelijk is de omkering van orde in die plakdaten, waarin wij, tegelijk met andere, Ketters worden genoemd. Vroeger was het altijd Lutheranen en andere gereprobeerde sekten; maar zodra is het gevoelen van de Doop der Bejaarden niet ruchtbaar geworden, of terstond wordt het omgekeerd: wij

(117) *Charterboek*, 2de dl., bl. 664. (118) Bl. 693. (119) Bl. 701.
(120) *Het zelfde*, 3de dl., bl. 31.

staan voorop en de andere dragen zelfs geen bijzondere naam. Het is wel zoo, dat de Roomsen het felst tegen de Doopsgezinden verbitterd waren, maar dit is toch geen voldoende reden, om de naam van Luth er niet meer te kunnen vinden. De voorrang, die ons

in deze plakaten gegeven wordt, bewijst meer en pleit te gelijk voor ons groter getal. En zo in eens zouden wij niet tot dit getal geklommen zijn, of zij, die vroeger Lutheranen werden genoemd zijn grotendeels Doopsgezinden geweest; of, zij zijn van partij veranderd en hebben zich van Luth er tot ons gewend. Vier zodanige stukken komen mij, van 1534-1550, in het Charterboek dezer provincie voor. Het eerste is van de 20 Julij 1537, tegen de Wederdopers en andere Ketters: "Want wy verstaen, dat die valse en de damnabile sekte van de Herdopers, en de andere Ketters, all noch nyet geheel geëxtirpeert is, mair begint int heymelick te pulluleren ende op te stane, soo in onsen voorscreuen lande van Vriesland als dair omtrent" (121). Het tweede is een Ordonnantie, de 24 Mei 1544 aan de respective Gerechten gegeven, om zich bij de Pastoren te informeren op het gedrag en de conversatie hunner inwoners, en of zij de Ordonnantien der Kerk wel onderhouden, met vastzetting van alle besmette en verdachte personen: omdat de Stadhouder dagelijks in het zekere onderricht wordt, dat zich hier bevinden "veel valse Leraers en de Predicanten van der damnable sekte, van herDoperie en de andere Ketterie, die de Ondersaten ende goede luyden, myt hair dwalinghe ende valse leringen, onderstaen te induceren," enz. (122) Het derde, van de 25 Januarij 1547, is een herhaling van het voorgaande: "omme te remedieren tegens de valse Leraers ende Predicanten van der damnable sekte, van HerDoperie en de andere ketterijen" (123). Het vierde is een Missive van de 10 Juni 1549 aan de Regering van Leeuwarden, om het plakkaat tegen de Ketters, van 1547, alle half jaren te vernieuwen, om "t extirperen die dampnable sekte van HerDoperie en de andere Ketterie, die Godbetert in desen Lande noch grasserende is" (124). Wij willen hiermede het bestaan van Luthers- of Calvijns

(121) Charterboek, 2de dl., bl. 704. (122) 3de dl., bl. 35. (123) Bl. 115.

(124) Ald., bl. 171. - De plakaten, toen ten tijde in Groningen tegen de Doopsgezinden uitgevaardigd en onlangs door de Hoogleraar P. Hofstede de Groot ten dienste der Geschiedenis aan het licht gebracht in zijn Geschied. der Broederenkerk te Groningen, bl. 102-114, zijn ook zeer onbepaald en maken tussen de Doopsgezinden en Munstersen, en zelfs tussen de OnRoomsen in het algemeen, weinig onderscheid. De Wederdopers genieten echter de dis tintie, in de meesten bijzonder genoemd te worden; b.v. in het eerste, van 1534, tegen alle uitheemsche luiden "dé met enigerhande nye Sekte ofte Wederdope besmet syn;" in het tweede, van 1535, tegen alle ingezetenen of buitenlanders, "dé myt desse nye sekte ofte wederdoepe besmet sint;" in het derde, van 1536, insgelijks; in het vierde, van 1544, tegen "de schentlycke ende ongotlycke sekte van Davidt Jorys, Batenburgsche off Sweertgeesten, Menno Symens en de andere Wederdopers." Het vijfde, van 1548, is ook bijzonder tegen de Wederdopers, het zesde, van 1556, en het zevende, van 1557, schijmen mij echter niet bepaald tegen deze, maar tegen de OnRoomsen in het algemeen te zijn gegeven.

vóór 1550-1560, in deze provincie, niet geheel ontkennen, ofschoon hier zeker vóór die tijd van de eerstgemelden niet zeer velen en van de andere zeer weinigen of genen zijn geweest. Maar het is voor ons oogmerk voldoende, het duidelijker gemaakt te hebben uit de besluiten der Regering, hoe de Doopsgezinde gevoelens hier het eerst wortel schoten, zich vast zetten en door niet weinige mensen werden omhelsd. Men noemde de eerste OnRoomsen meestal Lutheranen. Die Lutheranen zijn niet uit schrik voor de plakaten bezweken, neen! Maar zij toonden het naderhand, wie zij waren en hoe zij gevoelden, toen de brandstapels rookten. Men kon in Friesland geen Lutheraan of Hervormde vinden, die wegens zijn geloof werd ter dood gebracht; men raadplege alle wereldlijke en kerkelijke geschiedenissen. Wel werden ook zij hevig vervolgd, zodat zij hun leven door de vlucht, vooral naar OostFriesland, even als wij, moesten trachten te redden, maar dit was niet vóór het midden der XVIe eeuw.

Toen het dus bekend werd, met welk soort van Lutheranen (eigenlijk Doopsgezinden) men in Friesland te doen had, veranderden ook de plakATEN van toon en benaming. Wij bleven echter veel aan Luther verschuldigd, zo als gezegd is. Wij stonden op het fundament der Apostelen en Profeten, waarvan Christus de uiterste hoeksteen is, en dit fundament, wie had ons sterker daarop bevestigd, dan de man van Wittenberg ? zo was het de Heilige Schrift, ons vooral door hem in handen gegeven, die ons meer deed naderen tot dat Christendom, gelijk het in de dagen der Apostelen werd beleden. Derhalve komt mij dit gevoelen, aangaande onzen oorsprong, het waarschijnlijkste voor, 't welk ook door Pieter van Ceulen, reeds in die zelfde XVIe eeuw, openlijk werd uitgesproken: "dat de Doopsgezinden door het levendige Woord Gods tot kinderen des Allerhoogsten uit genade wedergeboren zijn." (Men zie boven, bl. 9.)

En welke omstandigheden, zowel in het kerkelijke als in het wereldlijke, onze Vaders er toe aanspoorden, om de Schriften te lezen en te onderzoeken, hebben wij reeds boven gezien. Hier vindt men ook de reden, waarom de Doopsgezinden zich, althans in Friesland, juist toen openbaarden. Het is waar, die behoefte aan een betere Godsdienst dan de Kerk schonk, die geest tot onderzoek van de Heilige Schriften, die liefde tot de waarheid, hadden reeds langer bestaan bij sommigen, en ook dit had medegewerkt om de Hervorming van de XVIe eeuw voor te bereiden en daar te stellen. Nu echter, in dezen woelige en onrustige tijd, werd de spanning en gisting der gemoederen algemeen. De schok, die Luth er aan de Roomse Kerk gegeven had, werd ook hier gevoeld. De mensen beurden het hoofd uit de duisternis des Pausdoms op, verwachtten meer. der licht, maar werden eerst nog door onvaste begrippen geslingerd (125). Vandaar, dat de Hervormers zelve en allen, die aan hun zijde optraden, ook dikwijls van elkander zozeer in gevoelens verschilden. Daarom vindt men aan de zijde van Luth er een Carlstadt en de Munsterse Wederdopers naast de Doopsgezinden. Men zag wel in, dat men verandere moest, maar niet even duidelijk, op welke wijze dit moest geschieden. De gedachten liepen inzonderheid uit-een, omtrent dat Koninkrijk Gods, 't welk dan nu, in plaats van de Pauselijke Hiërarchie, onder de mensen moest worden opgericht. Al naar dat men dit denkbeeld meer of minder zuiver, in de geest des Evangelies of in de geest des O. Verbonds, had opgevat, zag men de werking daarvan zich openbaren. Hagenbach wil dit, bij mannen als Luther, Zwinglius en Calvinus, geen omwenteling maar hervorming hebben genoemd; d' Aubigné noemt het wel een omwenteling (126), maar beide verschillen slechts in de betekenis van het woord. **Het liefst zou ik bij de Doopsgezinden uitgaan van het denkbeeld van herstelling.** Men wilde, op grond der Heilige Schrift, herstellen, wat in de loop der tijden bedorven was, en alzo terugbrengen tot het eerste Christendom, zo als het zich met

(125) U. Emmius zegt van die toestand zeer waar: "cum audiret (M. Hofmann) in Belgio et sinitimis locis mortales magno numero, eluscente passim per Germaniam, Daniam, Sueciam Evangelii veritate, è tenebris papatus caput attollentes, et lumen aliquod quasi è longinquo prospicientes, propterea quod copia doctorum et librorum ob persecutionem nulla ipsis esset, haerere perplexos, et variè fluctuare, et, quod in tali casu solet contingere, incertis et vagis opinionibus circumagi," etc., in dec. 6a, ad annum 1530, pag. 176.

(126) Hagenbach, het wezen en de geschiedenis der Hervorming, 1e dl., bl. 6 enz. ; d' Aubigné, geschiedenis der Hervorming, 1e dl., bl. 2.

Viel zulken luister in de dagen der Apostelen openbaarde. En hierin zijn de eigenlijke Doopsgezinden niet het ongelukkigst geslaagd. Het minst in tegendeel zij, die omwentelden en afbraken, zonder een goed fundament te bezitten, waarop zij weder konden bouwen; gelijk de Munstersen, die daarenboven van staatkundige bedoelingen en lage bijoogmerken uitgingen, waarvan zowel de Luthersen en Hervormden, als de weerloze

Gemeente der Doopsgezinden, vrij gebleven zijn. Door dezen werd het woord der waarheid gehoord, en het bleef niet zonder weerklink in hun harten. De zaaier was op nieuw uitgegaan om te zaaien, en vond bij hen de goede aarde, welbereid om het zaad te ontvangen. Na alles wat ik gezegd heb, mag het mijnen Lezers voorkomen, dat het volstrekt bewijs aan mijn betoog nog ontbreekt. Ik kan dit niet ontkennen, maar het ligt zowel in de aard der zaak als in het gebrek aan meer geschiedkundige berichten, dat dit volstrekt bewijs ontbreken moet.

Wij mogen het toch zowel van de Doopsgezinden, bijzonder in Friesland, als van ons Genootschap in het algemeen, zeggen, dat wij onzen oorsprong niet afleiden van één enkel man, noch dagtekenen van één gewichtige gebeurtenis, waaraan wij ons ontstaan te danken hebben. De andere Protestantse Genootschappen wijzen op zulke mannen: de Lutherse op Luther, de Hervormden op Calvinus, de Zwinglianen op Zwinglius, de Episcopalen op Cramner, de Presbyterianen op John Knox, de Kwakers op George Fox, de Remonstranten op Arminius, de Hernhutters op Zinsendorff, de Socinianen op de Socini, als op de zodanigen, die hun Gezindten hebben gesticht. En daarenboven kunnen zij gewagen van gebeurtenissen, rijksdagen of kerkvergaderingen, die de grondslagen tot hun gemeenschap hebben gelegd.

Daar de Doopsgezinden zulks missen, moet de ontwikkeling van hun oorsprong altijd met enige zwarigheden verbonden blijven: want op Menno Simons en Dirk Philips roemen wij wel, als op de verspreiders van onze gevoelens, de bewerkers van meerdere vastheid en éénheid, en dus als op twee steunpilaren van onze Gezindte – maar zij zijn geen oprichters of stichters van ons Genootschap. Wij wijzen derhalve terug op de Heilige Schrift, en zeggen, dat even als lang vóór de Hervorming vele mensen onze begrippen, op grond van die Schrift, tegen de dwalingen des Pausdoms hebben verdedigd, zo ook ten tijde der Hervorming de Bijbel, althans in Friesland, ons dezelve heeft geleerd, terwijl het tevens zijn kan, dat de eerste Doopsgezinden hier iets van de Waldenzen hadden gehoord en naderhand, zowel van bekeerde Munstersen als Roomsse, enigen aanwas hebben bekomen. Maar de ongemerkte en trapswijze ontwikkeling en vestiging van de Doopsgezinde leer is overeenkomstig Marcus IV, vs. 26-28, waar het Koninkrijk Gods vergeleken wordt "bij een mens, die zaad in de grond werpt, en slaapt en opstaat, des nachts en des daags, terwijl het zaad uitspruit en de halmen lang worden, en hij zelf niet weet, hoe. Want de aarde brengt van zelve vrucht voort; eerst de halm, daarna de are, daarna het volle koren in de are." – En hiermede zullen wij van dit onderzoek naar onze oorsprong tot de beschouwing van Menno Simons en Dirk Philips overgaan

ZIE: MENNO SIMONS HERVORMER VAN DE MENNONIETEN OF DOOPSGEZINDEN Levensoverzicht en zijn verweerschrift: 'Menno Simons' uitgang van het pausdom'. Theologienet.nl

HOOFDSTUK II.

Van Menno Simons en Dirk Philips tot de vernietiging der Spaans-Roomse heerschappij in Friesland, het jaar 1581.

Gelijk onze Heer zijn Apostelen niet koos uit de rijken en aanzienlijken dezer wereld, zo nam Hij ook de Hervormers der Kerk, in de XVIe eeuw, uit de middelmatigen burgerstand. Want ook de afkomst dier mannen moest het tonen, dat niet der mensen werk, maar Gods werk werd volbracht. Niet minder dan Zwinglius, die uit de hut van een Alpen-herder kwam; Luther, de monnik, wiens vader een mijnwerker was; Melanchton, die uit de winkel van een wapensmid zijn oorsprong had (1), bewees dit de Priester van het eenvoudige Witmarssum, Menno Simons, in 1496 geboren. Wij zullen van zijn levensbijzonderheden niet meer gewagen dan volstrekt nodig is, en verwijzen te dezen opzichte naar het meermalen aangehaalde werk van A. M. Cramer. Menno is vrij zeker geboren te Pingjum, hetwelk althans door hem zelven zijns vaders dorp genoemd wordt (2).

Er bestaat echter ook een overlevering, dat zijn geboorteplaats wezen zou Tibma (in de wandeling Tibbe of Tjebbe), een gehucht in Oost-Dongeradeel, en dat de Doopsgezinden derhalve van die plaats een bekenden bijnaam, die van Tibben, zouden hebben ontleend. Oud is deze bijnaam zeker, daar reeds de Bisschop van Leeuwarden, in 1573, aan Reitse Aysesz verwijt, dat hij van het Roomse Geloof is afgegaan naar de Mennisten en **Tibben** (3). Het aannemelijkst komt mij voor, dat Menno enige jaren zijner jeugd te Tibbe heeft doorgebracht, hetzij zijn vader de woonplaats veranderd hebbe of dat de zoon er bij andere geweest zij, daar hij zelf zo uitdrukkelijk van Pingjum

(1) De betrekking van Calvijn's vader schijnt niet nauwkeurig bekend te zijn, maar zeker was hij uit de burgerstand. (2) M. Simons, werken, bl. 256. (3) Van Braght, bl. 682.

spreekt. Hij schijnt zich in zijn jeugd tot de bediening van het geestelijk ambt gevormd te hebben. zijn kennis was, voor die tijden, meer dan gewoon. Hij verstond niet slechts de Latijnse taal, maar schreef ook in dezelve vrij wel; gelijk ons, behalve uit kanttekeningen, uit drie kleine proeven in zijn werken blijkt (4). In 1524, toen hij de ouderdom van 28 jaren bereikt had, werd hij Priester of Kapellaan te Pingjum, vervolgens te Witmarssum, totdat hij in 1536 uit het Pausdom trad en misschien de 12 Januari van dat jaar zijn priesterlijk ambt neerlegde. In 1537 begon hij openlijk te leren, zo als het vroeger aangevoerd verhaal van zijn bekerings-geschiedenis ons toont. Hadden de verkondigers van enige leer met schijnbaar onoverkomelijke zwarigheden te kampen, dan waren het Menno en de zijnen. Niet alleen dat brandstapel en schavot hen van de zijde der Roomsden bedreigden, maar zij hadden ook, omdat men hen met de Munstersen verwarde, het vooroordeel van andere On-Roomsen tegen zich, terwijl hun eigene kudde nog daarenboven aan afdwalingen en verleiding, door Batenburg, David Joris en andere, gedurig blootstond. Niets moest voor Menno dus meer behoefte zijn, dan een vriend, met wie hij zijn inzichten kon delen, aan wie hij zijn dikwijls bekommerd hart kon uitstorten, bij wie hij raad en bemoediging in allen druk en lijden kon vinden. Zulk een' vriend schonk God hem in Dirk Philips. Het moet wederkerig een grote zegen voor Dirk Philips geweest zijn, dat hij Menno vond. Zij waren zeer verschillend van geaardheid, en juist hierdoor bijkans onontbeerlijk voor elkander. Wat Menno was in liefderijkheid en zachtheid, dat was D. Philips in kracht en onverzettelijkheid. Als Menno ter neer geslagen werd, dan kon zijn vriend hem met nieuwen moed bezielen; als D. Philips te ver zou gaan in zijn ijver, dan had hij de bedaardheid van M. en no als ten teugel nodig, om binnen de palen te blijven. Zo heeft dan ook D. Philips inzonderheid eerst na de dood van Menno door zijn hardheid in het bannen, hetwelk reeds vroeger gestreng genoeg ging, de achting van velen, zelfs

geloofsgenoten, verloren. Maar zolang zij elkander op zijde stonden, werkten zij, wel met dat onderscheid, 't welk hun karakter

(4) M. Simons, werken, bl. 395, 433 en 533. Hij schreef natuurlijk het meest in de Landtaal, omdat de meeste lezers, voor welke hij schreef, geen Latijn verstonden,

medebracht, echter met de zelfde rechtschapenheid, liefde voor het woord der waarheid en getrouwe verkleefdheid aan hunnen Heer, tot de stichting en de opbouw der Gemeenten. En mochten zij ook soms in wijze van zien verschillen, men mag het er voor houden, dat zij altijd oprechte vrienden gebleven zijn. Nog in 1552 schrijft Menno: "daarom zeg ik met onzen getrouwen en zeer lieven medebroeder D. Philips, dat wij de ban niet begeren te gebruiken tot verdervinge der mensen;" – en in 1554: "ook zijn wij niet also gedeeld: want Dirkist en wij zijn geheel ééns; hope ook door Gods genade, dat wij ééns zullen blijven, eeuwiglijk" (5). Zo heeft dan de samenwerking van deze twee uitstekende mannen de grond gelegd tot een bijzondere bloei van ons Kerkgenootschap. Niet, dat zij hetzelfde zouden hebben gesticht, maar zij hebben er meer éénheid en vastheid aan gegeven, terwijl zij het tevens naar buiten hebben uitgebreid.

Dirk Philips was in 1504 te Leeuwarden geboren. Hij schijnt, behalve zijn broeder Obbe, nog een broeder gehad te hebben, met name Lucas, die naderhand Leraar bij de Doopsgezinden te Haarlem geweest zou zijn. Zo althans bericht Maatschoen, bij Schijn (2e dl., bl. 387). Aan de opvoeding van Dirk schijnt veel zorg besteed te wezen, en het blijkt uit zijn geschriften, dat hij het Latijn en Grieks zeer wel verstond. Hij was dus niet alleen in aanzien bij de Doopsgezinden, maar wordt ook door anders-denken, zelfs mannen van letteren, geroemd; b. v. door G. Cassander, een Rooms' schrijver, "als iemand, die in ijver niet week voor Menno, wiens zaak hij na diens dood had opgenomen, die hem gelijk was in welsprekendheid voor het volk, maar hem in geleerdheid en kennis van wetenschappen te boven ging; 't geen ettelijke boekskens, door hem uitgegeven, bewijzen. Zodat het te beklagen zij, dat zulk een groot verstand, met zo vele gaven voorzien, zich liever laat gebruiken om ketterij en scheuring te bevestigen, dan tot herstelling der ware Kerke; hoewel hij beter is dan andere van die sekte, en enige ongerijmde dolingen der zijn verbeterd" (6).

(5) Als voren, bl. 475 en 312.

(6) Cassander, in praefat. libr.: de Baptism. Parvulorum, in operib-, pag. 671, 672. U. Emmius noemt hem ook "vir Latinè et Graecè non vulgariter doctus," en "cumprimis literatus." Rerum Fris. hist. dec. 6a, pag. 235 en 258. Maar van zijn karakter roemt hij niet: want hij was immers een WederDoper! Wanhier dan ook zijn onbeschaamd oordeel over Menno: "qui sub modestiae, humilitatis, patientiae specie animum sibi plaudentem, alios despicientem, et Phari saico fastu damnantem velabat, multosque omnino mortales hypocrisi suá in anabaptismum trahebat." L. supra cit., pag. 320.

Van de Geschriften, door D. Philips uitgegeven, bestaat nog zijn Enchiridion, oft Handboecken van de Christelijke Lere en Religion, in corte somma begrepen, ten dienste van alle liefhebbers der waerheyt (door de genade Gods) uyt der Heilige Schrift gemaect, door D. P. (Dirk Philips.) Hetzelve is onderscheidene malen gedrukt, zo als in 1564, 1578, 1579, 1600 en 1627 (7), en behelst elf traktaten of vertogen, drie brieven en een wederlegging van zekeren dweper Sebastiaan Franck. Maar deze laatste komt alleen voor in de uitgave van 1627. D. Philips geeft zelf de titels der traktaten op in "een geriefelick en profijtelijck Register," achter de "drie grondige Vermaningen ofte Sendtbrieven," bl. 38 enz., als volgt: 1) Het boek, dat hier voormaals genoemd geweest is, dat Gheloof-boeck. 2) Van de Menswerdinge ons Heeren ende

Salighmakers Jesu Christi. 3) Van de rechte kennisse Jesu Christi. 4) Apologia, ofte Verantwoordinghe, dat wij geen Wederdopers noch Sektemakers en zijn, maar dat wij eens zijn met die rechte Ghemeynte Godts, die van aanbeginne geweest is. 5) Van de Sendinge der Predicanten oft Leraars. 6) Een lieflijcke Vermaninge (omtrent leden der Christelijke Gemeente, die in openbare werken des vleses vervallen). 7) een lieflijcke Vermaninge, over die waarachtige kennisse Gods. 8) Schone en waarachtige verklaringe des Tabernakels ofte der Hutten Mosi. 9) Van de wedergeboorte oft nieuwe Creature. 10) Van de geestelijke Restitutie. 11) Van de Gemeynte Gods, hoe die van de beginne geweest is en waer bi die bekent en van alle Sekten onderscheyden wort. In de daarop volgende drie Zendbrieven vermaant hij zijn Broeders en Zusters om standvastig in de waarheid te blijven wandelen, ook in weerwilder vervolgingen, om hun ongeveinsd geloof te beleven en zich te wachten voor valse profeten en twistmakers. Behalve het bovengenoemde heeft hij nog vier losse stukken uitgegeven, betrekking hebbende op de geschillen, welke later

(7) Over deze uitgaven handelen uitvoerig Schijn en Maatschoen, bij eerstgemelden, 2e dl., bl. 326 enz., zo als ook over de inhoud zijner Geschriften.

in Friesland hebben plaats gegrepen en aanleiding gaven tot die verschillende partijen onder de Doopsgezinden, waarover wij later zullen spreken. Het eerste is een Zendbrief aan de vier steden (Harlingen, Franeker, Leeuwarden en Dockum), om de twistenden tot vrede te vermanen; het tweede een verhaal van die twistigen handel, het derde een Appendix aan het tweede met een Apologia; alle drie door hem geschreven in 1566, en in 1567 uitgegeven. Het vierde is een opstel over de Echt der Christenen, geschreven in 1568 en waarschijnlijk ook omtrent die tijd voor het eerst gedrukt (8). Het gezag, 't welk door de toenmalige Doopsgezinden aan Menno Simons en Dirk Philips werd toegekend, moest uit de aard der zaak groot zijn. Want ofschoon de vaderen zich hielden aan de uitspraken der Heilige Schrift, in zaken van het geloof, deze beide mannen schenen onder hen het grondigst de Schrift te verstaan en waren daarenboven met gelijken ijver voor de opbouw der Gemeenten bezielde en werkzaam. Vandaar dan ook, dat men zich weleens naar hen noemde, en de titel van Dirkest of Mennoniet bij hen en andere het zelfde betekende als Doopsgezind. De eerste benaming hebben wij reeds in de werken van Menno zelven aangetroffen; die van Mennist of Mennonyt was reeds in 1545 in Oost-Friesland en in 1568 zelfs in de zuidelijke provinciën bekend (9). Hun gezag was echter niet zo groot, of in de volgenden tijd van verdeeldheid, over de ban, durfde Le en er t Bouwens, zo als men zegt, Menno eens met de ban bedreigen, en werd door sommigen van de Friezen aan D. Philips de broederschap werkelijk opgezegd (10). V Hun rang schijnt niet die van gewone Leraars geweest te zijn. Ofschoon men niet kan bepalen, wanneer dit zo begonnen en weer geëindigd is, maakten zij toen onderscheid tussen Leraars (*ookwel Opzieners, Bisschoppen of Oudsten geheten*) en Vermaners, hierin vooral steunende op Romeinen XII, vs. 7 en 8, waar Leraars en Vermaners afzonderlijk worden genoemd. Deze laatsten konden ook tevens Dienaars of Diakenen zijn, en zelfs waren deze beide betrekkingen meest aan elkander verbonden. Zij mochten echter niet de Doop en het Avondmaal bedienen:

(8) Enige proeven uit zijn stukken zie men hier achter in Bijlage II

(9) Historie en wonderbare sermoenen van Broer Cornelis Adriaense te Brugge, 2e dl., bl. 484 en 487; waar hij als sekten der Wederdopers geen Dirkosten, maar Mennonyten, David-Joristen en Adamyten noemt. Zie Beninga, Chronijk van Oost-Friesland, bl 750.

(10) Brandt, 1e dl., bl. 419; Cramer, t. a. p., bl. 142, en andere.

want dit was het werk van de Leraars of Oudsten alleen. Deze moesten "het woord Gods prediken, de Sacramenten uitdelen en voorts leren alle geboden Gods te onderhouden, naar de lere Christi" (11). Naderhand werd deze bediening op een vastere voet gebracht, dan zij zeker voor het midden der XVIe eeuw geweest is. Toen stelde men, waarschijnlijk in 1551, drie voorname Oudsten aan; n.l. Menno Simons, Dirk Philips en Leenert Bouwens. Men heeft wel aan deze mannen hun bijzondere landschappen, waarover zij het bestuur voerden, toegewezen: b. v. aan D. Philips Dantzich of geheel Pruissen, aan Menno het Holsteinsche, of ook wel (zoals Schagen doet (de kerk der Wederl. Doopsgez., bl. 44) Nederland, aan L. Bouwens Oost-Friesland, maar ik geloof, zonder grond. Wel hadden zij zich hier of daar een verblijfplaats uitgekozen, maar hun verblijf was niet bestendig en ook hun werkzaamheden waren van algemenen aard, gelijk ons vervolgens, vooral uit de Dooplijst van L. Bouwens, blijken zal. Ook waren zij niet de enige Oudsten, daar het mede van Gill is van Aken en andere bekend is, dat zij de Doop hebben toegediend. In de XVIIe eeuw werd de verkiezing van zulk een Ambtgenoot door de in leven zijnde Oudsten bepaald, als deze het dienstig oordeelden. Die verkiezing zelve geschiedde echter door de gehele Broederschap, nadat zij zich plechtig, door het gebed om vergeving van zonden en de geest der wijsheid, hiertoe had voorbereid. Als iemand de meeste stemmen op zich verenigd had, werd hij door de in dienst zijnde Oudsten op nieuw onderzocht, of hij zuiver was in geloof en leven en vervolgens met oplegging der handen door hen allen bevestigd en ingezegend.

Niemand mocht de op hem gevallen keuze weigeren, en zulk een weigering werd bij de harde Friezen zelfs met de ban gestraft. Terwijl men dus bij elke Gemeente dikwijls verscheidene Vermaners vond, waren er Oudsten slechts bij enkele en meestal de aanzienlijkste Gemeenten. Deze Oudsten moesten veelal bij verscheidene Gemeenten rondreizen, vooral wegens de bediening van Doop en Avondmaal en andere voorvallen van meer bijzondere en gewichtigen aard (12). Het spreekt van zelf, dat wij dit alles niet op Menno Simons en D. Philips, als Oudsten, kunnen toepassen. Wij moeten deze

(11) Protocol van Embden, bl. 233, waar Brixius het onderscheid tussen Leraar en Vermaner uitlegt. (12) Men zie over die Oudsten verder: Schagen, bl. 44, 59; Claes Claes en Bekentenisse tegen H. Faulkelii, Babel der Wederdopers, bl. 225, 226; Cramer, bl. 63, 94, 116.

mannen beschouwen als twee Hoofden van hun Gezindte. Zij waren dit, zolang er nog geen orde of regel in de Doopsgezinde Kerkgemeenschap bestond, toen er alleen geleerd werd, wat men moest doen, om het eeuwige leven te hebben. Dit duurde zo voort tot het jaar 1550 ongeveer. Het Genootschap werd langzamerhand meer en meer geconstitueerd, om zo te spreken, waartoe Menno en D. Philips, op een vergadering in 1547 te Embden gehouden, zeer hadden medegewerkt. Nu kwam men op het denkbeeld, dat men algemene Opzieners moest hebben, en niets was natuurlijker, dan dat men beide genoemde mannen daartoe verkoos. Ook de verkiezing van L. Bouwens werd door Menno bevorderd, blijkens een brief van dezen aan de huisvrouw van Leenert, te vinden in zijn werken, bl. 455. En zij bleven dus ook thans Hoofden van het Genootschap en werden Oudsten of Opzieners tevens. In deze betrekking werd er niemand in "alle deze Oosterse (aan de Oostzee liggende) steden gedoopt," dan door Menno alleen, gelijk hij zelf betuigt. Zij mochten dan ook goede vruchten van hun werkzaamheid plukken. Reeds in 1544 vertoonde zich de leer der Doopsgezinden als een voortkruipende besmettelijke ziekte (contagium serpens), zegt U. Emmius (13). "

De grote en sterke God heeft het woord ener ware boete, het woord zijner genade en kracht, met het heilzaam gebruik zijn er heilige Sacramenten, door onze geringe dienst, arbeid, en hulp onzer getrouwe Medebroeders, in vele steden en landen zo bekend en openbaar, en de gestalte zijner Gemeenten zo heerlijk gemaakt, met zulke onoverwinnelijke kracht begaafd, dat ook vele hoge, stoute harten niet alleen ontmoedigd werden, de onzuivere niet alleen kuis,

de dronkene nuchteren, de geringen mild, de wreden goedig en de godlozen godvruchtig, maar dat zij ook, om het heerlijk getuigenis, dat zij hebben, goed en bloed, lijf en leven getrouwelijk daar voor gaven, gelijk als ook nog op dezen stond (1554) dagelijks gezien wordt." zo betuigt Menno, bl. 258.

Over die Gemeenten zelve spreken wij later. De oorzaak van dezen ongemeen en invloed der Doopsgezinde leer was gelegen in die geest destijds, welken wij vroeger als de oorzaak van ons ontstaan hebben genoemd. De Leken in Friesland begonnen in de beginselen der Roomse Kerkleer te verslappen. Er waren nog wel gestrengere Roomsens, maar er waren ook vele onverschilligen, vele twijfelaars, vele stille

(13) Loc. cit., dec. 6, 324.

godsdiensstigen: brave mensen, die het wel meenden en behoefte hadden aan betere begrippen, dan hun door de Roomse Geestelijkheid werden ingescherpt. En ook die Geestelijkheid zelve begon te verflauwen, blijkens het begin van een Ordonnantie, in 1541, door de Stadhouder van Friesland gegeven, luidende: "Die exercitie van Religie en de Godsdienst, bij de sorghloosen Gheestlijcken en de Priesteren, alleynskens verflauwende, die over sulcks vele plaetsen ledich staen lieten van hare Priesteren" enz. (14) Ja, zij ontzagen zich niet langzamerhand zelve enig deel aan het Hervormingswerk te nemen, en in het plakkaatboek vinden wij op het jaar 1567 een lijst van acht-en-dertig veroordeelde Friese Geestelijken, die zich schuil houden of voortvluchtig zijn en gevat moeten worden. De bijzonderheden van hun vergrijp staan niet uitgedrukt, maar zij komen voor in verband met de Godsdienstonlusten der Hervormden, welke de Stadhouder wilde dempen (15).

Het gebouw der Roomse Kerk toch begon in deze provincie allengs onbruikbaar te worden, en onder de eersten en ijverigsten, die bezig waren om een nieuw gebouw op te trekken, mocht men de Doopsgezinden rekenen. een der eerste werkzaamheden van Menno was, om al degenen, die met hem in het punt van de Doop der Bejaarden overeenkwamen, geheel tot zijn gevoelens over te halen. Het meest stonden hem tegen, de overgeblevene aanhangers van de Munsterse sekte, van welke hij wel enigen bekeerde, maar waar van andere zich weer hadden verenigd onder zekeren Jan van Batenburg, die vroeger Burgemeester van Steenwijk was geweest. De inzichten van Menno en Batenburg liepen zo zeer uiteen, dat men het nodig vond, een algemene vergadering te beleggen, om te beproeven, of men in de betwiste punten tot een vergelijk kon komen. Deze vergadering kwam in 1538 te Boekholt, in Westfalen, tot stand. Noch Menno, noch D. Philips waren er zelve tegenwoordig, maar uit Friesland verschenen in hunnen naam Matthijs van Berlikum en Tjaard van Sneek. Ook Batenburg was er niet persoonlijk, maar had er zijn afgevaardigden. Uit Engeland zelfs was een zekere Johannes Matthias overgekomen, die de partij van Menno hield. De Batenburgers brachten omtrent de ingeving des H. Geestes, de wereldlijke Overheid en de veelwijverij zulke ongerijmde stellingen te berde, dat er aanvankelijk

(14) Winsemius, Chronique van Vrieslant, bl. 510. (15) Charterboek, 3de dl., bl. 709.

van de gehele zaak niets scheen te zullen komen. David Joris, van Delft, maakte echter door zijn bemiddeling een soort van vrede tussen de partijen. Maar deze vrede was van korten duur. Toen de onderscheidene afgevaardigden te hunnent waren wedergekeerd, werd ingezien, dat men elkander niet wel begrepen had, of dat men toch te veel in denkwijze verschildte. De Doopsgezinden bleven niet slechts gescheiden van de Batenburgers, die zich zo ver van de Doopsgezinde gevoelens hadden verwijderd, dat zij zelfs aan de Doop generlei waarde meer toekenden, maar beide partijen kregen ook een afkeer van de vrede-stichter, David Joris, van wie het meer en meer bleek dat hij voor zich zelve een' aanhang zocht. Menno en David schreven nu tegen elkander, en de laatste begon zijn achting, althans

in Friesland, geheel te verliezen. Hij schijnt in de ban gedaan te zijn, terwijl Menno daarenboven in zijn werken elke gelegenheid waarneemt, om zowel tegen hem als tegen de Munstersen en Batenburg te waarschuwen (16).

Een ander gevolg van het houden dezer vergadering schijnt geweest te zijn, dat Menno zijn hoofdwerk, het Fundamentboek, schreef, 't welk hij in 1539 uitgaf. Zijn bedoeling daarmede was zowel, om de ons vijandige Overheid in meer gunstige stemming te brengen als om de zijn tegen de geestdrijvers en bedriegers van die tijd te waarschuwen en te wapenen. Dit laatste is hem zeker beter dan het eerste gelukt. Althans in 1542 werd er door het Bestuur in Friesland een scherp plakkaat tegen hem uitgevaardigd. Daar ik dit plakkaat bij genen van onze, noch bij enig andere schrijver volledig heb aangetroffen, zal ik het hier, uit het Placaat- en Charterboek van Schwartzenberg, in des zelfs geheel mededelen (17). Hetzelve luidt als volgt: - "By de Keyser. Onsen lieuen beminden Burgemeesteren, Scepenen ende Raide enz. onser stede Leeuwaarden, saluyt:

(16) Men zie over deze vergadering en derzelver gevolgen: Brandt, 1e dl., bl. 132; Starck, seite 264; Beninga, bl. 814; Schotanus, Mennisterije, bl. 321, en andere. Joannes Acronius, een Fries (Akkrummer) van geboorte, maar Hoogleraar te Bazel, schreef van D. Joris: "urgebatque Spiritum jam tum venisse, sibique nimis multa tribuit. Quo factum est, ut ab Anabaptistis sit excommunicatus." S. A. Gabbema, epist. ab illustrib. et cl. vir. script., cent. tres, pag. 141. Ook onze Martelaar Jaques d'Auc hij noemt hem een' Ketter; bij T. J. van Braght, 2e dl., bl. 219.

(17) 2de dl., bl. 872. Uit dit stuk blijkt, dat vele schrijvers verkeerdelijk het jaar 1543 hebben gesteld.

Alsoo t onser kennisse gecomen is, ende in t seecker onderricht sijn, dat een Heer Menno Sijmonss, eertyts Pastoor te Widmarssum, in onsen lande van Vriesland, besmet wesende van de sekte der HerDoperie, en de andere quade leringen, uyt denseluen onsen Lande geweecken is geweest, ende dat wy int seecker verstaen hebben, dat hy hem, by tyden, weder in onsen voorscreuen Lande int heymelick soude begeuen ende verkeren, pogende by nachte ende ontyden, en de anders in verscheyden plaetzen, die simpele luyden onse Ondersaten, myt zyn valse leringen ende predication te verleyden, ende brengen van de Heyligen Kersten geloue ende enicheyt der Heyliger kercken; dat hy oock hem veruordert soude hebben, van zyne voorscreuen verdoolde leringe te maicken eenyge boecxkens, ende deselue te semineren en de stroeijen onder onse voorcreuen Ondersaten, t welck sulcx nyet en behoort, en de ons nyet te lyden en staet;

Soo ist, dat wy, willende dair inne versien, v ordonneren ende committeren by desen, dat ghy alomme binnen uwe Jurisdiction, ter plaetsen daer men gewoonlijk is publicatie te doen, publiceert, uytroept ende verkundicht, dat een yegelijck, van wat condicie hy sy, binnen onsen Lande vorereuen, hem wachte denseluen Heer Minne Symonss in zyn huys, oft op zyn erffue te ontfangen, logieren, eten oft drincken te geuen, oft eenyge gunst oft behulpelicheyt te thonen, oft myt hem te spreecken oft conuerseren, in wat manieren oft plaetsen dattet sy, noch oick eenyge van de voorcreuen boecxkens, by denseluen Heer Minne uytgegeuen, oft die naemaels by hem sullen moegen uytgegeuen worden, en ontfange, oft by hem en houde, by pene, van aen lijf en goet als Kettters gestraft te worden, als dat nae rechte ende onse voorgaende placcaten beuonden sal worden te behoren; ende voorts dat wy een yegelicken van onsen Ondersaten, wie dat hy sy, geconsenteert en de geauctoriseert hebben, consenteren en de auctoriseren myts desen, dat zy denseluen Heer Minne, wair dat zy hem weten te becomen, geen Plaetse ofte Jurisdiction uytgesundert, sullen mogen apprehenderen, en de gEvanckelyck onder onsen Houe van Vrieslant seynden, wair voir zy van ons, ingeualle zy 't selue volcomen, bouen die redelicke kosten, by hen te dier cause gedaen, voir recompense ontfangen sullen de somme van hondert gouden Karolus guldens, die wy hen willen, zonder eenyge swaricheyt, by onsen Rentmeester Generael aldair gegeuen te worden; beuelende,

ende oick toeseggende de genen, die 't selue werck bestaen ende volbringen sal als voren, gracie en de genade te doene van t ghene, dat hy, ter cause van deselue herDoperie oft andere ketterie, oft minder saicken, tegens ons verbuert sal moegen hebben, behoudelicken, dat, indyen hy van herDoperie oft andere ketteryen besmet is geweest, dair affleetwesen hebben ende paenitere, ende hem weder totter enicheyt van der Heyliger kercke begeue; v des nyet te min ordonnerende, ende op al dat ghy tegens ons verbueren moecht, seer ernstelicken beuelende, insgelicx uwe uytterste neersticheyt te doene, omme nair denseluen Heer Minne, zyne Fauteurs ende Adherenten, alomme binnen de bedryue uwer Jurisdiction te vernemen ende ondersoecken, ende deselue, mytsgaders alsulcke informatie als gy tegens hen hebben sult, gEvanckelick onder onsen voorcreuen Houe te seynden, omme tegens hen geprocedeerd te worden als behoren sal; v auctoriserende van gelycken te mogen doen, in wat Jurisdiction ghy denseluen sult weten te become, van alle t welcke, in manieren voorscreuen te doen, wy v, ende allen onsen Ondersaten voorscreuen, geuen volcomen macht, auctoriteit en de sunderlinge beuel midts desen: Ontbieden ende beuelen voorts een yegelicken, dat zy, doende die voorscreuen apprehensie, elcx andere ernstelick verstaen ende obedieren, ende alle hulp en de assistentie doen, des versocht synde, want ons alsoo gelieft.

Gegeven binnen onser stadt Leeuwarden, onder onsen secrete segel, in placate hier op gedrukt de seuenden Decembris, Anne XVc ende twee en viertich.

(onder stond gescreuen)

By de Keyser, ter relatie van zyne Mayesteyts Stadhouder, President en de Raiden in Vrieslant.

(ende geteeckent) Boeym er. (lager stonde) Becomen de XIII. Decembris, ende de XIII. derseluer maendt gepubliciert."

De vervolging bepaalde zich echter niet bij Menno, maar strekte zich met een zware hand tegen alle Doopsgezinden uit. Wij zullen nu vooreerst van dezen dadelijke tegenstand der Roomse Kerk en Regering meer in bijzonderheden moeten gewagen en dus voornamelijk letten op de plakaten tegen ons in Friesland uitgevaardigd, op derzelve uitoefenaars, en op de ongelukkige slachtoffers (Martelaren), die door dezelve gemaakt zijn.

Keizer Karel V handelde zowel ten opzichte van de Paus als van de Hervormers met een staatkundig doel. Daarom was hij in Duitsland der Hervorming veel gunstiger gezind dan in de Nederlanden, ja, als hij geen Staten buiten Duitsland bezeten had, zo zou hij Luth er boven de Paus hebben getrokken, zegt Robertson (18). Wat hij dus in Duitsland toestond, om enige Vorsten genoeg te doen, dat weigerde hij in Nederland, waar hij zulke Vorsten niet had te ontzien, ten einde de Paus en de Geestelijken te tonen, hoe goed hij het meende met het Roomse geloof (19). Hij zag wel in, dat het volk deze tegenstrijdigheid in zijn handelwijze opmerken zou; en werkelijk, men beriep zich hier weleens op algemene rijks-plakaten, die veel zachter luidden dan de onze, maar hij vervolgde daarom zijn weg en beval eenvoudig, dat men zich hier niet op rijks- of enige uitlandse plakaten beroepen mocht (20). En zo werden dus de On-Roomsen hier veel feller te keer gegaan dan in zijn Keizerrijk.

Dat van de On-Roomsen geen meer dan de Doopsgezinden door de heersende Kerk werden vervolgd, sprak van zelf. Men hield toch dezen voor het zelfde volk als de Munsterse oproermakers, of, op zijn best, voor derzelve afstammelingen. Beider gevoelens omtrent de Doop gaven geredelijk een ongelukkige aanleiding daartoe. Voor de Doopsgezinden inzonderheid werden dus de schavotten en houtmijten aangericht; en

Brandt zegt, dat er in het geheel wel tien van dezen tegen één der andere On-Roomsen werden ter dood gebracht (21).

Ik kan dit zeggen niet onwaarschijnlijk vinden, ten minste in Friesland tellen, voor zover ik heb kunnen nagaan, de andere On-Roomsen niet één enkelen Martelaar en wij ongeveer twintig; gelijk wij vervolgens zullen zien.

Wij zullen de plakATEN, in het algemeen tegen de Ketters uitgevaardigd, slechts aanstippen. Behalve dat van 1521, en andere reeds genoemde, zijn de voornaamste die van 1535, 1537, 1540, 1544, 1550, 1555, 1556, 1567, 1568, 1569 en 1570. Tegen de Wederdopers in het algemeen werd een sterk plakkaat gegeven in 1528 (22), in 1554 (23) en 1566 (24). Het laatste is de beruchte moderatie, door het volk moorderatie genoemd, waarin voorkomt: "dat hervallen Ketters, mits nieuw leedwezen tonende, met ballingschap zullen mogen voldoen;

(18) Hist. van Keizer Karel V, 3de dl., bl. 191 enz.

(19) Wagenaar, 5de dl., bl. 67; Ypeij en Dermout, Ned. Herv. kerk, 1ste dl., bl. 76—81.

(20) Charterboek, 3de dl., bl. 317, 318. (21) Brandt, 1ste dl., bl. 816.

(22) Brandt, bl. 70; Starek, s. 186.

(23) Winsemius, Hist. Frisicarum, pag. 19. (24) Brandt, bl. 299.

maar de Doopsgezinden niet dan met de hals."

De volgende plakATEN zijn bijzonder in Friesland tegen ons uitgegeven. 1. 2 en 3. De reeds gemelde van 1534(25).

4. Van de 9 Maart 1535, gericht aan het Bestuur van Franeker, dat de eigenaars hun landen of huizen niet mogen verhuren of in pacht geven aan iemand der Wederdopers; of, zo dit geschied is, dezelve er uit moeten verdrijven, bij poene van honderd Caroli guldens.

5. Van de 30 Juni 1535, gericht aan het zelfde Bestuur, dat niemand voor de Wederdopers zal mogen solliciteren of supplicatie presenteren om gratie of remissie, daar zij niet in genade ontvangen, maar met vuur en zwaard gestraft zullen worden, zullende de aanbrengrers een derde deel der verbeurdverklaarde goederen genieten.

6. Van de 3 Juli 1536, aan het Bestuur van Leeuwarden, dat alle, die enige goederen, toebehorende aan Wederdopers of Wedergedoopten, onder zich hebben of gebruiken, dezelve binnen een maand zullen moeten aanbrengen in de Griffie van de Hove, omdat dezelve nl. alle verbeurd zijn verklaard.

7. Van de 20 Augustus 1537, van de Stadhouder, om te publiceren een Ordonnantie tegen de Wederdopers, door de Keizer gegeven, de 20 Juli van het zelfde jaar, aan het Bestuur van Friesland, met het doel om gemelde sekte te exstirperen en het Bestuur aan te manen tot betere waakzaamheid.

8. Van de 24 Mei 1544, van de Stadhouder aan de Gerechten, om zich bij de Pastoors te informeren naar het gedrag en de conversatie hunner inwoners, en of zij de ordonnantiën der Kerk wel onderhouden, met last, om alle besmette en verdachte personen te vatten. Vooral gegeven wegens "de damnabele sekte van Her-Doperie."

9. Van de 25 Januari 1547. Ordonnantie, om de plakATEN tegen de Herdopers, en vooral dat van 1544, gestreng op te volgen.

10. Van de 10 Juni 1549. Missive, om het plakkaat van 1544 elk halfjaar te vernieuwen.

11. Van de 10 Januari 1553. Acte, door de President des Hofs van Friesland (Hippol it us Persijn) gegeven aan de Staten, uit naam des Keizers, strekkende ter vermaning aan de Geestelijken en aan de wereldlijke Officiers, om beter tegen de Wederdopers te waken. -

(25) Deze en alle volgende zijn te vinden bij Schwartzenberg.

12. Van de 31 Augustus 1553. Missive van de Keizer aan de Regering van Friesland, tegen de Herdopers en Herdoopten, om dezelve, volgens het algemeen plakkaat van 1550, te straffen, zonder gratie te schenken aan de berouw hebbenden.

13. Van de 10 October 1559. Plakkaat van gratie en pardon voor alle dwalenden in de Godsdienst, die zich binnen drie maanden aangeven, echter niet aan enig Leraar of Doper, zonder buitengemeen advijs van de Landvoogdes.

14. Van de 25 April 1560. Verlenging van termijn van gratie, met nog twee maanden: "Uyt sonderlinge gratie ende barmharticheyt zijner Mayesteyt."

15. Van de 26 October 1560. Provinciale Ordonnantie, dat de Pastoors registers moeten houden van de gedoopte kinderen, derzelver ouders en gevaders: omdat sommigen hun kinderen ongedoopt lieten en toonden geen oprecht geloof aan de Kinderdoop te slaan.

16. Van de 8 Mei 1565. Dergelijke Ordonnantie, dat alle ongedoopte kinderen terstond moeten worden gedoopt, en dat men tegen derzelver ouders, alsmede tegen de verwaarlozers van biecht, mis en kerkgaan moet procederen: omdat vele ingezetenen ongedoopte kinderen hebben, enz.

17. Van de 27 Juni 1569. Men zal er op letten, of ook iemand de H. Sacramenten bespot, en iedereen in ongewijde aarde begraven, die stervende zich dezelve niet heeft laten toedienen. De vroedvrouwen moeten zweren, de Pastoors telkens de geboorte van kinderen te zullen melden, opdat daaruit blijke, wie hun kinderen niet hebben laten kerstenen en dopen.

18. Van de 17 September 1573. Plakkaat, om de ongedoopte kinderen terstond te laten dopen, de namen van derzelver ouders op te tekenen en over te zenden aan de Bisschop van Leeuwarden.

Terwijl dus de algemene plakdaten aan de Doopsgezinden de weg tot genade zeer moeilijk maakten en meestal toesloten, dienden de bijzondere vooral om hen dies te beter op het spoor te komen. Hoe is het mogelijk, zou men zeggen, dat het Genootschap nog is blijven bestaan! Maar vooreerst moet men in aanmerking nemen, dat Karel en Philips beide weleens wat toegaven en de vervolging der Ketters niet op het strengste dreven, als men enigen tegenstand bood. Van Karel blijkt dit in een geval met Deventer, in 1532, waar de kettermeeesters toen werden afgewezen en - met een goed gevolg(26). Van Philips hebben wij een voorbeeld, omtrent Friesland zelf. Toen hij in 1555 het algemeen plakkaat van 1550, met zware bedreigingen, vernieuwde, begonnen de Friezen en Antwerpenaren luide daarover te morren en te klagen; en hij liet het toen bij beiden zachter loop nemen (27).

Daarenboven werden de plakdaten, ook zonder toestemming of zelfs tegen de wil van Philips, niet altijd even gestreng in uitoefening gebracht; anders ware er wel niemand der Doopsgezinden in deze provincie, ten zij door de vlucht, de dood ontgaan (28). Sommige Geestelijken en vele plaatselijke Besturen hadden van zulke bloeddorstige maatregelen een diepen af. keer. Reeds in 1537 klaagde de Keizer, dat men in verschillende Grietenijen geen acht genoeg op de Herdopers sloeg, om dezelve te vatten en aan het Gerecht over te leveren, en vermaant hij de Grietmannen, Dorprechters en Bijzitters, dat zij, op verbeurte van hun

officie, naarstiger onderzoek zullen doen; terwijl hij hen nog daarenboven, in geval van nalatigheid, met arbitraire correctie bedreigt (29).

Ook hebben wij vroeger gezien, dat het plakkaat van de 20 Aug. van dat zelfde jaar en de Acte van de 10 Januari 1553 bijzonder aandringen op betere waakzaamheid. In de laatstgemelde zegt Persijn tot de Friese Staten: "dat het Hof voor alsnog niet kon bemerken enige zonderlinge uitwendige genegenheid, noch in de Geestelijkheid, noch in de wereldlijke lieden, dat zij poogden of studeerden, elk in zijn qualiteit en vocatie, tot extirpatie en extinctie of denunciatie der voorschreven sekten; dat hij vreest voor het bestaan van een veel groter getal ongedoopten, dan door de Geestelijken bij het Hof is aangegeven; dat de Officiers (van het Gerecht) in Friesland niet zeer vlijtig en nauwkeurig toezien," enz. (30)

Men was ook dikwijls minder gestreng in het straffen van de reeds gevatte personen, dan de Keizer verlangde; terwijl de rechters zich op uitlandse rijks-ordonnantien beriepen en geen zwaarigheid maakten, aan de berouw hebbende Wederdopers genade te schenken (31).

Carel van Gent zegt, "dat de stedelijke Besturen en ook het Hof zelf in Friesland zacht regeerden; dat zij dus de Spaanse bloedige plakكاتen, welke zij van Karel en Philips

(26) D. Gerdes, Histor. Reformat., tom. III, pag. 80. (27) Ypeij en Dermout, t. a. p., 1ste dl., bl. 166. (28) Ook het vluchten werd in Aiva's tijd zeer moeilijk gemaakt, blijkens verscheidene plakكاتen. (29) Plakkaat van de 20 Juli 1537. Charterboek, 2de dl., bl. 705. (30) Charterboek, 3de dl., bl. 308 en 309. (31) Het zelfde, bl. 317.

ontvingen, wel getrouw en gehoorzaam publiceerden, maar anders naar hun beste vermogen onderdrukten en supprimeerden en met de executie veel door de vingers zagen" (32). Zulk zeggen van een toenmalig Doopsgezinde, meest in Friesland woonachtig, en dus mede onder de vervolging begrepen, is nog al belangrijk. Dit een en ander gaf echter te gereder aanleiding tot het invoeren van de zogenaamde Spaanse Inquisitie. Wanneer wij op die minder nauwkeurige uitoefening der plakكاتen letten, dan wordt het ons begrijpelijker, hoe het mogelijk kon zijn, dat de Doopsgezinden van jaar tot jaar vermeerderden, in plaats van te worden uitgedelgd. Er vielen evenwel nog slachtoffers genoeg van gewetensdwang: want de inquisitie kon toch altijd hare handlangers vinden. "Sommige Officiers en Rechters," zegt Veluanus, een beroemd man uit die dagen, "vangen en doden de Wederdopers, om te blijven bij de vette officiën. Sommige, om der arme wichtereren erfgenamen te wezen. Zulke Rechters zouden ook Christus met zijn Apostelen doden, eer zij hun officie verliezen zouden" (33).

Als eerste algemene geloofs-onderzoekers in Nederland staan bekend **François van der Hulst**, door Erasmus een bijzonder vijand van geleerdheid genoemd, en Niklaas van Egmond, een Karmelieter Monnik, die in 1522 door de Keizer hiertoe gemachtigd werden (34).

In 1529 werden voor Friesland in deze betrekking aangesteld de beide Raden der provincie, **Marten van Naerden en Kempo van Martena** (35). Men treft hun namen niet dikwijls aan, en het schijnt, dat zij de Stadhouder, die de uitvoerende macht behield, slechts als Raadslieden waren toegevoegd.

Maar kort na het midden dier eeuw, in 1556, kwam **Lindanus** in deze provincie, een eierzuchtig en wreed man, over wie de Staten zelve der Landvoogdes klachtig vielen.

(32) C. van Gent, verhaal van 't begin der scheuringen enz. (Hoogd. uitgave), bl. 137. Glasius meent, in zijn Geschiedenis der Christel. Kerk, 3de dl., bl. 99, dat de plaatselijke Besturen in ons vaderland, vooral door de invloed der geschriften van Erasmus, tot meerdere zachtheid omtrent de Kettters zijn

gestemd. Voor zoverre zij die geschriften gelezen hebben, is die invloed wel waarschijnlijk, en men mag er dan voor Friesland en Groningen vooral de invloed van Gansfort en Agricola bij laten gelden.

(33) *Veluanus*, der Leeken Wegwijzer, 1555, bl. 330.

(34) *Brandt*, 1ste dl., bl. 71; *F. Sjoerds*, Oud en Nieuw Friesland, 2de dl., 2de st., bl. 633.

(35) *Charterboek*, 2de dl., bl. 197.

Uit zijn verhoor van Jaques d'Auchy leren wij hem kennen als scherpzinnig (ofschoon hij hierin toch voor Jaques wijken moet), gestreng en bijgelovig gehecht aan zijn kerkleer. Want eens, een inktpot van de tafel nemende, voegde hij de Martelaar toe: "zoo zeker als ik die pot houde, zo verzekerd ben ik, dat gij, als gij in deze lering blijft en alzo sterft, nimmermeer zult zien het aanschijn Gods, maar in der eeuwigheid verdoemd zult worden"(36).

Overigens getuigt Jaques van hem: "hij geeft goed gehoor en vertoornt zich niet lichtelijk" (37).

Vervolgens kwam de eerste Bisschop van Leeuwarden, **Cunerus Petri**, die van 1570 tot 1579 de herders-staf over de provincie zwaaide. Maar deze staf was in zeer losse handen. Cunerus schijnt daarenboven niet weinig ijdel en lichtzinnig geweest te zijn, en bezat geen geestkracht genoeg, om zich in zulke verwarde tijden staande te houden. Maar door hem zijn toch nog twee Doopsgezinden tot het Martelaarschap veroordeeld; gelijk wij later zullen zien (38).

Wij zijn dan nu tot de treurige taak genaderd, **om enig verslag van de Doopsgezinde Martelaren in Friesland te geven**. Maar kan het niet anders, of de voorstelling daarvan moet ons met somberen weemoed vervullen e het zal tevens niet minder zielverheffend voor ons zijn, wanneer wij hun gedrag en het bittere lijden gadeslaan. Zulk een kracht van geloof, zulk een waarachtige Christelijke vroomheid, heldenmoed en onderwerping aan de wil des Heeren - zij verbazen en ontroeren ons niet alleen, maar zij stellen ons ook onze Vaders voor ogen als navolgers van Hem, die het kruis heeft verdragen en de schande veracht. Zo worden wij ook hier gewezen als op een wolk van getuigen, die standvastig het gebouw van ons Genootschap op het fundament van Christus en de Apostelen hebben opgetrokken, ten koste van hun goed en bloed.

Wij zullen hen achtereenvolgens, naar tijdsorde, aan onze Lezers voorstellen.

I. De eerste getuige van het Doopsgezind geloof in Friesland, die dit geloof met de marteldood heeft bekrachtigd, is geweest de meergemelde **Sicke Snijder** of eigenlijk Sicke Freerks. Hij werd in Maart 1531 te Leeuwarden onthoofd.

(36) *T. J. van Braght*, 2de dl., bl. 224.

(37) *Bl.* 222.

(38) Over Lindanus en Cunerus Petri handelen uitvoeriger: het Charterboek, Winsemius, Gabbema, F. Sjoerds en andere.

Ons is overigens weinig of niets van hem bekend. Schagen noemt hem een voorbeeld van deugd en eerlijkheid (39).

II. De tweede is **Andries Claessen, van Dronrijp**. Hij werd de 13 Maart 1535, op last van de Stadhouder Schenck, gevangelijk naar Leeuwarden gevoerd en, na verloop van drie dagen, onthoofd. Men bracht tegen hem in, dat hij zich had laten herdopen, geheime vergaderingen bij zich aan huis hield en samenspande met de Munstersen. Dit laatste verkreeg daardoor enigen schijn van waarheid, omdat het juist in de tijd viel van de woelingen der Wederdopers te Tjum en Oldeklooster. Maar het lag hem daar niet, zegt Gabbema: want hij stond algemeen voor een vroom en oprecht man bekend. Hij had vele bezittingen, waar

men naar dorstte. Men legde hem op de pijnbank en liet hem dus alles bekennen, wat men wilde. Men had zijn huis in brand gestoken en dus moesten intussen zijn echtgenoot Anneke van Roorda, een adellijke vrouw, en zijn zeven kinderen, geruimen tijd in armoede en jammer rondzwerven: want men had bij lijfstraf verboden, huisvesting aan dezelve te verlenen. Zij werden echter door sommige personen, met levensgevaar, geborgen en onderhouden. Met het doodvonnis van Andries ging de verbeurt-verklaring zijner goederen gepaard. De sententie zelve is door Schwartzenberg overgenomen uit de nagelaten papieren van Gabbema, en geplaatst in het Charterboek. Van Braght heeft de mededeling der gebeurtenissen ontvangen van zekeren Jouke Wijbes, die hem de schriftelijke bewijzen der nakomelingen van Andries, welke in 1658 nog te Franeker aanwezig waren, heeft toegezonden (40).

III. Nog vóór de Publicatie tegen Menno, nl. ongeveer 1539, werd Tjaard Reynerts z te Witmarssum gevat en gevankelijk naar Leeuwarden gevoerd, omdat hij M. Sim ons heimelijk in zijn huis had ontvangen en geherbergd. Overigens stond hij, zo als Menno getuigt, zelfs bij zijn grootste vijanden, als een onstraffelijk en vroom man bekend. Hij werd op een zeer wrede wijze aangaande zijn geloof onderzocht,

(39) M. Simons, bl. 256; v. Braght, 2de dl., bl. 35; Schagen, bl. 22. Wij konden meestal deze aantekeningen wel vermeerderen met Twisck, Chronijck van de ondergang der Tyrannen, en de Martelaarsboeken te Haarlem en Hoorn gedrukt, maar deze geven geen bijzonder nieuws.

(40) Van Braght, bl. 37; Gabbema, verhaal van Leeuw., bl. 372; Charterboek, 2de dl., bl. 667. Brandt maakt nog melding van een Doopsgezinde, die de 16 Mei te Leeuwarden zou gemarteld zijn (1ste dl., bl. 115), maar ik ga dezen voorbij, omdat ik de naam nergens vind.

en, toen het bleek dat hij een Doopsgezinde was en hij zijn gevoelens niet wilde verzaken, nadat hij slechts korte dagen gevangen was geweest, onthoofd (41).

IV. In 1545 werd **Frans van Bolsward** gevankelijk van gemelde stad naar Leeuwarden gevoerd. De hoofdbezwaren, die eerst door de rechters tegen hem werden ingebracht, waren, dat hij niet zweren wilde en het Avondmaal niet in de Roomse kerk bijwoonde. Bij nader onderzoek werd hij als Doopsgezinde bekend, en, in zijn geloof volhardende, veroordeeld om levend verbrand te worden. Hij hoorde niet slechts dit vonnis onverschrokken aan, maar bedankte zijn rechters, dat zij hem zonden naar zijnen. Vader hierboven; terwijl hij hun verlichting door Gods H. Geest toewenste, tot eigene verbetering. Op de weg ter strafplaats zag hij velen om zijn droevig lot tranen storten, maar had ook nu kracht van ziel genoeg, om deze tot bedaardheid en heiliging des levens aan te manen. Nadat hij gebeden had: "Here God! wil mijne ziel ontvangen, en leid ze in uwen vrede!" moest hij een bitteren dood verduren: want de strik, waarmede men hem wilde worgen, brak, en het vuur verloor zijn kracht, zodat zijn lichaam niet geheel verbrand kon worden. Van Frans van Bolsward is een vermaanlied in het oude Vlaamse Liedboek, bl. 341, hetwelk begint: wel hem, die in Gods vreze staat (42).

V. **Richt Heynes**, van Flst, was het jaar 1547 de eerste Doopsgezinde Martelares in Friesland. Toen men van Leeuwarden kwam, om haren man en haar te vatten, ontkwam eerstgemelde het ter nauwernood door de vlucht, wat zij, als gaande hoog zwanger, niet vermocht. Men moest, om deze zelfde reden, met haar verhoor wachten, totdat zij, na verloop

van drie weken, in de gevangenis, verlost werd van een zoon. Daarna werd zij onmenselijk gepijnigd, omdat men hare geloofsgenoten trachtte te ontdekken, maar zij wilde niets bekennen. Zij werd ter dood veroordeeld en te Leeuwarden verdrongen (43).

VI. De tweede Martelares was **Elizabet**, welke in 1549 te Leeuwarden het zelfde lot onderging als Richt Heynes. Zij was van zeer goeden huize en in hare jeugd bij Leer, in OostFriesland, in een klooster besteld, ten einde aldaar niet alleen vrouwelijke handwerken en wetenschappen, maar ook de Latijnse

(41) M. Simons, bl. 234; van Braght, bl. 50. (42) Van Braght, bl. 71, en gemeld Liedboek. (43) Van Braght, bl. 80.

taal te leren. Reeds als kind schijnt zij zeer bedaard en ernstig van zin geweest te zijn. In de ouderdom van ongeveer twaalf jaren hoorde zij van het verbranden eens ketters, die de aflaten, de sacramenten en vele decreten van de Paus verwierp, maar anders "goet van werck was." Zij kwam hierover tot nadenken, en een Latijns Testament, hetwelk haar door de Prior van het klooster geleend werd, voltooide bij haar de overtuiging, dat de Roomse Kerk dwaalde. Geruimen tijd bleven hare gevoelens bedekt, maar dit kon in een klooster niet duurzaam geschieden. Op vermoeden van hare onrechtzinnigheid, werd zij scherp ondervraagd, en daar zij de waarheid beleed en geen berouw wilde tonen of boete doen, een jaar lang ingekerkerd. Hare mede-kloosterlingen echter, met haar lot begaan, maakten de Priorin diets, dat zij boete gedaan had, waarop zij hare vrijheid terugbekwam, maar nog onder gestreng toezicht gehouden werd. In weerwil hiervan, besloot zij heimelijk uit het klooster te vluchten, hetwelk haar, met behulp van enige dienstmaagden en in het gewaad van een melkmeid verkleed, ook gelukte. Zij had aldaar de tijd van tien jaren doorgebracht. Te Leer gekomen, geraakte zij, zonder het zelve te weten, in een huis van Doopsgezinden, waar zij tot de gevoelens van dit Genootschap werd overgehaald. Vrezende, ontdekt te zullen worden, trok zij naar Leeuwarden en werd hier bij een Zuster der Doopsgezinde Gemeente, **Hadewijk** genaamd, onder dak geholpen. Ook deze Ha de wijk was op een bijzondere wijze tot het Doopsgezind geloof gekomen. Haar man namelijk was tamboer bij de alhier liggende bezetting en als zodanig genoodzaakt, tegenwoordig te zijn bij de ter dood bringing van een Martelaar, die zijn vriend was en die men meent, Sicke Snijder geweest te zijn. Verbolgen over het lot van zijn vriend, liet hij zich, bij de straoefening onvoorzichtig aangaande het Roomse geloof uit, en vond zich gedrongen, daarop de vlucht te nemen. Hadewijk zag haren man nimmer weer; maar door de oorzaak van zijn vlucht werd hare belangstelling in de Doopsgezinden gaande. Zij kwam nader met dezen in aanraking en werd zelve Doopsgezind.

Het is onzeker hoe lang Elisabet en Hadewijk vervolgens tesamen gewoond hebben. Maar de eerste begon door haren ijver in de voortplanting van het geloof niet weinig in verdenking te komen, en werd weleens, uit spot, de vrouw van Menno Simons genoemd; zodat de beide vrouwen eindelijk op zekeren tijd te gelijk werden gevat. Hadewijk ontkwam, op een bijkans wonderdadige wijze, uit hare gevangenis; gelijk bij van Braght breder gemeld wordt. Ongelukkiger liep het met Elizabet af, die, ter dood veroordeeld, echter haar geloof tot aan het uiterste getrouw bleef. Haar verhoor voor de rechters is zo belangwekkend, dat wij hetzelfde hier achter in de Bijlagen hebben geplaatst (44).

VII en VIII. In het zelfde jaar 1549 werden **Eelke en Fije van Oldeboorn** gevankelijk naar Leeuwarden opgebracht. Zij waren twee mannen, die evenmin hun wederkerige vriendschap als hun geloof in de dood verzaakten. E elke inzonderheid schijnt zich vroeger

veel met leren en onderrichten in Gods woord te hebben bezig gehouden. Gelijkelijk met hen werd ook een vrouw gevangen, die als getuige in hun verhoor moest dienen, maar niets anders wist te zeggen, dan dat Eelke gelezen had de vier Evangelisten en Paulus, Petrus en Joannes zendbrieven en de Werken (Handelingen) der Apostelen. Hij zelf was nog niet bejaard gedoopt, begeerde echter zeer, die Doop te ontvangen. Na een kort verhoor, werden beiden veroordeeld, Eelke tot het zwaard, Fije ten vure; welk vonnis drie dagen later aan hen voltrokken werd. Het schijnt, dat Eelke meer verborgen, in een schip werd onthoofd, maar Fije gedroeg zich bij zijn openlijke ter dood bringing zo standvastig, dat het omstaande volk riep: "dat was een vroom man! Is dat geen Christen, zo is er niet één in de gehele wereld!" (45)

IX. Ongeveer 1550 werd te Leeuwarden gevangen genomen zekere **Jaques Dosie**, volgens zijn naam waarschijnlijk een

(44) Het Offer des Heeren, 1580, bl. 26 enz., waar men ook vindt een Liedeken van (over) Elisabet, naar de wijze van de tweeden Psalm, T. J. van Braght, bij wie men bl. 81 en 156 moet verenigen. Het heeft althans alle bewijzen van de grootste waarschijnlijkheid vóór zich, dat beide personen, aldaar Elisabet genoemd, de zelfde geweest zijn, en wij dus hier bij van Braght een Martelares te veel vinden opgetekend. – Zie ook achter, in Bijlage III. Een Lied, waarschijnlijk door haar zelve vervaardigd en waarin zij haar kloosterleven beschrijft, vindt men in het aanhangsel tot de Stichtelijke Liedekens, waaruit de Liederen van Menno Simons en Dirk Philips, in Bijlage I, genomen zijn. Het opschrift daarvan is: Dit naevolghende Liedeken is van handt tot handt bewaart, en tot ons ghebracht, is wat herstelt, en de wort ge seyt eerst ghemaect te zijn, van Elizabeth, die te Leeuwarden om 't Woordt des Heren verdroncken is, Anno 1549, de 27 Marty. Hetzelve bestaat uit 48 verzen, welke telkens sluiten met het referein:

Dancken moet ick hem bedacht,

Eren, vresen, uyt myn kracht,

Loven, prysen, dach en nacht.

(45) Het offer des Heeren, bl. 248, waar men ook een Lied op hen vindt; van Braght, bl. 84.

Vlaminger van geboorte of afkomst, die nog slechts de ouderdom van vijftien jaren bereikt had. Hij werd onderscheidene malen voor de Stadhouder van Friesland gebracht, die hem, uit medelijden met zijn jeugd, weer tot het Roomse geloof zocht terug te brengen, maar te vergeefs. Wij kunnen ons over zijn wijsheid, bezadigdheid en scherpzinnigheid in het antwoorden niet genoeg verwonderen, en verwijzen de Lezers te dezen opzichte naar de Bijlagen hier achter gevoegd. Daar hij standvastig bleef volharden, werd hij eindelijk, misschien met het zwaard, ter dood gebracht. Er bestaat een gedachtenis-lied, op hem vervaardigd, in K. Vermander's Gulden Harpe, Haarlem, 1627, bl. 548, door de laatsten uit het Frans vertaald (46). X en XI.

Tijs en Berendje waren twee jonge lieden uit de omstreken van Leeuwarden, ofschoon men niet juist weet, van welke plaats. Beide hadden wel van elkander gehoord, als eensgezind in de gelove zijnde en wensten zeer met elkander hier over te spreken. Dit was echter nog niet gelukt, daar de eerste zeer gebrekkig en de andere meest altijd ziekelijk en bedlegerig was. De gelegenheid daartoe kwam ook niet, vóór zij elkander in de gevangenis ontmoetten. Want de gerechtsdienaars, in 1553 uit Leeuwarden gezonden om enige Herdopers op te sporen, konden, daar de andere tijdig vluchtten, geen vinden dan deze twee zwakke personen, die nu

naar de stad gebracht en, na enigen tijd gevangen gezeten te hebben, ter dood veroordeeld werden. Zij wensten de marteldood openlijk te ontvangen, om hun geloof aan de wereld te tonen, maar in dezen tijd was het ongenoegen des volks over zodanige rechtsplegingen reeds zo hoog gestegen, dat men van de zijde der overheid het openlijk ter dood brengen der slachtoffers begon te vermijden, omdat men de geest van het verbitterd volk moest ontzien. Zo werden dan deze beide Martelaren heimelijk in de stadsgracht verdronken (47).

XII. In het zelfde jaar 1553 werd **Pieter Wytzes**, een metselaar, oud 27 jaren, te Leeuwarden geworgd. Het was omtrent anderhalf jaar geleden, dat hij de Doop ontvangen had. Maar door wie, of welke zijn geloofsbroeders zijn, wacht hij zich wel te zeggen. Na enig verhoor, waarin men hem wilde

(46) Van Braght, waar wij wederom op bl. 101 en 104 de zelfde personen schijnen te ontmoeten; Vermander, t. a. pl.

(47) Van Braght, bl. 150. Een Lied over hen is in het zogenaamd History Liedboek.

overtuigen, dat hij zich door een of andere landloper had laten verleiden en dat men in het Oude Verbond wel vele voorbeelden vond van kinderen die gedoopt zijn, ontving hij, daar dit vruchteloos was, zijn doodvonnis. Men vindt nog van hem, bij van Braght, een korte vermaning en een brief aan zijn huisvrouw. De laatste is zeker in haast en kort vóór zijn dood geschreven en luidt aldus: *"Mijn lieve uitverkoren Wif, blijf bij God en vermeng u niet met de kwaden. Want is 't, dat de gerechtige wijkt, zo zal mijne ziel geen behagen aan hem hebben, zegt de Here. De tijd mijns verscheidens schijnt nabij te wezen, met God, zo moet het geschiên. Als het scheiden komt, zo vrees niet, maar bewaar uwen mond. Mijn lieve Wif, blijf bij de genade Gods, die u gegeven is"* (48).

XIII. Nu komen wij tot de beroemden **Jaques d'Auchy**. Deze man was afkomstig van Antwerpen, waar hij een aanzienlijk ambt schijnt bekleed te hebben. Zo oordeel ik ten minste uit de woorden, die hij zegt tot Lindanus, als deze hem overtuigen wil, dat zijn bloed niet begeerd wordt en dat hij slechts volgens zijn belijdenis zal geoordeeld worden: "Mijnheer, ik heb zo langen tijd de praktijk niet gehanteerd en gewoond zeven of acht jaren in de Raad, of ik weet wel, wat dat gelden mag." Antwerpen was een van die steden, waar de Hervorming en inzonderheid de Doopsgezinde leer het stoutst het hoofd opstak, en d'Auchy heeft aldaar, volgens zijn eigen getuigenis, veel met zodanige mensen verkeer. Hij moest wijken en vluchtte naar Friesland, zette zich te Harlingen neder en werd marskramer. Koning Philips II had in 1556 bijzonder over hem aan de Stadhouder van Brabant geschreven, dat de gezindheid van dezen man hem bekend was en dat hij hem volgens de plakaten van zijn vader, Keizer Karel, wilde hebben behandeld. De Stadhouder zocht hem ernstig te verontschuldigen, maar dit mocht niet baten. Of dit alles echter vóór of na zijn vlucht geschied zij, kan niet bepaald worden. Evenmin, of zijn Doop, die hij van Leenert Bouwens ontving, te Antwerpen dan wel in Friesland zij voorgevallen: want ons zal later blijken, dat L. Bouwens onderscheidene malen ook Antwerpen heeft bezocht. Hij was ook persoonlijk zeer goed met Menno Simons bekend, maar "niet zo veel, zegt hij, om iets aan hem bevonden te hebben, dat berispelijk was." Met een der andere Doopsgezinde Hoofden schijnt hij in nauwe betrekking gestaan te hebben,

(48) Van Braght, bl. 159, 160.

misschien wel met D. Philips, ofschoon wij dit niet zeker kunnen zeggen: want hij wil de Kettermeester de naam niet openbaren (49). Nadat d'Auchy enigen tijd te Harlingen gewoond had, werd hij eens, in September 1557, bij een Raadsheer van het Hof te Leeuwarden, Antony del Vaille, met wie hij vroeger in betrekking stond, ontboden. Geen kwaad vermoedende, liet d'Auchy zich bij hem vinden, werd eerst zeer vriendelijk ontvangen, maar eindelijk door de verrader aan de bestelde Gerechtsdienaars overgeleverd. Ondervraagd naar nog vier andere personen en naar zijn leer, wilde hij op het eerste niets te kennen geven, maar aangaande zijn gevoelens kwam het spoedig uit, dat hij Doopsgezind was.

Na een aandoenlijk afscheid van zijn zwangere vrouw, werd hij naar Leeuwarden gebracht en in Januari en Februari 1558 achttien of twintig malen verhoord. Soms sprak men Frans, soms Vlaams, maar d'Auchy meest altijd Vlaams, om zich te doen verstaan door de toehoorders, die hij dikwijls voor de deur zag luisteren. In zijn gevangenis, waar hij bovendien geruimen tijd aan de koorts moest lijden, schreef hij Liedekens, en tekende alles, zoveel hem mogelijk was, op, wat er met hem voorviel en waarover men hem ondervroeg. Ook vervaardigde hij een belijdenis, die wij in de Bijlagen hebben geplaatst. Hij zat nog langen tijd gevangen, maar de Koning schreef aan den

(49) Lindanus stelde er veel belang in, om van die ongenoemden meer te weten, blijkens het volgend gesprek daarover. "L in dan u s: met wie hebt gij dan uwe verkering gehad? Ulieder Leraar, is hij onberispelijk? d'Auchy: Mijnheer, weet gij hem te berispen? Lind.: ik ken de rabout niet. d'Auchy: zo laster hem dan niet: want gij zoudt er genoeg mede te doen hebben, om te bewijzen, dat hij zulks is, als gij hem noemt. Lind.: dat ware mij niet zwaar te doen, want hij heeft volks genoeg verleid, om alzo genoemd te worden. d'Auchy: Mijnheer, zie wel toe, dat gij zelf niet een zijt, die het volk verleid. Lind.: is het niet een uit Zeeland geboren en van een dorp? (en hij noemde een dorp.) d'Au chy: ik weet niet, van waar hij geboren is. Lin d.: wat gedaante was het van een man en wat baard en kleding had hij? d'Auchy: Mijnheer, gij vraagt immers wel naarstig naar hem; ik denk, dat gij hem gaarne verraden zoudt. Weet gij geen andere weg, Mijnheer? Lind.: ik begeerde hem geen kwaad te doen. d'Auchy: ik hoor wel, dat gij het zegt, nochtans zoudt gij hem hier wel begeren in mijne plaats. Zoudt gij niet, Mijnheer? Lind.: ja, als hij zich wilde bekeren. d'Auchy: en als hij zich niet wilde bekeren tot uw verstand, zoudt gij hem niet willen aan het vuur stellen? Lind.: ik zou de Rechter daarmede laten begaan. d'Auchy: wel, zoudt gij hem dan niet enig kwaad wensen; zoudt gij wel willen, dat men u zulks deed?" Hierop had de Kettermeester geen antwoord gereed en het gesprek brak weer af. Van Braght, bl. 233.

Hove van Friesland, dat men met d'Auchy volgens de inhoud der plakaten te werk moest gaan. Openlijk durfde men hem evenwel niet ter dood brengen: want het volk was algemeen zo gunstig omtrent hem gezind, dat zijn verrader de d' Vaille niet alleen van alle kanten met schimpdichten overladen werd, maar eens met het grootste levensgevaar uit Leeuwarden vluchten moest en ternauwernood de handen van het woedend gemeen ontkwam. Men liet d'Auchy dus heimelijk in de gevangenis vermoorden.

Dit geschiedde in Maart van 1559(50); gelijktijdig met XIV en XV.

Claesken, een zuster van Jaques d'Auchy, benevens haar man, wiens naam niet bekend staat. Zij schijnen niet te gelijk met d'Auchy, maar eerst in 1559 gevangen genomen te zijn. Claesken vertoont zich geheel een zuster, d'Auchy waardig. Zij was bij Workum, in het veld, door Gillis van Aken gedoopt, en had ook haren man, die eenvoudiger blijkt geweest te zijn en niet lezen of schrijven kon, tot het Doopsgezind geloof overgehaald. Van hare drie kinderen had zij de beide jongste niet laten dopen; Abraham en Sicke niet, maar Douwe wel: "want, zegt zij, toen wist ik het niet" (51). Zij schijnt reeds negen of tien

jaren Doopsgezind geweest te zijn; was ten minste in al die tijd niet ter Roomse kerk geweest. Acht malen werd zij door Lindanus verhoord, van welke verhoren van Braght het hoofdzakelijke heeft opgetekend, benevens twee brieven aan hare vrienden in het geloof. Met veel belangstelling vraagt zij telkens, bij de afzonderlijke verhoren, hoe haar man zich houdt, en verblijdt zich zeer, dat ook hij standvastig is. Echter wil zij hem wel gaarne van de marteldood redden en vraagt: "wat wilt gij toch met mijn armen man doen, die toch niet een letter lezen kan?" Eens werd zij ook te gelijk met haren man en broeder verhoord. "Onze broeder sprak zo luide, schrijft zij, opdat zij, die daar buiten aan de Kanselarij

(50) Offer des Heeren, bl. 142, waar ook een Lied op hem te vinden is, van Braght, bl. 212 tot 236; Winsemius, hist. Fris., p. 19, waar zijn naam in het Latijn Jacobus Osius wordt gespeld; Schotanus, de Gesch. van Friesland, bl. 707; Gabbema, verhaal van Leeuwarden, bl. 387 en 390. Dat Jaques d'Au chy en Jaques, de broeder van Claes ken, de zelfde is, vermoedde ik reeds vroeger en werd mij duidelijker uit Schotanus.

(51) "Wat wist gij toen niet? vraagt de Commissaris. Claesken: dat ik nu weet. Comm.: wat weet gij nu? Claesken: dat de Heer mij te kennen gegeven heeft. Comm.: wat heeft u de Heer te kennen gegeven? Claesken: dat ik in de Schriftuur niet verstaan kan, dat zulks behoort."

stonden, het horen zouden, hoe recht dat hij 't hem bewees. En ik sprak ook, zo luide als ik mocht, met een blij gemoed, wat mij de Heer in de zin gaf, dat sprak ik zonder schromen." Zij werden ter dood veroordeeld. "Ik zou u wat meer geschreven hebben, zo besluit zij de een brief, maar toen kwam mij de bode, dat wij reizen zouden. Mijne hartgrondelijke, lieve vrienden! zo een blijde sententie hebben mijn man en ik en onze broeder gehoord; wij bewezen elkander zulk een liefde en hadden zulk een blij gemoed. Ik dankte de Heer zo luide, dat al de Heren het hoorden. Zij susten mij, maar ik sprak even vrijmoedig. En als wij onze sententie gehoord hadden, toen spraken wij alle drie en zeiden, dat zij het rechtvaardige bloed veroordeeld hadden, met meer andere woorden. Mijn lieve man sprak zo vriendelijk en zei zo veel. Ja, wij dankten de Heer met een blij aangezicht, dat al het volk het aanzag." Zij werd, met haren man, verdronken (52).

Thans verloopt er een geruime tijd, vóór wij weer van Martelaren melding zien gemaakt. De oorzaak daarvan is duidelijk; zij ligt in de geest des volks. Wij hebben reeds gemeld, met welk een ongenoegen door hetzelfde zodanige rechtsplegingen werden aanschouwd. Bovendien verloor de Roomse Kerk, nu ook door de Hervormde leer in Friesland meer en meer veld. een machtige zuster trad ons in deze leer op zijde, en wederkerig hebben de beide zusters, de Hervormde en Doopsgezinde Kerk, elkander veel te danken. Eerst vertoonden zich de Doopsgezinden, en wel zo moedig, dat de aandacht van de Hervormden enigszins werd afgetrokken. De Doopsgezinden hadden een bloedige baan te bewandelen, maar nu verhief zich even stout de andere zuster, de Hervormde, en leidde de aandacht van de Doopsgezinde af. De gemeenschappelijke nood verbond haar hartelijk aan elkander; zij stonden beiden tegen over de Roomse, gelijk zij (en mocht de nazaat dit wel bedenken) ook nu nog staan. Verschrikt aanschouwden de gewetens-dwingers die verenigde pogingen, welke tegen hun inquisitie werden in het werk gesteld. Hun kracht verlamde. Men weet, hoe vele moeilijkheden de Stadhouder Aremberg niet slechts met de beeldenstormers, maar ook omtrent het openbaar prediken der Hervormden ondervond. Het was dus nu geen tijd, om de handen aan enig Doopsgezinde te slaan. Maar de Hertog van Alva kwam, en met zijn komst verscheen ook weer

(52) Van Braght, bl. 236-242; Schotanus, bl. 707.

een bloedtoneel van Doopsgezinden, waarop wij in Friesland wel zeer weinige, maar edele slachtoffers zien vallen.

XVI. In het begin van 1571 werd te Leeuwarden gevangen genomen **Douwe Ewouts z**, zo als het schijnt, een weduwnaar, die vijf kinderen te huis aan hun lot moest overlaten. Nadat hij langen tijd in een duister hok bij allerlei kwaaddoeners gelegen had, werd hij door de Bisschop ondervraagd naar zijn geloof, hetwelk hij vrijmoedig bekende. Men beproefde vruchteloos hem tot afval te bewegen en gaf hem derhalve aan de wereldlijke rechter over, om met hem volgens de plakaten te handelen. Hij werd veroordeeld, om verdrinken te worden, welk vonnis in October van dat zelfde jaar aan hem voltrokken werd. Hij onderging de marteldood met bewonderenswaardige standvastigheid, en toen men hem in de zak bond, hief hij aan, het toen zeer wel bekende Lied te zingen, dat begint met de woorden: *ik arm schaapken aan der heiden* (53).

XVII. Te Oldeboorn werd in 1573, door de Grietman Andries Gryph, gevangen genomen **Reitse Aysesz**, woonachtig te Beetsterzwaag, een jong man van vier- of vijf-en-twintig jaren. zijn ouders, die te Oldeboorn schijnen gewoond te hebben, brachten hem wel op in de Roomse kerkleer en lieten hem ook als kind dopen, maar zorgden tevens, zo veel zij konden, voor een deugdzame opvoeding. "Als ik een kind was, zegt Reytse, toen liep ik heen als een ander. Maar mijne ouders hielden mij van de baan der zondaren, daar ik ze grotelijks voor dank. Maar als ik tot mijn verstand kwam, heb ik gelezen in de Heilige Schrift, dat de weg tot het rijk Gods nauw en eng is, – dat er een reine Gemeente wezen moet, dat het gehouwen stenen en op het vierkant besneden moeten zijn, eer dat ze aan het huis Gods mogen komen, daar Christus de hoeksteen van is. Het spijt mij om u, voegt hij de Bisschop toe, omdat gij een zacht man zijt. Daarom bid ik u, dat gij de Heilige Schrift toch eens wilt doorzien: want mij dunkt, dat gij wel beter weet dan gij spreekt. Gij hebt zowel een ziel te verliezen als ik." Bij Biecht en Avondmaal in de Roomse kerk was hij nooit tegenwoordig geweest. Omstreeks vier jaren geleden had hij de Doop der Bejaarden ontvangen. Toen hij naar Leeuwarden gebracht was, waar hij eerst met verscheidene boosdoeners in het zelfde hok gekerkerd moest zijn, werd hij verscheidene keren door de Bisschop en andere gees

(53) Van Braght, bl. 260.

telijken verhoord. Van degenen, die met hem in zijns vaders huis geweest waren, des avonds of des nachts vóór hij gevangen genomen werd (waaruit blijkt, dat zijn ouders toen ook de zaak der Doopsgezinden waren toegedaan), wilde hij niet bekennen. Zijn geloof verdedigde hij met warmte en hartelijkheid. Volgens een brief van hem aan zijn vader, huiverde de Bisschop zelf, om het oordeel over hem uit te spreken. Evenwel, hij werd veroordeeld om verdrinken te worden, en al zijn goederen werden verbeurd verklaard. Behalve zijn ouders liet hij na een treurende vrouw en een zoontje, 't welk een half jaar oud was. In de gevangenis schreef hij nog een brief aan zijn vrienden, aan zijn vader, zijn moeder en zijn huisvrouw. Vóór hij ter strafplaats ging, had hij nog de gelegenheid, ze allen voor het laatst van zich te doen groeten. Op weg naar de pijnigtoeren zong hij een Lied, hetwelk begint: *Ick roep u, o Hemelse Vader! aen, Wilt myn gelove stercken enz.*, en nog te vinden is in het Groot Hoorns Liedtboek, Hoorn, 1647, bl. 227; als mede in het Kleyne Hoorns Liedtboek, Amst., 1736, bl. 249.

En nu onderging hij de 23 April 1574 de marteldood, met het blijmoedig bewustzijn, dat hij het geloof had behouden en tot het einde toe getrouw gebleven was, en met het vaste vertrouwen, dat de kroon des eeuwigen levens ook voor hem zou zijn weggelegd (54).

XVIII. In het zelfde jaar 1574 kwam een schipper van Harderwijk, met name **Hendrik Pruyt**, kort bij de haven van Workum, waar toen Spaanse bezetting lag. Een koningsjagt legde hem

aan boord; het schip werd binnen de haven gesleept, en hij in de gevangenis geworpen, terwijl men zijn vrouw, Tryntje Jans, vooreerst nog op vrije voeten liet. Hij raadde haar, toen zij hem in de gevangenis kwam opzoeken, naar Harderwijk tot haren broeder en vrienden te reizen, om te beproeven of men hem en het schip ook weer lossen kon; daar toch ook Harderwijk nog aan de Spaanse zijde stond. Middelerwijl vernamen de Spanjaarden door ondervragen van Hendrik, dat hij een Doopsgezinde was, en nu werd zijn dood onvermijdelijk. Men bond hem vast in een schuitje, dat

(54) Van Braght, bl. 677-690. Van zijn brieven zie men in Bijlage III. De Grietman, die hem gevangen genomen had, gevoelde naderhand diep berouw over zijn daad en beklaagde zich dikwijls, dat hij gehandeld had gelijk Pilatus, om des Keizers vriend te zijn. Ook kreeg hij veel van de Geuzen te lijden, die hem bijkans geheel tot armoede brachten, door hem gevangen te nemen en op zwaar losgeld te stellen: van Sminia, Naaml. der Grietmannen, bl. 328.

zowel als zijn lichaam met teer besmeerd werd, stak hetzelfde in brand en stuwde hem de haven uit in zee. Maar ziet, de boeien zijner handen branden los; hij is op het punt om zich te redden en de vlammen bijkans meester. De moordenaars echter haasten zich, om hem te vervolgen, bereiken en ontzielen hem. Het gerucht van deze gruweldaad verspreidde zich spoedig en kwam ook ter oren van zijn ongelukkige vrouw, die zich nu schuil hield en natuurlijk niet in de kaken der wolven liep, tot grote spijt van de Spaanse Overste (55).

Wij hebben thans het somber register der Martelaren in Friesland ten einde gebracht.

Het is ons oogmerk niet, een lofrede op hen te schrijven; anders zouden wij van hun Bijbelkennis, tegenwoordigheid van geest, getrouwheid omtrent elkander, evenzeer als van hun moed, geduld, vertrouwen, onderwerping en geloof kunnen gewagen. Dat zij voor dit geloof met geestdrift waren beziel, blijkt telken male. Maar zij waren daarom geen geestdrijvers of dwepers. Zij wisten zeer wel, wat zij waagden, en gevoelden de zwaarte der offerande (zo noemden zij hun marteldood), die van hen gevorderd werd. Maar zij waren innig overtuigd van de waarheid hunner zaak en nu volbrachten zij die offerande blijmoedig. Van velen hunner staan ons geen bijzonderheden genoeg opgetekend, om dit bij ieder aan te tonen. Men leze echter de berichten omtrent dezulke, die ons het uitvoerigst worden geschetst, en hore, wat een Jaques d'Auchy en Reitse Aysesz, een Elizabet en Claesk en spreken en schrijven. Een paar staaltjes van de eersten en de laatste mogen hier voldoende zijn, terwijl men omtrent de beide andere de Bijlagen inzie. "Zo gij onze dood niet zoekt, zegt d'Auchy, waarom bant gij ons dan niet buiten het land, gelijk als men doet in Duitsland en ook in Oostland, dewelke niet willen oordelen over het woord Gods, om bloed te vergieten? – Ik zou niet willen weerstaan het woord Gods, tegen mijne consciëntie zijnde in zulk een staat als ik ben, te weten gevangen op de hals, verbeidende de dood van dag tot dag. Zo mocht men wel zeggen, dat ik de jammerlijkste en ongelukkigste mens ware, die ooit op aarde was, dat ik zocht met vrijen wil en voorbedachte daad te hebben pijn en lijden hier tot de dood, en om te verkrijgen de eeuwige verdoemenis. Want wij zijn verstoten, veracht, verworpen als een gruwel voor de ganse wereld, lopende van de een plaats tot de andere, zoo

(55) *Van Braght*, bl. 691.

dat wij in het vlees altijd hebben te lijden en geen rust hebben, en naar uw zeggen, zo zouden wij ook moeten lijden na dit leven? Neen, neen, mijnheer! – Hoe meent gij dan, mijnheer! het oordeel Gods te ontvliesen, dat gij ons alzo wegzendt tot de verdoemenis? Waarom laat gij

ons niet in de hand Gods, tot de einde toe? Want zolang als wij hier leven, zo mag men altijd hope hebben van betering, naar dat het u dunkt, dat wij verdoemd zijn: want na de dood is er geen hoop meer." – Uitvoerig betwist hij Lindanus ook de geoorloofdheid van het doden der Ketteren. (Van Braght, bl. 227.) En zijn zuster Claes k en betuigt: "wij verlaten onze lieve kinderen, die ik om de gehele wereld niet verlaten wilde, en wij zetten daar al bij op, wat wij hebben, – zouden wij nog op het onzekere aanlopen? Wij zoeken anders niet, dan onze zaligheid. Gij kunt ons immers met de Heilige Schrift niet bewijzen, dat wij één tittel tegen des Heren woord gebruiken en geloven." Tot zulk een edele gezindheid werden zij door hun Leraars krachtig opgewekt. Men vergelijke slechts, wat Menno Simons van zijn eigen lijden zegt, alsmede het uittreksel uit de liefelijke Vermaninge van Dirk Philips, in de Bijlagen. Dwang heeft niet aan 't gemoed, sprak Willem I, zich tegen de Spaanse inquisitie verzettende, in de Staten Vergadering te Brussel. *Dat is de aardt der Ketterije. Rustze, zo roestze. Hij wet haar die haar wrijft* (56).

De Vorst had wèl gezien. Die zware vervolging vernietigde het Doopsgezind Genootschap niet, maar verschaftte hetzelfde integendeel nieuwe aanhangers. Wij hebben de indruk opgemerkt, die het martelen der geloofsgenoten maakte op het volk, terwijl ook de Broeders en Zusters zelve niet weinig, door hun gedrag in het lijden en door hun troostbrieven, werden gesterkt. Gods woord drong tot de gemoederen door, en overal vond men een inwendig gevoel, dat niet zozeer een nieuwe sekte wilde stichten, maar Kerk en Maatschappij tot een nieuwe geboorte riep. Men kon het aan onze Gezindte zien, dat zij door de adem Gods was aangeblazen. Alle mensen blikten met stomme verbazing op zulk een volk. Ook de andersdenkende schonk de getuigenis van geloof en deugd aan zulk een geslacht, en hij moest openlijk toestemmen, wat ook de rechter en zijn dienaar in hun hart moesten bekennen, zelfs als zij hen doemden ter dood en het leven geweldig aan de slachtoffers ontnomen werd:

(56) P. C. Hooft, Nederlandse Historien, bl. 74.

de Heer heeft zijn dienaars gevonden! zo zien wij derhalve ook hier de waarheid bevestigd van de bekende spreuk, dat het bloed der Martelaren het zaad der Kerke werd. Wij zullen thans overgaan, om die vermeerdering van bloei bij de Doopsgezinden in Friesland te schetsen, en tevens een oog werpen op de bijzondere Gemeenten en derzelver wijze van vergaderen (57).

Wij kunnen niet voorbij, hier te gewagen van twee gewesten, die, ofschoon op verschillende wijze, tot onzen aanwas in Friesland bijzonder hebben bijgedragen: **Oost-Friesland namelijk en Vlaanderen.**

Ten tijde van Luther regeerde in Oost Friesland Graaf Eduard I, wegens zijn vele goede hoedanigheden de Grote bijgenaamd. Hij begunstigde het werk der Hervorming, gelijk na zijn dood ook zijn zoon Enno en inzonderheid de Gravin Anna, weduwe van E n n o, welke edele vrouw van 1542 tot 1575 aldaar de teugels van het bewind in handen had. Zo werd dit gewest van alle staten in Europa het eerste, waarin, sedert 1520, de Hervorming gelukkig werd tot stand gebracht. **Johannes à Lasco**, een Pools Edelman en tevens Godgeleerde, van 1543 tot 1548 Predikant te Embden en Superintendent van Oost-Friesland, regelde er de staat der Hervormde Kerk op een vasten voet. Nu werd dat land de kweekschool en tevens de schuilplaats van de Hervormden uit Noord-Nederland. Ook de Doopsgezinden namen derwaarts de wijk, als het hun hier te bang viel; zo als wij boven hebben gezien, dat er reeds vóór M. Hofman n Doopsgezinden uit Nederland daar heen zijn vertrokken, en zij keerden dan, na enigen tijd, heimelijk in Friesland terug. Het is wel zoo, dat Oost-Friesland niet altijd zulk een toevluchtsoord voor de onzen geweest is (58), vooral toen de Gravin door de Keizer gedrongen werd, een zeker stuk, onder de naam van Interim bekend, tegen de Hervorming aan

te nemen, maar door de vrede van Passau, in 1552 gesloten, werd het weer ruimer. Ook maakte men er wel degelijk onderscheid tussen Mennisten en

(57) Van enige medewerkers, die Menno en D. Philips in hun dienst ondersteund hebben, b. v. Gilles van Aken, Hendrik van Vreden en Frans de Kuiper, hebben wij niet veel te melden. Zij zijn, waarschijnlijk alle, ook wel in deze provincie geweest, maar waren eigenlijk geen Friezen, en reisden als Leraars het gehele land door. Een Commissaris, die d'Auchy ondervroeg, was niet weinig op deze Rabauwen, zo als hij ze noemt, gebeten. Van Braght, bl. 213. (58) Beninga, t. a. p., bl. 677, 806 en 813. Meiners, Oost-Vrieslands Kerkel. Geschiedenis, 1ste dl., bl. 275.

de volgers van David Joris en Batenburg, welke laatsten men niet vertrouwde (59). In Braband en Vlaanderen waren de Doopsgezinden zeer talrijk. Maar gelijk overal, zo werden zij ook hier veel strenger dan de andere On-Roomsen vervolgd. Nergens in ons vaderland hadden de Doopsgezinden zo veel te lijden als daar. Die gestrengheid was zelfs zichtbaar in de tijd, welken men aan de gevangenen schonk om zich te bekeren, en dan, in plaats van ten vure, tot het zwaard veroordeeld te worden. Daar was die tijd op zes, zeven of acht dagen bepaald; in Friesland schonk men, ten tijde van d'Auch y, driemaal veertien dagen ten minste, zegt Lindanus (60). Ofschoon er nu nog vele en zelfs grote Gemeenten bleven bestaan (gelijk te Brugge de Gemeente in 1568 nog wel 700 Leden telde, volgens Broer Cornelis (61), en de Gemeenten in de zuidelijke provinciën, ook na 1550, nog gedurig Aankomelingen kregen, blijkens de Dooplijst van Le en er t Bouwens (62)), zo namen echter velen de vlucht en kwamen in Oost- en eigenlijk Friesland. Ottius vermeldt van dit vluchten reeds in 1543. "Talrijke Wederdopers kwamen toen uit België en gaven aan allen niet weinig moeite. Als God er niet in voorzag, zouden zij geheel Oost-Friesland aansteken. Naar elders konden zij niet verdreven worden, en als het zo bleef, zou die pest het gehele lichaam aandoen." zo klaagt bij hem Herm. Aquilootanus, van Embden (63). Eveneens kwamen zij ook in deze provincie, daar de vervolging hier minder sterk werd doorgezet, ofschoon enkelen, nl. d'Auchy en Claes ken, dit met hun leven moesten boeten. Het getal van overkomenden was zo groot, dat kort na het midden dier eeuw, een bijzondere partij der Doopsgezinden, in deze provincie opgekomen, gelijk bekend is, de Vlamingen werd genoemd. Wij zullen later zien, hoeveel de handel en nijverheid hier aan deze Vlamingen hebben te danken gehad. Vooral Harlingen is niet weinig van des zelfs bloei aan hen verschuldigd.

(59) Beninga, bl. 750. (60) Van Braght, bl. 229.

(61) Hist. en Sermoenen, 1ste dl., bl. 310. Deze vriend zet er ook zijn hals onder, "dat hier te Brugge meer dan 1000 ongedoopte b-wichters of Herdopers balgers achter straten lopen;" 2de dl., bl. 487.

(62) L. Bouwens deed vijf reizen naar Braband, en doopte te Antwerpen 253, te Doornik 22, te Menen 72, te Yperen 13, te Gent 126, te Kortrijk 32, te Mechelen 5, te Brussel 23 en te 's Hertogenbosch 54 personen. (Opgemaakt uit zijn Dooplijst.)

(63) Ottii, Annales, p. 100.

Het jaar 1551 werd Leenert Bouwens Oudste bij de Doopsgezinden. Hij was te Embden woonachtig en had aldaar reeds enigen tijd het ambt van Vermaner bij de Gemeente bediend. Hij was een man van gestrengte beginselen, bezat veel ijver in zijn werkzaamheden en was een welsprekend redenaar. Vroeger was hij Rederijker geweest. Hij

heeft zich niet, gelijk Menno en D. Philips, met schrijven bezig gehouden, maar had het in zijn betrekking ook zo bezig, dat alleen door hem ruim 10.000 personen zijn gedoopt. ***Twisck meldt dit reeds in zijn Chronyck*** (64), en eindelijk zie ik zijn zeggen onverwacht bevestigd.

Ik heb nl. een Handschrift voor mij, hetwelk alle inwendige blijken van echtheid en geloofwaardigheid draagt, behelzende een lijst van het getal der personen, aan welke, op verschillende plaatsen en in onderscheidene tijden, door Leenert Bouwens, de Doop der Bejaarden is toegediend (65). Het is oorspronkelijk door hem zelf opgesteld, blijkens een aanmerking, die men tussenbeiden vindt: "geen tot de 10 dag April 1568, toen zeiden wij weder ja." Voor die tijd heeft hij dus, hoe lang kan men niet zeggen, stil gezeten, misschien uit ongenoegen wegens het bannen, waarvan hij een sterke voorstander was. De lijst begint met het jaar 1551; tot hoe verre, weet men niet. Maar dat ja-zeggen treft men aan, als hij vrij wat over de helft van zijn lijst gevorderd is, en hij is in 1578 te Hoorn gestorven. Misschien reikt zij dus tot het jaar van zijn dood; misschien moet zij vroeger eindige: dit kan niet worden uitgemaakt. Ik houd het oorspronkelijke voor een zakboekje, 't welk Bouwens met zich rondgedragen heeft, om op te tekenen, hoe vele personen hij telken reize op verschillende plaatsen doopte. Voor mijne Lezers zijn deze aantekeningen zeer merkwaardig, omdat van die 10.000 per-

(64) Chronyck van de ondergang der Tyrannen, 2de dl., bl. 1075.

(65) Kopij van gemeld Manuscript is mij verstrekt door de Heer J. D. Hesselink te Groningen. Hetzelve heeft, volgens naamtekening, behoord: in 1629 aan Jacob Arents, te Appingadam; in 1653 aan Grietje Jansen, te Appingadam; in 1666 aan Sijmen Jans en Blau pot, te Groningen; in 1702 aan Jan Sijm ons Blaupot, te Appingadam, en is thans het eigendom van Mej. de wed. T. J. Hulshoff, te Groningen. Men vindt daarin vermeld alle plaatsen in Oost-Friesland, Groningerland, Holland, Zeeland, Utrecht en de zuidelijke provinciën, waar L. B. gedoopt heeft, als ook telkens het getal der gedoopte personen. Ik houd het stuk voor echt, tot zolang het tegendeel bewezen of waarschijnlijk gemaakt is. De gevolgtrekkingen, die ik er uit afleid, dring ik echter aan niemand op, noch wil beweren, dat ik niet ergens mis geteld kan hebben, ofschoon ik mijne vlijt besteed heb, om nauwkeurig te zijn.

sonen, welke hij doopte, meer dan 6500 in Friesland woonachtig waren. Men kan dus nog een andere oorzaak vinden, waarom hij zo dikwijls naar Friesland reisde, dan die welke Brandt aangeeft, en volgens dezen alleen zou bestaan in de voorkomende behandeling, die hij hier van zijn vrienden genoot (66). Geen wonder, dat men zulk een man, die met levensgevaar (dit bedenke men wel) het woord der waarheid tot de Friezen bracht, hartelijk ontving.

L. Bouwens heeft zich nooit anders doen kennen, dan door zijn gestrengte beginselen, die hij voor zich zelf uitoefende en aan de verkondiging van het Evangelie wijdde; welke beginselen voor dezen tijd van beroering heilzaam schenen, maar waardoor hij zich echter weleens te ver liet vervoeren. Dus niet aan zijn onverschilligheid, maar aan zijn ijver en zijn nauwgezetheid moet zijn veelvuldig reizen worden toegeschreven. Wat hij in Friesland voor de instandhouding en verspreiding der Doopsgezinde gevoelens verrichtte, zullen wij zien in de volgende lijst, die ik uit het bovengenoemd Manuscript heb samengetrokken en alfabetisch gesteld. Hij heeft gedoopt in en buiten of nabij de volgende plaatsen, in Friesland:

Op <i>Ameland</i> . . .	117 person.	Bij of te <i>Ezumazijl</i>	8 person.
Bij of te <i>Akkrum</i> . . .	5	» » » <i>Ezmorra</i> . . .	7
» » » <i>Anjum</i> . . .	159	» » » <i>Ferwerd</i> . . .	65
» » » <i>Balk</i>	36	» » » <i>Ferwoude</i> . . .	12
» » » <i>Beets</i>	10	» » » <i>Franeker</i> . . .	923
» » » <i>Berlikum</i> . . .	227	» » » <i>Gauw</i>	10
Op het <i>Bildt</i>	234	» » » <i>Greonterp</i> . .	4
Bij of te <i>Birdaard</i> . .	16	» » » <i>Grouw</i>	37
» » » <i>Bolsward</i> . . .	68	» » » <i>Hallum</i>	196
» » » <i>Bozum</i>	52	» » » <i>Harich</i>	10
» » » <i>Broek</i>	29	» » » <i>Harlingen</i> . .	1145
» » » <i>Buitenpost</i> . .	14	» » » <i>Hemelum</i> . . .	1
» » » <i>Dockum</i> . . .	453	» » » <i>Hennaard</i> . .	110
» » » <i>Dongjum</i> . . .	5	» » » <i>Hindeloopen</i>	1
» » » <i>Dronrijp</i> . . .	9	» » » <i>Holwerd</i> . . .	240
» » » <i>Ee (Oost-</i>		» » » <i>Huins</i>	8
<i>Dongerdeel)</i>	33	» » » <i>Hijlaard</i> . . .	21
» » » <i>Elahuizen</i> . .	16	» » » <i>Hijum</i>	7
» » » <i>Engwierum</i> . .	11	» » » <i>Idsegahuizen</i>	4
» » » <i>Ezumaburen</i> . .	7	» » » <i>Ipekolsga</i> . . .	36

(66) *Brandt*, 1ste dl., bl. 405.

Bij of te <i>Joure</i>	22 person.	Bij of te <i>Slooten</i> . . .	62 person.
» » » <i>Katlijk</i>	20	» » » <i>Slooterzijl</i> . .	10
» » » <i>Kollum</i>	228	» » » <i>Sneek</i>	56
» » » <i>Kollumer-</i>		» » » <i>Stavoren</i> . . .	57
<i>Nieuw Kruisland</i> . . .	8	» » » <i>Stiens</i>	9
» » » <i>Leeuwarden</i> . .	602	» » » <i>Suawoude</i> . .	5
» » » <i>Lemmer</i>	23	» » » <i>Terhorne</i> . . .	30
» » » <i>Marrum</i>	37	» » » <i>Tjum</i>	19
» » » <i>Menaldum</i> . . .	110	» » » <i>Tjunmarum</i>	5
» » » <i>Molkwerum</i> . .	92	» » » <i>Warrega</i> . . .	42
» » » <i>St. Nikolaasga</i>	36	» » » <i>Westergeest</i> .	15
» » » <i>Oldeboorn</i> (de		» » » <i>Winsum</i> . . .	7
vijf eersten den 1 Ja-		» » » <i>Wirdum</i> . . .	398
nuarij 1556)	26	» » » <i>Witmarssum</i>	13
» » » <i>Oudelemmer</i> . .	11	» » » <i>Workum</i> . . .	49
» » » <i>Oudeschoot</i> . .	14	» » » <i>Wijns</i>	21
» » » <i>Pingjum</i>	26	» » » <i>Ydaard</i>	9
» » » <i>Sandvoort</i> . . .	35	» » » <i>Ylst</i>	49
» » » <i>Serzberum</i> . .	5		

Dus op 74 plaatsen te samen 6506 person.

Wij menen uit deze lijst het volgende te mogen besluiten. Vooreerst, op plaatsen, waar Leenert meer dan 25 personen gedoopt heeft, hebben hoogst waarschijnlijk in die tijd gemeentelijke Verenigingen bestaan. Wij brengen derhalve de vijf-entertig volgende plaatsen tot Gemeenten: Ameland, Anjum, Balk, Berlikum, het Bildt, Bolsward, Boazum, Broek, Dockum, Ee, Ferwerd, Franeker, Grouw, Hallum, Harlingen, Hennaard, Holwerd, Ipekolsga, Kollum, Leeuwarden, Marrum, Menaldum, Molkwerum, St. Nikolaasga, Oldeboorn, Pingjum, Sandvoort, Sloten, Sneek, Stavoren, Terhorne, Warrega, Wirdum, Workum en Ylst.

Maar, ten tweede, dit neemt niet weg, dat er ook op andere plaatsen Gemeenten kunnen geweest zijn, en dat er op sommige, hier niet vermelde plaatsen, zeker bestaan hebben; b. v. te Hindelopen en Makkum, waarvan de eerste plaats in de volgende eeuw een Gemeente van bijkans 1000 en de andere een van ruim 300 Leden telde. Het zou bevreesding kunnen baren, hier, gelijk van meer plaatsen zeer weinige, zo van Hindelopen slechts één gedoopte en van Makkum zelfs geen enkelen te horen noemen, maar men neme in aanmerking, dat de Doop ook toegediend werd door andere Oudsten, van welke wij, helaas! geen lijsten meer bezitten. Ik zal hier bijvoegen de berichten, die ik omtrent enkele der genoemde Gemeenten van elders heb kunnen bekomen. Zodanige Gemeenten, waarvan de berichten in dit tijdvak (nl. vóór 1581) gaan,

zijn het Bildt, Bolsward, Dockum, Franeker, Harlingen, Hennaard, Leeuwarden, Oldeboorn en Terhorne. Het ontstaan der Doopsgezinde Gemeente op het Bildt is met de ontginning van die landstreek nauw verbonden. Als de vroegere mond van de Middellzee, ontstond dit oord van lieverlede door opslijking aan de kusten, en werd eerst in 1505 bedijkt. Toen sloot de Hertog van Saven een overeenkomst met vier Hollanders, de gebroeders Heer Jacob-Ridder, Heer Floris Ridder en Dirk Oem van Wijngaard en, benevens Thomas Beukelaar, om op zekere voorrechten het Bildt te bedijken en met sluizen en waterlossingen te voorzien. Vervolgens werden door de vier aannemers verscheidene pachters van die landerijen uit Noord-Holland derwaarts gelokt. Schoon er drie Parochiekerken gesticht en aan heilige personen toegewijd werden, schijnt de Hervorming op het Bildt zodanig veld gewonnen en de prediking van L. Bouwens en andere zulke goede vruchten gedragen te hebben, dat het bericht van de Predikant Greydanus verwondering baart, dat, omstreeks 1570 verre de meeste Bildt-meijers de leer van M. en no beleden. Hun gemeentelijke Vereniging bevatte de drie dorpen, St. Jacobi Parochie, St. Anna Parochie en L. Vrouwen Parochie, onder de naam van het Bildt. Sedert 1644 werd de Gemeente niet langer die van het Bildt, maar van St. Anna-kerk genoemd. Later heeft zich deze verenigd met die van Oude-Bildtzijl, en is grotendeels of tot deze Gemeente of tot de Hervormde Godsdienst overgegaan, zo als wij vervolgens zullen zien (67).

Te Bolsward was in 1566 reeds een Gemeente, die Huyte Renix, een der beroemdste Oudsten van die tijd, aan het hoofd had. Overigens was het hier een gevaarlijk punt voor de Doopsgezinden: want wegens het groot getal van Rooms Geestelijke gestichten in die stad en derzelver omstreken, als ook misschien wegens de nabijheid van Witmarssum, was het onderzoek naar de zuiverheid des geloofs hier scherper, dan wel op vele andere plaatsen. Ook scheen men er van een grote Kerkelijke omwenteling volstrekt geen denkbeeld te hebben, blijkens de stichting en het testament der stichteres van het Weeshuis.

(67) Naamlijst der (Herv.) Predikanten in de Klassis van Franeker, door A. Greydanus, bl. 59; Ypeij, aantek. op de Gesch. der Ned. Herv. Kerk, 2de dl., bl. 21 enz., Dooplijst van Joris Jacobs, achter die van L. Bouwens (manuscript). Zie over de oorsprong van het Bildt: P. Brouwer en W. Eekhoff, Nasporingen over de geschiedenis der Middellzee, bl. 83.

De fundatie-brief is van de 25 November 1553 (Charterb. III. 323), en het testament, waardoor het Weeshuis, behoudens ettelijke legaten, tot enige erfgenaam wordt gemaakt, van de 6 Juni 1561. In geen dezer stukken wordt van andersdenkenden gesproken; zodat dan ook, in het vervolg, het Weeshuis ouderloze burger kinderen van alle Christelijke Gezindten heeft opgenomen (68). Dat de Doopsgezinden te Dockum zeer de overhand begonnen te krijgen, kan men zien uit een brief, in 1562 door de verholen Hervormde Gemeente te dier plaatse geschreven aan de Hervormde Gemeente te Embden, waarin verzocht wordt om een getrouwen huishouder Godes en de volgende zinsnede voorkomt: "en nu wij hier geen leraars hebben, zo gaat Menno's volk met zijn dingen dapper voort, en winnen alzulken volk, dat het bij de meesten is" (69). Te Franeker schijnt de geest reeds vroeg tot de Hervorming te hebben overgehield. Behalve toch de beide boven aangehaalde plakaten van 1535 (zie bl. 48), welke bijzonder aan het Bestuur van deze stad zijn gericht, kunnen dit ook getuigen een plakkaat van de 7 Juli 1537, waarin de Magistraat van Franeker gelast wordt, om scherp toezicht te houden op de Lutheranen, Sacramentisten en Wederdopers, en om de onmondige kinderen, die in de kerken en elders veel moedwil bedreven, tot exempel van andere te laten geselen, alsmede een plakkaat van de 30 Maart 1547, waarin klachten voorkomen van de zelfden Magistraat, "dat enige burgers niet gaarne ter kerk gaan en nu menen, daarmede te kunnen voldoen, dat zij er drie zondagen achtereenvolgens komen en dan weer te huis blijven, en dat kleine onjarige jongens en rabaukens dagelijks in de kerken en op straat insolentien bedrijven." De Stadhouder antwoordt hierop: "dat de nalatigen ten minste alle zon- en

feestdagen een misse zullen horen; dat men eens onvoorziens bij dezulken huis zoeking zal doen naar verdachte boeken of brieven, en dat men de voorschreven rabaukens in 't geheim weleens wat mag laten geselen, om alzo hun insolentien te reprimeren." Dat zulk geselen nu in 't geheim geschieden moest, bewijst de voortgang van de Hervormingsgeest. Dat onder de On-Roomsen zeer vele Doopsgezinden geweest zijn, blijkt duidelijk. Ook hier vestigden zich vele Doopsgezinden uit Vlaanderen. De opgave bij Brandt, dat er in

(68) Brandt, 1ste dl., bl. 411 enz. De laatste bijzonderheden heb ik te danken aan de mededeling van de Heer J. Cremer, Pz., te Bolsward. (69) Meiners, Oostvr. kerkel. geschied., 2de dl., bl. 36 enz.

1566 een Gemeente van ongeveer 300 Leden geweest zou zijn, is niet overdreven, als men in aanmerking neemt, dat Leenert Bouwens er 923 personen (en daaronder 107 bij één gelegenheid) gedoopt heeft (70). Zo zal men zich eveneens wel met Brandt kunnen verenigen, dat er ten zelfden tijde te Harlingen een Gemeente van ruim 400 Leden heeft bestaan. Wij hebben reeds aangemerkt, dat vele vluchtende Vlamingen derwaarts de wijk hadden genomen. Derzelver aantal laat zich niet bepalen, maar is zeker aanzienlijk geweest. Zij vestigden daar ter stede het eerst de rolweverijen van canafas en bonten, en gaven de oorsprong aan de benaming van Harlinger-tobbedansers, wegens het werkvolk, dat de katoenen garens in de tobben trad (71). Hennaard is een Gemeente, die niet verdwenen, maar van naam veranderd is, te weten, in die van Kromwal. Het berust op een overlevering, dat Kromwal, na Witmarssum de eerste Doopsgezinde Gemeente in Friesland wezen zou. Omtrent Witmarssum steunt dit gevoelen alleen op de waarheid, dat Menno Simons er gewoond heeft, en daar predikte in een afgelegen huis, aan de zuidoostzijde van het dorp, dat 150 jaren later op de Kaart van Wonseradeel, van Schotanus, nog: Menne Siemmens oudpreechuis genoemd wordt, het zelfde als de tegenwoordige herstelde kerk der Gemeente aldaar. Omtrent Kromwal schijnt hetzelfde mij niet de letterlijke waarheid, maar alleen de zeer hohen ouderdom der Gemeente te bewijzen. Maar te Kromwal op zich zelf kan geen Gemeente zijn, daar er slechts twee huizen staan, en is er ook nooit een geweest. De Gemeente van die naam telt onder hare Leden de bewoners van verscheidene dorpen; nog in 1713 woonden zij in een twintigtal omliggende dorpen verspreid. Schotanus zegt, in zijn gronden der Mennisterye, bl. 8 en 9: "een kind nog zijnde in het huis van mijn vader (Predikant te Britswerd en Wieuwerd), kwam bij mijn vader een huisman, rechter van het dorp, verhalende geweest te zijn in de vermaninge der Doopsgezinden op Kromwal (want daar is een synagoge), en dat de

(70) Charterboek, 2de dl., bl. 700; 3de dl., bl. 123; C. van Gent, t. a. pl. (Hoogd. uitg.), s. 137; Brandt, 1ste dl., bl. 410.

(71) Brandt, bl. 414. De laatste bijzonderheden zijn mij medegedeeld door de Heer F. D. Fontein, te Harlingen. Ik heb naderhand gemerkt, dat Brandt het bericht, omtrent het getal der Leden te Harlingen en Franeker, getrokken heeft uit de schrijver van de Corte Aanwysinghe, die ik beneden bij de twisten aanhalen zal. En deze schrijver heeft hetzelfde, bl. 7 en 11, overgenomen uit schriftelijke aantekeningen van Ebbe Pietersz, toen Leraar te Harlingen.

Vermaner verhaald had," enz. Op een grafsteen te Britswerd, waar gemelde Schotanus naast zijn vader begraven is, kan men zien, dat hij de 12 November 1671 overleden is in de ouderdom van 69 jaren, daar hij de 16 Augustus 1603 geboren was. Hij kan van die synagoge te Kromwal dus, als kind van 10 jaren misschien, hebben gehoord. Derhalve leerde men daar

in 1613. Zo verre de echte bescheiden. Maar welke redenen bestaan er voor, dat men Kromwal, zo niet tot de tweede, toch tot een der oudste Doopsgezinde Gemeenten in Friesland maakt en de dopelingen van L. Bouwens te Hennaard (110 in getal) zich tot deze vergaderplaats zouden hebben gewend? Kromwal schijnt in die dagen, aan de zuid-, west- en noordzijde omgeven geweest te zijn met waterplassen, rietbossen en laag, moerassig land, hetwelk thans nog op te maken is uit een lage streek grond, van Bozum tot Jorwerd in een cirkelvormige gedaante voortlopende. Te Kromwal stond misschien een burgerhuisje of een vissershut, door Doopsgezinden bewoond, en bij welke de Broeders en Zusters uit de omliggende dorpen hun godsdienstige samenkomsten hielden. Immers, zij waren hier meer afgescheiden, minder toegankelijk voor de vervolgers, minder gezocht. Van tijd tot tijd werd de toeloop groter en uit de gemeenschappelijke samenkomsten ontstond op een natuurlijke wijze een gemeentelijke Vereniging (72). Dat er in dit tijdvak te Leeuwarden een niet onaanzienlijke Gemeente moet hebben bestaan, blijkt niet slechts uit de Dooplijst van L. Bouwens, maar is ook op te maken uit de gebeurtenissen, die aldaar met de Martelaren hebben plaats gegrepen; b.v. uit hetgeen voorviel na het ter dood brengen van Andries Claessen van Dronrijp, in 1535, toen zijn lichaam heimelijk van de gerechtsplaats werd weggenomen en ter aarde besteld, door "de vromen," d. i. de geloofsgenoten (v. Braght, bl. 38), en uit het gebeurde met Elizabet en Hadewijk, waarvan de eerste gezegd wordt "ene Lerares te zijn, die vele lieden verleidt," en de laatste bij van Braght uitdrukkelijk een Zuster van de Gemeente wordt genoemd (bl. 81 en 157). Bovendien was Leeuwarden een van die Gemeenten, welke tot het zogenaamde Verbond der vier Steden

(72) In deze gissingen ben ik voorgelicht door de Wel-Eerw. W. H. van der Hoek, te Kromwal. Misschien is de Gemeente te Warrega op de zelfde wijze toegenomen door de dopelingen van Wirdum. Ik kan anders niet begrijpen, waar die 398 personen, door Bouwens te Wirdum aangenomen, zouden gebleven zijn: want later vind ik nergens van een Gemeente te Wirdum. Misschien hebben zich daar ook Leeuwarders laten dopen: want het was hier veiliger dan in of bij de stad. Zie wegens Schotanus: Vriemoet, Athen. Fris. fol. 336.

hebben behoord. Maar ook aan de andere zijde is het niet te verwonderen, dat er van deze zelfde Gemeente, in die jaren, niet veel meer gezegd kan worden, dan dat zij bestaan heeft. Ligt er toch over alle Doopsgezinde Gemeenten, wat derzelver ontstaan betreft, een dichte sluier, wegens de zware vervolgingen, waartegen men in de aanvang te kampen had, hoezeer moest dit niet het geval zijn met een Gemeente op die plaats, vanwaar de vervolging uitging, waar het Hof was en waar men als tegenover de rechters en de beul vergaderde? Welke zou ook anders de oorzaak kunnen zijn, dat niet alleen de Gemeente van Harlingen, maar ook die van Franeker bij L. Bouwens meer aankomelingen en hoogst waarschijnlijk ook meer Leden telde, dan die van Leeuwarden? Deze meerdere aanzienlijkheid van Harlingen heeft zich zelfs ook naderhand, zowel in het aantal der Leden van de Gemeente als in het boekhouderschap der Friese Sociëteit, een tijdlang staande gehouden. Van Oldeboorn vinden wij zoveel opgetekend, dat Eelke, de Martelaar, er reeds in 1549 het volk bijeen vergaderde, om te leren. Ook in 1573 waren er met dat zelfde doel verscheidene vergaderd geweest in het huis des vaders van Reitse Ayses (73). Bij Menno Simons vindt men een brief, die in het register van zijn werken getiteld wordt als een brief aan de Broeders in Waterlant, maar in de brief zelfden wordt de Waterhorne genoemd.

Deze Waterhorne is te houden voor Terhorne, de hoek van de Zevenwouden. Want vooreerst, Menno schrijft in die brief mede aan zijn schoonbroeder Reyn E des, van wie het wel waarschijnlijk is, dat hij althans in Friesland gewoond hebbe, en volgens dezen brief, zou hij dus tot de Gemeente

van Terhorne hebben behoord. Daarenboven, de plaats Terhorne wordt met des zelfs omstreken in de wandeling dikwijls het waterland of de waterkant genoemd. Wat de zaak nog duidelijker maakt, is, dat ik toevallig bij Winsemius min of meer een vereniging van beide benamingen gevonden heb: "de Wold-luyden zijn terstond in sekere trouppen na de Waterswal Terhorne ghetogen, kerende de Schepen, dat de selve provisie het Leger te Ackrum niet toevoeren souden" (74).

(73) Van Braght, bl. 84 en 677. (74) Winsemius, Chronique van Vrieslant, bl. 357. Gemelde brief komt voor in M. Simons werken, bl. 392. Het verwondere niemand, dat wij in dit tijdvak tussen Oldeboorn en Terhorne de Gemeente van Akkrum niet vinden, daar deze nu de grootste van Friesland is. Want zowel in burgerlijk aanzien als in getal van Gemeenteleden hebben de beide eerstgenoemden vroeger boven Akkrum gestaan.

Van de andere Gemeenten is, uit gebrek aan echte bescheiden, niets bijzonders in dit tijdvak te melden. Maar wij hebben uit een en ander reeds genoeg gezien, om te kunnen zeggen, dat de Doopsgezinden na het midden der XVIe eeuw sterk in Friesland begonnen te bloeien. Verschillende schrijvers bevestigen ook de waarheid van deze betuiging. Zo spreekt niet slechts **M. Micron**, in een brief aan **Bullinger**, het jaar 1556 geschreven, dat het rijk van Menno door geheel Nederland en de oostelijker gewesten wijd en zijd veld wint (75), maar ook J. Wamesius betuigt in een brief, twee jaren later uit Leuven aan Suffridus Petrus geschreven, aangaande Friesland, dat die onzekerheid in de Godsdienst en die bijkans ontelbare menigte van Ketters en scheurmakers hem met recht verontrust (76), waarbij hij het oog niet het minst op de Doopsgezinden heeft. En de reeds gemelde Persijn zegt in zijn Acte aan de Staten van Friesland: "het zaad van nieuw uitgevonden Godsdiensten wordt allerwege in Friesland verspreid; en het staat te beduchten, dat, door de dagelijkse aankweking van allerhande verdeeldheden, de aloude en vaderlijke Godsdienst onweder ophelpelijk worde uitgeroeid. Onder alle is geen zo slim, als die van de Wederdopers." Niet alleen Rooms en, maar ook andere On-Roomsen traden hier en daar tot ons over, blijkens de aangehaalde brief van de Dockummers naar Embden gezonden, behelzende ook de klacht "dat Menno's volk enigen van de hunnen flauw maakte" (77). Het komt mij echter voor, dat men van dit laatste niet veel ophef behoeft te maken: want het zal toen geweest zijn, zo als altijd, dat er wel sommigen van alle Gezindten hun geloof verwisselden.

Men moet zich niet voorstellen, dat onze Gemeenten reeds terstond op een vasten voet ingericht en geordend waren. Zowel wegens de nieuwigheid hunner vereniging als wegens de drukkende vervolging was zulks onmogelijk. Men kwam eerst bijeen des nachts en op ontijden, zo als uit het plakkaat tegen Menno Simons te zien is, en Menno (bl. 234 van zijn werken) ook zelf betuigt. Het prediken en dopen geschiedde dikwijls in het open veld, gelijk Claesk en door van Aken bij Workum in het veld werd gedoopt (van Braght,

(75)	Ottii,	Annales,	pag.	125.
(76)	S. A. Gabbema, Epist. ah. ill. et cl. viris script., pag. 220.			

bl. 236), en ook L. Bouwens meermalen in zijn Dooplijst aanmerkt, dat hij bij de een of andere plaats de Doop heeft toegediend. Op zulk een wijze van vergaderen doelt ook het zeggen van Barent Jacobs zoon tot de Wethouders van Sneek: "gijlieden kent ons zowel niet, als uwe voorvaders de onzen kenden. Deze plachten, ten tijde der Spaanse vervolging, de predicatie wel heimelijk in een bos zo nabij elkander te houden, dat elk de ander bijna mocht horen" (78). Zij vergaderden ook wel in armoedige huizen, blijkens hetgeen d'Auchy aan de

Commissaris bekend: "wij vergaderen ons, daar wij best mogen, naar dat het te pas komt, en ik gedenk wel geweest te zijn in zeer arme huiskens, die beter gelijkenis hadden van een stal dan van een huis" (79). Zo kwam men dan vooral heimelijk bijeen, waar en wanneer men dit het gevoegelijkst kon en nadat men elkander van zulk een samenkomst verwittigd had. Dan stichtte men elkander door Gods heilig woord, inzonderheid door het lezen van het N. Verbond (zoo als Eelke van Oldeboorn deed); of men sterkte elkander door een hartelijke bemoedigde toespraak, liet door de hand van Oudsten de geschikt bevondene personen dopen en vierde met het brood en de wijn des Avondmaals de gedachtenis aan Christus dood. De liederen, welke men somtijds zong, waren meestal vervaardigd op het geloof en het sterven der Martelaren of door deze getuigen der waarheid opgesteld. Ook de Martelaren zelve zongen wel van die liederen, als zij naar de strafplaats werden gevoerd of reeds kampten met hun laatste lijden. Hans de Ries was de eerste, die bepaalde gezangboeken voor de Doopsgezinden heeft geordineerd, terwijl hij mede het eerst de Psalmwijzen bij hen heeft ingevoerd. De oudste druk van zijn gezangboek verscheen eerst na dit tijdvak, nl. in 1582, te Rotterdam (80).

Hoe algemeen hetzelfde in Friesland is gebruikt, weten wij niet, denkelijk vooral of alleen bij de Waterlanders, tot welke de Ries behoorde. een meer algemene gemeentelijke Vereniging werd hier bevorderd door het Verbond der vier Steden, zo genoemd, omdat hetzelfde oorspronkelijk tussen Harlingen, Franeker, Leeuwarden en Dockum gesloten was, maar waarin vervolgens ook Gemeenten van andere plaatsen werden opgenomen. De aan

(78) *Brandt*, 2de dl., bl. 14.

(79) *Van Braght*, bl. 215.

(80) Kort verhaal van het leven en de daden van Hans de Ries, Rijp. 1644, bl. 38 enz.

leiding tot dit verbond schijnt geweest te zijn, dat sommige Gemeenten door het overkomen van de Vlaamse vluchtelingen, die hun meeste goederen moesten achterlaten, met vele armen werden bezwaard, zodat zij zonder behulp van andere

Gemeenten niet langer bestaan konden; dat sommige Gemeenten, zonder de Oudsten daarin te kennen, hun Vermaners aan- en afzetten en over alle zwaarigheden zelve beslisten, zonder enig mede-overleg, dat men Leden van de een tot de andere Gemeente liet vertrekken, zonder getuigenis, enz. Het verbond, uit 19 artikelen bestaande, stelde dus enige orde op het bezorgen van behoorlijk onderhoud aan behoeftige Leden, die van buiten inkwamen, op het aanstellen van Leraren en Diakenen, op het mijden der afgezonderden en gebannenen enz. Toen er, ongeveer 1566, onenigheid door ontstond,

gelijk wij naderhand zullen zien, werd het door een zogenoemde Ordonnantie van Egbert Kuiper vervangen. Hoe lang deze bij de Friezen haar gezag gehouden heeft, weten wij niet, maar bij de Vlamingen heeft dezelve zeker nooit enige waarde gehad (81). -

De vermelding van dit Verbond brengt ons onwillekeurig tot die twisten en partijen onder de Doopsgezinden, waartoe hetzelfde enige aanleiding gegeven heeft. Maar vooraf moeten wij iets zeggen over het geloof en leven van onze Vaders, in die dagen, omdat men anders zeer gemakkelijk gemelde twisten van een verkeerd standpunt zou beoordelen.

De beschuldiging, die weleens tegen de Protestanten in het algemeen is ingebracht, dat zij een vaste eenheid en overeenstemming missen; dat de vrijheid, welke zij eisen en verlenen, een vrijheid is om onbepaald en willekeurig te geloven, wat men verkiest, om elk gevoelen, hoe onschriftmatig ook, te omhelzen, terwijl aldus aan onverschilligheid veel ruimte en aan de rede een te groot gezag wordt toegekend; deze beschuldiging heeft de Doopsgezinden in het bijzonder dikwijls getroffen. Maar alle Protestanten hebben wel degelijk een zeker beginsel van waar zij uitgaan, en dat is: dat de mens zonder verdienste, uit Gods genade, door de verlossing, welke in Christus is, gerechtvaardigd wordt, niet door de werken der wet, maar door het geloof (82). Van dit beginsel zijn ook de Doopsgezin-

(81) Het Verbond en de Ordonnantie zelve schijnen, helaas! verloren te zijn, maar men zie over dezelve Maatschoen, bij Schijn, 2de dl., bl. 386; Schagen, bl. 62; Brandt, 1ste dl., bl. 407-409 en 418, die zijn berichten heeft uit Carel van Gent en Outerman, later door ons aan te halen.

(82) Reinhard, Predigten vom Jahre 1806, 2er bd., seite 270: Broes, Kerk

den uitgegaan, toen zij de leer der Roomse Kerk, met hare heiligen, uitwendige boetedoeningen, missen, aflaten enz. verzaakten. Terwijl zij aan goede Christelijke liefde werken die waarde willen hebben toegekend, welke Apostel Jacobus er op stelt, hechten zij aan zodanige werken der wet, welke Apostel Paulus laakt, geen gezag. Zij zochten hun zaligheid in het geloof, in zulk een geloof, 't welk zich, zowel op Paulus' als op Jacobus bevel, door de liefde moest tonen, 't welk hen deed jagen en streven om een volk te worden, ijverig in goede werken. Zo was ook bij Menno de overtuiging levendig, dat de mens zich zelfen door zijn werken niet rechtvaardige kon, maar het geloof in Christus de enige oorzaak van onze zaligheid moest zijn. Daarom had hij zich "in alle ellende en armoede onder het drukkende kruis van zijn Heer Christus begeven" (83). Hij en de andere Doopsgezinden wilden dus het vrije geloof, dat alleen op Gods Woord berust en een afkeer heeft van menselijke banden, vrijheid van onderzoek voor een iegelijk, die de Schrift lezen kon; vrijheid en onderlinge onafhankelijkheid der Gemeenten, welke toch alle moesten trachten naar het zelfde doel, het beleven van hun geloof, door onberispelijke wandel. Want de Gemeenten, die zulk een geloof aankleefden, moesten zich tonen als waardige delen van een Godsrijk of een hemels Koninkrijk op aarde, hetwelk wel niet kwam met uiterlijk gelaat, maar zich toch door zuiverheid des levens moest openbaren en onderscheiden.

Vanhier, dat de doop alleen aan de zodanigen moest worden toegediend, die inderdaad gerekend konden worden, aldus te geloven en gezind te zijn; van hier, dat de eed onder zulk een N. Verbond voor ongeoorloofd moest worden gehouden; van hier mede het gevoelen omtrent de weerloosheid, het vermijden van hoogheid en rangzucht in de wereld en vooral ook de grote gestrengheid van de Kerkelijke tucht en ban, niet alleen op ongeloof en openbare werken des vleses, maar ook op huwelijken buiten het Genootschap enz.

Bij nader onderzoek zal men dus bevinden, dat er bijkans geen geloofspunt bij hen was, waarin zij niet lijnrecht tegen de Roomse kerkleer over stonden, terwijl zij het, in hun beginsel, niet alleen en Staat, 2de dl., bi. 261; Weydmann, het beginsel der Kerk-hervorming in de XVIde eeuw, bekroond bij Teyler's Genootschap, bl. 24 enz. Het gemelde stuk van Reinhard is vertaald te vinden in zijn Godsdienstige Overdenkingen over de Kerkhervorming, Leyden, 1816, bl. 141, enz.

(83) Menno Simons, bl. 257. Men vergelijk hier Weydmann, t. a. p., bl. 45, enz.; J. Boeke, leerrede, uitgesproken de 6 December 1835, bl. 40-43.

onder elkander, maar ook met de andere On-Roomsen of Protestanten merendeels eens zijn geweest, ofschoon zij over sommige bijkomende gevoelens zeer verschillend dachten. Zij waren eigenlijk de sterkste Hervormers, die een gehele omkering in het geestelijke, een terugleiding tot de Apostolischen tijd, wilden bewerkstelligen. Zij trachtten dit geloof zuiver te beleven. Spraken wij over de Doopsgezinden in het algemeen, wij zouden vele loffelijke getuigenissen, omtrent hunnen vromen en godzalige wandel kunnen aanhalen. Als een karaktertrek van de meesten hunner in die dagen zou men mogen noemen zekere stille zachtmoedigheid en warme liefde. Men zou evenwel verkeerd handelen, wanneer men hun geheel Genootschap naar vele hunner toenmalige Hoofden wilde beoordelen. Deze hadden minder van de vroomheid der Heiligen dan van de ijver en moed der Martelaren, en waren dus ook meer geschikt om op te wekken, aan te vuren, mede te slepen. Deze waren uit derzelver

aard de bouwmeesters van de Kerk, die opgetrokken werd, gene de kostbaarste stenen aan het gebouw. Maar wij willen ons hier vooral bij zodanige Doopsgezinden bepalen, die in Friesland hebben geleefd.

Wat echter een, in de laatste jaren opgekomen en niet verwerpelijk denkbeeld ten opzichte van onze Geloofsgenoten in het algemeen schijnt te zijn, dat zij eerst als geheel buiten de wereld leefden; daarna de wereld naderden en eindelijk met haar meer en meer en allengs geheel in aanraking en gemeenschap kwamen (84), dat geloof ik geheel op de Friese Doopsgezinden te mogen toepassen. De tijd, waarin zij thans door ons worden voorgesteld, is die, waarin zij nog geheel als buiten de wereld leefden. Dat bracht het denkbeeld van hun Godsrijk mede. Eenvoudigheid van zeden en zuiverheid van handel en wandel waren hun kenmerken. Als zodanig worden zij ook door andere, zelfs door hun vijanden, geprezen, die dus geen andere uitweg weten, dan te zeggen, dat zij huichelen, gelijk U. Emmius; of, waar zij zulk een onbeschaamdheid niet durven uiten, beweren, dat het niet op de zuiverheid des levens, maar op de zuiverheid der leer aankomt, zo als Lindanus. Wij mogen nog al gewicht hechten aan de getuigenis van à Lasco, die in Oost-Friesland, als Superintendent bij de Hervormden, dikwijls

(84) Dit denkbeeld heb ik meer horen voordragen, men zie hetzelfde ook bij S. K. Sybrandi, der Doopsgezinden roeping, voorbeelden en gevaren (mede van de 6 Dec. 1835), in zijn leerredenen, 1836, bl. 287.

met de Doopsgezinden te doen had, en ook tegen Menno zelven in het strijdperk is geweest. In een brief aan H. L. en th. betuigt hij, dat hij onder de Doopsgezinden vele als brave en deugdzame mensen kent (85). Wegens de gedurige verwisseling van woonplaats en het heen en weder trekken der Doopsgezinden van eigenlijk en Oost-Friesland, mogen ook de Doopsgezinden in deze provincie zich van die lof toeëigenen. Zeer opmerkelijk is het gevoelen van Lindanus, die, als Kettermeester te Leeuwarden, alles wat de anders-denkenenden betrof, nauwkeurig onderzocht. Als nu d'Auchy hem toevoegt, dat de boom aan de vrucht gekend moet worden en Linda nu s hem heeft beleden, dat de vruchten der Doopsgezinden goed zijn, zegt de laatste: "het is wel waar, gij doet goede werken voor de mensen, maar het binnenste deugt niet, want ulieder geloof is niet goed." Maar d'Auchy antwoordt te recht: "onze werken spruiten uit ons geloof: het vat kan niet anders geven, dan dat daar in is; en daarom noemt de Heer een adderen geslacht degenen, die beleden, dat de vrucht goed was en de boom kwaad, zeggende: maakt de boom goed en zijn vrucht goed of de boom kwaad en zijn vrucht kwaad." En naderhand vraagt Lindanus hem nog eens: "maar moet gij om een Menno of enig ander mens alleenlijk, die schijnt te wezen van enigen goeden wandel, moet gij hem daarom navolgen, en verlaten al de andere Bisschoppen en Pastoren, die even zo recht niet wandelen? - zo wilt gij dan niet horen noch navolgen enige Herders, ten zij dat zij het zelfde doen, hetwelk zij leren, neen?"

Jaques: "neen ik," enz. (86) Men ziet dus, hoe in Friesland de onbesproken wandel der Doopsgezinden werd toegestemd door hen, die het hevigst tegen hen woedden en hen het ijverigst trachtten te verdelgen. Zo waren derhalve de Doopsgezinden een volk, dat met een vrij geloof een zuiver leven trachtte te verbinden. Er was licht, leven en warmte bij dat Genootschap, ook in weerwil van de kouden adem der verdrukking en miskenning, waardoor hetzelfde van alle zijden werd bestookt. Maar juist onder hen, die wij vrienden des lichts noemen, openbaart zich grotere onenigheid, dan onder de verdedigers van oude dwalingen. En dit is ook natuurlijk, zegt Hagenbach (87). "Want het licht breekt zich in menigvuldige kleuren, terwijl de duis

(85) Gerdesii, scrinium antiq., tom. VI, pag. 648. (86) Van Braght, bl. 231 en 233. (87) Hagenbach, Wezen en geschiedenis der Hervorming, 2de dl., bl. 74.

ternis schier overal even zwart is." Het zij echter verre van mij, dat ik daarom onze Vadersen voor geheel verontschuldigd houden zou. Eveneens toch zou men dan zulk een gezegde tot een dekmantel van tegenwoordige twist en partijschap kunnen misbruiken. Wij zullen evenwel ons oordeel nog enigen tijd opschorten, vooraf de geschillen van die tijd zelve gadeslaan, en dan beproeven, in hoeverre wij ze uit de denk- en handelwijze, uit dat geloof en leven kunnen verklaren, hetwelk wij reeds met elkander hebben overwogen. Daar wij ons meer met een geschiedkundig dan leerstellig onderzoek bezig houden, zullen wij de nodige beknoptheid pogen in acht te nemen (88).

Dat er reeds ten tijde van Menno onenigheden ontstonden, zal mijne Lezers, ook uit het werk van Cramer, bekend zijn. Buiten een twistzaak met Adam Pastor, die in sommige geloofspunten vrijzinniger dacht dan zijn tijdgenoten en daarom in 1547, volgens Brandt, door D. Philips gebannen werd, betroffen die onenigheden voornamelijk de ban zelve, welken Hendrik Naaldeman, Schedemaker en J. Heyns, Leraars te Embden, Zyl is, Lemke en andere Hoog-Duitse broeders, benevens de Franekers en Waterlanders (in Noord-Hol

(88) Tot de ontwikkeling van het volgende heb ik gebruikt: J. H. V. P. N. of **Carel van Gent**, *Verhaal van 't Begin der Scheuringen onder de Doopsgezinden, de Hoog-Duitse vertaling van J. C. Jehring, uitgegeven door Buddeus, Jena, 1620*; J. Outerman, *Werclaringhe met bewys uit de droevigen handel van de Wr. en de Vlam., 1609*; de zelfde, *Appendix, dienende tot Conclusie van de verclaringhe, 1609*; *Copia enes Brieves, soo J. Outerman gheschreven heeft aan Lambert Annes, 1610*; *Corte aanwysinghe voorgesteld in enighe Vraghen van de voorn mish. der Vlam. ende Vriesen (met twee vrede-presentatiën en twee schuldbekentenissen, van elke zijde ene), Hoorn 1624*; Brandt, die, in zijn 2de dl. van de Hist. der Reformatie, de berichten van Carel van Gent en Outerman niet ongeschikt verenigd heeft, maar niet altijd even duidelijk is. Van Gent, volgens zijn eigene voorrede, in 1542 geboren en in het Roomse geloof opgevoed, kreeg in 1563 heimelijk een Nieuw Testament (uitgave van Biestkens) in handen, werd daarop Doopsgezind en woonde meestal in of kort bij Harlingen. Hij is bij de twisten zelf tegenwoordig geweest en heeft ook het bittere daarvan ondervonden, dewijl hij in 1568 door de Friezen en in 1590 door de Vlamingen gebannen werd. Zijn stijl is, wegens deze behandeling hem aangedaan, weleens wat gevoelig, zo als niet onnatuurlijk is; overigens zoekt hij, zowel als Ou te r man, aan te wijzen wáárin beide partijen hebben gedwaald. De laatste en de schrijver van de Corte aanwysinghe beijveren zich zeer om de vrede te herstellen. Ook handelt er over: A. Montanus, in zijn Kerkelijke Historie van Nederland, Amst. 1675, van wiens geest men genoeg zal geproefd hebben, als men dit begin zijner opdracht leest: "de verbrande stoffe des godslasteraers Servetus stooft met gevoeliger etterbuilen over Geneven, als eertijds 't Egyptische uit d'handen van Moses en Aaron"; enz.

land) niet zo gestreng wilden hebben uitgeoefend, als Menno en inzonderheid L e en er t Bouwens wel wenste. Een gevolg daarvan was, dat de zachtere partij zelve door de gestrengere gebannen werd, en zich onder de naam van Schedemakers, Hoog-Duitsen, Franekers en Waterlanders afzonderen moest. Dit viel voor van 1554 tot 1560. De Schedemakers verenigden zich langzamerhand met de Franekers, ook Voetwassers genoemd, en beide sloten zich aan de Waterlanders, onder welke laatste benaming zij langen tijd bekend gebleven zijn. Zij hebben steeds, ook naderhand, met de Hoog-Duitsen en Friezen verenigd, de meer verlichte en vrijzinnige partij bij de Doopsgezinden uitgemaakt, maar zijn ook weleens naar de weg van Bijbelse onrechtzinnigheid afgedwaald. Tot hun denkwijze hielden in de XVII" eeuw Galenus Abrahams en de zogenoemde Galenisten of Lammisten over. De eigenlijke denkwijze van Menno Simons en D. Philips is het meest bewaard gebleven bij de Vlamingen en bij de volgers van S. Apostool, de Zonnisten. "Na de dood van Menno, in 1561 (89), bleven D.

Philips en L. Bouwens de aanzienlijkste mannen in het Genootschap. Maar laatstgemelde daalde te Embden in de achting der Gemeente, waartoe zijn strenge denkwijze, die vooral in een geval met zekere Swaantje Rutgers, door hem gebannen, omdat zij haar gebannen man niet wilde verlaten, uitkwam, niet weinig bijdroeg. Ook maakte men, zo als wij vroeger

(89) Nadat Menno zijn ambt als Priester had nedergelegd, is hij in het huwelijk getreden met een vrouw, Geertruid geheten, bij welke hij ook met kinderen gezegend werd. Dat een zijner dochters met een bierbrouwer te Dockum gehuwd zou zijn, kan ik evenmin bevestigen als Cramer, bl. 205. Maar ik heb een Geslachtlijst voor mij van de Heer J. W. Brouwer, Boekhandelaar te Leeuwarden, volgens welke gemelde Heer misschien een afstammeling van Menno Simons wezen zou. Deze uitvoerige lijst begint aldus: "Eerste Generatie. Menno of Minne leefde omtrent 1640; woonde, volgens overlevering in de familie, te Gerkesklooster in Kollummerland en was aldaar Liefdeprediker of Vermaner in de Doopsgezinde Gemeente, alsmede Brouwer, zijnde, volgens de zelfde overlevering, in een rechte lijn afkomstig van de vermaarde Menno Simons. Trouwde N. N. Tweede Generatie. Van de kinderen des vermelden Menno's zijn geen andere bekenden, dan Hebbe Minnes, geboren..., trouwde 1667, op Palmzondag, Antje Pieters." En zo verder Die Menno of Minne is dan wellicht een kleinzoon van Menno Simons geweest en heeft het Leraar-ambt bediend te Surhuisterveen. Ik kan ten minste niet vinden, dat er te Gerkesklooster een bijzondere Doopsgezinde Gemeente bestaan hebbe. De Heer J. W. Brouwer komt voor in de Zesde Generatie, en zou dus een afstammeling van Menno Simons zijn in het achtste geslacht en recht neergaande linie.

gezien hebben, aanmerking, dat hij zo dikwijls naar Friesland reisde. Deze onenigheid rees zo hoog, dat hij afgezet werd en zich genoodzaakt zag, zijn bediening te Embden neder te leggen. Hij trok van daar weg en ging kort bij Harlingen wonen. Hier bleef hij nog veel toeloop houden en was zowel bij de Friezen als bij de Vlaamse vluchtelingen zeer gezien. Dit schijnt kort vóór het uitbreken van de twist gebeurd te zijn (90). Gemelde vluchtelingen, ofschoon in de hoofdbegrippen hunner godsdienstige denkwijze met de Friese Doopsgezinden overeenkomende, waren toch in levenswijze enigszins van hen onderscheiden. Wel hielden zich alle aan de wet der eenvoudigheid en spaarzaamheid, maar de Friezen waren het eenvoudigst in de kleding, de Vlaamsen in het huisraad, de Vlaamsen in de kleding, de Friezen in het huisraad netter en sierlijker. Zulks gaf soms aanleiding tot aanmerkingen, over en weer, waardoor de hartelijke, broederlijke toegenegenheid verflauwde. Vooral onder de Vlaamsen schijnen enige onrustige, heethoofdige mensen geweest te zijn, die de gewoonten der Friezen wilden berispen en verbeteren, iets, wat bij zulk een volk, dat, van welke godsdienstige begrippen hetzelve ook zij, toch altijd zeer nationaal is, bezwaarlijk ingang vinden kon. De ontevredene geest der Vlaamsen, die nu reeds enigen tijd gesmeuld had, brak eindelijk los over het Verbond der vier Steden. Want bij gelegenheid van een zeker geschil tussen Harlingen en Franeker, over de verkiezing van Jeroen Tinneget er tot het Predikambt of Dienaarschap (welk verschil echter door D. Philips, Huyte Renix, Nette Lips zoon en Hans Bouwens werd bijgelegd) was hun dit gemelde Verbond meer bekend geworden en had enig misnoegen gaande gemaakt. Het schijnt reeds vóór de overkomst van vele Vlaamsen opgericht te zijn, zo als men uit van Gent opmaken moet; maar toch ook om dezer vluchtelingen wille, die sommige Friese Gemeenten met zeer vele armen bezwaarden en waaromtrent geschiktere maatregelen moesten worden in het werk gesteld. Of nu deze maatregelen zelve niet vleiden aan de Vlaamsen, of deze zich misschien ook enigszins beledigd gevoelden, dat men hen niet vroeger of niet meer algemeen met dat

(90) Misschien is deze afzetting in 1566 geschied en hij in 1568 bij de Friezen weer Oudste geworden, waaruit dan zijn ja zeggen in dit jaar (zie boven over zijn Dooplijst) duidelijk wordt.

Verbond bekend had gemaakt; dan of het alleen afkeer van alle menselijke bepalingen was, die hen nu spreken deed, wie zal het beslissen? Genoeg, zij keurden het Verbond af. Vooral Tinnegiet er schijnt zich er sterk tegen uitgelaten te hebben. Men had verbonds genoeg aan de Heilige Schrift en men behoefde dus geen nieuwe verbintenissen te maken, zeiden zij. Nu liep men bij dag en nacht, om aanhang te verkrijgen, te Harlingen zowel als te Franeker. Het gelukte tamelijk wel te Harlingen, waar men zelfs twee Predikers, Job Jans zoon en Michiel Jans zoon, tot het Vlaamse gevoelen overhaalde, en zeker jonge Vlaming, Pierk en Piseron, zeer ijverig voor de zaak in de bres sprong. Te Franeker slaagden zij niet minder gelukkig, zodat zij nu op beide plaatsen afzonderlijke vergaderingen begonnen te houden, om daar hun klachten, vragen en beschuldigingen te behandelen. Van dezen tijd af (in 1565 en 1566), begon men hen en alle, die met hen eenparig dachten en handelden, de Vlamingen te noemen.

De eerste maatregel der Vlamingen was tegen het Verbond der vier Steden gericht. Tinnegieter en Laurens Verniers, beide van Franeker, verstonden zich te die einde met Ebbe Pieterszo on, Dienaar te Harlingen, om de Afgevaardigden der vier steden tegen een bepaalden tijd te Harlingen samen te doen komen. Toen nu die van Leeuwarden en Dockum kwamen, hadden de Franekers zich nog niet wel beraden, maar lieten zich echter, na een niet zeer talrijke vergadering hunner broederschap, te Harlingen vinden. Leeuwarden en Dockum betuigden, zich aan het Verbond te blijven houden; Franeker zag er af; Harlingen gaf aan ieder zijn vrijheid, om het te houden of niet. Maar toen de Franekers teruggekeerd waren, bemerkten zij, dat hun eigene Gemeente, ten opzichte van dat Verbond, verschillend dacht; en de een partij, die zich tegen Tinnegieter enz. aan hetzelfde hield, vergaderde op zich zelve en noemde zich nu de Friese Partij, in tegenstelling van de Vlamingen (91). De afzondering begon nu van beide zijden. Nog een voorval gaf aanleiding tot verwijdering. Als Ebbe Pieterszoon eens van Harlingen naar Leeuwarden reisde, hoorde hij te Franeker, dat de Vlamingen beraadslaagd hadden, om zes Dienaars der Gemeente

(91) Dat afgescheiden vergaderen kon toen zonder opzien geschieden: want kerken had men nog niet, maar men verzamelde zich slechts heimelijk in een of andere bijzondere woning. Hierdoor echter viel ook dat scheiden en afzonderen gemakkelijker dan nu het geval zou zijn.

in de ban te doen. Ebbe, te Leeuwarden gekomen, liet terstond aan enige Dienaars aldaar boodschappen, wat hem bericht was. De Vlamingen te Franeker vernamen het aanbrengen van Ebbe en keurden hem zelve de ban waardig, als zijnde in twee zonden vervallen; vooreerst, omdat hij de zaak niet goed verhaald en zich dus aan een leugen schuldig gemaakt had; ten andere, omdat hij, door zulks te verbreiden, onenigheid had bevorderd. Zij trokken nu Ebbe voor hun Gemeente, maar hij erkende de bevoegdheid van hun oordeel niet, als zijnde beschuldigers en rechters tevens. Hij beriep zich op zijn eigene Gemeente te Harlingen. Maar Tinnegieter stond op meer en onpartijdige rechters. Huyte Renix werd toen, op aandrijven van sommige Franekers (die hiervoor naderhand in de ban werden gedaan door de Vlamingen) en met volmacht van vier andere mannen uit de Zuidhoek, ontboden. Tinnegieter wilde zijn oordeel niet afwachten noch zich daaraan onderwerpen, maar reisde voorlopig af naar Henegouwen, Ebbe werd vrijgesproken, aan andere, en daaronder Tinnegieter, schuldbekentenis opgelegd. Nadat men elkander over en weer enigen tijd beschuldigd had, begon men wederkerig, daar men tot geen vergelijk kon komen, hevig te bannen. Ook Brabandse Leraars kwamen in Friesland, een en andermaal, om de vrede te herstellen, maar alles te vergeefs. De Brabanders sloegen daarop Jan Willemsz en Lubbert Gerrits z, beide Leraars te Hoorn, tot rechters voor, maar deze wilden niet overkomen, ten zij ook Huy te R en ix en de zijn zowel als de Vlamingen hiertoe verzochten. Aan Jan Willemsz en Lubbert

Gerrits z werd nu de zaak in geschil ter beslechting opgedragen, zowel door de een als door de andere partij, blijkens een zeker Compromis overgenomen in het Protocol van Embden (bl. 372). Het is gedagtekend de 19 September 1567 en ondertekend door mannen van beide Partijen, waaronder voorkomen de twee personen, die men thans als Hoofden van dezelve beschouwen kon, Tinnegieter en Huyte Renix. Het oordeel was als volgt: "dat de Friezen en ook de Vlamingen op hun knieën moesten vallen, elkander hun schuld moesten bekennen en om vergeving vragen, en verder in vrede en broederlijke liefde zouden leven en wandelen." zo scheen dus de zaak op het punt, om bijgelegd te zullen worden, want beide Partijen namen volkomen genoeg in de uitspraak. Maar een ongelukkig voorval moest dit verstoren.

De vergadering was met het heilige doel van vergevensgezindheid en liefde samengekomen, in 1568. Alles is in een plechtige en eerbiedwekkende stilte. De Friezen horen niet zodra het oordeel lezen, of zij vallen op hun knieën, bekennen hun schuld, bidden om vergeving en richten zich weer op. De Vlamingen, niet minder edelmoedig, volgen hen in alles na; maar als zij op het punt zijn, zich weer op te richten, zegt Jan Willemsz, de een rechter, dat het niet alzo gemeend is; dat de Vlamingen, als dwalende broeders, niet zelve weder mogen opstaan, maar bij de hand opgericht moeten worden. Dit geeft een geweldige schok in de gemoederen, weinigen, en daaronder Job Jans zo on, blijven geknield en laten zich oprichten, maar de andere springen op, herroepen hun schuldbekentenis en het gehele Compromis. Zo werd dan nu de laatste dwaling erger dan de eerste. de volgenden dag vond van Gent zijn vriend Job Jans zo on treurig en verslagen neerzitten en voor zich henen staren in het vuur. De brave man zag met schroom de nieuwe woelingen tegemoet, die wel van zulk een afloop het gevolg moesten zijn. Hij bekende, dat hij op zijn knieën om vergiffenis gebeden had, en dat zes hunner, die Ebbe Pietersz de ban aangekondigd hadden, waaronder ook hij zelf, tot dezen moesten gaan, om hem vergiffenis af te vragen. Hij verklaarde zich bereid, om dit laatste nog de zelfden dag te volbrengen. Maar nog zou misschien alles te vergeefs zijn, als de twist weer even sterk ontvlamde. Daarom riep hij met tranen in de ogen uit: *"O God! hoe hebben wij arme mensen ons laten verleiden, lopende en onderzoekende de Schriftuur tot twist en tweedracht, niet tot liefde, vrede en enigheid! O Heer! doe mij toch die genade, dat ik uit deze verbaasde razernij verlost zijnde, een half jaar lang in een stille vredige plaats mag wonen. Alsdan wil ik mijn lichaam gaarne voor mijn geloof opofferen!"*

Hij begaf zich in Mei van dit zelfde jaar naar Zuid-Holland en ging op een dorp bij de Briel stil en gerust leven, werd in de herfst gevangen genomen en in December te 's Gravenhage, te gelijk met Jan Thielemans, om zijn geloof verbrand. Over de beschikking van Gods bestuur, hetwelk ons mensen te hoog is, spreken wij hier niet; maar maken onze Lezers aandachtig, hoe toch ook soms bij twist en strijd edele karakters zich ontwikkelen en zichtbaar worden. De meeste Gemeenten, ook buiten de provincie, begonnen nu partij te trekken. Die van Groningerland, Oost-Friesland, Vlaanderen en Zuid-Holland hielden veelal de zijde der Vlamingen; die van Noord-Holland de zijde der Friezen. Die van Zierikzee hield zich onzijdig, schreef een werkje, om beide partijen tot verzoening aan te manen, maar werd daarvoor van beide zijden met de ban gestraft. Want, zei men, men had wel van vromen en goddelozen, maar nooit van stilstaanden gehoord. Zij werden hierom naderhand Stilstaanders genoemd. In Friesland zelf bleef het nog zeer verdeeld, ofschoon de zucht tot vrede niet geheel uit de borst geweken was. Men gevoelde zelve het onbehagelijke van zulk een toestand en werd er ook door andere nog meer indachtig op gemaakt. Niet alleen door Gemeenten, als Zierikzee, maar ook door een man als Jacob de R ore, bijgenaamd Keersgieter, die benevens Herman van Vlekwijk, bijkans even beroemd Martelaar in Vlaanderen geworden is, als d'Auchy en Reitse Aysesz in Friesland. Daar hij vroeger in Friesland was geweest en hij niet onbekend was met die verdeeldheid, schreef hij uit zijn gevangenis te Brugge, enige dagen voor zijn dood, die de 10 Juni 1569 voorviel, een brief, om

toch vooral zachter in het bannen te werk te gaan (92). En men mag niet twifelen, of deze brief, van zulk een Martelaar, zal op hen, die dezelve gelezen of gehoord hebben, wel een gunstige indruk hebben gemaakt. Ik moet hier tussenbeiden aanmerken, hoe vreemd en bijkans ongelooflijk het schijnt, dat men elkander zo hevig bande op een tijd, toen men nog van buiten door de vijanden zo bloedig vervolgd werd. Ja, het is een letterlijke waarheid, dat men, wegens het gevaar van de zijde der Roomsen, dikwijls niet bij dag, maar des nachts samenkwam, om met elkander omtrent het afscheiden en bannen gestrenge maatregelen te nemen. Maar dit pleit juist voor de zuivere bedoeling onzer Vaderen. Zij mochten dwalen, maar zij dwaalden ter goeder trouw. Zij meenden als Christenen verplicht te zijn, zo veel waarde aan hun bijzondere begrippen te moeten hechten. En hoe konden zij de ban, als zuiveringsmiddel van Christus Koningrijk, laten varen? Zij wensten intussen de vrede wel, en om dezen te bevorderen, werd nu Dirk Philips zelf in de zaak betrokken. De Vlamingen hadden hem reeds vóór de uitspraak van Jan Willemsz en Lubbert Gerritz geschreven, om over te komen. Daarna schreef hem ook Huyte Renix, in naam

(92) *Van Braght*, bl. 471 enz.

der Friezen, "om tot hen te komen, met al zijn gezin, even als Jacob in Egypte; zij wilden hem in Friesland, zijn vaderland, als een ouden lieven Vader bezorgen en dienen, hun leven lang." Maar Huyte gaf daarbij niet onduidelijk te kennen, te verwachten, dat D. Philips ook in de uitspraak der rechters genoeg nemen zou. D. Philips kwam nu, met Hans Sicken en enige andere, van Danzig te Embden aan, met last van de Pruisische Gemeenten, om beide Partijen te verhoren en recht te spreken. Hij zond ten eersten een' brief aan Huy te R en ix, dat deze stil moest staan in zijn dienst, of dat hem anders de broederschap zou worden opgezegd. Een gelijken brief ontvingen de beide Noord-Hollandse rechters. Dit geschiedde, omdat alle drie in de zaak geoordeeld hadden, zonder overleg met hem. Huyte gehoorzaamde eerst, en verzocht bij herhaling, dat D. Philips overkomen mocht, opdat hij zich voor hem en voor zijn Bolswarder Gemeente zuiverde. Toen D. Philips dit afsloeg en zich voorlopig bij zijn eerste schrijven hield, werd Huyte door zijn Gemeente vrij gekend. De Gemeenten in Noord-Holland wilden niet, dat J. Willemsz en L. Gerrits z stil zouden staan; noch dat zij naar Embden zouden reizen, maar nodigden ook D. Philips tot de overkomst uit. Dewijl deze echter niet verscheen, overlegde men gesamenlijk te Hoorn, enige Leraars uit Friesland en Noord-Holland naar Embden te zenden. Zij kwamen en vroegen een gesprek. Maar D. Philips liet hun door H. Sick en zeggen, dat hij hun wel tegenover hun Partij, de Vlamingen, wilde horen, en anders niet. Egbert Kuiper, een Fries Leraar, de steller van de Ordonnantie, viel hierop wat driftig uit, dat zij dan met D. Philips en de zijn geen broederschap langer zouden kunnen houden, waarop H. Sicken antwoordde, dat zij die boodschap niet verder aannamen dan van afvalligen (93). Nu werd de breuk groter dan zij ooit geweest was. Krachtens het schrijven van D. Philips, bleven Huyte en de zijn in de ban. De afgevaardigden stelden derhalve, vóór zij uit Embden vertrokken, een geschrift op, waarbij D. Philips en zijn aanhangers werden afgezonderd. Nadat men nog eens vruchteloos gepoogd had, hem te spreken, lieten zij het vonnis doorgaan. Maar zijn brieven aan Huyte en de Noord-Hollan

(93) De vier boven aangehaalde Geschriften van D. Philips (zie bl. 58) zijn in dezen tijd geschreven en hebben betrekking op die geschillen. Hij stierf kort daarna, nl., in 1570, te Embden.

ders kregen kracht van wet bij de Vlamingen en ook drie beroemde Leraars in Friesland, Hans Busschaert, Hendrik van Arnhem en Hendrik van Roseveld, zonderden zich van de Friezen af. Nog eens werd in 1569 de vrede beproefd door de Stichtsch en of Utrechtse, maar men

kon wel voorzien, dat dit van geen gevolg zou zijn, daar zij de Friezen geheel in het ongelijk stelden en hun zegel hechtten aan het vonnis van D. Philips. Zij zelve zeiden aan de voornaamste Leraars van de Friese Partij, Huyte Renix, Jan Willemsz, Lubbert Gerritsz, Egbert Kuiper, Ebbe Pietersz en ook aan Leene t Bouwens, die mede deze Partij gekozen had, de broederschap op. Beklagenswaardige misbruiken vielen er thans aan beide zijden, ten opzichte van de mijding, de ban en de doop zelfs, voor. Maar ook nu, terwijl de scheuring op het hoogste was, verslaptten de pogingen tot vereniging nog niet. Met bekommering toch zagen alle weldenkenden zodanige verdeeldheid aan, en wederom werden er middelen gezocht tot herstel des vredes.

In 1574 kwamen sommigen van beide Partijen in Humsterland, provincie Groningen, te samen. Zij bejegenden elkander met welmenende liefde en troffen een vergelijk, bestaande in enige korte en eenvoudige artikelen, naderhand onder de naam van Humster-vrede bekend. Overigens was dit vergelijk meer tot genoegen van de Friezen dan van de Vlamingen, ofschoon hetzelfde tot de aanvang van 1578 heeft stand gehouden. Om de vrede meer algemeen te doen zijn, vergaderde men ook in 1576 te Hoorn, waar vijftien Leraars of Oudsten van beide zijden bijeenkwamen. Van de Vlaamse zijde was Hans Busschaert, de Wever bijgenaamd, de voornaamste spreker, van de Friese zijde Jan Willemsz. Even als bij alle vorige zodanige vergaderingen, had men ook nu wederom geen verschil over het geloof of de wandel, maar de hoofdzaak betrof de ban. Men wilde die wederkerige ban, waarin zij elkander gedaan hadden, weer opheffen. Jan Willemsz was van oordeel, dat men ieder moest stellen voor zijn eigene Gemeente, hetwelk door Busschaert, van wege de Vlamingen wel werd aangenomen, maar onder beding, dat het ieder vrij zou staan, zich aan dit bijzonder oordeel der Gemeenten te houden of niet. Dit deed de zaak vooreerst nablijven, alhoewel men tevreden scheidde. De Vlamingen en Friezen riepen daarop, het jaar 1578, beide een vergadering samen; de eersten te Embden, laatstgemelde wederom te Hoorn. De Vlamingen wilden nader met elkander overwegen, of men de Humster-vrede al dan niet moest houden. De meesten waren van mening, dat men dezelve niet houden kon. Enige andere, en daaronder Pieter van Ceulen, wilden dezelve in acht genomen en beschouwd hebben als een goed begin tot verbetering en verzoening. Het gevoelen der meerderheid ging door. Maar men gaf aan de Friezen een Vrede-Presentatie, door tien Leraars der Vlamingen ondertekend, onder andere door: Hans Busschaert, Brixius Gerrits, Jan van Op hoorn en Pieter van Ceulen een vredelievende gezindheid is in dezelve onmiskenbaar.

"Zij beklagen zich over deze ellendige scheuring, en herinneren de tijd, toen zij al te samen zo liefelijk in 't huis des Heeren plachten te gaan. Zij presenteren te voldoen, allen, die zij in dezen bedroefden twist mochten verkort, benauwd en verongelijkt hebben, hetzij met schriften, woorden of enige oordelen, die naar de waarheid niet bestaan kunnen. Daarin willen zij gaarne van harten afstaan en zich niet verschonen, maar boete doen voor de Heer en voor die, welke zij bedroefd mochten hebben. Zij slaan te die einde een algemene samenkomst voor." De Friezen schreven daarop een vriendelijk antwoord, met gelijke Vrede-Presentatie, door Leenert Bouwens, Jan Willemsz, Lubbert Gerritsz, Huyte Renix en nog tien andere Leraars ondertekend. Het voorstel der Vlamingen werd aangenomen, met bijvoeging, dat ieder zou geoordeeld worden door de Gemeente, waarvan hij Lid was of waar hij woonde, opdat alle twist mocht gevangen genomen worden. "Och lieve vrienden," zeggen zij, "laat ons toch ons hart niet zo naar scheuren en scheiden zetten. Want al ware het, dat het al gescheiden ware, zo zou men nog middelen behoren te gebruiken (ware het mogelijk) om elkander te verdragen. Als wij de oude liefde en grote conversatie dachten, die wij met sommige van u en gij met sommige van ons gehad hebben" enz. (94) Men mocht zich van deze wederkerige gezindheid iets goeds voorspellen. Maar de uitslag beantwoordde niet aan de verwachting. Toen men te Hoorn samengekomen was, wilden de Friezen, dat men alle misstappen tussen

beide geschied, niet weer op zou halen, maar in het vuur der liefde zou laten verbranden en verteren, dat men elkander zijn schuld oprecht zou

(94) De vergadering te Embden gehouden gaf aanleiding tot het openlijk Dispuut, waarin P. van Ceulen uitmuntte, zo als wij later zullen zien, in Hoofdstuk III.

bekennen en om vergeving bidden, dat men ook gezamenlijk zijn zonden voor God zou belijden en Hem eendrachtig om vergeving smeken. De Vlamingen begeerden, dat men alle voorgaande handelingen zou beoordelen en na onderzoek de meeste schuld door de zwaarste straf zou doen boeten. Maar de Friezen meenden, dat dit het zelfde was, als de vrede te verwerpen, daar men bezwaarlijk onpartijdige rechters meer zou kunnen vinden. Want meestal iedere Gemeente of elk persoon was de een of andere Partij minder of meer toegedaan. Zo liep dan deze vergadering vruchteloos af; zeker het meest door de schuld der Vlamingen, inzonderheid wel misschien van Jan van Op hoorn, hun Leraar te Embden, een dolzinnig mens, die naderhand in zijn blinden ijver met het bannen zo ver ging, dat hij niet slechts alle Friese, maar ook alle Vlaamse Leraars en Gemeenten, zelfs zijn eigene Gemeente bande, als niet zuiver in de leer der waarheid, zodat hij eindelijk met zijn huisvrouw alleen, als rechtzinnig in zijn ogen, overig bleef (95). De Hoofd-partijen waren en bleven dus nu de Friezen, Vlamingen, Hoog-Duitsen en Waterlanders. De laatsten, zo als wij vroeger gezien hebben, met de Franekers en Schedemakers gebannen, gaven de naam aan het grootste gedeelte van deze afgescheidenen. Zij mengden zich niet in de twisten tussen de Vlamingen en Friezen, dan dat zij bij gelegenheid tot vrede aanmaanden. Vele Friezen verenigden zich kort naderhand, tegen het einde dezer eeuw, met vele Hoog-Duitsen, maar bleven ook zelve niet altijd geheel enig, zodat men sedert 1591 onderscheid maakte tussen Oude- en Jonge-Friezen, of harden en zachten. Harder was Jan Jacobs z van Harlingen, zachter Pieter Jeltjes van Kollum, en van hier het onderscheid tussen Jan Jacobs-volk en Pieter Jeltjes-volk. Jans Jacobs-volk kreeg wegens geringe oorzaken nog een kleinen bijtak, het Thijs Gerrits-volk. Het Pieter Jeltjes-volk was eigenlijk het zelfde met het Lubbert Gerrits-volk. Lubbert Ger

(95) Leenert Bouwens schijnt zich in deze twistzaak veel zachter gedragen te hebben, dan hij zich bij Menno's leven weleens betoond had. Wij zien hem telkens als bevorderaar des vredes. Zo had hij ook vroeger reeds (men weet niet juist wanneer) te Harlingen een vredes-presentatie aan de Vlamingen gedaan. Zie Corte aanwysinghe enz., bl. 52, in de bekentenis van P. van Geulen. Overigens schijnt ook daarom de beschuldiging, dat hij om der Vlamingen wille zo gaarne naar Friesland trok, gelijk van Gent en Brandt het laten voorkomen, minder juist te zijn, dewijl hij zich toch aan de zijde der Friezen voegde.

rits z namelijk was, ten gevolge van een vredehandel te Harlingen, in 1580, over de vereniging met de Hoog-Duitsen gehouden, door sommigen zijn er eigene Partij, in 1589, te Hoorn in de ban gedaan. Hij begon nu aan het hoofd ener nieuwe Partij te staan, die der Jonge-Friezen, waartoe verscheidene, en zelfs ook van de Vlamingen, overgingen. De Vlamingen bleven ook niet geheel ongedeeld. Thomas Bintgens, een hunner Leraren te Franeker, had een huis gekocht, waarvan de koopbrief niet duidelijk gesteld was en waarover ongenoegen ontstond. Vandaar sedert 1586 het Thomas Bintgens-volk of de Huiskopers en het Jacob Keest-volk of Contra-huiskopers. Aan het hoofd der Huiskopers stonden aanvankelijk, benevens Be en tgen s, ook Hans Busschaert en Jacob van der Molen; de voornaamsten der Contra-Huiskopers waren eerst Jacob Reining en of Keest en Claes Gangolfs. De Huiskopers zonderden 30 jaren later nog een Partij van zich af, die zij de naam gaven van Bankeroetiers. Er was namelijk iemand, die wegens schulden, vooral op aandrang van Busschaert, in de ban gedaan zou worden, tegen het gevoelen van J. van der Molen. De laatste werd te gelijk met de schuldenaar gebannen en hun aanhang

ontving alzo de bovengemelde naam van Bankroetiers. Even als bij de Friezen, zo zag men later ook bij de Vlamingen de onderscheiding in Ouden en Jongen. Men moet echter niet denken, dat al deze onderscheidene Partijen merkkelijk in gevoelens van elkander verschilden: want dit verschil was waarlijk meestal zeer onbeduidend. Maar dewijl elke Gemeente onafhankelijk op zich zelve bestond, ontving of gaf zij zich gemakkelijk, bij elke buitengewone gelegenheid, een benaming.

Zo heette b. v. in het laatst der XVIIe eeuw de één Gemeente te Grouw de Jan Claesens-Gemeente, omdat Jan Claes en s, derzelve Leraar, niet alleen zich onderscheidde in ijver, talenten en door vrijere begrippen dan vele andere, maar er ook in zijn tijd een scheuring bij de Doopsgezinden daar ter plaatse voorviel. Kort na zijn dood stierf die weer uit. Zo ging het ook met de meeste van bovengemelde benamingen. Zeer enkele duurden lang (96).

(96) Hier is ook een voorname oorzaak te zoeken, waarom A. Montanus, in zijn Kerkel. Hist. van Nederland, bl 197, niet minder dan acht-en-dertig sekten of liever benamingen onder de Doopsgezinden opsommen kan, als: Mennisten, Huttieten, Hoog-Duitsen, Zwitsersen, Apostolischen, Separatisten, Oude- en Jonge-Friezen, Vlamingen, Voetwassers, Borstentasters (of slagers), Haken en Ogen, Zwaardgeesten, Stilzwijgenden, NeutraHet hoofd-onderscheid bleef in die van Friezen, Vlamingen en Waterlanders bestaan. Maar nadat vele Friezen en Hoog-Duitsen zich verenigd hadden, verbonden zij zich velerwege ook met de Waterlanders, volgens het richtsnoer der Belijdenissen van Lubbert Gerrits z en Hans de Ries; zodat men in deze provincie niet veel anders hoorde dan van Vlamingen en Waterlanders of verenigde Waterlanders en Friezen.

Listen, Huis-kopers, Contra-

Huiskopers, Franekers, Gooischen, Zuiveren, Libertisten, Hoterschen, Augustinianen, Waterlanders, de Drekwagen, Leonard-Kloksche of Verenigde Friezen en Hoog-Duitsen, Claes Woltersensvolk, Harde- en Slappe-Friezen, Collegianten, Hollanders of Pieter-Janszvolk, Afvallige Vlamingen, Groningers of Jan Lucas-volk, Jacob Pieters Vermolensvolk, Vincent de Hondsvolk, Hendrik Dirks Appeldoorns-volk, Robbert Robbertsvolk en de bevende Broeders. Zie ook Ottii Ann. in praef.

Op sommige plaatsen bleven de Gemeenten ongedeeld en kozen in derzelve geheel de een of de andere zijde; in Friesland meestal die der Vlamingen. Op andere plaatsen ontstonden twee, drie tot vier Gemeenten, van welke de Vlamingse dikwijls de talrijkste bleef. Men zag zodanige splitsing natuurlijk dáár het meest, waar men het ijverigst deel genomen had aan de strijd. Maar wij zullen niet verder gaan, omdat wij reeds gedeeltelijk in een ander tijdvak geraken. Ook zullen mijne Lezers het wel voor nutteloos houden, die Partijen verder in bijzonderheden gade te slaan. Derzelve gevolgen waren zeker voor de bloei van ons Genootschap hoogst ongunstig. Vooral omdat zij schade deden aan de liefderijke geest des Christendoms, die wel voor alle Genootschappen, maar inzonderheid voor het onze een onontbeerlijke behoefte is, als de enige band, die de Gemeenten verenigt, waardoor zij elkander helpen, ondersteunen en zich staande moeten houden. Ook werd de meerdere aanwas van Leden niet weinig door die twisten belemmerd. Wie toch kon zich opgewekt of geroepen gevoelen, om zich aan te sluiten bij dezulken, die onder elkander zo verschrikkelijk woelden, dreigden en woedden met de ban? Zou daar de Christelijke liefde heersen? Zó moest immers wel menigeen oordelen, die onpartijdig en van buiten toezag. Ja, zij moesten veroordeeld worden door een ieder, die zich niet genoeg op het ware standpunt wist te plaatsen, van waar hij op de beginselen hunner handelingen letten kon. Wij zullen dit thans beproeven en laten het oordeel over onze wijze van zien aan de Lezer. Het valt niet te ontkennen, dat onze

Vaderen de zaak verstandiger hadden kunnen behandelen. Ook willen wij hen niet vrij trachten te pleiten van de beschuldiging, dat zij misschien van beide zijden enigszins aan menselijke driften gehoor hebben verleend. Zulk vasthouden aan eens opgevatte meningen en begrippen, ook als zij de schadelijke gevolgen daarvan zagen, moet allezins worden afgekeurd. Maar de zucht tot vrede en verzoening straalt toch ook dikwijls liefelijk door. Daarenboven lag de schuld zowel bij de Rechters als bij de Partijen. Met minder voorbarigheid van Huy te Renix, meer voorzichtigheid van Jan Willemsz, meer te gemoetkoming van D. Philips, minder partijdigheid van de Stichtschen, zou de zaak beter afgelopen zijn. Wat de Hoofden bedreven, kan men ook niet wijten aan het algemeen. Als Tinnegieter, Egbert Kuiper, Hans Busschaert en J. van Ophoorn het vuur van tweespalt aanstaken of onderhielden door hun drift of onverzettelijkheid, daarvoor moest het gehele Genootschap, merendeels onschuldig, boeten. En koos men geen Partij, dan werd men, even als Zierikzee, door de beide Partijen in de ban gedaan. De voornaamste schuld lag bij enige weinige Hoofden, aan wie men als Leraars of Oudsten veel gezag toekende, in het bepalen van kerkelijke verordeningen, die niet het wezen der Godsdienst zelve betroffen. Te gelijk schenen echter deze bepalingen wel van zo veel gewicht, dat men niet onverschillig blijven mocht. Maar ook de schuld, bij wie wij deze dan mogen zoeken, zal hen minder zwaar drukken, als wij letten op de geest dier eeuw en op het beginsel, waarvan de Doopsgezinden uitgingen. Verdraagzaamheid werd toen algemeen weinig geoefend. Gelijk men dit zag tussen de Luthersen en Hervormden, om van de Roomsgezinden tegen de Protestanten niet te spreken, zo zag men dit bij de Hervormden zelve, kort daarna, toen de Remonstranten door het Synode te Dordrecht werden veroordeeld. Zo zag men het ook bij de Doopsgezinden. Gelijk wij dus niet meer redenen hebben, om op de enigheid onzer Vaderen te roemen als zij, zo willen wij dit even nederig erkennen en betreuren. Maar ook hierin zijn alle Protestanten, om van ter zijde op een vroegere beschuldiging terug te komen, wel iets te verontschuldigen. Bij een meer werktuigelijke Staats-Godsdienst, zo als wij die der Roomsen mogen beschouwen, kon de vrede veel gemakkelijker bewaard blijven, dan bij een zodanige, die verstand, hart en geweten, de gehelen mens, in aanspraak neemt, gelijk de Protestantse, onder welken vorm zich deze ook moge vertonen. Voegt daarbij, de tijd vol onlusten en beroerten, waarin men nog geen gelegenheid vond, om alles bedaard te overleggen en te beoordelen; een tijd, waarin men nog niet op zijn gemak kon spreken over de voortreffelijkheden of gebreken van een gebouw, hetwelk men voltooid had, maar waarin men nog op het ijverigst met bouwen bezig was. Als nu de een geraden vond af te breken, wat een ander voltooiën wilde, naar welk een plan of schets moest men dan te werk gaan? En zij hadden een schets in hun hoofd; zij werkten volgens de regel van de Heilige Schrift. De regel was goed, maar werd niet door allen eveneens of goed begrepen (97).

Het was inderdaad het beginsel der Doopsgezinden, om van de regel der H. Schrift uit te gaan. Zij stelden voor vast, de Christelijke vrijheid, met onderwerping alleen aan het gezag der Heilige Schrift, en de zuiverheid der Christelijke Kerk. Het Doopsgezind Genootschap werd altijd door het streven naar Christelijke vrijheid gekenmerkt (98). Dat streven was een sterke spoorslag geweest, waarom zij zich aan het dwangjuk der Roomse Hiërarchie onttrokken. Daarom ergerden zich nu sommigen aan het Verbond der vier Steden, omdat het aan hun Christelijke vrijheid en het gezag der Heilige Schrift scheen te kort te doen, en de andere verdedigden het alleen op die grond, door te zeggen, dat zulks het geval niet was. Daarom onderwierpen zij zich ook node aan het gezag van menselijke rechters, en stelde zelfs Huy te Renix onder het Compromis bij zijn naamtekening, dat zij zich hier, om alle vredes wille, te buiten gingen. Daarom konden ook geen menselijke rechters, ofschoon zo geachte Oudsten, ja een D. Philips niet, de zaak ten einde brengen. Zo werkte het een met het andere mede, om de zaak in geschil te doen blijven, en zo kon zelfs een goed beginsel, verkeerd gewijzigd, een verkeerd gevolg hebben en kwaad werken. Eveneens was het met het andere

beginsel, de zuiverheid der Christelijke Kerk, gelegen. De Kerkelijke tucht was bij de Doopsgezinden gestreng, en zij moest dit wezen, opdat het

(97) Dit kwam niet door gebrek aan geleerdheid, gelijk men weleens gedacht heeft. Wel is waar, zagen onze Vaders zeer weinig, ja te weinig daarop, ofschoon ook dit een gevolg was van hun denkbeelden omtrent de vereisten voor Gods Koninkrijk, maar mannen als D. Philips en L. Gerrits z waren niet van geleerdheid, van Ceulen, L. Bouwens en vele andere niet van scherpzinnigheid en gezond verstand ontbloot. In zulk een geval als dit, zou hen ook de grootste geleerdheid hebben kunnen doen dwalen, of althans de dwaling niet verhinderd hebben. Zie ook Doyer, leerrede op de 6 Dec. 1835, bl 14 en 15.

(98) Men zie van Pesch, leerrede over dit onderwerp, uitgesp. de 6 Dec. 1835.

Genootschap door des zelfs vijanden niet gelasterd werd. Waaraan zou men het beter kunnen zien en beoordelen, dat zij niet het zelfde volk uitmaakten met de Munstersen en andere zedeloze en oproerige sekten, waarmede men hen toch genoeg verwarde, dan daaraan, dat zij een stil en vroom leven leidden in de lande, en op het ijverigst zorgden, dat generlei smet of blaam op één hunner Broeders of Zusters kon worden geworpen? Het was dus zowel belang als verplichting, voor de zuiverheid der Kerk te zorgen. Als belang werd hun dit door de tijdsomstandigheden voorgeschreven, als verplichting door Gods Woord, waarin zij als in een spiegel het beeld van zulk een zuiver Godsrijk op aarde zagen schitteren. Men heeft weleens gezegd, dat zij in dit beginsel zelf te overdreven waren, omdat er geen zuivere Kerk of Gemeente op aarde wezen kan. Maar men kan, b. v. bij Dirk Philips, zien, dat zij dit ook niet vorderden. "Naar de uitwendige mens, zegt hij, zo zijn de Christenen vleselijk gezind, maar naar de inwendige zijn zij geestelijk gezind. Die vleselijke aard moet van de Geest Gods overwonnen worden: nochtans zo behoudt vlees en bloed zijn aard, zolang als 't leeft. Daarom, al is iemand de Geestelijken en Goddelijke aard al deelachtig geworden, zo blijft hij nochtans gebrekkelijk en zinnelijk, want hij blijft een mens, hij is vlees en bloed." enz. (99)

De Doopsgezinden bekenden dus wel hun zwakheid, maar wilden dan toch met Paulus jagen naar het doel der volmaaktheid. Zo wilden zij ook hun gemeentelijke Verenigingen hebben. Zij rukten het onkruid niet uit, opdat zij niet misschien met het onkruid ook de tarwe uittrokken, gelijk zij de Roomsen in deze dwaling zagen vallen, maar zij vermeden het onkruid, zoveel zij konden. Vandaar de mijding en de ban, oorspronkelijk door hen ingesteld niet tot verderf, maar tot behoud der mensen, gelijk ook Menno wilde. Is het echter te verwonderen, dat zij in zulk een tedere zaak, waarvoor toch ieder wel de Kerkelijke tucht erkennen zal, niet altijd het juiste midden hielden? En als zij naar een van beide zijden overhielden, te zacht somtijds of te gestreng konden handelen, is het dan te verwonderen, dat zij, in hun omstandigheden en met hun denkwijze, tot te grote gestrengheid vervielen? Hierin ligt dan ook de grond van hun scheuring. Die grond was geen verschil omtrent Godsdienstige waarheden of leerstellingen des Christendoms. Tij

(99) D. Philips, Enchiridion, bl. 164.

dens de vergadering te Embden, in 1578, waren de Friezen en Vlamingen nog geheel gelijkdenkende in de geloofsleer. Met volle recht wordt dus in de Brief tot Vreedbereydinge (achter het Olijf-Tacxken, bij mij bladz. 30) geschreven: "dat wy smertelyck beuinden, de scheydinghe onser Voor-Ouders in voorgaende tyden niet en zy gheschiet om sulcke strafbaer oorsaacken, maer is geweest door kleyn verstant, quaet onderrecht of blinden yuer, malkandere, om enige misverstande ende particuliere doolinghen, feylingh in woorden, struyckelingen, kleyne verschillen, of ongelycke gesichten, het ware gelooue ende godzalige wandel niet wegh nemende" enz. Eerst in volgende jaren, toen er reeds dikwijls pogingen tot

herstel van de vrede waren aangewend, zag men de een Partij door meer onbekrompene en zachte, en de andere door meer nauwgezette en gestrengede denkbeelden zich kenmerken, en werden de beide Partijen ook nog onderling in Fijnen en Groven of Ouden en Jongen onderscheiden. Toen eerst kwamen de punten van geloof in aanmerking.

Zo lezen wij bij P. J. Twisck in zijn vreed's beletsel, bl. 2 en 6: "waert saeck, waerde vrienden, dat die staet der gedeelde gemeente stont, als zy in de jare 1576 dede, toen u. 1. mannen en onse op de grote vredehandel tot Hoorn, omtrent 8 jaar (100) na de scheur vergadert waren, alwaar onse voorgangers u. 1. mannen een goede schriftmatighe presentatie, na ons verstand deden, gelyk als sy oock in haer representatie a° 1578 de 22 may ghedaen hebben, wy soudon van herten mede stemmen, waert moghelyck, om die gedeelde gemeente na de wille Godts te helen."

Hierop volgen de redenen, waerom de Friezen nog niet met de Vlamingen verenigen kunnen, nl.: 1. vermits Claas Claas z (101) in zijn brief, a° 1613, hen grotelijks geërgerd had, doordien hij de ban zo gestreng niet stelde als zij; 2. naardien de Vlamingen te Schiedam met de Hoog-Duitsen of Overlanders (*die volgens Twisck dwaalden in de rechte kennis van de persoon van Christus*) in één huis predikten; 3. omdat de Vlamingen ongestraft lieten dezulken, welke met een Lid der Hoog-Duitse Gemeente huwden, en 4. dewijl zij in de kleding te veel toegaven.

(100) Nauwkeuriger gezegd, moet dit zijn 10 jaar.

(101) Leraar te Blokzijl, vooral beroemd door zijn Bekentenisse van de voornaemste stucken des Christel. Geloofs ende der Lere (als antwoord op H. Faukelii, Babel der Wederdopers); Utrecht, 1650.

Hij kan er dus ook geen nuttigheid in zien, om met de Vlamingen in vredes-onderhandeling te treden "vresende, dat wy daer mede zouden glyden ofte gheleydt worden van die Fondamenten en de leringhe, die wy uyt der schrift by de gemeente gevonden hebben, waer wyse met al onse vermoghen oock hopen te behouden en connen met niemandt verdraghen, die met ons in gheen een ghelove en leringhe staen. Was getekend Hoorn, 27 Sept. 1627," enz.

Ook aan de punten, welke Twisck hier opgeeft, kan men zien, hoe gering het verschil in de gelove was en hoe zij eigenlijk, met overdrevene bekrompenheid, slechts bijzaken betroffen. De grond van dat verschil was wezenlijk niets anders dan de ban, de overal op toegepaste ban. Wij zien dit terstond, zowel bij de eerste afscheiding der Franekers, Waterlanders, Schedemakers en Hoog-Duitsen, als bij het ontstaan der twist tussen de Vlamingen en Friezen, van dat men Ebbe Pietersz wegens leugentaal en bevordering van onrust de ban waardig keurde, totdat J. van Ophoorn allen bande, behalve zijn huisvrouw en zich zelve. En ook hier zien wij dus de verkeerde toepassing en overdrijving van een goed beginsel. Mocht dit alles slechts tot onze waarschuwing alsoo geschied en beschreven zijn. Mochten wij uit de dwaasheid van andere voor ons zelve wijsheid leren. Een rijk, dat in zich zelf verdeeld is, kan niet bestaan. Dit is een les van onzen Heer voor elke Gemeente, voor ons gehele Genootschap, voor alle Protestanten, voor alle Christenen!

Wij hebben dit Hoofdstuk ten einde gebracht. Het pad, dat wij onze Vaderen zagen bewandelen, was dikwijls donker en droevig. Wel mochten wij ons verblijden, dat het schijnsel van Gods eeuwig licht straalde in hun harten, maar de grond waar zij traden was met tranen en bloed doorweekt. Wij worden nu op een nieuw veld overgebracht. Geen kerkers noch schavotten meer voor Frieslands Doopsgezinden! Hoe zal verder hun lot en toestand zijn

en hoe zullen zij zich gedragen? Dit zullen de volgende tijdperken, die nu ter ontwikkeling voor ons liggen, ons moeten leren.

HOOFDSTUK III

Van de bevestiging der Hervormde Kerk, als alleen openlijk in Friesland geduld, in 1581 tot het verlenen van Godsdienstvrijheid aan de Doopsgezinden, in 1672.

Toen Philips van Spanje bad: "o God! bewaar mij voor altijd in die gedachte, dat ik geen Heer wil zijn van hen, die U, o Heer, verwerpen!" (1) toen had hij wel niet gedacht, dat het vasthouden en doordrijven van dit stelsel, op zijn wijze uitgelegd, hem zijn beste Nederlandse gewesten kosten zou. Het misnoegen van de Groten, de Edelen en het Volk tegen zijn gewetens-dwang; de maatregelen, die hiertegen genomen werden; de worstelstrijd voor 's Lands vrijheid, tegen Alva begonnen; de heugelijke uitkomst van die strijd, welke geheel Europa verbaasd deed staan, - dat alles is aan mijne Lezers te zeer bekend en ligt te veel buiten mijn onderwerp, dan dat ik het te dezer plaatse opzettelijk zou ontwikkelen. De stem tegen 's Konings willekeurige verdrukking, die eerst in Brabant, Vlaanderen en Holland opging, vond bij de vrijheidsgezinde Friezen spoedig weerklank. Een onberadene beeldenstorm, die de goede zaak slechts kwaad doen kon, werd in 1566 en 1567, van de zijde der Staten zelve, door ernstige onderhandelingen met de Stadhouder Aremborg, over het stuk van de Godsdienst, gevolgd. En ofschoon de laatstgemelde de Roomsgezinden nog weer voor een korten tijd deed zegevieren, de moeilijkheden, welke hij bij die onderhandelingen ondervond, en zijn veroordelen van acht-entertig geestelijke personen, tot de Roomse Kerk behorende, bewijst genoeg, dat de algemene geest slechts tijdelijk voor het geweld terugweek (2). Niet anders ging het in 1568, toen

(1) *Strada*, de Bello Belg., dec. 1, lib. 1, pag. 106.

(2) *Charterboek*, 3de dl., bl. 707, 709 enz.; *Winsemius*, Chronique, bl. 534 enz.; *van Wijn*, 6de dl., bl. 64; *F. Sjoerds*, Beschrijv., 2de dl., 2de st., bl. 694—707; *Brandt*, 1ste dl., bl. 365, 405, 436; *Ypeij en Dermont*, 1ste dl., bl. 198, 210.

zeer vele burgers van Leeuwarden onwillig waren, tegen Graaf Lodewijk van Nassau, die zich met een vliegend legertje in Groningerland geworpen had, dienst te nemen, noch ook de eed wilden doen van trouw aan de Koning, en de verbondenen niet voor vijanden wilden verklaren (3). Men kon zien, dat de Friezen slechts op een gunstige gelegenheid wachtten, om de pogingen van Prins Willem van Oranje, tot herstel van 's Lands vrijheid, met kracht en ijver te ondersteunen. Men weet, dat het sein van gewapenden tegenstand, door Graaf Lodewijk op de vlakten van Heiligerlee gegeven, gevolgd werd door de pogingen der Water-Geuzen, en de inneming van de Briel en Vlissingen, in 1572, had ook hier de gemoederen zodanig in gisting gebracht, dat een plakkaat, gegeven om niets met de overweldigers dier beide steden te doen te hebben, zeer nodig was. Vruchteloos verbood men echter, wat men niet meer stuiten kon. Talrijke schepen der Water-Geuzen kruisten op de Zuiderzee en de Wadden, zetten volk aan land of namen de mensen op, maar dat de omstandigheden het medebrachten. Ernstige samensolingen van vrijheidsgezinden grepen er te Leeuwarden, op de Joure en elders plaats, en nog in dit zelfde jaar 1572 ontnam Frederik van Bronckhorst, heer van Wedermormter, met behulp van enige Friese Edelen, Sneek, Bolsward en Franeker aan de Stadhouder des Konings. Graaf Joost van Schouwenburg kwam nu, als de eerste Stadhouder van de Prins van Oranje, in Friesland, terwijl de zee schoon gehouden werd door Doecke van Mart en a, als Admiraal, en Wijbe van Groustins, als Vice-Admiraal der provincie. Men streed met afwisselend krijgsgeluk: want ook de Spanjaarden hadden vooral in Casper de Robles, heer van Billy (aan wie Frieslands bedijking zoveel te danken heeft), een dapperen veldheer

gevonden. Een natuurlijk gevolg van deze woelingen en gevechten was, dat de aandacht der Roomsgezinden enigszins van ons Genootschap werd afgeleid en op de nog groteren, ook door de gewapenden tegenstand meer gevaarlijke aanhang der Hervormden werd gevestigd. Vandaar, dat de komst van Alva in ons vaderland niet nog aan meer Doopsgezinden het leven heeft gekost, zo als anders wel te duchten stond; vandaar, dat wij, na 1574, geen Martelaar meer in Friesland ontmoeten. De Spanjaarden kregen de handen met de Geuzen zo vol,

(3) Winsemius, *Chronique*, t. a. p., bl. 541.

en niet slechts de verbittering, maar ook de tegenstand werd zo algemeen, dat er geen gunstige gelegenheid meer bestond om de Doopsgezinden tot bijzondere slachtoffers van het geloof uit te kiezen. Wij mochten dus adem scheppen, ook reeds te midden van de vrijheidskamp.

Deze gunstige verandering van toestand, waarin onze Vaderen zich mochten verheugen, werd zeker door de daarop volgende verdragen nog aanmerkelijk verbeterd. Vooreerst, door de zogenaamde Pacificatie van Gent, in 1576 gesloten, waarbij bepaald werd, dat iedere provincie de zaken van Godsdienst zoude handhaven, maar dat het tot rust des volks het best zou geoordeeld worden, en waarin nader werd aangedrongen, dat men aan de een zijde de uitoefening der Roomse Godsdienst op generlei wijze hinderlijk mocht zijn, terwijl men aan de andere zijde de plakaten, eertijds uitgegeven op het stuk der Ketterij, mitsgaders de keuren over hals zaken, door de Hertog van Alva gemaakt, zou staken, totdat bij de Algemene Staten daar anders in voorzien werd. Daar echter deze provincie toen nog merendeels op de zijde der Spanjaarden was, moest de invloed dezer Pacificatie in Friesland zeer beperkt zijn. Meer gevolg had de Religions-vrede, in 1578 te Antwerpen gemaakt, min of meer een bevestiging der Pacificatie, maar waardoor de Hervormden en Lutheranen beide ook kerken van de Roomsgezinden ontvingen (4). Deze vrede werd in Friesland aangenomen en de approbatie en publicatie van dezelve door de Aartshertog Matthias, toen het schild waarachter Oranje schuilde, bevestigd (5). Intussen ging de zaak der Hervormden hier steeds meer vooruit en werd door onderscheidene besluiten der Staten van Friesland ijverig ondersteund (6). En met de Unie van Utrecht, in 1579 gesloten, in 1580 door Friesland getekend, verkreeg de vrijheid van Godsdienst nog meer steun. De Pacificatie en Religions-vrede werden daardoor in volle kracht en werking gebracht, en er werd wel inzonderheid gedrukt op het punt, dat men niemand wegens geloofs zaken mocht onderzoeken noch vervolgen. Wij zien in al deze stukken geen bijzondere melding van de Doopsgezinden maken. Wel is waar, dat zij, onder een wet staande en dezelve gehoorzamende, tevens de voorrechten en bescher-

(4) E. van Meteren, *Nederl. Historien*, 3de dl., bl. 176. Van bl. 166-175 aldaar, vindt men de letterlijken inhoud van dezen vrede.

(5) *Charterboek*, 3de dl., bl. 1220.

(6) Ypey en Dermout, 2de dl., bl. 61; Aitzema, *herstelde leeuw*, bl. 13.

ming van die zelfde wet mochten verwachten; maar de geest van die tijd bracht het mede, dat de beide hoofdsoorten der Godsdienst-leer, die der Roomsen en On-Roomsen, als zij niet uitdrukkelijk en met name gehandhaafd werden, gerekend konden worden, elkander uit te sluiten. Dit kan in bijzonderheden bewezen worden door de Gentse Pacificatie, tot welke de meeste Roomsgezinden aanvankelijk niet wilden toetreden, omdat daarin over de handhaving der Roomse leer niet uitdrukkelijk gesproken werd. Hun bezwaren werden wel weggenomen door een Unie van Brussel, maar nu klaagden weer de Hervormden om de zelfde reden. De Religionsvrede van Antwerpen zorgde voor beiden, en zo ook de Unie van Utrecht, ofschoon, zo als ik gezegd heb, de Doopsgezinden niet met name worden genoemd. Derzelve geest en bedoeling werd echter, gelijk meest overal, zo ook

in Friesland, in een algemeen en liberalen zin, ten opzichte der Doopsgezinden, opgevat. Men hield het er voor, dat zij in die strekking van onbeperkte verdraagzaamheid van zelf werden begrepen. Zóó was althans het gevoelen van Prins Willem, die gaarne aan allen vrijheid van Godsdienst toestond (7). Wij vinden ook geen enkel spoor, dat de Doopsgezinden omtrent dezen tijd de geringste vervolging hebben te lijden gehad, behalve in Zeeland, te Middelburg, waar Willem van Oranje, als hun Beschermers tegen de Hervormden, krachtadig in de bres sprong (8). Gelijk in zijn schrijven aan het Bestuur te Middelburg, waarin de Prins betuigde, dat de Doopsgezinden 's Lands vrijheid, met schatting, contributie en andere lasten te dragen, niet

(7) 's Prinsen gedrag in dezen is onlangs meesterlijk verdedigd door W. Broes, in zijn stukje: Willem de eerste, in betrekking tot de scheuring der zeventien verenigde Nederl. Gewesten, Amst. 1831, waarin hij vooral in het licht stelt: "het beleid van Willem I in het aanvoegen van de nauwe Utrechtse Unie tussen zeven Gewesten tot de bredere vereniging van de zeventien, welke bij de Gentsche bevrediging was overeengekomen." Men zie ook vooral van der Vynckt, *Histoire des troubles des Pays-bas, sous Philippe II*, tom. III, chap. 3, alsmede de fraaie Lofreden van Willem I, van de Heren Lulofs en Spandaw.

(8) Men zie onder andere een belangrijk stukje van G. Blauw, Leraar der Doopsgezinden te Wormerveer, in 1765 geschreven, onder de titel van: Brief aan de Heer R. behelzende een antwoord op de drie volgende vragen: of Prins Willem I en de Staten door de oorlog tegen Philips vrijheid van Godsdienst beoogd hebben, of de Doopsgezinden deze vrijheid van toen af hebben genoten en nog genieten, of de Doopsgezinden vrijheid en bescherming hebben verkregen, op hun Belijdenissen of op een van deze? (Uitgegeven te Amst. bij A. van der Kroe.)

zonder groot perikel huns lijfs en levens, hadden helpen winnen, zo deed Oranje zich ook, in een gesprek met Aldegonde, als een Beschermers der Doopsgezinden kennen. Al degene was door sommige Hervormde Predikanten opgezet, om de vrijheid der Doopsgezinden bij de Prins te beperken, maar hij meldt zelf in een brief aan de Predikant C. Heidanus, hoe zijn pogingen mislukten.

"De Prins, schrijft hij, antwoordde scherp genoeg, dat hun ja voor eed zoude verstrekken, en dat men hierop niet verder moest dringen, tenzij wij metéén wilden bekennen, billijk te zijn, dat de Papisten ons tot een Godsdienst dwongen, die tegen ons geweten streed enz. De Prins voorwaar heeft, eensdeels van zijnen, eensdeels van der Staten wege, met mij gekeven, alsof men daar over uit ware, dat de kerkelijken zich de heerschappij over de consciëntie zouden aanmatigen, en alsof zij poogden, zich alle andere, door hun wetten en instellingen, te onderwerpen" (9). Dit geschiedde in 1577. De oorzaak van deze gunstige gezindheid des Prins was niet ver te zoeken. Niet alleen toch, dat de Doopsgezinden zich als goede ingezetenen deden kennen, die gemene zaak maakten met de Hervormden, maar zij hadden hem ook dadelijke bewijzen van hun belangstelling in zijn edele pogingen geschonken. Terwijl sommige Hervormden hem niet met geldelijke bijdragen wilden ondersteunen (10); andere minder opbrachten, dan zij hadden beloofd (11), offerden de Doopsgezinden gaarne van het hun voor hem op. Want toen hij in 1572 bezig was met het inzamelen van gelden, om daarmee de soldij aan zijn leger te kunnen voldoen, schreef hij ook een brief aan Pieter Willemsz Boomgaart of Bogaert, die vroeger Doopsgezind Leraar te Monnikendam was geweest, maar zich nu, wegens de vervolging, te Embden onthield. Deze kreeg f 1060 bijeen; een goede som, als men de omstandigheden dier tijden en van de Doopsgezinden in het bijzonder, in aanmerking neemt. Vergezeld van een Dirk Jansz Kortenbosch, bracht Bogaert de Prins deze penningen, niet zonder levensgevaar, in zijn leger

te Hellenrade, bij Roermonde, hij begeerde de teruggave niet, maar alleen 's Prinsen vriendschap, welke Oranje hem toezei (12).

(9) Hooft, bl. 464; Brandt, 1ste dl., bl. 588; Blauw, t. a. pl., bl. 26. (10) Brandt, 1ste dl., bl. 453. (11) De zelfde, bl. 492. (12) De zelfde, bl. 525; Blauw, bl. 25. Volgens een Manuscript, bij de Doopsgezinde Gemeente te Harlingen, is daar lange tijd bewaard geweest

Wanneer wij dit alles bedenken, dan moet het ons enigszins bevreemden, de Prins in 1581 een besluit te zien nemen, hetwelk zo zeer tot nadeel van ons Genootschap in Friesland heeft gestrekt. Wij bedoelen de Ordonnantie, door hem de 7^e April van dat jaar, te Harlingen (de enige maal, dat hij in deze provincie geweest is) gegeven. Dezelve is gemaakt op het stuk van Justitie, Politie, Kerk- en Krijgshandeling, en het VIIde artikel daarvan luidt als volgt: "Voor soo veel aangaet 't Poinct van de Religie en de Politie, sullen wy onderricht zynde van de gebreken ofte misusen van dien, by advijse van de Staten en de Raedt Provinciael van desen Lande, alsulcke ordre daer in stellen, als tot vrede, eendracht, voorspoet, welvaart en de conservatie van de Inghesetenen van de Lande bevonden sal worden te behoren; midts dat middeler-tyt geen exercitie van enighe andere Religie binnen desen Landen ghedaen ofte ghebruyckt en sal worden, dan van de Ghereformeerde, by allen de Provincien onder die naerder Unie staende, aenghenomen" (13). Het is wel zoo, wanneer wij met alle bijzondere omstandigheden, die toen hebben plaats gegrepen, bekend waren, dan zouden wij welligt moeten zeggen, dat de Prins niet anders handelen kon; hetzij, om der Staten, of der Hervormde Predikanten, of der Luthersen, of der Roomsens wille, of om alle te samen. "Onze XIXe" eeuw, zegt Broes, kan voor het gelijke Godsdienst-recht nog weinig rijp schijnen te wezen. Hoe zou het dan in de XVIe eeuw geweest zijn, en wel in het (toen) onrustige Nederland? – Godsdienst-verdraagzaamheid, welke, aan één belijdenis de rang latende, aan de andere belijdenissen onbelemmerde vrijheid vergunt, zij wel niet het beste ten aanzien van recht, zij levert echter weinig minder goeds op, buiten twijfel veel meer rust en eensgezindheid, en was althans, zou ik menen, het maximum, hetwelk van de XVIe eeuw te

Autentique Copia Copiae op zegel van: 1) een brief van Prins Willem aan P. W. Bogaert, met verzoek, om met D. J. Kort en Bosch enige penningen ten behoeve der gemene zaak te verzamelen en aan de Prins te bezorgen; van de 15 Mei 1572, te Dillenburg; 2) een recipis, door de Prins in het veldleger te Hellenrade, bij Roermonde, gegeven aan bovengemelde personen, van een som groot f 1060 –; de 29 Juli 1572; 3) een brief, door Bogaert in Augustus 1606 uit Monnikendam geschreven aan C. P. Hooft, Burgemeester te Amsterdam, behelzende enige klachten over kwade behandeling van de Regering te Monnikendam, verzoek om voorspraak en beroep op 1) en 2). Mocht iemand gemelde Copia kunnen vinden en mededelen, hij zou der geschiedenis een dienst doen. (13) Winsemius, Chronique, bl. 700.

eisen viel" (14). Ook was de Ordonnantie van Harlingen slechts provisioneel genomen, maar de openlijke afzwering des Konings, die er nog in dit zelfde jaar op volgde, gaf er vastheid aan, en de Prins, in 1584 door een moordenaar dodelijk getroffen, heeft niet lang genoeg geleefd, om een voorgenomene herziening en verandering te bewerkstelligen. Zulk een verandering kwam ook ten onzen opzichte niet tot stand, vóór het jaar 1672; gelijk wij later zullen zien (15). De scherpzinnige Broes merkt aan en staft het door verscheidene voorbeelden, dat de staatkunde van 's Lands Regering vroeger medebracht, om de verdraagzaamheid der toen heersende Hervormde Kerk, omtrent de anders-denken, meer in de daad dan in de naam te doen bestaan, en dat dus deze verdraagzaamheid dikwijls groter was dan zij scheen te zijn (16). Ook de eerste jaren na 1581 bevestigden dit ten opzichte van de Doopsgezinden, ofschoon men hierbij in aanmerking nemen moet, dat de provincie toen nog geenszins van vijanden gezuiverd was, terwijl de Boxummer-slag, in 1586 ten voordele van de Spanjaarden uitgevallen, Friesland bijkans weer had doen kentelen. Maar hoe dit zij, niet alleen was het aantal der Doopsgezinden in Friesland, ten zelfden jare 1586 zo groot, dat

zij nagenoeg een vierde gedeelte der gehele bevolking van de provincie uitmaakten (17), gelijk ik vroeger ter loops meen te hebben aangemerkt, maar zij genoten ook van de zijde des Bestuurs rust en vrede. Zij hadden wel geen vrijheid, om openlijk te vergaderen, maar hun werd bij oogluiking toegestaan, elkander binnens-kamers, zo als het heette, te vermanen, te leren en te bemoedigen. Pieter van Ceulen erkent zelf, in zijn Dispuut, het jaar 1596 te Leeuwarden gehouden: "dat deze onze loffelijke Overheid ons tot nog toe de vrijheid van Religie

(14) Broes, Willem I in betrekking tot de scheuring enz., bl. 19, 20. (15) Het besluit van 1581 verkreeg een nieuwe sterkte door een besluit der Alg. Staten, in 1583 te Utrecht genomen, dat de openbare leer of uitoefening van geen andere dan de Gereformeerde Godsdienst in de verenigde provinciën zou worden toegelaten. Bor, 18de boek, bl. 35; Hooft, bl. 872; Trigland, Kerkhistorie, bl. 964. Ypey en Dermout vatten echter dit besluit op als een vriendschappelijke overeenkomst, die geen kracht van algemene wet verkreeg. T. a. pl., aant. 1ste dl., bl. 107. De Ordonnantie van 1581 werd in Friesland als' een wet gevolgd. (16) Broes, de Kerk en de Staat, 4de dl., 1ste st., bl. 11, 13, 15, 16, 18 en 60. (17) Van Reyd, bl. 70; Hooft, bl. 1060. Misschien openbaarden zich nu nog vele, die zich in de Spaanse tijd schuil gehouden hadden.

in alle goedigheid en beleefdheid vergund heeft" (18); en "dat wij der Overheid gaarne onderdanig zijn willen en ook nooit onwillig bevonden zijn, haar te gehoorzamen in hetgeen dat wij verstaan kunnen niet strijdig zijnde tegen Gods Heilig Woord, en vertrouwen ook aan de almachtige God, die der Koningen, Vorsten en aller Overheidsharten in zijn hand heeft, haar in dat zelfde voornemen te laten, gelijk wij onder hare genadige bescherming duslang in alle onderdanigheid gezeten hebben. Dat wij onder onze loffelijke Overheid onze consciëntie nog in vrijheid mogen beleven enz. (19)

Hoe rustig onze toestand in die eerste jaren echter zijn mocht en hoe veel verbeterd, wanneer men dezelve vergelijkt met de vroegere, onder het Spaanse bewind, wij moesten, als bij oogluiking geduld, vele voorrechten missen, die de Hervormde Kerk, als heersende, genoot. Dat de laatstgemelde de heersende, ook boven de Lutherse geworden was, had zij grotendeels te danken aan Prins Willem van Oranje, die in 1573 openlijke geloofsbelijdenis van hare Godsdienst-leer had afgelegd. De Staten der gewesten en de Regenten der steden volgden het voorbeeld van zulk een voorganger en de geringeren werden op hun beurt sterk door het voorbeeld van de groten in de lande getrokken, gelijk Ypeij en Derm out zeer menskundig bij deze gelegenheid hebben ontwikkeld (20).

De Doopsgezinden hadden ook toch niet wel kunnen verwachten, dat in deze tijden van beroering hun vreedzame Godsdienst-leer, die het zwaard en het overheidsambt schuwde, een Godsdienst van staat zou worden, noch zal ook de eerezucht dier meestal eenvoudige mensen zich zo verre hebben uitgestrekt, dat zij hun denkbelden daarover lieten gaan. Hun begrippen, aangaande het Godsrijk op aarde, brachten het anders mede. Gewetens-vrijheid en de ongestoorde uitoefening van hun leer en eredienst, dit was alles, wat zij van de Staat verlangden. Mocht men hun dit slechts hebben toegestaan; maar de geschiedenis leert ons, inzonderheid ten opzichte van Friesland, het tegendeel. Het is zoo, gelijk Broes betuigt, dat de Doopsgezinden de kerkelijke verdraagzaamheid niet altijd hebben genoten, zonder gekweld te worden (21).

Deze kwellingen kwamen niet zo zeer van de zijde des Bestuurs of des volks, als wel van de zijde der **Hervormde Predikanten**. Vóór wij hieromtrent bijzonderheden mededelen, die

(18) Protocol van Leeuwarden, bl. 17. (19) Het zelfde, bl. 438. (20) T. a. p., 1ste dl., bl. 201 en 329. (21) T. a. pl., bl. 16.

uit een geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland niet kunnen achterblijven, zullen wij enige aanmerkingen vooraf laten gaan. Wij zullen ons hiermede zo veel mogelijk, op het rechte standpunt van beoordeling plaatsen; het gedrag van de Hervormde Geestelijkheid zelve zal ons alzo minder lakenswaardig schijnen dan het zich anders vertonen zou, en wij zullen nader blijven aan die waarheid en onpartijdigheid, waarmede men de geschiedenis onderzoeken moet. De Doopsgezinden werden algemeen door hun Protestantse medebroeders met enige minachting aangezien. Men hield ons, of voor afstammelingen der Munsterse Wederdopers, of zij, die beter wisten, waren ons ongunstig, omdat de Rooms en alle Protestanten weleens met de Munstersen verwarden; althans de laatsten hielden voor een erge soort van het zelfde algemene kwade geslacht. Men bleef ons dus nog altijd Wederdopers noemen. Ook werd onze leer verdacht gehouden van allerlei dwalingen, en nu kon men het niet begrijpen, hoe zulk een goed leven en gedrag, 't welk de Doopsgezinden leidden, met zulk een slechte leer, gelijk men meende, in overeenstemming kon staan.

Daarom zegt Hooft zeer juist: "'T schynt vreemdt, dat men 't op deze weerloze en wereldonwyze luiden, met dus een meer dan gemene bitterheit gelaaden had; ten zy datmen, tussen hen (hoe wel zy 't ongewaapend leeven voor een punt des geloofs houden) en d'overvallers van Amsterdam, d'inneemers van Munster, geen onderscheidt wilde maken, om dat zy, nopende 't stuk van de Doop, in een gevoelen staan; oft dat de geveinstheit hen naagaande, samt de uiterlyk ghezochte schyn van ootmoedt, en onnozelheid in kleding en gelaat, als verwyteende allen andere hun heilloosheit en vdelheit, de gemenen haat terghde" (22).

Nog een andere aanmerking dient vooral in het oog gehouden te worden. De geest was toen algemeen niet zeer verdraagzaam. Niet slechts Rooms en On-Rooms en waren op elkander verstoord, zo als de scheuring door de Hervorming van zelf medebracht; maar ook de On-Rooms en onderling hadden het hoofd van de eersten blakende ijver al te heet, dan dat men zou hebben kunnen verwachten, dat zij zich steeds gematigd zouden gedragen. Van de twisten der Doopsgezinden onderling hebben wij in het vorige Hoofdstuk melding gemaakt. Het ging de Hervormden onder elkander niet veel beter. De laatste vijf-en-twintig jaren waren het tijdperk der opkomst van

(22) Hooft, bl. 81.

de Hervormde kerk in Nederland, en wat is er de eerstvolgende vijf-en-twintig jaren, het tijdperk van hare vestiging, of slechts tot aan het Synode te Dordrecht, in 1618 en 1619, niet al gebeurd? Men leze de geschriften van die tijd, bij voorbeeld Vondel, en men zal bevestigd vinden, wat de geleerde Lulofs ergens zegt: "dat de XVII" eeuw nog in de weerschijn der vroegere Inquisitie-vuren gloeide en velen wel het Pausdom, maar niet de Pauselijke heerszucht en onverdraagzaamheid hadden afgezworen" (23). In die onverdraagzame geest, ook omtrent elkander, deelden de Hervormde Predikanten in Friesland niet het minst, waarover J. Arminius in 1608 klaagde in een brief, geschreven aan J. Drusius (24). Was men zodanig onderling gezind, hoe zou men het dan omtrent anders-denken zijn? Liet men zich in zulk een ijvergloed ontsteken, om mensen, die toch de zelfde Hervormde Belijdenis waren toegedaan, in het geloof te zuiveren, met welke ogen moest men dan dezulken aanzien, welke die Belijdenis verwierpen en van hun zijde zuiver in het geloof meenden te zijn? Waarlijk, het behoeft ons niet te verwonderen, dat de Hervormde Predikanten dus elke gelegenheid aangrepen, om de gewaande dwaalbegrippen der Doopsgezinden te keer te gaan, hen zelve

van die dwaalbegrippen te zuiveren en te brengen tot de Belijdenis, volgens de gevoelens van Calvinus (25).

Daar ik in de voorstelling van deze geschiedenis niet slechts zal trachten, onpartijdig te wezen, maar ook allen schijn van eenzijdigheid wens te vermijden, beroep ik mij ten opzichte van dezen ongunstige geest der Hervormden tegen de Doopsgezinden

(23) Mr. B. H. Lulofs, J. van de Vondel opgehelderd; de inleiding voor de Rommelpot van het Hanekot, bl. 318, en op meer andere plaatsen in deze keurige en smaakvolle uitgave, bezorgd te Groningen, 1838.

(24) S. A. Gabbema, epist. ab illustr. et claris vir. script. cent. tres, pag. 384: "jam velut deserentes vadimonium, etiam confessiones et catecheses, utpote a doctis viris conscriptas, variis judiciis adprobatas, temporis diuturnitate (incipiunt enim 40 annorum praescriptionem proferre) firmatas, sanguine martyrum corroboratas, tanquam traditiones, ad quarum normam scripturae explicari debeant, ecclesiis earumque ministris praescribere, non verecundamur. In vestra autem Fri-sia et Groningensi ditone hoc a nonnullis agi, non intelligo modo, sed et certe scio: inter quos praecipua nomina, D. Sibrandus (Lubbertus), Acronius Groningen sis et Bogerman nu s. Quo tandem abibimus, si sub initium Reformationis ad pontificium agendi morem ralabimur?" etc. Men vergelijke ook de klachten van Ypey en Dermout, t. a. p., 2de dl., bl. 291 enz.

(25) Deze afkeer van ons, zowel als meerdere overeenkomst in gevoelens, was de oorzaak, dat wij ons later aan de insgelijks vervolgde Remonstranten sloten, en deze aansluiting had weder meer afkeer van ons, bij de heersende Kerk, ten gevolge.

op Hervormde schrijvers van naam. In de reeds aangehaalde geschriften van Broes, Ypeij en Der m out wordt op verschillende plaatsen die vroegere geest erkend, en ook de laatste Kerkelijke geschiedschrijver in ons vaderland, B. Glasius, spreekt er niet anders over. "Zeer duur, zegt hij, moesten de Doopsgezinden het betalen, dat zij in enkele punten met de Wederdopers schenen overeen te stemmen en dat vele van hen, vooral van hun Leraars, van die verderfelijke aanhang afkomstig waren (26). Niet alleen moesten zij lang de zo algemeen gehate naam van Herdopers dragen, maar het was vooral op hen, dat de vervolgende wreedheid der Inquisitie zich mat woedde. Op de schrikkelijkste wijze werd met hen gehandeld en zelfs de Protestanten lieten zich door de waan, dat zij tot de Munsterse sekte behoorden, tot de buitensporigste haat vervoeren. - Lang, zeer lang hield het aan, vóór dat de stille reinheid hunner zeden niet alleen der menigte, maar ook meer ervarenen dezen waan ontnomen had" (27).

De gelegenheid tot tegenkanting werd der Hervormde Geestelijkheid in alle gewesten niet even gunstig aangeboden. Niet overal hadden zij de zelfden invloed bij de Staten der provinciën, en bij deze berustte eigenlijk de oppermacht over alle gewestelijke aangelegenheden. De Nederlandse Republiek vormde wel één lichaam, maar was samengesteld uit zeven provinciën, die ieder binnen hare grenzen hare bijzondere zaken naar eigen goedvinden bestuurde. Vandaar, dat de Staatsverordeningen voor de Kerk verschillende waren; anders in Holland en Zeeland dan in Friesland, en zo meer. In de een provincie kon men afkeuren, wat men in een andere goed vond. Zo werd later, bij de Hervormden zelve, B. Bekker in Friesland vervolgd, in Holland gunstig opgenomen en beschermd. Zo werd Prof. Roëll te zelfden tijde in twee provinciën als rechtzinnig begroet en in de overigen verketterd (28).

Uit die zelfde oorzaak kwam het voort, dat de Doopsgezinden in Holland veel gunstiger dan in Friesland werden behandeld. Van de meer verdraagzame

geest in eerstgemeld gewest geeft Blauw, in zijn' brief aan de Heer R., verscheidene treffende bewijzen. Zelfs de bijzondere steden mochten dikwijls hare eigene hoge Soevereiniteit uitoefenen, gelijk later in Holland ten opzichte van de

(26) Dit zou men echter, vooral ten opzichte van ons vaderland, misschien niet zeer gemakkelijk kunnen aantonen.

(27) B. Glasius, Geschiedenis der Christel. Kerk, 3de dl., bl. 394.

(28) Ypeij en Dermout, 2de dl., bl. 553 enz,

Remonstranten niet zeldzaam voorviel en ook de Doopsgezinden te Sneek en te Groningen tot hun nadeel ondervonden, zo als wij vervolgens zullen zien. Alles hing af van de onderscheidene inzichten der hoge Regering, in de bijzondere provinciën, en der Wethouderschappen in de bijzondere steden. De Predikanten hadden zich dus inzonderheid tot de Provinciale Staten te wenden. Wij zullen nu zien, welke pogingen zij bij deze hebben in het werk gesteld en hoe zij in dezelve zijn geslaagd. Het eerste, wat ons voorkomt, zijn zekere "Articulen, by de Dienaers ende Leraers der Kercken deser Landschappe, opten teghenwoordige Landsdagh aen de ghemene Volmachten van Oostergoo, Westergoo, Sevenwolden ende Steden, Staets-wyse binnen Franeker vergadert, overghegheven," in 1584, welke te vinden zijn bij Winsemius (29).

De tweede voorslag, in dezelve vervat, behelst: "dat de sekten, die in dezen tegenwoordige tijd zeer grasseren, tot nadeel der eenvoudige, door Christelijke middelen in derzelve loop verhinderd en zo veel mogelijk geweerd mogen worden." Het antwoord der Staten daarop is als volgt: "dat alle Kerken-dienaers en andere personen van dit Landschap een vrij gesprek en vrijen ingang in der sekten vergadering zullen hebben. Aan dewelke de Leraars van die (van de sekten) zonder confusie en met goede ordening, na voleinding der Predikatiën, gehouden zullen wezen te antwoorden op alles, wat men in hun doen en lering, hun zal willen met Gods Woord wederspreken en bestraffen." Een gevolg daarvan was, dat sommige Hervormde Predikanten binnen de vergaderingen der Doopsgezinden drongen en daar door twist redenen niet weinig stoornis en ergenis veroorzaakten.

Zo kreeg Huyte Renix, wie wij in het vorige Hoofdstuk als een der voornaamste Doopsgezinde Oudsten en als Leraar te Bolsward hebben leren kennen, moeilijkheden met de Predikanten van Stavoren en van Grouw, en Dirck Doedes, die bij het Dispuut te Leeuwarden als schrijver van P. van Ceulen en zitting had, onaangenaamheden met de Predikant van Borum (30). Andere Predikanten vonden goed, tegen ons te schrijven; zo als Corellius te Sneek, die in 1585 een traktaat uitgaf, hetwelk voornamelijk handelde over de H. Sacramenten, de ban en het gebruik van wapenen; en Idzar dus Nicolai te Franeker, die in 1592 een stukje het licht deed zien, getiteld: "Grondlijke onderwysinge tegen allerlei dwalingen der Wederdoperen." En dat zelfde besluit van 1584, door de Staten

(29) Chronique, fol. 744. (30) Protocol van Leeuwarden, bl. 29.

genomen, was de eerste aanleidende oorzaak van het gemelde Leeuwarder Dispuut, waarin wij de Hervormde en Doopsgezinde leer openlijk en plechtig tegen elkander op zien treden en horen verdedigen. De hoofdpersonen, die hier verschenen waren Ruardus Acronius, van de zijde der Hervormden, en Pieter van Ceulen, van de zijde der Doopsgezinden. Acronius was vroeger Rooms en waarschijnlijk Priester geweest (31). In 1572 was hij Predikant bij de Hervormden te Franeker (32) en sedert 1574 achtereenvolgens te Alkmaar, Bolsward en Cornjum (33). Hier staande, nam hij als hulpprediker ook

te Leeuwarden de bediening waar. Naderhand is hij naar Schiedam verroepen, waar hij in 1612 schijnt overleden te zijn. Hij was een man, ten hoogste met zijn godsdienstige begrippen ingenomen, en verklaart zelf, dat sommige Wederdopers het verschil tussen hen en de Gemeente Christi (de Hervormden) wel gering achten, maar dat zij toch in de meeste hoofdpunten van het Christelijk geloof zoveel verschillen, als de hemel van de aarde verscheiden is (34). Zelfs in zijn eigen Kerkgenootschap was hij heethoofdig, twistzoekenden onverdraagzaam, en betoonde hij zich als iemand, die het hoofd vol van geleerdheid, maar een onrustig hart had, waarvan men proeven bij Schoock, Ypeij en Dermout vinden kan (35). Deze man mengde zich in de vergaderingen der Doopsgezinden, waartoe het besluit van 1584 hem zeker vrijheid gaf. Of hij dit deed met geheel zuivere bedoelingen, of omdat hij, "ettelijke jaren te Cornjum gewoond hebbende, weinige Broeders tot zijn gemeenschap kreeg," zo als van Ceulen hem voorwerpt (36), zullen wij daarlaten.

In 1594 kwam hij in een vergadering van Doopsgezinden, welke gehouden werd ten huize van zekeren Johannes Gaukes, op het Wieuwland, en begeerde met de Leraars over het geloof te redetwisten. Maar allen stonden op en liepen weg, zodat hij alleen bleef en onverrichter zake naar huis moest gaan (37). Het zelfde gebeurde kort daarna te Cornjum, ten huize van zekere Jelmer Simons, waar toen I. IsBrandsz brouwer te Leeu-

(31) Het zelfde, bl. 44. (32) Naamlijst der Predikanten in de Class van Franeker, bl. 24. (33) Ypeij en Dermout, aant., 1ste dl., bl. 122. (34) Protocol, bl. 14. (35) Schoockii, de honis ecclesiast., pag. 655; Ypeij en Dermout, bl. 123. (36) Protocol, bl. 483. (37) Protocol, bl. 9.

warden en Vermaner bij de Doopsgezinden, het woord voerde. Beide keren, en vooral de laatste, schijnt dit niet afgelopen te zijn, zonder dat er aan Acronius enige smaadredenen werden toegevoegd. Hij verklaagde hierop zijn Partij bij de Staten, dat men niet tegen hem disputeren wilde en nog daarenboven beledigd had. De belediging zelve scheen echter niet goed door Acronius verstaan te zijn; en wat het disputeren betreft, daartoe werd I. Isbrandsz wel door een Commissie uit de Staten, voor welke zij verschenen waren, alsmede door Acronius, sterk uitgenodigd, maar hij weigerde het, zeggende, dat hij slechts een eenvoudig Wermaner en geen Leraar bij de Doopsgezinden was, en dat men ook geen grote vruchten van zulk een Dispuut kon verwachten, gelijk uit de afloop van de geloofshandel te Embden, in 1578, wel gebleken was. Acronius verzocht toen een Acte van al het gebeurde, welke hij, met een Voorrede, in druk gaf.

Op deze Voorrede, die enige beschuldigingen tegen de Doopsgezinden behelsde, antwoordde Pieter van Ceulen, met het aanbod om Acronius ten opzichte van derzelver inhoud nader te woord te staan (38). Nadat beiden, over en weer, enigen tijd omtrent deze zaak onderhandeld hadden; ook het Synode, te Harlingen gehouden, een verzoekschrift aan de Staten had ingediend, om te laten disputeren, en een uitnodiging der Staten aan de Partijen hierop gevolgd was, werden er eindelijk schikkingen, tot een groot en belangrijk geloofs-geding tussen Acronius en van Ceulen, beraamd (39). Acronius had nu een Partij gevonden, die niet te verachten was. Pieter van Ceulen was wel is waar reeds een grijsaard, bij de 70 jaren oud, ook onbedreven in de Griekse en Latijnse taal (40), maar een man vol geestkracht en ijver, niet ontbloot van veelzijdige kennis en van een verwonderlijke scherpzinnigheid. Van een en ander had hij vroeger de doorslaande bewijzen gegeven. een vergadering van Doopsgezinde Leraars te Embden (zie boven, bl. 110) had daar in 1578 een dergelijk geloofs-geding veroorzaakt, waarin van Ceulen zich als de beste spreker van onze zijde had leren kennen. Mannen, die anders over de Doopsgezinden van die dagen niet zeer gunstig

denken, gelijk van Gent en Meiners, komen hierin overeen. De eerstgemelde, die, als schrijver van de Doopsgezinde Partij, bij dat Dispuut tegenwoordig geweest is, betuigt,

(38) Protocol, bl. 12 en 18. (39) Protocol, bl. 13. (40) Protocol, bl. 59.

dat zij zonder van Ceulen met grote schande zouden hebben moeten wijken (41), terwijl Meiners hem bij die gelegenheid voorstelt als een man, "die zeer welsprekend en voor geen klein gerucht vervaard was" (42). Dit Dispuut te Embden werd gehouden in de Gasthuis-kerk en duurde van de 27 Februari tot de 5 Juni, maar liep af, zonder de Partijen te verenigen. Het was niet zeer dankbaar van de Vlamingen, dat zij hem naderhand, omdat hij tegen het strenge bannen was, zelven banden. Deze twistzaken en al de onaangenaamheden, met dezelve verbonden, kwamen hem daarenboven op het verlies van zijn meeste tijdelijke middelen te staan (43).

Door de Vlamingen verworpen, ging hij in 1589 tot de Friezen over; zo als blijkt uit een nog van hem bestaande "schultbekentnisse, die hij oock mondelinghe, met wenende ooghen en gheboghen knien, voor de menichte der Vriezen op verscheyden plaetsen beleden heeft ende met deselwege in vrede verdraghen is" (44). Hij bleef evenwel volharden als eerste verdediger van de leer der Doopsgezinden in het algemeen; gelijk hij zelf nog bij het Leeuwarder Dispuut een geval aanhaalt, "wat dan nog geschied is te Franeker, daar ik uit grote oorzaak met request aan de Magistraat verzocht heb, dat ik openlijk in de kerk en ook in de academie Henricus onder de ogen staan wilde, die mij zeer schandelijk op de predikstoel als ook in de academie in 't afwezen gelasterd had, waarop de eerzame Magistraat te Franeker door appointment mij mijn verzoek vergunde" (45). Van dit Dispuut kwam later niets, ofschoon ook Henricus zich bereid verklaarde, en van Ceulen verzocht, dat men slechts tijd en plaats mocht laten weten.

(41) Van Gent, bl. 172. (42) Meiners, Oostvr. kerkel. gesch., 2de dl., bl. 12. De President van het Dispuut, Dr. Djurk en, riep hem eens toe: "ik zeg u, Pieter, als gij de geleerdheid hadt, die wij hebben, gij zoudt ons alle uit de kerk disputeren." En U. Emmius noemt hem in *vita Menonis Altingii*, ad an. 1578: "versipellis et acris ingenii virum, lingua valde promptum, qui et quidvis dicere sine pudore et audire sine perturbatione animi posset: sub modestiae ac simplicitatis et mansuetudinis larvâ (dus bijkans even als M. Simons) versutiam et dicacitatis morsus artificiose tegentem!" Zie ook van Gent, bl. 174. (43) Corte aenwysinghe enz., bl. 103. Zo was hij ook, tot zijn groothdeel, schade en kosten te Embden geweest. Prot. van Leeuwarden, bl. 27. (44) Corte aenwysinghe, bl. 49 enz. (45) Protocol, bl. 27. Ik kan in de Naamlijst der Pred. van de Franeker Classis geen Henricus vinden vóór 1605, n. 1. Henricus Beylanus, bl. 29. Naderhand is mij evenwel uit het Protocol, bl. 18, gebleken, dat van Ceulen deze onenigheid heeft gehad met zekeren Henricus Anthonides.

Het grote Dispuut te Leeuwarden, van die aard het enige in ons vaderland, en buiten dat van Frankenthal, in 1571 en dat van Embden, in 1578 gehouden, geheel éénig in zijn soort, werd in tegenwoordigheid ener talrijke schare toehoorders gevoerd in de Galeyster- of Galileër-kerk, begon de 16 Augustus 1596 en eindigde de 17 November van dat jaar. Dagelijks, gedurende twee uren des voor- en even zo veel des namiddags, werd er in 155 zittingen of actiones geredetwist. Aan Acronius was als schrijver toegevoegd Douwe Neijenhuis, Burgemeester en Notaris te Leeuwarden, en aan van Ceulen de Doopsgezinde Leraar Dirck Doedes, medeburger aldaar, die beide de gehelen handel zouden protocolleren. De vergaderingen werden door Douwe van Sytzama en Aede van Eysinga, Gecommitteerden van de Staten, Dr. R om Bertus Ulenburgh, Burgemeester, en Dr. Pieter Jansz, Schepen van Leeuwarden, geregeld en gepresideerd. De sprekers of colloquenten moesten zich houden aan de volgende voorwaarden:

1) Dat zij telkens met een gebed zouden beginnen, steeds met een goede consciëntie voor God zouden spreken, niets binnen houden noch verzwijgen. 2) Dat zij geen acht zouden slaan op

eigen eer of reputatie, noch op de stand hunner Kerk, maar openhartig en rond moesten uitspreken, wat zij overeenkomstig Gods Woord waarheid meenden te zijn. 3) Zij moesten bij hun stuk blijven, totdat het genoeg verklaard zou wezen. 4) Alle kijfachtigheid en bitterheid moest vermeden worden, en zij zouden alles met zachtmoedigheid des geestes tot stichting laten toegaan. 5) Die zich overtuigd gevoelde, moest de waarheid bekennen en God daarvan de ere geven. 6) Acronius zou bijzonder komen op de Schriftuurmatige verdediging zijner Voorrede van de, in 1595 uitgegevene, Acte, en van Ceulen dezelve met Gods Woord mogen bestrijden, zo als hij, in het zelfde jaar, had aangenomen. Dit zou ook aan alle andere Doopsgezinden, op de zelfde wijze, vrij staan. 7) In geval van duisterheid of wanneer het aan iemand der Partijen believen zou, moest men enige uren uitstel vergunnen, tot beter beraad en onderzoek. 8) Het zou de overwonnene, of liever, die door Gods genade tot erkenning zijner dwaling en het rechte verstand van Gods Woord gebracht was, niet tot oneer, smaad of gebrek, maar, als voor de waarheid wijkende, tot eer, lof en deugd gerekend worden. 9) Het gesprek zou niet in ongegronde woorden, maar in vaste en schriftuurlijke redenen moeten bestaan, en het gesprokene, in schrift gesteld, openbaar en duidelijk worden voorgelezen. 10) Twee vaardige schrijvers zouden de gehelen handel protocolleren en één dezer mocht door van Ceulen worden gekozen.

Op deze bepalingen valt inderdaad niet veel aan te merken. Maar dezelve zijn niet altijd even getrouw naargekomen en vooral zondigde men tegen de vierde. Reeds terstond begon Acronius met veel onbescheidenheid de Doopsgezinden verschillende dingen te verwijten, waarop van Ceulen met even veel scherpheid repliceerde. Zo lokte het een woord het andere uit; men scheen met opzet zijn rede lang te rekken, om Partij niet aan het woord te laten komen, en men werd niet weinig bitter en kijfachtig, tegen de conditie. Vandaar, dat de Praesides, in de 54e zitting, de tijd van spreken voor ieder nader moesten bepalen, en dat er vóór de 107e zitting aan Partijen de vermaning werd gedaan, dat zij zich toch van alle onvriendelijke woorden moesten onthouden, dewijl er anders gegronde zwarigheid zou ontstaan om voort te varen. Van Acronius' zijde lag die bitterheid in zijn gemoed; van Ceulen is waarschijnlijk daartoe vervallen, door de tastbare eenzijdigheid der Presidenten van het Dispuut. Deze eenzijdigheid straalt in het uitgegeven Protocol duidelijk door. Niet slechts, dat de lange Voorrede de ontzag inboezemende namen van de Stadhouder en de Staten van Friesland aan het hoofd heeft, maar ook de Voorrede zelve is ingericht, gelijk Hoekstra te recht aanmerkt, om de lezer te beduiden, dat Acronius verreweg gelijk heeft en van Ceulen overal bij hem te kort komt (46).

Na een aanhaling van Matth. VII, vs. 15: "wacht u van valse Profeten" enz., begint men deze plaats toe te passen op de Baälpriesters, Esseën, Monniken en Turken, en daar de leer en niet het leven der valse leraars, als een onveranderlijk, waarachtig en onbedrieglijk kenteken, hen van Christus dienaars onderscheidt, ook op de zogenaamde Wederdopers. Ten welken aanzien onze waarde,

(46) F. Hoekstra, in een Aanspraak gedaan bij de vergadering der Friese Doopsgezinde Sociëteit, 1831, medegedeeld in de Letteroefeningen voor 1832, no. 1, bl. 18 enz.

lieve en zeer getrouwe dienaar des Woords Gods, R. Acronius, de leraar der Wederdoperen, P. van Ceulen - volkomen en getrouw, met grond van Godes woord nedergelegd heeft." Vervolgens worden de geschilpunten één voor één, als door Acronius gewonnen, voorgesteld, waartegen men, om beide Partijen te horen, wel lezen mag de resumtie, die van Ceulen van de onderscheidene artikelen doet, op bladz. 456 en 457 van het Protocol. Eindelijk besluit de Voorrede zeer mildelijk: "daarom, aangemerkt de Wederdoperen niet dan schandelijke en schrikkelijke dwalingen, die de fondamenten onzer

eeuwige zaligheid omstoten en de welstand der politiën verkeren, planten en voeden, zo willen wij allen gebeden en niettemin ambtshalve getrouwelijk vermaand hebben, dat zij zich voor de sekte en leer der Wederdoperen, als voor een verdervend kwaad, willen wachten. Want al is 't, dat zij tot nog toe en ook vóór dezen tijd, alom, om merkelijke redenen, verdragen zijn en alsnog geduld worden, zo zijn ze nochtans diegene, die in geveinsdheid leugen spreken, 1 Timoth. 4, vs. 2; derwelker leer gelijk de kanker verteert, II Timoth. 2, vs. 17." Zo wordt ook het Register der Articulen bij wijze van stellingen tegen de Doopsgezinden aangegeven: "ten eersten, verwerpen zij met onwaarheid een groot deel der Heilige Schriftuur enz.; ten tweeden, verduisteren zij de ware kennis Gods" enz.; en op deze wijze wordt dat in elf punten doorgevoerd. Het alfabetisch Register van zaken is desgelijks. Daar de Presidenten alle der Partij van Acronius waren toegedaan, verzocht van Ceulen er een gelijk getal van zijn zijde bij te mogen voegen, maar dit werd geweigerd. Overigens komt er tussen de handelingen meermalen een of ander verzoek van Partijen voor, waarop de antwoorden der Presidenten niet minder eenzijdig ten voordele van Acronius zijn.

Vandaar, dat dit Dispuut veel scherper en bitterder gedreven werd, dan hetgeen te Embden gehouden was, en dat men hier, helaas! al te dikwijls de geest der Christelijke liefde miste. De onderwerpen, die behandeld werden, betroffen hoofdzakelijk het gezag der Heilige Schrift, Vader, Zoon en H. Geest, de twee naturen in Christus, Gods genade-verbond, de Doop, 's mensen verdorvenheid, de Ban of kerktocht, de Eed, de Overheid, het gebruik van wapenen en de Gemeente Gods. Acronius argumenteert meest tegen de werken van Menno, D. Philips, H. de Ries, Servetus (wie hij eerst moeite had als Doopsgezinde te doen aanmerken), het Frankenthaler en Embder Protocol. Van Ceulen steunt alleen op de Heilige Schrift en kent ook aan de mannen en werken van zijn Genootschap geen gezag toe, buiten de Bijbel (47). Hij wordt dikwijls door zijn Partij vermoeid met Latijn en soms ook weleens met Grieks, terwijl hij deze talen niet verstond. Maar niet altijd laat hij zich daarmee uit het veld slaan, en eens vindt hij goed, er zelf gebruik van te maken, door de Latijnse overzetting, bij Erasmus, van Lucas I, vs. 35 aan te halen (48). De afloop van dit Dispuut was niet anders dan men wel verwachten kon, dat namelijk de Partijen wederzijds bij derzelver gevoelens bleven. De Presidenten sloten met een aanspraak, gelijk zij ook de vergadering geopend hadden. Hierop volgt nog een dankzegging en besluit van Acronius en eindelijk een dergelijke van van Ceulen. De laatste betuigt "voor God, die het binnenste zijner gedachten weet, dat hij uit geen Partijzucht bij zijn gevoelens blijft, maar omdat hij uit de Heilige Schrift niet anders verstaat. Daarom denkt hij ook door Gods genade daarbij te blijven, tot het einde zijns levens, al ware het ook, dat hij daarom kruis, vervolging, beroving des goeds moest lijden of zijn leven laten, gelijk zijn broederen voormaals overvloedig het zelfde betuigd hebben met bloed en dood, dat het de waarheid is en blijven zal eeuwiglijk" (49).

Ik heb lange tijd niet kunnen ontdekken, hoe het naderhand met van Ceulen afgelopen is, of hij in rust ten grave heeft mogen dalen, dan of hij ook inderdaad, ten gevolge zijner vrijmoedigheid, kruis en vervolging heeft moeten verduren. Eindelijk is mij gebleken, dat dit laatste het geval geweest is. In het Charterboek leest men een verzoek van het Franeker en Harlinger Synode, in 1603, dat de Staten wel acht mogen nemen "op die Resolutie gegeven anno 1597, als dat Pieter van Coelen het Predickampt in dese Landschappen soude verboden worden," welk verzoek ingelast wordt tussen een algemeen verzoek tegen "de Rotterien ende Versamelingen der Wederdoperen, en tegens die Banners en de Echtscheyders der Wederdopersche Leraers ende Vermaners." De Staten geven daarop de Resolutie: "Fiat nae voorgaende Resolutie in desen gemeldet" (50). Meer of latere bijzonderheden, behalve hetgeen te Sneek met hem voorviel en straks gemeld zal worden, zijn mij niet van hem bekend (51). Wij hebben reeds aangemerkt, dat de Predikanten, wanneer e'

(47) Protocol, bl. 34, 39 en 43. (48) Prot., bl. 461. (49) Protocol, bl. 501.
 (50) Charterboek, 5de dl., bl. 100.

(51) een proeve van zijn stijl en spreektrant zie men in Bijlage IV.

zij dezen of genen maatregel tegen de Doopsgezinden wilden hebben in het werk gesteld, zich inzonderheid tot de Staten der Provincie hadden te wenden. Zo zijn er dan ook op het verzoek van 1584, dit gehele tijdvak van 1581-1672 door, een menigte andere Synodale verzoeken en klachten tegen ons gevolgd (52). Aan de meesten derzelve werd een gunstig gehoor verleend; sommige echter werden of afgewezen of uitgesteld.

Wij hebben deze werkzaamheden van de **Hervormde Synoden in Friesland**, korthedshalve, onder de volgende rubriecken gebracht.

1) Is in het bijzonder besloten, van der Wederdoperen rotterije, om de Gedeput. Staten te verzoeken, dat de exercitie hunner Religie belet worde, ten minste zo veel als mogelijk is. Op het Synode te Bolsward, in 1601; te Franeker, in 1602; te Harlingen, in 1603.

2) Dat hun het prediken verboden worde. Op het Synode te Leeuwarden, in 1598 en te Sneek, in 1656.

3) Dat alle Mennonitische bijeenkomsten worden geweerd. Op het Synode te Bolsward, in 1608.

4) Dat de van buiten inkomende Doopsgezinde Leraars worden geweerd en de Bisschoppen (Oudsten) niet van de een plaats naar de andere mogen lopen, om te dopen en te prediken. Op het Synode te Franeker, in 1602; te Dockum, in 1604; te Bolsward, in 1650; te Harlingen, in 1652. Het laatste gedeelte van dit artikel inzonderheid op het Synode te Harlingen, in 1610; te Franeker, in 1644, waar tevens gewezen wordt op een dergelijk besluit te Bolsward, in 1629; te Sneek, in 1656.

5) Dat er geen jonge Leraars bij de Doopsgezinden mogen worden aangeplant. Op het Synode te Dockum, in 1604; te Bolsward, in 1650; te Harlingen, in 1652; te Leeuwarden, in 1661. 6) Dat er geen Mennisten kerken mogen worden getimmerd, noch vergaderingen mogen worden gehouden, waar zij niet geweest zijn. Op het Synode te Leeuwarden, in 1605; te Sneek, in 1614; te Franeker, in 1644; op het Heerenveen, in

(52) De volgende bijzonderheden zijn genomen uit een Extract der Synodale Resolutiën Frisiae, door Joannes Wermerus, Herv. Predikant te Marrum en Nijkerk, 1649, waar achter is gevoegd een Ewtract der Synoden corresponderende met de Synode Frisica, door de zelfden, en beide later door een andere hand vervolgd. Dit Manuscript is mij medegedeeld door de Heer F. D. Fontein, te Harlingen. Ik heb daarmee vergeleken: Compendium van Kerkelijke Wetten van Friesland enz., 2de druk, Leeuwarden, 1771.

1655; te Sneek, in 1656; te Bolsward, in 1657; te Harlingen, in 1659; te Leeuwarden, in 1661; te Bolsward, in 1664.

7) Dat de gruwelijke ketterij van Uko Walles zich niet verder verspreide, maar worde gestuit, en dat dus hij, zijn zendelingen en aanhangers uit de lande worden geweerd. Op het Synode te Franeker, in 1644 en te Harlingen, in 1659.

- 8) Dat de Doopsgezinden zullen worden ontslagen van alle stemrecht in lands- en kerkzaken. Op het Synode te Bolsward, in 1650; te Harlingen, in 1652; te Dockum, in 1660.
- 9) Dat zij niet ontslagen zullen wezen van de eed. Op het Synode te Bolsward, in 1650.
- 10) Dat de Doopsgezinden niet voor hun Leraars, maar voor de Magistraten zullen moet en trouwen. Op het Synode te Heerenveen, in 1655.
- 11) Dat men meer afdoende maatregelen tegen de Doopsgezinden moge nemen, door het strikt nakomen van de vroeger tegen hen gegeven besluiten. Op het Synode te Dockum, in 1660; te Leeuwarden, in 1661; te Franeker, in 1665.
- 12) Dat aan de Hervormden belet worde, om tot de Doopsgezinden over te gaan. Op het Synode te Dockum, in 1660; te Leeuwarden, in 1661; op het Heerenveen, in 1662.
- 13) Dat het plakkaat tegen Socinianen, Kwakers en Dompelaars omtrent Doopsgezinden, met zodanige gevoelens besmet, worde uitgeoefend. Op het Synode te Leeuwarden, in 1661; op het Heerenveen, in 1662; te Sneek, in 1663; en nog na dit tijdvak, te Franeker, in 1672; te Leeuwarden, in 1675; op het Heerenveen, in 1691.
- 14) Dat er geen vergaderingen van Doopsgezinde Oudsten mogen gehouden worden, ten minste niet anders, dan onder inspectie en directie van 's Lands Bestuur. Op het Synode van het Heerenveen, in 1662; te Sneek, in 1663; te Bolsward, in 1664.

Daarenboven werd er op een **Synodale vergadering te Harlingen en te Dockum, 1603 en 1604**, geantwoord op de vraag: "of het Doopsel, bij de Bisschoppen der Wederdopers aan personen te voren niet gedoopt, bediend, van ons als goed behoort aangenomen te worden?" door het navolgend besluit: "is besloten, dat men het judicium Professorum Theologiae Leidensis et Franekeranae Academiae zal verzoeken, boven de goede redenen, welke in het Synode voorgewend zijn, welke zijn deze:

- 1) omdat de Wederdopers de H. Drieëenheid gans verkreupelen en als voor drie blote namen houden;
- 2) omdat zij niet wettelijk beroepen zijn, en daarom hun Doop voor ijdel behoort geacht te worden" (53). Volgens Ottius (Annales, pag. 332), schreef het Synode te Bolsward in 1657 over dit onderwerp aan de Gedgeleerde Faculteit te Groningen, die in 1658 het volgende hierop antwoordde: "Men moet hier omzichtig en ter deeg letten, of de Doop, welken zulk een voordezen bij de Wederdopers ontvangen heeft, kan verdragen worden, dan of zulk een Doop geheel te verwerpen en voor niets te rekenen zij. Indien het eerste – dan moet hij niet herdoopt worden; maar indien het laatste waar is, dan moet hij gedoopt worden, zonder dat men dit een herhaling van de Doop kan noemen."

Verder zegt de Faculteit, dat de Wederdopers zeer verschillend denken, en trekt hieruit het volgende besluit: "Indien hij gedoopt is onder de zodanigen, welke althans de H. Drieëenheid, of de Godheid en mensheid van Christus, zijn voldoening en weldaden niet ontkennen of bestrijden, en derhalve tot dusverre wezenlijke bestanddelen bewaren en enige schaduw van roeping hebben, zo schijnt zijn Doop verdragen te moeten worden en mag niet worden herhaald. Is echter het geval anders, dan kan die Doop niet gerekend worden en zou dus niet moeten worden herhaald, maar als voor de eerste maal worden toegediend. Zo raadt de rede, en de handelwijze, zo van de oude als tegenwoordige Kerk, ook bij de onzen, brengt dat mede." –

Dit vraagstuk werd nog eens weer ter bane gebracht op het Synode te Franeker, in 1658, maar er werd toen besloten, dat hetzelfde als aanstotelijk zou worden gesupprimeerd. Het besluit

der Leidsche en Franeker Hoogleraren is mij niet gebleken, maar in 1666 was een Synode te Appingadam van oordeel, dat men zodanige Mennisten, die reeds de Doop hadden ontvangen van hun Bisschoppen, in gevalle van overgang, bij de Hervormden, niet moest dopen, daar toch ook de wezenlijke bestanddelen of essentialia des Doops ook bij eerstgemelden werden gevonden. Het Compendium der Kerkelijke Wetten van Vriesland doet insgelijks liberaler uitspraak, in Tit. XXXIV, art. XIX (bl. 150), als volgt: "een Perzoon bij de Mennoniten gedoopt, en zich begeevende tot de Gereformeerde Gemeente, zal men

(53) In gemeld Manuscript Ewtr. Syn. Frisiae vindt men deze bijzonderheden nader onder titul. XXXIV, van de H. Doop; titul. XLIII, van de Sectarissen, en eerst van de Wederdopers, en in de Eavtr. der Corresp. Syn., tit. XXI, van de H. Doop.

volgens oud gebruik der Kerken niet herdopen." – Een voorstel, op het Synode te Sneek, in 1656, om der Mennisten conventiculen onder de predicatiën op de dag des Heren te verbieden en om sommigen af te vaardige, ten einde hun Vermaners te gaan horen, of zij ook besmet zijn met Sociniaanse of Remonstrantse dwalingen, werd wel voor zeer wenselijk, maar niet uitvoerbaar gehouden en derhalve ingetrokken. Eveneens een voorstel op het Synode te Bolsward, in 1657 en te Harlingen, in 1659, om de Doopsgezinden te verplichten, dat zij hun Belijdenis door de druk algemeen zouden maken (54). Gelijk bij de Staten, zo waren sommige Predikanten ook bij de Stedelijke Besturen tegen de Doopsgezinden werkzaam.

Dit is de oorzaak der vervolging, die laatstgemelden te Sneek moesten verduren. Daar begaven zich in de lente van 1600 de **Predikanten G. Geldorp en J. Bogerman**, gesterkt door de Overheid der stad, drie onderscheidene malen naar de vergadering der Doopsgezinden, om de eenvoudige te onderwijzen, zo als zij zeiden. Zij kregen echter geen gehoor. Kort hierna werd aan de Doopsgezinde Leraars, bij zekere straf, verboden om hun leer te verkondige, weshalve deze zich nu van de vergadering onthielden, ofschoon de Gemeente voortging samen te komen. Beide genoemde Predikanten meenden dus de kans schoon te zien, om de Gemeente, welke in zekeren zin herderloos was, tot hun gevoelens over te halen, en begaven zich met dit oogmerk dikwijls naar de plaats van derzelver samenkomst, maar hun pogingen bleven vruchteloos. Het was blijkbaar, dat zij door Pieter van Ceulen, die zich thans te Sneek had nedergezet, niet weinig in hare trouw aan het Doopsgezind geloof werd versterkt. Men begon dan nu met dezen man zelven over geloofspunten te spreken, waarvan men trouwens de ongunstige uitslag wel had kunnen verwachten. De daarbij tegenwoordig zijnde Magistraat verklaarde van Ceulen's woorden wel voor nietig en onschrijftmatig, maar dit hielp niet, om de man tot bekering te brengen. Wat zij echter daarbij voegde: "dat zij, als Overheid, geen andere leer wilde dulden dan Christus' zuivere leer, niet

(54) Verscheidene dezer voorstellen vindt men ook vermeld in Otti i Annales, op de aangehaalde jaren, waar echter meest in het algemeen slechts gemeld wordt: Synodus insistit, ut cohibeantur, of: limites ponantur enz.; alsmede hier en daar in het Charterboek, 't welk ons vele van de antwoorden der Staten mededeelt achtende op de kindse redenen van 't exempel der andere of naburige steden," gaf te kennen, dat er meer kwaad broeide. Het duurde ook niet lang, of het onweder barstte los.

In 1601 vertaalden **Geldorp en Bogerman een stukje van Beza, over het ketterstraffen**, waarin zelfs *het ketterdoden verdedigd werd*, uit het Latijn in het Neêr-Duits en droegen dat met een Voorrede op aan de Wethouderschap van Sneek. Zij betuigden in deze Voorrede, dat men om staatkundige redenen, om vrede te bewaren tussen 's Lands ingezetenen en de medeburgers ener stad, de kettters niet moest verschonen; dit was

vrede te houden met de Satan. Men moest slechts één Godsdienst in de Staat dulden. Zij willen alzo niet zelve over de consciënties heersen, maar God door zijn gebod daarover heerschappij doen voeren. Wat het verlies van nering en hantering in de stad betrof: "het was beter een woeste en onbewoonde stad te hebben, dan een neringrijke vol ketters: want beter was het, weinig te bezitten met een goede en geruste consciëntie, dan te hebben landen en steden vol nering, met een knagende worm en bevend gemoed."

Men zag spoedig, welk een indruk dit werk op de Magistraat der stad maakte, daar zij weldra een plakkaat liet afkondige, dat aan de Doopsgezinden alle bijeenkomsten en predikatiën werden verboden, op geldstraffe (55). Er was echter één onder de Doopsgezinden, Barend Jacobsz, die in weerwil van dit plakkaat in zijn huis liet prediken en weigerde de afgeëiste boete te betalen, zodat er stukken van zijn huisraad openlijk werden verkocht, gelijk bij Brandt breder gemeld is (56). Te Leeuwarden was de Magistraat niet veel rekkelijker en maakte in 1598 gestrenge bepalingen omtrent de heimelijke

(55) Dit geschiedde bijkans gelijktijdig met een dergelijken maatregel te Groningen. Men zie T. J. van Braght, 2de dl., bl. 802; en over dezen gehelen handel, Brandt, 2de dl., bl. 3, 12-14. De Hoogleraar Hofstede de Groot maakt in de Geschiedenis der Broederenkerk, bl. 148, melding van een te die tijde uitgekomen werkje, getiteld: Apologia ofte Verandtwoordinghe des Edicts, Hetwelcke van een Eerbaren Raet der Stadt Groeningen, tegen der Wederdoperen, en andere Sekten Onordeningen, de 7 September des Jaers 1661 ghepubliceert is. Ende door een onghenoemden Libertijn, met allerley vals ende niet weerdich geschrey, aengeblaft is gheworden. (Gro n. 1602, in 4to; misschien opgesteld door de Groninger Predikant Joh. Acronius, broeder van Ruardus, van Ceulen's Partij, en wel op verzoek van de Raad der Stad.) Het stuk van de onghenoemden Libertijn, zeker een Doopsgezinde, schijnt verloren geraakt te wezen.

(56) Een treffend gezegde van dezen Barend Jacobsz hebben wij boven aangehaald, zie blz. 96.

vergaderingen der Doopsgezinden. Daar evenwel deze bepalingen gedurig overtreden werden, gaf hij in 1608, toen Bogerman nu dáár predikant was, bevel, dat hun in deze stad de burgerlijke nering zou verboden worden, dat onderscheidene hunner een boete zouden betalen, en wel inzonderheid drie hunner Vermaners 300 Friese ridders, omdat zij de bevelen van de Raad niet gehoorzaamd hadden. Deze Vermaners moesten daarenboven binnen drie dagen de stad en het stadsgebied ruimen en zich hier van allen handel en wandel onthouden (57).

Een dadelijke bemoeijng der Predikanten met dit laatste geval zie ik echter niet, evenmin als bij het oordeel, in 1600 tegen Jan Jacobs, het hoofd van de naar hem genoemden aanhang, geveld. Deze man, te Harlingen als Doopsgezind Oudste woonachtig, werd op twaalf punten beschuldigd en ondervraagd, van welke hij het sterk drijven van ban en mijding en het beletten van de kinderdoop door allerlei middelen, beleed, terwijl hij betuigde, dat hij dit ook in het vervolg niet zou nalaten te doen. Hij werd hierop door de Staten ten eeuwigten dage uit Friesland gebannen (58).

Rues denkt, dat dit vonnis of terstond of naderhand enigszins verzacht is, maar ik heb nergens kunnen vinden, hoe (59). zijn begrippen werden intussen door zijn vrienden Laurens Hans z, Harm en Hendriks z en andere verder voortgeplant. Billijker komen mij voor de besluiten, door het Bestuur, omtrent het dragen van wapenen en het voorzien in oorlogsbehoeften, genomen. Reeds in 1580 werd, bij gelegenheid dat de burgerij van Leeuwarden beter van wapenen zou worden voorzien, in een Ordonnantie aangemerkt, dat de Mennoniten als degene, die de minste moeite in krijgshandel hebben, naar hunnen stand zwaarder zullen worden getaxeerd dan de andere burgers, die zich in de wapenen begeven (60). Hierop volgde

in 1591 een besluit, dat de Mennoniten aan de ruiters en soldaten een zeker getal van geweren moesten verschaffen, en daarenboven 6 stuivers de persoon zouden moeten betalen, tot de aankoop van kruid, lood en lonten (61).

(57) Extract uit de Resolutiën van de Magistraat van Leeuwarden, mij medegedeeld door de Heer W. Eekhoff, Archivarius dier stad. (58) Brandt, 2de dl., bl. 4; Schotanus, gronden der Mennisterije, die van bl. 380-392 de punten van beschuldiging (meest alle de ban betreffende), de bekentenis van Jan Jacobs en het vonnis vermeldt. (59) Rues, Tegenwoordige staet der Doopsgezinden, Amst. 1745, bl. 72. (60) Charterboek, 4de dl., bl. 205. (61) Extract uit het Register der Resolutiën en Placaten der Staten van Friesland, op het art. Mennoniten.

Evenzeer zou men der waarheid te kort doen, als men niet wilde toestemmen, dat sommige plakكاتen waarschijnlijk een gunstige invloed op ons Genootschap hebben geoefend of dit althans, uit derzelve aard, konden doen. Ik bedoel hier inzonderheid het plakkaat, in 1597 uitgevaardigd tegen de harden ban, die ongetwijfeld aanleiding gaf tot echtscheiding en andere ergernissen (62). Zo schijnen ook de Stedelijke Resolutien van Leeuwarden, in 1631 en 1632 tegen het bouwen van een schuur of getimmerte bij de Wirdumerpoort genomen, te doelen op de Oude-Vlamingen, aan wie dit bouwen wegens hun bannen verboden werd. Maar in het algemeen waren de besluiten van het Bestuur onzen uitwendige bloei zeer hinderlijk. Het is wel mogelijk, dat men ons, in die eerste dagen der vrijheid, minder openlijk begunstigde, omdat men ons niet te zeer boven de Rooms en wilde bevoorrechten, terwijl men beducht was, deze laatstgemelde al te sterk daardoor te zullen verbitteren.

In vervolg van tijd evenwel, toen de algemene geest zachtzinniger geworden was, b. v. van 1630-1672, tussen welke jaren wij nog vele gestrengte besluiten tegen de Doopsgezinden vinden, was deze gestrengheid, volgens Ypeij en Dermout, bij de Friese Staten zeer laakbaar (63). Hofstede de Groot spreekt van de blijkbare ongeschiktheid dier eeuw voor een scheiding van Kerk en Staat; nl. waar hij handelt over het stuk van J. Acronius, tot verdediging van de Raad te Groningen (64).

Vooreerst moet ik echter aanmerken, dat zulks geen genoegzame reden schijnt te zijn, om een Genootschap te verdrukken, hetwelk de Staat niet slechts geen moeite aandeed, maar zich gaarne getroostte, veel voor dezelve op te offeren, terwijl het daarenboven het verste afstand van de zo zeer gevreesde Rooms en tegen deze leer het sterkste bolwerk had opgetrokken. Ook was het, zo als wij gezien hebben, niet zozeer de Staat, die de Doopsgezinden moeite aandeed, maar het was de heersende Kerk, die bij monde van vele harer dienaars de Staat daartoe drong (65). Meestal kwamen de eerste wenken en klachten van de zijde der Synoden, en deze klachten werden doorgaans gunstig opgenomen. In enkele gevallen, als een Synode het bijkans onmogelijke wilde of de tijdsomstandigheden meerdere zachtheid raadden,

(62) Charterboek, 4de dl., bl. 962.

(63) Gesch. der Ned. Herv. Kerk, 2de dl., bl. 332.

(64) Gesch. der Broederenkerk, bl. 149.

(65) De Synoden drongen niet slechts op het jus civitatis circa sacra, maar ook in sacra lesiae, praecipue dissentientium, ut Teleio-Baptistarum, ter bevestiging van de heersende Kerk.

werden zij ter zijde gelegd. Meermalen leenden dus Kerk en Staat elkander de hand, ten nadele der Doopsgezinden. Wij zullen dit door het volgende bewezen zien. In 1597 werd besloten, dat de Doopsgezinden voor geen rechtbanken zouden gehoord worden, indien zij

niet de eed wilden doen, welken ook de andere Partijen verplicht waren af te leggen (66). Deze maatregel werd echter aanmerkelijk verzacht in 1659, toen goedgevonden werd, dat zij zouden mogen volstaan met de verklaring onder ja en neen, ten ware de hoge en neder-rechters de eed nodig keurden, als wanneer zij God plechtig tot getuige der waarheid zouden moeten aanroepen. Hun Partijen zouden steeds kunnen voldoen met de zelfde verklaring, die de Doopsgezinden deden, en beiden zouden aan de straf van meenede onderworpen wezen, als zij op valsheid werden betrap (67).

In die tussentijd, van 1597-1659, schijnt het eerstgenoemde besluit echter niet altijd even stipt in acht genomen te zijn, blijkens het verzoek van het Synode te Bolsward, in 1650. (Zie boven, bl. 139, onder 9.) Het verzoek van het Leeuwarder Synode in 1598, dat het prediken der Doopsgezinden mocht worden verboden, en de nadere aandrang, door de Synoden te Bolsward, Franeker en Harlingen, in 1701, 1602 en 1603 daaraan gegeven, vond mede een gunstig gehoor (68). In 1605 was er voor het eerst door de Predikanten een verzoek tegen het bouwen van kerken bij de Doopsgezinden gedaan. Ook dit verzoek werd toegestaan, en in 1603 en 1608 werden alle plakaten, tegen dezen aanhang genomen, tot drie malen toe vernieuwd. In Juni 1611 werd de heer Atsma van wege Gedeputeerde Staten gecommitteerd naar Franeker, om daar onderzoek te doen naar het bouwen van een zogenoemde Vermaning bij de Doopsgezinden.

Een gevolg daarvan was, dat dit bouwen met geweld werd belet. In Juli van dit zelfde jaar werd de Gerechts-Schof Lycklama derwaarts gecommitteerd, om daar enige boeken en papieren van Socinianen onder de Doopsgezinden na te sporen, maar het is ons niet bekend, of Zijn Ed. er ook gevonden heeft (69). Nu volgt een geruime tijd van verademing. Welke de oor-

(66) Charterboek, t. a. pl. (67) Charterboek, 5de dl., bl. 621. (68) Charterboek, 5de dl., bl. 100; Register der Resol van de Staten, op het art. Mennoniten.

(69) Uit de Manuscr. aantekeningen van Jhr. E. M. van Burmania, bij de Naamlijst van Predik. in de Cl. van Franeker, Leeuw. 1761.

zaak van deze gunstige verandering zij, is niet zo geheel duidelijk. Er zijn vele onder onze Doopsgezinde Schrijvers, die het jaar 1626 aanmerken als het jaar, waarin wij algemeen in de zeven provinciën meer vrijheid en bescherming van de hoge Overheid zouden hebben verkregen; zo als b. v. van Braght, L. Bidloo, H. Schijn en andere beweren en ik ook te dezen dage door mannen van naam in ons Genootschap heb horen bevestigen. Wij zouden die vrijheid en bescherming te danken gehad hebben aan de Belijdenissen of aan één derzelve, die toen door Jacques Outerma, Leraar te Haarlem, aan de Staten van Holland en West-Friesland werd aangeboden. Maar de meer genoemde Gerrit Blauw schijnt mij in zijn brief aan de Heer R. het tegendeel genoeg te hebben getoond(70).

Het is hier de plaats niet, om dit ten opzichte van Holland of van andere Gewesten breder aan te wijzen, maar wat Friesland betreft, blijkt het duidelijk. Het is wel zoo, dat de Doopsgezinden toen bij 's Lands Bestuur niet ongeacht waren, en men vindt zelfs in de aantekeningen van de Historieschrijver S. A. Gabbema, bewaard in zijn Archief, thans berustende in het Old Burger-Weeshuis te Leeuwarden, op het jaar 1626 gemeld, dat Mr. Wibe Wybran di, Vermaner bij de Doopsgezinden (en tevens uurwerkmaker) te Leeuwarden, een bedaagd en bekwaam man, dikwijls door Graaf Ernst Casimir, Stadhouder van Friesland, in belangrijke zaken geraadpleegd werd(71), maar er bestaat geen reden, om dit aan hun Belijdenissen toe te schrijven. Als wij daarenboven in aanmerking nemen de Soevereiniteit van elk gewest in het bijzonder; voorts, dat die verademing in Friesland niet

eerst na 1626, maar na 1611 begonnen is, dat het slechts een verademing was, die weer door verdrukking in deze provincie werd gevolgd, dat er geen Belijdenis van de Doopsgezinden in

(70) Van Braght, 2de dl., bl. 810; Bidloo, onbepaalde verdraagzaamheid de verwoesting der Doopsgezinden, bl. 7; Schijn, 2de dl., bl. 161 en 162; Blauw, van bl. 70-95. De laatste beweert, inzonderheid met het oog op de Belijdenis van Outerman, die hier vooral in aanmerking komt, dat het doel van dit opstel niet geweest is, om de hoge Overheid dezer landen te onderrichten omtrent de gevoelens, waardoor de Doopsgezinden van andere Protestanten te onderscheiden zijn; niet, om hetzelfde tot een algemene Belijdenis voor en onder de Doopsgezinden in te voeren, en alvorens dit gedaan werd, het aan de Overheid te vertonen; niet, om, deze overgave (aan de Heren Gedeputeerden van Holland, op de 8 October 1626) doende, daarbij en daarop vrijheid van Godsdienstoefening voor de Doopsgezinden te verzoeken, maar, om zich voor de Overheid te zuiveren van een op hen geworpen blaam. Voor zoveel ik zien kan, heeft Blauw dit duidelijk genoeg betoogd.

(71) Medegedeeld door de Heer W. Eekhoff, Archivarius van de stad Leeuwarden door hen algemeen is gemaakt, en sommigen op de synoden te Bolsward en te Harlingen, in 1657 en 1659, te vergeefs dit begeerden, dat er geen Staatsbesluit bekend is, waardoor wij in 1626 hier enige verlichting hebben ontvangen; – dan moeten wij zeker naar een andere oorzaak zoeken.

Ik twijfel niet, of deze oorzaak is voornamelijk gelegen in de toenmalige verdeeldheid der Hervormde Kerk zelve, welke verdeeldheid inzonderheid de Predikanten, als Remonstranten en Contra-Remonstranten, zodanig tegen elkander in het harnas joeg en ook de Regering, gelijk bekend is, zo veel bezig hield, dat er minder acht op de Doopsgezinden werd geslagen (72).

Maar toen men zich bij de Hervormden van die strijd verpoosde, nadat de Remonstranten het onderspit hadden gedolven, begon men weer langzamerhand aan de Doopsgezinden alle aandacht te schenken. Deze aanhang toch was te algemeen en te welgesteld, dan dat dezelve bij voortduring zonder opmerking kon voorbijgaan. Vandaar dan, dat de plakkaten tegen hen, ongeveer het midden dier eeuw, weer beginnen te verschijnen, terwijl wij de zelfden gang in de klachten der Friese Synoden kunnen opmerken. Want ook de Synoden hebben in die tussentijd meestal over de Doopsgezinden gezweigen, maar beginnen nu weer hun stem te verheffen; zo als de Lezer met een oogopslag, door vergelijking met het vorige, zien kan. Het eerste sein werd gegeven op de grote Vergadering der Algemene Staten, in 1651 te 's Gravenhage gehouden. Ten opzichte van het stuk der Godsdienst werd besloten: "dat de Staten der onderscheidene provinciën wilden handhaven de ware Christelijke Gereformeerde Religie, gelijk deze thans alom in de openbare kerken werd gepredikt en door het Nationale Synode te Dordrecht, in 1619, was bevestigd, dat deze Religie met de macht des Lands zou gehandhaafd worden; en dat de Gezindheden, welke geen openbare bescherming genoten, maar slechts bij oogluiking werden geduld, in alle goede orde en stilte moesten gehouden worden, met bepaling tegen alle ex-

(72) Die grote verandering of verzachte gezindheid des Bestuurs viel in Friesland wel zeer onder opmerking ook van bijzondere personen. Zo zegt Bouricius, *Satyricon in corruptos hujus saeculi mores, Leovardiae, 1654*: "unde illud accidere dicam, quod tam variae Religionum species hoc nostro saeculo profluxerint? Quisque quod lubet sentit de Deo, de cultu Dei et quae huc spectant; nullo miserente, monente, retinente, etc. Tribuendum hoc Magistratuum ineuria, qui ad mali late grassantis impetum connivent et Religionis momenta

perfunctorie et prout res postulat tractari posse existimant. Et hoc quidem est sapere et esse callidum temporis; " etc.

cessen, terwijl zij op geen andere plaatsen meer, dan daar zij toen waren, voortaan zouden worden geduld" (73). Dit gaf aanleiding, dat het verzoek, vroeger door de Synoden te Leeuwarden en Sneek en nu onlangs nog in 1644 door het Synode te Franeker gedaan, om het bouwen van Doopsgezinde kerken te beletten, in 1655 door het Synode te Heerenveen werd herhaald. Het klaagde "over de Mennonitische grote licentie; wilde op ledige plaatsen geen huizen tot derzelver conventiculen hebben gebouwd, noch de oude huizen hebben afgebroken, om op die plaatsen weer gelijke of grotere te timmeren. Zo er nieuwe huizen mochten gebouwd zijn, zonder toestemming der Staten, dan wilde het die hebben afgebroken of ten minste gesloten, om de uitoefening van hun dwaling te verhinderen."

Daar juist in dezen tijd verscheiden Vermaningen bij de Doopsgezinden waren en werden gesticht, zou het toestaan van dit verzoek opmerkelijke gevolgen hebben gehad, maar de Gedeputeerde Staten besloten, dat dit punt, "als behelzende verscheidene petitiën, in nader overweging zou genomen worden en naar bevind van omstandigheden bij gelegenheid aan de Provinciale Staten zou worden voorgesteld" (74). De Doopsgezinden gingen nu voort met bouwen, maar ook de Synoden, inzonderheid die van Sneek, Bolsward, Harlingen, Dockum en Leeuwarden, met derzelver klachten. In 1660 werden die van Dockum zo luide aangeheven "tegen het herdopen, echtscheiden en bouwen van vermaanhuizen, waar te voren geen geweest zijn," dat de Staten besloten, alle resolutiën en plakaten, vroeger tegen de Doopsgezinden genomen, te vernieuwen en gestreng ter executie te stellen (75).

Het blijkt mij echter niet, dat zulks geschied is, en de daarop volgende oorlogen tegen Engeland gaven, zo als wij later zullen zien, een geheel andere wending aan de zaak. Op verzoek van een Synode, in 1661 te Leeuwarden gehouden, kwam er in 1662 een plakkaat uit, wel niet rechtstreeks tegen de Doopsgezinden, maar waarmede zij toch voornamelijk werden bedoeld. Dit is het plakkaat tegen Socinianen, Kwakers en Dompelaars, welke bij tuchthuisstraf uit de provincie zouden worden geweerd, terwijl aan de Hervormde Predikanten werd toegestaan, om alle personen, die onder verdenking lagen, met zodanige dwalingen besmet te zijn, in tegenwoordigheid van het plaatselijk Bestuur te examineren. Daarenbo-

(73) *L. van Aitzema*, herstelde Leeuw, bl. 157; *F. Sjoerds*, t. a. p., bl. 746.

(74) *Charterboek*, 5de dl., bl. 577. (75) *Charterboek*, 5de dl., bl. 654.

ven werd aan ieder een beloning van vijf-en-twintig gouden Friese ridders toegezegd, die een Sociniaan, Kwaker of Dompelaar in deze provincie aanwijzen kon. Ik geloof niet, dat dit plakkaat in dezen tijd bijzondere gevolgen heeft gehad, maar het heeft in de volgende eeuw mede aanleiding gegeven tot het schorsen in de dienst van de Doopsgezinde Leraars Wytze Jeens en Pieke Tjommes, te Heerenveen en in de Knijpe, en van de beroemden Stinstra, te Harlingen. In 1687 werd hetzelfde door de Stadhouder Hendrik Casimir II, in naam der Gedeputeerde Staten, op nieuw bevestigd, onder betuiging: "dat gemelde dwaalgeesten zich vooral onder de Doopsgezinden vermengden en zelfs boeken uitgaven, tot grote ergernis en verontrusting van vele vrome gemoederen, tot ontering en verloochening van de heilige, aanbiddelijke, Goddelijke Drieenheid" (76).

Daar de Doopsgezinden zelve in deze eeuw steeds meer en meer geschriften het licht deden zien, waarin zij hun leer en geschiedenis verdedigden, zo lokte dit natuurlijk vele

tegenschriften van de zijde der Hervormden uit. En ook omgekeerd, werden de Doopsgezinden op de een of andere wijze

(76) Wegens derzelve belangrijkheid worden beide plakATEN medegedeeld in Bijlage VIII. Her eerste is ook te vinden in het Charterboek, 5de dl., bl. 670; en beide bij H. Portier, omstandig en waarachtig Bericht van 't voorgevallene nopens W. Jeens en P. Tjommies, bl. 42 en 44. De Kwakers, onlangs in Engeland opgekomen, geraakten in Nederland onder erge verdenking van onrechtzinnigheid, zo als men zien kan uit onderscheidene vlugschriften van die tijd; b. v. De philosopHeerenden Boer, in een Samenspraak tussen een Boer, Philosoph en Quaker, door S. T. B., 2de druk, 1677; Enige Aanmerkingen voor de philos. Boer, voorgesteld door die men spotsgewijze noemt Quakers, Rott. 1676; Tweede deel of Vervolg van de philos. Boer, door F. Kuiper, Rotterdam 1676, de Diepten des Satans, ontdekt en vernield, bij form van Saamenspraak (als boven), door F. Kuiper, Amsterdammer, Rott. 1677. (Van de laatste bestaat er ook een zonderlinge korte verhandeling van de Duivelen, waarin bewezen wordt dat er Duivelen zijn enz., alsmede derzelve werkingen en krachten verklaard, Rotterd. 1676; en Filosofisch en Historiaal bewijs dat er Duyvelen zijn, behelzende met een veel van de zeldzaamste en zekerste geschiedenissen met welcke de Duyvelen klaare blijken hebben gegeven, dat ze in wezen zijn, tot overtuiging der Atheïsten en Duyvelenontkenneren enz. enz., Rotterd., 1678.) –

Dompelaars werden bij de Doopsgezinden zelve de zodanigen genoemd, die de Doop bij onderdompeling wilden hebben toegediend en van welken aanhang men vooral in Duitsland en Engeland vond. In 1648 ontstond te dezer oorzaak verdeeldheid bij de Vlaams-Doopsgezinde Gemeente te Hamburg, en later een pennenstrijd tussen de voorstanders van de Dompel-doop en Bastiaen van Weeningem, van welken strijd meer te vinden is in diens: Woodtwendige Verantwoordinge van seventhien. Redenen enz., Rotterdam, 1666. – Op de Socinianen komen wij in het volgende Hoofdstuk terug.

aangevallen, dan stonden deze geenszins in twijfel, om daarop te antwoorden. Merendeels ging dit echter buiten deze provincie om, en was het toneel van zulk een pennenstrijd vooral in Holland. Maar van de jare 1660 af, begrepen de Friese Synoden, dat het werk van **T. J. van Braght**, *bloedig toneel of Martelaerspiegel der Doopsgezinden*, in sommige punten weerlegd moest worden; vooral, daar van Braght onder de Doopsgezinde Martelaren personen noemde, van welke het niet scheen te kunnen worden uitgemaakt, dat zij inderdaad Doopsgezinden waren, en de schrijver, door met de Apostelen te beginnen, ook deze stilzwijgend als Doopsgezinden wilde beschouwd hebben.

De afkomst der Doopsgezinden werd dus, naar het gevoelen der Synoden, te hoog opgehaald, terwijl dezelve eerst van Munzer af en van de Munstersen moest beginnen. Tot deze wederlegging van Van Braght werd **C. Schotanus**, Hoogleraar te Franeker, met approbatie der Commissarissen uit het Collegie der Gedeputeerde Staten, plechtig uitgenodigd. De man begreep zeer wel, dat hier meer te doen viel dan een enkele vertolking van U. Emmius, wie hij in zijn Friese Geschiedenis ook ten opzichte van de Doopsgezinden letterlijk gevolgd heeft, en hij wierp dus eerst zijn veelvuldige ambtsbezigheden tegen. Maar in 1664 drong het Synode van Franeker hem zo sterk, dat hij er toe besloot. Er kwam echter niets van de zaak, dan een soort van inleiding, die hij in 1671 uitgaf, onder de titel van: *de gronden der Mennisterye, ofte Waerschouwinghe over 't Bloedtoneel der Doopsgezinde van T. J. van Braght*. Daar hij nog in het zelfde jaar overleed, heeft hij ook van dit stuk niet veel voldoening mogen smaken.

Het is een samengeraapte chronique scandaleuse van hetgeen er omtrent de Wederdopers en de Doopsgezinden, die hij natuurlijk met elkander verwart, het berispelijkst te vinden is,

begint met een brallende opdracht aan de Staten, en eindigt met een "aenspraecke aen de eenvoudighe Doopsghesinde," waarin hij deze tegen hun Leraars waarschuwt en tot het oprechte Gereformeerde geloof zoekt te bekeren. Alles is met de bittersten partijgeest opgesteld en een beklagenswaardige proeve van de onverdraagzaamheid dier tijden. Wij eindige deze mededeling van de werkzaamheden van Kerk en Staat tegen de Doopgezinden in Friesland, met de vermelding van drie resolutiën, die strekken moesten, om het sluiten der huwelijken in hun midden, door hun eigene Leraars, te verhinderen.

De eerste is genomen in 1640; de tweede in 1655, op aanzoek van het Heerenveenster Synode; de derde, in 1671 uitgevaardigd, beveelt desgelijks, dat de Mennonieten zich zullen wachten te trouwen, anders dan voor hun wettige Overheden (77). Het gemelde zal genoeg zijn, om de betrekking van de Doopsgezinden tot de heersende Kerk en tot den Staat, in dit tijdvak, als die van een nauwelijks bij oogluiking geduld Genootschap, te doen kennen. Van dit dulden zelve geeft de beroemde Friese Rechtsgeleerde Huber een niet onbegrijpelijke reden op. "Mennisten, zegt hij, zyn geen schadelyke ingezetenen in een Staet, om dat sy doorgaens zyn vreedsaem, zuinerig, veel winnende, weinig verterende, en daer door bequaem om lasten te draegen en 't land in tydt van noodt met geldt te helpen, deswegen de oude Prins Willem haer altoos heeft voorgestaen en bewaert by hare vryheyt van Godtsdienst"(78). Dit gezegde wordt door de leningen van 1666, 1672 en 1676, waarover wij naderhand zullen spreken, klaarblijkelijk bevestigd.

Wij willen nu overgaan, om de vriendschappelijke aanraking van het Doopsgezind Genootschap in Friesland, met kleinere godsdienstige sekten, kortelijk te vermelden en zullen vervolgens des zelfs inwendige toestand breder schetsen. Zodanige sekten of Genootschappen waren die der Remonstranten, Collegianten, Labadisten en Hernhutters. Wij hebben reeds opgemerkt, dat een gelijksoortige toestand van de Remonstranten en Doopsgezinden, als die ener ecclesia pressa of verdrukke Kerk, beide Gezindten, door het gemene lot, nader aan elkander verbond, terwijl misschien ook enige meerdere overeenkomst in gevoelens hiertoe heeft medegewerkt. Er waren wel geen vaste bepalingen of banden, die dezelve alzo verenigden, maar zij werkten in de zelfden geest en beschouwden elkander met een vriendelijk oog. Daarom zegt Foeke Sjoerds zeer wel menend, ten opzichte van het plakkaat tegen de Socinianen, Kwakers en Dompelaars, "dat de Doopsge-

(77) Charterboek, 5de dl., bl. 577 en 804. De Hervormden mochten hun huwelijken door hun eigene Predikanten laten sluiten en inzegenen, en het trouwboek, dat in hun kerken gehouden werd, had bij de burgerlijke Overheid wettige kracht en genoegzaamheid. In Holland konden ook de Doopsgezinden, bij Staatsen Stads besluiten van de Regering dier provincie, van 1604, 1606, 1613, 1619, 1621, 1637, 1663 en andere jaren, met een voor hun Leraars gesloten huwelijk volstaan, als zij hun trouw bij de Overheid bekend maakten, bekrachtigden en lieten aantekenen. Rues, tegenw. staet der Doopsgezinden, bl. 153; Blauw, brief aan de Heer R., bl. 34-50.

(78) Ulrik Huber (geboren te Dockum in 1636, gestorven in 1694), Hedensdaegse Rechtsgeleertheit, boek I, cap. IV, S 49.

zinden zulk een onderzoek naar hun geloof niet behoorden te wraken of hetzelfde trachten te ontduiken, daar het enkel was ingericht ten beste van hun Gemeenten, tegen de Gods lasterlijke leringen van Socinus, waartegen de goede Doopsgezinden de middelen niet zeer vaardig bij de hand hebben; inzonderheid sedert een groot deel dier Gemeenten

de Remonstrantse onbepaalde verdraagzaamheid heeft ingevoerd en het gebruik van vastgestelde Belijdenissen bij hen verworpen is" (79).

Het gezelschap der Collegianten, oorspronkelijk in Zuid-Holland door de gebroeders van der Kodde opgericht en eerst te Rijnsburg gevestigd, vond ongeveer 20 jaren na des zelfs vestiging en dus tegen het midden dezer eeuw, ook ingang te Leeuwarden. Zij waren de zogenoemde Dompelaars, tegen welke de bewuste plakaten werden uitgevaardigd, dewijl zij meestal de bejaarden Doop bij onderdompeling toedienden. De Leden van dit gezelschap waren grotendeels Doopsgezinden of Remonstranten en zijn vervolgens ook meest in deze Kerkgenootschappen versmolten. Hun vergaderingen werden te Leeuwarden in een vertrek, achter het huis: de vier witte pilaren, gehouden, waar zij vervolgens in 1720 een groter gebouw wilden stichten, hetwelk hun van Regeringswege belet werd. Wat hun gevoelens betreft, kwamen zij het meest met de Doopsgezinden overeen. En geen wonder, daar hun Gemeenten velerwege hare voornaamste versterking van gebannene of gecensureerde Doopsgezinden, die door hun eigene Broeders werden gemeden, ontvangen hadden. Het was eigenlijk geen Genootschap, dat geheel op zich zelf stond, daar men te gelijk Doopsgezind of Remonstrant en Collegiant kon zijn

en sommige Doopsgezinde Leraars inderdaad tevens Collegianten waren. Zo bekleedde Eppo Botterman, een der Oprichters van de Doopsgezinde Sociëteit in Friesland, het ambt van Opziener bij de Collegianten en tevens dat van Leraar bij de verenigde Waterlandse en Vlaamse Gemeente te Groningen. De Amsterdamse Burgemeester K. van Beuningen, de Geschiedschrijver J. Wagenaar en de Utrechtsche Hoogleraar M. van Geuns zijn Leden bij de Collegianten geweest, maar in Friesland hebben zij geen mannen van zodanigen naam in hun midden gevonden (80). Te Groningen is echter ongeveer het jaar 1700 hun

(79) Alg. Beschrijv. van Friesland, IIe dl. IIe st., bl. 855.

(80) Over de Collegianten zie men *Ypetij* en *Dormout*, t. a. pl., 2de dl., 283—289; aantek., 2de dl., bl. 205; *Rues*, tegenw. staet der Doopsgezinden, bl. 277 enz.; *F. Sjoerds*, bl. 858—873; *E. Botterman*, het ware afbeeldzel

van een Collegiant, Leeuw. 1735; Prof. Driessen, het ware afbeeldzel van een Collegiant (tegen E. Botterman), Gron. 1735; Historie der Rijnsburgsche Vergadering, Rotterd., 1775; Wagenaar, Beschrijving van Amsterdam, 8ste dl., bl. 76 enz.; Kok, Vaderl. Woordenboek, 24ste dl., bl. 240 enz.

gezelschap ijverig gesteund en gesterkt door zekeren Fries, Jan Wybes, die aldaar van tijd tot tijd overkwam, om het woord te doen. Dit gaf veel aanstoot bij de Hervormde Predikanten, welke hevige klachten bij de Regering tegen de Collegianten indienden. Een hunner had zelfs door Jan Wybe's Hebreë VII, vs. 25 geheel Sociniaans horen verklaren: "te weten, dat Christus saligmakinge daarin bestondt, dat alle degenen, die na dat Evangelium leefden en zyn exempel volgden, volkomenlijk konden zalig worden, zonder in het alderminste van Christus voldoeninge te reppen" (81).

Een zonderling verschijnsel was in deze zelfde eeuw het gezelschap der Labadisten, zo genoemd naar Jean de Labadie, een Fransman. Zij vestigden zich vooral in Baarderadeel, waar zekere Heer van Sommelsdijk, zelf als Gouverneur-Generaal in Suriname residerende, zijn slot Thetinga te Wieuwerd aan hen afstond, terwijl drie van zijn zusters dezer sekte waren toegedaan, en zelfs de beroemde A. M. Schurman (ook te Wieuwerd begraven) zich tot hun gevoelens had laten overhalen. Zij noemden zichzelf de Gereformeerde en van de wereld afgezonderde Gemeente, tegenwoordig vergaderd te Wieuwerd, in Friesland, maar waren in het stuk van de Doop eensgevoelende met de Doopsgezinden. Dit blijkt uit een werkje van de Herder dier Gemeente, Petrus

Yvon, lere van de H. Doop en desselfs suyvere Bedieninge (uitgegeven te Amsterdam in 1683), waarin hij dadelijk begint met de gronden, dat het niet alleen geoorloofd, maar ook veel rechtmatiger en betamelijker is, de Doop der kleine kinderen uit te stellen enz. Het gehele stuk draagt in dit opzicht alle blijken van Doopsgezinde gevoelens. De Labadisten schijnen, volgens berichten, mij door de Weleerw. van der Hoek medegedeeld, in zeer vriendschappelijke betrekkingen met de Doopsgezinden te hebben gestaan, maar zijn vervolgens in de onderscheidene Genootschappen als het ware opgelost (82). De Hernhutters hebben slechts één Gemeente in Friesland ge-

(81) Volgens een oud Manuscript, berustende bij de Heer J. D. Hesselink, te Groningen.

(82) Ypeij en Dermout, t. a. p., 3de dl., bl. 109-112 en 301; aant. 8" dl., bl. 151 enz.; -. Dittelbach, verval en val der Labadisten, 2de druk, Amst1692,

had, nl. te Akkrum, waar de kamer nog aangewezen wordt, in welke zij gewoonlijk vergaderden. Hun Gemeente is in de volgende eeuw langzamerhand vervallen en de nakomelingen van derzelver Leden zijn merendeels tot de Doopsgezinden overgegaan (83).

De invloed van deze Kerkelijke Gemeenschappen op ons Genootschap was verschillend, en hing af van de onderscheidene begrippen bij onze Leden zelve. Die der Labadisten en Hernhutters is nooit groot geweest, bepaalde zich meestal tot de kring der Grietenijen, waarin zij zich gevestigd hadden, en ook daar nog alleen tot de meer gemoedelijk denkenden in ons midden.

Groter was de invloed der Remonstranten en Collegianten, vooral in steden als Leeuwarden, Harlingen en Dockum. In een ander Hoofdstuk zullen wij de gevolgen van die invloed ter laatst gemelde plaats kunnen opmerken. Bij allen, die vrijer dachten, dan vele andere onzer Geloofsgenoten, werkten zij niet weinig uit door hun geschriften, en de namen van Episcopius, Curcelleus, Brandt, Limborch en andere hunner verdienstelijke mannen werden met eerbied in ons midden genoemd. Op het voorbeeld der Collegianten werden er ook bij onze Gemeente te Leeuwarden zekere Collegiën of godsdienstige bijeenkomsten gehouden, waarin men elkander in bijbel- en godsdienstkennis en in het spreken voor de vuist trachtte te oefenen. Het nut van deze oefeningen voor ons Genootschap is onlangs door de Hoogleraar S. Muller (Jaarboekje, 1837, bl. 110 enz.) duidelijk aangewezen. Terwijl dus enige kleinere aanhangen zich nader met de Doopsgezinden aansloten, werden zij ook zelve in dit tijdvak door de zucht tot bijlegging van de vroegere geschillen en tot vereniging gekenmerkt. Als een bewijs van deze zucht mag men aanmerken de **Belijdenissen, welke er toen door de Doopsgezinden** werden uitgegeven. De meest bekende van die Belijdenissen waren de volgende.

Bij de Waterlanders: de Belijdemis van Hans de Ries (welker vervaardiging in 1581 aan hem en twee andere Waterlandse Oudsten werd opgedragen, maar die door hem en Lubbert Gerrits z is opgesteld en in 1610 openlijk werd uitgegeven). Deze Belijdenis schijnt getrokken te zijn uit een vroegere, bekend onder de naam van die der XXXIII Artikelen, samengesteld uit plaatsen bij Menno Simons en Dirk Philips, Sal. Ged. (zaliger gedachtenis, en

(83) Volgens berichten, mij medegedeeld door de Heeren J. S. van der Goot en K. P. De Groot, te Akkrum.

dus na de dood dezer mannen vervaardigd), afzonderlijk gedrukt te Hoorn, 1620, en getiteld: Bekentenisse des Gheloofs, nae Godes woort enz. Bij de Friezen: geen Belijdenis, op

verzoek of last van die Partij uitgegeven, maar toch een overzicht van hun begrippen, door Pieter J. Twisck, in 1617 voor de Historie der waarachtige Getuigen Jesu Christi geplaatst en in 1620 te Hoorn afzonderlijk gedrukt. Bij de Hoog-Duitsen: het Concept van Ceulen (1591) en de Jan Centz Belijdenis (1630). Bij de Vlamingen: de Belijdenis des Geloofs, overgegeven aan het Hof van Holland, door J. Outerman, te Haarlem (1626); het Olijftacxken (opgesteld in 1627 en gedrukt in 1629) en de Belijdenis van Adriaen Cornelissen (1632).

Men dient echter bij deze Belijdenissen het volgende in het oog te houden. Het is wel waar, dat dezelve niet slechts werden opgesteld, om zich bij de Staat en de heersende Kerk van vele verdenkingen en beschuldigingen te zuiveren, maar ook met de zucht om voor de reinheid van het Christelijk geloof en leven te zorgen en om het gescheidene weer te verenigen; maar zij hebben evenwel nooit een algemeen verbindend gezag bij ons Genootschap gehad. Dit Genootschap bestond wel als één geheel uit de verschillende Gemeenten, maar elke Gemeente genoot een zekere onafhankelijkheid en verbond zich aan de een of andere Belijdenis, in zoverre zij zelve wilde. Zolang de Belijdenissen niet tegen de Christelijke vrijheid streden, maar alleen strekten om te tonen, wat men eigenlijk bij ons geloofde en hoe dit geloof overeenstemde met de inhoud der Heilige Schrift, hadden dezelve een groot gezag. Zodra men er evenwel op sommige plaatsen te veel gewicht aan wilde hechten, door van de afzonderlijke Leden een volstrekte overeenstemming met dezelve te vorderen, ging er door deze overdrijving veel van dat gezag verloren. Het is niet mogelijk, juist aan te wijzen hoe veel gezag bij de onderscheidene Doopsgezinde Partijen aan zulke Belijdenissen werd toegekend, noch ook, hoe dit gezag bij de Gemeenten langzamerhand is toe- en ook weer is afgenomen. Men mag het er echter in het algemeen voor houden, dat dit gezag in deze eeuw het grootste was, en bij de Vlamingen of later bij de Zonnisten het langst heeft geduurd, zo als dan ook het meest overeenkwam met de wijze en de gang van beschouwing des Christendoms in ons midden. Nog in 1766 deed C. R is, te Hoorn, een poging, om dat gezag bij de Zonnisten te herstellen, waarvan de uitslag echter niet aan de eerste verwachting beantwoordde. Ook bij de oprichting onzer Kweekschool te Amsterdam, in 1735, kon men bij de Zonnisten een meerdere gehechtheid aan de Belijdenissen zien (84). Later is men dezelve als onnodig begonnen te beschouwen, daar men, zowel als de Kerk in de eerste dagen des Christendoms, op de Heilige Schrift alleen kon steunen, en werd derzelver verbindend gezag voor ongeoorloofd gehouden, als strijdende tegen de Christelijke vrijheid.

Zo schijnen velen in Friesland, reeds in de XVIIe eeuw, hier over gedacht te hebben. Het is althans opmerkenswaardig, dat geen der bovengenoemde Belijdenissen door één enkele Gemeente in Friesland getekend is, terwijl het Concept van Ceulen vijftien ondertekeningen, in naam van verschillende, meest Duitse, Gemeenten draagt, en de Belijdenis van Outerman in naam van acht Hollandse Gemeenten, benevens Blokzijl, is getekend. Het Olijftacxken en de Belijdenis van Jan Centsz hebben mede geen Friezen tot ondertekenaars. een Belijdenis van Adriaen Cornelissen, of Confessie des Christelijken. Geloofs, getrokken uit de vrede-handeling te Dordrecht, in 1632, is in naam van twee-en-twintig Gemeenten, in vijf provinciën en Duitsland, getekend, en zo ook de Handeling der verenigde Vlaamse en Duitse Doopsgezinde Gemeenten, te Haarlem in 1649 gehouden, door twee-endertig Gemeenten, uit Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel en Staats-Vlaanderen, gelijk mede het Verbond van Enigheid, te Utrecht in 1664 vastgesteld, door twee-en-twintig Gemeenten, in Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant. Maar ook hier vinden wij geen spoor van Friese Gemeenten. Dit schijnt mij een bewijs te zijn, dat men in deze provincie niet hoog met zulke Belijdenissen ingenomen was, gelijk tevens uit een voorstel op het Synode te Bolsward, in 1657 en te Harlingen, in 1659 door de Hervormden gehouden, blijkt, dat wij in Friesland nog geen Belijdenis door de druk algemeen hadden gemaakt. In het werkje van

Douwe Feddriks van Molqueren: de Rechtsinnigheid van de leer der Mennoniten, tegen J. Claessen van Grouw, komt voor, dat de Belijdenissen, welke in het laatst der XVIIde eeuw gebruikt werden, niet alleen door de vrijeren, maar ook door de stijfzinniger

(84) Toen er een plan beraamd zou worden tot het oprichten van gemelde Kweekschool, wilden de Zonnisten voor de te beroepen. Hoogleraar de Belijdenis van J. Outerman vaststellen tot een richtsnoer voor zijn onderwijs, maar de Lammisten waren hier tegen, en inzonderheid sprak P. Teyler van der Hulst van Haarlem sterk tegen deze beperking van de vrijheid des Hoogleraars. Zij wilden, dat hij alleen de Heilige Schrift als zulk een richtsnoer aannemen zou; en deze was een der voornaamste redenen, waarom de Zonnisten toen van het gehele ontwerp afzagen.

Partij in Friesland werden gehouden voor afwijkende van de oorspronkelijke zuiverheid der Belijdenissen, die vóór 1600 zijn opgesteld. Douwe Feddriks zegt dit "van soo vele als er daar na gemaakt zijn, als twee tot Amsterdam, een in 't jaar 1627, een in 't jaar 1630, en daarna een te Dordrecht in 't jaar 1632. – Of het is, om dat doen de Poolse Mannen van tijd tot tijd in Holland hier en elders te vele gemeynschap met de Doopsgesinden hadden, de onse verbastert wierden, en egter om de haat der Gereformeerde te ontgaan, in de Belijdenissen geswegen hebben, of om dat het ook niet algemeen door wilde, dewijl er noch altijd geweest zijn, die voor het ware ijverden: God weet het" (85).

In die zelfden tijd (1698) verscheen er te Leeuwarden een Korte Belijdenisse des Christelycken geloofs, van Ruird Gerbens, Leraar te dier stede. Dezelve heeft echter volstrekt geen gezag, als richtsnoer voor het Geloof, verkregen, en is niet anders gebruikt, dan thans de zogenaamde vraag boeken op de Catechisatiën gebezigd worden. Ook J. Rysdyk, die zich steeds veel moeite heeft gegeven, om het gezag der Belijdenissen te staven en te vermeerderen, vooral in zijn Godtgeleerde aanmerkingen, 2de dl., bl. 14 enz., 10" hoofdstuk: "waarin wordt aangetoont, dat de rechtzinnige Mennoniten hun alom bekende en brave Belijdenissen hebben; met aanwijzinge, welke dezelve zijn, wanneer en door wie ze zijn opgesteld en uitgegeven," meldt van dat gezag in Friesland niets, waar deze vermelding anders bijzonder tot zijn plan zou dienen. Mij is nog voorgekomen de Copie ener Kerkelijke Handeling, in 1647 door de Waterlanders te Amsterdam gehouden, op welke vergadering uit Friesland Afgevaardigden van Stavoren, Molkwerum, Hindelopen, Workum, Harlingen, Franeker, Leeuwarden, Dockum, Kollum en Surhuisterveen waren verschenen. Men beleed daar eenparig de Belijdenis van Hans de Ries, "behoudelyck nochtans dat niemand en denke, dat hierdoor de confessie boven 't woord Godts gehouden ofte als een preciese regel gestelt wert, maer blijft de confessie altyt het woort Godts onderworpen, als synde maer een stellinge uittet woort Godts, om daer door te tonen de gelyckheyt van de gemeenten met malcandere" (86).

(85) Bladz. 219, waar hij zegt, dat de lateren zwijgen van de eeuwige verkiezing; en bladz. 344, waar hij dezelve berispt, omdat ze geen melding maken van het O. Verbond.

(86) Gemelde Copie, waarop wij ook later in andere opzichten terug moeten komen, is mij medegedeeld door de Heer J. D. Hesselink te Groningen.

Men zou echter te ver gaan, als men hieruit wilde afleiden, dat de Doopsgezinden zich hier niet nader aan elkander trachtten te sluiten en de vroegere geschillen bij te leggen. Ook in gemelde Kerkelijke Handeling is nodich geacht, middelen te bedenken en in 't wérck te stellen, om de gescheyde Wolken en vooreerst de Duytsche en Vlaamse vrienden tot naarder enicheyt te brengen." En ofschoon de meeste verenigingen van Gemeenten op de zelfde plaats

in het volgende tijdvak vallen, is echter die plaats, waar de Doopsgezinden het talrijkst waren, namelijk Harlingen, reeds in deze eeuw loffelijk voorgegaan.

Te Harlingen bestonden in de aanvang der XVIIe eeuw vier Doopsgezinde Gemeenten. De grootste Gemeente was die der Waterlanders, welke vergaderde in de thans nog bestaande kerk, toen de blauwe schuur geheten. Uit deze Gemeente zijn de geslachten Vermeersch, Stinstra, Fontein, Braam, Mah ui, Hannema, Hanekuik, Ooster baan, Roorda, Nieuw en huis, Schellingwou, Scheltinga Drijer, en Folkert Pieters afkomstig.

Hierop volgde de Gemeente der Vlamingen, die in de Roepersteeg bijeenkwam, waar een tamelijk groot vermaningshuis nog aanduidt, dat hun getal niet gering geweest is. Tot deze Gemeente behoorden de voorouders van de geslachten Stijl, Hingst, Boomsma en Menalda.

Een derde Gemeente, waarschijnlijk Jan Jacobs-gezinden, Oude Friezen of Hoog-Duitsen, vergaderde in een gebouw, het Valkje genaamd; en zo bestond er ook nog een vierde Gemeente, die men, evenwel slechts volgens mijn gissing, voor Ukowallisten of Oude Vlamingen houden mag, en in een gewoon huis bijeenkwam. Van de Huiskopers en Contra over deze Kerkelijke Handeling zien bij Schijn (t. a. p., 3de dl., bl. 238), die mede een Copie van dezelve bezat, maar tevens betuigt, dat ze, bij zijn weten, nooit gedrukt is. De oorzaak hiervan zal misschien zijn, hetgeen ten besluite, na de ondertekeningen, gemeld wordt: "is mede goet gevonden dat een leraer en gemeynte dese articulen voor sich selven behouden sal en bewaren, sonder aen ymant enige copie of extract te geven."

Ware het, dat ik de Geschiedenis der Doopsgezinden in het algemeen behandelde, zo zou ik dezelve in de Bijlagen hebben geplaatst, wat nu een hors d'oeuvre zou zijn. Uit Friesland is de Handeling ondertekend door Jouke Wybes, Pouwels Tjaarts, Haye Hommes, Tjebbe Jary cx, Heere Wy bes, Gos en Centen, Marq Intes, Mayne Wircks, Goetse Gabes, Reyner Stevens z, Willem Bartels z en Age Sytses. Wat Holland betreft, zo blijkt uit dezelve dat er ook Doopsgezinde Gemeenten, van de Waterlandse Partij, bestaan hebben te Hazerswoude, Gouda, Delft, Woerden, Bunschoten, Huizen, Weesp, Uithoorn, Ilpendam, Durgerdam en Nierop, waar nu geen meer zijn.

Huiskopers is het niet bekend, dat zij hier een Gemeente hebben gehad, en van de Vlaamse en Friese Gemeenten is, uit gebrek aan schriftelijke bescheiden, weinig te zeggen (87). De Vlaamse Gemeente in de Roepersteeg heeft zich in 1626 met de Friese (nl. De derde der opgenoemden) verenigd; een gebeurtenis, die vele andere Vlamingen, inzonderheid te Groningen, zeer belgde en daardoor aanleiding heeft gegeven, dat de Gemeente der Vlamingen te Amsterdam een plan ontwierp, om te beproeven, of men zich niet geheel en al met de Friezen zou kunnen verdragen en verenigen. Zij zond dus aan alle Vlaamse Gemeenten, die zich nog niet met de Friezen verenigd hadden, een brief tot vredebereiding (in 1627), die in 1628 door een presentatie werd gevolgd, terwijl alle stukken, hiertoe betrekkelijk, in 1629, onder de naam van Belijdenis van het Olijftacxken, door de druk algemeen werden gemaakt. Gemelde vereniging te Harlingen heeft dus in Holland, middellijker wijze, aanleiding tot deze Belijdenis gegeven. Volgens de Heer Fontein hebben de Vlamingen zich ongeveer 1680 te Harlingen ook met de Waterlanders verenigd. Drie verschillende soorten van Doopsgezinden had men in deze eeuw te Leeuwarden.

De Vlaamse Gemeente vergaderde bij de Waag en daalde steeds van tijd tot tijd in getal van Leden, denklijke door het strenge bannen, waaromtrent de stedelijke Overheid in 1670 en 1675 alle pogingen ten goede aanwendde en hun beval: "dat zij zich in rust, stilte en vrede, zonder enige scheuringen zouden hebben te houden; " met de bedreiging, "dat zij, die van hen

het bannen ondernamen, geen vergadering meer binnen deze stad zouden mogen houden" (88). De Waterlandse Gemeente vergaderde op de Wirdumerdijk, waar thans nog de kerk der Doopsgezinden is, en waren in het algemeen wel gematigder dan de Vlamingen, maar hadden in 1679, blijkens de Resolutiën van de Magistraat, ook toch vrij wat onenigheid. De Jan Jacobs-gezinden, het geringst in aantal, hadden hun vergaderplaats op het Zwitsers-waltje. Zij leefden, even als te Harlingen, zeer ingetogen en vroom, en komen nergens bijzonder voor, behalve bij de oprichting der Friese Sociëteit, in 1696, en in 1722, toen ook zij een Request aan de Staten presenteerden tegen de vier punten, zo als wij later zullen zien. De vereniging van deze

(87) Wat ik hier heb kunnen zeggen, is mij meest medegedeeld door de Heer F. D. Fontein. Zie ook Scheltema, Mengelwerk, 3e dl., 2e st., bl. 22. (88) Resolutiën van de Magistraat der stad Leeuwarden.

Gemeenten te Leeuwarden, gelijk ook op de plaatsen, die wij nu verder zullen noemen, komt eerst voor in het volgende tijdvak (89). Volgens een uittreksel uit het Groot-Inventarisboek van het algemene Stads-Weeshuis te Bolsward, bestonden daar in 1657 vier afzonderlijke Doopsgezinde Gemeenten. De een vergaderde op het Schilwijk, waar thans nog de kerk is; de tweede op de Kampen, thans een pottebakkers-fabriek; de derde in de Hoogstraat, thans een armenkamer en nog een eigendom der Gemeente, de vierde in de Kerkstraat, een onaanzienlijk gebouw. De tijd van vereniging dier Gemeenten is niet juist te bepalen, maar na 1710 is er geen spoor van meer dan één Gemeente te vinden; zeker is het, dat er in 1713 slechts één Doopsgezinde Gemeente bestond, zo als blijkt uit een contract in dat laatste jaar gesloten tussen de voogden van het Weeshuis en gecommiteerden van de Mennoniete Gemeente (90). Ook

te Hindelopen, Joure, Drachten, Makkum, Heerenveen, Ylst, St. Anna-kerk en Blija, en waarschijnlijk op meer plaatsen, vond men in dit tijdvak twee Doopsgezinde Gemeenten, die zich later weer hebben verenigd. Het is zeer denkelijk, dat de twist, die er tussen de Amsterdamse Leraren Galenus en Apostool ontstond, waardoor beider aanhangers zich sedert 1664 in Galenisten of Lammisten en Apostoolen of Zonnisten onderscheidden, een verkeerde werking op de vredelievendheid der Gemeenten in Friesland hebbe gehad, daar men bijkans het gehele land door partij voor de een of de andere trok. Hoe ver zulks echter gegaan zij, is onzeker, daar althans in dit tijdvak de oude namen nog bleven bestaan en niet in die van Lammisten of Zonnisten werden verwisseld (91). Meer gerucht en invloed maakte ook in deze provincie Uko Walles, woonachtig te Woordbroek, in Groningerland. Door diens leermeester, Joannes Luils, behorende tot de Partij der Vlamingen, was een gevoel ter baan gebracht, dat reeds

(89) Volgens mededelingen van wijlen de Eerw. J. Brouwer en de Heer W. Eekhoff, te Leeuwarden. De laatste heeft mij dit gedeelte van zijne, reeds in H.S. bewerkte, Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden wel ten gebruike willen verlenen.

(90) Deze bijzonderheden zijn mij geworden door de Eerw. W. van Hulst en de Heer J. Cremer Pz., te Bolsward.

(91) De eerste dezer namen is afkomstig van het gebouw, genaamd: *het Lam*, en de laatste van het huis: de Zon, waarin deze Gemeenten vergaderden.

in de tweede eeuw door sommigen was gekoesterd, die men Kaimiten noemde. Zij rekenden, namelijk, aan Judas, die de Heer verried, en aan de Joden, die Hem ter dood eisten, hun zonde

niet toe, daar Christus' dood ons het leven en de zaligheid heeft aangebracht. Na het overlijden van Luils, werd het gevoelen van dezen met allen ijver door Uko Walles, zijn opvolger als Leraar te Woordbroek, verdedigd. Daar echter een ander, met name Jurj en Thomas, hiertegen opkwam, beschreef Uko in 1637 een vergadering op zijn standplaats, waar dan ook vele Vlamingen uit Groningen, Oosten West-Friesland verschenen. Hier werd Jurjen Thomas van zijn ambt ontzet en, als wedersprekende de H. Geest, in de ban gedaan.

De gebande beklagde zich bij de Overheid; hetwelk ten gevolge had, dat Uko, wegens zijn gevoelens, nog in dit zelfde jaar uit de provincie gebannen werd. Hij wendde zich daarop naar Oost-Friesland, ging tussen Embden en Aurich wonen en verspreidde ook hier zijn begrippen zodanig, dat zeker Predikant L. Alphusius een pennestrijd tegen hem begon. Vervolgens begaf Uko zich weer naar Groningerland en verzocht vrijheid, om of hier of in Friesland te mogen blijven, maar te vergeefs. Het Synode te Franeker remonstreerde in 1644 zo krachtig, dat hij nu zowel uit Friesland als uit zijn eigene provincie werd gebannen. Hij ging dus voor de tweede maal naar Oost-Friesland, waar Graaf Ulrich II hem een verblijfplaats toestond. Hij kreeg namelijk in dit zelfde jaar 1644 het kloostergoed Sylmönk in pacht (92). Daarop trachtte hij zich en zijn gevoelens te verdedigen, en gaf te die einde in 1645 vier stukjes in het licht, die hem echter de vervolging der Oost-Friese Predikanten berokkenden. Te midden van die vervolging richtte hij in 1647 te Worden een Gemeente op, die eerst hare vergaderingen op hoog bevel moest staken, maar dezelve in 1649 hervatte. Zijn aanhang breidde zich ook te Aurich en Embden, en in Groningerland en Friesland uit. Naderhand schijnt hij nog een reis naar Groningen gemaakt te hebben en in 1651 te Woldendorp gestorven en begraven te zijn. zijn aanhangers hebben wel niet in allen dele met hem overeengestemd, maar scheidden zich toch van de overige

(92) F. Arends, *Erdbeschreibung des Fürstenthums Ostfriesland und des Harlingerlandes*; Emden, 1824, seite 359. Volgens dezen schrijver zijn de Ukowallisten in Oost-Friesland met de andere Doopsgezinden verenigd, toen dit gewest onder Pruisen kwam.

Doopsgezinden af en hielden hun bijzondere vergaderingen (93). Gewoonlijk werden zij Ukowallisten genoemd, ofschoon zij anders liever Oude-Vlamingen wilden heten.

Zij onderscheidden zich van vele der andere Doopsgezinden vooral: 1) Door over Christus' mens wording even als Menno Simons en Dirk Philips te denken. 2) Door allen te dopen, die tot hen toetraden, ofschoon dezelve vroeger zelfs op hun belijdenis mochten gedoopt zijn, en de doop bij voorkeur (alhoewel niet altijd) door onderdompeling toe te dienen. 3) Door de ban, vooral wegens buiten-trouw, zeer sterk te drijven. 4) Door grote eenvoudigheid ten opzichte van klederen, zilveren versierselen enz., waarin zij met de Oude-Friezen zeer overeenkwamen. 5) Door de oplegging der handen bij iedere aan te stellen Leraar of Oudste, terwijl het gehele lichaam der Ukowallisten in zulk een aanstelling genoeg nemen moest en de aangestelde dit ambt verplicht was op zich te nemen, ten zij in geval van bewijsbare onbekwaamheid. 6) Door de voetwassing vóór het Avondmaal in gebruik te houden (94).

Ofschoon de Ukowallisten of Groninger Oude-Vlamingen zich langzamerhand meer en meer verspreidden, zelfs te Altona, bij Dantzich en in Engeland Gemeenten hebben gesticht, heb ik langen tijd geen duidelijk spoor van hen in Friesland kunnen vinden. Het verzoek van het Harlinger Synode, in 1659, en dus na de dood van Uko Walles, bij de Staten tegen hen gedaan, moest mij echter in het vermoeden bevestigen, dat zij

(93) Uko schijnt later ook zelf, ten opzichte van Judas en de Hoofden der Joden, tot andere gedachten gekomen te zijn. (Jehring bij C. van Gent, *Worbericht*, seite 11.) Er bestaan thans nog afstammelingen van hem onder de Doopsgezinden in Groningen en Oost-Friesland; b.v. De Heer Uko

Reinders, te Groningen, die de zesde afstammeling van Uko Walles is, in een recht nedergaande linie, gelijk uit het geslacht-register van diens Grootvader blijkt.

(94) Men zie over Uko Walles, zijn lotgevallen, gevoelens en aanhang: C. van Gent, t. a. pl., bl. 12 enz. en 234 enz.; Schotanus, Mennisterye, bl. 398 enz.; Ottii, Annales, pag. 266-270; Schijn, t. a. pl., 1ste dl., bl. 26 en 357, 2de dl., bl. 57 en 88; Meiners, t. a. pl., 2de dl., bl. 468 enz.; Mosheim, Kerk. Gesch., 9de dl., bl. 335; Starck, bl. 345, 347 en 351; en Wutte Bijbel-oefeninge over gewichtige Waarheden en Toestanden des Christendoms, uitgegeven door de Oude Vlamingen te Groningen, 1738. Over de wijze, waarop zij in 1716 te Worden Doop en Avondmaal bedienden, leze men het verhaal van een ongunstig ooggetuige, nl. Je h ring, in Bijlage IX.

hier zeker geweest zijn. Ook Jehring maakt in zijn bericht vóór de Hoog-Duitse vertaling van C. van Gent, hoewel zeer in het algemeen, van Ukowallisten in Friesland melding, en zegt later, dat zij in zijn tijd (1716) vier Oudsten hadden, van welke de aanzienlijkste, Alle Dirks z, te Groningen woonde. Van dezen hebben wij in het volgende tijdvak loffelijke melding te maken. Een tweede, Jan Krients, was ook in Groningerland, een derde, Hendrik Berends, in Drenthe, en de vierde, Oene Jansz, in Friesland woonachtig (95). Mijn vermoeden is eindelijk tot zekerheid gebracht, door een eigenhandig briefje van de beroemden Claas Huyberts, die zich, gelijk nader gezegd worden zal, omtrent ons Genootschap in Friesland zo verdienstelijk heeft gemaakt. Uit dit briefje, hetwelk ik in een Registerboek der Harlinger Gemeente gevonden heb, blijkt het bestaan der Ukowallisten in deze provincie duidelijk, en om deze reden heb ik, boven, een der vier Gemeenten te Harlingen, bij gissing, voor zodanigen gehouden. Het kan ook zijn, dat de Oude-Vlamingen te Elst, Drachten, Mildam en Knijpe door de andere Ukowallisten zijn genoemd. Toen er in 1666 door de Doopsgezinden een geldlening ten behoeve der Staten zou worden tot stand gebracht, wilde Claas Huyberts, dat men bij zijn Geloofsgenoten, in elke Gemeente, voor iedere Broeder een bepaalde som opbrengen zou. Om dit plan te bewerkstelligen, was er een algemene telling der Broeders nodig, welke gedaan werd en waaruit bleek, dat het getal der Broeders was: bij de Vlamingen, Friezen en Hoog-Duitsen 2885

"Waterlanders	882
"Jan Jacobs-gezinden	643
"Ukowallisten	245
"Tuisken (misschien volgers van P. J. Twisck)	137
"Contra-Huiskopers	39
"Huiskopers	15
"Eebe Wytsses-volk	<u>10</u>

4856 Broeders.

Wanneer wij nu tegen dit getal van Broeders een ruim zo

(95) Vorbericht, seite 15: "in Fries zland sollen sich derselben mehr besinden; " – Zugabe, s. 244. Waar ter plaatse in de provincie Drenthe een Doopsgezinde Gemeente zij geweest, heb ik nog niet kunnen ontdekken, Misschien naar de Overijsselschen kant, van Giethoorn en Zuidveen

groot getal van Zusters overstellen (wat men doorgaans bij de meeste Gemeenten wel doen mag), en aannemen, dat het getal van Ongedoopten bij onze Gezindte met het getal der Ledematen gelijk stond (96), dan mogen wij het gezamenlijk aantal van Doopsgezinden in Friesland het jaar 1666, op ongeveer **20.000 Zielen** bepalen.

Dit getal is zeker niet gering, wanneer men in aanmerking neemt, dat de provincie toen nog niet zo bevolkt was als thans. Maar wij merken in dit tijdvak ook nog geen vermindering op; wij moeten die eerst in het volgende zoeken. Het werk der Oudsten, om door de Doop Leden aan de Gemeenten toe te voegen, vertraagde nog niet. Na Leenert Bouwens hebben onderscheidene personen in Friesland zijn taak met ijver opgevat en voortgezet. Van 1583 tot 1585 doopte Cornelis Jaricks 1044 personen en van deze in Friesland alleen 992. Van 1603 tot 1618 zijn er door Jacob Teun 670 in deze provincie gedoopt. Als nieuwe plaatsen, van welke in de Dooplijst van L. Bouwens geen melding wordt gemaakt, komen bij hem voor: Wierum, waar hij 24 doopte; Makkum waar 18, Pietersbierum waar 15, Tjalberd waar 14, Legemeer waar 14, Oudega waar 7, Jorwerd waar 6, Blija waar 5, Woudsend waar 3, Garip waar 3, Langweer waar 2, Tietjerk waar 2, Winsum waar 2, Bergum waar 1 de Doop van hem ontvingen. In die jaren mag dus waarschijnlijk het ontstaan of de opkomst der Gemeenten Makkum, Tjalberd, Legemeer, Blija en Woudsend worden gezocht, indien wij Makkum niet vroeger mogen stellen, wat meer waarschijnlijk is (zie boven, bl. 89). Van deze Gemeenten is Tjalberd naderhand verdwenen, om in deze tegenwoordige eeuw weer te verschijnen; en is Legemeer geheel vernietigd, Blija met Holwerd verenigd. Jacob Claasen doopte van 1614 tot 1638 in Friesland 755 personen, waaronder ook enige op vroeger niet genoemde plaatsen; namelijk 39 te Heerenveen, 15 te Arum, 13 te Baard, 6 te Hogebeintum en 2 te Ternaard. Tussen deze jaren mag men dus het ontstaan of de opkomst van de Gemeen-

(96) In de XVIIIde eeuw was het getal der Ongedoopten waarschijnlijk groter dan dat der Leden, daar de Doop toen dikwijls tot hoge jaren werd uitgesteld; maar in de XVIIde eeuw stond het misschien gelijk: want men was toen gewoon, zich niet, vóór zijn verkregen. Lidmaatschap bij een Gemeente, in het huwelijk te begeven, en de Oude-Vlamingen en Oude-Friezen maakten van deze gewoonte zelfs min of meer een wet.

ten te Heerenveen, Arum en Baard vermoeden. Van Heerenveen laat zich dit nader gissen: want dit vlek is omstreeks 1600 aangelegd en begon eerst ongeveer 1630, nadat de vrees voor de gedurige invallen der Spanjaarden, van de zuidzijde, ophield, meer bevolkt te worden en te bloeien. Daarom werd hier ook, sedert 1641, steeds de vergadering van de Hervormde Klassis van Zevenwouden belegd, in plaats van op de Joure en te Oudeschoot, en kwam er, van dezen tijd af, het Friese Synode bijeen, wanneer des zelfs beurt in Zevenwouden viel (97). Terwijl de Gemeenten van Heerenveen en Baard nog bestaan, is die van Arum naderhand met Witmarssum en Pingjum verenigd en hebben de Doopsgezinden van Hogebeintum en Ternaard zich misschien bij de Gemeente van Holwerd, Blija en Vischbuurt gevoegd. Van 1640 tot 1647 doopte Joris Jacobs in Friesland 302 personen. Van geen andere nieuwe plaatsen vinden wij bij hem melding gemaakt dan van St. Anna-Parochie, waar hij 12 personen doopte, en wel de eersten daarvan in 1644, terwijl telkens van het Bildt melding gemaakt wordt tot 1642, en vervolgens in het geheel niet meer. Om deze reden heb ik boven (bl. 90) aangemerkt, dat de Gemeente van het Bildt in dezen tijd haren naam met die van St. Anna-Parochie schijnt verwisseld te hebben (98).

Behalve de vijf-en-dertig Gemeenten, die in het vorige Hoofdstuk genoemd zijn en welker oprichting wij vóór 1581 gezocht hebben, moeten wij dus de opkomst van de hier gemelde acht of negen Gemeenten niet later stellen dan in de eerste helft en vele in het begin der XVII" eeuw. Ook van Gemeenten op nog andere plaatsen is dit wel vermoedelijk, maar de bewijzen ontbreken. Van enkele, b. v. van de Joure, blijkt het, uit een oud Ledematen-boek, dat de Gemeente aldaar reeds tegen het laatst van de XVIe eeuw bestond (99). Ongeveer 1600 werd

het dorp Surhuisterveen ontgonnen en aangelegd door Doopsgezinden, ofschoon de tijd niet nauwkeu

(97) Ypeij en Dermout, aant., 2de dl., bl. 33. Die gedurige invallen der Spanjaarden in Zevenwouden waren de oorzaak, dat de Hervorming hier algemeen het traagst doorbrak; Ypeij en Dermout, 2de dl., bl. 65 en aant. 2de dl., bl. 34; it aade Friese terp, bl. 233, 237 en 260. De eerste On-Roomsen schijnen daar voor een groot gedeelte Doopsgezinden geweest te zijn; Protocol van Leeuwarden, bl. 483.

(98) Ik vond de Dooplijsten van deze personen achter de Dooplijst van L. Bouwens, in gemeld Manuscript.

(99) Om ineens de waarschijnlijke stichting of opkomst der Gemeenten te overig kan bepaald worden.

In het begin dezer eeuw moet er reeds een Doopsgezinde Gemeente geweest zijn: want de tweede vermaning werd gebouwd in 1685, omdat de eerste te oud of te klein werd (terwijl de Hervormde kerk aldaar in 1686 is gesticht). Ook is het tegenwoordige Doopboek der Gemeente begonnen in 1730, omdat, zo als er in aangetekend staat, het vorige te oud werd. En op het kerkhof ligt een grafsteen, waarop gebeiteld staat: "1643 de 13 November is overleden de eerw. en godzalige Gabbe Paulus, Bedienaar bij de Waterlandse Doopsgezinde Gemeente te Surhuisterveen, oud 72 jaren." Naast dezen steen is een ander van zijn vrouw, die het volgend jaar in even hoge ouderdom overleed. Zij schijnen, volgens de beschrijving van die stenen, mensen van aanzien geweest te zijn, en de jaren van de Leraar pleiten wel voor de vroege oorsprong der Gemeente (100). Ook te Ureterp moet reeds in 1661 een afzonderlijke Gemeente van Doopsgezinden hebben bestaan, welke zich naderhand met die van Drachten verenigd heeft (101). Het getal der Doopsgezinden nam in deze eeuw nog niet merklijk af, zo als wij gezegd hebben.

Bij sommige Gemeenten was evenwel achteruitgang te bespeuren, zo als b.v. bij de Waterlandse Gemeente te Harlingen. Want deze telde 335 Leden in 1655; 309 in 1660; 322 in 1665; 266 in 1670 (102). Men bespeurde ook wel enige verwisseling van geloof (zoo als het gemeenlijk gaat), zodat sommige Hervormden tot ons overkwamen, andere Doopsgezinden daarentegen Hervormd werden. Een zonderling geval, dat iemand onzer tot de Roomse Godsdienst terugkeerde, verdient nadere vermelding. Reeds tegen het einde der XVIe eeuw zag men enige Jezuïeten in Nederland sluipen, hetwelk heimelijk bleef voortduren, ofschoon de Algemene Staten in 1596 een plakkaat uitvaardigden, waarbij dezelve ten strengste verboden, om zich in enige school van deze orde der Roomse Geestelijkheid te begeven. De Stadhouder van Friesland, Graaf Willem Lodewijk, waarschuwde inzonderheid tegen hen, als mensen, die stellen, dat men aan de Ketters alles mocht beloven en dit zelfs met ede mocht bevestigen, maar dat men daarom niet gehouden was, het beloofde te volbrengen. Hij vreesde dus van hen het grootste

(100) Mededeling van de Eerw. F. E. Wieling, te Surhuisterveen.

(101) Mij gemeld door de Eerw. J. Plantinus, te Drachten.

(102) Volgens dat Registerboek van die Gemeente, hetwelk met N getekend is,

nadeel voor het vaderland (103). Zij maakten zich ook wederom het twaalfjarig bestand en de geschillen tussen Gomarus en Arminius ten nutte, maar werden door een Algemeen Staatsbesluit, in 1612, andermaal gebannen en bedreigd. Maar zij bleven nog al heimelijk voortwerken en woelen, gelijk onder andere blijkt uit oorspronkelijke stukken, in 1616 op last

der Staten van Friesland uitgegeven (104), terwijl zij niet nalieten de snoodste listen en aanslagen, ter verspreiding van hun geloof, te smeden. Zo kwam er met onbeschrijfelijke moeite en gevaar een Jezuïet, die zich Pater Willebrordus noemde, in Friesland, om zielen voor het Roomse geloof te herwinnen niet alleen, maar ook om de Protestanten op alle mogelijke wijze nadeel te doen. Deze Willebrordus bekeerde in 1627 zekeren Bavo Roorda, die toen de enige Doopsgezinde Edelman in Friesland was. Hij betuigt echter zelf, dat hij bijkans met niemand zo veel werk heeft gehad (105). In dit zelfde tijdvak zijn er door de Doopsgezinden vele kerken of vermaningen gesticht.

De Synoden ijverden wel sterk hiertegen, b.v. in 1605, 1614, 1644, 1655, 1656, 1657, 1659, 1661 en 1664, maar doorgaans niet met het gunstigste gevolg. Het is mij onmogelijk geweest, ook met de besten wil mijner Ambtsbroeders, hieromtrent stellige berichten van alle Gemeenten te kunnen verzamelen, maar ik zal geven, wat ik ontvangen heb. Dat er te Leeuwarden, Harlingen, Franeker en Dockum reeds vroeg zodanige vermaningen geweest zullen zijn, laat zich wel denken, maar de juiste tijd van derzelver stichting of oprichting is mij niet bekend geworden. Te Bolsward was er reeds in 1594 een op het Schilwijk (106). Volgens de Mennisterye van Schotanus moet er ongeveer 1613 een te

(103) U. Emmii, *vita Gulielmi Ludovici*, pag. 236, 237.

(104) Men zie het door de Heer J. Scheltema medegedeelde bericht, omtrent een zeldzaam stuk, getiteld: *der Jesuyten Negotiatie ofte Coophandel, inde Verenigde Nederlanden*, Leeu w., 1616, en geplaatst in het Archief voor Kerkel. Geschiedenis, door de Hoogl. Kist en Royaards, 3de dl., bl. 399-410.

(105) Volgens een belangrijk Manuscript, door dezen Willebrordus zelven, omtrent zijn lotgevallen en handelingen, in het Latijn geschreven en op de rug getiteld: *Historia Frisiae*, hetwelk ik gezien heb bij de Heer Mr. U. A. Evertsz, te Heerenveen. De Lezer zal zich herinneren, dat de vrouw van de Martelaar Andries Claessen, van Dronrijp, een adellijke vrouw was, met name Anneke van Roorda. (Zie boven bl. 72.) In dit geslacht schijnen dus meer Doopsgezinden geweest te zijn. Of ook het geslacht der Roorda's te Harlingen (zie bl. 158) daaraan verwant geweest is, kan ik niet zeggen.

(106) Mededeling van de Eerw. W. van Hulst. Zie bl. 160.

Kromwal geweest zijn, door hem een Synagoge genoemd (107). De kerk of vermaning te Balk is naar alle waarschijnlijkheid gebouwd in 1625 (108). Kort na dezen tijd moet ook de stichting vallen van een vermaning te Drachten, dezelve stond in een bosje te Zuider-Drachten, nog het Vermanings-bosje genoemd (109). In 1653 werd de grootste van de gehele provincie, nl. Die te Hindelopen, gesticht. De Gemeente te Sneek vergaderde eerst in een achterhuizinge, aan de Stadswal, en richtte in 1654 het kerkgebouw op, dat thans nog door de onlangs verenigde Gemeenten gebruikt wordt en zeker wel voor 600 toehoorders is ingericht (110). Op de bovendrempel der deur voor de vroegere Doopsgezinde kerk te Grouw was het jaartal 1659 gebeiteld. Vóór die tijd schijnen zij, uit vrees voor gevaar en vervolging in stilte aan de huizen der Broeders en Zusters samengekomen te zijn, totdat zij, gelijk op meer plaatsen, door de toenemende verdraagzaamheid in de godsdienst, ruimer ademhaalden, en in gemeld jaar door een der Broeders in de gelegenheid werden gesteld, om in een bijzonder en doelmatig gebouw te vergaderen (111).

Min of meer in dezen tijd schijnt ook de vermaning te Akkrum gesticht te zijn. Volgens oude koopbrieven bij deze Gemeente berustende, heeft zij in 1660 en 1677 huizen aangekocht. Op de koopbrief van 1660 staat, van een latere hand: "dit is denkelijk van 't huis bij de vermaning;" en op die van 1677: "dit is denkelijk van 't huis voor de vermaning." Waarschijnlijk zijn deze huizen aangekocht met het doel om te bouwen of om te vergroten (112). In 1664 werd er een vermaning te Joure gesticht, blijkens een geschilderd glas, en papieren, bij die Gemeente berustende (113). In het zelfde jaar valt ook de stichting van het kerkgebouw te Warns, terwijl deze Gemeente toen 230 Leden telde (114). Kort na dit tijdvak zijn nog gebouwd: de kerk te Irnsum in 1684 (115); de tweede te Surhuisterveen, zo als wij boven hebben gezien, in 1685; en die te Holwerd in 1692, welk jaartal daar ten minste op enige kerkglazen gevonden wordt (116).

(107) Schotanus, t. a. pl., bl. 9. Zie boven bl. 93.

(108) Medegedeeld door de Eerw. K. R is, te Joure.

(109) Medegedeeld door de Eerw. J. Plant in us, te Drachten.

(110) Medegedeeld door de Eerw. P. W. Feenstra, te Sneek.

(111) Medegedeeld door de Eerw. J. van der Ploeg, te Grouw.

(112) Opgespoord door de Heer S. J. van der Goot, te Akkrum.

(113) Volgens de Eerw. ' K. Ris.

(114) Volgens een brief van de Eerw. D. Gorter, te Warns.

(115) Volgens de Eerw. J. Molenaar, te Irnsum.

(116) Medegedeeld door de Eerw. M. Martens, te Holwerd.

Ons blijft nog overig, om van het geloof en leven der Doopsgezinden in dit tijdvak iets te gewagen.

Van derzelve geloof valt echter niets bijzonders te melden. Zij bleven zich zelve meestal gelijk, zowel in het vasthouden aan hun bijzondere begrippen, omtrent doop, eed, ban, wapendragen, overheidsambt en buitentrouw, als in hun gehechtheid aan het éénige gezag der Heilige Schrift. Zelfs de Waterlanders, die men voor de vrijzinnigsten houden mocht, waren in sommige dezer punten nog al gezet, blijkens hun Kerkelijke Handeling, in 1647 gehouden. Het zal niet onbelangrijk zijn, een en ander daaruit mede te delen, om de algemeen en geest te leren kennen. In art. 8 wordt aangemaand, dat elk in zijn Gemeente waarschuwe: "tegen 'treden aen schepen met geschut, opdat sulx mocht verminderen, gelyck anno 1619 ende 1631 oock geordonneert is geweest." Aan dezulke, die weigeren te gehoorzamen, wordt het H. Avondmaal ontzegd, gelijk mede aan die, welke als schippers of bootsgezellen op zodanige schepen varen. Wat het overheidsambt betreft, hieromtrent besloot men (art. 16), dat men hetzelve nergens zou mogen bedienen, waar hals- of bloedrecht gepleegd werd, terwijl men ook overigens hetzelve met zoveel gevaren en bezwaren verbonden achtte, dat men het overal zo veel mogelijk moest mijden en niemand zijn' Broeder daartoe mocht stemmen of kiezen. Overigens mocht ook geen Leraar in zijné dienst blijven volharden, die van oordeel was, dat men het overheidsambt wel mocht waarnemen, of dat men wel verdedigeder wijze (defensief) oorlog mocht voeren; al ware het ook, dat hij beloofde, nimmer op de kansel hierover te zullen spreken.

De geloofsgeschillen bleven nog wel bij de afzonderlijke Partijen bestaan, maar werden zelden hevig gevoerd, zodat wij in deze jaren een aanmerkelijke verzachting in hunnen geest kunnen merken. De hoofd-partijen waren ook nu de Vlamingen, Friezen en Waterlanders. Met de Vlamingen en ook met de Waterlanders hadden zich vele Friezen en Hoog-Duitsen verenigd, maar het schijnt, dat hier ook Hoog-Duitsen op zich zelve bleven staan. Volgens zekeren brief, geschreven in 1614, waarvan ik de Hoog-Duitse Copie voor mij heb, schijnen er in dit jaar Hoog-Duitse Gemeenten te hebben bestaan te Stavoren, Workum, Koudum, Molkwerum, Warns (met Hemelum en Bakhuizen verenigd), Hindelopen, Harlingen, Surhuisterveen, Leeuwarden, Kollum, in Dongeradeel, te Dockum en Franeker. Vergelijkt men hiermede de bovengemelde Copie ener Kerkelijke Handeling van Waterlanders, dan zou men daaruit opmaken, dat die Gemeenten zich tussen 1614 en 1647 met de Waterlanders hebben verenigd of tot deze zijn overgegaan. De naam van Friezen ging in Friesland zelf meest verloren, daar andere hunner zich bij de Waterlanders hadden gevoegd. Oude-Friezen waren nog de Jan Jacobsgezinden, even als de Ukowallisten, Huiskopers en Contra-Huiskopers tot de Vlamingen behoorden en de volgers van Uko W alles zich eigenlijk Oude-Vlamingen noemden. Eeb e Wytse s heb ik ergens elders, dan bij C. Huyberts, niet aangetroffen. De Waterlanders waren minder talrijk dan de Vlamingen, ofschoon zij op enkele plaatsen de overhand of ook geheel alleen een Gemeente hadden. De punten van geschil worden hoofdzakelijk opgegeven in de volgende beschrijving: "elk veilt de vrede, daar hij niet behoeft te dragen, maar zelf gedragen moet worden; daar hij zelf dragen en toegeven zou moeten, daar kan de vrede geen gehoor krijgen."

De Vlamingen zijn voor de Friezen in enige omstandigheden van Religie niet zuiver noch streng genoeg en dat valt hun te zwaar in de Vlamingen te dragen. De Waterlanders zijn te los in de buiten-trouw, en dat kunnen de Hoog-Duitsen niet dulden. De Hoog-Duitsen zijn wederom niet hard genoeg in de buiten-trouw en houden nog te veel van de Waterlanders, en

dat kunnen de Vlamingen in hen niet overzien" (117). Zowel de Gemeenten als de Partijen stonden nog geheel op zich zelve, zonder enigen uitwendige band, die haar verenigde. Bij het gemis van zulk een band, moesten zij enkel door de kracht van een zelfde richting en overeenstemming der harten in betrekking tot elkander komen en blijven. Terwijl het gebrek aan beide, zowel aan in- en uitwendige éénheid, in de vorige eeuw een droevige scheuring in Partijen had veroorzaakt, begon nu een nauwere aaneensluiting het vuur der Partijen te blusschen. Het was de tijd nog niet, dat er een vastere vereniging, onder de naam van Sociëteiten bekend, in Friesland tot stand kwam, maar deze tijd naderde met rassche schreden. Talrijke vergaderingen van Oudsten werden er reeds van tijd tot tijd ter behandeling van verschillende onderwerpen gehouden, ofschoon de Hervormde Synoden in 1662, 1663 en 1664 sterk daartegen ijverden. Bij deze Oudsten be

(117) J. De Witte, Vredeschrift, daar inne gehandelt wort van de voornaamste verschillen in de Lere en verstanden onder de Doopsghesinde Gemeenten, Amst., 1638, bl. 13. Men zie ook vooral het Register van dat stukje. verwijzen wij naar Bijlage W.

rustte nog het zelfde gezag als in de vorige eeuw. Hun bleef nog steeds de waakzaamheid over de kerkelijke tucht aanbevolen; maar deze werd niet meer zo gestreng als vroeger uitgeoefend: waarschijnlijk ook wegens de invloed van 's Lands Bestuur. Zij moesten ook in de onderscheidene Gemeenten de Doop en het Avondmaal bedienen en hadden het somtijds zeer volhandig met het predikwerk, inzonderheid vóór en tijdens het verrichten dezer plechtigheden. In verscheidene Gemeenten waren hiermede (en ook nog naderhand, in de XVIIIde eeuw) acht Predikbeurten verbonden: namelijk des Woensdags-namiddags, des Donderdags- en Vrijdags-voor- en namiddags, des zaturdagsavonds Doopbediening, des zondagsvoormiddags het Avondmaal en des namiddags Dankpredicatie.

Bijzonder veel werk maakten zij nog steeds van de Heilige Schrift, en gebruikten meest de Biestkens-Bijbel, en hiernevens bleven de werken van Menno Simons en Dirk Philips in groot aanzien. De nu verschijnende Martelaars-spiegel, welke het Offer des Heeren had uitgebreid en langzamerhand verving, werd in de huisgezinnen ook zeer geacht, als bevorderende de ijver in het Doopsgezind geloof. Het komt mij voor, dat men tot het godsdienstig gezang in vele Gemeenten gebruik gemaakt heeft van de volgende stukken: Een Lietboecxken, tracterende van de Offer des Heeren, 1580; - het vroeger aangehaald Gezangboek van Hans de Ries, Rotterdam, 1582; - het grote Liedt-boek van L. Clock, Leeuwarden, 1625; - 't groot Hoorns Liedtboek, vergadert door D. J., Hoorn, 1647; - de CL Psalmen Davids, ende enige schriftuurlycke Lofsangen en geestelycke Liedten, om op de voornaemste Feest-Dagen, enz. met aendacht te singen, Amst., 1652; en vooral de Uitbreydinghe der Psalmen Davids en de Stichtelyke Rymen van D. R. Camphuysen en de Lusthof der Zielen van Claas Stapel, meermalen herdrukt. De Godsdienstoefeningen werden op een zeer eenvoudige wijze gehouden en bij sommigen met een stemmelijk, bij andere, b.v. bij de Oude-Vlamingen en Oude-Friezen, met een stil gebed begonnen.

De Oudsten en Vermaners waren in het algemeen mannen van veel Bijbelkennis, maar zonder geletterde en wetenschappelijke opleiding. Geleerden onder hen vind ik in dit tijdvak niet. Zulks vloeyde geheel voort uit de geest en de denkwijze van de Doopsgezinden in die dagen. Zij bleven zich hierin nog met de vorige eeuw gelijk, dat zij zich niet gemeentelijk verenigden, om in alle punten van een godgeleerd samenstel overeen te komen, maar om elkander in Godzaligheid te oefenen en te vermanen, om elkander te vormen tot geschikte medeburgers van een meer gezuiverd Godsrijk op aarde. Want zij hadden hun begrippen aangaande zulk een Godsrijk nog niet laten varen, in een tijd, toen er ook bij andere *Protestantse Genootschappen, vooral van 1630 tot 1670, ijverig omtrent het Duizendjarig*

Rijk werd onderzocht en geschreven, en deze leer vele voorstanders vond, zelfs bij mannen van naam (118). Deze begrippen hadden aanmerkelijke invloed op hun kerkelijke inrichtingen en hun leven. Dies te gemakkelijker kon dat zuiver houden, althans van openbare zonden, geschieden, omdat zij velerwege slechts kleine Gemeenten uitmaakten, in vergelijking bij de heersende Kerk.

De Waterlanders waren ook in dit opzicht wel het vrijzinnigst, maar toch verre van onverschillig. In hun meer gemelde Kerkelijke Handeling van 1647 leest men, art. 7: "dat een Leraar met leer ende leven behoort dienstich te syn om af te leren de grote pracht in clederen, bruyloften, maeltyden, vercieringe der huysen, onmatic gewoel in neringe ende coopmanschappen, gelyck besloten is geweest 1581." zo iemand zich hieraan schuldig maakte, zou hij niet bij de Gemeente worden aangenomen; of, Lid zijnde, "naar de discretie van de Leraren gestraft worden, mits altyt blyvende binnen de palen van Godes woort." Verder wordt in art. 9 gezegd: "dat op het hoogste nodich is, dat ieder gemeynte sorge drage met vermanen, waerschuwen ende de volherdende met de uiterste straf te straffen, dat de werken des vlees, als dronken drincken, iedelheyt, dansen, lichtvaardichheyt ende soodanige wercken, item giericheyt, hovaerdicheyt, kyven, vechten en de diergelycke uyt de gemeynte uytgeroeyt werde, ten minsten dat de opsicht daerin mocht vermeerderen, sonder door de vingeren te sien." Andere waren zelfs overdreven gestreng in verschillende bepalingen omtrent de kleding, het burgerlijk en huisselijk leven, zo als de Oude-Friezen en de Oude-Vlamingen. Men noemde de eersten daarom ook wel de tere of bekommerde Friezen. Van de Oude-Vlamingen is mij een soort van Reglement op het stuk van kleding en huissieraden ter hand gekomen, opgesteld in 1659, waaruit men de toenmalige geest van sommigen onzer geloofsgenoten proeven kan. Ik zal hetzelfde in een der Bijlagen doen volgen (119). Misschien zal

(118) Ottii, Annales, pag. 324 (ad annum 1654).

(119) Men zie Bijlage VI. Dit stuk is mij medegedeeld, als Copie van een oud Manuscript, door de Heer J. D. Hesselink, te Groningen. Het schijnt, dat er enige verandering in levenswijze ook bij de Oude-Vlamingen begon door te breken.

men die mensen, niet geheel ten onrechte, van kleingeestigheid beschuldigen. Men neme echter in aanmerking, dat het bij hen niet een huichelachtig vertoon van uitwendige Godsdienstigheid was, maar dat zij inderdaad zo nauwgezet dachten en slechts hunnen afkeer van al het wereldse toepasten op de onderscheidene voorwerpen van het dagelijkse leven.

Zeer juist is het oordeel van **B. Glasius** over hen. "De zeden der oude Doopsgezinden waren uitermate gestreng, zegt hij; ja, zelfs in sommige opzichten niet van hardheid vrij te pleiten. Van uiterlijke weelde en ook van de gemakken des beschaafden levens waren zij meer afkerig, dan voor het beoefenen van deugd en godsvrucht noodzakelijk mocht geacht worden. Zij keurden vele, op zich zelve onschuldige, genoegens hogelijk af. Men mag hen echter daarom geenszins beschuldigen van meer op het uiterlijke dan op het innerlijke van de deugd acht gegeven te hebben: want, onder alle Kerkgenootschappen der Christenen mocht dat der Doopsgezinden het meest algemeen op de wezenlijke reinheid zijner Leden roemen. Onbillijk was daarom de spot, welke somwijlen met hun vroomheid gedreven werd. Veeleer verdiende deze achting en navolging en, waar zij tot uitersten oversloeg, bleef het beginsel, waaruit men handelde, toch altijd eerbiedwaardig" (120).

Ook waren de zeden en gebruiken algemeen, zowel bij de Hervormden als Doopsgezinden, vooral ten platten lande, veel eenvoudiger dan thans, en was men in Friesland bijzonder ingenomen tegen alles, wat naar nieuw en uitheemse modes zweemde (121). Wij menen echter uit gemeld. Reglement, zowel als uit de beide artikelen in

de Kerkelijke Handeling, ook deze gevolgtrekking te mogen maken. Er wordt zelden een wet vastgesteld, of daar is een zeker vergrijp voorafgegaan, waartegen nu de wet

want het opschrift begint: enige optekenge gedaen tot memorie van enige verbeteringe der gemeenten Gods."

(120) B. Glasius, *Gesch. Der Christel. Kerk*, 3de dl., bl. 393.

Wij maken zoveel te liever melding van deze getuigenis, daar ze niet van een Doopsgezinden is. (121) zo bestond de afkeer van de tabak, het gebruik van spiegels, goud en zilver enz. bij het algemeen in Friesland, uit overdrevene eenvoudigheid van zeden en afkerigheid van praalzucht, langer dan in Holland en de meeste andere gewesten. Het is nog in deze eeuw gebeurd, dat een Hervormde boer, een hoed zullende kopen, uitgenodigd werd, daarmede in de spiegel te zien, waarop zijn vrouw antwoordde: "Dat sil er met dwaen." (Dat zal hij niet doen.)

als maatregel opkomt. Zo zal het ook met de Doopsgezinden, in dezen tijd, geweest zijn. Niet, dat zij reeds zo zeer verbasterden. Volgens het plan van dit werk zullen wij van de Doopsgezinden in het algemeen zwijgen, anders zouden wij melding maken van de gunstige getuigenis, kort na het midden dezer eeuw, door de Algemene Staten, alsmede door de Magistraten van Amsterdam en Rotterdam, ten opzichte van de Doopsgezinden gegeven aan de Regering van Zwitserland, waar zij toen ellendig werden verdrukt. Maar omtrent Friesland vinden wij bij Bouricius en bij Huber, beide boven aangehaald, om zo te spreken een negatief en positief bewijs, dat er op de Doopsgezinden in Friesland niet veel viel aan te merken. De eerste zwijgt van hen, en dit is, bij zijn gezindheid, reeds veel. De ander getuigt van hen, als van vreedzame en naarstige lieden, veel winnende, weinig verterende. En in het algemeen worden zij, door anders-denken, wegens hun zedelijkheid, zeer geprezen. 'Men moet dus uiterst behoedzaam zijn in het opnemen van grieven en beschuldigingen, die de Doopsgezinden zelve elkander weleens hebben gedaan: want komt zodanig een beschuldiging van de gestrengere Partij, dan mag men het er veilig voor houden, dat de minder gestrengte geloofsgenoten te ongunstig worden voorgesteld.

Het valt echter niet te ontkennen, dat er meer weelde onder de Doopsgezinden gevonden werd, dan er vroeger wel geweest was, en de klachten daarover van T. J. van Braght, Galenus en andere zullen ook wel op sommige plaatsen in Friesland toepasselijk geweest zijn (122). Om bij het denkbeeld te blijven, waarvan wij vroeger spraken. * -

(122) Van Braght, aan mijne beminde vrienden en medegenoten enz, geplaatst vóór de Martelaars-spiegel, waar hij handelt: "van de meerder swarigheyd deses tyds tegen de bloedige en jammerlijke tyden der Martelaren," en toont, dat de Doopsgezinden nu vervolgd worden door de wellusten des levens, terwijl hij melding maakt van woesten handel, pronkhuizen en lustplaatsen, uitheemsche en zeldzame klederen, grote overdadige maaltijden, bruiloften en feesten. Galenus Abrahamsz, aanspraak aan de verenigde Doopsgez. Gemeente te Zaandam, 1687, bl. 31 enz., waar hij de Doopsgezinden voorstelt, als door de duivel verleid wordende met de begeerlijkheden en goederen dezer wereld.

Men zie ook J. Stevens, *Apocalypsis*, Amst., 1675, die in de voorrede zegt: "wij gelijken der rijke luiden kinderen wat, die door hun weelde en veelvuldig speelgoed, daar zij al te veel hun zinnen op zetten, de liefde en roepende stem huns Waders vergeten enz. Andere wederom, die met grote pracht en overdaad hun huizen en lichamen versieren (zouden zij het aan de armen besteden, zij zouden menen of zorgen, ook arm te worden), makende van hun goederen een

afgod en van hun opgepronkte kostelijke huizen afgoden weer zijn uitgegaan: de Doopsgezinden waren nog wel niet in de wereld gekomen (of omgekeerd de wereld in hen), maar zij leefden ook niet meer als buiten de wereld; zij waren dezelve allengskens genaderd. Hun betrekkingen hadden dit medegebracht. Zij waren niet alle afgezonderde landbouwers of stil levende burgers gebleven. Maar zij hadden zich inzonderheid op de handel en de zeevaart toegelegd, en, gelijk in meer gewesten, zo kwamen ook in Friesland zeer vele fabrieken in hun handen. Dit moest wel meer aanraking met de wereld ten gevolge hebben. Daarenboven verschaften hun schatten, die zij door de handel wonnen, hun de middelen, om van de genoegens der wereld gebruik te kunnen maken. En juist de overdrevene en gestrengte begrippen van sommigen brachten nu andere geloofsgenoten tot het tegenovergestelde, zo als dat meer geschiedt. Wij zien dus reeds in dit tijdvak het zaad uitgestrooid tot die grote verandering, welke, vooral in de XVIIIe eeuw, bij de Doopsgezinden voorviel; en ofschoon die verandering zich nu nog niet veel naar buiten vertoonde, zij lag reeds in de geest van vele onzer Vaders der XVIIe eeuw.

De goede zeden der Doopsgezinden

Vele geschiedkundige schrijven het aan de goede zeden der Doopsgezinden toe, dat zij in deze eeuw langzamerhand meer en meer Vrijheid van Godsdienst verkregen. Zowel die goede zeden als de belijdenissen, waarvan wij boven melding hebben gemaakt, kunnen er iets toe bijgedragen hebben, - bij duidelijker inzage van ons geloof en leven, kan druk en vervolging

tempelen" enz. Reeds in 1682 werd er over de Doopsgezinden geschreven, als klacht van een kleermaker:

Maar de slimste, die ik weet,

Is een zeker soort van mensen,

Die men Mennonieten heet.

Dat zijn luiden zo maltentig,

(Goede, trek het u niet an,

Die helaas! in klein getal zijt,)

Dat m' haar kwalijk dienen kan. - - - -

In het kort Eertijds waren de Mennisten

In de wereld, maar nu is de Wereld midden onder haar.

Uit de Zeldzame en nooit gehoorde Walvisch-vangst, in 1682, 2de druk, Leiden 1684, overgenomen in de Nederl. Spectator, 1ste dl., bl. 203. -

Die klacht zal toch wel meest op de grootste en vooral Hollandse steden doelen. enigszins daardoor gekeerd zijn, maar de eigenlijke oorzaak van onze Godsdienstige Vrijheid, althans in Friesland, ligt hierin niet. Het valt wel niet te ontkennen, wat in het algemeen door Broes wordt aangemerkt, dat de Doopsgezinden zich allengskens meerder aanprezen "door het afleggen van vreemd kled, en daardoor bevorderde onderlinge eendracht, door grote vlijt, en daardoor verzamelden rijkdom, niet minder door voorbeeldige braafheid en trouw in de handel" (123); maar de voornaamste oorzaak onzer verkregene Vrijheid van openbare Godsdiensttoefening is in Friesland geweest, dat wij, gelijk

Huber zo naïf uitdrukt, zeer "bequaem waren om lasten te draegen en 't land in tydt van noodt met geldt te helpen."

Terwijl wij het zeker aan de rijkdom, door vlijt en eerlijkheid in de handel, onder Gods zegen, verworven, hadden te danken, dat wij lasten dragen en helpen konden. Dat wij het ook wilden, moge uit het volgende blijken. De geweldige zeeslagen, die Tromp en vervolgens de Ruiters tegen de Engelsen leveren moesten, vorderden telkens een kostbare uitrusting van 's Lands vloten, waartoe elke provincie zijn aandeel te dragen had. Dit viel de Staten van Friesland zwaar genoeg, vooral toen hier nog vele onkosten voor het leger te velde bijkwamen. Zij schreven dus in 1665 een lening uit van 500,000 gulden (124), die echter geen gunstig gevolg schijnt gehad te hebben. Nu viel hun oog op hun Doopsgezinde ingezetenen en zij gaven aan hun Gecommitteerden volmacht, om met dezen over de lening te handelen. Van de zijde der Doopsgezinden werden tot de behandeling van deze zaak aangesteld Claas Huyberts, Wouter Hendrik, Willem Doedes en Claas Thomas. Men vond met elkander goed, dat Claas Huyberts en zijn vrienden, in naam van alle Doopsgezinde ingezetenen der provincie, de lening van 500,000 gulden tegen 5 ten honderd zouden aannemen, in twee termijnen, nog dit zelfde jaar, en het eerste termijn terstond te voldoen. Deze gelden zouden tot niets anders mogen strekken, dan tot uitrusting der oorlogschepen door de Heeren Raden ter Admiraliteit te Harlingen. Voor de jaarlijkse betaling der intrest zou op een voldoende wijze worden gezorgd. Aan de Doopsgezinden zou daarenboven worden toegestaan, dat zij voor zich zelve bevrijd bleven van het dragen

(123) Geschiedk. Onderzoek over de vereniging der Protestanten in de Nederlanden, bl. 188. (124) Vriesch Charterboek, 5de dl., bl. 747.

er wapenen, wanneer de nood eens vorderen mocht, dat er van de ingezetenen tegen de vijand of ook op de grensplaatsen en in de vestingen van de provincie moesten worden gebruikt. De Staten beloofden, aan Claas Huyberts en de zijnen de behulpzame hand te zullen bieden, als sommige der Doopsgezinde Broeders of Gemeenten onwillig mochten zijn, in de lening te delen. Deze overeenkomst werd de 3 Maart 1666 door de Provinciale Staten bekrachtigd (125). Hierop begonnen de Doopsgezinden hun werkzaamheden, om de lening tot stand te brengen. Claas Huyberts meldt in zijn briefje (waarvan wij boven gesproken hebben), geschreven te Leeuwarden, de 23 Maart 1666, aan zekeren Job Jansen, Oudste te Harlingen, dat het, bij een getal van 4856 Broeders in de provincie, ruim omkomen zou, als voor iedere Broeder 103 gulden werd gesteld, en nog ruimer, als ook de Weduwen mede zouden doen, dat echter door vele van de grootste Gemeenten, waar 40 of 70 of 90 Broeders waren, klachten werden ingebracht in plaats van geld. Hij had dus een vergadering van Oudsten beschreven te Leeuwarden, om met deze, die meer kennis van de bijzondere Gemeenten hadden, de zaak te overleggen, daar ze hem alleen te zwaar viel.

Op de 29 Maart zouden de Afgevaardigden der Gemeenten nog eens weer te Leeuwarden komen (waar zij dus ook vroeger bijeen schijnen geweest te zijn), opdat men eindelijk de middelen uitvinden mocht, om het geld te verkrijgen. Daartoe wenst hij hun God tot een helper, gelijk zich zelve (126). Men ziet hieruit, hoe deze lening niet zonder moeite en bezwaar tot stand gekomen is. Een man als Claas Huyberts was er nodig, die moed en ijver genoeg bezat, om de belangen van zijn Genootschap, in weerwil van alle hindernissen, te blijven behartigen. Er berusten papieren bij de Gemeente te Harlingen, uit welke blijkt, dat hij dezen moed en ijver niet verloren heeft, de lening eindelijk meestal door zijn eigene bemoeiingen naar wens tot stand heeft gebracht, en ook wederom in 1672 een dergelijke lening hielp bevorderen, waaraan de Doopsgezinden in Friesland de vrije en openlijke uitoefening van hun Godsdienst, en meer, hebben te danken (127).

(125) Charterboek, 5de dl., bl. 749.

(126) Ik zal de brief in zijn geheel laten volgen in Bijlage VII. Het adres luidt aan Job Jansen, maar de inhoud is aan alle Harlinger Broederen gericht.

(127) zijn afstammelingen hebben naderhand aangenomen de geslachtsnaam Braam, die wij in het volgende tijdvak weer zullen ontmoeten. Het geslacht der

In dit jaar, zo bekend wegens de hoge nood, waarin ons vaderland door de verenigde aanvallen van Frankrijk, Engeland, Munster en Keulen werd gebracht, moesten de Staten van Friesland weer tot een lening besluiten en vervoegden zich andermaal tot de Doopsgezinden. Bij de algemene ellende en de zorg, die men ook voor deze provincie in het bijzonder van de zijde der Munstersen koesterde, waren de gemoederen der Doopsgezinden gaarne bereid, om naar vermogen het hun te doen. Wij zien dit niet alleen door het vrijwillig sluiten van deze lening, één ten honderd lager dan de vorige, zonder tegenkanting of gemor, maar ook op bijzondere plaatsen werd de geest vaardig tot verdediging van het gemeenschappelijke vaderland. Men vreesde vooral een aanval op Hindelopen. Terwijl dus de stad aan de landzijde aanmerkelijk werd versterkt, waarin vrouwen zowel als mannen ijverig behulpzaam waren, en de Raad ter Admiraliteit 16 stukken ijzeren geschut leende, om de wallen te dekken, droegen ook de Hindeloper Doopsgezinden, door het schenken ener som van 3750 gulden, tot de verdedigings-middelen krachtdadig bij (128).

De algemene lening werd reeds in het begin dezes jaars gesloten en de 28 Februari door de Staten bekrachtigd. De Resolutie, hierop doelende, is voor de Doopsgezinden te belangrijk in de gevolgen geweest, dan dat wij dezelve hier niet in haar geheel zouden tussen voegen.

"Resolutie, waarbij vastgesteld wordt, dat de Doopsgezinden vier-honderd-duizend Guldens aan de Lande tegens vier ten honderd opschieten, en daar voor vrijheid van Godsdienst genieten en v an het dragen van Wapenen en Optogt bevrijd zullen zijn.

"Is ter vergaderinge gerepraesenteert, dat het de Provincie by de jegenwoordige ongelegentheyte van tyden en saeken seer beswaerlycken sall vallen te rispen en vervangen alle de oncosten, gerequireert tot vervall van de extraordinare equipagie, sware armatures te lande, mitsgaders andere excessive lasten, ten sy de Comptoirs met enich prompt geldmiddel werden geadsisteert, waerop gedelibereert synde, is goedgevonden en verstaan, dat de Doopsgesinde dezer Provintie sal werden geor

Fontein's, van moeders zijde sedert 1520, of daaromtrent, Doopsgezind en van Vlaanderen naar Friesland vertrokken, telt Claas Huyberts in zijn linie.

(128) H. W. Steenstra, Iets over Hindelopen, in het Mengelwerk van de Leeuw. Courant, van 17 April 1838.

donneert, gelyck haer geordonneert wort mits desen, omme voor en ten behoefte van de Landschappen op interest te verschieten een capitael van viermael hondert duisent guldens tegens de penninck vijf-en-twintig ofte vier ten hondert, op te brengen op de 1 May aenstaende voor de een helfte en St. Jacobi-dach daer aen volgende voor de tweede helfte, alles boven de penningen, rede by haer aen de Lande verschoten, welcke haer Edele Mogende verstaen, dat by dese becommenlyke tyden daerop sullen blyven staen, en voor eerst niet afgelost worden; waer tegens, omme opgemelte Doopsgesinde met enige particuliere gunste

en beneficie te gemoet te
 comen, soo hebben haer Edele Mogende goetgevonden neffens de vryheyt van religie aen de
 selve te vergunnen, dat sy by een generale uitschot en vordering ter wapenen van het geweer
 en optocht voor hare Personen sullen blyven bevrydt.

Aldus geresolveert op 't Landsaps-huys de 28 February 1672. (getekend)

voor Oostergo, voor de Zevenwouden,
 B. van Nysten, L. Lycklama à Nye holt,
 L. van Coehoorn. A. van Solckama.

voor Westergo, voor de Steden,
 J. van Goslinga. S. Heemstra,
 S. A. Idsinga. Foppe Arents.

Uit het Staats-resolutie-boek" (129). Twee zaken zijn mij bij het lezen van dit stuk vooral onder de aandacht gevallen. Vooreerst verdient opmerking de sterke ordonnantie-toon, om zo te spreken, die verwonderlijk afsteekt bij de Resolutie omtrent de lening van 1666. Toen zeiden de Staten, dat de Doopsgezinden hadden aangenomen "op de serieuze begeerte en de ter intentie van de Ed. Mog. Heeren Staten, als hun hoogste en de souveraine Overigheid, aen 't Land te verschieten" enz., en werden de schieters wel veilig gesteld voor de interest; nu is het, alsof de Staten, zonder voorafgaande ruggespraak, de lening bevelen. In de tweede plaats wordt dat, wat het voornaamste is, slechts ter loops gemeld: "neffens de vryheyt van religie aen deselve te vergunnen, dat sy" enz. Vreemd zou dit luiden, indien er geen bijzondere reden voor bestond. Die reden is te zoeken in de wijze voorzichtigheid der Staten. Zij wilden, vooral wegens de Hervormde Predikanten en Synoden, geen éclat met de zaak maken. Als de Doopsgezinden hen slechts begrepen, dan mochten en moesten zij alle

(129) *Charterboek*, 5de ill., bl. 814.

verder opzien vermijden. Het vervolg der geschiedenis heeft geleerd, dat de Doopsgezinden hen wel begrepen hadden. Wij ontmoeten nog weleens een Resolutie op of tegen ons, b.v. van de 30 Maart 1673, dat de Doopsgezinden, bij algemeen opontbod van manschap, of zelve moeten uittrekken of andere in hun plaats leveren (130), en ook de derde lening, in 1676, werd ons min of meer gedwongen opgelegd, maar wij zullen overigens andere vruchten uit de Resolutie van 1672 zien geboren worden. Deze derde lening, van 132,943 gulden, werd ons opgelegd de 22 Juli 1676. Maar de vorige leningen waren nog niet afgelost en daarenboven scheen de nood niet meer te dringen, dewijl de vijand weer uit het land en de vrede met Engeland, Munster en Keulen reeds gesloten was.

De Doopsgezinden, volgens hun beginselen, meer vóór een verdedigeden dan aanvallende oorlog, en ook door de Engelse kaapvaart geen geringe schade ter zee geleden hebbende, begonnen om al deze redenen het geldlenen moede te worden, zodat er de 9 Maart 1677 een tweede Resolutie nodig werd bevonden, om aan de lening gevolg te geven. Zij dienden daarop een verzoekschrift in, ten einde van dit opschot bevrijd te blijven, maar dit werd afgeslagen bij een derde Resolutie van de 28 April des zelfden jaars (131). Ook deze lening ging derhalve door, en nu hadden de Doopsgezinden in Friesland in het geheel 1,032,943 gulden aan de Staten opgeschoten. Het is waar, de beloning, die zij daarvoor genoten, was niet gering. Vrijheid van Godsdienst-oefening was hun toegestaan. Hun omstandigheden hadden dus een gunstige wending genomen en zij hadden zich in deze provincie nog nooit in zulk een

voorrecht mogen verblijden. Andere gunstige beschikkingen volgden daaruit of daarop. De 19 Maart 1673 werd besloten, dat de stemmen der Doopsgezinden zouden gelden in het verkiezen van politieke Officieren en Volmachten ten Landsdage, zonder wijders, en dus op de zelfde voorwaarden als aan andere stemgerechtigden was toegestaan (132). In het 28^e artikel van het Stem-Reglement van 1698 worden alle stemgerechtigd verklaard, "welke zijn van een Religie, waarvan de publieke oefen-

(130) Uit het Register der Resol, van de Staten, op het art. Doopsgezinden.

(131) Uit het Register der Resol van de Staten, op het art. Doopsgezinden, Charterboek, 5de dl., bl. 1122.

(132) Register der Resol van de Staten, art. Doopsgezinden.

ning, in deze Provincie, by Staats Resolutie, is toegelaten" (133), en deelden wij derhalve thans met de Hervormden, wettelijk, in het zelfde voorrecht. Volgens de beroemden Petrus Wierdsma was dit stemrecht der Doopsgezinden toepasselijk op het verkiezen van Volmachten ten Landsdage, Grietslieden, Bijzitters, Secretarissen der Grietenijen, Dorprechters, Ontvangers der Florenen, Schoolmeesters, Dijkgraven, Dijksgedeputeerden, Dijksonvangers en Volmachten tot de omslag van lasten, op de zelfde voorwaarden als voor andere daartoe bevoegden, maar niet bij het aanstellen van Hervormde Predikanten (134). Zo lezen wij ook in het Compendium van Kerkelijke Wetten (bl. 203): "Alschoon de Mennoniten in de stemming ten Landsdage, en andere Politycque Bedieningen, gehouden worden voor Liefhebbers van de waare Gereformeerde Religie, zo zijn zij evenwel gesecludeert tot de stemming van een Predikant" (135). Volgens besluiten van de 20 Februari 1688 en de 26 Februari 1689 werd aan het Weeshuis der Doopsgezinden te Harlingen toegestaan vrijheid van imposities. De 1 Maart 1699 werd aan alle Doopsgezinde Gemeenten vrijheid van impost toegestaan op het gemaal, turf en brandhout, voor hun Wees- en Armenhuizen, mits zij de consumptie daarvan behoorlijk aangaven. En de 13 Juli 1700 werd hun een nieuw formulier, in plaats van de eed, toegestaan en voorgescreven. Dit formulier van 1700 (136) luidde voor de Doopsgezinden als volgt: "Ik beloof en neem aan in de tegenwoordigheid Gods, kenner mijns harten, in de-

(133) P. Wierdsma, Verhandeling over het Stemrecht in Friesland, Leeuw., 1792, bl. 63.

(134) De zelfde, bl. 147, 152, 153, 154, 155 en 157, waar men vergelijke bl. 66 en 158. Over het aanstellen der laatstgenoemden, meer bijzonder bl. 64 en 86. Met hem komt hierin overeen F. Sjoerds, Beschr., 2de dl., 2de st., bl. 856, waar hij zegt, dat het stemrecht der Doopsgezinden alleen bij het verkiezen van Predikanten niet gold, maar wel bij het benoemen van Kerkvoogden. "Zelfs bedienenze, schrijft hij (1768), op zommige plaatzen het ampt van Kerkvoogd in de dorpen."

(135) De on-Roomsen werden weleens onderscheiden in Gereformeerden en Liefhebbers van de Gereformeerde Religie. De laatsten hadden kort na de Hervorming die naam ontvangen, als zijnde wel OnRooms en der Hervormde leer niet ongenegen, maar niet sterk genoeg, om er openlijk belijdenis van te doen. Men zie Ypeij en Dermout, Gesch. Der Nederl. Herv. Kerk, 2de dl., bl. 28. Het Compendium vat dit woord Liefhebbers in uitgestrekteren zin op dan Wierdsma, t. a Pl-, bl. 65.

(136) Compendium van Kerkel. Wetten, bl. 202. Volgens de tegenwoordige Grondwet zeggen de Doopsgezinden in zodanige gevallen eenvoudig: ik beloof, in plaats van: ik zweer.

ze zaak te handelen en spreken in alle oprechtheid en maar waarheid; mij, bij het doen van 't contrarie dies, onderwerpende, niet alleen aan de straf van de wereldlijke Vierschaar, die meinedige hebben te verwachten, maar ook de tijdelijke en eeuwige straffen van de Almachtige en Alwetende God, even alsof ik metderdaad valselijk hadde gezworen." Zóó werd onze toestand van tijd tot tijd gunstiger en mocht men zich nu in de bescherming van 's Lands Bestuur verblijden. En hiermede gaan wij, tot de behandeling van het volgende tijdvak over. De Doopsgezinden beginnen een aanzienlijke plaats in de rij van 's Lands ingezetenen te bekleden. Zij hebben zich de achting hunner vrienden en het ontzag hunner vijanden verworven. Zij worden vooreerst van buiten niet meer gekweld en neigen ook onder elkander tot rust en eensgezindheid. Het is dus een veelbelovend tijdvak, dat wij zullen binnentreden, ofschoon wij, helaas! hierbij moeten voegen, dat het meer beloofde dan het geschonken heeft.

HOOFDSTUK IV.

Van het verlenen der Godsdienst-vrijheid aan de Doopsgezinden dezer provincie, in 1672, tot de tegenwoordige tijd.

Wanneer een schip, na hevig door de baren geslingerd te zijn, eindelijk bij kalmere lucht in stiller wateren drijven mag, dan zien de schepelingen rond, om ook eens weer te zorgen voor de behoeften van de reis, aan wier vervulling zij vroeger niet hadden kunnen denken. Zóó was enigszins de toestand der Doopsgezinden in Friesland, na 1672. De eerste jaren na de verleende Godsdienst-vrijheid hebben zich door niets bijzonders of gerucht-makends gekenmerkt. Het was een tijd van welvaart en voorspoed, en zeer geschikt, om zo iets voor te bereiden, als wij op het laatst dezer eeuw bij hen zien ontstaan; namelijk: de oprichting der zogenaamde Friese Doopsgezinde Sociëteit (1).

Deze Sociëteit is een vereniging tussen de Doopsgezinde Gemeenten in deze provincie, die zich van derzelver oprichting af ten doel heeft gesteld, om "liefde, vrede en enigheid onder elkander te bewaren, en voorts te zorgen, dat de noodlijdende Gemeenten, benevens de Broeders, die in zodanige plaatsen de predikdienst waarnemen, naar vermogen door onderlinge bijdragen, mochten worden ondersteund." Van dit doel ging reeds de eerste Vergadering uit, die de 16 Mei 1695 te Leeuwarden werd beschreven en gehouden. Zij stelden op dezelve vast: dat iemand, naar een andere plaats vertrekkende, waar een Doopsgezinde Gemeente was, zijn attestatie van Lidmaatschap moest meenemen en overgeven, of anders, in geval van armoede, komen zou ten laste van die Gemeente, vanwaar hij was uitgegaan; - dat geschillen, tussen Gemeenten ontstaan,

(1) Alles wat deze Sociëteits-zaken betreft, heb ik geput uit derzelver Resolutie- en Notulen-boeken, mij ter inzage verstrekt door onzen tegenwoordige Boekhouder, de Heer D. Ze per, te Leeuwarden. Het begin dier Resolutiën is echter zeer verward en nauwelijks leesbaar.

zouden beslist worden door de Sociëteit, mits met goedvinden van beide Partijen; – dat iedere Gemeente voor elk Lid, hetwelk geen alimentatie of onderstand genoot, jaarlijks drie stuivers aan de Sociëteit opbrengen zou; – dat men van deze gelden behoeftige Gemeenten en Leraars naar vermogen en evenredigheid zou ondersteunen, en dat één der gegoede Gemeenten jaarlijks, bij loting, het opzicht hebben zou over de noodlijdende Gemeenten (2).

Een tweede Vergadering werd gehouden de 3 Juni 1696. "Op de 3 Juny is aanvange gemaekt van de jaerlijkse byeenkomsten, en nadat in stilte een gebed gedaan is, ten eynde alles in de vrese Godts en met ordre soude mogen worden gehandeld, is een propositie gedaen aen de vergaderinge door onsen waerden vrint en broeder, Botterman van Groningen."

Deze propositie diende, om te bewerken, dat de Gemeenten getrouw op de Vergadering verschenen, – liep verder over het uitdelen der gelden, – hield in, dat het Bestuur der Sociëteit bestaan zou uit vier Gecommitteerde Gemeenten (waarvan elke twee mannen moest zenden), benevens een Boekhouder, voor de tijd van vier jaren; - dat men jaarlijks een nieuwe Gemeente, geen onderstand genietende, voor een afgaande in het Bestuur zou kiezen; – dat de Vergadering telkens te Leeuwarden zou gehouden worden, om het andere jaar in het Vlaamse en Waterlandse huis; – dat de Sociëteit de Gemeenten in vier Klassen verdelen zou, namelijk Harlingen, Franeker, Dockum en Sneek, welke in buitengewone gevallen ook op zich zelve en afzonderlijk konden vergaderen; en dat de dag der Vergadering zou bepaald zijn op de eersten woensdag na Pinksteren. Deze voorstellen werden aangenomen. In onderscheidene van die bepalingen is echter naderhand enige verandering gemaakt. Zo is de tijd van Vergadering

(2) Soortgelijk begrip omtrent de beide eerste bepalingen vindt men ook in de Kerkelijke Handeling der Waterlanders, gehouden in 1647, waar art. 6 luidt: "dat de arme ledematen vertrekkende met consent ende attestatie naer een ander plaetse, echter blyven zullen tot last van de gemeynte, daer se van gecomen syn, sonder die te beswaren daer sy haer woonplaetse genomen hebben;" en vervolgens bepaald wordt, dat, in gevalle van twist, steeds buiten-leraars zullen ontboden worden, om dezelve bij te leggen, "opdat de binnen-leraer buiten suspitie blyve en dat het doen van buiten-mannen te meer aensien mochte hebben." Alsmede (wat zeker niet ongepast was), "dat gene ledematen, met malcandere in differentie staende, vermogen sullen daerover voor de richter te gaen, voor ende aleer sy hare saken aen de mannen, daertoe telkenmale by de diaconen te ordonneren, naar vereis der saken bekend gemaakt hebben, om alsoo te ondervinden, of de sake door sodanige mannen buyten forma van proces afgedaen konde werden."

in 1710 gesteld op de eerste vrijdag, en door het laatste Reglement op de eerste donderdag na Pinksteren. Op de contributie van drie stuivers voor elk Lid werd in 1745 aanmerking gemaakt door Harlingen. Het getal toch van onvermogenende Gemeenten werd steeds groter en men meende voordeliger te doen, als er jaarlijks in alle Gemeenten een geheel vrijwillige collecte, ten behoeve der Sociëteits-kas, plaats greep. De uitkomst leerde in het volgende jaar, dat Harlingen wèl geoordeeld had: want het bedrag der opbrengst in de drie Klassen, buiten de Zuider-Klasse, was ruim 1233 guldens, zodat er toen tot dezen maatregel eenparig besloten werd, behalve door de Zuider-Klasse, die bij de contributie van drie stuivers bleef. De Zuider-Klasse, zeg ik: want ook in de Klassen was enige verandering voorgevallen.

In 1706 waren Hindelopen, Koudum, Warns, Stavoren en Bakhuizen van de Vergadering afwezig gebleven. Zij werden vriendelijk aangezocht, weer te komen, waarop zij antwoordden, dit wel te willen doen, maar dat zij, in plaats van de bestaande Klassen, een Noorder-, Ooster, Wester- en Zuider-Klasse wensten te hebben. De Zuider-Klasse zou dan bestaan uit hare Gemeenten en die van Workum, Makkum, Bolsward, Santvoord of Santvoorder-Rijp en Molkwerum. Dit laatste werd in 1709 in die verstande toegestaan, maar de drie andere Klassen zouden nu heten: Harlingen, Sneek en Dockum (3). Van die tijd af is de Zuider-Klasse begonnen, meer op zich zelve te staan. Zij stelde ook een bijzondere Boekhouder aan, waarvan mij in 1719 als eerste is voorgekomen Claes Hin lopen. De Gemeenten van die Klasse verschenen zelden meer te Leeuwarden, maar de Boekhouder kwam er, of maakte de zaken door briefwisseling met de Boekhouder der drie Klassen af. Overigens hielden zij zich wel aan de bestaande Reglementen der Sociëteit, ofschoon dit in 1772 gevaar liep, ten opzichte van het onderhoud der armen. Zij besloten namelijk zich te houden aan de vijfjarige inwoning, volgens de toenmalige lands-wet, en wilden ook in het geheel niet meer op de Vergadering te Leeuwarden komen, ter besparing van moeite en kosten. Er werd dus van wege de Sociëteit een Commissie naar Hindelopen gezonden, bestaande uit J. Stinstra van Harlingen, K. Tigler van Leeuwarden, E. De Roos van Sneek en de Boekhouder C. Fontein. Zij

(3) Noch deze, noch ook de tegenwoordige benaming van Franeker, Dockum en Sneek kunnen eigenlijk meer goedgekeurd worden, vooral, nadat wij zo ver gekomen zijn, geen Doopsgezinde Gemeente te Dockum langer te bezitten.

hielden de 6 Juli 1772, in de Doopsgezinde kerk aldaar, een bijeenkomst met die van de Zuider-Klasse, en nadat de Vergadering met aanspraak en gebed geopend was door Atse Wytses, Leraar te Warns, ontwikkelde Stinstra het doel der Sociëteit en de gepastheid van derzelfver Reglement zo welsprekend (4), dat de Klasse eenstemmig besloot, weer bij te vallen. Ook het Reglement zelf heeft herziening ondergaan, voor het eerst in 1748, waarop in

het volgend jaar een nieuw Reglement verscheen. Ook in 1794 zou hetzelfde worden nagezien en herdrukt, maar in 1795 stelde Harlingen voor, om er nog een jaar mede te wachten, wegens de toenmalige tijdsomstandigheden, die wellicht grote veranderingen in het Kerkelijke konden ten gevolge hebben. In 1796 werd het nogmaals uitgesteld, wegens afwezigheid van de Boekhouder, maar eindelijk werd dit werk in 1804 hervat en in het volgend jaar tot stand gebracht (5). een belangrijke aanwinst en vermeerdering in nuttige werkzaamheid verkreeg de Sociëteit in het begin dezer eeuw door een bij dezelve opgericht Weduwen-fonds. Reeds in 1794 had de Leraar A. Staal (vroeger Luthers-gezind) een voorstel daaromtrent bij de Vergadering ingediend. Men zou dit nader onderzoeken, maar de tijdsomstandigheden schijnen ook dit vooreerst verhinderd te hebben. Daarop diende in 1804 J. van Douw en, Leraar te Stavoren, een Concept-Reglement voor zulk een op te richten fonds in. Dewijl het plan zelf wel bijval vond, ging de beroemde Oosterbaan, van Harlingen, nader aan het werk met het vervaardigen van een Reglement. In 1805 werd dit goedgekeurd en vond terstond deelneming bij meer dan twintig Leraars en Gemeenten, waartoe de bemoeiingen van J. Brouwer te Leeuwarden, F. Hoekstra te Harlingen, P. W. Feenstra te Sneek, J. van der Ploeg te Grouw en meer andere niet weinig hebben bijgedragen (6). Men schijnt van deze Sociëteit niet te kunnen zeggen, dat het plan tot derzelver oprichting bij een of weinige personen is beraamd. Ik heb althans geen blijken daarvan kunnen vinden. Het komt mij meer waarschijnlijk voor, dat het uit de boezem van sommige Gemeenten is opgekomen en een gevolg

(4) En wel geheel voor de vuist.

(5) Thans schijnt het Reglement weer naar een revisie uit te zien.

(6) Een voorstel, om ook een Emeritaat-fonds voor Leraars bij de Sociëteit op te richten, is nog van geen gevolgen geweest.

is geweest van de zucht tot vereniging, en van de behoefte aan onderstand, die men bij enkele kleinere Gemeenten bespeurde. De vier eerste Gecommitteerde Gemeenten zijn geweest: Leeuwarden, Harlingen, Workum en Makkum. Onder de eerste Bestuurders, uit de Gecommitteerde Gemeenten, van 1695 tot 1700, vindt men de namen van: Klaes Thomas van Leeuwarden, Gillis Vermeersch, Reynder C. Fontein en Evert Hingst van Harlingen, Johannes Obbes van Sneek, Eppo Botterman van Groningen, Johannes Gerlofs van Dockum, Willem Alles van Hindelopen, Paulus Tjesma en Tjepke Hilkes Abbema van Franeker, Pijtter Claasen, Evert Claas en Oosterbaan, Ulbe Fokes, Johannes Jacobs, Jan Rudolfs, Tjerk Hansz en Roochout, van ongemelde plaatsen, terwijl de andere handtekeningen onleesbaar zijn. Deze, of ten minste vele hunner, zullen dus ook onder de Oprichters der Sociëteit gesteld kunnen worden. Als Boekhouders, van het ontstaan der Sociëteit, tot nu toe, komen voor: 1) Gillis Vermeersch, te Harlingen, van 1696 tot 1721.

Na zijn dood: - 2) Simon Joannesz. Stinstra, te Harlingen, van 1722 tot 1739. Legde wegens hoge jaren zijn post neder. 3) Robijn Arjensz, te Harlingen, van 1740 tot 1770. Legde zijn post neder wegens toenemende lichaams-zwakheid. 4) Claas Fontein, te Harlingen, van 1771 tot 1787. Na zijn dood: 5) Klaas Oenes Gorter, te Leeuwarden, van 1788 tot 1805. Na zijn overlijden opgevolgd door: 6) Pier Zeper, te Leeuwarden, van 1806 tot 1836. Legde wegens hoge jaren en lichamelijke verzwakking zijn post neder. 7) Dirk Zeper, te Leeuwarden, van 1837 tot op heden. Tot de Sociëteit behoorden bij de aanvang de meeste Gemeenten in Friesland, en in Groningerland de verenigde Waterlandse en Vlaamse te Groningen, die te Sappemeer en te Nieuwezijl. Terwijl de drie laatstgemelden, reeds gedurende de eerste 50 jaren van het bestaan der Sociëteit, gedurig onderstand van dezelve genoten, deelden

evenwel Groningen en Sappemeer, zoals ook Veendam en Wildervank, Humsterland, Winsum en Obergum, edelmoedig in de collecten, die er van tijd tot tijd en vooral in 1734, ten behoeve van noodlijdende buitenlanders (waarover beneden meer), door de Sociëteit werden uitgeschreven. De Gemeente te Nieuwezijl verviel in 1720 geheel, door gemengde huwelijken en vertrek van Leden. Die overig bleven, schijnen zich bij de Gemeente van Humsterland of bij die van Pieterzijl te hebben gevoegd. Wanneer die van Sappemeer het lidmaatschap der Sociëteit geëindigd heeft, weet ik niet.

Volgens de Naamlijst van Doopsgezinde Predikanten, uitgegeven in 1768, werd zij toen nog, als Zwitserse Gemeente met die van Groningen verenigd, op de Vergadering te Leeuwarden beschreven, maar in de Naamlijst van 1789 komt dit niet meer voor (7). Die van Groningen heeft het lidmaatschap in 1791 opgezegd, erkennende zeer het heilzame dezer instelling, maar hebbende bijzondere redenen, die niet uitgedrukt zijn. E. Uit de Sociëteits-Resolutiën van 1695 tot 1700 kan men, door de bijdragen van drie stuivers elk Lid, de sterkte van vele Gemeenten enigszins opmaken, terwijl men altijd in aanmerking nemen moet, dat deze drie stuivers alleen door de niet gealimenterden werden opgebracht en men dus het volle getal der Leden geenszins volgens dezen maatstaf kan bepalen. Ik heb mij de moeite gegeven, de sommen uit te trekken, en dan was het getal der niet gealimenterden als volgt (niet alphabetisch, maar volgens de orde, in de Resolutiën gehouden):

Niet	gealim.	Leden.	Niet	gealim.	Leden.
Dockum 166.	Sappemeer 20.	Harlingen 500.	Stiens 25.	St. Annakerk 80.	Grouw (Jan Claesen s GeWitmarssum. 21. meente) 98.
Pingjum 32.	Sloten 47.	Makkum 253..	Santvoorder-Rijp 24.	Warns 140.	Blessum 32.
Molkwerum (grote Gem.),	167. Holwerd 167.	Molkwerum (kleine Gem.).	97.	Drachten 82.	Kromwal 50.
Joure 94.	Sneek 200.	Hindelopen (de Vlaamse Workum 360.	Gemeente).	573.	Stavoren 101.
Hindelopen (de WaterlandKollum 20. sche Gemeente)	213.	Franeker 216.	Bolsward 130.		

(7) Ik begrijp echter niet, waarom men in 1768 de Zwitserse en niet de andere Gemeente van Sappemeer beschreef: want daar er in 1695 nog geen Zwitserse Gemeente te Sappemeer bestond, heeft toen toch zeker de andere in het lidmaatschap der Sociëteit gedeeld. Of dit moet een fout zijn in gemelde Naamlijst van 1768. Want ook te Groningen was immers E. Botterman niet Leraar bij de Zwitsers, maar bij de verenigde Waterlanders en Vlamingen.

Niet gealim. Leden. - Niet gealim. Leden. Gemeente.

Bakhuizen 40. Warga 62. Tjummarum 40. Woudsend 38. Berlikum 48. Kollumerzwaag 40. Heerenveen 79. Oldeboorn 118. Damwoude - 133. Klst 35. Leeuwarden (de Vlaamse Koudum 80. 200. Akkrum 87. Leeuwarden (de Waterland- Legemeer 33. sche Gemeente 100. Irnsum 70. Leeuwarden (Jan Jacobs- Wieuwezijl 14. gezinden) 21. Surhuisterveen 31. Groningen 87. (8).

In het geheel hadden zich dus terstond 47 Gemeenten bij de Sociëteit gevoegd, van welke 13 dadelijk onderstand begonnen te genieten. Sommige Gemeenten, zo als Terhorne, Gorredijk, Veenwouden, Baard en Witveen, komen later in de Resolutiën voor en zijn waarschijnlijk niet terstond toegetreden (9). Balk heeft zich nooit met de Sociëteit verenigd, maar stond in 1715 in enige gemeenschap met de Gemeente te Heerenveen, in 1723 met de Gemeente te Joure, en van 1716 af in nog nauwere

gemeenschap met die van Sloten, welke toen 26 Leden telde. Balk had in 1720 ruim 70 Leden, daalde in 1763 op slechts 10, maar is naderhand weer aanmerkelijk toegenomen

(8) Ik twijfel echter zeer, of alle Gemeenten met het aangeven harer Leden wel ter goeder trouw zijn te werk gegaan: want vooreerst komt mij veler getal toch wat klein voor en van sommige heb ik berichten, die ik niet goed met deze lijst overeen kan brengen, of het getal harer gealimenterden moet verbazend groot geweest zijn. Zo had Kromwal in 1713 (door 20 plaatsen verspreid) 108 Leden, en Surhuisterveen telde 130 Leden in 1723, volgens bericht van de tegenw. Leraars dier plaatsen. Van meer Gemeenten schijnt het getal wat klein.

(9) Resolutiën van 1708 behelzen omtrent Gorredijk het volgende: "sekere Missive gelesen van de Goredijk behelsende in substantie, dat de vrienden aldaar uit onvermogen geen geldt wegens de 3 stuiver versonden, doch dat sulk niet uyt enig ongenoegen sproot, maar dat aan de Soc. Vergadering genoegen hadden." Het zal met enige andere ook zo geweest zijn. Terhorne komt het eerst voor in 1713 en staat daar op 100 niet gealimenterde Leden; Hyum het eerst in dat zelfde jaar, met 15 zodanige Leden; Witveen het eerst in 1714 en had, gerekend naar de opbrengst, toen 38 zulke Leden; Veenwouden en Baard het eerst op de lijst van Gemeenten, die voor de Pruisische Broeders in 1738 en 1734 hebben gecollecteerd; dewijl de giften toen echter niet naar het getal der Leden, maar vrijwillig werden opgebracht, kan men de sterkte der Gemeenten er niet uit opmaken. Hier wordt ook de Knijpe het eerst genoemd, maar met Heerenveen verenigd. Insgelijks in 1735 het eerst Bildtzijl, maar bij St. Anna-kerk; Lippenhuizen bij Gorredijk, en in 1778 het eerst Witveen en Rottevalle samen.

men (10). Thans zijn Balk en Ameland de enige Friese Gemeenten, welke niet tot de Sociëteit behoren. De invloed der Sociëteit op het welzijn en de bloei van ons Genootschap is niet gering te schatten, vooreerst bij de Gemeenten in deze provincie, door het verlenen van onderstand, het bewerken van vereniging en het verhinderen van twisten en scheuringen, en daarenboven ook buiten de tot haar behorende Gemeenten, door het waarlijk krachtdadig ondersteunen van onze verdrukte Broeders in Duitsland, Zwitserland en Pruisen. Het zal ons zeker een genoegen zijn, die invloed harer werkzaamheden meer in bijzonderheden na te gaan. Dat de Sociëteit een heilzame invloed heeft uitgeoefend bij de Gemeenten, die tot dezelve behoorden, – dit valt van zelf in het oog.

Men heeft weleens gezegd, dat dezelve meer verricht kon hebben, dan zij gedaan heeft. Dit is een beschuldiging, die wel op de meeste dergelijke inrichtingen zou kunnen worden toegepast. Het is geen gemakkelijke zaak, dit zo juist en naar waarheid te beoordeelen, terwijl zulk een oordeel dikwijls geveld wordt door de zodanigen, die geen bevoegde rechters kunnen zijn. Daarenboven neme men ook toch vooral in aanmerking, wat de Sociëteit wel gedaan heeft, en hoe geheel anders, hoe veel treuriger het met vele Gemeenten in Friesland gesteld zou zijn, zo zij niet bestaan had. Aangaande het ondersteunen van behoeftige Gemeenten, heb ik in derzelver Resolutiën en Notulen wel steeds een geest van uiterste voorzichtigheid en behoedzaamheid gevonden, maar dikwijls hebben ook de omstandigheden het medegebracht, dat men zo behoedzaam zijn moest, wilde men het fonds niet doen verloren gaan. Ik wil daarom niet beweren, dat men nooit meer zou hebben kunnen doen, dan men gedaan heeft; – dit staat echter vast, dat de geldmiddelen der Sociëteit doorgaans wijselijk zijn bestuurd en dat sommige Gemeenten zich met dankbaarheid zullen herinneren, dat zij derzelver tegenwoordig bestaan voor een groot gedeelte aan haar verschuldigd zijn. Het komt mij voor, dat de Sociëteit mede zeer veel heeft bijgedragen tot verzachting van de algemenen geest onder de Doopsgezinden in Friesland. Die jaarlijkse bijeenkomst niet slechts, maar ook de gehele vereniging bracht het uit haren aard mede, dat er meer aanraking en verbroedering tussen de altijd onafhankelijke Leraars en Gemeenten moest ontstaan. Zij was uitgegaan van dat beginsel, hetwelk altijd de sterkste

(10) Volgens bericht van de Eerw. K. Ris.

band en steun voor ons Genootschap is geweest en blijven zal: uit het beginsel der Christelijke liefde, waarmede men elkander wilde raden en helpen, ondersteunen en vrede-stichten, waar deze door eigenbelang of de driften van partijschap verbroken was. Dat vrede-stichten is haar wel niet altijd gelukt; maar dit was geen wonder, daar zij wel raden, maar niet dwingen kon. Zo mislukte b.v. hare tussenkomst in 1719 te Leeuwarden, waar onenigheid plaats greep over een dompelpak bij de Doopbediening en men zich eindelijk, na vergeefse pogingen der Sociëteit, tot de Staten wendde, die in de geest der Sociëteit beslisten (11).

Zij heeft echter ook vele geschillen, te veel om te noemen, bijgelegd, en de vereniging van vele Gemeenten gezien en naar vermogen bevorderd. De vereniging tussen de Waterlandse en Vlaamse Gemeenten te Leeuwarden, beide tot de Sociëteit behorende, vond reeds plaats de 21 Juni 1705; en met de nu verenigde Gemeente verbonden zich in 1758 ook de Jan Jacobs-gezinden. Bij deze was zekere Upko Douwes de laatste Leraar (12). Te Franeker bestonden in 1762 nog twee Gemeenten; de grotere, verenigd uit Waterlanders, Friezen en vrijer-denkende Vlamingen, en de kleinere, bestaande uit Oude-Vlamingen, hetzij Contra-Huiskopers of Ukowallisten, waarschijnlijk de eersten. (De Huiskopers waren reeds uitgestorven.) Maar in dit jaar verenigden zich ook alle Doopsgezinden te Franeker; volgens

het Protocol van Ledematen bij de Franeker Gemeente, waarin voorkomt, dat de Oude-Vlamingen, vergadering houdende in de Schoolsteeg, maar slechts weinige Leden tellende, zich de 22 Juli 1762 met de andere Gemeente hebben verenigd. Uit Bijlage XII schijnt te blijken, dat de beide Gemeenten te Molkwerum zich tussen 1727 en 1733 verenigd hebben: want in 1727 komen zij beide voor en in 1733 slechts één, terwijl de Zuider-Klasse er telkens bijvoegt, in welke Gemeente niets is gecollecteerd, zo als b.v. in 1736 met Koudum het geval

(11) Claas Carstens, de oudste Leraar, wilde de bak weggeruimd hebben; Arjen Jansen en andere wilden dezelve behouden. De zaak werd op verzoek van beide Partijen voorgesteld aan de Gecommitteerde Mannen, zijnde toen uit Harlingen, Leeuwarden en St. Anna-kerk. Deze belegden een Vergadering te Leeuwarden, waar de Partijen werden gehoord en Reynder Claas Fontein, een der Gecommitteerden wegens Harlingen, een voor die tijd gepaste aanspraak hield. (Zie Bijlage X.) Arjen Jansen bleef echter onverzettelijk, totdat de zaak voor de Staten kwam, die de bak, volgens besluit van de 15 Februari 1720, weg lieten nemen.

(12) Volgens bericht van wijlen de Eerw. J. Brouwer

was. Omstreeks die zelfden tijd moeten de Gemeenten te Hindelopen verenigd zijn (waar echter in 1749 weer een scheuring kwam). Het lijkt geen twijfel, of het voorbeeld van zulke Gemeenten, het vroegere van Harlingen en nu dat van Leeuwarden, Hindelopen, Molkwerum en Franeker, zal ook op andere plaatsen gunstig hebben gewerkt, ofschoon ik er niet meer van zeggen kan, uit gebrek aan echte berichten. Men zag langzamerhand bij de verschillende Partijen ook Leraars, die een andere Partij waren toegedaan, de kansel bestijgen. De Oude-Vlamingen en Oude-Friezen volhardden natuurlijker wijze het langst in hunnen afkeer daarvan, maar in de Algemene Sociëteits-Vergadering der Oude-Vlamingen, in 1748 te Groningen gehouden en tot welke Sociëteit Gemeenten van Elst, Sneek, Drachten, Knijpe en Mildam behoorden, nam men een besluit, dat men dit prediken toe zou laten, daar men het toch, wegens de geest des tijds, niet meer geheel verhinderen kon (13). De Gemeente der Oude-Friezen te Balk blijft dit echter nog tot heden weigeren. Het is wel geen doorgaand blijk van bloei, als Gemeenten op verschillende plaatsen zich met elkander verenigen of combineren; en vooral omtrent de Friese Gemeenten, in dit tijdvak, zou men veeleer het tegendeel kunnen beweren. Maar het is toch een blijk van overeenstemming in begrippen, als zodanige Gemeenten combineren willen. Van zulke

verenigingen vinden wij thans verscheidene voorbeelden, die misschien het een en het ander, de teruggang in bloei, maar ook zekere verzachting of samenstemming in begrippen kunnen bewijzen. In 1695 waren St. Anna-kerk en Oudebildtzijs reeds verenigd en telden gezamenlijk 118 Leden, waarvan verreweg de meesten en aanzienlijksten te St. Anna-kerk woonden. Toen bestond er ook nog een tweede Gemeente te St. Anna-kerk, van fijne Doopsgezinden, misschien Oude-Vlamingen, welke later in de grovere versmolten zijn of tot de Hervormden zijn overges gaan (14). Reeds in 1706 werd er bij de Friese Gemeente in de Knijpe en de verenigde Vlaamse en Waterlandse te Heerenveen over en weer gepredikt, en in 1741 vond er een vereniging tussen de Gemeenten van Heerenveen en de Knijpe plaats (15). In 1742 werd er een kerk gesticht te Bui-

(13) Extract uit de Not. van die Vergadering, bl. 7.

(14) Medegedeeld door de Eerw. R. Schuiling, te Oudebildtzijs,

(15) Medegedeeld door de Eerw. R. J. Kestra, te Heerenveen.

tenpost, waar vroeger geen kerk of vermaning geweest was(16); en in 1751 komen Kollum en Buitenpost in de Resolutiën der Sociëteit voor het eerst bij elkander voor. In 1762 voegde zich Tjummarum, hoewel met een gering getal van Leden, bij Franeker (17); Legemeer begaf zich in 1775 met vijf overgeblevene Leden bij Sloten, maar in 1789 werd ook de Gemeente van Sloten, wegens gebrek aan Leden en vooral aan geldmiddelen, door de Sociëteit verklaard, niet langer te bestaan. Kollumerzwaag werd, volgens de Naamlijst der Doopsgezinden van 1790, toen door de Leraar van Damwoude bediend. Reeds in 1778 komen Witmarssum, Pingjum en Arum bij elkander voor; in 1794 Holwerd, Blija en Vischbuurt, in 1799 Warns en Bakhuizen. Welke verenigingen, of ook combinatiën, er in de XIX de eeuw zijn voorgevallen, zullen wij later zien. Evenwel heeft de Sociëteit niet alle scheuringen of scheidingen van Gemeenten, ook op de zelfde plaats, geheel kunnen verhoeden. Van een zodanige scheuring te Grouw waren echter de oorzaken reeds vóór de oprichting der Sociëteit aanwezig. Daar stond als Leraar de vermaarde Jan Claes en s, ook wel Jan van Grouw genoemd, die wij vervolgens mede als Schrijver en Partij tegen Douwe Feddriks van Molqueren, Leraar te Harlingen, zullen leren kennen. Jan Claesens was vrijzinniger dan een groot gedeelte der Gemeente goed kon keuren, zodat er zich reeds in 1690 en 1691 tussen hem en sommige Leden onenigheid openbaarde over het stil en hoorbaar gebed, over de tijd en de wijze van Avondmaalsviering en het waarnemen der predikbeurten. De Grietman van Idaarderadeel, Ulbo Baron van Aylva, liet zich ook met deze zaak in, blijkens een Copie van 17 punten of bepalingen, die hij in 1692 omtrent de Doopsgezinde Gemeente nam. Hij wilde Jan Claesens, maar tevens de drie andere Leraars, Jentje Idses, Dirk Djurres en Auke Jeltjes, op derzelver beurten laten prediken en hoorbaar of stil laten bidden, "so in voegen als dan hun gemoedt mag gestelt wesen;" doch alles

(16) Volgens de Inwijdings-rede, daar toen uitgesproken door A. Wynalda, Leraar der Doopsgez. te Haarlem, uitgegeven onder de titel: Davids liefde tot Gods Huis (Psalm 26, vs. 8) enz., Amst. 1743; zijnde een preek van 46 bladz. in 41°.

(17) "In 1762, op de 1en Juli, is Fed de Sjerps, Diaken van de Gemeente te Tsummarum, met de goederen en de Leden dier Gemeente, tot de onze overgegaan." Protocol van Ledematen bij de Franeker Gemeente. Dat het getal dier Leden gering was, blijkt uit de Resolutie-boeken der Fr. Sociëteit, waaruit ook de berichten omtrent Legemeer en Sloten genomen zijn.

naar Gods H. Woord. zijn bemoeiingen en ook de daarbij gevoegde bedreigingen waren echter van geen duurzaam gevolg: want in 1696 liepen deze twisten op een vredebreuk uit. De afgescheidenen, de Vlaamse Gemeente genoemd, waren wel het minst talrijk, maar toch niet onaanzienlijk en hebben ter eniger tijd 150 Leden gehad. De oude Gemeente, welke eerst die van Jan Claes en s en vervolgens de Waterlandse werd geheten, ontving bij de eerstkomende Doopbediening in 1697 een aanwinst van 20 Leden en benoemde in 1756 drie nieuwe Predikers met 141 (zeker mannelijke) stemmen, waarnaar men de talrijkheid der Gemeente enigszins beoordelen kan. Na de scheiding schijnen beide Gemeenten in rust gekomen te zijn (18).

In 1738 ontstond er een scheuring te Oldeboorn. Het is wel waarschijnlijk, dat enig verschil in godsdienstige begrippen het zijn hiertoe hebbe bijgedragen, zodat, gelijk te Grouw de fijnste, hier de zogenaamde grove Partij zich van de bestaande Gemeente heeft afgezonderd. Maar ik heb ook voor mij liggen een fragment van een geschrift, in dat jaar ondertekend door zekeren Sjoert Thomas, waaruit blijkt, dat de geest bij de onzen te Oldeboorn, toen ten tijde, alles behalve zacht en liefderijk was, alsmede een Verzoekschrift van zeven der voornaamste Leden uit het Oude Huis (19), gericht aan des zelfs Kerkenraad en geschreven in 1751, waarin negen bezwaren worden opgesomd, en wel "1) versoecken sij redres over de soo seer in swang gaande partijschappen en kerkelijke heerschappij en heersugt, waarover in gemoede beswaard svn, als aanmerkende dat het is de enige bron van alle onheilen en kerkelijke verwarringen en scheuring, onder dese onse Gemeinte voorvallende." Voorts wordt daarin geklaagd over nalatigheid in de bijwoning van het H. Avondmaal, over afzondering van de Friese Sociëteit, enz. (20) Van zachtere aard was de oprichting ener nieuwe Gemeente te Sneek, op het Kleinzand. Te Elst bestonden twee Gemeenten, een Waterlandse en een Oude-Vlaamse, welke laatste ook te Sneek verscheidene Leden telde. Deze vonden het wegens de afstand te moeilijk, om te Elst geregeld de Godsdienstoefeningen bij te wonen en konden zich toch ook niet

(18) Gemelde Copie en verdere bijzonderheden zijn mij medegedeeld door de Eerw. J. van der Ploeg.

(19) In tegenoverstelling van de afgescheidenen, die het Nieuwe Huis stichtten.

(20) Dit fragment en verzoekschrift is ingediend de 7 Maart 1751 en mij ter hand gesteld door de Eerw. K. Haijma, te Oldeboorn.

met de Waterlanders te Sneek verenigen. Zij besloten dus in 1746 hier een nieuwe Gemeente te stichten, waartoe zij met een getal van 17 Leden, alle te Sneek of onder het behoorder stad woonachtig, overgingen, met overleg en goedvinden van de Broeders en Zusters te Klst. Van de Leden der nieuwe Gemeente schijnen zich Wouter Beer en ts, Klaas G. os ses en Andries Wouters bijzonder verdienstelijk bij de oprichting gemaakt te hebben; en de eerste Leraar was zekere Yde Rients, die de 30 Maart van dat jaar door de Oudste en algemenen Opziener bij de Oude-Vlamingen, Pieter Folkerts, Leraar (in de Boteringe-straat) te Groningen, in de dienst werd aangesteld en bevestigd. Alleen deze Y de Rients was met zijn vrouw van de andere Gemeente te Sneek, waar hij ook het Predikambt had bediend, maar hetzelve in 1745 wegens lichaams-zwakheid had nedergelegd, tot de nieuwe Gemeente overgegaan (21).

Te Joure kwam in 1760, waarschijnlijk min of meer op de zelfde wijze als te Oldeboorn, een onenigheid in de Gemeente, waarmede de Sociëteit zich bemoeide, ten einde de twistende Partijen tot bedaren te brengen. Maar de moeite was te vergeefs; de misnoegden begaven zich uit de Gemeente en stichtten een nieuwe, het Wieuwe Huis, dat echter weinige Leden telde. De grotere Gemeente, het Oude Huis, werd tot aan de vereniging door zogenaamde Liefdepredikers bediend (22); terwijl het Nieuwe Huis bezoldigde Leraars heeft gehad.

De Sociëteit nam daarop in 1765 met algemene stemmen een besluit: "dat een zeker getal van mensen, die zich uit een Doopsgezinde Gemeente komen te begeven en alzo een nieuwe Gemeente trachten op te richten, door deze Sociëteit nooit zullen gerekend worden een Gemeente te zijn, noch in enig geval ondersteuning van gemelde Sociëteit hebben te verwachten." Enigszins anders dan met bovengenoemde Gemeenten was in 1780 het geval met de scheiding tussen Heerenveen en Boven-Knijpe. Deze zaak is wel iets ingewikkeld, maar kan opgehelderd worden door een verhaal der lotgevallen van de Doopsgezinde Gemeenten in die streek. Naar het mij voorkomt, moet men hier van twee punten uitgaan: van een Gemeente te

(21) Volgens uitvoerig verslag van de Eerw. W. van der Hoek, waarmede de berichten van de Eerw. P. W. Feenstra en J. Kuiper, in de hoofdzaken, overeenstemmen.

(22) Maar Liefde-predikers, waaronder zulk een voortreffelijk man als Ulbe Durks Bakker werd geteld.

Heerenveen en een te Mildam. Te Mildam bestond een Gemeente van Oude-Vlamingen, te Heerenveen waren twee Gemeenten, een Waterlandse en een Vlaamse. De laatste spreidde zich uit over de Boven-Knijpe; die van Mildam over de Beneden-Knijpe. Eindelijk vormden zich er twee Gemeenten van Oude-Vlamingen, de een te Mildam, de andere in de Knijpe. Een tijd lang bestonden deze naast elkander. Maar de OudeVlamingsche Gemeente van de Knijpe verviel langzamerhand. In 1754 telde zij nog 22 Broeders, maar sedert dat jaar begon zij, door onenigheid met een harer Leraars, Jacob Sikkes, die door de algemene Vergadering te Groningen gecensureerd was en zich niet aan derzelver uitspraak wilde onderwerpen, sterk af te nemen. De Notule van de Vergadering in 1762 meldt, dat zij één Leraar heeft, hoog van jaren, geen Diaken en slechts weinige Leden; die van 1765, dat de predikdienst beurtelings, aldaar en te Mildam, gehouden werd; die van 1767 dat beide Gemeenten zijn verenigd en dus voortaan voor één Gemeente moeten gehouden worden. Mildam en Heerenveen namen dus wederzijds de Knijpe op. Maar naar mate de Gemeente van Heerenveen won, verloor die van Mildam. Reeds vroeger, in 1741, waren de Doopsgezinden in Boven-Knijpe zo talrijk, dat de Vlaamse Gemeente van Heerenveen zich met hen verenigde, onder de naam van Heerenveen en de Knijpe. Steeds bleef nog Boven-Knijpe winnende, en Beneden-Knijpe met Mildam verliezende. Mildam is eindelijk geheel versmolten, en haar laatste Leraar, J. T. Vermanje, op de Horn in Groningerland het jaar 1829 als 86-jarig grijsaard gestorven, vertrok in 1792 van Mildam, nadat hij er de 26 December 1791 de laatste leerrede had gehouden. Enigen tijd daarna is er nu en dan wel dienst gedaan, maar dit eindigde in het begin dezer eeuw geheel en al. De kerk werd een boerenwoning, die in 1836 afgebroken is. De Doopsgezinden van bijkans de gehele Knijpe, langzamerhand behorende tot de Gemeente Heerenveen en de Knijpe, kregen in deze verenigde Gemeenten meer gewicht, terwijl tevens Heerenveen, door de vereniging van de twee aldaar bestaande Gemeenten (ik weet niet juist, in welk jaar) zwaarder werd. Zo kwam het, dat men in 1780, bij een verschil over geen zeer belangrijke zaken, van beide zijden niet toegaf, de Gemeente zich scheidde en twee Gemeenten deed ontstaan, n.l. Heerenveen en de Knijpe. Eerst werden de gescheidene Gemeenten niet door de Sociëteit erkend, gelijk volgens het besluit van 1765 niet vreemd was. Maar in 1823 is Heerenveen weer

Lid van de Sociëteit geworden en in 1833 ook de Knijpe. Men diende immers ook in het oog te houden, dat er zich geen Gemeente op de zelfde plaats had gescheurd, maar dat zij nu wel wezenlijk twee zeer goede Gemeenten uitmaken. Die van Heerenveen heeft door de scheiding wel Leden verloren (23), maar blijft steeds een aanzienlijke Gemeente, die van de Knijpe

werd in 1790 door de komst van A. S. Cuperus tot een trap van bloei gebracht, die zij noch vóór, noch na (of het moest nu zijn) heeft kunnen bereiken (24). Wegens de aard der zaak minder gestadig, maar bij voorkomende gelegenheden zeer in het oog vallende was de invloed der Sociëteit op het welzijn van vele buitenlandse Geloofsgenoten. Europa beleefde nog niet de tijd, dat de geest van verdraagzaamheid overal de gemoederen, ook omtrent andersdenkenden, had verzacht, en de Doopsgezinden, dikwijls voor afstammelingen of een soort van de Munstersen gehouden en overal de zwakkere partij, hadden menigmaal de hevigste vervolgingen door te staan. Onze Vaders, die zich zelve in het genot van Godsdienst-vrijheid mochten verheugen, zagen met innige weemoed die jammerlijke toestand van hun verdrukte Broederen, en de zware opofferingen, die zij voor hen deden, zijn de edelste bewijzen van hun getrouwheid en werkzame liefde. Dat ook Friesland naar vermogen hierin deelde, zal uit het volgende blijken. In de vrije Heerlijkheid Reidt, onder het gebied van de Keurvorst van de Paltz, hadden sedert 30 jaren verscheidene Doopsgezinden in stille rust en vrede geleefd en alle schattingen en lasten, hun door de Overheid opgelegd, gehoorzaam en bereidwillig gedragen, toen zij in 1694 eensklaps, op bevel van de Keurvorst, in de gevangenis werden geworpen en van al hun bezittingen beroofd. Met de wreedste mishandelingen ging dit gepaard, zowel bij vrouwen en kinderen als mannen, en met de bedreiging, dat zij ten vure zouden worden gedoemd, of uit een bijzondere genade met het zwaard zouden worden ter dood gebracht, indien zij zich niet tot het Roomse

(23) De verenigde Gemeente van Heerenveen en de Knijpe telde kort vóór de scheiding 300 Leden, waarvan Heerenveen 200 en de Knijpe 100 Leden behield; in 1795 was Heerenveen tot 150 Leden gedaald – de Knijpe tot 150 geklommen.

(24) Tot deze resultaten ben ik gebracht door de berichten van de Eerw. R. J. Kestra en P. Veen, alsmede door de Notulen der Alg. Sociëteits-Vergadering te Groningen, van verschillende jaren.

geloof bekeerden. Maar niemand humner werd afvallig. Ook enige Hervormden, die hier, gelukkig voor hen, zeer weinige in getal waren, moesten in deze vervolging delen. Vervolgens werd hun voorgesteld, dat zij eigenlijk lijf en goed verbeurd hadden, maar dat men hun het eerste schenken zou, als zij ten behoeve van de Keurvorst 12,000 Rijn-daalders wilden opbrengen. Daar zij de onmogelijkheid hiervan aantoonde, sloeg men op 8000 daalders af; deze beloofden zij, maar moesten daarvoor eerst in Nederland laten collecteren. De zaak werd ruchtbaar en onze Prins Willem III sprong bij de Keurvorst krachtig voor hen, "als voor zijn Protestantse Broeders, Mennoniten genaamd, altijd vreedzame, getrouwe en gehoorzame onderdanen," in de bres (25).

Ook de Heer van Bilderbeck deed in de naam der Algemene Staten vertogen te die einde. Nu werd hun toestand wel enigszins verzacht, daar zij in het eigendommelijk bezit hunner vaste goederen hersteld werden, waarvoor zij Willem III een erkentelijk Dank-adres aanboden, maar de 8000 Rijn-daalders moesten betaald worden. Hierop werden zij over de grenzen gebracht en bij verbeurte van leven en goederen verbannen. De meeste hunner vluchtten naar Crefeld en Groningen. De Doopsgezinden in ons vaderland brachten 20,000 gulden voor hen bijeen, en de nog nauwelijks gevestigde Friese Sociëteit deelde daartoe in 1696 ruim 3159 gulden, door giften en collecten ingezameld, mede. Claas Carstens van Leeuwarden en Jacob Romkes Braam van Harlingen (tot wiens geslachtsnaam die van Claas Huyberts overging) zijn in deze zaak met veel ijver en overleg werkzaam geweest (26).

Buitengewoon groot was in het begin der XVIIIde eeuw de nood der Doopsgezinden in Zwitserland. Dit land van staatkundige vrijheid liet geen Godsdienst-

vrijheid toe. En hier waren het niet de Roomsden, maar **de Hervormden**, die de Doopsgezinden verdrukten. Het scheen, dat de geest van **Calvinus**,

(25) Men vindt zijn beide brieven aan de Keurvorst bij vele Doopsgez. schrijvers; onder andere bij Schijn, t. a. pl., 1ste dl., bl. 338 enz., waar men ook de verzachting van het vonnis des Keurvorsten, enigszins dubbelzinnig voorgesteld, aantreft.

(26) Vele bijzonderheden komen omtrent deze zaak voor in een Manuscript (mij ter hand gesteld door de Eerw. K. R is), getitelt: "Instrumentum Publicum, raakende hetgene wat tegen de protestantse Mennoniten te Reidt, in 1694 is voorgenomen" enz.; uit het Hoog-Duits door Godschalk Godschalks, Crefeld, 1771. Of het oorspronkelijke Hoog-Duits gedrukt of ook een Manuscript geweest is, kan ik niet zeggen.

die Servetus te Genève liet verbranden, en van **Zwinglius, die alle Doopsgezinden wilde verdrongen hebben** (volgens zijn ijselijke regel, qui iterum mergit, mergatur), het nageslacht bijbleef.

Welke wrede vervolgingen de Doopsgezinden aldaar ook in de XVIIe eeuw moesten verduren, blijkt overvloedig uit de Annales van Ottius. Nu werd het nog niet beter, vooral in de kantons van Bern en Zurich. In Bern werden zelfs in gemengde huwelijken de Doopsgezinde mannen van de vrouwen afgescheurd en op de galeien gebannen, andere geeseld, andere gedood. Bern schreef, in 1709, op welke wijze zij zich "van dat onkruid ontsloegen," en dit middel kwam aan Zurich goed voor. De Doopsgezinden van Zuiden Noord-Holland leverden nu een verzoekschrift voor hun arme Zwitserse Broeders in bij de Staten van Holland en West-Friesland en schreven over de zaak aan de Friese Sociëteit. De Sociëteit rekestreerde aan de Staten van Friesland en besloot, om met overleg van de Doopsgezinden in Holland, de Zwitserse Broeders op alle mogelijke wijze behulpzaam te zijn. De Algemene Staten, ook de stad Amsterdam voor zich zelve, schreven naar Zwitserland, in 1710, met de gunstigste getuigenissen omtrent de Doopsgezinden hier te lande (27); maar het mocht niet veel baten.

De vervolging hield aan. In 1711 was de nood zo hoog geklommen, dat ongeveer 100 Doopsgezinde huisgezinnen, ten getale van ruim 450 personen, naar Nederland wensten te verhuizen. De Resident onzer Staten in Zwitserland, Rünkel, was hun hierin bijzonder behulpzaam, en zij werden in vijf grote vaartuigen overgevoerd. Zij werden in 1713 door vele andere gevolgd, die langer hadden gedraald, om de geliefden bodem van Willem Tell te verlaten, maar toch hun geloof liever dan de Zwitserse bergen wilden behouden. Gastvrij werden zij ontvangen in het niet zó schone, maar herbergzame land, dat rust beloofde aan het geweten. Daartoe was echter van onze zijde opoffering nodig. De Staat zeide wel de vrijheid toe, maar voor de middelen van bestaan moesten de Nederlandse Doopsgezinden zorgen. Derhalve werd de som van 20,000 gulden voor de Broeders uit de Paltz, nu met 30,000 gulden versterkt. De Friese Sociëteit bracht daartoe 5224 gulden op. Maar deze som werd in 1712 nog niet

(27) Schijn, t. a. pl., 1ste dl., bl. 345 en 366. Dergelijke getuigenis was ook door de Staten, Amsterdam en Rotterdam, reeds in 1660, naar Bern en Zurich gezonden. Men zie Ot tii, Annales, op dat jaar.

voldoende geacht, zodat in 1713 nog werd opgebracht 5# stuiver voor ieder niet gealimenteerd Lid, van elke Gemeente, die tot de Sociëteit behoorde. In 1718 werd wederom 750 gulden voor hen ingezameld. De grootste moeilijkheid bestond nu hierin, waar men de

gevluchte huisgezinnen plaatsen zou. In Holland wilde men ze alle naar Friesland wijzen, maar de Friese Sociëteit verklaarde zich uitdrukkelijk hiertegen. Eindelijk schijnt dit gevonden te zijn, vooral door de bemoeiingen van Steven Cramer, Dirk Alles en Alle Dirks uit Groningen, zodat de meesten geplaatst werden te Groningen, Kampen, Sappemeer, Bakkeveen, Gorredijk en Surhuisterveen. Te Groningen, Sappemeer en Kampen hebben zij naderhand Gemeenten gevormd, bekend door de gemoedelijke en ernstige denkwijze van derzelver Leden.

Van Gorredijk, Surhuisterveen en Bakkeveen zijn sommige teruggetrokken naar de Paltz, andere naar Pensylvanie, in Noord-Amerika, verhuisd, ongeveer 1720 en later. Te Surhuisterveen waren een tijdlang 30 hunner huisgezinnen, die zich niet met de aldaar bestaande Gemeente verenigden, maar hun Godsdienst-oefening hielden in een bijzonder huis (tegenover de Doopsgezinde pastorij). Zij bedienden de Doop bij onderdompeling, in een heldere plas te Kortwolde, een kwartier-uurs van daar. Overigens leefden zij zeer matig en ingetogen (28). Niet veel beter was het gesteld met de Doopsgezinde Broeders in Pruisen en Polen. Ook daar was de algemene geest tegen hen, reeds in de XVIIe eeuw; en in Pruisen schreef men de staatkundige rampen des lands daaraan toe, dat men zich door het dulden van Mennonieten en Joden zo bezondigde (29). Uit die hoofde moest de Doopsgezinde Oudste te Dantzich, George Hans zen, in 1678, Belijdenis van zijn geloof afleggen voor de Bisschop van Leslau, Stanislaus Sarnowsky, en dezen op verscheiden vragen antwoorden, hetgeen echter nog al tot genoegen schijnt afgelopen te zijn (30). Maar kort

(28) Er waren vele handwerkslieden onder hen, en er is te Surhuisterveen nog een klok, door een hunner, Jonathan Greben, aldaar vervaardigd. Een overlevering zegt, dat zij de eerste aardappels in Friesland hebben gebracht. Het schaatsrijden was hun vreemd en hielden zij eerst voor een werk des duivels, die de mensen over het ijs deed vliegen. Deze bijzonderheden zijn mij door de Eerw. F. E. Wieling medegedeeld.

(29) Stenzel, Geschichte des Preussischen Staats, th. II, s. 171; Baczko, Geschichte Preussens, th. W, s. 224 en 301.

(30) Naderhand zijn deze Belijdenis en die Antwoorden in het Latijn en Hoog-Duits gedrukt: men zie Schijn, t. a. pl., 1ste dl., bl. 352.

na de oprichting onzer Sociëteit kregen zij en tegen de mensen en tegen natuurlijke rampen te worstelen. De Poolse Broeders uit Clausenburg deden in het begin der XVIIIe eeuw aanzoek om onderstand, uit hoofde van de verwoestingen, die zij door de oorlog tegen de Turken en Tartaren hadden te betreuren. Hoger steeg de nood in 1713, zowel in Pruisen als Polen, vooral bij Dantzich. De armoede werd daar, wegens misgewas, zo groot, dat 200 Doopsgezinde huisgezinnen op het punt stonden, van gebrek en ellende om te komen; zodat de Dantzichers niet alléén in hun behoeften konden voorzien, maar hulp vroegen bij de Nederlanders. In 1724 kwam er weer aanvraag van verdrukte Broeders uit het Tilsitsche en Pruisisch-Lithauwen. Deze noodlijdenden, eigenlijk uit Vlaanderen afkomstig, waren onderscheidene malen overvallen door de Pruisische dragonders, die velen mishandelden, sommigen gevangen namen en andere tot de krijgsdienst presten. Zij hadden zich hierover bij de Pruisische Regering beklagd. De gevangenen werden nu weer los gelaten, maar hun privilegiën, om vrij van de krijgsdienst te zijn, kwamen niet meer in aanmerking, en allen moesten het land ruimen, niet tegenstaande de Nederlandse Regering gunstig voorschrijven ten hunnen behoeve gedaan had. Zij vluchtten toen naar Pools-Pruisen, vooral bij Thorn en Elbing, maar door deze verhuizing waren 80 van de 130 huisgezinnen geheel in armoede vervallen. In 1732 ontving men hier het treurig bericht, dat het de Koning van Pruisen behaagd had, de 22 Februari uit te vaardige het

volgende stuk: "Patent, dat de Mennonieten binnen drie maanden en ten langste tegen de 8 Juni aanstaande het koninkrijk Pruisen moeten ruimen, of anders, bijaldien zij zich na verloop van die tijd daar laten vinden, naar de vesting aan de kar gebracht en in derzelver plaats andere goede Christenen, die de soldatenstand niet voor verboden houden, aangesteld zullen worden (31). De Doopsgezinden

Wat Schijn daar van de Doopsgezinden in Friesland zegt, ten opzichte van het doen ener Belijdenis, waarmede hij doelt op de beruchte vier punten van 1722, is eenzijdig voorgesteld.

(31) Dit Patent, alsmede vele andere bijzonderheden omtrent de Doopsgezinden in Pruisen, kan men vinden in de Glaubensbekenntnis z der Mennoniten und Nachricht von ihren Colonien, u. s. w. zusammengetr. von dem Freiher rn von Reis witzund von F. Wadzeck, Berlin, 1824. Uit dit werk blijkt, dat zij meestal van Nederlandse Doopsgezinden afkomstig zijn, die van 1540-1549 en later derwaarts vertrokken (seite 19). In 1711 kwamen er ook enige vluchtende familiën uit Zwitserland (seite 32). Ongeveer 1570 werden vele Nederlandse Doopsgezinden van Holland verzochten bij de Algemene Staten, en die van Friesland bij de Gedeputeerden dezer Provincie, brieven van voorschrijving, opdat de Baron van Ginkel, zaakgelastigde der Staten bij Pruisen, de intrekking van dit Patent mocht kunnen bewerken. De Staten gaven last daartoe aan van Ginkel; en nu werd het Patent wel niet ingetrokken, maar buiten uitoefening gesteld.

Men zou de Doopsgezinden bij oogluiking of connivendo dulden. De Koning zou wel zachter geweest zijn, maar had, volgens schrijven van de Baron van Ginkel, door het opnemen van vele Salzburgers, inwoners óvergenoeg. Dit scheen aan velen, ook hier te lande, de ware reden toe, waarom hij zeer onverschillig was, of de Doopsgezinden verhuisden of bleven. Velen bleven niet, omdat zij op het woord connivendo niet durfden vertrouwen. Ook had die oogluiking alleen plaats met die, welke te Koningsbergen en niet met die, welke ten platten lande woonden. Sommigen vertrokken toen 10 à 15 mijlen voorbij Tilsit, naar een landstreek, toebehorende aan een Rooms en Graaf, die verdraagzamer was dan de Protestantse Koning. Naar Polen weken 82 huisgezinnen, aan welke het vergund werd, daar te blijven. Deze ontvingen enigen onderstand van hier, vooral door de bemoeing van Alie Dirks, uit Groningen. –

Intussen waren er ook meer dan 100 personen te Dantzich scheep gegaan, om in het gastvrije Nederland bescherming en hulp te zoeken. Het gelukte de Broeders te Amsterdam, 11 dezer huisgezinnen bij Wageningen en **12 op Walcheren** te plaatsen, waar zij van woningen, huisraad, land, vee en gereedschappen werden voorzien. Natuurlijk veroorzaakte dit een en ander, wat met de Pruisische Broeders voorviel, zware opofferingen. Om de onkosten mede te helpen bestrijden, werden door de Friese Sociëteit van elke Gemeente 10 stuivers voor ieder Lid, dat geen onderhoud genoot, afgevraagd; welke gelden door de meeste Gemeenten werden opgebracht. Steven Cramer en Dirk Alles waren ook hierin bijzonder werkzaam. Over al deze zaken van onderstand werden dikwijls algemene Vergaderingen te Amsterdam gehouden, waarop ook de Friese Sociëteit meest altijd hare Afgevaardigden zond, om in alles eenparig met Hol. land te handelen. Eindelijk besloot men in 1726 een hoofdfonds op te richten, onder het Bestuur van Gecommitteerden der gezinden gunstig in Polen opgenomen en genoten daar ook later bescherming (seite 34).

Doopsgezinde Gemeenten tot de buitenlandse noden. Het doel van dit fonds zou zijn: "om vooral zodanige Geloofsgenoten te hulp te komen, die wegens hun Godsdienst verdreven of kwalijk behandeld worden, of door oorlog, dure tijden, watervloeden, brand en dergelijke droevige gevallen, in gebrek en armoede geraken." Geen Partij onder de Doopsgezinden, van

welke meer of minder vrije godsdienstige denkwijze die ook mocht zijn, heeft zich van deze vereniging uitgezonderd. Wat dus de stelsels van het Geloof gescheiden hadden, dat heeft de Liefde weer samengebracht. De Grove zat weer bij de Fijne, de Lammist bij de Zonnist neder; en Fries of Vlaming, Waterlander of Hoog-Duitse, ten laatste ook de Dantzicher (32), allen werkten eendrachtig mede tot het zelfde edele doel. Het eerste werk, wat de Gecommitteerden terstond in 1726 verrichtten, was, 8000 gulden naar Pruisen te zenden en een algemene collecte te laten doen, die ruim 30,000 gulden opbracht. De Friese Sociëteit droeg daartoe ongeveer 3000 gulden bij. In 1735 was er weer een algemene collecte nodig, waardoor op nieuw ruim 64,000 gulden in het fonds werd gestort en ruim 4700 gulden van wege de Sociëteit naar Amsterdam, waar het Bestuur der Commissie gevestigd was, werd overgemaakt. In 1735 kwamen er nieuwe klachten in van Dantzich, alwaar, door de belegering van die stad in 1734 en een overstroming van de Weichsel in 1735, misgewas van granen, hongersnood en zware ziekten waren ontstaan. Welke som toen in het algemeen door de Nederlandse Doopsgezinden is opgebracht, staat mij niet bekend, maar de Friese Sociëteit leverde 2700 gulden. Behalve datgene, wat de Friese Gemeenten, met enige Gemeenten in Groningerland vóór 1726, ten behoeve van de Paltzers en Zwitsers hebben gegeven, hebben zij van 1726 tot 1736 ruim 11,000 gulden in het gemelde fonds gestort (33). Ook naderhand is men met zodanige ondersteuning niet opgehouden, niet slechts van wege de Sociëteit, maar ook van de zijde der bijzondere Gemeenten (34). Maar

(32) Rues, Tegenwoordige Staet der Doopsgez., bl. 182.

(33) De opgave van hetgeen in 1726-1736 door de verschillende Gemeenten, die tot de Sociëteit behoorden, is bijgedragen, volgt in Bijlage XII, omdat wij daaruit niet zozeer of alleen de meerdere of mindere goedwilligheid der Gemeenten, maar ook derzelver betrekkelijke sterkte in getal van Leden of vermogen kunnen zien, alsmede hoe algemeen in deze bijdragen werd gedeeld. Men moet in aanmerking nemen, dat de Gemeenten daarenboven ook hare gewone jaarlijkse collecten voor de Sociëteit hadden op te brengen.

(34) Het eerste wordt bewezen door de Resolutiën der Sociëteit. Ook nog vroe

de toenemende verdraagzaamheid, ook in andere landen, maakte het bestaan van zulk een fonds eindelijk minder noodzakelijk; zodat er ook, na 1758, in het vervolg van die eeuw, geen algemene Vergadering is uitgeschreven. In de aanvang dezer eeuw begreep men dus, het fonds tot nuttiger einden te kunnen besteden en zo werd het, in 1804, ontbonden en, wat er nog overig mocht zijn, verdeeld. Terwijl wij alzo de Friese Gemeenten, vooral door middel van de Sociëteit, hare krachten zien inspannen tot welzijn van het Genootschap, zo buiten als binnen de provincie, wordt het tijd, ook iets te gewagen van derzelver betrekking tot de Staat en de Hervormde Kerk, daar wij juist uit deze dagen enige voorvallen vinden opgetekend, welke men in die eeuw niet meer zou hebben verwacht. Wij hebben in het vorige Hoofdstuk gezien, hoe onze toestand allengskens wenselijker werd, hoe wij eindelijk volkomen vrijheid van Godsdienst-oefening verkregen en welke voorrechten en gunsten, ook na 1672, daarvan het gevolg waren. Toen de Sociëteit opgericht was, begreep men, van hoeveel belang het voor haar zijn zou, indien ook de Doopsgezinden wierd vergund, aan gemelde Sociëteit of aan de bijzondere Gemeenten te mogen legateren. Men verzocht dus in 1702, dat zulks aan alle Doopsgezinden in Friesland, ten behoeve van hun inrichtingen, mocht worden toegestaan; even als het aan de andere ingezetenen, Leden der Hervormde Kerk, geoorloofd was. Maar hiervan kwam niet. Daarentegen moest de grote Gemeente te Molkwerum, in 1705, een aanzienlijk legaat, dat aan haar gemaakt was, op nader bevel van het bestuur, geheel uitkeren aan de Hervormde Gemeente aldaar. Wanneer deze maatregel veranderd is, kan ik niet zeggen, maar in 1753 was het reeds anders. Want dit jaar wordt in

de Resolutiën der Sociëteit melding gemaakt van een legaat van 3000 gulden, hetwelk de Gemeente van Witmarssum had ontvangen. Kwamen wij in 1702 met een verzoek bij de Staten, zij kwamen in dit zelfde jaar met een verzoek bij de Doopsgezinden, of deze namelijk zo goed wilden zijn, nog eens 200,000 gulden aan dezelve op te schieten, waarvan zij zich echter verontschuldigten. In datgene, wat er nu verder volgen zal, bespeuren wij weer de invloed der Hervormde Kerk.

Wij willen geloven, dat het niet zozeer was de zucht om te heersen en veel minder benijding, maar dat het veroorzaakt werd door de geweldige schrik, welken vele Hervormde Predikanten hadden voor de leerstellingen van Socinus (35). Hoe deze, vooral omdat zij tegen de leer der Drie-eenheid streden, werden veroordeeld, hebben wij vroeger gezien, alsmede, hoe men velen onzer voor Socinianen hield. De Waterlandse Gemeente te Leeuwarden werd vooral verdacht gehouden, gelijk uit de besluiten van de Magistraat, in 1687 genomen, blijkt. De Leraar Jacob Jansen Voogt werd eerst gebannen, maar mocht toch eindelijk weer het woord voeren, mits hij vooraf zijn gevoelens door een Hervormd Predikant liet onderzoeken (36). In 1704 ontzag de Remonstrantse Leraar van Dockum zich niet, om drie weken aan-een voor de zelfde Waterlandse Gemeente te Leeuwarden

ger, in 1720, verscheen P. van Geuns, Leraar te Worden, op de vergadering en werd hem uit de Sociëteits-kas 200 gulden voor die Gemeente, welke door de watervloed van 1717 geleden had, ter hand gesteld. Van het laatste vind ik deze voorbeelden, misschien onder meer andere. Te Grouw verzamelde men in 1749 voor de verwoeste kerk der Hervormden van Bergen op Zoom ruim 53 gulden. In 1719 ruim 200 gulden, in 1720 het zelfde, in 1721 ruim 230 gulden, maar ik weet niet, voor welke noodlijdenden. Te Sneek, bij de Oude-Vlamingen op het Klein-Zand, gaf men ook in 1749 ruim 100 gulden aan de Hervormden van Bergen op Zoom, en in 1753 betaalde men daar "voor 16 Testamenten en meer andere boeken, ten dienste der Vrienden in Polen," 36 gulden. Deze kleine bijdragen van slechts twee Gemeenten mogen ons de geest van het Genootschap doen proeven. Men heeft zich hier later, ook ten opzichte van de Waldenzen, Hervormden, Lutherschen niet verloochend, zo als dezulken, die het weten, dankbaar erkennen.

(35) Daar wij zo dikwijls van Socinianen moeten gewagen, zal het volgende ter opheldering voor sommige mijner Lezers niet onwelkom zijn. Zij werden alzo genoemd naar Lel ius en Faustus Socinus, oom en neef, uit een niet onaanzienlijk geslacht in Italie, beide geboren in de eerste helft der XVIde eeuw. Ook de eerste, maar inzonderheid de laatste, hield zich langen tijd in Polen op, en het was hier, dat hun begrippen het meest ingang vonden. Aanvankelijk genoten hun aanhangers in Polen de bescherming des Bestuurs en richtten zelfs te Krakau, Lublin, Nowgorod en vooral te Racou, leerscholen op. Maar in 1638 vielen er ter laatstgemelde plaats ongeregeldeheden voor, die hun verbanning ten gevolge hadden. Dit besluit werd in 1658 en 1661 vernieuwd en met wreedheid ten uitvoer gelegd, zodat sommigen het met de dood moesten boeten. De Doopsgezinden bleven echter, volgens plakكاتen, door de Koning Johann Casimir in 1650 en 1660 gegeven, bijzondere bescherming genieten. (Von Reis witz und Wadzeck, Glaubensbekenntnis z der Mennoniten, seite 35.) De Socinianen verspreidden zich nu in andere landen, maar door de zorg der Geestelijken, werd hun nergens toegang of verblijf verleend. Weldra zag men dus geen bijzondere Gezindte meer van die naam; hoewel hun stellingen, in de denkwijze van personen, bij verschillende Kerkgenootschappen bewaard bleven. Die stellingen waren al zeer liberaal, vooral als men die tijd in aanmerking neemt, en zij weken in sommige geloofspunten, b.v. betrekkelijk de Drie-eenheid, Erfzonde, enz. van het algemeen gevoelen af.

(36) Extract uit de Resol. van de Leeuw. Magistraat, van de 30 Juli en 5 Aug. 1687.

op te treden, zodat men zich genoodzaakt zag, de Doopsgezinden. Leraar te verbieden, dit verder te dulden (37). Nu naderen wij de beruchte vier artikelen van ondertekening, aan

de Doopsgezinden in 1722, uit vrees voor Sociniaanse gevoelens, voorgelegd. Wat echter bijzonder aanleiding tot dezelve hebbe gegeven, weet ik niet juist, maar is wel te gissen. Rues zegt, dat het vuur in 1719 ten dake uitsloeg, daar een der Doopsgezinde Leraars door een Hervormd Predikant van Sociniaanse gevoelens werd beschuldigd en daarop door de Overheid in zijn dienst geschorst werd. Toen werden ook de andere Hervormde Predikanten wakker en drongen aan op de ondertekening van gemelde artikelen (38). Rues meldt ons niet, wie geschorst werd of waar dit gebeurde. Ypeij en Dermout verhalen (t. a. pl., aant. 3^e deel, bl. 211), dat in 1719 de Classis van Zevenwouden een Doopsgezinden Leraar in de Knijpe van Socianisme bij de Grietman van Schoterland aangeklaagd en, in tegenwoordigheid van dezen, de Leraar daarvan overtuigd zoude hebben, waarop de Grietman hem ogenblikkelijk in zijn dienst schorste. Dit zou verder aanleiding hebben gegeven tot het voorstel van het Harlinger Synode, in 1722. Zulks kan zeer wel mogelijk zijn, maar ik heb er tot nog toe geen nader bewijs voor gevonden. Misschien laat de aanleiding zich ophelderen door een schriftelijke aantekening van Jonkh. E. M. van Burmania, bij de Naamlijst der Predikanten in de Classis van Leeuwarden, waar hij zegt: "tussen 1715-1719 heeft Mart en Jacobs, van Berlikum, aldaar, onder een Cathechisatie, de Godheid van Christus en de Heilige Drie-eenheid openlijk geloochent, waarover een jaar buiten 's lands is gebannen, en voorts gekondemneert in de kosten en misen van de Justitie, met wijdere ordonnantie, om sig in 't vervolg van de Predikdienst, als zijnde een Mennonite Leraar, en diergelijke excessen te onthouden, bij poene van arbitraire correctie."

Vervolgens vonden de Gedeputeerde Staten van Friesland op aandrang van het Synode', in 1722 te Harlingen gehouden, goed, de 10 October van dat jaar, aan alle Doopsgezinde Leraars dezer provincie voor te doen leggen het volgende "Formulier van ondertekening. Ik ondergeschreven, Leraar in de Gemeente der Mennonieten, verklare in oprechtheid des gemoeds en zonder enige achterhouding, dat ik gelove, belijde, lere en voortaan gedenke altijd te leren:

(37) Als boven. (38) Rues, t. a. pl., bl. 192.

I. Dat er drie Goddelijke Personen in het Goddelijk Wezen zijn, Vader, Zoon en H. Geest, en dat deze drie onderscheidene (39) Personen te samen zijn de Enige, Eeuwige en Waarachtige God.

II. Dat Christus waarachtig en eeuwig (40) God is met de Vader, bezittende alle die Goddelijke Eigenschappen, die tot het Goddelijke Wezen behoren, volstrekt van alle eeuwigheid, en dat Hij geen God is van de Vader gemaakt.

III. Dat de Heilige Geest een ware en van de Vader onderscheiden Persoon is, en te gelijk met de Vader en Zoon, aan 't zelfde Goddelijk Wezen deelachtig.

IV. Dat Christus, God van eeuwigheid zijnde, in de volheid des tijds waarachtig mens geworden is, en als onze Borg de straffe onzer zonden gedragen heeft, en alzo aan de Goddelijke Gerechtigheid heeft voldaan, opdat wij, uit kracht van zijn verdiensten, bij God in genade zouden worden aangenomen."

Alle Grietslieden en Magistraten moesten de onder hun bestuur behorende Doopsgezinde Leraars voor zich ontbieden en de ondertekening eisen van dit Formular. Die weigerachtig waren, werd terstond de Predikdienst verboden; bij de boete van 100 gouden Friese Rijders, indien zij, zonder getekend te hebben, zo stout mochten zijn, openlijk of in het geheim, het Leraarsambt waar te nemen. Elk Overheids-persoon, hierin nalatig, zou 25 goud-guldens verbeuren. De ontsteltenis der Doopsgezinden over dezen maatregel was algemeen. Van de ongeveer 150 Leraars in Friesland was er wel niemand, die ondertekende, behalve Meint

Couper, bij de Vlaamsen te Grouw (41), maar dit had natuurlijk ten gevolge, dat alle Doopsgezinde kerken, door de gehele provincie, gesloten bleven staan.

De ganse bevolking, zowel Hervormden als Doopsgezinden, geraakte in buitengewone spanning en gisting. Hoe ook sommige Hervormde Predikanten of Overheids-personen het Formulier uitlegden, de Doopsgezinde

(39) Rues zegt: onscheidene; dit is zeker een drukfout, t. a. pl., bl. 193.

(40) Rues zegt: enig God; dit is ook een fout. Ik heb de echte, oorspronkelijke Resolutie, in 1722 gedrukt, voor mij, en hier onveranderd, behalve de spelling, medegedeeld. Er zou verwarring kunnen ontstaan, omdat Rues en ook Rijsdijk, in zijn Godtgeleerde aanmerkingen, 2de dl., bl. 157, beide het nemen van deze Resolutie op de 8 October stellen. Zij is inderdaad de 8 genomen, maar de aanschrijving is van de 10 October.

(41) Rijsdijk, t. a. p., bl. 159. Hij vergist zich echter of drukt zich zeer onbepaald uit, hier te die tijde slechts over de 100 Doopsg. Leraars te tellen, zo als later blijken zal.

Leraars bleven het ondertekenen weigeren, omdat zij niet gewoon waren, schoolsche termen te gebruiken, gelijk in het Formulier gevonden werden, als personen, borg enz., maar zich steeds van Bijbelse uitdrukkingen, in zulke moeilijke punten, bedienden. Het bestuur der Sociëteit, bestaande toen uit Harlingen, Sneek en Leeuwarden, schreef een buitengewone Vergadering uit, waarop besloten werd, bij de Staten te requesteren. De Gecommitteerden van Harlingen dienden terstond bij de Vergadering een Smeekschrift in, hetwelk, na enige kleine veranderingen, aan de Staten werden overgelegd (42). Ook de Jan Jacobsgezinden, ofschoon misschien niet zo vreemd van de gevoelens, in het Formulier vervat, requesteerden nog in het bijzonder, op naam van Pyter Ruurds ". En andere hunner Leraars (43). Dit alles had ten gevolge, dat, bij een Ordonnantie van de 7 November des zelfden jaars, de Resolutie en Aansrijving van de 8 en 10 October, tot nader order in suspens, dat is, zonder nader last buiten uitvoering werden gesteld, terwijl echter een wakend oog zou gehouden worden op alle zodanige Leraars, die het wangevoelen van Socinus openlijk predikten of bedektelijk leerden en de rechte leer der Doopsgezinden zochten te verbasteren. De Doopsgezinden werden in deze moeilijke omstandigheden veel geholpen door 's Lands Fiscaal Nauta, die in naam der Sociëteit voor zijn genomen moeite bedankt werd en van zijn zijde beloofde, hun altijd behulpzaam te zullen zijn, indien er onverhoopt weer iets onaangenaams mocht gebeuren. Zo bleef de stand van zaken, totdat de Hervormde Predikant in de Knijpe, van Assen, in 1738, op een Vergadering der

(42) Men kan dit Smeekschrift lezen in Bijlage XI. Rijsdijk spreekt van een ingewikkelde en slechte Geloofs-Belijdenis, die wij toen zouden hebben voortgebracht; maar welke ik nergens dan bij hem gevonden heb. Dezelve komt hoofdzakelijk hierop neder: "dat zij geloven in Mozes, de Profeten en het Nieuwe Verbond, dat de H. Drie-één Godheid een diepe verborgenheid is, eer te aanbidden dan te beschrijven; dat zij een Stedehouder van Petrus of geloofs-rechter op aarde verwerpen en dat men in gewetens-zaken geen dwang gebruiken mag; dat zij het dus met het verstand en de goedheid der Staten niet kunnen overeenbrengen, dat zij, Leraars, door de ondertekening van het formulier, hun toehoorders zouden maken tot zo vele aanbengers, fiscalen en nieuwe inquisiteurs." Rijsdijk echter, Schijn, Bidl oo en andere van de Zonnisten of Vlaams-gezinden vielen de Friese Leraars lastig, omdat zij niet ondertekenden.

(43) De laatsten legden ook een Geloofs-Belijdenis bij hun Request over, blijkens de Ordonnantie van de 7 November, en het is mogelijk, dat Rijsdijk deze Belijdenis bedoelt, terwijl hij dezelve echter niet op naam van de Friese Doopsgezinden in het algemeen moest stellen.

Klassis zevenwouden, drie Doopsgezinde Leraars van Heerenveen en de Knijpe, bij zijn ambtgenoten, van het openlijk verspreiden der Sociniaanse gevoelens beschuldigde. De Klassis bracht dit geval dadelijk voor de Grietman van Schoterland, en verzocht hem, de drie Leraars te dagvaarden en hun de vier artikelen van het Formulier met ja of neen te laten beantwoorden. Dit gebeurde, in tegenwoordigheid van twee Hervormde Predikanten, als Gecommitteerden van de Klassis. Een der Leraars, Wybe Pieters, betuigde, voor zich zelve de artikelen wel met ja te kunnen beantwoorden, maar dat hij zwaarigheid maakte wegens zijn Gemeente, die hem dan niet langer als Doopsgezind Leraar zou willen toelaten. Daarop liet men het te zijn opzichte hierbij berusten. Maar de beide andere, Wytse Jeens en Pieke Tjommes, verklaarden, dat zij liefst daarvan verschoond wilden blijven, omdat zij zwaarigheid vonden, andere woorden omtrent die stukken te gebruiken, dan in Gods woord stonden. De Grietman verbood hun dus de 23 Augustus 1738, het Leraarsambt verder waar te nemen, zonder nadere toelating. Nu werden zij in het begin van 1739, door een Smeekschrift van hun Gemeente bij de Gedeputeerde Staten van Friesland ondersteund; hetwelk ten gevolge had, dat de Staten, na provisioneel de uitspraak van de Grietman bekrachtigd te hebben, een Commissie uit hun midden benoemden, om, gesterkt door de Hervormden Predikant van de Knijpe, en twee Hervormde Predikanten van Leeuwarden, de beide Doopsgezinde Leraars nauwkeurig te onderzoeken. Dit geschiedde de 13 Maart van dat jaar. Zij werden in de vier artikelen te zwak bevonden en derhalve geschorst gelaten. Dit oordeel was inderdaad zo ongehoord, dat wij ons over de verdere tegenkanting van Wytse Jeens en Pieke Tjommes, ofschoon zij ook niet baatte, geenszins behoeven te verwonderen.

De volgende dag (den 14 Maart) gaven zij een zogenaamde Remonstrantie aan de Staten over, door Herm anus Portier, te Harlingen, te hunnen behoeve opgesteld. De Commissie uit de Staten nam deze Remonstrantie zeer euvel op, vooral wegens het woord inquisitie, daarin voorkomende en op derzelver handelwijze toegepast, en vroeg om behoorlijke genoegdoening. Die bestond daarin, dat de Gedeputeerde Staten hare handelwijze goedkeurden, haar oordeel bekrachtigden en de beide Leraars van hun ambt ontzettek, door een vonnis van de 5 Juni 1739. Hun Gemeente wendde zich thans, om voorspraak, tot de Doopsgezinde Sociëteit. Hier vonden hare klachten geredelijk gehoor. Want de Doopsgezinden vreesden algemeen, dat het niet bij dit één voorbeeld blijven zou, maar dat de tijden van 1722, nu wel niet plotseling, maar meer voorzichtig en langzamerhand zouden worden vernieuwd; dat men thans de Leraars niet alle te samen, maar de een na de andere aantasten zou. Men meende reeds de sporen van verdere bemoeiingen bij de Hervormde Predikanten te ontdekken. De Doopsgezinden zagen wel in, dat geen of weinige hunner Leraars het Formulier zouden willen ondertekenen of toestemmen. Langs zulk een weg zou dus de een Gemeente na de andere van haren Leraar of Leraars worden beroofd en derhalve eindelijk de gehele Gezindte in de provincie moeten vervallen of te gronde gaan. De zaak was dus bedenkelijk genoeg, om ten gevolge van de berichten en aanzoeken der beroofde Gemeente van Heerenveen en de Knijpe een buitengewone Sociëteits-Vergadering te beleggen, welke onder Voorzitting van Joannes Stinstra, Leraar te Harlingen, de 9 October 1739, te Leeuwarden gehouden werd. Van 38 Gemeenten, die er hun Afgevaardigden gezonden hadden, stemden terstond 18 vóór een voorstel van Stinstra, om een Request bij de Staten in te leveren; 15 hadden nog geen volmacht daartoe; 5 wilden het hebben uitgesteld.

Op een tweede Vergadering, de 23 October gehouden, stemden ook de 15 andere toe, waarop men goed vond, aan de Staten, die in Februari 1740 vergaderden, een Request over te leveren, met een Deductie of uitvoeriger betoog. Beide werden opgesteld door Stinstra; op een Sociëteits-Vergadering van de 8 Januari 1740 voorgelezen en goedgekeurd, daarna gedrukt en bij de Staten ingediend. Men verzocht in het Request, verschoond te mogen blijven van alle

examen, geloofsbelijdenis of ondertekening van menselijke artikelen, het zij voor Wereldlijke of Kerkelijke Rechtbanken. In de Deductie werd nader ontvouwd, dat dit verzoek overeenkwam met het oorspronkelijk recht der Natuur, met de Goddelijke Openbaring en met de grondvesten van de vrijen Nederlandsen Staat, dat rechtschapene Christenen en Protestanten de Heilige Schriftuur hielden voor de enige regel van geloof en leer en zich aan geen voorschriften van feilbare mensen of aan derzelver gevoelens verbonden; dat zulk een vrijheid van examen en ondertekening van zodanige voorschriften in genen dele het gezag van de hoogste Machten op deze wereld verkleinde, noch streed tegen enige wetten van deze Staat of van deze Provincie, dat die vrijheid niemand in zijn recht benadeelde, maar hetzelve aan ieder onbelemmerd deed genieten; terwijl ze niet strekte om de rust en de vrede der Ingezetenen te storen of de Staat enig onheil toe te brengen, maar veeleer, om dezelve in rust en voorspoed, onder de Goddelijke zegen, te doen bloeien.

De 12 Maart des zelfden jaars namen de Staten hierop een besluit: "dat men de Doopsgezinden wel bij de vrije uitoefening hunner Godsdienst zou laten, als te voren, maar dat de plakaten, vroeger tegen de Socinianen afgekondigd, in hun geheel zouden gelaten en naar derzelver inhoud alle gestraft zouden worden, die overtuigd werden, zich aan het leren, verbreiden of schrijven van Sociniaanse gevoelens schuldig gemaakt te hebben." Met andere woorden, dat alles blijven zou, zo als het was. Genoemd Request en Deductie, door Stinstra met zijn gewone scherpzinnigheid en vrijmoedigheid gesteld, lokten een zee van tegenschriften bij Hervormde Hoogleraars en Predikanten uit(44). En kort daarna kwamen ook

's mans vijf predikatiën, over de natuur en gesteldheid van Christus Koningrijk, Onderdanen, Kerk en Godsdienst, in het licht (45). Nu nam het voor- en tegenschrijven geen einde. Zeer juist is het oordeel van Ypeij en Dermout (t. a. pl., 3^e dl., bl. 214) daaromtrent. "Gemakkelijk had men kunnen begrijpen, zeggen zij, dat, al ware Stinstra een Sociniaan in zijn hart geweest, 's mans wijsheid zijn pen genoeg in bedwang zoude hebben gehouden, om zich niet te ontdekken en zelf zich niet te bezwaren. Doch het algemeen, door vooroordeel verblind, begreep dat niet. Terstond ging er uit de boezem der Hervormde Kerk een kreet op van misnoegen over des Predikers stouthed in het openlijk uitstrooien van Sociniaanse gevoelens en in het aanprijzen van een onbepaalde verdraagzaamheid, die zich tot de Socinianen uitstreckte." De aanval der Predikanten werd dus nu tegen Stinstra zelven gericht. Hij toch was toen de uitstekendste der Doopsgezinde Leraars in Friesland (die ook in 1735 een beroeping naar de Gemeente der Lammisten te Amsterdam gehad had, maar niet gevolgd was); en deze gaf zich bloot aan verdenking van Sociniaanse gevoelens. Eigenlijk was hij de man, die zijn Genootschap verdedigde tegen de

(44) De titels der geschriften, omtrent de Leraars van Heerenveen en de Knijpe en vooral omtrent Stinstra, zo menigvuldig uitgegeven, heb ik grotendeels bijeenverzameld in Bijlage XIV, zonder te willen beweren, dat deze verzameling compleet is. (45) De eerste maal in Mei 1741.

bedreiging met het Formulier, en niets was dus natuurlijker, dan dat men thans tegen dezen pilaar alle krachten inspande. Op alle Klassikale Vergaderingen, en inzonderheid op het Synode te Bolsward, drong men nu tegen Stinstra. Sommigen wilden de zaak in handen van de Magistraat van Harlingen gegeven hebben, maar de meesten duchtten, dat men hem daar, waar hij van zo vele goede zijden bekend stond, te zeer zou verschonen. Men wendde zich dus tot Gedeputeerde Staten der provincie. Alhoewel deze voor zich zelve niets konden hebben tegen een man, die zo verre van ongehoorzaamheid of oproerigheid verwijderd was, dat hij nog in 1739 een krachtige Predicatie tegen de Sluikerij openlijk had uitgegeven, hadden zij hun bijzondere redenen, om zijn vijanden een gunstig gehoor te verlenen. Maar zij zagen wel in, dat hier geen gemakkelijke zaak te schikken viel. Stinstra was te groot, te sterk

een man, om hem zo voetstoots, gelijk Wytse Jeens en Pieke Tjommies, te doen vallen. Zij vonden derhalve goed, zijn Predicaties door alle Synodale Klassen van Friesland en door de vijf Theologische Faculteiten in Nederland, te Leiden, Utrecht, Groningen, Harderwijk en Franeker, te laten onderzoeken. Van alle kanten werd Stinstra van Sociniaanse gevoelens beschuldigd; slechts één stem was vóór hem, die van de Hoogleraar Venema, te Franeker, welke zijn advies ten gunste van Stinstra nauwkeurig had uiteengezet, en besloot met de woorden van Augustinus, die dikwijls door de beroemden Witsius werden gebezigd: "in het noodzakelijke éénheid, in het minder noodzakelijke vrijheid, in alles (voorzichtigheid en) liefde."

Aan Venema zou misschien daarop het zelfde lot wedervaren zijn, wat Stinstra boven het hoofd hing, indien niet Willem IV tegenwoordig ware geweest in de Staten-Vergadering, welke de Adviezen opnam. Reeds werd Venema voor een Ketter uitgescholden, die zijn Akademischen leerstoel niet waardig was, toen de Prins zich plotseling wendde tot de beschuldiger, met de woorden: "wien beschuldigt gij? het advies van Venema is verreweg het verstandigste van alle!"

Gaarne had hij ook Stinstra behouden, maar dit vermocht hij niet. Venema werd echter door hem, met behulp van de beroemden Jonkh". Epo Sjuk van Burmania en enige andere Leden van de Vergadering, gered. De 13 Januari 1742 namen de Staten een besluit, ten opzichte van Stinstra, zonder hem vooraf gehoord te hebben, wat hij op de tegen hem gemaakte bedenkingen mocht willen antwoorden. Hij werd van zijn Leraarsambt te Harlingen ontzet, en mocht niet meer optreden, vóór hij zich openlijk en plechtig gezuiverd had. Daar hij, door het verdedigde ener onbepaalde verdraagzaamheid, zich enigszins oproerig had betoond, moest hij hiervan, voor de Staten, herroeping doen, en mocht niet meer iets zeggen tegen de order van de Hervormde Kerk of hare Formulieren van enigheid. De vijf Predikatiën mochten in Friesland niet worden herdrukt of verkocht.

De Friese Sociëteit belegde daarop, de 26 Januari, een Vergadering, die, even als Stinstra zelf, en ook de Harlinger Gemeente voor zich zelve, een Remonstrantie aan de Staten inleverde. Deze beraadslaagden in het begin van April nog eens over zijn zaak, maar het vonnis, tegen hem geslagen, werd goedgekeurd en bevestigd. Van die tijd af werden er nog wel gedurig pogingen tot zijn herstelling in de dienst aangewend, vooral door de Gemeente van Harlingen, die hem getrouw liefhad, maar zij mislukten alle. zijn plaats in het Bestuur der Sociëteit bleef hij behouden (in 1756 komt hij weer voor als President), zo als ook zijn lidmaatschap in de Kerkeraad zijner Gemeente, waar men enige jaren lang geen Leraar in zijn plaats beriep, maar zijn predikbeurten door zijn Ambtsbroeders, van die Gemeente en van elders, liet vervullen. Gedurende de jaren 1744 en 1745 gaf hij maandelijks een leerrede uit (46). Dit was hem door zijn vrienden aangeraden, en volgens de voorrede, welke hij voor de gezamenlijken bundel schreef, leende hij te gereder het oor aan die raadgeving, omdat hij van nutteloos stilzitten een afkeer had en niet ongenegen was, om openlijk aan de wereld te tonen, wat en hoe hij zijn Gemeente geleerd had, welke men tot hare grote droefheid van zijn dienst had beroofd. "Gemakkelijker en zachtmoediger wederlegging, zegt hij, kon hij niet uitdenken van de beschuldigingen en de handel, die men tegen hem gehouden had en onder het oog der wereld gebracht. Dit oogmerk bekent hij dan ook in het bijzonder bedoeld te hebben, benevens dat algemene, om zijn mede-Christenen te stichten en enig nut naar de ziel toe te voegen." In 1748, een jaar van staatkundige woelingen en beroeringen, wilde het Harlinger gemeen hem met geweld in triomf weer op de predikstoel brengen, maar hij ontdook dit, en wilde zich niet

(46) Ook te samen in het licht verschenen onder de titel van: Vier-en-twintig Leerredenen, maandelijks uitgegeven in de jaren 1744 en 1745, door J. Stinstra, Leraar der Doopsgez. te Harlingen; Harlingen bij F van der Plaats, 1746.

tegen 's Lands Bestuur verzetten. Eindelijk werd hij het jaar 1757 in de dienst hersteld (47). De achting, waarin hij onder allerlei lotwissel stond, was groot, niet slechts bij zijn eigen Genootschap, maar ook bij anders-denkenden. Ook toen hij afgezet was, bleven zelfs Edelen des Lands hem hun bijzondere hoogachting en genegenheid tonen. En hadden de Staten hem niet gunstig behandeld, na zijn herstelling sloeg dit bijkans tot een ander uiterste over. "Tegen de tijd van de groten Landdag werd Stinstra verzocht, om uit Harlingen te Leeuwarden te willen komen en aldaar in de kerk der Doopsgezinden enige weken achter elkander des zondags voor aanzienlijke Leden van de Staat te prediken. Onder dezès mans gehoor verzamelden zich allen, die de naam hadden van verdraagzaam te zijn en op godsdienst-vrijheid roemden. Hier zag men het puik der Friese Edelen en Eigen-erfden van de oudste familiën, op stoelen van ere achtbaar neerzittende, gelijk het aan Regenten des Lands, als Voedsterheren der Kerke, toekwam " (48).

In 1763, dus 28 jaren nadat hij te Amsterdam beroepen was geweest, ontving hij een beroeping naar Haarlem, waarvoor hij, zo innig aan zijn geliefde Gemeente te Harlingen verbonden, eveneens bedankte. Als een zonderling, maar sterk bewijs van de achting, waarin hij bij zijn Geloofsgenoten in Friesland stond, kan ik nog aanhalen de Notulen der Sociëteit over 1790, in welk jaar hij overleed. Hier verandert de dorre kroniekstijl, aan Notulen eigen, en vind ik een lofspraak, zo als men die anders, van 1695 tot nu toe, te vergeefs aldaar zal zoeken. Nadat de Boekhouder eerst melding heeft gemaakt van een legaat (van 1700 gulden, maar dat toch in die dagen zo grote zeldzaamheid niet was als nu), door Stinstra aan de Sociëteit geschonken, vervolgt hij: "Deze Eerw. Heer, dewelke zijn ongemene en aller voortreffelijkste geleerdheid, tot een hoge reeks van jaren, met alle vlijt had aangewend ten nutte der Christenheid in 't algemeen, doch wel bijzonder ten dienste van deze Doopsgezinde Sociëteit, heeft ook door deze laatste liefdedienst metderdaad betoond, een man geweest te zijn, die het levende niet ge-

(47) Rues (die hier zeer uitvoerig is), Ypeij en Dermout, en andere gedrukte werken komen in deze zaak met de boeken van de Sociëteit, en van de Harlinger Gemeente goed overeen. Requesten, ten behoeve van Stinstra na zijn schorsing bij de Staten van Friesland ingediend, kan men vinden in Bijlage XIII.

(48) Ypeij en Dermout, t. a. pl., 3de dl., bl. 531.

noeg was, de belangen dezer Sociëteit te bezorgen, maar zelfs tot na zijn dood hare welvaart te vestigen. En ik mag niet twijfelen, dat de Godsvrucht en deugd van de zaligen Stinstra, hoogloffelijker gedachtenis, altoos in zegeninge bij ons zij; dat des zelfs nagelaten schriften ten prikkel ter Godzaligheid aan ons en onze nakomelingen mogen verstrekken." Wij zullen naderhand gelegenheid vinden, nog iets van zijn' letterkundige roem te zeggen, terwijl wij onderricht zijn, dat wij misschien van een andere hand een uitvoeriger verslag van dezen verdienstelijken man hebben te verwachten. Dat ongunstig oordeel over Wytse Jeens en Pieke Tjommès en vooral over Stinstra, door de Staten op aandrang der Hervormde Predikanten uitgesproken, kan ons over de laatstgemelden zeker niet gunstig doen denken. Ik mag echter mijne Lezers opmerkzaam maken op de geest van die dagen, waardoor de Predikanten wel niet gerechtvaardigd worden, maar waaruit toch blijkt, dat men hun handelwijze juist niet alleen partijdigheid tegen ons Genootschap noemen moet. Venema, Ypeij en Dermout schetsen ons die dagen als een' tijd van de grootste verwarring onder de Hervormde Predikanten zelve (49). Het merendeel hing nog sterk aan de Formulieren van enigheid, niet slechts aan de voorname leerstukken der Hervormde belijdenis, maar ook aan punten, waaromtrent ieder denken mocht naar zijn wijze van zien, zonder dat het Hervormd geloof er door gekwetst werd. Bij andere, en niet van de minst aanzienlijken in

het Genootschap, was evenwel een onbekrompener wijze van beschouwen opgekomen. Deze werden door de stijfzinnigen gescholden voor vijanden van de Formulieren, voor Remonstranten, Socinianen en Atheïsten, aanranders van het ware Hervormde geloof, gelijk dit door het Synode te Dordrecht was vastgesteld. Maar de vrijer denkenden roemden van hun zijde, dat zij zich meer hielden aan de uitspraken van de Heilige Schrift, dan aan gezag van mensen. Van beide zijden had men misschien niet geheel ongelijk.

Anthony van der Os, Predikant bij de Hervormden te Zwolle, moest als een offer van deze twisten, wegens zijn meer vrijzinnige gevoelens, ongeveer het midden dezer eeuw, vallen; bleef daarop, drie jaren lang, buiten betrekking tot enig Godsdienstig Genootschap, en werd eindelijk Doopsgezind Leer-

(49) Venema, tien Predicaties over Matth. V, voorrede van de 1ste uitgave die zonder zijn naam verscheen: Ypeij en Dermout, 3de dl., bl. 460, 463 530 enz.

aar, in 1758 te Beverwijk, en in 1764 te Zaandam, oostzijde. Tegen de **Hoogleraren Vitringa, Alberti, Venema** en andere grote mannen in hun eigen midden, borst de haat der stijfzinnigen niet minder los; ofschoon deze laatsten hun bedoelingen niet bereikten. Maar zou men dan nu bij het kleinere Genootschap der Doopsgezinden gevoelens dulden, die men in de eigene Kerk zo geweldig tegenging? Zou de fel verbitterde geest alleen omtrent de Doopsgezinden zachter gestemd zijn? En zou men geen gebruik maken van de invloed, die men nog als heersende Kerk bij 's Lands Bestuur bezat? Dat was wel niet te verwachten, en hoezeer dus hun handelwijze ten opzichte van de Doopsgezinde Leraars af te keuren zij, dezelve kan ons in die tijd niet zo geheel vreemd voorkomen. Zij is gelukkig de laatste onaangenaamheid van dezen aard, die wij in onze Geschiedenis hebben te vermelden.

Het Compendium van Kerkelijke Wetten zwijgt, wel is waar, zelfs in 1771 (van welk jaar de tweede druk is) niet geheel. Zo zegt het, in Tit. XLIII, art. 1V (bl. 202):

"Alle Kerken, Classen en Synoden, zullen hebben te waken en met allen ijver tegengaan de voortplanting van de verderflijke Sociniaanse Leer onder de Mennoniten, en de verdere Mennonitische stoutigheden, bijzonder in 't herdopen, echtseiden en 't bouwen van Vermaanhuisen, daar te voren geen geweest zijn, begaan wordende, als zijnde door Staats-Resolutiën (1661) verboden."

Maar dit kwam inzonderheid daarvan, dat men ons nog steeds van Sociniaanse gevoelens verdacht bleef houden. Uit die hoofde bevat gemeld Compendium een artikel tot wering van het inkruipen en doorbreken der Socinianerij bij de Doopsgezinden. Hetzelve slaat voor, van de Doopsgezinde Leraars het aannemen af te eisen van het beruchte Formulier der vier artikelen van 1722, of om op deze volgende zeven stellingen een ronde verklaring te vorderen, bij ja en neen:

1) Of zij geloven, belijden en leren, dat Christus is eeuwig God, eenswezens met de Vader en H. Geest; en dat hij alle de wezenlijke Eigenschappen heeft, die de Vader heeft, als Almachtig, inderdaad van Eeuwigheid voor de grondlegging der wereld, Alwetend, Overalteenwoordig, en wat dergelijke Eigenschappen nog meer zijn; in 't kort, of hij God van zich zelve is, dan of de Vader Hem tot God gemaakt heeft?

2) Of Christus, zo als Hij is God van Eeuwigheid, eenswezens met de Vader, en Mens geworden in der tijd, heeft op zich genomen die straffe, die wij verdiend hadden, en in onze plaatse tot de laatsten quadrant-penning toe heeft betaald, en alzo Gods gerechtigheid genoeg gedaan; dat wij alleen om zijn verdiensten bij God in genade worden aangenomen; dan of hij

ons maar geweest is een Exempel, waarin wij Hem moesten navolgen? Indien 't eerste waar is, of dat ook de onmondige Kinderen aangaat?

3) Of de onmondige Kinderen der Gelovigen, stervende, zalig zullen zijn en in 't Rijk der Hemelen, dat is, in die woonstede komen, die Christus zijn Gelovigen geordineerd heeft; dan of daar zij een derde Kinderplaats?

4) Of ook de Godlozen, nadat zij opgewekt en veroordeeld zijn, zullen lijden de eeuwige en altijddurende pijn zonder ophouden, en altijd sterven, zonder immermeer dood te zijn?

5) Of zij deze straffe zullen lijden in 't zelfde lichaam, dat zij hier in dit leven hebben gehad, dan of een ander in de plaats zal gegeven worden, dat niet gezondigd heeft?

6) Of 't Predikambt van noden zij, dat zekere personen daartoe verkoren mogen worden en dat deze dienst en beroeping wettig zij en Goddelijk, dan of iedereen, die slechts gaven heeft, mag prediken en Sacramenten bedienen?

7) Of de Waterdoop, volgens Gods ordonnantie, een ieder Christen tot de einde der wereld moet ontvangen; dan of 't een middelmatige zake zij? (50)

Ik heb echter niet kunnen vinden, dat deze wettelijke bepaling enige gevolgen gehad hebbe, of dat zulk een onderzoek, nadat de zaak van Stinstra afgelopen was, nog eens wederom in het werk zij gesteld. Want de betrekking der Doopsgezinden tot 's Lands Bestuur zelve stond nu eigenlijk op veel beteren voet. Willem IV inzonderheid was ons zeer toegedaan. Als eerste voorstander van de handel, sloeg hij meermalen een gunstig oog op zijn Doopsgezinde onderdanen en maakte ook volstrekt geen zwaarigheid om nu en dan sommigen hunner tot zijn vertegenwoordigers bij de Oost- en West-Indische Maatschappij aan te stellen. Eindelijk werden zij ook bij gelegenheid in Overheids-ambten getrokken. Men zal wel niet naar dezelve hebben gejaagd, waarvan mij ten minste in Friesland geen voorbeelden bekend zijn, maar ze-

(50) De eerste druk van dit Compendium was van 1757. In het Wetboek en Kerkenorde voor de Herf. Kerk in Vriesland, gearresteerd in 1804 en door de Deputaten Synodi uitgegeven in 1806, wordt natuurlijk de gehele Tit. XLIII overgeslagen en aangemerkt, dat alles, wat daarin (in zeven Sectiën, van de Sectarissen in 't algemeen, van de Mennoniten, Papen, Socinianen, Remonstranten, Labadisten en Joden) wordt opgegeven, nu geheel en al onuitvoerlijk is.

kere verzachting van begrippen (waarover wij later zullen spreken) bracht het mede, dat men ze begon aan te nemen. Na de omwenteling van 1795 vloeide het voort uit de algemene denkwijze in Nederland, dat men Staat en Kerk van elkander wilde gescheiden hebben, waardoor dus het denkbeeld van één heersende Kerk moest vervallen. In 1798 kwam hieromtrent een Staats-besluit tot stand, met de volgende bepalingen:

- 1) Elk burger heeft vrijheid, om God te dienen naar de overtuiging van zijn hart;
- 2) Geen burgerlijke voordelen of nadelen zijn aan de belijdenis van enig Kerkelijk leerstelsel gehecht;
- 3) De gemeenschappelijke Godsdienstoefening wordt verricht binnen de daartoe bestemde gebouwen, en wel met ontslotene deuren;
- 4) Niemand zal met enig ordeskleed of teken van een kerkelijk Genootschap buiten zijn kerkgebouw verschijnen;
- 5) Elk Kerkgenootschap zorgt voor het onderhoud van zijn eerdienst, bedienaren en gestichten. Dit laatste punt werd in enige Additionele artikelen nader ontwikkeld, die

naderhand nog al eens weer gewijzigd werden, even als het vierde punt, hetwelk, met het derde, vooral op de Roomsden zag, maar de beide eerste punten, waardoor de heersende Kerk werd afgeschaft en dus ook de Doopsgezinden in alles met alle anders-denkenenden werden gelijk gesteld, zijn in volle kracht gebleven. Zij werden in 1806 bevestigd door Koning Lodewijk, die ook overigens de Doopsgezinden wel genegen was⁽⁵¹⁾.

Keizer Napoleon liet mede in 1810 deze wet van gelijkstelling in stand. Hij wilde wel ons Kerkgenootschap wat organiseren, zo als hij alles organiseerde, maar onze Hoogleraar R. Koopmans wist aan 's Keizers Intendant, d'Alphonse, en onzen verdienstelijken Janssen de waren toestand van onze Kerkgemeenschap en het doelloze, ja schadelijke van een organisatie zo duidelijk voor te stellen, dat hij zich met een schijnbare organisatie tevreden stelde. Men vindt daarin wel enige benamingen, die vreemd aan het oor van Doopsgezinden luiden, zo als corresponderende Consistoriën, waarmede onze Sociëteiten worden bedoeld of die althans in dezer plaats zouden moeten optreden, maar in het wezen van de zaak kwam geen verandering. Het zal wel

(51) Men zie 's Worsten Geschiedk. Gedenkstukken over Holland, 1ste dl., bl. 169.

algemeen bekend zijn, dat onze geëerbiedigde Koning, in de Grondwet van 1815, alles op de zelfden voet bezworen heeft, zo als het ten onzen opzichte gevonden werd. Ook is dit, gelijk het naast voorgaande, van algemeen en inhoud, voor geheel Nederland, maar ik heb toch gemeend, dat het in deze Geschiedenis niet moest ontbreken, en schrijf dus uit die Grondwet over, het gehele zesde Hoofdstuk, de Godsdienst betreffende.

I. De volkomen vrijheid van godsdienstige begrippen wordt aan elk gewaarborgd.

II. Aan alle godsdienstige gezindheden in het Koninkrijk bestaande, wordt gelijke bescherming verleend.

III. De belijders der onderscheiden Godsdiensten genieten allen dezelfde burgerlijke en politieke voorrechten, en hebben gelijke aanspraak op het bekleden van waardigheden, ambten en bedieningen.

IV. Geen openbare oefening van Godsdienst kan worden belemmerd, dan in gevalle dezelve de openbare orde of veiligheid zouden kunnen storen.

V. De traktementen, pensioenen en andere inkomsten, van welken aard ook, thans door de onderscheidene godsdienstige gezindheden of derzelver leraars genoten wordende, blijven aan dezelve gezindheden verzekerd. Aan de leraars, welke tot nog toe uit 's lands kas geen, of een niet toereikend traktement genieten, kan een traktement toegelegd, of het bestaande vermeerderd worden.

VI. De Koning zorgt, dat de toegestane penningen, die voor de openbare Godsdienst uit 's Lands kas worden betaald, tot geen andere einden besteed worden, dan waartoe dezelve bestemd zijn.

VII. De Koning zorgt dat geen Godsdienst gestoord worde in de vrijheid van uitoefening die de grondwet waarborgt. Hij zorgt tevens dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen, van gehoorzaamheid aan de wetten van de Staat (52).

(52) In de Grondwet staan deze bepalingen als Art. 190-196. Over de veranderde betrekking tussen Kerk en Staat, sedert 1795, schrijven uitvoerig Ypeij en Dermout, t. a. pl., 4de dl., en Broes, Kerk en Staat in de Nederlanden en Noord-Amerika vergeleken, 2 stukken. De kinder-, school- en akademiegelden, in 1816 aan de Hervormden, Lutherse en Remonstranten toegewezen, werden volgens besluit van de 21 Juni 1817 ook toegezegd aan de Doopsgezinden, en, met veranderde bepaling, aan de Roomse kweekelingen in de Seminariën en in het Collegium Philosophicum.

Het spreekt vanzelf, dat deze gelijkstelling der Doopsgezinden, met alle bestaande Godsdienstige Gezindheden, aan ons Genootschap welkom moest zijn en in velerlei opzicht nuttig tevens. Maar overigens is de omwenteling van 1795 zowel voor de Doopsgezinden als voor de anders-denkenenden, wat de geldelijke omstandigheden der bijzondere Gemeenten betreft, nadelig geweest. Reeds in 1795 moesten onze Gemeenten in deze provincie, volgens besluit der provisionele Representanten van het volk van Friesland, opbrengen: alle bij kas zijnde penningen, de gelden die haar van bijzondere personen toekwamen en alle aangeërfde goederen, en daarvoor ontvangen 31/, percents Obligatiën, ten laste der provincie. In 1796 weer 's en in 1797 nog eens 's van het overige *se deel der vaste bezittingen, waarvoor zij zulke Obligatiën in ruiling ontvingen. Ik meen, dat zodanige heffing alleen in Friesland is voorgevallen. Om aan dezelve te voldoen, moesten vele Doopsgezinde Gemeenten sommige van hare vastigheden tot lage prijzen verkopen.

Later werden die Obligatiën tot op een derde gereduceerd, en nu moesten vele Gemeenten ook hare effecten verkopen, om de lopende uitgaven te bestrijden. Terwijl zij altijd voor hare afzonderlijke huishoudingen en armen hadden gezorgd, zonder bijdragen van land, provincie of plaats te genieten, wendden zich vele in 1814 tot de nieuwen Soevereine Vorst, en stelde Bolsward (welke Gemeente ook zeer zwaar geleden had) op een Sociëteits-Vergadering voor, dat men zulk een aanzoek mede van wege de Sociëteit zou doen. Maar de antwoorden, die door de bijzondere Gemeenten op derzelver aanvraag werden ontvangen, waren zo weinig bemoedigd, dat de Sociëteit de gehele zaak varen liet, en men elkander weer met de onderlinge liefde en mededeelzaamheid, voorwaar ook de sterkste steun! zocht op te beuren.

Als een gevolg of uitvloeisel van de geest destijds, op het laatst van de vorige eeuw, mag men ook beschouwen een uitnodiging, die de Sociëteit in 1797 van het Bestuur der provincie ontving, om namelijk de herstelling en bloei der Academie te Franeker bijzonder te bevorderen. Alle Godsdienstige Gezindheden, zonder onderscheid, werden uitgenodigd, om op derzelver eigene kosten, Hoogleraren in de Godgeleerdheid te Franeker aan te stellen; natuurlijk iedere Gezindte naar hare Godsdienstige gevoelens en denkbeelden. Alle Genootschappen zouden dan hun kwekelingen van de Franeker Hogeschool kunnen trekken. De 28e Augustus van dat jaar werd bepaald, om hierover met de Curatoren der Academie in onderhandeling te treden. De Gecommitteerde Mannen der Sociëteit: H. Oosterbaan en P. Huidekoper van Harlingen, J. Brouwer en Gerber Tigler van Leeuwarden; P. Stinstra en B. J. Brouwer van Franeker, At se Wyttes en P. Y. Tichelaar uit de Zuider-Klasse (terwijl de Boekhouder buiten 's lands afwezig was), hielden dus de 22 Augustus een Vergadering te Franeker. Eenparig was men van gevoelen, dat men wel op deze uitnodiging antwoorden moest, maar ook, dat het voorstel des Bestuurs niet zeer nuttig voor onze Gezindte scheen te zijn, omdat er voor Doopsgezinde studerenden aan onze Kweekschool te Amsterdam de gunstigste gelegenheid werd verschaft. Men vond derhalve goed, voor die uitnodiging beleefdelijk en met betuiging van erkentelijkheid, immers alsnog, te bedanken, en de redenen daarvan, de 28en aanstaande, aan de Curatoren open te leggen.

Dit werd verder aan P. Stinstra opgedragen, wiens bericht de Curatoren minzaam ontvingen, terwijl zij hem hun genoegen te kennen gaven over het gehouden gedrag der Gecommitteerde Mannen. - Overigens is mij, wat de betrekking der Doopsgezinden tot de Staat betreft, in Friesland, niets bijzonders voorgekomen. Het zij mij vergund, hier aan te merken, dat zij thans leven als getrouwe en gehoorzame ingezetenen van de Staat, dat zij, niet het minst voor hun deel, in 1830 en naderhand dit krachtig toonden, en dat de naam, die toen van de Friezen uitging, ook op hen moet worden teruggebracht. Zij vinden, van hun zijde, geen redenen tot klachten over 's Lands Bestuur, maar vereren en eerbiedige de Koning, ons

door God geschonken; zij hebben hem, als een Vader des Vaderlands, lief. Terwijl de Doopsgezinden alzo uitwendig tot rust geraakten, kwamen zij ook onder elkander allengskens meer in een zachte en vreedzame stemming. De Partijen naderden onderling, en ofschoon de Kerkelijke tucht, ongeveer het midden der vorige eeuw, nog niet verslapt was, zelfs bij de zogenaamde Groven niet, gelijk wij straks zullen zien, de eigenlijke ban werd hoogst zeldzaam meer uitgeoefend. In het begin van dit tijdvak was de geest nog niet zo mild, gelijk uit de volgende Resolutiën van de Magistraat van Leeuwarden blijken kan. In 1670 werd er "order tussen de Mennisten gesteld, rakende hun onenigheden in het bannen." Wolter H en d ricx en Willem Doe des, lagen daaromtrent met elkander overhoop.

De 5 December 1674 werden "Praeses en Adjuncten gecommitteert, om Lammert Claessen van Hoorn, Mennonyten Leraar, bouen te doen comen, en bij bekentnisse of bewijs, dat hij enighe van sijne gemeente heeft gebannen, denselven volgens de ordonnantie te straffen, de penninghen hem te doen tellen of borghe te doen stellen, of op 't Raedhuys in confinatie, tot hij de boete sal betaelt hebben." Kort na de oprichting der Sociëteit kon men ook bepalen, onder welke Partijen de Klassen, als het ware, ressorteerden, zijnde meest verenigde Vlaamsen en Waterlanders (53).

Ook deze benamingen verdwenen langzamerhand en in derzelver plaats kwamen die van Groven, ook wel Lammisten, en Fijnen, meest Zonnisten. Maar het feest van Menno's uitgang uit het Pausdom, werd in 1736, toen tweehonderd jaren geleden, vrij algemeen door alle Partijen gevierd en de medaille, bij die gelegenheid geslagen, door Groven en Fijnen beide aangekocht (54). Het verschil tussen deze Groven en Fijnen bestond nog hoofdzakelijk in de ban. Ook dachten de Groven vrijer omtrent sommige moeilijke leerstukken, gelijk over dat van de Drieëenheid, over het bestaan en de werking van de Duivel, enz., en waren in hun levenswijze niet zo nauwgezet als de Fijnen. Bij Rues kan men over beide en vooral over hun denkbeelden aangaande de ban en de Kerkelijke tucht breedvoerige berichten vinden (55). Tot de Fijnen behoorden de Oude

(53) *F. Sjoerds*, Beschrijv., 2^e dl., 2^e st., bl. 851.

(54) Gemelde Medaille heeft aan de voorzijde een portret van Menno S im ons (overeenkomstig de zogenaamden Achthoek en dat voor Cramer), met het randschrift: MENNO SIMONIS METAT: ANNO LXVI. WITAE POSTREMO, MDLXII; en aan de keerzijde het volgende versje: - Dit 's M E N N O, Die door leer en leven, De werelt blyk en heeft gegeven Van zy ne deugdt en vrom en aart, Di e, t e g en al d en vuil en handel Van Jan van Ley de ns leer en wandel Zich m enig m al en heeft verklaard Zyn spreuk, was Lyd en en verdragen Wi er nu 's mans twee de jubel feest, Met een verslag en hart en geest, Dat zal de n Heere best behagen.

GEBOREN TE WITMARSUM, 1496.
UIT HET PAUSD. UITGEG. 1536.
OVERLEDEN OMTRENT
LUBBEK 1561.

(55) *Rues*, t. a. pl., bl. 26—35, 38, 61, 101, 108 enz.

Friezen, meest Jan Jacobs-gezinden, ende Oude-Vlamingen, waarschijnlijk meest Ukowallisten, of met dezen weer verenigd. De Jan Jacobs-gezinden versmolten later in de Groven, en hadden reeds ten tijde van Foeke Sjoerds geen voetwassing meer in gebruik, duldden de huwelijken met andere Doopsgezinden, en vergunden aan Leraars van andere Partijen de predikdienst bij hen te verrichten. In de kleding bleven zij het langst aan hun vroegere gewoonten getrouw (56).

Te Blija, Makkum en Baard hebben zij hun laatste Gemeenten gehad. In het geheel bestaan er thans van de Oude-Friezen slechts twee Gemeenten in Friesland, namelijk op Ameland en te Balk. Die van Balk schijnen nog het onverzettelijkst te blijven; die van Ameland een vereniging met een andere Gemeente tegemoet te gaan. De Oude-Vlamingen hebben langen tijd Gemeenten gehad te Elst, Sneek, Drachten, Mildam en de Knijpe, welke later alle met andere Doopsgezinde Gemeenten verenigd zijn. Derzelver betrekkelijke sterkte, op verschillende tijden, zal men enigszins kunnen nagaan uit het volgende lijstje: 1710. 1755. 1754. 1767.

<i>Ylst</i>	20 Broeders,	20 Broeders, 25 Zusters.	24 Broeders, 34 Zusters.	4 Leeraars, 62 Leden.
<i>Sneek</i>	-----	-----	17 Broeders, 17 Zusters.	1 Leeraar, 43 Leden.
<i>Dragten</i>	12 Broeders,	12 Broeders, 15 Zusters.	6 Broeders, 8 Zusters.	1 Leeraar, Leden. (In 1762 één Leeraar en 2 Broeders, in 1765 één Leer- aar en 4 Broeders.

24 of 25 Broeders, | 21 Broeders,

Mildam 20 Broeders. | 57 Zusters. 18 Zusters. Mildam en de Knijpe:

<i>Knijpe</i>	36 Broeders.	34 Broeders, 34 Zusters.	10 Broeders, 12 Zusters.	1 Leeraar, 59 Leden.
---------------	--------------	-----------------------------	-----------------------------	----------------------

Deze Oude-Vlamingen stonden in betrekking met die Gemeenten, welke van tijd tot tijd te Groningen vergaderden en waarvan er zich in 1754 gezamenlijk 31 bevonden; nl.: 15 in Groningen, 5 in Friesland, 4 in Overijssel, 3 in Holland en 4 in Oost-Friesland, Neustad-Gödens medegerekend. Te zelfden jare telden zij 1349 Leden, waaronder 634 Broeders, in 1710

(56) *F. Sjoerds*, t. a. pl., bl. 828.

hadden zij nog een getal van 930 Broeders, zodat zij in 44 jaren 296 Broeders verloren hadden. Tegen het midden der vorige eeuw hadden zij twee Oudsten, Pieter Folkerts, van Groningen en Tiete Popkes, van Humsterland. Reeds in 1744 beraadslaagde men, om weer mannen in de proef te stellen, ten einde Oudsten daaruit te verkiezen. Na lang beraad werd men het in 1754 eens, en koos men vervolgens uit Harm en Scholtens van Groningen, Wolter ten Cate van Borne, Lubbert Egges van Uithuizen, Tonnis Claasen van Rasquert, Ubbo Meertens van Sappemeer, Pieter Mabé van Haarlem, Lubbert J. Kremer van Weustad-Gödens, en Sjoert Sym ons van Ylst, de vier eerstgenoemden. In 1766 verdeelde men alle Gemeenten in vier Klassen, over iedere van welke men een Oudste tot Opzichter aanstelde (zijnde twee der Oudsten, P. Folkerts en T. Claasen, toen reeds overleden, terwijl men hun plaatsen niet door andere verving).

De Friese Gemeenten vielen aan het toezicht van H. Scholtens ten deel, en Andries Wouters van Sneek werd de bestendige Scriba der gehele Sociëteits-vergadering. Omtrent de aard der bediening dier Oudsten waren in 1755 de volgende nieuwe bepalingen gemaakt. 1) Zij zouden dikwijls samenkomen over zaken van algemeen aanbelang. 2) Eens of meermalen 's jaars in elke Gemeente verschijnen, om te onderzoeken naar de leer, prediking, opzicht der tucht en het leven des Leraars. 3) In bijzondere gevallen vermanen, bestraffen, troosten, enz. 4) Alle verzuim in Kerkelijke tucht Schriftuurmatig herstellen. 4) Waar men zulks verkoos, Doop en Avondmaal bedienen, Leraars en Diakenen helpen verkiezen en aanstellen. 6) Algemene Kerkelijke Vergaderingen beleggen, enz. 7) De verschillen, in Gemeenten voorkomende, beslissen (57). Behalve dezulke, die men gewoonlijk de Groningers noemde,

waren er ook nog andere Oude-Vlamingen in Friesland, die hun Gemeenten hadden te Franeker, Dockum, St. Anna-Parochie en Menaldum (58), in geen betrekking met de Groningers ston-

(57) Uit de Notulen van de Gron. Soc.-Vergaderingen, in die jaren gehouden. (58) Rues, of zijn Wertaler, bl. 68. Daar worden ook te Leeuwarden, Blija, Makkum, Baard en Ameland zodanige Gemeenten opgegeven, maar hier waren het Jan Jacobs-gezinden. F. Sjoerds, t. a. pl., bl. 813 en 853, spreekt, omtrent Blija, Makkum en Baard, zich zelven tegen, daar hij deze eerst onder de Jan Jacobs-gezinden en vervolgens onder de Oude-Vlamingen rangschikt.

den, voorts langzamerhand uitgestorven of in andere Gemeenten versmolten zijn. Misschien hebben zij tot de Huiskopers of Contra-Huiskopers behoord. Het zullen van deze Gemeenten geweest zijn, waarmede de Groninger Oude-Vlamingen zich in 1767, op voorstel van Andries Wouters, trachtten te verenigen, hetwelk echter, volgens de Notulen van 1770, vruchteloos afliep (59). In het algemeen werden ook de Oude-Vlamingen iets rekkelijker; ofschoon eerst na het midden der vorige eeuw. Vóór die tijd was men nog zo vrijzinnig niet. In 1747 wilde zekere vrouw, Lysbert Hessels, van de andere Gemeente te Sneek tot de Oude-Vlamingen aldaar overgaan. Er bestond echter één zwarigheid. Men had haar namelijk weleens over straat zien gaan met een roden of roodbonten halsdoek. Om Lid bij de Oude-Vlamingen te worden, moest zij daarvan afzien en zich kleden met donker-blauw of geruit blauw, en toen zij hierin bewilligde, werd zij met veel belangstelling als zuster aangenomen (60). Van zachtere aard waren, gelijk gezegd is en men ook uit de benaming wel enigszins opmaken kan, de zogenaamde Groven, meestal bestaande uit verenigde Waterlanders, Vlamingen en Friezen. Zij waren hun Broeders in oordeelkundige Bijbel-verklaring en andere wetenschappelijke kennis doorgaans vooruit, en maakten in Friesland, gelijk meest overal elders, thans verreweg het grootste gedeelte uit. Zo zij vroeger enig gezag aan Geloofsbelijdenissen mochten hebben toegekend (waaraan ik echter zeer twijfel, wat Friesland betreft), zulk gezag had nu opgehouden te bestaan (61). Men zou zich dus zeer bedriegen, wanneer men over hun gevoelens in deze eeuw, volgens Belijdenissen, die vroeger door de Waterlanders, Vlamingen enz. zijn uitgegeven, wilde oordelen. Zij bleven alleen in het vasthouden aan het éniġ gezag der Heilige Schrift, in het voorstaan van de Doop der Bejaarden en het verwerpen van

(59) Not. van de Gron. Soc.-Vergadering, 1767, bl. 16, 1770, bl. 12.

(60) Medegedeeld door de Eerw. W. van der Hoek, met wiens overgrootmoeder dit voorviel.

(61) De reden van dezen twijfel heb ik boven gemeld. De Oude-Friezen te Balk gebruiken de Onderwijzinge des Christelijken Geloofs, volgens de belijdenis der Christenen, die men de Oude Vlaamse Mennoniten noemt, door Pieter Boude wijn, Haarlem, 1743, voor de Gemeenten van Aalsmeer en Balk herdrukt te Sneek, 1825. De Fijne Gemeente op 't Ameland houdt zich nog aan de Geloofsbelijdenisse der Doopsgezinden, bekend onder de naam van Oude-Vlamingen, in 1755 uitgegeven, volgens besluit der Soc. vergaderingh, Groningen, 1755.

de Eed, het kenmerk van de Doopsgezinden zoeken. Een opmerkelijke bijzonderheid omtrent de Doop vindt men in het Notulen-boek van de Waterlandse Gemeente te Grouw, waaruit blijkt, dat men soms het gebruik had, aan dezen of genen de Doop toe te dienen, zonder dezelve als Lid der Gemeente op te nemen. Zij luidt als volgt: "Jan Claases heeft de 17 May 1700 Mart en Boukes ook voorgesteld om gedoopt te worden, heeft hem met de Doop bediend, doch noch niet bij de Broederschap voor Broeder van onze Sociëteit erkend. – de 27 Dec. Dezes jaars. Op die tijd zijn door de zelfden gedoopt Klaas Wiebrens en zijn vrouw Jetske Simons, doch niet in onze Broederschap aangenomen, hebben ook niet verzogt, maar zijn in het algemeen Christendom gedoopt. Zo is ook in 't jaar 1707 Wiltje Hooites door

Teeke Tjeerds in het algemeen Christendom gedoopt. Wij zwijgen van meer voorbeelden, zo hier als elders."

Noch van het een, noch van het ander, wordt echter de reden gemeld. Men zal zich wel niet verwonderen, dat een meerdere verdraagzaamheid en verzachting van begrippen, inzonderheid bij de Groven, in de minder gestrengte uitoefening van de ban te bespeuren was. Alle Kerkelijke tucht was evenwel nog niet bij hen verslapt of verdwenen. In het "Naamboek der Verenighde Doopsgezinde verdraagzame Christenen tot Harlingen, aangelegd in 1692," leest men van onderscheidene personen, die van 1699 tot 1722 in de opschorting werden gebracht, met ontzetting van het Avondmaal, of aan welke ook toegelaten werd, om op eigen beproeving eindelijk weer aan het Avondmaal te verschijnen. In 1719 zelfs van ene, aan wie "wegens haar kwaad gedrag" de Zusterschap der Gemeente werd opgezegd en in 1722 van een Broeder "wegens zijn dronkenschapsgedrag" ontbroederd. In 1751 werd er een Zuster, die zich aan overspel schuldig had gemaakt, op voorstel van de Kerkeraad, door de Broederschap van de Gemeente afgesneden. De opgeschorte Leden werden in dat jaar deels tot verdere beterschap aangemoedigd, deels op nieuw vermaand en bestraft. Aan een vrouw werd, in 1758, wegens haar vorig gedrag, niet toegestaan om gedoopt te worden. In 1759 werd door de Leraars aan de Kerkeraad gevraagd, hoe men zich in het bezoeken der Leden, bij het huisbezoek vóór het Avondmaal, te gedragen had omtrent dezulken, die onder de opschorting stonden, en besloten dezelve deze keer voorbij te gaan. Minder afdoende redenen voorzeker dan Harlingen, in de meeste dezer gevallen, had de Gemeente van Terhorne, die tussen 1760 en 1770 een Zuster van het Avondmaal weerde, omdat zij daar het eerst begonnen was een gouden oorijzer te dragen (62).

Ook in een zaak, waar vroeger vooral de ban op stond, namelijk in de buitentrouw of huwelijken, door Doopsgezinden met Leden van andere Kerkgenootschappen aangegaan, werd men, behalve bij de Oude-Vlamingen en Friezen, veel gemakkelijker. In de Notulen van de Vergadering der eerstgemelden, in 1748 te Groningen gehouden, leest men (bl. 7) nog het volgende: "dewijl de Vergadering verstaat, dat alle huwelijken van onze Leden aan andere Doopsgezinden, ook tot ongedoopten toe (!), af te keuren zijn, derhalve dezulke de geestelijke gemeenschap behoort ontzegd te worden tot de tijd van nader goedvinden in dezen, zó nochtans, met uitzondering van gevallen, die tot verlichting of verzwaring konden verstrekken, zulks dan alleszins in gemoede naar Gods Woord te behandelen." De grotere Partij was echter verdraagzamer, niet slechts in huwelijken met Doopsgezinden van andere gevoelens, maar ook buiten het Genootschap. Een sterk bewijs daarvan levert ons een zekere Missive van de Sociëteit der Doopsgezinde Gemeenten in Friesland en Groningen, geschreven aan de Doopsgezinde Christenen, welke zich uit Dantzich hebben nedergezet in de Staten van H. M. Catharina de Grote, Keizerin aller Russen, voor rekening der Friese Sociëteit in 1788 uitgegeven. De Keizerin had in een landstreek aan de Dnieper, onder het bestuur van Prins Potemk in Tauritsch esk oi, een volkplanting aangelegd van Dantzicher Doopsgezinden en dezelve met aanzienlijke voorrechten begiftigd. Deze volkplantelingen, wegens het wapendragen uit Pruisen geweken (63), hadden nog de oude Doopsgezinde denkbeelden, en zo ook, omtrent het punt van de buitentrouw. Zij banden hun Leden, die een gemengd huwelijk aangingen. Daar de Keizerin dit bannen beschouwde als nadelig voor de welstand der volkplanting, werd de Heer Trapp, die onder Prins Potemk in het bestuur over hen had, verzocht, om in ons land het

(62) Medegedeeld door de Eerw. Akker in ga, te Terhorne.

(63) Door zekeren von Bredelow, Heer van Powunden gevraagd, waarom zij toch geen soldaten wilden worden, antwoordden zij: "dat zij hun medemensen niet konden aanvallen, beledigen of doden, maar dat zij, aangevallen zijnde, geen zwarigheid maakten zich zelve en hun naasten te verdedigen."

Aanhangsel van de Vertaler van de Doopsgezinden, een familie-tafereel, Haarl., 1809, bl. 103. Zij waren dus geen voorstanders van de volstreckte weerloosheid.

gevoelen der Doopsgezinden, betreffende zodanige huwelijken, te onderzoeken. Hij vervoegde zich dus in Holland bij verscheidene Leraars en Gemeenten, die dan ook hun Broeders in Rusland met hunnen goeden raad dienden. Trapp wenste dit mede door de Doopsgezinden in Friesland gedaan te zien, en sprak met sommige Leraars in deze provincie over dat onderwerp. De Gecommitteerde Mannen, toen van Harlingen, Franeker en Leeuwarden, beraadslaagden daarover de 7 Juli 1788 te Franeker, en besloten, een Algemene Vergadering te beleggen, die de 31 Juli te Leeuwarden gehouden werd. H. Oosterbaan, tijdelijk Voorzitter, had een Concept-Missive opgesteld, welke hij aan de Vergadering voordroeg. Dezelve werd algemeen goedgekeurd en als brief verzonden (64). De gevoelens, daarin voorgedragen, doen zien, dat men de gemengde huwelijken in het algemeen wel afkeurde, als schadelijk voor ons Genootschap en dikwijls aanleiding gevende tot ergerlijk misnoegen in de huisgezinnen, maar dat men overigens dezulken moest laten begaan en ze volstrekt niet moest bannen of mijden. De ban of afsnijding van de Gemeente wordt voorgesteld alleen te pas te kunnen komen ter beteugeling van grove zondaren, die zich overgeven aan openbare werken des vleses. In gevallen, waarin

(64) "Welke brief (zeggen de Notulen) de Broeders in allen dele volkomen genoegde; zo is zEW. voor des zelfs genomen moeite zeer hartelijk bedankt, en hebben de Broeders wijders de Gecomm. Mannen, benevens de Boekhouders dezer Sociëteit, verzocht en gelast, meer gedachten brief hunnentwege te tekenen en dezelve op de gevoeglijkste manier te verzenden. Ds. Schuurman van Kromwal stelde voor, van dezelve een zeker getal exemplaren te laten drukken, 't welk algemeen werd goedgekeurd." Van welke uitwerking een en ander in Rusland geweest zij, is mij onbekend. De Missive zelve volgt in Bijlage XV. – In 1803 en 1804 verhuisden weer 342 Doopsgezinde huisgezinnen uit Pruisen naar Zuidelijk-Rusland. Ook in 1805 maakten verscheidene Doopsgezinden in Pruisen zwarigheid in het waarnemen van de krijgsmilitie, waarop hun van Regeringswege werd aangezegd, dat zij dan slechts hun landerijen te verkopen, tien ten honderd van hun vermogen te betalen en het land te verlaten hadden. Zij voldeden aan deze uitnodiging, ten getale van 2400 die zich met al hun vee naar Zuidelijk-Rusland, in het Distrikt Melitopol, begaven, waar Keizer Alexander hun vrede, rust en vrijheid des gewetens vergunde, welke zij door werkzaamheid, braafheid en gehoorzaamheid bleken waardig te zijn. (Men zie Neue Allgem. Geogr. Ephemeriden, voor 1807.) In 1808 nogmaals 99 huisgezinnen: gelijk mede in 1818 en 1819. Ook nog in 1836 zijn er Doopsgezinden uit West-Pruisen, wegens het wapendragen, naar de Krim verhuisd; volgens de Allgem. Kirchen-Zeitung, 1836, no. 144. Over deze volkplantingen zal men veel wetenswaardigs vinden in von Reis' Mittheilungen über die Mennoniten in Russland, Göttingen, 1846, S. 332, u. s. w.

de afsnijding niet uitgeoefend werd, verviel ook de mijding van zelve, daar de mijding eerst op de ban moest volgen. Overigens zeggen zij, dat men in ons land vele voorbeelden van dergelijke huwelijken ziet, en dat zij zich niet bevoegd oordelen, om dezelve op enige andere wijze dan door vriendelijke afrading te keren, wanneer zij daartoe gepaste gelegenheid hebben. Naderhand, en vooral in deze eeuw, zijn zodanige voorbeelden van buitentrouw nog sterker toegenomen, en vinden zij zelfs bij sommige Hoofden en Leraars van ons Genootschap geen merkbare afkeuring, zodat ook de bijzondere Leden, bij het aangaan van een huwelijk, omtrent het verschil van Gezindte of Geloof, in het algemeen meer onverschillig zijn geworden. Vandaar, dat men Gemeenten vindt, waar ruim de helft der huwelijken van gemengde aard is, b. v. op de Joure, waar de Doopsgezinde Gemeente 62

gemengde en 37 ongemengde huwelijken telt. Men zal uit het gezegde reeds kunnen opmaken, dat onze aanraking met andere Gezindten nu mede veel zachter werd.

Inzonderheid was dit het geval met de Remonstranten, met welke wij trouwens altijd op een goeden voet hadden gestaan. Deze enigheid des geestes werd eindelijk zo sterk, dat wij er in Friesland een onzer beste Gemeenten, die van Dockum, door verloren. Wij zullen van deze betrekking en van dit daarop volgend verlies iets meer moeten zeggen. Sedert 1631, toen er een Remonstrantse Kweekschool te Amsterdam werd opgericht, was de geest omtrent deze Broeders algemeen verdraagzamer geworden. Hun uitgewekene Leraars kwamen allengskens in het land terug en verspreidden zich door de meeste provinciën. Van die tijd af hebben zij ook te Dockum steeds een Gemeente gehad. Echter mochten zij daar eerst geen vasten en blijvende Predikant beroepen (65), maar werden toen door een Proponent bediend, die steeds binnen kort weer vertrekken moest, om voor een ander plaats te maken. Zij sloten zich daar en ook elders aan bij Doopsgezinden, terwijl deze hun wederkerig, meer dan enig ander Protestants Kerkgenootschap, waren toegedaan.

Ik voor mij twijfel niet, of in deze provincie zal daartoe de beroemde Remonstrant D. R. Camphuysen, door zijn verblijf te Harlingen en te Dockum, door zijn voortreffelijke Stichtelycke Rymen, die in zo menig huisgezin werden gelezen, en door zijne

(65) F. Sjoerds, Beschrijving van Friesland, 2 dl., 2e st., bl. 877.

Psalmberijming, die zelfs nog in deze eeuw door verscheidene Doopsgezinde Gemeenten bij de godsdienstoefening werd gebruikt, niet weinig hebben bijgedragen. De Remonstrantse Leraars mochten echter, blijkens de Resolutiën van de Magistraat van Leeuwarden, het jaar 1704, in deze stad nog niet bij de Doopsgezinden prediken. Te Harlingen is dit echter in het volgend jaar 1705 geschied, en later, tijdens de schorsing van Stinstra, dikwijls en bijkans jaarlijks, door Proponenten, meest voor de tijd van drie maanden, herhaald.

De Kerkeraad had evenwel in 1705 reeds gezorgd, te bepalen, dat geen Proponent hier zal mogen leren, strijdig tegen de Doopsgezinde gronden, en aan deze bepaling moesten zij zich ook naderhand houden (66). Ook geschiedde zulks te Harlingen dan alleen, als er bij de Doopsgezinde Kweekschool te Amsterdam gebrek aan Proponenten was, hetgeen nog al dikwijls gebeurde, tot groot nadeel voor onze Gemeenten. Nu bracht de bijzonder liberale denkwijze, welke in het laatst der vorige eeuw van het staatkundige tot het godsdienstige oversloeg, mede, dat de Remonstrantse Broederschap een uitnodiging deed aan de onderscheidene Christelijke Kerkgenootschappen, om zich met hen tot één Algemene Christelijke Gezindte te verenigen. Dit geschiedde, in de herfst van 1796, door een gedrukte Circulaire aan alle leraren en opzieners der Protestantse Gemeenten in Nederland. Bij de Hervormden en Lutherse mislukte het voorstel geheel, ofschoon er zeer onderscheiden op geantwoord werd (67).

Ook bij de Doopsgezinden werd het algemeen, echter zeer bescheiden en na aanvraag om nadere inlichting, afgewezen, behalve door die van Dockum. De Friese Sociëteit ontving de uitnodiging tot vereniging, met een geleidbrief van B. van Rees, Remonstrants Leraar te Leiden. Het antwoord hierop kwam uit de pen van H. Oosterbaan en werd in naam der Sociëteit terug gezonden (68). Van Rees gaf nadere inlichting, met voorwaarden, welke der Sociëteit onaannemelijk voorkwamen, daar dezelve het karakteristiek kenmerk van ons Genootschap, mede in de Doop der Bejaarden bestaande, zouden wegnemen. Op een Algemene Vergadering, de 1 Juli 1798, te Leeuwarden, kwam men derhalve eenparig met elkander

(66) Resolutie-boek der Doopsg. Gemeente te Harlingen, aangelegd 1735, bl. 23 en 91.

(67) Ypeij en Dermout, t. a. pl., 4de dl., bl. 211 tot 222.

(68) Men zie Bijlage XVI.

overeen, dat een meer uitwendige vereniging met de Remonstranten nog geen plaats kon vinden, ofschoon men de goede bedoeling van dat Genootschap gaarne wilde blijven erkennen.

Maar de 5 September 1798 ontving de Boekhouder een brief van T. Schone gevel te Dockum, geschreven in naam der verenigde Doopsgezinde en Remonstrantse Gemeente aldaar, die zich nu noemde de Christelijke, met verzoek, om Lid van de Sociëteit te blijven. Dus had het voorstel der Remonstranten dáár gewerkt, gelijk men reeds gevreesd had. Immers, reeds ten tijde van Foeke Sjoerds waren de vergaderingen der Remonstranten te Dockum, des namiddags "doorgaans tamelijk talrijk, wijl hier vele Doopsgezinden wonen, die met de leerstellingen der Remonstranten veel overeenkomst hebben, en in welker kerk zondags voormiddags wordt dienst gedaan, zulks dat zowel de Remonstranten als Doopsgezinden over en weder in beide kerken gaan, en zeer vriendelijk en gemeenzaam met elkanderen verkeren (69)."

Zeker was zulk een vereniging, hoewel in 1658 en 1671 ook te Rotterdam, maar te vergeefs, beproefd, tot nu toe, ongehoord (70). In het voorstel van Dockum werd echter door de Sociëteit geen zwaarigheid gemaakt; zij werd zelfs met die vereniging geluk gewenst, en haar aangeboden, Lid der Sociëteit te blijven, mits hare onderlinge overeenkomst niet tegen het Sociëteits-Reglement streed. Het onderling Contract der Dockumer Gemeente werd dus bij de Sociëteit ingezonden. Art. IV, vergeleken met Art. XI, verplichtte de Leraar tot de bediening van de Doop der Bejaarden zowel als die der Kinderen. Het streed dus zowel tegen het Reglement der Sociëteit als tegen het kenmerk der Doopsgezinden. Over de zaak werd nu gehandeld op een Algemene Vergadering van de 17 Mei 1799, en ingevolge het eenparig besluit, daarop genomen, schreef de Boekhouder, in naam der Vergadering, de brief naar Dockum, die wij in de Bijlagen mededelen (71). Ook sloeg hij nog aan Schonegevel in het bijzonder een samenkomst voor van de Gecommitteerde Mannen en de Afgevaardigden der Dockumer Gemeente, "omdat

(69) F. Sjoerds, t. a. pl., bl. 877. (70) Rues, t. a. pl., bl. 190. Meer bijzonder in: een Praetje over Tafel, tussen de Remonstrant, Waterlands-Doopsgezinde ende de Waerd, behelsende consideratien over de Vredehandel, nu tussen de Remonstr. En Waterl. Doopsgez. tot Rott. voorgevallen, Amst., 1671, en Schriftuurlycke Waerdering van het hedendaeghsche Prediken en Kerckgaan, tot beantwoording van het Praetje over Tafel, (in mijn exemplaar is de plaats van uitgave weggeknipt) 1672. (71) Namelijk in Bijlage XVII.

mensen, die eenparig voorstanders zijn van Christelijke verdraagzaamheid en liefde, beter bij monde dan bij geschrifte middelen en schikkingen kunnen beramen, die een breuke of verwijdering kunnen voorkomen." Schone gevel antwoordde (den 7 Juli), dat de geest van hun ganse vereniging juist in dat artikel, 't welk kinderen bejaarden Doop toestond, gelegen was, en dat derhalve hierover geen samenkomst behoefde gehouden te worden. Wijders wilden zij hun zaak door de Gecommitteerde Mannen nog eens aan de gehele Vergadering hebben voorgesteld. De Gecommitteerden schreven de 12 Augustus terug: "dat zij met leedwezen in de brief van Dockum zagen doorstralen, hoe deze Gemeente, ofschoon vroeger merendeels Doopsgezind geweest zijnde, thans liever voor

een Remonstrantse dan wel Verenigde Broederschap scheen gehouden te willen worden, en dat dus verdere onderhandeling wel overbodig wezen zou. Nochtans schreef men meer brieven, over en weer, terwijl de Dockumers telkens op een Algemene Vergadering zich beriepen. De gehele correspondentie werd dan ook op zulk een Vergadering, de 6 Juni 1800, voorgesteld, waarop men algemeen van oordeel was, dat de voormalige Doopsgezinde Gemeente te Dockum nu opgehouden had te bestaan en zich dus ook afgescheiden had van de Sociëteit, daar zij volhield in haar gevoelen omtrent de Doop en in geen nadere onderhandeling met de Gecommitteerde Mannen wilde treden. Intussen was de Christelijke Gemeente te Dockum werkzaam geweest, om een Leraar te verkrijgen. Om nog niet meer de schijn te geven, dat men geheel met de Remonstrantse gevoelens overeenstemde, beriep men, een- en andermaal, met overleg van de Gemachtigden der Remonstrantse Sociëteit, een' Doopsgezinde, die natuurlijk het beroep niet aanvaarden kon, wegens de bewuste artikelen. Een derde en vierde poging, bij een Remonstrant en Hervormde genomen, liep even vruchteloos af. Eindelijk gelukte een beroeping, uitgebracht op C. Aeyelts, Hervormd Predikant te Blarikum en Laren, en na dezen heeft de Gemeente besloten, zich door een Remonstrant te laten bedienen. Sommige Doopsgezinden te Dockum, die zich standvastig aan de leer hunner Vaderen hielden, zijn niet hun lidmaatschap tot de Doopsgezinde Gemeente te Damwoude overgegaan. Een meer verblijdend bewijs van verdraagzaamheid en toenadering, maar tussen Hervormden en Doopsgezinden, zag men te Holwerd. In 1776 moest de kerk der eerstgenoemden aldaar geheel vernieuwd worden, en nu verzocht derzelve Kerkeraad aan de Doopsgezinden, de openbare Godsdienstoefening in hun bedehuis te mogen verrichten.

Dit verzoek werd met volkomen genoegen toegestaan, en zo hielden de Hervormden, gedurende de gehelen tijd der vertimmering, van de 7 Januari 1776 tot November 1778, hun vergaderingen des voormiddags en de Doopsgezinden des namiddags in dezelfde kerk. Toen de kerk voltooid was, bedankte de Hervormde Predikant, P. Steenwijk, zijn Doopsgezinde Broeders met een toepasselijke leerrede, in naam der Hervormde Gemeente. Daarenboven gaven de Hervormde Kerkvoogden, bij eenparig besluit der stemgerechtigden, zes zilveren bekers, ten gebruike bij het Avondmaal, aan de Doopsgezinden ten geschenke, met drie fraaie lofverzen en toepasselijke opschriften versierd (72).

Deze grote verandering in geest en denkwijze, wanneer wij dezelve bij die van de vroegere tijd vergelijken, is zeker opmerkelijk. Wij bespeuren van beide zijden een grote toenadering en meerdere verdraagzaamheid, zowel van de zijde der Hervormde Predikanten, als van de Doopsgezinden zelve. De oorzaak daarvan is ook aan beide zijden te zoeken. Sedert het midden der vorige eeuw openbaarde zich in ons land een zucht tot vrijer onderzoek, die het verjaard gezag van menselijke bepalingen niet langer eerbiedigde. We ne m a bij de Hervormden, Stinstra bij de Doopsgezinden, waren mannen, die alles nauwkeurig toetsten en ontwikkelden, en beide hebben bij vele Leden van hun Kerkgenootschappen geen geringe invloed uitgeoefend. Men begon bij de Doopsgezinden, onder de Leken zowel als Leraars, mannen van wetenschappelijke beschaving, kennis en geleerdheid op te merken. Niet slechts het lezen van geschriften der Remonstranten en het verkeer met de Collegianten, gedeeltelijk van ons uitgegaan, maar ook onze eigene Kweekschool, in 1735 bij de Lammisten te Amsterdam gevestigd, werkte daartoe mede. Dat de vrome eenvoudigheid der voorgangers niet meer aan de langzaam toenemende beschaving kon voldoen; dat de noodzakelijkheid of althans het wenselijke van wetenschappelijke kundigheden bij de Evangelie

(72) Vaderlandse Letteroefeningen, 1794, Mengelwerk, bl. 88, enz.; Scheltema, Geschied- en Letterkundig Mengelwerk, 1e stuk, bl. 193. - Niet zo rekkelijk was men in een ander opzicht

te Terhorne, alwaar, in 1792, de toenmalige Doopsgezinde Leraar ernstig door de Kerkeraad onderhouden werd, omdat hij alle Leden van Christus' Kerk (en dus ook van andere Genootschappen) uitgenodigd had tot het Avondmaal. Hij bracht hen echter spoedig tot andere gedachten.

dienaars begon gevoeld te worden, en ook deze met de tijd moesten medegaan en zich met andere gelijk moesten kunnen stellen, is door de Eerw. K. S. Sybrandi genoegzaam aangewezen (73). Niet alleen hij, maar ook de Eerw. S. K. De Waard heeft ons onlangs te recht aan de Kweekschool doen denken, als aan een stichting, op welke vestiging en geschiedenis wij derhalve dankbaar mogen terug zien (74). Zij heeft echter de invloed der Engelse Deisten en der Franse en Duitse Weologen niet geheel uit ons midden kunnen weren; ofschoon zij in het algemeen, zowel aan de verspreiding van redelijke godsdienstkennis en de handhaving van het zuivere Christendom, als aan de verbetering der Predikwijze bij de Protestanten in Nederland met vrucht gewerkt heeft, gelijk de Hoogleraar Siegenbeek dezen invloed van geheel ons Kerkgenootschap, in de laatste vijftig jaren, heeft aangetoond (75). Een gevolg van dat alles was verzachting van begrippen, verdraagzaamheid en toenadering tot andere Kerkgenootschappen, wier denkbeelden, gelijk overal, zo ook in deze provincie, door nauwere aanraking van de aanzienlijkste Doopsgezinden met de wereld, nog sterker gevoeld werden. Dat men echter zulk een toenadering wel overdrijven kon, dat lauwheid en onverschilligheid zowel bastaard-zusters zijn van de verdraagzaamheid, als de onverdraagzaamheid van de ijver, heeft ons Genootschap mede ondervonden en zal ons vervolgens door onaangename bewijzen, bij het verval van sommige Gemeenten, duidelijk blijken.

Wij hebben gesproken van meer of minder wetenschappelijk gevormde Doopsgezinden in Friesland en zullen nu ter loops enigen hunner, welke inzonderheid uitgeblonken hebben, vermelden.

(73) Leerrede, uitgesproken de 6 Dec. 1835 en geplaatst in het Mengelwerk der Vaderl. Letteroefeningen, 1836, no. W.

(74) Te vinden in het Verslag der Algem. Doopsgez. Sociëteit, voor 1836, bl. 5-21, als aanspraak bij het openen der Vergadering van dat jaar. Het was dan ook een gelukkige en verblijdende gebeurtenis, dat de Friese Sociëteit zich in 1811 en naderhand nauwer met de Algem. Sociëteit te Amsterdam tot één doel verbond, waarvan men bijzonderheden in het Verslag der Algem. Sociëteit, van 1811 en 1817, kan vinden. Ook twee Gemeenten in Friesland, nl. Leeuwarden en Akkrum, volgden voor zich zelve het voorbeeld harer Sociëteit, door zodanige ondersteuning aan de Kweekschool te schenken, dat zij thans bij de Algem. Sociëteit stemgerechtigd zijn.

(75) Aanspraak bij het openen der Vergadering van het Bestuur der Algem. Doopsgezinde Sociëteit, in 1832; geplaatst in het Archief voor Kerkelijke Geschiedenis, verzameld door Proff. Kist en Royaards, 4e dl., bl. 203, enz.

Reeds tegen het laatst der XVIIde eeuw vond men, onder de Doopsgezinde Leraars in Friesland, mannen van meer dan gewone bekwaamheid. Hendrik Rintjes, geboren in 1630 en overleden in 1698, was Leraar bij de Waterlandse Gemeente te Leeuwarden en Boekdrukker aldaar. Hij stond met de voornaamste geleerden van die tijd in betrekking, en had als uitgever en verzamelaar van de bloemlezingen: *Klioos Kraam vol verscheiden Gedichten* (1656) en het *Lust-Priël der Zeden* (1685) nog al enigen invloed op de toenmalige letterkunde. zijn eigene verzen, hoe stichtelijk ook, waren van gering belang, zo als de Eerw. J. H. Halbertsma in zijn *Hulde aan Gijsbert Japiks, II*, 378, heeft aangetoond. — Lieuwe Willems Graaf, van Harlingen, geboren in 1652 en gestorven in 1704, eerst Leraar in zijn geboorteplaats en

vervolgens te Amsterdam, is vooral bekend door zijn ongemene vorderingen in de wis- en sterrekunde. Zekere twist tussen hem en de Hoogleraar Vold er werd, op last van de Staten, aan de uitspraak van Stampioen, te Rotterdam, onderworpen, die ten voordele van Graaf besliste. In 1698 gaf hij ook uit een werk over de Stuurmanskunst, hetwelk in 1711 herdrukt werd (76). – Als bijzonder verdediger van de Doop der Bejaarden trad op: Foecke Floris, Leraar te Surhuisterveen, later te Zaandam, Oostzijde, in een werk tegen F. Elgersma, Predikant te Grouw. Het stuk draagt ten titel: Beschermingh der waerheyd Godts, of schriftuyrlycke Verantwoording, gedaen op het boek van Elgersma, geintytuleert: de Rechtsinnige Lere, van het Sacrament des H.

Doops, Leeuw. 1687. - Van Ruijck Gerbens, Leraar te Leeuwarden, ontving men, zo als boven gezegd is: Korte Belydenisse des Christelycken Gheloofs, uyt de Schriften des O. en N. T. krachtig en leersamelyck bewesen, Leeuw. 1698; terwijl Goitze Lenzes, Leraar te Drachten, in de vorige eeuw uitgaf: Wuttige Tytkortinge of Stigtelijke Gezangen, dienende tot vertroosting en versterkinge in 't Gelove als tot opwekkinge en aansporing van Deugt en Godzaligheid, Leeuw. 1757.

Scherpzinnige redetwisters waren ook, aan de zijde der Vlamingen, Douwe Feddriks van Molqueren, Leraar te Harlingen en naderhand te Emden, en Jan Claes en, van Grouw, aan de zijde der Waterlanders. Jammer slechts, dat zij hun scherpzinnigheid meest in twistschriften tegen elkander openbaarden. Van de eersten hebben wij: der Mennonisten lere, Amst. 1698; Mennonitisch onderzoek op de korte grondstellingen van Galenus Abrahamsz, Amst. 1700, en de Rechtzinnigheid van de lere der Mennoniten, Amst. 1703. De laatste schreef, omdat Douwe Feddriks een aanval op Galenus gedaan had, Lere der Doopsgezinden, verdedigt tegen de vreemde misduidingen van D. Feddriks, Amst. 1702. Ook bestaat nog van hem een Handschrift, in eigendom van de Heer T. Halbertsma, te Grouw, behelzende een soort van Godgeleerd stelsel, verscheidene brieven aan verschillende personen en een lange Leerrede over Ephezen IV, vs. 1, waarin hij van de roeping betoogt, dat God geen aannemer des persoons is, maar wil dat alle mensen zalig worden en tot de kennis der waarheid komen, alleen door Jezus Christus (77). Een groot licht voorzeker ging er voor de Doopsgezinden op in de veelzijdig gevormden Joannes Stinstra, van wie wij in zijn bijzondere betrekking tot onze Sociëteit en ons gehele Genootschap reeds gesproken hebben. Als Godgeleerde heeft hij zich inzonderheid door zijn Oude Voorspellingen aangaande de Messias, toegepast op de Heere Jezus, alsmede door zijn Vijf Leerredenen over Christus Koningrijk en zijn (maandelijkse) Vier en twintig Leerredenen doen kennen. Als smaakvol Letterkundige door het vertalen van Richardson's Clarissa en Grandison, waarmede hij zich, na zijn afzetting, bezig hield.

Ook buiten 's lands werd hem de welverdiende hulde toegebracht. zijn Waarschuwing tegen de Geestdrijverij werd in het Frans, Engels en Hoog-Duits vertaald en droeg, volgens de schrijvers der Dictionnaire Encyclopédique d'Yverdon, de goedkeuring van geheel Europa weg(78). Heere Oosterbaan was in vele betrekkingen een man, die Stinstra waardiglijk op zijde stond. Hij werd zelfs, als Hoogleraar aan onze Kweekschool te Amsterdam, de opvolger van zijn leermeester, Tjerk Nieuwenhuis, die, na het ontvangen van het Doctoraat in de Wijsbegeerte, zijn vorming aan de Kweekschool der Remonstranten en zijn verblijf onder

(77) Schijn, t. a. pl., 2e dl., bl. 606 enz. Daar Schijn Zonnist was 2 maakt hij wel afzonderlijk melding van D. Feddriks, maar niet van Jan Claesen. Reeds in zijn eerste geschrift (van 1698) had D. Feddriks de Grouwschen Leraar in het oog en trekt in de voorrede daarvan tegen hem, als een dwarsbomer, Sociniaan, Ariaan en Spinozist, te velde.

(78) Op het artikel Anabaptiste. De titel is: Waarschuwinge tegen de Geestdrijverij, vervat in een brief aan de Doopsgezinden in Friesland, geschreven door J. Stinstra, Leraar der Doopsgezinden te Harlingen; Harl., bij F. v. D. Plaats, 1750.

de Geleerden van Engeland en Frankrijk, in 1735 onze eerste Hoogleraar was geworden. Ongeveer 25 jaren, van 1760 tot 1785, was Oosterbaan ijverig werkzaam in deze gewichtige betrekking, maar gelijk Stinstra Friesland niet had willen verlaten, zo kon ook Oosterbaan op de duur niet buiten Friesland blijven. Hij legde zijn ambt neder en keerde als Leraar naar Harlingen terug. Wij hebben vroeger gezien, in welke moeilijke gevallen hij der Friese Sociëteit tot bekwaam raadsman en mede-bestuurder heeft verstrekt. De eer van ons Genootschap werd door hem ook elders opgehouden. Toen er in gemelde Dict. Encyclopédique (uitgave van Paris) een gebrekkig bericht omtrent de Mennoniten was geplaatst, zond hij in 1771 een Latijnsen brief aan de uitgevers, die zijn mededelingen in dank aannamen, nu een veel gunstiger oordeel over de Doopsgezinden velden en Stinstra, Oosterbaan en andere onzer verklaarden voor mannen de grand sens et savoir(79). Gelijktijdig met J. Stinstra was ook Thomas Wopkens Leraar bij de Doopsgezinden te Harlingen. Hij gaf in 1730 te Amsterdam uit zijn veel gepreze Lectionum Tullianarum (in opera Ciceronis philosoph. animadv. critic.) libtres, en in 1761 verschenen te Leeuwarden, door bezorging van H. J. Arntzenius: Coelii Sedulii Carminis Pasalis, libri V.

Et Hymni duo, cum notis C. Barthii, etc., quibus adcedunt Thomae Wopkensii adversaria emendatiora, maw. Ex parte adhuc inedita. Blijkens de notulen der Harlinger Gemeente schreef hij ook een' voor die dagen uitmuntenden NederDuitsen stijl. Ofschoon de Kerkeraad hem reeds enigen tijd vergund had, wegens lichamelijke zwakheid, slechts een vierde gedeelte van zijn dienst waar te nemen, zag hij zich echter in 1746 wegens de zelfde reden genoodzaakt, het Leraarsambt geheel neder te leggen. In de geleerde wereld zijn ook niet onbekend de namen van Pieter Fontein en Pieter Stinstra. De eerstgemelde, een leerling van Tib. Hemsterhuis, was te Amsterdam, waar hij in 1788 als rustend Leraar overleed, de vraagbaak van alle letterlievenden, voor welke zijn rijke boekverzameling, die hij aan de Doopsgezinde Kweekschool naliet, altijd openstond (80).

(79) Op het zelfde artikel. Men zie ook Nieuwenhuis, Alg. Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen, op het art. Doopsgezinden.

(80) Aanhangsel op gemeld. Woordenboek, 2e dl., bl. 652; Opdracht van Higt's Lentezang aan P. Fontein, door Huizinga Bakker; Vers aan Fontein, bij het verlaten van Rotterdam, door Dirk Smits, in zijn Gedichten; G. van Reyn, Geschiedkundige beschrijving van Rotterdam, 1e dl., aant. 111.

Pieter Stinstra, Leraar te Franeker, sloeg in 1785, na het neerleggen van het Professoraat door Oosterbaan en het bedanken voor die waardigheid door de Eerw. Willem de Vos, de hem opgedragen post van Hoogleraar af. Hij was een man van een fijn oordeel, uitgebreide kennis en verbazend geheugen. Beide deze mannen waren echter traag om de hand op het papier te zetten, waardoor zij anders ons Genootschap zeer konden hebben verplicht (81). "

De naam van Simon Stijl behoeft slechts genoemd te worden, om een ieder aan zijn voortreffelijk werk: de Opkomst en Bloei der Verenigde Nederlanden, te doen gedenken. Dat hij ook een goed Dichter mocht geheten worden, bewijzen zijn Slotzang, achter het gemelde werk geplaatst, en de stukken, welke onlangs door zijn vriend J. Brouwer uitgegeven zijn. Toen hij in 1804, drie en zeventig jaren oud, overleed, werd hij door vele vrienden diep

betreurd. "Als mens," zegt Scheltema, "was hij dierbaar voor ons hart, gelijk hij als Geneesheer, Dichter, Tekenaar, Toneelspeler, Wiskundige, Geschiedschrijver, Wijsgeer en Kunstkenner, belangrijk was voor ons verstand." (Mengelwerk, 1° st. bl. 162.) Gelijk op hem, zo mocht Harlingen ook roem dragen op Hylke Hanekuyk, welke ons zijn Verhandelingen over de voortreffelijkheid der Christelijke Zedeleer en Geloofsleer heeft nagelaten. Na zijn overlijden werden deze werken in het licht gegeven door zijn vriend F. Hoekstra; werken, waarin men de diepdenkenden en tevens gemoedelijken Christen niet zal miskennen. Ofschoon men zich doorgaans bij de Gemeenten in de Zuider-Klasse meer toeleigde op de koopmanschap dan op de wetenschap, zo maakte echter de familie L enige te Makkum een uitzondering, die nog aanmerkelijker is, daar wij uit dezelve een Dichteres, van geen geringe bekwaamheden, namelijk Cynthia L enige, zien te voorschijn treden. Hare Mengeldichten (na haren dood uitgegeven te Amst. 1782) ademen een liefelijken en echt Christelijke geest. Niemand zal stukken, als de Lof der Wederigheid, Gedachten bij de heersende ziekte in 1779, de Storm in 1776, de Blijmoedigheid, Lausus en Phanor, de Mensenvriend, Beschouwing van de Dichter, de Jeugd, de Wacht en de Winter uit de handen leggen, of hij zal van hoogachting voor zulk een Dichteres diep doordrongen zijn.

(81) Mededeling van de Heer F. D. Fontein te Harlingen. Zie ook: Hulde aan de Nagedachtenis van Pieter Stinstra, van Prof. J. W. De Crane.

Wij kunnen meer Vrouwen noemen. Een Fenna Mastenbroek, bij voorbeeld, wier Lectuur voor Vrouwen, Verhalen, Wilhelmina Woordkerk, Onderhoud enz. niet spoedig bij de schone sekse vergeten zullen worden. En (althoewel wij van nog levenden voorgenomen hadden te zwijgen, wij moeten haren naam naast Fenna stellen) Francijntje de Boer, wier Kinderdichtjes zelfs door de bekwamen Clavareau in het Frans zijn vertaald en in de Tweede Kamer der Staten-Generaal door de verdienstelijken van Alphen (in 1835) rechtmatig werden gehuldigd.

Het is niet nodig, dat wij van meer personen gewagen. Doopsgezinde Friezen, wier openlijke bediening en werkkring meest buiten de provincie is geraakt, zo als de Hoogleraar Rinse Koopmans en Sjoerd Ebeles Wieling, mijn leermeester en vriend, hebben de lof in de harten van allen, die hen mochten kennen. Beide hebben niet slechts voor de wetenschappen gewerkt, maar ook, op verschillende wijze, het welzijn van ons Genootschap steeds getracht te bevorderen, en aan beide heeft hetzelfde de grootste verplichtingen. De Friese Gemeenten inzonderheid hebben in deze mannen warme ijveraars voor derzelver belangen gevonden. Wieling was zeer met hare behoeften, inzichten en haren geest bekend, vooral ten platten lande, en mocht in zijn betrekkingen met recht als een liefderijke en waakzame Voogd van de minvermogende Gemeenten worden beschouwd. Ook van andere, zo als van Freerk Hoekstra en de onlangs ons ontvallen. Jan Brouwer, liggen de verdiensten nog vers in het geheugen. De werken, waarmede zij vooral de Godgeleerde en Zedekundige wetenschappen hebben verrijkt, behoeven wij hier niet te vermelden.

Bij het spreken over een meer wetenschappelijke vorming der Leraars, inzonderheid aan de Kweekschool te Amsterdam, heb ik nog in het kort te vermelden, dat ook het kerkgezag in de laatste 50 jaren bijkans overal, en zo ook in Friesland, aanmerkelijke verbetering heeft ondergaan, door het afschaffen der oude Liedeboeken en het invoeren der **Staten-berijming van de Psalmen** en van de zogenaamde Groten (soms ook van de Kleinen) Bundel van Christelijke Gezangen, dat de gesteldheid der kerken en der woningen ten dienste der Leraars velerwegen meer doelmatig dan voorheen genoemd mag worden; dat ook de bezoldiging der Leraars, ofschoon niet overal, toch bij de meeste Gemeenten, meer

overeenkomstig is met hun wezenlijke behoeften. Wat het uitwendig aanzien betreft, bekleedt dus onze Gezindte in de rij der verschillende Kerkgenootschappen een meer waardige plaats dan in vroegere eeuwen.

Men moet onwillekeurig op het denkbeeld komen, dat die meer wetenschappelijke vorming en beschaving, en vooral zulk een verzachting van begrippen, als wij bij de Doopsgezinden in dit tijdvak hebben voorgesteld, niet zonder invloed op derzelver leven blijven kon. Het is zoo, beide oefenden wederkerige invloed op elkander; de aanraking met de wereld groeide gelijktijdig met die zachtere begrippen aan. Van Effen heeft, ruim 100 jaren geleden, de Doopsgezinden van die tijd niet zeer gunstig voorgesteld, wat hun weelderigheid betreft (82). Al ware echter niet alles, wat van Eff en zegt, op de Doopsgezinden in Friesland toepasselijk, ook in het algemeen gesproken, heeft hij misschien niet onpartijdig genoeg geoordeeld. Hij moest de verandering in levenswijze bij de Doopsgezinden meer in verband gebracht hebben met een algemene verandering in zeden bij de Wederlanders, die hij elders, maar afgescheiden van dat Genootschap, zeer goed aanwijst, terwijl hij zegt, hoe zeer de toongevers in ons vaderland zich mede lieten slepen door de manieren der Fransen (83). Inderdaad, de invloed der Fransen werd hier bij de beschaafden stand algemeen, en dus ook bij vele Doopsgezinden. Naderhand werd dezelve nog groter en bedreigde onze gehele nationaliteit, gelijk Ockerse, in zijn voortreffelijke Characterkunde, onwedersprekelijk getoond heeft. Van Kamp en heeft dit mede opgemerkt, daar hij ons schetst het verschil van de geaardheid der Nederlanders in de XVIIe en XVIIIe eeuw, en de oorzaken daarvan vindt in de grotere rust, welke ons land begon te genieten; in de overvloed, door de handel verworven; in de wijsbegeerte der XVIIIe eeuw en in de overhelling tot Franse taal en zeden (84).

Wij willen hiermede alleen te kennen geven, dat de Doopsgezinden in een algemene verandering van geest hebben gedeeld; niet, dat zij geheel met die van de XVIIe eeuw zouden moeten worden gelijkgesteld. Rues vond ook, vóór het midden der vorige eeuw, dat de ruimst levenden onder de Grove Doopsgezinden zeer vrij in voorkomen en houding waren, dat zij de pracht en ijdelheid der wereld zo lief hadden als enig ander; dat zij door hun geld aan deze zucht ruim voedsel konden geven en dat men hen vooral niet voor beschroomde mensen houden moest, die het aan wereldkennis en geleerdheid of aan conversatie-toon ontbreken zou (85).

Men is met reden op deze verandering bij de Doopsgezinden aandachtig geworden, en dezelve liep des te meer in het oog, omdat hun gehele manier van leven zo afstak bij die van de vroegere Geloofsgenoten en ook van sommige toen nog bestaande Fijne Gemeenten, die over het verval in zeden bitter klaagden (86). En dit onderscheid was inderdaad groot, zo in levenswijze als in de gevoelens omtrent de ban en de Kerkelijke tucht, die allengskens verslapte en thans bijna geheel verdwenen is. Volgens getuigenis van meer bejaarden, werd zelfs in hunnen jongeren leeftijd meer hartelijk belang gesteld in het bijwonen der openbare eredienst en in de huiselijke lezing van Gods Woord, dan tegenwoordig (87).

Zowel binnen als buiten het Genootschap moest deze verandering bij sommigen berisping, bij andere lof, maar bij alle weldenkenden enige vrees ten opzichte van ons zedelijk bestaan verwekken. Ik weet dit niet beter uit te drukken, dan met de woorden uit de boven aangehaalde Leerrede van de Eerw. S. K. SYBRANDI, over onze roeping, voorbeelden en gevaren, waarin de verdienstelijke man ten opzichte van de laatste zegt, wat op de jongst verlopende honderd jaren velerwege wel toepasselijk zal zijn: "dat alles (de verzoeking tot zonde) bestond ook wel voor onze Vaderen, maar toen zij nog als buiten de wereld leefden, en ook, toen zij de wereld slechts langzaam naderden, bestond het toch voor hen veel minder, dan nu voor ons. Wij leven meer in, en ach! ook

(85) Rues, t. a. pl., bl. 184 en 185.

(86) Men leze slechts de Notulen van de Gron Societ. Vergadering, in de jaren 1738, bl. 5-8; 1748, hl. 9; 1754, bl. 16, 1755, bl. 19, en een, ook afzonderlijk gedrukt, kort verhoog, rakende het Werval en Revormatie der Zeden, van 1748, waarin gewezen wordt op de blijken van dat verval, op de oorzaken en op de wegen ter verbetering.

(87) Diegene mijner Lezers, welke er gelegenheid toe hebben, kunnen dit bevestigd zien in een vlugschrift, getiteld: de Zwitserse Eenvoudigheid, klaagende over de bedorvene Zeden veler Hollandse Doopsgezinden, Haarlem, 1713. Hetzelfde kwam mij niet belangrijk genoeg voor, anders had ik het in een der Bijlagen laten volgen.

meer voor de wereld. In onze verbeelding verlichter, minder bekrompen en minder klein van geest, dan zij waren, durven wij gerust, niet alleen in allerlei maatschappelijk en gezellig verkeer, maar ook op gladde banen ons begeven, van welke zij verre zich hielden verwijderd, gedachtig aan de Apostolische les: wordt der wereld niet gelijkvormig, noch aan hetgene, dat in de wereld is! Ambten en bedieningen in stad en staat worden door velen onzer bekleed, soms wel, omdat burgerplicht hen daartoe, huns ondanks, riep, maar meer misschien, omdat zij het voordeel, de eer en het aanzien begeerden, welke aan stads- en staatsbedieningen zijn verbonden. Wij jagen ook naar naam en roem en naar titels van wetenschap en geleerdheid. Zo deden onze vroege Vaders niet. Al waren ook dergelijke voordelen, onderscheidingen, waardigheden en ordeteken voor hen verkrijgbaar geweest, ja, al waren zij hun aangeboden, zij zouden ze, geloof ik, geweigerd hebben, omdat zij ze gevaarlijk achtten voor het zuiver bewaren hunner consciëntie en voor het leiden van een Christelijk leven, in nederigheid voor de mensen en in ootmoed voor God. Wie de ondervinding van onze dagen onpartijdig raadpleegt, zal niet durven beweren, dat zij daarin gedwaald hebben, en dat zij de les van Paulus overdreven: die staat, zie toe, dat hij niet valle! " (88).

Wie kan deze woorden ontkennen, en wie, die toestemt, dat dezelve waarheid behelzen, kan ontveinzen, dat wij toezien moeten, of de Geschiedenis der Doopsgezinden dezer eeuw zal in dit opzicht nog treuriger moeten sluiten dan die, welke wij thans beschrijven en eindige met de tegenwoordige tijd? (89). Wat het getal der Leden en Zielen betreft, hierin hebben de Doopsgezinden, gelijk meest overal, zo ook in Friesland, gedurende de XVIIIe eeuw, verloren. Ypeij en Dermout zeggen, en wellicht niet ten onrechte, dat er ook reeds in de XVIIe eeuw sommige Doopsgezinden werden overgebogen, om zich bij de openbare Kerk der Hervormden te voegen, en dat men in de Kerkelijke protocollen der Hervormde Gemeenten van die tijd een menigte voorbeelden vindt van bejaarden,

(88) S. K. Sybrandi, Leerredenen, bl. 299.

(89) Wanneer men echter de Doopsgezinden bij de andere Kerkgenootschappen vergelijkt, dan zal men misschien niet kunnen zeggen, dat de eerstgemelden in godsdienstigheid en zedelijkheid ten achteren zijn. Ook zoude waarschijnlijk een inzage van de Acten der Criminele en Correctionele Rechtbanken ten hunnen opzichte geen ongunstig resultaat opleveren, maar ik ben hiermede niet genoegzaam bekend.

die, na gedane geloofsbelijdenis, zich door de Doop in dezelve lieten inlijven. Zij houden deze, buiten bedenking, althans voor het meerdere deel, voor oorspronkelijk Doopsgezinden (90). Meer in het oog vallend echter was dit verlies in de XVIIIe eeuw. Gemelde schrijvers menen, dat het getal der zodanigen, die, ofschoon van Doopsgezinden oorsprong, echter openbare belijdenis deden van de Hervormde Godsdienst,

nergens groter is geweest, dan in de steden zowel als in de dorpen van Friesland. Leeuwarden wordt inzonderheid door hen met name genoemd en de Hervormde Predikant Schrader aangewezen als de man, die vele Doopsgezinden tot zijn aanklevers of volgers maakte (91).

Ik geloof niet, dat zulks ontkend zal kunnen worden. In alle delen der Provincie heeft zich dit verlies doen gevoelen, voornamelijk aan de Bildtkant en in de zogenaamde Zuidhoek of de vierde Klasse der Sociëteit. Tijdens de oprichting der Sociëteit bestonden daar nog grote Gemeenten, b. v. te Hindelopen, Workum, Makkum en op andere plaatsen, gelijk wij gezien hebben (92). Ook blijkt mij uit een Dooplijst van Jan Cornelis, Oudste te Warns, welke lijst met 1708 begint, dat, gedurende de eerste 30 jaren dier eeuw, verscheidene personen aan de meeste van die Gemeenten door de Doop werden toegevoegd en dat het getal der disgenoten aan het H. Avondmaal dikwijls zeer aanzienlijk was (93). De belangstelling schijnt er toen niet weinig levendig geweest te zijn, al mocht het ook niet letterlijk geloof verdienen, wat van de vrouwen te Molkwerum verhaald wordt, dat zij namelijk, bij gelegenheid ener voorgestelde kerk vergroting, het benodigde geld in hare voorschoten zo rijkelijk aanbrachten, dat men terstond de volgende Zondag verklaarde, niet meer te behoeven. Maar tegen en na het midden der vorige eeuw

(90) *Ypey en Dermout*, Gesch. der Ned. Herv. Kerk, 2^e dl., bl. 416; 3^e dl., bl. 55.

(91) *Ypey en Dermout*, t. a. pl., 3^e dl., bl. 384; 4^e dl., bl. 89.

(92) De achteruitgang van *Makkum* blijkt uit het volgende lijstje:

In 1695 waren er ten minste 253 Leden.			
— 1740 telde de Gemeente	167	—	—
— 1771 — — —	172	—	—
— 1792 — — —	151	—	—
— 1801 — — —	110	—	—
— 1808 — — —	90	—	—

Makkum heeft dus niet in het midden, maar in het begin en tegen het einde der vorige eeuw het zwaarst verlies geleden. (93) Welke lijst ik ontvangen heb van de Eerw. D. S. Gorter, te Warns.

is die gunstige toestand niet alleen dáár, maar velerwege in de provincie veranderd. Vóór wij de oorzaken van die verandering nagaan, zullen wij iets van de getals-sterkte, op onderscheidene tijden, vermelden.

In 1739 waren er in Friesland 61 Doopsg. Gem. En 162 dienstdoende Leraars. - 1768 '57 -- - - 125 - 1789 -- -- 55 -- - - 90 -- - 1804 -- - 51 -- - - 88 - 1815 -- - 46 -- - - 59 -- - - 1829 -- - - 43 -- - - 47 -- - 1837 -- - 41 -- - - 43 -- (94).

Wij zien hier het getal der Gemeenten en Leraars beide telkens verminderen. Men moet echter voorzichtig zijn in het maken van een gevolgtrekking daaruit, ten opzichte van het verval onzes Genootschaps. Het afnemend getal der Gemeenten is niet alleen door derzelver vervloeiing, maar ook door verenigingen en combinatiën ontstaan; gelijk dat der Leraars zowel door het meer in onbruik geraken der Liefde-prekers en Ongestudeerden, als door vermindering van het getal der Gemeenten is veroorzaakt. Op vele plaatsen, waar vroeger de dienst door twee, drie of meer Leraars werd waargenomen, vergenoegt men zich thans met één, waardoor er langzamerhand tussen het getal der Leraars en Gemeenten meer evenredigheid is tot stand gekomen.

Over verenigingen en combinatiën in de vorige eeuw hebben wij reeds gesproken

(95). De voornaamste veranderingen, welke er in deze tegenwoordige eeuw voorvielen, zijn de volgende. In 1806 verviel St. Annakerk geheel, het kerkgebouw werd afgebroken en de Leden versmolten in de Gemeente van Oude

(94) De telling van 1739 is getrokken uit: Staat der Verenigde Nederlanden, 1° dl., bl. 76, 77, waar echter Ameland niet medegerekend was; de volgenden zijn genomen uit de Naamlijsten van Doopsgez. Leraars en Gemeenten, van die jaren. Bij de vier laatste tellingen is Dockum door mij voorbijgegaan, als niet meer bestaande.

(96) Men zie boven, bl. 192. Omtrent het verdwijnen der Gemeenten Stiens en //ijum heb ik geen juiste berichten gevonden. Stiens bestond nog bij de oprichting der Friese Sociëteit, maar komt in de bijdragen tot het fonds voor buitenlandse noden, van 1726 tot 1736, niet meer voor. Hijum staat nog afzonderlijk in de Doopsgez. Naamlijst van 1768, niet meer in die van 1789. Zij schijnt versmolten te zijn in die van Hallum, alwaar, in 1779, de tegenwoordige kerk werd gesticht. De Leden van Koudum zijn tot Hindelopen overgegaan, wanneer, weet ik niet. In de Naamlijst van 1789 staat Koudum nog afzonderlijk, maar in 1804 werd zij door Molkwerum bediend. Thans ontvangt Molkwerum zelve, sedert 1813, de dienst van de Leraar te Hindelope", gelijk die van Stavoren door de Leraar van Warns bediend wordt.

Bladzij 1. In 1810 verenigde zich een gedeelte van de kleinere Gemeente te Hindelopen weer met de grotere; terwijl een ander gedeelte, en wel van de aanzienlijksten en gegoedsten, onder voorwendsel van verschil in gevoelens, maar welligt om wereldsch belang, tot de Hervormden overging. Een zeer gering getal van die kleinere Gemeente bleef buiten alle gemeentelijke betrekking of vereniging, gelijk er thans nog twee of drie van de zodanigen in leven zijn. Hun kerkgebouw is als zodanig gesloopt en in een geringe burgerwoning herschapen

(96). In 1815 stierf Arum als Gemeente uit en hield de predikdienst hier op. Daarentegen werd er in 1817 een nieuwe Gemeente gesticht te Tjalbert, welke toen 23 Leden telde. De Leden zelve, als ook verscheidene andere Gemeenten, benevens de Algemene en de Friese Sociëteit, hadden met veel ijver hun loffelijke pogingen tot dit werk verenigd en mochten die eindelijk bekroond zien. De 15 November 1818 werd door de Eerw. Schreurs voor het eerst in de tegenwoordige kerk dienst gedaan, terwijl men tot die tijd in een ruim wagenhuis de Godsdienstige samenkomsten had gehouden. In 1818 verenigden zich de beide Gemeenten te Ylst.

Ten tijde dezer vereniging waren die Gemeenten bijna even groot en telden te samen 102 Leden. Ten zelfden jare combineerden de Gemeenten van Oude-Bildtziel en Hallum, in het dienstwerk van de Leraar, maar niet in de geldmiddelen. In 1821 ging de Gemeente van Blessum met 17 Leden over tot de Gemeente van Baard. De beide Doopsgezinde Gemeenten te Joure verenigden zich weer in 1823 en telden toen te samen 210 Leden; een getal, dat men dáár, noch vóór noch na, heeft mogen bereiken. In 1827 werden de Gemeenten van Witmarssum en Pingjum geheel verenigd en tevens door de pogingen der Harlinger en Franeker Leraars, F. Hoekstra en K. Overbeek, bij vele Gemeenten aangewend, de kerk en pastorie in beteren toestand gebracht; de kerk zodanig, als vele mijner Lezers dezelve, in plaat gebracht, waarschijnlijk zullen bezitten. Te Grouw verenigden zich de beide Gemeenten in 1829, waardoor het stichten ener nieuwe kerk aldaar noodzakelijk werd. Tien jaren vroeger was deze vereniging reeds beproefd, en geen godsdienstige geschillen, maar alleen geldelijke bezwaren hadden deze Christelijke pogingen toen verijdeld. In 1835 verdween de Gemeente van Kollum en Buitenpost, terwijl de 10 nog overig blijvende Leden zich bij de Gemeente van Surhuisterveen voegden. De nieuwe Gemeente

(96) Meestal medegedeeld door de Eerw. A. Pol, te Hindelopen.

van Tjalbert, die van Irnsum en Poppingawier, Rottevalle en Witteveen stonden ook, door voorkomende vacatures gepaard met gebrek in geldmiddelen, een tijd lang op het punt van te vallen, maar zijn nog gelukkig gered, terwijl men thans bezig is, om die van Berlikum voor de

ondergang te behoeden. Eindelijk verenigden zich de beide Gemeenten te Sneek in 1838, nadat de Eerw. Siedsma, Leraar bij de Oude Vlamingen, overleden was. Deze Gemeente ging toen met 15 Leden en een niet onaanzienlijk fonds tot de grotere Gemeente over. Twee Gemeenten op dezelfde plaats bestaan er thans in Friesland niet meer, behalve te Oldeboorn en op 't Ameland, waar de vereniging niet door verschil in gevoelens zo zeer, als wel door verschil in geldmiddelen tot nog toe tegengehouden schijnt te worden. Wat er overigens te dezen opzichte merkwaardigs mocht zijn voorgevallen, is meestal gemeld in de aangehaalde Naamlijsten en Jaarboekjes. –

Het zal mijn Lezers zeker niet ongevallig zijn, dat ik hier laat volgen een getals-opgave van 1796 en 1838. De eerste lijst bevat alleen het getal der Zielen bij de Doopsgezinden in de verschillende Steden en Grietenijen.

Leeuwarderadeel. 193 Zielen. Hemelumer-Oldephaert 379 Zielen. Ferwerderadeel 233
 "'t Bildt. 122 "West-Dongeradeel. 589 "Utingeradeel 1354 "Oost-Dongeradeel. 37
 "Aengwirden 92 "Kollummerland 101 "Doniawerstal 257 "Achtkarspelen 417
 "Haskerland 520 "Dantumadeel 513 "Schoterland 749 "Tietjerksteradeel. 221
 "Lemsterland 14 "Smallerland 644 "Gaasterland 86 "Idaarderadeel 950 "Opsterland 370
 "Rauwerderhem 234 "Oost-Stellingwerfgeen "Menaldumadeel 203 "West-Stellingwerf 23
 "Franekeradeel 65 "Leeuwarden 427 "Barradeel 54 "Bolsward 103 "Baarderadeel 271
 "Franeker 188 "Hennaarderadeel. 157 "Sneek 392 "Wonseradeel 526 "Dockum. 212
 "Wijmbritseradeel. 400 "Harlingen 582 "Stavoren 208 "Flst 217 "Sloten 19 "Hindeloopen 328
 "Workum 304 "

Te samen 12.954 Zielen.

Vergelijkt men deze lijst met de resultaten uit de opgave in het briefje van Claas Huyberts, geschreven in 1666, dan zal men bevinden, dat de Doopsgezinden in Friesland, gedurende een tijdsbestek van 130 jaren, ongeveer 7000 zielen verloren hebben. Het verval, waarover wij ons in deze XIXe eeuw mochten hebben te beklagen, schijnt meer in het verdwijnen van Gemeenten of misschien ook in het verlies van Leden, dan wel van Zielen te bestaan. Ten minste, volgens een telling van 1832, hadden wij toen in Friesland 12,860 Zielen; hetwelk dus geen aanmerkelijk verschil bij 1796 maakt. Maar in 1796 was Ameland er niet bij gerekend en in 1832 wel, terwijl daarenboven de algemene bevolking der provincie niet verloren, maar gewonnen heeft. Want in 1796 bedroeg die algemene bevolking 161,513 en in 1832 reeds 206,451 Zielen, terwijl er in 1838 wederom meer, namelijk 224,656 geteld werden.

Tot het verschaffen van de volgende lijst, ben ik in staat gesteld door bereidwillige mededelingen, meestal van geachte Ambtgenoten in deze provincie. Ik heb daarin de alfabetische orde waargenomen.

Akkrum telde in 1838 321 Leden en 700 Zielen. Ameland (de fijne Gemeente). 270 ""570
 "Ameland (de grove Gemeente). 50 ""120 "Baard. 86 ""300 D) Balk. 35 ""89
 DD Berlikum 12 ""37 DD Bolsward 157 ""470 D) Boven-Knijpe 123 ""358
 D) Damwoude 207 ""525 DD Drachten 183 ""380 DD Franeker 95 ""230
 D) Gordijk en Lippenhuizen 118 ""325)) Grouw 275 ""800 DO Hallum 20 ""80
 DD Harlingen 272 ""640 D) Heerenveen 144 ""325 D) Hindeloopen 57 ""140
 D) Holwerd, Blija en Vischbuurt. 165 ""490 D) Irnsum en Poppingawier 87 ""220 DD Joure.
 200 ""440 D) Kromwal 65 ""150 D) Leeuwarden 270 ""560)) Makkum 90 ""275
 "Molkwerum 20 ""45 DO Oldeboorn, Oude Huis 142 ""390 DD
 Oldeboorn, Wieuwe Huis telde in 1838. 146 Leden en 380 Zielen. Oude-Bildtziyl 34 ""170
 "Rottevalle en Witveen 72 ""250 "Sneek 310 ""775 "Stavoren 25 ""87 "Surhuisterveen 68
 ""290 "Terhorne 119 ""325 "Tjalbert 104 ""400 "Veenwoudsterwal 36 ""126 "Warga 159

""380 "Warns 108 ""288 "Witmarssum en Pingjum. 50 ""120 "Workum 74 ""120
 "Woudsend 34 ""80 "Ylst 135 ""400 "Zwaag-Westeinde 3 ""20 "

Dus te samen 41 Gemeenten, 4941 Leden 12.870 Zielen.

Wij zullen thans, zoveel mogelijk, de oorzaken opsporen, die tot de vermindering en het verval van ons Genootschap, vooral in Friesland, hebben medegewerkt. Veel van hetgeen wij hier zullen vinden, zal waarschijnlijk ook op andere provinciën kunnen worden toegepast. Het spreekt van zelf, dat dit onderzoek alles behalve gemakkelijk is; weshalve ik mijne gedachten geef voor hetgeen zij zijn en dezelve aan niemand als onweerlegbare waarheid zal trachten voor te stellen. De zaak zelve is echter van zo veel belang voor ons Genootschap, en derzelver ontwikkeling kan ons misschien zulke heilzame lessen voor de toekomst geven, dat ik ook hier aan de belangstelling mijner Lezers niet mag twijfelen..

Dat er sommigen onzer tot de Hervormden overgingen. gelijk Ypeij en Dermout te recht hebben aangemerkt (men zie boven, bladzij 242), moet aan onderscheidene oorzaken worden toegeschreven. Het zij verre van mij, dat ik de Hervormde Predikanten in het algemeen van zogenaamde proselieten-makerij zou willen beschuldigen, zulk een beschuldiging is bijkans te ongerijmd, om er van te gewagen. Waar echter dat overbuigen (om bij het woord dezer Schrijvers te blijven), geschied mocht zijn, hebben de Doopsgezinden ook zelve tot dezen invloed of deze inwerking aanleiding gegeven, vooral door de gemengde huwelijken. Ongeveer een eeuw geleden, namelijk in de tijd van Rues, was het met deze huwelijken reeds zoo, dat men ze wel bij de Fijnen (de Oude-Vlamingen en OudeFriezen) vermeed, maar van de overigen, de Waterlanders, Vlamingen en Friezen, zegt gemelde Schrijver: "zij maken geen zwarigheid Personen van andere Gezindheden, al zijn zij zelfs van de Roomse Kerke, te trouwen, schoon hun Leraars zulks echter ongaerne zien. Onderwijl ziet men de Gemeente tegen haere Ledemaeten, welke tot dit besluit komen, nooit met enige bestraffing te werk gaen" (97).

Ook uit de Missive, door de Friese Sociëteit in 1788 naar de Broeders in Rusland gezonden, blijkt duidelijk, dat zulke gemengde huwelijken dikwijls plaats vonden, hoewel niet met goedkeuring van de warmste voorstanders des Genootschaps, die er voor de bloei van dat Genootschap niet weinig gevaar in zagen. Zulks was inderdaad niet buiten enige bedenking. Het schijnt toch ook in het geestelijke waar te zijn en door de ondervinding bewezen te worden, dat bij buiten-trouw het grootste Kerkelijk lichaam de meeste aantrekkingskracht bezit. Het gevaar was dus minder, waar de Doopsgezinden het getal der Hervormden konden evenaren, bij voorbeeld in Utingeradeel, maar, gelijk bekend is, meest overal elders maakten de Hervormden verreweg de meerderheid uit. Dan werden de kinderen uit gemengde huwelijken meest jong gedoopt, of gingen althans voor het grootste deel bij Hervormde Predikanten het godsdienstig onderwijs genieten en waren dus, met uitzondering van enkele gevallen, voor de Doopsgezinden verloren. Vond men op de woonplaats van zulke echtelingen niet eens een Doopsgezinde Gemeente, gelijk niet zeldzaam het geval was, dan werd het gevaar, om zowel de beide ouders als de kinderen te verliezen, nog des te groter.

Ik wil met dit alles niet te kennen geven, dat gemengde huwelijken volstrekt af te keuren zijn of niet gelukkig zouden kunnen wezen, want zodanige en zeer gelukkige huwelijken bestaan er immers genoeg en bewijzen dus het tegendeel, maar in het algemeen moet ik betuigen, gevonden te hebben, dat dezelve de bloei van ons Genootschap niet sterk hebben bevorderd. Mij is nog een andere opmerking voorgekomen, die enigszins bijdragen kan, om de overgang van sommige onzer Geloofsgenoten tot de Hervormde Kerk op te helderen. Wanneer er van onze Gemeenten enige zo klein werden, dat zij moesten ophouden te bestaan,

gelijk oms uit verschillende voorbeelden gebleken is, dan voegde het overschot zich wel dikwijls bij een andere naburige Doopsgezinde Gemeente, maar dit gebeurde

(97) T. a. pl., bl. 102 vergeleken met bl. 35.

niet altijd of met allen. Was men het met zulk een naburige Gemeente niet geheel eens in wijze van zien, of behoorde men openbaar tot een andere Partij onder de Doopsgezinden, dan gingen sommigen (ofschoon zeker niet veelvuldig meer in de laatste helft der vorige eeuw) liever tot de Hervormden over; volgens de regel, dat twist met broeders dikwijls erger en onverzoenlijker is, dan met vreemden. Verdeeldheden en scheuringen in verschillende Gemeenten, waarvan wij vroeger melding hebben gemaakt, werkten zulks op een heilloze wijze in de hand en bevestigden de waarheid, dat een verdeeld rijk niet bestaan kan. Een andere oorzaak van verval in onze Gemeenten is bij sommigen onzer eigene Leraars te zoeken. Vooreerst is er ook in de vorige eeuw wel eens gebrek aan geschikte Leraars geweest, hetwelk zich inzonderheid begon te openbaren, toen de voornaamste Gemeenten zich niet langer met de zogenaamde Liefde-predikers en Ongestudeerden konden vergenoegen. Zo liet men te Harlingen verscheidene jaren achtereen Remonstrantse Proponenten prediken, nadat men zich vruchteloos tot onze eigene Kweekschool te Amsterdam had gewend (98).

Daarenboven waren vele Leraars, ook bij hunnen goeden ijver, niet bijzonder voor hun ambt geschikt. De veranderde geest bij de Doopsgezinden deed het onderscheid tussen de Hervormde geletterden en onze Ongestudeerden sterk in het oog vallen. Wel vond men onder de laatsten mannen van veel bekwaamheid, die aller achting wegdroegen, gelijk wij een Ulbe Durks Bakker, van de Joure, een Uilke Reitses Dijkstra, te Damwoude, een Djurre Sakes Veenstra, te Akkrum, een Jelle Sipkes van Teerns, te Ylst, man-

(98) Vooral wegens de mogelijkheid, dat er soms gebrek aan Leraars zijn kan, oordeel ik de oprichting van zodanige Ringen, als waartoe zich in 1837 de Leraars en Gemeenten

te Akkrum, Baard, Gordijk en Lippenhuizen, Grouw, Irnsum en Poppingawier, Joure, Kromwal, Ol deboorn, Terhorne, Tjalbert, Waga en Ylst, min of meer op het voorbeeld der Groninger Sociëteit, verenigd hebben, als zeer heilzaam en navolgenswaardig. Het grond-denkebeeld daarvan was ook aan onze Vaders niet vreemd, blijkens de Kerkelijke Handeling der Waterlanders, in 1647, waarin voorkomt: "wanneer een leraer comt te sterven ofte vertrecken ende niemant meer op die plaetse is, dat alsdan die gemeynte sal bedient moeten werden van de naastgelegene plaetsen en de sal dit mede plaetse hebben over die gemeyntens, die algereets geen leraren hebben." En vervolgens: "dat een gemeynte, die de dienst van een buiten-leraar geniet, hem behoort reysgelt te geven ende hem sonder syne kosten uit en thuis te leveren, gelyc verstaen is 1568." Naar de besluiten van dit jaar 1568 ziet men in deze Kerkel. Handeling meermalen terug gewezen.

nen, die ook in deze XIXe eeuw aan de Doopsgezinde Kerk tot sieraad hebben verstrekt, en meer andere, zouden kunnen noemen, maar zulks was niet algemeen. Het werk meest uit liefde waarnemende, moesten zij veelal de tijd tussen hun aardse bemoeiing, om een tijdelijk bestaan te vinden, en tussen hun geestelijke bediening te zeer verdelen, en leed alzo de laatste door de eerste. Ook liet men ze weleens te lang in dienst, vooral naderhand, toen men hen begon te bezoldigen. Want men had geen emeritaat-fonds, waaruit men de ouden Dienaar verzorgen kon, terwijl men dan te gelijk een jongeren kon beroepen. (En zulk een fonds bestaat er, helaas! nog niet.) Velen moesten dus prediken, zo lang zij met mogelijkheid konden, al ware het ook tot last en nadeel hunner Gemeenten.

Men vond deze ongelegenheden in de stedelijke Gemeenten wel niet zo sterk. Dáár kon men dikwijls, ook bij gebrek aan Leraars, ruimer keuze doen; dáár had men Voorgangers, die zich weleens aan de Hogescholen, vooral in het vak van Geneeskunst of Letteren, en later aan onze Kweekschool, in de Godgeleerdheid hadden geoefend; of mannen, die in de vergaderingen

der Collegianten hadden leren denken en spreken; dáár waren doorgaans de fondsen beter gesteld en genoot weleens een Leraar, ook als hij de dienst niet langer waarnemen kon, een welverdiende bezoldiging, maar zo was het niet met de meeste Gemeenten ten platten lande. Deze waren het voornamelijk, welke de gemelde bezwaren tot derzelver schade moesten ondervinden. Waren nog slechts alle Leraars, met de gaven, die God hun had verleend, getrouw en ijverig in hun bediening werkzaam geweest! Het bedroeft mij, dat ik dit niet van allen zeggen mag, hoewel de bescheidenheid mij verbiedt, hier hun namen te noemen. De vorige eeuw heeft ze in ons midden gekend, personen, die de naam van Herders der Gemeenten droegen, maar die hun ambt onteerden, hun Gemeenten bedierven, hun Genootschap over hen deden blozen.

Wij moeten echter de Koning zijner Kerke danken, dat Hij toen tevens mannen als J. Stinstra en H. Oosterbaan in Friesland het levenslicht deed aanschouwen. Men kan evenwel ook Gemeenten in deze Provincie aanwijzen, wier teruggang met het gehele plaatselijk verval in burgerlijke betrekkingen nauw verbonden is. Inzonderheid loopt dit sterk in het oog bij de Gemeenten van de zogenaamde Zuider-Klasse, zo als: Hindelopen, Makkum, Workum, Stavoren en Molkwerum. De Noord-

Amerikaanse onlusten en de oorlogen tegen Engeland en Frankrijk, in de laatste helft der vorige eeuw, knakten de sterke zeevaart dezer plaatsen, gelijk ook van Terhorne, op een noodlottige wijze. Het is wel zoo, dat de Doopsgezinde Gemeenten aldaar in dat plaatselijk verval gedeeld hebben, maar het is een andere vraag, of wij de vermindering van die Gemeenten geheel als verlies voor ons Genootschap moeten beschouwen? Deze vraag moet zeker ontkennend beantwoord worden, want ofschoon wij één gedeelte misschien verloren zullen hebben, een ander gedeelte is verhuisd en heeft daardoor aan andere Gemeenten enigen aanwas bezorgd. Over het algemeen zal echter ook dit plaatselijk verval ongunstig op ons Genootschap hebben gewerkt.

Wij werpen onze laatste, maar niet de geringste beschuldiging op de invloed van de geest des tijds. Reeds hebben wij gezien, hoe de Doopsgezinden door de tijden van rust en genot als in de wereld geraakten, hoe zekere vrijzinnigheid van begrippen meer en meer de overhand begon te krijgen, hoe het afschaffen van de ban, het verwaarlozen van de Kerkelijke tucht, een begrip van vrijheid, ook in gemengde huwelijken, de gevolgen hiervan waren. Volstrekte liberaliteit, tot ultra-liberalismus voortgedreven, dat werd het kenmerk van zo velen, in het laatst der vorige eeuw, zowel bij andersdenkenden als bij ons. Of liever, men maakte tussen de godsdienstige Genootschappen geen onderscheid meer, en dat wel voornamelijk van onze zijde. Die vrijheidsgeest wierp zich natuurlijk eerst dáár op, waar tegenstand kwam. Dat was in het staatkundige, niet geheel zonder oorzaak misschien. Men deed zich inschrijven in vaderlandslievende (patriottische) Genootschappen; men oefende zich in de wapenhandel; men vertegenwoordigde het vrije Friese volk. Een koortsachtige beweging, door zeer natuurlijke omstandigheden opgewekt, trilde door de aderen van dat volk, 't welk het vreedzaam Godsrijk op aarde zou vertonen. De tijd bracht het mede, en wie zou de man, ook de Doopsgezinden beschuldigen, dat zijn hart voor het Vaderland sloeg? Wie had het steeds meer getoond, dan de Doopsgezinde, dat zijn bloed was voor Christus, zijn goed voor 't Vaderland? Tussen vrijzinnige begrippen in het staatkundige en in het godsdienstige is een zeker verband en wederkerige invloed niet te ontkennen. Dus niet alleen, dat men uit de vorige eeuw Gemeenten noemen kan, van waar sommige Leden, omdat zij de godsdienstige verlichting hunner Leraars niet konden verdragen, tot de Hervormden overgingen, maar vooral tegen het laatst dier eeuw sloeg de staatkundige liberaliteit hier en daar merkbaar in het godsdienstige over.

Uitgewekenen van 1787 kwamen in 1795 terug met de Eeuw der Rede van Thomas Paine en de Puinhopen van Volney in de hand. Het vergif, daarin opgesloten, reikten zij aan hun

Broederen over als heilzame artsenij; en men zag, wel op verre na niet algemeen, maar toch bij velen, de schadelijke gevolgen spoedig zich openbaren. Mogen er al enkelen toe geraakt zijn, om de waarheid en goddelijkheid der Heilige Schrift en een bijzondere Openbaring te betwijfelen, groter was op sommige plaatsen het getal van dezulken, die de voortdurende verplichting tot Doop en Avondmaal begonnen te ontkennen en hierdoor bij zich zelve, bij hun kinderen of andere aanleiding gaven tot het verscheuren van de band der gemeentelijke Verenigingen. Voegt men hierbij de geldelijke omstandigheden, die, vooral gedurende de Franse overheersing, en bij de Gemeentekassen en bij vele der Leden, steeds benarder werden, dan zal men mede in het staatkundige of burgerlijke een oorzaak kunnen vinden van in- en uitwendig verval bij ons Genootschap. Misschien bestaan er bij deze en gene Gemeente nog bijzondere oorzaken, die niet geschikt kunnen geopenbaard worden of onbekend zijn. Zo veel is zeker, dat de een oorzaak hier, de andere daar, heeft bijgedragen, niet slechts tot de vermindering van het getal der Leden, maar ook van derzelver belangstelling en ijver voor de Gemeenten, tot welke zij behoorden, en voor het Geloof hunner Vaderen.

Het is mij een strelend genoegen, met vaste overtuiging te kunnen zeggen, dat wij de tijden van ons diepst verval hebben beleefd en dat wij een betere toekomst tegemoet gaan. Ik kan in genen dele bepalen, hoe, waardoor of wanneer dit veranderd is, maar die der zake kundig zijn, zullen mij toestemmen, dat de geest van belangstelling steeds meer en meer, in deze provincie althans, bij de Doopsgezinden levendig wordt; dat zowel gehele Gemeenten als enkele Leden zodanige blijken daarvan geven, gelijk men die, slechts 20 jaren vroeger, niet zou hebben durven verwachten. Ook zijn er in Friesland weinige Gemeenten, van welke men zeggen kan, dat zij de laatste jaren in getal van Leden zijn achteruit gegaan, van vele mag men beweren, dat zij tot het punt van staan zijn gekomen; sommige zijn zelfs aanmerkelijk toegenomen. Ten bewijze van dit laatste zie men slechts het volgende lijstje in.

<i>Akkrum</i> had	209	Leden in	1850; volg. de lijst (bl. 247)	321 in 1858.
<i>Balk</i>	10	" "	1765;	" " 55 "
<i>Bolsward</i>	100	" "	1800;	" " 157 "
<i>Boven-Knijpe</i>	91	" "	1852;	" " 123 "
<i>Damwoude</i>	138	" "	1824;	" " 207 "
<i>Dragten</i>	142	" "	1809;	" " 185 "
<i>Franeker</i>	49	" "	1812;	" " 95 "
<i>Gorredijk en Lippenh.</i>	94	" "	1855;	" " 118 "
<i>Grouw</i>	255	" "	1853;	" " 275 "
<i>Hallum</i>	41	" "	1818;	" " 20 "
<i>Leeuwarden</i>	194	" "	1827;	" " 270 "
<i>Sneek</i> (de groote Gem.)	226 in 1750; 147 in 1797;			vóór de vereeniging in 1858 weer 295.
<i>Surhuisterveen</i> had	47	Leden in	1828; volg. de lijst (bl. 248)	68 in 1838.
<i>Terhorne</i> (99)	110	" "	1853;	" " 119 "
<i>Tjalbert</i>	25	" "	1817;	" " 104 "
<i>Warga</i>	55	" "	1776;	" " 159 "
<i>Werna</i>	100	" "	1853;	" " 108 "
<i>Witmarssum en Pingjum</i>	26 (na de vereen.) in 1828;			" " 50 "
<i>Ylst</i>	102 (na de vereen.) in 1818;			" " 135 "

Of echter, bij al deze Gemeenten ook het getal der Zielen naar evenredigheid klimmende is, durf ik niet bepalen, maar zou ik zeer betwijfelen.

Wij hebben thans onze Geschiedenis ten einde gebracht. Het kan niet anders, of de herinnering van dat alles, wat onze Vaderen om des Geloofs wille hebben geleden en doorgestaan, moet ons inzonderheid stemmen, niet slechts tot eerbied voor hun nagedachtenis, maar ook tot dankbaarheid aan God. Want de Heer is het geweest, die het gelukken van Menno's pogingen door grote gebeurtenissen heeft voorbereid, die juist toen de Roomse heerschappij tegen zo vele Hervormers kampen deed, dat de onaanzienlijke man van Witmarssum en zijn kleine kudde eerst slechts flauw werden opgemerkt, die het zwaard der geweldenaren en het bloed hunner slachtoffers dienstbaar deed worden aan de verspreiding van het gezuiverd Christendom. Maar nog meer, niet alleen heeft Hij van zijn geest in hun harten uitgestort, zodat zij met moed en kracht werden beziel, om geen

lijfsgevaaren te ontzien; Hij heeft ook het Genootschap, bij alle gebreken en onder alle twisten van eigene voorstanders zelfs, voor de ondergang bewaard. Hij heeft zelfs

(99) Terhorne telde 125 Leden in 1731, en is dus, na verloop van ongeveer 100 jaren, bijkans op dezelfde hoogte gebleven.

oorlog en vrede van het Vaderland en allerlei staatkundige wisselingen tot ons best doen gedijen en de laatste zulk een loop doen nemen, dat wij thans volmaakte vrijheid van geweten en gelijke voorrechten en bescherming door 's Lands wetten, onder het bestuur van een liefderijke Koning, genieten. Zo heeft Hij, die in de hogen is, zwakke mensen sterk gemaakt; geringe middelen door zijn kracht gezegend. Zo heeft Hij, die in de duisternis sprak: er zij licht! en het licht verscheen, ons het licht des Evangelies doen behouden voor ons zelve en voor andere, en waren er ook enkelen, die door ongeloof of door dweepzucht hun belijdenis ontlusterden, de scharen zijn niet verleid, maar hebben zich, dank, ja, vurige dank zij God! verder opgebouwd op de grondslag der Apostelen en Profeten, waarvan Christus is de uiterste hoeksteen.

Met die zelfde dankbaarheid verheugen wij ons, dat geen bloed van Martelaren meer in ons midden behoeft te vloeien. Wij vergeten ze niet, die wolk van getuigen des Geloofs, die dat Geloof bezegelden door leven en dood. Wordt van ons niet geëist, dat wij voor Christus name sterven, mochten wij slechts voor Hem leven! Maar hier is het, dat gewis diepe ootmoed onze harten vervult, wanneer wij ons tegen onze Vaderen over stellen. Het is wel zoo, een vergelijking van verschillende tijden in het godsdienstige en zedelijke is altijd moeilijk. De grotere gebreken van het voorgeslacht verliezen door de afstand veel van de hardere en ruwere omtrekken, en des zelfs deugden komen meer uit, omdat wij het onvolmaakte in de drijfveren hunner daden niet meer zo goed beoordelen kunnen. Het gebrekkige van dezen tijd valt ons beter in het oog. Een goede handeling, al te zeer van nabij gezien en te nauwkeurig getoetst, verliest veel van hare waarde en schoonheid.

Ook waren onze Vaderen op verre na niet volmaakt. Zij mochten echter soms uitgaan van een te bekrompen geest, wie durft ontkennen, dat zij het ernstig en hartelijk met de Godsdienst meenden en dat zulks zelfs dikwijls tot die bekrompenheid aanleiding gaf? Dat wij hen niet lichtvaardig veroordelen. Is het nageslacht beter verlicht, wandelt het dan ook nog beter als kinderen des lichts? niet als kinderen ener valse verlichting en beschaving, maar als bestraald door het licht des Geestes, schijnende in Goddelijke zuiverheid en reinheid op de mensen neder? Het moge verre van mij zijn, dat ik enige beschuldiging op onze tijdgenoten werpen zou. Evenwel zij het mij geoorloofd, mijne Lezers te wijzen op de huiselijke en openbare Godsdienstoefening, op de belangstelling en de ijver voor ons Genootschap, en daarentegen ook op de genietingen der wereld en derzelve bejag, op de toegeeflijkheid van de algemeenen geest omtrent sommige zonden, en dan toets vrij een iegelijk verder zichzelf. Maar stof althans, om ons boven onze Vaderen te beroemen, zullen wij wel niet menigvuldig vinden. Ik sprak ook van ijver en belangstelling voor ons Genootschap. Onze gevoelens voor te staan, dezelve te verdedigen en door betamende middelen te bevorderen, is een plicht, welks vervulling de hoogste belangen der mensheid van ons eisen. Zulk een ijver is geen redeloze gehechtheid aan oude vooroordelen, is geen strafbare onverdraagzaamheid. Dat worde zij nooit, want wee hem in het oog van God, die de waarheid niet in liefde betracht en andersdenkenden niet met Christelijke liefde behandelt! Onder alle volken is toch een iegelijk, die God vreest en de gerechtigheid werkt, de Heere aangenaam.

Alle Christenen geloven in één Verlosser, hopen op het zelfde zalige leven in de hemel van Gods heerlijkheid, en hoe zouden zij dan niet als door de band van één liefde samengesnoerd moeten blijven? Maar laat ons tevens bedenken, dat wij die liefde, of verdraagzaamheid, of welk woord wij daarvoor vinden willen, nooit doen strekken tot een dekmantel van

onverschilligheid. Laat ons niet door verflauwden ijver de gedachtenis onzer Vaderen met schande bezoedelen; onze dierbaarste voorrechten miskennen, de liefde, door God aan ons Genootschap betoond, met ondank vergelden. Neen! terwijl wij ons onthouden van lage pogingen ter vergroting onzer kleine kudde, blijve toch ook onze belijdenis onze roem en kroon, welke niemand ons ontnemen (100). Terwijl wij weldoen aan

(100) Naar waarheid zegt Sybrandi (in de boven aangehaalde Leerrede, bl. 301): "Waar der mensen denken, spreken en handelen onverschilligheid omtrent het bijzondere Kerkgenootschap ademt, waarvan zij ledematen zijn of begeren te worden, daar, geloof ik, dreigt ook, met slechts weinige uitzondering, onverschilligheid te komen, ja, zij bestaat er alrede, omtrent alle Kerkgenootschappen, omtrent alle Godsdienst in het gemeen. Acht dat deze, in de laatste jaren, noch hier noch elders, bij onze Doopsgezinde Broederschap zich geopenbaard mocht hebben! Dat er algemeen onder ons heersen mochten onpartijdige, edelmoedige, broederlijke gezindheid jegens andere, die in sommige geloofspunten, vooral in de toediening van de Doop, van ons verschillen, maar ook hoge en hartelijke ingenomenheid met ons eigen Kerkgenootschap, welks oorsprong, bestaan en lotgevallen deze ingenomenheid wel verdienen! "Men hore over dit onderwerp ook, in de bundel Leerredenen ter viering van het 3e eeuwfeest der Hervorming, gehouden te Amsterdam, door l'Ange, Chevallier, Lagers, Muller, van Geuns, Swart en Stuart, wat Muller zegt, bl. 38-44 en van Geuns, bl. 53; alsmede in de bundel Leerredenen, toen gehouden te Leeuwarden, de woorden van J. Brouwer, bl. 61. Hierbij verdient wel vergeleken te worden Broes, over de vereniging der Protestanten in de Nederlanden, Hoofdstuk XII en XIII, waar deze vereniging wel als te wensen en te hopen, maar als tot dusver weinig aan te raden (met 's mans gewone scherpzinnigheid) wordt voorgesteld.

alle mensen (en ook zo veel besteden tot vermeerdering van ons aards genot), ga toch ook het welzijn onzer bijzondere Gemeenten, waartoe wij behoren, de nood van hulpbehoevende Geloofsgenoten en de ondersteuning onzer Kweekschool en Sociëteiten ons na aan het harte. Laat ons nooit hoogmoedig zijn op een sekte-naam, maar ook niet onverschillig wezen, aan welke bron wij onzen dorst naar waarheid mogen lessen. Menselijke verkeerdheid moge de stromen des levenden waters gescheiden hebben en nog gescheiden houden, elk zie op die stroom, waaruit hij put, en geschiedt dit met al ons verstand en met geheel ons hart, volgens de uitspraak van ons geweten, wie zou dan niet levendig belang stellen in de wezenlijke overtuiging van zijn gemoed? Dierbare Geloofsgenoten! willen wij gaarne met andere Gezindten wedijveren?

Willen wij gaarne mededingen naar de eertitel, dat wij goede Christenen zijn, voor God en de mensen?

Dat wij dan vooral hierin wedijveren: een geloof te bezitten, hetwelk vruchtbaar is in goede werken. Wij mogen vrij allen zoeken te overtreffen in matigheid en rechtvaardigheid, in Godzaligheid en Christelijke liefde! Konden dan onze Vaderen opzien uit de graven en hun kroost aanschouwen, zij zouden betuigen: neen! zij zijn ons niet onwaardig! En zij zullen ons zien, die gezaligd in de hemel zijn, en als wij, ofschoon in menselijke zwakheid, ook willen strijden om in te gaan, dan zal Christus zelf, ten jongsten dage, ons als zijn discipelen erkennen en Hij zal ons erfdeel zetten ter Zijner rechterhand, en dan zal ook van ons de blijde juichtoon door de hemel klinken: "zij zijn staande gebleven in de vrijheid, waarmede Christus hen heeft vrij gemaakt!" Mocht de voorstelling dezer Geschiedenis slechts iets hebben bijgedragen, om het gevoel dier Christelijke vrijheid bij al mijne Lezers te verlevendigen: want ik heb niet geschreven, om slechts aan een ijdele nieuwsgierigheid te voldoen.

Belangrijk zou dat zijn voor de gemoedsrust mijner Geloofsgenoten. Het zou hun vertrouwen versterken op Hem, die ons tot nu toe Vaderlijk bewaard en beschermd heeft. Wij zouden des

te vaster geloven, dat Hij het pand, aan ons toevertrouwd, door alle wisseling der tijden heen, bewaren zal tot aan het einde der dagen. Blijven wij aan onze Christelijke beginselen getrouw, dan hebben wij allen grond, om even vast aan het voortdurend bestaan der Doopsgezinde begrippen en gevoelens te geloven, als aan de duurzaamheid van het Christendom zelf. Het zij zoo, dat onze Gezindte in getal van belijders beneden de meeste andere staat; hierin staan ook de Protestanten in het algemeen beneden de Roomschen, de Christenen beneden de Heidenen (101). Maar God wil de ontwikkeling en volmaking van ons menselijk geslacht, en geen inrichting zal er verloren gaan, die de menselijke geest, vrij van slaafse boeien, terug leidt tot het ware en onbedrieglijke licht der Goddelijke Openbaring.

Het beginsel van ons Genootschap is te edel en te Christelijk in zich zelf, dan dat het in de stroom der tijden zou worden verzwolgen. Daarom hebben wij geen vrees voor vervloeiing, want wij mogen het sterkste vertrouwen op de Koning zijner Kerke koesteren. Evenmin als de vervolging, zal ook het ongeloof of het bijgeloof ons geheel ter neerslaan; evenmin als menselijke macht, zullen ook de poorten der hel ons kunnen overweldigen.

Namen mogen dan verdwijnen, ook onze benaming moge, zowel als die van Hervormden, Lutherschen en Roomschen, eindelijk verloren gaan, de geest zal blijven, totdat alles zal geworden zijn, gelijk één kudde onder één Herder, totdat God alles zal zijn in allen! o Zalige tijd! als de Christenen niet meer zeggen: ik volg Paulus; ik volg Kephass; ik volg Apollos! als allen zullen gaan naar Gods heiligen berg en de aarde vol wordt van de kennis des Heeren, gelijk de wateren de bodem der zee bedekken! Gelukkig, wie die dag mag zien!

(101) In ons gehele Vaderland zijn er thans ongeveer 13,000 gedoopte Ledematen bij de Doopsgezinde Gemeenten aanwezig. Stelt men nu de verhouding van de Leden tot de Zielen, als van 1 tot 1; (in de meeste Gemeenten is die als van 1 tot 2; in enkele, als te Sappemeer, van 1 tot 3, en als te Gordijk van 1 tot 4; in zeer enkele, als te Mensingaweer, van 1 tot 6), dan zal het getal der Zielen ruim 32.000 wezen. De telling van 's Lands Bestuur, de 1 Januari 1835 bekend gemaakt, beliep 31,630; welke bij die van 1808, en dus in 27 jaren tijds, een gunstig verschil van 3,695 oplevert. In Polen zijn er ongeveer 1000 Doopsgezinden; in Rusland 8,000; in Pruisen 15,000; in Baden, Hessen en Nassau 3,000; in Zwitserland 3,000; in Frankrijk (naar de zijde van Straatsburg en meest alle ten platten lande) 1600; in Engeland 150,000; in de Verenigde Staten van Noord-Amerika 3,600,000, en voorts nog vele op Jamaica en in Oost-Indië, door de bemoeiingen van het Baptisten-Zending-Genootschap. Het gehele getal zal dus ruim 4 miljoenen Zielen belopen.

BIJLAGEN.

De volgende stukken hebben wel weinig dichterlijke verdienste, maar wegens de zeldzaamheid, waarmede zij voorkomen, heb ik derzelver mededeling niet ondienstig geoordeeld. Het eerste Lied is, blijkens het opschrift, door Menno Simons vervaardigd in de tijd zijner ziekte, zodat Cramer hieromtrent een kleine, alhoewel zeer verschoonbare mistasting houdt, in zijn meermalen aangehaald en geprezen werk: het leven en de verrichtingen van Menno Simons, Bijlage A, bl. 168. De beide andere zijn van Dirk Philips, van wie ik elders geen verzen gevonden heb. Alle zijn zij getrokken uit: Sommighe Stichtelycke Liedekens, By diverse Personen gemaect, tot Hoorn, voor Zacharias Cornelis z, anno 1618. Het eerste, wat hier medegedeeld wordt, is te vinden in een soort van aanhangsel, daar achter gevoegd, onder de titel: Hier volghen ses stichtelycke Liedekens, by diversche personen ghemaect, bl. 10 enz.; het tweede insgelijks aldaar, bl. 13 enz.; het derde in het stuk zelf, bl. 82 enz. Meestal vindt men gemelde Liedekens te samen gedrukt achter: Een geestelyck Liedt-boecxken, inhoudende vele stichtelycke Liedekens enz., door Soetjen Gerrits van Rotterdam, Hoorn, 1618.

Nae de wyse: Och lief ende leyt. Ghemaect door Menno Symons z. (wesende een treffelyck Leraar ende Outste der Ghemeente Goods) in de tyd zyns kranckheys, waer van hy een ghebreck behielt, dat hy met een kruck heeft moeten gaen. Een treurich droevich leyt, Broeders hoort myn bescheyt, Heeft my de Heere toe-bereyt, Hebreë 12: 5. Hy went aen my zyn tucht, Prov. 3: 1 1. En heeft myn hart besocht, Hiob. 5; 17. Myn vlees in swaer ellende ghebrocht, Zyn Godtlycke raet, die eeuwich staet, Die weet de sin, dat ick nu bin,

In droefenisse groot, staet my by Heer in noot,
Door dyn ghenade bloot,
Dat ick nae desen dach, vertroostinge vinden mach.

2. Het spreekt een Propheet,
Met helder klare reet,
Een mens gheboren, leeft in 't verdriet,
Zyn leven dat gaet voort
Gans snellyck totter doot,
Ende wordt met veel lydens verstoort;
Ghelyck een bloem, is zynen roem, w
Ende als een scheen, vaert hy daer heen,
Blyft nimmer meer, in een staende gebeer,
Ghelyck meldt Godes leer:
Ick bevindt oock metterdaet, dat met my alsoo gaet.

3. Ick wil myns Vaders slaen
Van herten gheern ontfaen,
Ghelyck de vrome Michias heeft ghedaen,
Want ick door 't Woort beken
Dat ick een sondaer ben,
En in myn vlees met lust behanghen ben.
Myn aert is quaet, uyt Adams zaet,
Daerom wil ick, goetwillichlick,

In smerten staen, myns Heeren straf ontfaen,

Ghelyck Job heeft ghedaen,
Tot dat hy my opneemt, en zyn ghenade schenckt.

4. Trouwe Vader Heer

Ick en heb gheen krachten meer.
 Myn swacke vlees breeckt ghy al te seer,
 De werelt haet my gaer
 Om dyn ghetuychenis klaer,
 En drage dyn Kruys, met angst ende moeyte swaer,
 Noch is dyn hant, tot my ghesant,
 Heeft my geraeckt, myn vlees te niet gemaect,
 Nochtans wil hopen ick, op dyn beloften ryck,
 Die zyn ghewisselick, -
 En dyne Majesteit, prysen in eeuwichheit.

5. O Godt Vader en Heer

Dyn aensicht tot my keer
 In dese mynder Kranckheit seer,
 Gheeft kracht ende ghedult

En uwe trouwe hult
 In mynen noot, druck, lyden en wederspoet,
 Dat ick bestae, hoe 't met my gae,
 En alder-meest, in mynen gheest,
 O Vader goet, u bedroefde knecht behoet,
 In een vrome ghemoet,
 In 't Gheloof en Leer ghesont, bid ick van herten gront.

6. Ick bid alle Broeders mijn

Die in de Heere zijn,

Jac. 5, 16.

Apoc. 5, 8

Hebr. 13, 15.

1 Petr 5, 2.

Dat zy bedencken myn, droefheit, jammer en pijn,
 Ende offeren een offer soet,

Op Godes Outaer goet,
 Voor haren Broeder, tot een liefelycke lustelycken reuck,
 Opdat ik mach, nae veel gheklach,
 Ghenade ontfaen, weder op Christus acker gaen,
 En dienen myn leven langh, sonder enich bedwangh,
 Bid ick met een sangh,
 Myn Broeders in 't ghemeyn, met Godes woorden reyn.

Nae de wyse: Help Godt my mach ghelinghen.

Is ghemaect (nae 't getuychenisse der Oude) door Dierick Philips z, (wesende een Leraar en Oudste der Ghemeente Jesu Christi) teghen de doolinghe van Adam Pastoor.

Ghy Christen Broeders te samen
 Wilt aenhoren een Liedeken recht,
 Vol hoog-pryselycke namen
 Van de Sone Goods ghesecht,

Aenschout de Schrift al nae de gheest,
 Dat ghy recht meucht bekennen
 Dat hy van 't begin is gheweest.
 2. In de eersten wilt aenmercken
 Hoe Christus is dat Godtlycke Woort,
 Daer door zyn Vader ginck wercken
 In de begin, soo wy hebben ghehoort,
 Als Godt Hemel ende aerde fondeerde reyn,
 Soo was dit Woort bij hem verheven,
 Een met de Vader ghemeyn.
 3. Wy bekennen nae Schrifts belyden,
 Elck een met oren hoort,
 Hy was van eeuwighe tyden,
 Wie kan vertellen zyn gheboort,
 Hy is Gods even-beeldt alleyn,
 Dat schijnsel zynder heerlyckheyt
 Een spieghel zyns Wesens reyn.
 4. Wt de mondt des Alderhooghsten verheven
 Is dat Woort van eeuwichheyt,
 Ende dat Woort was Godt beneven,
 En Godt was dat Woort, soo Joanis seyt,
 Hy is alleen de wysheyt Godes groot,
 Gheboren van de Vader,
 Om ons te verlossen van der doot.
 5. Als de mens Goods ghebodt had ghebroocken
 Door des listighen Duyvels raet,
 Soo

Ende hem belooft een zaet,
 Dat ons soude verlossen van 's vyants myt,
 En breecken zyn hooft aen stucken
 Hierom zyn wy verblijt.
 6. Dit zaet vol alder eren
 Werdt Godes Knecht hier toe gheseyt,
 Van 't begin te genereren
 Door de beloften, hoort dit bescheyt,
 Van gheslacht tot gheslacht, soo Mattheus verklaert,
 Nae der beloften in figueren
 Is de Soon gheopenbaert.
 7. Dit zaet wilt recht aenschouwen,
 Wt de ghelove, nae de Gheest vry,
 Als een waren Isack vol vertrouwen
 Nochtans voor Abraham was hij,
 Hy is de wyse Salomon pertinent
 Van de rechten David ghekomen,
 Nae der beloften bekent.
 8. Hy wordt oock David gheheten,
 Als een Wortel en rechte Stan,
 David noemde hem een Heer vermeten

Eer hy op aerden quam,
 Alle Koninghen waren van hem een figuer,
 Dat hy eewichlyck soude regeren
 Met zynen Scepter puer.

9. Dese Roede was in Syon gheseten.
 Als een plantinghe des Heeren wel,
 Hooch, edel, boven alle Propheten,
 De gherechte Emanuel,
 Hy is dat Woort der gherechticheyt,
 Enen rechten Vorst des vreden,
 Als Esaias heeft gheseyt.

10. Dese Soon vol alder eren,
 Die in Godtlycke ghedaente was,
 Die ginck hem selven vermeren,
 Nae des Vaders wille te pas,
 De ghedaente eens knechts nam hy aen,
 Om ons een exempel te wesen,
 Zyn voetstappen nae te gaen.

11. Een reyne Maecht ghepresen,
 Van Godt versien en hooch gheacht,
 Als zy consenteerde in desen,
 Ontsinck zy door des Gheests kracht,
 Zy gheloofde Goods Woort, ende ons is
 Een Kindt uyt haar gheboren,
 Ons tot een Soon ghegheven ghewis.

12. Desen Soon hooch van waerden,
 Van de Hemel, Hemels soo men bevindt,
 De ander Adam op aerden,

Nochtans was hy niet aertsch ghesint,
 Al van der aerden en was hy niet:
 Dat Woort is vlees gheworden,
 Als ons Johannes bediet.

13. Als hy hem op de werelt verklaerde,
 Heeft hy ghetoont zyn Godtlycke macht,
 Zyn Vader hem openbaerde
 Als zyn beminden Sone gheacht.
 Dit is het Broodt van de Hemel ghedaelt,
 Zyn vleesch is ons een spyse,
 Onse schuldt heeft hy betaelt.

14. Al dat hy van zynen Vader hoorde,
 En wat hy te voren hadde ghesien,
 Dat selfde hy voor an woorde,
 Noyt sulck wonder en sach men gheschien:
 Daer en had noyt mens Godt aenschout,
 Dan de enighe Soon des Vaders,
 Wel hem, die op hem betrout.

15. De doden gaf hy dat leven,
 En de blinden haar ghesicht,
 De sonde mocht hy vergheven,

Dees wercken vielen hem licht:
 Hy is de poort en de rechte haen,
 Niemandt en komt tot de Vader,
 Hy en moet door de Soon in gaen.
 16. Dese Soon die mach ons leren,
 Want hy selfs de waerheyd is pleyn,
 Zyn schaepkens gaet informeren,
 Door zynen Gheest een Wertrooster alleyn:
 Wilt draghen zynen last, soo hy ons ghebiet,
 Hy is een Fonteyne des levens,
 Zyn gratie gheeft hy om niet.
 17. Onse sonden heeft hy ghedraghen,
 Veel smerten met groter noot,
 Al van 't begin der daghen
 Is dat Lammeken ghedoot:
 Voor ons overtredingh heeft hy ghebeen
 Doen wy Goods vyanden waren,
 Stelde hy zynen Vader te vreen.
 18. Dit 's onse Salichmaker waerachtich,
 Een Rechte arm van zymen Waar,
 In hem soo woont lyfachtich
 De volle Godtheyt een paer,
 Johannis noemt hem waerachtich Godt,
 Daer toe dat eeuwich leven,
 Dit is de sommighe een spot.
 19. Laet ons de Vader door Christum bidden,
 Ende vergaderen in zynen naem,
 Soo is hy by ons in 't midden,

Na de wyse: Verheucht u Christenen alle.

Die hem in de Gheest aenroepen bequaem,
 Tot prys zyns Vaders altyt voorwaer:
 Soo hem Thomas heeft beleden
 Bekennen wy Christmen klaer.
 20. Desen Sone vol van ghenaden,
 Gaf zynen Discipulen de macht,
 Zy deden veel wonderdaden,
 Door zynen naem gheacht:
 Hy bevalse te dopen in zynen naem,
 Alle die hier aen gheloven,
 Die zyn der ook toe bequaem.
 21. Al datter meer staet beschreven
 Van desen Soon excelent,

 Bekennen wy al, beneven
 Dat oudt en de nieuwe Testament:
 Hy is Godt over al in eeuwichheit,
 In 't neghenste tot de Romeynen
 Heeft het Paulus uyt-gheleyt.
 22. 'T en heeft my niet verdrotten,

Al om te dichten dit Liedt,
 Om myn rechte Mede-ghenoten,
 Soo is het uyt liefden gheschiedt:
 Neemt ten besten myn kort ghesangh,
 Sou men 't al van Christo verhalen,
 Myn Liedt viel veel te langh.

Door D. P.

Verheucht nu en weest verblyt,
 Och vrienden, wie dat ghy zyt,
 Die Godt hier dienen met vlyt,
 Aensiet Goods liefde reyn,
 Die hy ons al ghemeyn,
 Bewyst in 't aerdsche pleyn,
 Want wy doch al, door Adams val,
 Gheheel verloren waren:
 Maer Godt door zyn ghenade groot
 Heeft ons verlost, uyt liefden bloot,
 In desen nieuwen jare.
 2. Godt heeft een Enghel ghesent
 Tot Maria de Maghet excelent,
 En sprack, met woorden bekent:
 Zyt ghegroet, vol gratien fyn,
 Ghy sult baren een kindekyn,
 Diens Naem sal Jesus zyn:

Maria, men leest, sy was bevreest
 Van dese nieuwe mare,
 En sprack, hoe sal dat moghen toegaen
 Want ick bekenne ghenen man,
 In desen nieuwen jare.
 3. Goods Gheest van boven, seer fyn, r
 Sal u omschynen, hoort myn,
 Daerom dat van u gheboren sal syn,
 Sal Goods Sone heten, excelent,
 Hy sal Davids zyns Vaders stoele jent,
 En Jacobs huys regeren, sonder ent;
 Maria, hoort reen, sy was te vreen
 Door des Enghels verklaren,
 En sprack: hier is u dienstmaacht bereyt,

My geschiede ghelyck als ghy hebt gheseyt, ' In desen nieuwen jare. 4. Aenmerckt doch,
 vrienden, alghemeen,

Te Bethlehem binnen der steen,
 Heeft sy haer baringhe gheleen,
 Soo de Enghelen hebben vertelt, -
 De Herderkens op het velt, - t
 Soo de Schriftuere vermelt,
 Sy waren verblyt, met vrolyck jolyt,

Loofden Godt in 't openbare
 En zyn met vreuchden, nae Bethlehem ghetreen,
 Daar vonden zy de Moeder met haer Kindeken kleen,
 In desen nieuwen jare.

5. De Wysen uit Oosten land,
 Die kregghen oock dit verstant,
 Door een ster die haer werde bekant,
 Zy quamen te Jerusalem ghegaen,
 En hebben daer neerstig onderstaen,
 Waer Christus gheboorte soud' toe gaen,
 Herodes dit hoort, was seer verstoort
 Van dese nieuwe mare,

Hy dede roepen zyn wyse te gaer,

En ondersocht seer neerstig van haer,
 In desen nieuwen jare.

6. Sy spraken te Bethlehem, hoort myn,
 Nae des Propheten propheyn,
 Herodes riep de Wysen seer fyn,
 En sprack, wilt derwaerts gaen,
 En als ghy hem hebt ghebeden aen,
 Soo willet my oock laten verstaen,
 Op dat ick, hoort reën, mach kome aanbeen,
 Het Kindt wildt hy beswaren,
 De Wyse zyn van Jerusalem ghegaen,
 Nae Bethlehem, soo de Schrift doet vermaen,
 In desen nieuwen jare.

	7. Te Bethlehem nae Schrifts belyt ,
Matth. 2, 10.	Daer vonden sy de Moeder subyt ,
Ps. 72, 10.	Met haer Kindt , en waren verblyt ,
Esai. 60, 6.	Sy openden haer schatten soet ,
	En offerden met blyden moet ,
	Gout , Wierooock ende Myrrhe seer soet ,
	Sy waren verheucht , met grooter vreucht ,
	Loofden Godt in 't openbare ,
	En aenbadē het Kindt by zyn Moeder reën
	Doen zyn sy met vreuchde weer om getreen ,
	In desen nieuwen jare.
	8. Oorlof Prince , vrienden eerbaer ,
	Laet ons dit nieuwe jaer ,
	Te recht wel nemen waer ,
2 Cor. 6, 1.	Op dat wy Goods ghenade , merckt aen ,
Hebr. 12, 15.	Doch niet te vergheefs en ontsaen ,
Rom. 5, 8.	Want hy heeft seer veel voor ons ghedaan ,
2 Cor. 5, 15.	Den bitteren doot , met pyne groot ,
1 Thes. 5, 10.	Leet hy uyt liefden klare ,
Joan. 3, 16.	Dus looft den Heere met alle herten bly
1 Joh. 5, 20.	En doet doch gheen afgodery ,
	In desen nieuwen jare.

BIJLAGE II.

Proeven uit het Enchiridion oft Handboeken van
DIRK PHILIPS.

Fol. 92—93.

1) Och, wat heeft de enighe gheboren Sone Godts Je- 1) Joannes 3. 16. sus Christus, onse Heere ende trouwe Salighmaecker voor ons al gheleden? Die daer is de eeuwighen wysheyt ende waerheyt Gods, die niet lieghen noch feylen en kan, die hebben sy voor een 2) leughenaar en bedriegher des volks 2) Joan 7. 12. ghescholden 3) Die daer is de gherechticheit ende heylig- 3) 1 Cor. 1. 29. heyd alder gelovigen, ende dat onschuldigh 4) Lam Gods, 4) Joan. 1. 29. Die van geender zonden en weet, ja de zonden der werelt wechneemt, 5) die hebben sy onder de Misdaders gherec- 5) Matth. 27.37. kent. Die daer is de Vrede alder Christenen, ende 6) de 6) 2 Cor. 5. 19. versoeninghe van alle, dat in de Hemel ende opter Aerden Ephe 1: 10 en*. is, die hebben sy voor een oproerischen Sektemaecker be- 13. Col. 1. 20. schuldicht ende beklaeght. Die daer is 7) dat schynsel des 7) Tap. 7. 20. Eeuwighen lichts, een onbevleete Spieghel der Godtlycker klaerheydt ende dat 8) Evenbeeldt des onzichtbaren Godts, 8), 1 Cor 4,4. 9) in welcks Aenghesicht haer verblyden de Engelen inden #1. 15. Hebr. Hemel, ende in welcks 10) klaerheydt haer spieghelen alle 9) 1 Petr. 1. 12. ghelovigen opter Aerden, voor die hebben sy haer aen-10) *9" * * ghesicht verborghen, ende voor Pilato gheroepen, hen wegh, hen wegh, 11) cruyst hem. Ja die daer is de Heere der 11) Matt. 27. 22. gantscher werelddt, die hebben sy verloochent, ende voor haren. Koninck niet willen aen nemen. 12) Die alle rechte 12) Gal. 3. 27. ghelovighe ende gedoopte Christenen becleedt, met dat cleet der gerechticheyt, ende met de mantel des zalicheyts, die hebben sy bloot gemaect, ende naect aent Cruys gesla- 13) Fs 22. 19. gen, ende 18) syn klederen onder haer ghedeylt, ende 14j Joa. 4. 10. over syn ghewaet dat Lot gheworpen. Die 14) alle dorstige # 7 38. Apoe. zielen dat water des Levens om niet gheeft, 15) die heb-: 's. 69. 22. ben sy in synen Dorst Azyn te drincken gegeven. Ende die Joa. 19.29.

daer is de 16) Hertoch des levens, die hebben sy gedoodt. Ende dit altemael heeft die hemelse Vader de Almachtighe Godt, ende synen enighen gheboren Sone Jesu Christo, om onser sonden willen opghelegt, ende wordt doch sulcks (eylacy) van die gantsche werelddt soo weynich bedocht. Het roemen haer hedensdaeghs wel vele mensen des verdienst Jesu Christi, zyns doots ende bloets, maer weynich worden daer ghevonden die met rechten vlyt dat lyden des Heeren alsoo bedencken, ende ter herten nemen, dat sy daer door ghebetert worden, die sonden sterve, ende der gherechticheyt leven.

Fol. 95—96.

1) Nademael dan in de Soon Gots dat leven is, 2) ende hy alle dinck onderhoudt, met die woorden synder kracht, ende alle dinghen in hem bestaen, daerom soo bestaet oock die mens in hem, ende in syn Woordt. soo langhe als hy met een recht gheloof ende ghehoorzaemheydt daer in blyft, gelyck als Christus selve ghetuyght, ende seyt: 3) Voorwaer, voorwaer, segghe ick U, wie myn Woordt hoort, ende ghelooft hem, die my ghesonden heeft, die heeft dat eeuwigh leven, ende en komt niet in de verdoemenisse, maer hy is van de dootd doorghedrongen totten leven. Ende wederom segt Christus: 4) Voorwaer, voorwaer, seg ick U, soo yemandt myn woordt sal houden, die en sal de doot niet sien inder eewicheyt. Want 5) de woorden Christi zyn Geest en de leven. 6) Dat Evangelium (seydt Paulus) is een kracht Godts, die daar zaligh maect alle de ghene die daer gheloven 7) De Lere Jesu Christi is dat

Woordt des Hemelsen Vaders, de Lere des Soons ende de ghetuychenisse des Heylighen Gheests, gaet te boven alle de Lere der Propheten, ende daer in is begrepen, alle wat totter gotsaligheydt dient ende vordert. Die wille des Hemelsen Vaders en mach oock nergens soo klaer bevonden noch bekent worden, als in de woorden Jesu Christi, 8) door welcken de vader nu in de laetsten tyden tot ons ghesproken synen wil ons verkondicht, en de volkomelyck uytghesproken heeft, alsoo dat alle wat de woorden Christi tegen, oft niet ghelyckformigh en is, dat niet en is Gods woordt noch wil. Want daer en mach geen ander fundament gheleyt worden, dan datter geleyt is, welcke is Christus Jezus. Een ander Evangelium mach daer niet ghepredict worden, dan ons van Christo Jesu ende van zyn Apostole gepredict en nagelaten is. Ja Paulus schryft totten Galateren: 10) Soo wy, oft een Enghel van de hemel U anders gepredict hebben, die zy vervloect: Ghelyck wy u nu geseyt hebben, soosegghen wy ook anderwerf: Ist dat yemandt u predict, anders dan ghy ontfanghen hebt, die zy vervloect. Dese woorden mach een yegelyck Christen wel bedencken, te weten, dat oock een Enghel van de Hemel vervloect zy, die anders leert, dan Paulus ende die ander Apostolen gheleert hebben. Daer en gheldt nu gheen lere, die met de Lere Jesu Christi, ende zynder Apostolen niet over een en komt, ende de mense en leeft niet van andere woorden, uyt menselycken wille voortghebracht, 11) maar allene by de woorden Gods, door Christum Jesum ende zyn Apostolen ons verkondicht. 12) Het is dat Hemels broodt, hier is dat water des levens: Hongert yemandt na der gherechticheyt, hier vindt hy dat broodt des levens, en wie daer van eet, die wort sterck ende ghesont in Christo, die wort verzaet in zynder zielen, alsoo dat hem niet hongHeeren en sal na dat Suerdeech der Pharizeen ende Saduceen. Dorstet yemandt nae zynder ziele salicheyt, hier sal hy vinden de alder-loutersten Fonteyn, en de wie uyt dese Fonteyn drinckt, in hem sal een fonteyn des levenden waters worden, 13) dat daer springt in 't eewighe leven, alsoo dat hem uemmermeer dorsten en sal na dat onreyne water der menselere. Is yemant begherich na de hemelse Wysheydt, die komt tot Christum, 14) ende leert van hem. Want hy is sachtmoedich ende van herten ootmoedich, ende dan sal hy zynder zielen een ruste vinden, dan sal hy van Godt gheleert worden, ende dan sal hy de rechte wysheydt kryghen. Want Christus Jezus is soodanighen Meester, ende syn woordt is van sulcker aert en cracht, dat soo wie dat met geloviger herten aenneemt, en de bewaert, die sal inder eenvoudigher Lere Jesu Christi, de on-uytspreckelyken raedt 15) der hemelser Wysheydt bevinden, die sal in de woorden des Cruyces, dat int eerste aensien onnoosel, ende veracht schynt, sien ende mercken, al veel dat verre te boven gaet alle menselycke kloeckheydt, hoe hooch ende wonder die oock schynen mach.

Fol. 98-99.

Daerom is myn broederlycke vermaninge, myn vriendelycke bede ende myne trouwen raet, die ick alle myn beminde Broeders ende Susters uyt hertelycke liefde gheve, dat ghy wel acht op uwe saecke hebt, 1) ende soo veel verstandts ghy van Godt ontfanghen hebt, soo veel als Christus in U herte verschenen is, soo veel als U van God door synen Geest gegheven is, soo veel als ghy van dat broot des Hemels gesmaect, en van de Water des levens uyt de Fonteyne der salicheyt gedroncken hebt, dat ghy dat selfde trouwelyck bewaert, daer in voortgaet, toeneemt, daer door opwast ende sterc wort aen de inwendighen mens, op dat ghy met vreuchden meucht wandelen op de wegh des Heeren, na dat beloofde Lant, nae dat hemelse Hierusalem, ende dat ghy, doch nemmermeer wederomme lust en kryght na de vlese van Egypten, 2) nae dat suerdeech der Phariseen, noch nae dat onreyne water der menschelycker wysheydt, maer dat uwen lust ende hongher zy na dat waerachtighe hemelsbroodt, ende dat alle uwe dorst sy na dat water des levens. -

O wat een kostelycke disch is dat, die ons Godt inde drooghe ende dorre woestyne deser werelt bereyt heeft. 3) Di vleselycken Israel, heeft Godt wel een figuurlyck Hemels broodt te eten gegeven ende een natuurlyck water uyt den steen te drincken ghegeven 4) welcke oock

sonder twyfel een groot wonder werck Godts was). Maar ons heeft Godt de hemelse Vader te eten ghegheven dat waerachtighe levendigh broodt, dat van de hemel afghekomen is, om alle hongherighe zielen te spysen, 5) ons heeft hy te drincken ghegheven dat water des Levens, dat uyt de levendighen steen Christo Jesu springht, tot verkoelinghe ende verquickeninghe aller dorstiger zielen. Daerom sprack oock Christus totten Joden: 6) Moyses en heeft u gheen broot van de hemel ghegeven, maer myn Vader gheeft u dat rechte broot van de hemel, want dit broot is dat broot Gods, ende gheeft de wereldt het leven. Ende Paulus scyt: 7) Onse Vaders hebben alle eenderley gheestelycken dranck ghedroncken, maer aen velen en heeft God gheen goet behaghen gehad, want sy zyn verslaghen inder woestyne. Ende Christus Jesus seyt, 8) dat so wie van hem als van dat waerachtige broot des levens eet, die sal leven inder eewicheyt, en wie van den water drinct, dat hy hem gheeft, die en sal nemmermeer dorsten, maer dat water sal in hem een Fonteyne des levendige waters worden, dat daer springt in dat eewige leven. En noch seyt Christus: 9) Soo yemandt dorst, die comt tot my ende drincket. Wie in my gelooft, als de schrift seyt, van diens lyve sullen vloeijen stromen des levendige Watcrs.

Fol. 115-117.

Wt dit alles volcht nu besluytelyck en onwedersprekelyck, dat de rechte Christenen Godt de Heere moeten dienen, nae zyn woordt alleen, ende 1) datse haer der werelt niet en mogen gelyck stellen, noch haren valsen Gods-dienst onderhouden, noch een quaden schyn voeren (gelyck Paulus seyt, 2) schouwet alle quade schyn) recht oft zy metter wereldt eens waren, om hare vrientschap 3) die doch een vyantschap Gods is) te hebben, om 4) dat cruys Christi (in welcke alle ghelovighen haer beroemen) niet te dragen, ende dat tydelyck leven te behouden, het welcke doch onmoghelyck is te doen, sonder schade ende verlies des eeuwigen Levens, gelyck Christus selve seyt: 5) Wie zyn leven wil behoude, die salt verliesen, maer wie zyn leven verliest om mynent wille, die salt vinden.

Hier en ghelt niet, dat sommige voorgheven, dat men wel uitwendige gemeynschap, metten valsen Godsdienst mach hebben, somen metter herten daer aen niet en ghelooft, noch daer in en consenteert. Daer op antwoorden wy: Dat sulc voorgeven niet anders en is dan een erchlisticheyt, daer Jesus Syrach van seyt, dat erghlisticheyt 6) gheen wysheydt en is, ende der Godtloosen nucken gheen kloeckheyt en zyn, maer tis een boosheyt ende Afgoderye, ende ydele sotheyt, en onwysheydt. Daerom en laat hem niemant met sulcke woorden bedrieghen. Want metter 7) herten ghelooft men totter gherechticheyt, ende metten monde gheschiet de belydinghe totter salicheyt. 8) De lichamen der Christenen, zyn de Tempelen des levendighen Godts, ende zyns heylighen Gheests, ende haer Leden zyn de Leden Christi. Ghelyck als nu Paulus de Apostel seyt, 9) datmen niet de Leden Christi en mach nemen, ende maken daer Leden der Heeren af, nae de vlese: Alsoo en machmen oock niet de Leden Christi na de Gheest, tot Leden der Babylonisscher Hoeren, ende de Tempel Godts tot een Tempel der Afgoden maken. Dacrom al wat de Schrift leert 10) van de afscheydinghe, te weten, dat men hem van alle valse Godts-dienst, van de Tempel der Afgoden, van alle quaet werck ende schyn moet afscheyden ende onthouden, dat is alsoo te verstaen, dat men sulcx metter herten inwendigh moet doen, ende metten wercken uytwendigh bewysen. Dat is dat 11) licht dat niet onder een schepel bedect, maer op een candelaer geset moet worden, dattet de andere lichte. 12) Dat is de stadt, die op een hogen berch leyt, ende niet verborghen en mach blyven, maer datse van een yegelycken ghesien wort. Dit is de verclaringe, 13) daermede de Christenen de Heere verclaren met haren lichaem en de geest, die beyde God toe behoren, dat is de belydinge, 14) dat men Christum voor de mensen belydt-ende moet bekennen, ende hem Zynder en zyns Evangeliums voor desen verkeerden, onghelovighen aert, ende gheslachten niet schalnen, Die dan leren ende voorgeven hoe dat de Christenen vryheydt hebben metter werelt te huychelen, ende 15) een quaden schyn te voeren, die liegen ende bedriegen

haerselven, en de andere die haer gehoor geven, en de waerheyt en is niet in haer 16) maer dat is de heerlycke vryheydt der kinderen Gods, dat wy arme, ellende, verdorven mensen, door de kracht des bloets Christi van de duyvel, sonde, doot en Helle verlost, en vry zyn voor dat aengesicht Gods, 17) dat de knechtschap der zonden ons is afgenomen, dat wy door dat ghelove in de some Gods, bevryt zyn, voor 18) dat gherichte, voor de aenklage ende beschuldiginghe der zonden, voor des Satans geweld, 19) voor de toecomenden toorn Gods, en 20) zyn doorgedrongen van de doot totten eeuwigen leven, 21) door de waerheyt vry gemaect, in somma alle onse vyanden zyn overwonnen, 22) door de glorieuse victorie Christi, ende 23) onse gelove is de overwinninge der werelt. Daer beneven alle wat figuerlyc en beswaerlyck der Consciëntien, in de Wet geweest is 24) met menigerley wtwendighe Ceremonie aen bestemde dagen, tyde en plaetsen gebonde, dat alle heeft de waerheyt ende geest Christi opgeloset en ontbonden, en daer van alle Heylighen, door het gelove bevryt, 25) also dat wy nu niet en zyn onder de wet, maer onder de genade. 26) Want Christus is dat eynde ende vervulling des Wets, voor ons, 27) ende door zyn genade geloven en verhopē wy saligh te worden. Dies niet te min, al zyn wy alsoo bevryt door Jesum Christum 28) soo zyn wy wederom knechten geworden des Heeren en der gerechticheyt, om in alderghelatenheyt en gehoorzaamheyt, na dat voorbeeld Jesu Christi, God onsen He. melsche Vader te diene, tot prys syns H. naems en inder lere zyns soons volstandigh te blyven totten eynde. Want hy seyt selve 29) dat Hemel en Aerde sullen vergaen, maer 29) Matth. 5. 18. zyn woorden en sullen niet vergaen. 80) Hy is een eewich 30) Esa. 9. 6. Coninc, en syn ryck is een eewigh ryck. Hy sal sitten #." 14. Luc. op de stoel Davids, en regeren inde huysē Jacobs, inder eewicheyt. Waeromme wat hy en syn trouwe Dienaers ende Sendboden, door de kracht zyns Geests geleert en betuycht hebben, dat sal van een yegelycken, die hem des naems, des Evangeliums en geloofs Christi beroemt, 31) 31) Mat. 28. 20. styf, onverandert, ende onverrukt totten eynde der werelt ghehouden worden. Welcke vryheyt nu Christus ende zyn Dienaers geleert en gebruyckt hebben, deselve mogen haer met recht alle rechte Christenen, door des Heeren genade aannemen en gebruycken in de vrese Gods, tot verclaringe der heerlycheyt Jesu Christi, ende tot bouwinge zynder gemeynthe, maer daer beware hem een yeghelyck voor, dat hy niet vorder en grype noch handele, dan hy aen Christum Jesum, en aē syne trouwe navolghers, een exempel heeft, en de schrift ons leert, so blyft hy onbedrogen.

Item dat sommige oock voorwerpen, dat men uyt liefde om des vreds wille, metter werelt wil soude mogen veynsen, dat is recht der 32) ouder krommer slanghen kloek-82) Gene 3. 1. heyt, ende bedrieghelycke leugen. Want wat de rechte 2 Cor. 11. 5. Liefde is, leert ons Joannes wel met dese woorden: 33) 33) 1 Joan. 4. 16. God is de Liefde, ende wie inder liefde blyft, die blyft in God, en God in hem. Item, 34) de liefde is van Godt, 34) 1 Joan. 4. 7. Ende wie daer lief heeft, die is uyt Godt gheboren. Wie niet lief en heeft, die en kent Godt niet. Item 35) Dat 35) 1 Joan. 5. 3. is de liefde Gods, dat wy zyn gheboden onderhouden, ende zyn geboden en zyn niet zwaer. Ende Paulus seyt, dat 36) de Hoofdsomma des gebodts, is, liefde uyt reyn-36) 1 Tim. 1. 5. Der herten, ende van goeder consciëntien, en de van ongeveynsden ghelove, welcker sommige ghemist hebben, en de syn omgekeert tot onnutten geklap en de fabulen, willen der Schrift Meesters zyn, ende en verstaen niet wat sy segghen, oft wat sy setten.

Proeve uit De lieffelycke Vermaninghe van Dirk Philips. Fol. 3-4.

Daeromme danct de Heere voor syne onuytsprekelycke genade, ende bedenckt doch waertoe dat ghy van Godt geroepen zyt, Waer op u Christus Jesus voor syne Jongeren aengenomen ende vercore heeft, naemelyck dat ghy met hem sout lyden en sterven, opdat gy met hem verklaert mooght worden. En nu ist de tyt als ick hore, dat uwe ghelove ondersocht, uwe liefde gheprobeert, uwe lydtsaemheydt openbaar, ende beweert moet worden. Nu ist de dagh der versoeckinghe, die eens yeghelycks werck openbaer maect, die dat gout, silver en

edel gesteente louter en claer maect, dat hoy, stroo en stoppelen verbrant. Nu ist de tyt der vreuchden, dat alle de ghene, die nu ter tyt vervolginge en versmaetheyt lyden, om dat woord Gods, ende om dat getuychenisse Jesu Christi, haer in de gheest moghen verblyden, dat zy weerdich zyn om des Heeren wille te lyden, want haren loon is groot in de Hemel. Nu ist de dagh der salicheyt, in welcken uyt genade zaligh zyn, alle die om dergherechtigheyt wille vervolcht worden, in welcke openbaer worden de wtvercoren Godts, ende die worden gepurgeert als gout int vier. Nu gaetet u na des Heeren woort, nae zyn belofte en Prophetie, want hy seyt tot syne JongHeeren: Ick seynde u als schapen onder de wolve. Item: Ghy sult om myns naems wille van alle mensen ghehaet worden. Item: Sulcx hebbe ick tot u ghesproken, op dat ghy u niet en verergert. Sy sullen u in de ban doen. En de tyt comt, dat soo wie u dodet, sal meynen dat hy God een dienst daer aen doet. En sulcx sullen sy u daerom doen, dat sy noch mynen Vader noch my niet ghekent en hebben. Nu ist de tydt, daer Christus tot syne JongHeeren van seyt: Voorwaer, voorwaer segghe ick u: Ghy sult wenen en huylen, maer de Wereldt sal haer verblyden, ende ghy sult droevigh zyn, nochtans sal uwe droefheydt in blyschappe verandert worden. Want wie hier met Christo lydet, die sal eeuwelyck met hem verblyden. Wie hier syn leven verliest om des Heeren wille, die sal het inder eeuwigheydt vinden.

Och myn beminde in de Here, weest doch wel getroost, ende ghedenckt aen de troostelycke woorde, daer mede God syn volc troostet, en seyt: En gy myn knecht Israel, Jacob myn wtverkore zaet Abrahams myns beminden, die iek van de eynde der aerde wtvercoren, en van hare geweldige geroepe hebbe, ende tot u gesproken: Ghy sult myn knecht zyn, ic heb u wtvercoren, en en sal u niet verwerpe: En vreest niet, want ic wil by u zyn. En wyckt niet af, want ick wil u God zyn, die u stercket, die u helpt, die u met mynder rechterhand onderhout. Siet alle die haer tegen u setten, sullen tot versmaetheyt ende schande komen, en uwe wedersprekers sullen vergaen, en te niet worden, dat soo wie hen soecken sal, die en salse niet vinden. Uwe verdervers sullen te niet werden, alsoo oock die haer onderstaen u te bestrijden. Want ick uwe Heere en God sal uwe rechterhand stercken, die oock tot u segghe: En vreest u niet, ick wil u helpen. En verschrickt u niet ghy wormken Jacobs en ghy verachtete Israel, want ick wil u helpen, spreekt de Heere ende de Heylighe Israels, uwe wreker. Ende wederom: De Here, die u geschapen heeft o Jacob, ende die u gemaect heeft o Israel, heeft also gesproken: En vreest u niet, want ick wil u beschermen. Ick heb u met uwen naem geroepe, dat ghy myn waert, wanneer ghy in 't water gingt, wilde ick by u zyn, dat u de waterstromen niet en verdroncke. Als ghy in 't vyer wandelde, dat ghy u niet en verbrande, ende de vlamme u niet en ontstake. Want ick ben de Heere uwe God, de Heylige in Israel, uwe Salichmaker. En dat ist dat de Propheet seyt: De gherechtige moet veel lyden, maer de Heere helpt hem tot die allen. Hy bewaert hem alle syn gebeente, datter niet een afghebroken en worde. Want dat lichaem dat hier in oneren, in verachtinge en Pyne gesaeyt wort, dat sal in sulcker klaerheydt onvergankelyck weder opstaen, en de verklaerden lichaem Christi gelyckvormich worden. Daerom seyt oock Christus in de Evangelio, dat de Rechtvaerdige in de verrysenisse sullen blincken, als de sonne in 't Rycke Gods. Ende in de Openbaringe Joannis staet geschreven, datse met witte clederen gecleet zyn, en hebben haer klederen gewassen, en hebben die wit gemaect int bloet des Lams. Daerom zyn sy voor de stoel Gods, en dienen hem dach en nacht in synen Temgel: En die op de stoel sit, sal boven haer wonen. Haer en sal niet meer hongHeeren noch dorsten, oock en sal niet op haer vallen de Sonne, oft enige hitte: Want dat Lam midden in de stoele salse weyden, ende leyden tot de levende water-fonteynen, ende God sal afwassen alle tranen van haren ogen.

BIJLAGE III.

Stukken uit de Martelaars-spiegel van T. J. van Braght.

a) Het verhoor van Elisabet (*).

Sy vraagden haer by haren eed of sy ook een Man hadde?

Elisabet antwoorde: Ons staet niet toe te sweren: maar onse woorden sullen zyn ja, ja, en neen, neen: Ik en heb geen Man.

De Heeren: Wy seggen, dat gy een Lerares zyt, die veel lieden verleyt, en wy hebben het wel van u horen seggen, wy willen weten, wie uwe Vrienden zyn.

Elisabet: Myn God heeft my geboden, dat ik lief hebben sal myn Heere en myn God, daertoe myn Ouders eeren, daarom wil ik u niet seggen, wie myn Ouders zyn, want dat ik om Christi Name lyde, dat is myn Vrienden Onere. -

De Heeren: Hier mede willen wy u betyen laten, maar wy willen weten, wat luyden dat gy geleert hebt?

Elisabet: Och neen, myn Heeren, laet my doch met vrede van desen, en vraegt my na myn Gelove, dat wil ik soo geerne seggen.

De Heeren: Wy sullen 't u wel soo bang maken, dat gy het ons wel seggen sult. -

Elisabet: Ik verhoop door de genade van God, dat hy myn tonge bewaren sal, dat ik geen Verraderes en worde, en myn Broeder niet en levere in de dood.

De Heeren: Wat lieden waren daer by, als gy gedoopt wierd?

Elisabet: Christus sprak: Vraegt het de genen die Johannis vs 21.

De Heeren: Nu merken wy, dat gy een Lerares zyt, want gy u Christus gelyk maken wilt. Elisabet: Neen, myn Heeren, dat waer verre van my, want ik my niet hoger achte dan het uitvaegsel, dat uyt gevaegt word, uyt het Huys des Heeren. De Heeren: Wat is dan, dat gy houd van het Huys Gods? Houd gy onse Kerk niet voor het Huys Gods? Elisabet: Neen ik, myn Heeren, want daer staet geschreven: Gy zyt de Tempel van de levendige God, gelyk als God spreekt: Ik wil in haer wonen en wandelen. De Heeren: Wat houd gij van onse Misse? Elisabet: Myn Heeren, van u Misse houd ik niet, maer al wat met Gods woord overeen komt, daer houde ik veel Vain, De Heeren: Wat houd gy van het hoogwaardige heylige Sacrament? Elisabet: Ik en heb myn leven niet geleses in de Heylige Schrift van een Heylig Sacrament, maer wel van het Avondmaal des Heeren, (sy verhaelde ook de Schrift die daer op liep.) De Heeren: Swygt, want de Duyvel spreekt door uw mond. Elisabet: Ja, myn Heeren, dit is een kleyne saek, want de Knecht en is niet beter dan syn Heere. De Heeren: Gy spreekt met een hoogmoedige geest. Elisabet: Neen, myn Heeren, ik spreke met een vrijen moed. De Heeren: Wat sprak de Here, doen hy syn Discipelen het Avondmael gaf? Elisabet: Wat gaf hy haar, Vlees oft Brood? De Heeren: Hy gaf haer Brood. Elisabet: Bleef de Heere dan daer niet sitten? Wie woude dan des Heeren vlees eten? De Heeren: Wat houd gy dan van de Kinderdoopt, dat gy u weder hebt laten dopen? Elisabet: Neen, myn Heeren, ik en heb my niet weder laten dopen, ik heb my eenmaal laten dopen op myn Gelove, want daar staet

geschreven, dat de Gelovigen de Doop toekomt. De Heeren: Zyn onse kinderen dan verdoemt, omdat sy gedoopt worden?

Elisabet: Neen, myn Heeren, dat zy verre van my, dat ik de kinderen oordelen soude. De Heeren: Soekt gy u Saligheyd niet in de Doop? Elisabet: Neen, myn Heeren, al het water van de Zee kan my niet salig maken, maer de Saligheyd staat in Christus, en hy heeft my geboden, God myn Heere lief te hebben boven alle ding, en myn maesten als my selven. De Heeren: Hebben de Priesters ook macht de sonden te vergeven? Elisabet: Neen, myn Heeren, hoe soude ik dat geloven? Ik segge dat Christus de enige Priester is, door welken de sonden vergeven worden. De Heeren: Gy seyt dat gy 't al gelooft, dat met de Heylige Schrift overeenkomt, houd gy dan van Jacobus woorden niet? Elisabet: Ja ik, myn Heeren, hoe soude ik daarvan niet houden? De Heeren: Heeft hy niet gesproken: Gaat tot de Oudsten van de Gemeente dat hy u salve en voor u bidde? Elisabet: Ja, maar myn Heeren, woud gy dan seggen, dat gy van sulken Gemeente zyt? De Heeren: De Heylige Geest heeft u al salig geulaekt, gy behoeft Biechte noch Sacrament. Elisabet: Neen, myn Heeren, ik beken wel, dat ik overgetreden hebbe de Ordinantie van de Paus, dewelke de Keyser met Placcaten bevestigt heeft: Maar bewyst my in enige Artykelen, daerin ik overgetreden hebbe tegen myn Heer en myn God, soo wil ik, O wee, O wach roepen over my arme ellendige mense. Dit voorschreven is de eerste belyding. Daarna stelden sy haer weder voor de Raed, en leydense in de Pynigtoren, en de Scherprechter Hans daerby. Toen seyden de Heeren: Wy hebben u dus lang met goetheyd aengegaen, en is 't dat gy niet belyden wilt, soo willen wy u met hardigheyd aengaen. De Procureur Generael sprak: Meester Hans, tast haer aan. Meester Hans antwoorde: Och neen, myn Heeren, sy sal doch wel met wille belyden. Ende als sy niet met wille belyden woude, sette hy haer Duym Ysers op beyde haer Duymen, en op beyde haer voorste Wingeren, dat het Bloed tot haren Nagelen uitspronk. Elisabet sprak: Och, ik mag niet langer lyden.

De Heeren seyden: Belyd, soo willen wy uwe pyn verlichten. Maar sy riep tot de Heere haren God: Help my, o Here, u arme Dienstmaegd, want gy zyt een Nood helper. De Heeren riepen al: Belyd, soo willen wy u pyn verlichten, want wy hebben u geseyt van belyden en niet van roepen tot God de Heere. En sy hielt gestadig aen tot God haren Here, als boven is verhaelt. Ende de Heere verlichte haer pyn, alsoo dat sy seyde tot de Heeren: Vraegt my, ik sal u antwoorden, want ik voele gantsch geen pyn in myn vlees, als te VOrCI1. De Heeren: Wilt gy noch niet belyden? Elisabet: Neen myn Heeren. Toen setten sy haer twee Schroef-yzers, op elke scheen Cen, En sy seide: Och, myn Heeren, beschaemt my niet, want my en heeft noyt man aen myn bloot lichaem getast. De Procureur Generaal seyde: Neen, Juffrouw ElisaBET, wy sullen u niet oneerlyk aentasten. Toen beswymde sy. En de een seyde tegen de andere: Misschien is sy dood. En ontwakende, sprak sy: Ik leve, ende en ben niet dood. Toen sloegen sy alle de Schroefysers los, en gingen haer met smekende woorden aen.

Elisabet: Waerom gaet gy my dus met smekende woorden aen? met de kinderen plag men aldus om te gaen.

Alsoo kregen sy niet een woord van haer tot nadeel van haer Broeders in de Here, of enig mens. De Heeren: Alle de woorden, die gy hier voormaels beleden hebt, wilt gy die ook wederroepen? Elisabeth: Neen ik, myn Heeren, maer ik wil se bezegelen met myn dood. De Heeren: Wy willen u nu niet meer quellen, wilt ons nu met goeden wille seggen, wie de gene is die u gedoopt heeft. Elisabet: Och neen, myn Heeren, ik heb u immers gezegd, dat ik dat niet belyden wil.

b. van Jaques Dosie met Mevrouw de Landvoogdes van Friesland (*).

Gesprekken

Het is noch geschied op een sekere tyd, die wy niet eigentlyk hebben konnen bekomen, dat een jong gesel, met name JAoUEs DosIE, tot Leeuwaarden in Vriesland, om de Waerheyd des heyligen Evangeliums, gevangen geweest is, van welken geseyt werd, maar omtrent vyftien jaren oud geweest te zyn: Maar de wonderdadige God, heeft syne kracht door de heyligen Geest, door desen Suygeling wel betoont, en uyt de mond van sulken jongen Kind - heeft hy syn lof toebereyd. Want als op een sekeren tyd, de Heer en de Vrouw van Vriesland, met veel Heeren en Juffrouwen tot Leeuwaarden vergadert waren, soo hebbense desen gemelden JAoues voor haer doen roepen, met hem sprekende, en hem onderzoekende, of hy met enige kettery besmet was. Maer de getrouwen God heeft hem (volgens syn beloften) sulk een mond en wysheyd gegeven, die sy geensins konden wederstaen noch dempen. Soo is 't geschied (na weynig woorden) dat de Heer van Vriesland (overmits dat het volk op hem wachtende was) syn gangen gepasseert is: maer de Vrouw van Vriesland, heeft met hem (soo 't schynt) beweegt zynde, gesproken, hem vragende waerom hy, (zynde noch soo jong) aldus swaerlyk gevangen en gebonden was? Jaques antwoorde: Dit is alleen geschied om dat ik in Christus gelove, en hem alleen zy aenhangende, en de selven geensins wil versaken. De Vrouw vraegde hem, en seyde: En zyt gy niet van 't volk, die haer selven herdopen, en in ons Land soo veel quaet doen, oproer makende, en 't samen lopen, en seggen dat sy om 't Geloof verdreven zyn en prysen haer selven voor de Gemeente Gods, die doch een erge hoop zyn, die onder 't volk een grote beroerte maken? Jaques: Mevrouw, van 't oproerig volk en ken ik geen, noch en ben geensins van desen: maer wy willen veel meer (na des Schrifts melding) onse vyanden mede behulpelyk zyn, en deselve (so sy hongerden en dorstten) met spyse en drank tot versading dienen, en deselve in genen manieren met enige wraak of geweld wederstaen.

Een ander sprak. Men soude wel sien, waer 't by aldien dat gy maer de macht had. Jaques sprak: Och neen Mevrouw, wilt ons doch gelove geven, waer 't by aldien dat by ons vry worde toegelaten, om de quaden met uytwendige swaerden te wederstaen: Soo sult gy weten, dat my geen seven Mannen hier soudens gebracht hebben, en ik waer wel uyt u-lieden handen gebleven, want daer soude noch wel macht te vinden zyn. De Vrouw: Ik weet dat daer sulke Sekten zyn, die seer arg zyn, en het volk ontlyven, en ook gemeen houden haer goederen en haer wyven. Jaques: Och neen Mevrouw, sulke quade dingen werden ons opgeleyd, sonder onse schuld, en men zoekt daer door oorsake te nemen om ons te vervolgen, maar wy moeten sulks alles lyden en verdragen met lydsaemheyd. De Vrouw: Was 't niet u volk, die 't Amsterdam en Munster het swaerd (met grote schande en onere) tegen de Overheyd heeft aengenomen? Jaques: Och neen Mevrouw, want die genoemde hebben seer gedooit, maer wy houden sulks voor een duyvelsche Lere, dic hier de Overheyd met uytwendig swaerd en geweld zoeken te wederstaen, en willen veel liever van de selven lyden vervolging en de dood, met alles wat ons om te lyden wordt opgeleydt. De Vrou: 't Word u evenwel opgelyd, en sy doen seer qualyk die oproer maken: maer ik gelove u wel, wat gy hier van segt. Jaques: Mevrouw, leest men desgelijks niet vele, hoe dat de quade mensen, de Apostelen selve, en de gantsche Christen schaer versproken hebben, en met vele quade dingen de Overheyd tegen haer tot wraek hebben gesocht op te rockenen, nochtans was het al gelogen. De Vrouw: Meent gy niet dat sy alle verdoemt zyn, die op uwe manier niet gedoopt en zyn? Jaques: Och neen, Mevrouw, want 't oordeel van die alleen Gode toekomt, die sal een yegelyk lonen na syne werken, gelyk sulks op vele plaetsen in der Heilige Schrift klaerlyk blykt. Ook en is 't water niet machtig om ons van sonden te reynigen, gelyk Petrus seyt, maer is alleen een betekening van alle gehoorzaamheyd. De Vrouw: Als gy gedoopt zyt (seg my) kondt gy dan noch wel sondige?

Jaques: Ja wy Mevrouw, want sulks blykt wel klaerlyk uit Paulus woorden, want wy noch met een swak sondelyk Lichaem behangen zyn, en sondige in velen: Maer wy moeten dat gestadig kruycen en doden, en de werken des vleess niet beleven noch volbrengen, of wy waren door de rechtveerdigheyd Gods in de eeuwige deod veroordeelt. De Vrouw: Waer in hebt gy noch verschil met de Kettermeester, laet my eens horen? Jaques: Mevrouw, dat ik syn Lering geensins aannemen wil, of ten zy dat hy my deselve eerst klaer bewyse met Gods woord in alle manieren wel te accorderen, of hy doet maer verloren moeyte, want myn Geloof is gefondeert alleen op het suiver Woort Gods: En aengaande 't gebruyk des Kinderdoops die spreken wy met reden tegen, als geen bevel van God almachtig maer veel meer een versiering der mensen zynde, gemerkt de jonge kinderen, van 'tgene in 't Doopsel geeyscht en gelegen is, gantsch geen wetenschap, noch onderscheyd weten. Maer Christus tot sulke onnoosele genegen zynde, heeft haer (sonder dat sy 't selve eyschten) het Ryk Gods uyt genaden toegeseyt. Mevrouw, ik vinde 't Pausdom, beneffens dit, met veel meer doling behangen te zyn: want sy zoeken Christus te doen komen in 't brood - of dat het selve Brood soude verandere in syn Vlees en Bloed; dat wy geensins geloven, maer houden 't selve voor een al te grove doling en onverstand. Maar wy geloven, dat Christus waerlyk ten Hemel is opgevaren, en 'ter Rechterhand syns Vaders sit. Aldus geloven wy niet, noch houden geen Saligheyd te zyn in hun Meel noch in haer Misse, noch Vagevyer, noch alle haren Dodendienst, met alle diergelycken Mensen-vonden, die onder haer veel zyn, dewelke alle in de heylige Schrift nergens bekend zyn, maer zyn daer buyten gesloten. Maer hier tegen aenroepen en socken wy, onse saligheyd in God, en niet in enige Creature, opdat wy God dese syne behoorlyke Ere, niet ontroven, en geven deselve enige syne creaturen of schepselen. De Provinciael daer gekomen zynde, heeft aldus beginnen te spreken, seggende: En wilt gy niet geloven in 't Sacrament, 't welk doch Christus selve heeft ingeset? Jaques: Myn Heer, Paulus segt, dat 'et Brood gebroken word tot syne gedachtenis, en de Kelk der zegening, een gemeenschap van 't Bloed Christi is. Alzo heeft hy syn reden geeyndigt.

Elisabet: Neen, myn Heeren, dat zy verre van my, dat ik de kinderen oordelen soude. De Heeren: Soekt gy u Saligheyd niet in de Doop? Elisabet: Neen, myn Heeren, al het water van de Zee kan my niet salig maken, maer de Saligheyd staat in Christus, en hy heeft my geboden, God myn Heere lief te hebben boven alle ding, en myn maesten als my selven. De Heeren: Hebben de Priesters ook macht de sonden te vergeven? Elisabet: Neen, myn Heeren, hoe soude ik dat geloven? Ik segge dat Christus de enige Priester is, door welken de sonden vergeven worden. De Heeren: Gy seyt dat gy 't al gelooft, dat met de Heylige Schrift overeenkomt, houd gy dan van Jacobus woorden niet? Elisabet: Ja ik, myn Heeren, hoe soude ik daarvan niet houden? De Heeren: Heeft hy niet gesproken: Gaat tot de Oudsten van de Gemeente dat hy u salve en voor u bidde? Elisabet: Ja, maar myn Heeren, woud gy dan seggen, dat gy van sulken Gemeente zyt? De Heeren: De Heylige Geest heeft u al salig geulaekt, gy behoeft Biechte noch Sacrament. Elisabet: Neen, myn Heeren, ik beken wel, dat ik overgetreden hebbe de Ordinantie van de Paus, dewelke de Keyser met Placcaten bevestigt heeft: Maar bewyst my in enige Artykelen, daerin ik overgetreden hebbe tegen myn Heer en myn God, soo wil ik, O wee, O wach roepen over my arme ellendige mense. Dit voorschreven is de eerste belyding. Daarna stelden sy haer weder voor de Raed, en leydense in de Pynigtoren, en de Scherprechter Hans daerby. Toen seyden de Heeren: Wy hebben u dus lang met goetheyd aengegaen, en is 't dat gy niet belyden wilt, soo willen wy u met hardigheyd aengaen. De Procureur Generael sprak: Meester Hans, tast haer aan. Meester Hans antwoorde: Och neen, myn Heeren, sy sal doch wel met wille belyden. Ende als sy niet met wille belyden woude, sette hy haer Duym Ysers op beyde haer Duymen, en op beyde haer voorste Wingeren, dat het Bloed tot haren Nagelen

De Heeren seyden: Belyd, soo willen wy uwe pyn verlichten. Maar sy riep tot de Heere haren God: Help my, o Here, u arme Dienstmaegd, want gy zyt een Nood helper. De Heeren riepen al: Belyd, soo willen wy u pyn verlichten, want wy hebben u geseyt van belyden en niet van roepen tot God de Heere. En sy hielt gestadig aen tot God haren Here, als boven is verhaelt. Ende de Heere verlichte haer pyn, alsoo dat sy seyde tot de Heeren: Vraegt my, ik sal u antwoorden, want ik voele gantsch geen pyn in myn vlees, als te VOrCI1. De Heeren: Wilt gy noch niet belyden? Elisabeth: Neen myn Heeren. Toen setten sy haer twee Schroef-yzers, op elke scheen Cen, En sy seide: Och, myn Heeren, beschaemt my niet, want my en heeft noyt man aen myn bloot lichaem getast. De Procureur Generaal seyde: Neen, Juffrouw ElisaBET, wy sullen u niet oneerlyk aentasten. Toen beswymde sy. En de een seyde tegen de andere: Misschien is sy dood. En ontwakende, sprak sy: Ik leve, ende en ben niet dood. Toen sloegen sy alle de Schroefysers los, en gingen haer met smekende woorden aen.

Elisabet: Waerom gaet gy my dus met smekende woorden aen? met de kinderen plag men aldus om te gaen.

Alsoo kregen sy niet een woord van haer tot nadeel van haer Broeders in de Here, of enig mens. De Heeren: Alle de woorden, die gy hier voormaels beleden hebt, wilt gy die ook wederroepen? Elisabeth: Neen ik, myn Heeren, maer ik wil se bezegelen met myn dood. De Heeren: Wy willen u nu niet meer quellen, wilt ons nu met goeden wille seggen, wie de gene is die u gedoopt heeft. Elisabeth: Och neen, myn Heeren, ik heb u immers gezegd, dat ik dat niet belyden wil.

b. Gesprekken van Jaques Dosie met Mevrouw de Landvoogdes van Friesland (*).

Het is noch geschied op een sekere tyd, die wy niet eigentlyk hebben konnen bekomen, dat een jong gesel, met name JAoUEs DosIE, tot Leeuwaarden in Vriesland, om de Waerheyd des heyligen Evangeliums, gevangen geweest is, van welken geseyt werd, maar omtrent vyftien jaren oud geweest te zyn: Maar de wonderdadige God, heeft syne kracht door de heyligen Geest, door desen Suygeling wel betoont, en uyt de mond van sulken jongen Kind - heeft hy syn lof toebereyd. Want als op een sekeren tyd, de Heer en de Vrouw van Vriesland, met veel Heeren en Juffrouwen tot Leeuwaarden vergadert waren, soo hebbense desen gemelden JAoues voor haer doen roepen, met hem sprekende, en hem onderzoekende, of hy met enige kettery besmet was. Maer de getrouwen God heeft hem (volgens syn beloften) sulk een mond en wysheyd gegeven, die sy geensins konden wederstaen noch dempen. Soo is 't geschied (na weynig woorden) dat de Heer van Vriesland (overmits dat het volk op hem wachtende was) syn gangen gepasseert is: maer de Vrouw van Vriesland, heeft met hem (soo 't schynt) beweegt zynde, gesproken, hem vragende waerom hy, (zynde noch soo jong) aldus swaerlyk gevangen en gebonden was? Jaques antwoorde: Dit is alleen geschied om dat ik in Christus gelove, en hem alleen zy aenhangende, en de selven geensins wil versaken. De Vrouw vraegde hem, en seyde: En zyt gy niet van 't volk, die haer selven herdopen, en in ons Land soo veel quaet doen, oproer makende, en 't samen lopen, en seggen dat sy om 't Geloof verdreven zyn en prysen haer selven voor de Gemeente Gods, die doch een erge hoop zyn, die onder 't volk een grote beroerte maken? Jaques: Mevrouw, van 't oproerig volk en ken ik geen, noch en ben geensins van desen: maer wy willen veel meer (na des Schrifts melding) onse vyanden mede behulpelyk zyn, en deselve (so sy hongerden en dorstten) met spyse en drank tot versading dienen, en deselve in genen manieren met enige wraak of geweld wederstaen.

Een ander sprak. Men soude wel sien, waer 't by aldien dat gy maer de macht had. Jaques sprak: Och neen Mevrouw, wilt ons doch gelove geven, waer 't by aldien dat by

ons vry worde toegelaten, om de quaden met uytwendige swaerden te wederstaen: Soo sult gy weten, dat my geen seven Mannen hier soudén gebracht hebben, en ik waer wel uyt u-lieden handen gebleven, want daer soude noch wel macht te vinden zyn. De Vrouw: Ik weet dat daer sulke Sekten zyn, die seer arg zyn, en het volk ontlyven, en ook gemeen houden haer goederen en haer wyven. Jaques: Och neen Mevrouw, sulke quade dingen werden ons opgeleyd, sonder onse schuld, en men zoekt daer door oorsake te nemen om ons te vervolgen, maar wy moeten sulks alles lyden en verdragen met lydsaemheyd. De Vrouw: Was 't niet u volk, die 't Amsterdam en Munster het swaerd (met grote schande en onere) tegen de Overheyd heeft aengenomen? Jaques: Och neen Mevrouw, want die genoemde hebben seer gedooit, maer wy houden sulks voor een duyvelsche Lere, dic hier de Overheyd met uytwendig swaerd en geweld zoeken te wederstaen, en willen veel liever van de selven lyden vervolging en de dood, met alles wat ons om te lyden wordt opgeleydt. De Vrouw: 't Word u evenwel opgelyd, en sy doen seer qualyk die oproer maken: maer ik gelove u wel, wat gy hier van segt. Jaques: Mevrouw, leest men desgelijks niet vele, hoe dat de quade mensen, de Apostelen selve, en de gantsche Christen schaer versproken hebben, en met vele quade dingen de Overheyd tegen haer tot wraek hebben gesocht op te rockenen, nochtans was het al gelogen. De Vrouw: Meent gy niet dat sy alle verdoemt zyn, die op uwe manier niet gedoopt en zyn? Jaques: Och neen, Mevrouw, want 't oordeel van die alleen Gode toekomt, die sal een yegelyk lonen na syne werken, gelyk sulks op vele plaetsen in der Heilige Schrift klaerlyk blykt. Ook en is 't water niet machtig om ons van sonden te reynigen, gelyk Petrus seyt, maer is alleen een betekening van alle gehoorzaamheyd. De Vrouw: Als gy gedoopt zyt (seg my) kondt gy dan noch wel sondige?

Jaques: Ja wy Mevrouw, want sulks blykt wel klaerlyk uit Paulus woorden, want wy noch met een swak sondelyk Lichaem behangen zyn, en sondige in velen: Maer wy moeten dat gestadig kruycen en doden, en de werken des vleess niet beleven noch volbrengen, of wy waren door de rechtveerdigheyd Gods in de eeuwige deod veroordeelt. De Vrouw: Waer in hebt gy noch verschil met de Kettermeester, laet my eens horen? Jaques: Mevrouw, dat ik syn Lering geensins aannemen wil, of ten zy dat hy my deselve eerst klaer bewyse met Gods woord in alle manieren wel te accorderen, of hy doet maer verloren moeyte, want myn Geloof is gefondeert alleen op het suiver Woort Gods: En aengaande 't gebruyk des Kinderdoops die spreken wy met reden tegen, als geen bevel van God almachtig maer veel meer een versiering der mensen zynde, gemerkt de jonge kinderen, van 't gene in 't Doopsel geeyscht en gelegen is, gantsch geen wetenschap, noch onderscheyd weten. Maer Christus tot sulke onnoosele genegen zynde, heeft haer (sonder dat sy 't selve eyschten) het Ryk Gods uyt genaden toegeseyt. Mevrouw, ik vinde 't Pausdom, beneffens dit, met veel meer doling behangen te zyn: want sy zoeken Christus te doen komen in 't brood - of dat het selve Brood soude verandere in syn Vlees en Bloed; dat wy geensins geloven, maer houden 't selve voor een al te grove doling en onverstand. Maar wy geloven, dat Christus waerlyk ten Hemel is opgevaren, en 'ter Rechterhand syns Vaders sit. Aldus geloven wy niet, noch houden geen Saligheyd te zyn in hun Meel noch in haer Misse, noch Vagevyer, noch alle haren Dodendienst, met alle diergelycken Mensen-vonden, die onder haer veel zyn, dewelke alle in de heylige Schrift nergens bekend zyn, maer zyn daer buyten gesloten. Maer hier tegen aenroepen en socken wy, onse saligheyd in God, en niet in enige Creature, opdat wy God dese syne behoorlyke Ere, niet ontroven, en geven deselve enige syne creaturen of schepselen. De Provinciael daer gekomen zynde, heeft aldus beginnen te spreken, seggende: En wilt gy niet geloven in 't Sacrament, 't welk doch Christus selve heeft ingeset? Jaques: Myn Heer, Paulus segt, dat 'et Brood gebroken word tot syne gedachtenis, en de Kelk der zegening, een gemeenschap van 't Bloed Christi is. Alzo heeft hy syn reden geeyndigt.

daer seyd: Dat het kind niet dragen en sal de misdaed des Vaders, noch de Vader de misdaed des Soons, maer de ziele die sondigt, sal de dood sterven.

Kettermeester: 't En is alsoo niet te verstaen, maer het kind is onreyn, totdat het dat Doopsel ontfangen heeft.

Jaques: Worden de kinderen gereynigt door het uytterlyke teken van het water?

Kettermeester: Neen, maer sy moeten gereynigt wesen met het water, ende daer na met de Heyligen Geest.

Jaques: Welke wassing gaet voor, te weten, de wassing van buyten, of de wassing van binnen?

Kettermeester: De wassing van buyten, en na dese gesproken woorden: In de naem des Vaders, en des Soons, en des Heyligen Geests, worden sy daer na gereynigt van binnen?

Jaques: Myn Here, gy segt dat sonder Schrifture, want Christus seyt: Dat soodanige geveynsde zyn, die eerst reynigen het buytenste, maar te reynigen het binnenste, en dat buytenste sal ook reyn wezen. -

Kettermeester: Gy doolt, en verstaet de Schrifture niet, en hebt u laten verleyden van een hoop landlopers.

Jaques: Myn Here, ik en steune niet op de mensen, maer 't en is my anders niet gegeven te verstaen, en de mensen zullen my het gelove niet geven, want daer staet geschreven in de Propheten: Sy sullen alle van God geleert worden. En Jesus Christus seyt, dat niemand tot hem en mag komen, 't en zy dat het hem van de Vader gegeven zy. Maer nu myn Here, bewyst my alleenlyk uit der Schrifture, dat het Doopsel der kleyne kinderen een planting en ordinantie Gods zy, en gebruykt by de Apostelen, en ik sal 't geloven.

Kettermeester: De ordinantie is gemaekt van Jesus Christus, seggende: So wie niet geboren is uyt het water en den Geest, die mag niet ingaen in 't Ryke Gods.

Jaques: Christus spreekt niet tot de kinderen, maer tot een Leraar in de Wet en hy spreekt ook niet van de kleyne kinderen, nu nieuwlincs geboren, want Christus seyt daerna in 't selfde capittel: Dat van het vlees geboren is, dat is vlees, dat van de Geest geboren is, dat is Geest. En verwondert u niet dat ik u geseyd heb: Gy moet wederom herboren wesen, de wind blaest daer hy wil, en gy hoort syn stem; maer gy weet niet van waer hy komt oft henen vaert. Alsoo is 't met allen die geboren zijn uyt de Geest.

Nadat ik gelesen hadde in syn Testament, in Hoogduytsch, gedrukt te Zurich, seyde ik: Myn Here, is 't dat het uytterlyk Doopsel der kinderen een nieuwe geboorte is, soo weet men wel van waer dat sy komt, want men siet se met de ogen.

Kettermeester: Hoe verstaet gy 't dan?

Jaques: Ik versta dat de nieuwe geboorte is van de genen, die in de ouden Adam was, in het vlees der sonden, dat men die moeste uit doen, doden en kruycen

dat vlees der sonden, met alle syn begeerten en lusten, om wederom geboren te worden in een nieuw leven na de nieuwen mense Christus Jesus, gelyk Paulus bredelyk getuygt. r

Kettermeester: Dat is te verstaan van de grote en oude lieden, maer de kleyne kinderkens, die onsuyver syn, moet men met water reynigen om de saligheyt te verkrygen.

Jaques: Wat gelooft gy van de kinderkens, die hier geen Doopsel ontfangen na dat gelove dat gy houd, te weten, van de Paus?

Kettermeester: Sy gaen voor alle duyzend duyvelen.

Jaques: O myn Here, daer staat geschreven: Als gy oordeelt, so oordeelt rechtveerdige oordelen. Ook met sulke oordelen (seyt Christus) als gy oordeelt, sult gy geoordeelt worden: Gy verdoemt de onnosele kinderkens, daer nochtans Christus seyt: dat sodanigen het Ryk Gods toebehoort.

Kettermeester: Die waren gedoopt, of ten minsten hadden sy de besnyding ontfangen: dewelke haer was in de stede des Doopsels.

Jaques: De schrifture en roert daer af niet, dat sy besneden waren, en gy sult niet kunnen bewysen, of het Joodsche of Heydensche kinderen waren.

Kettermeester: Het waren al Joden die te Jerusalem waren, en daeromtrent in 't Joodsche Land.

Jaques: Lucas getuygt wel anders Act. 2. Dat binnen Jerusalem in het Joodsche land alle soorten van spraken waren, die onder de Hemel zyn.

Kettermeester: In 't niet een arm ding van u-lieden, dat gy aldus doolt in de schrifture? Seyt Paulus niet dat hy syn gemeynte gereynigt heeft, in het Bad des Waters?

Jaques: Paulus seyt: In 't Bad des waters door het woord. Wel, sult gy wel kinderen reynigen door het Woord? of alleenlyk door het Bad des waters? want sy konnen het woord niet geloven.

Kettermeester: So syn sy dan verdoemt, nademaal dat sy niet en geloven.

Jaques: En spreekt doch alsoo niet, want sy syn onnosel, en arm van geest, en soodanigen behoort dat Ryk der Hemelen toe.

Hij seyde, gelyk hy ook te voren geseyd hadde: Men moet se voor al reynigen door de Doop des waters, om tot de saligheyt te komen.

Jaques: Petrus de Apostel betuygt klaerlyk: Gelyk als de Arcke die Noë gemaekt hadde van de dood bewaerde, en van de gramschap Gods alle de genen die verlaten hadden het geselschap der bosen en der wereld, en waren daarin getreden, dat in sulker maniere het Doopsel ons is tot saligheyt: maer de Apostel en acht niet van eniger weerden dat Doopsel, 't welk wech neemt de onreynigheyt des vleeschens, 't en zy dat daer zy een goede getuygenis van een

goede consciëntie voor God, en ik gelove niet, dat de kinderkens hebben dat getuigenis van een goede consciëntie, nadeniaal sy niet en weten wat goed ofte quaed is. Op dese saek en antwoorde hy my niet, en sag my scherpelyk aan, en een weinig daerna seyde hy tot my:

't Is Calvinus die schrijft: Attestatie (dat is getuigenis) der goede consciëntie: sulke valse Propheten zyn 't die u-lieden verleyden, maer de waerachtige Text seyt alsoo In 1et.

Jaques: Ik en ben niet gevangen om de lering van Calvinus. En ik had hem menigmael dat hy my soude laten lesen in syn boeck, hoe dat het de Apostel doch schreef, te weten, in syn eigen Testament dat hy voor hem hadde, oft in synen Bybel in 't Latyn, dewelke was van een seer kleyn formaet, getranslateert en gedrukt by Robertus Stephanus te Parys: maer wat ik hem bad, hy en wilde my niet laten lesen, en ik seyde tot hem: Myn Here, gy behoort my niet te beletten dat woord te bewysen, nademael gy het wederspreekt.

En na noch meer andere woorden, seyde hy tot my:

Nadien dat gy niet en geloven en wilt aen de heylige Leer-aers, als St. Ambrosius en St. Augustinus (en noch een hoop andere Heyligen die hy my noemde) en aan de ordinantiën die de heylige Kerk ingeset heeft; ja wat wilt gy dan geloven? * Jaques: Ik gelove alleenlyk aan de ordinantie Christi, of bewyst my dat de Apostelen kleyne kinderkens gedoopt hebben, ende ik sal 't geloven. Hiermede wilde hy 't bewysen, met de huisgesinnen die gedoopt waren, dat daer wel mochten kleyne kinderen geweest syn, soo hy seyde. Ik antwoorde dat de Schrifture daer af niet en roerde, dat daer kinderkens geweest syn, maer bewyst seer wel, dat sulke huisgesinnen aenhoorden dat woord, en geloofden, gelyk als er geschreven staet van de Stokmeester, ook van Cornelius deu Hooftman, met alle de gene die van synen huise waren, dewelke ontsingen de Heyligen Geest, gelyk als de Apostelen, te weten, de genen die dat woord hoorden. En daerom, myn Here, gy soud my niet kunnen bewysen dat daer kleyne kinderen waren. Kettermeester: Ik wil daer niet vast op staen, om te seggen dat er waren, of dat er geen en waren, want dat is in twyfel, maer gy moet geloven, 't welk de Ouders en de heylige Leraers daer af geordineert hebben in de Kerk, en gebruykt tot nu toe. Jaques: Hebben de selve Leraers deze ordinantie ingeset met een goede meyning, of hebben sy die ingeset omdat het was een ordinantie Gods in de Schrift vervat? Kettermeester: Sy hebben gedaen na het Woord Gods met goede meyning. Jaques: Myn Heeren gy weet wel, hoe strengelyk dat het bevolen was aen 't volk van Israël, niet te doen enige dingen na haerlieder goetdunken, maar dat sy soud doen alleenlyk hetgene dat de Heere haer beval en ordineerde: Want Saul was verworpen van God, omdat hy niet gerechtelyck gedaen en hadde na het Woord des Heeren dat hem bevolen was, maer hadde gebruykt syn eygen goetdunken. En na veel meer andere woorden die wy 't samen hadden, soo ging hy van my wech, en seyde: Jaques, Ik bidde u dat gy u daarop doch wel beraed, want gy zyt in dwaling en verleyd. Jaques: Ik en ben niet in dwaling noch verleyd, ik ben wel beraden, nademael gy my niet bewysen komt uyt de Schrifture, dat het Doopsel der kleine kinderen een ordinantie Gods zy, en daerom gelove ik 't ook niet.

Kettermeester: Wat wilt gy dat ik u bewyse, nademael gy niet en geloof aen de heylige Leraars van de Catholyke Kerk, noch ook haer ordinantie. Jaques: Myn Heere daer staet geschreven: Alle planting, die myn hemelse Vader niet geplant en heeft, sal uytgeroeyt worden. En na noch veel meer andere woorden, soo is hy wech gegaen en seyde tot my: Adieu Jaques, beraed u doch wel, en bid God neerstelyk: Ik seyde ook adieu, en dat het wel myn hope was, de name des Heeren altyd aen te roepen tot myne hulpe.

d. Brieven van Reitse Aysesz, na zijn veroordeling,

in de gevangenis te Leeuwarden, geschreven (*).

1). Brief aan zynen Vader.

Lieve Vader, kond gy 't eens bekomen, so schryft my wat van u voornemen, of aenslag, waer gy begeert te women, en ook hoe dat het staet met uw tydlyke, en ook van myn Suster, en ook wat vermakinge, want dat verblyd my vele.

Voorts sult gy weten, dat er nu twee gevangens by my zyn, en het zyn twee oude Mannen, en wy kunnen wel redelyk over een komen, want sy hebben wel een maent by my geseten, en wy hebben wel wat van de weg des Heeren gesproken, en sy willen 't hare wel om een beter geven, en haer dunkt dat sy de Saligheyd alsoo wel van noden hebben als ik, en sy maken wel een goed opset, om niet meer de sonden te leven, maer haer te verandere in een nieuw leven, en tot de wedergeboorte te begeven, het welke my lief is te horeu, maer God kent de herten. Voorts soo late ik u weten, hoe dat 'et een reys geschied is op een avond-tyd, dat des Cornels Wyf voor de gevankenis gekomen is, als wy het eten ontfangen soudon: Soo heeft sy eerst gevraegt, hoe veel gevangens hier waren? Soo hebben sy 't haer geseyd. Toen vraegde sy wat de misdaden waren? Daarop heeft d'een hem ontschuldigt, alsoo vele als hy best konde. Daerna heeft sy my gevraegt, wat myn misdaed was? Ik heb geseyd, dat myn misdaed niet seer groot was, daer sy my om houden soudon. Voort soo hadde sy wel van my gehoord, en sy seyde, ik soude my laten onderwysen, van de genen die wyser waren dan ik. Ik seyde, ik woude my laten onderwysen, met het gene dat recht was. Sy seyde voort, dat de lieden seyden, dat ik niet geloofde aen de heyligen Geest, dat welke ik seer tegensprak, en seyde, dat ik daer veel van hield, en dat myn gelove daer op stond, en soude ik niet geloven aen den Vader, de Sone, en de heyligen Geest, soo en waer ik niet weerdig, dat ik leven soude. Toen seyde sy voort wat 'et dan was? De Casteleyns Sone seyde, dat ik niet geloofde aen de Misse. Toen worde sy quaet: en ik seyde, dat ik niet geloofde aen de insettinge der mensen, als te weten, de Kinder-doop, en haer Sacrament, dat den Heere gezegend daer niet in was, maer ik geloofde dat hy in de Throon des eeuwigen levens was. En sy worde quaed, en seyde, indien er geen Scherp-rechter en ware, soo woude sy my selver liever doden, aleer dat ik soude leven. En sy gaf de twee gevangens die by my zyn, seven stuyvers, en verbood haer, dat sy my daer niet van geven soudon, en waerschuwde haer, dat sy haer

niet verleyden souden laten van my. En is wech gegaen.
 Voort, lieve Vader, bestelt myn Wyf de Brief (die ik
 aen haer geschreven hebbe) metten eersten, en vermaent
 haer doch tot het goede, dat bidde ik u lieffelyk, en alle
 myne lieve Vrienden. Myn lieve oude Moeder vooral, en
 myn twee Sisters, met myn jonge Broeder, dat hy hem doch
 ook schicke, als hy wat beter tot syn verstand komt, en
 ook myn arme Kind, daer ik soo seer om bekommert
 ben voor syn arme ziele, dat 'et de Heere doch behagen
 mach. Maer ik hope, de Heere sal 't in syn Ryk halen, al
 eer dat het sonde doet. Ei, wandelt in de liefde. Voort,
 lieve Vader, soo begeerde ik wel een Testament, waer 't
 dat gy een bestellen kondet, want ik hebbe onze Broeders
 Testament seer lange gehad, en hy heeft het selfs van doen,
 en heeft het nu weder.
 Geschreven in myne banden, by my uwen lieven
 Sone, Reitse Aysesz.

2). Brief aan zijn Moeder.

Den genadige, eeuwigen, barmhertigen Vader, en de liefde Gods, en de vertrooster des
 heyligen Geests, wense ik u, myn lieve Moeder, tot een groete, en de Wader des vredes
 behoude de overhand in uw herte, Amen. Myn seer lieve en beminde hertgrondelyke Moeder,
 gy 2 Mach. 7 vs. 27. zyt die my negen maenden gedragen hebt in uw lichaem, Toh. 4 vs. 5. En
 my met grote smerte ter werelt gebracht hebt, ja ik hebbe de borsten uwes lichaems
 gedronken, en gy hebt Deut. 6 vs. 7. - - Ephes. 6 vs. 4. my gevoed en onderwesen in alle
 waarheyd. Gy hebt my Apoc. 18 vs. 4 gehouden van alle sondige geselschap: Ja gy hebt my
 poc. 18 vs. 4. gehouden van alle valse lere, ja gy hebt my gehouden van de Hoere van Babel.
 Ja gy hebt my gebracht in de Gemeente des levendige Gods. Gy hebt my bewaert van alle
 sonden, na u beste vermogen. Gy hebt my dus verre gebracht met des Heeren hulpe. Siet, myn
 seer beminde hertgrondelyke lieve Moeder, soo is myn bede en begeren aen u, dat gy u doch
 om my niet en beswaert en bedroeft, want ik hope dat gy my niet opgevoed hebt tot schande,
 maer tot prys en lof Gods, en syner gemeente. Na alle behoorlyke groetenisse, soo is myn
 begeerte, en bede aan u, dat gy my doch wilt vergeven en ten besten houden, of ik u in eniger
 manieren bedroeft mocht hebben, het mocht in myn jeugt geschied zyn, oft onwetend, dat is
 myn begeren aen u. Voort, myn hertgrondelyke lieve beminde Moeder, soo moet ik u een
 weynig schryven uyt grond myns herten, en uyt het binnenste myner ziele, hoewel dat gy 't
 weet en van God geleerd zyt, en dat gy myn lieve Moeder zyt, opdat in niemand van ons
 bevonden worde een erg herte des ongeloofs, en dat niemand verstrikt worde door bedrog der
 somden, en trede af van de levendige God, door enigen druk. Siet, lieve beminde Moeder, dat
 wy doch niet beswaert worden, of vertsaegt, al hebben sy u getast aen goed en bloed, en
 verschrikt u niet, maer hebt goeden moed, want de Heere is onsen Verlosser. Siet aen het
 lyden van Job, hoe dat de Heere hem help. En siet aen het eynde des Heeren, want de Heere
 en sal u en my niet verlaten, is 't dat wy op hem betrouwen, want de Heere heeft my geholpen
 te stryden, want ik hebbe nu wel twaelfmael voor haer geweest, de Heere is myn Hoofdman,
 hy en sal my niet verlaten, en ik begere hem niet te verlaten, om geen leven noch dood, want
 lieve en seer beminde Moeder, soo laten wy ons doch nu een weynig opmaken, en de Here
 van herten te voet vallen, want alle ons leven is om een sterven te doen, en als wy dan alle
 voor de Rechterstoel Christi sullen gepresenteert worden, hoe moeten wy dan geschikt zyn.
 Daerom myn hertgrondelyke lieve Moeder, die gelyken gelove met my ontfangen hebt: Soo

laet ons dan nu ons opschrander, en omgorden de lendenen onses gemoeds: En laet ons afleggen al wat ons drukt, de aenklevende sonden, en laet ons met verduldigheyd lopen in de stryd, die ons voorgelegd is, en sien op de Hertog des geloofs, op de Voleynder Jesus, soo sullen wy loon ontfangen Lieve beminde Moeder, al hebben sy aen u goed getast, en my aen myn leven, wat heeft 'et te beduyden. De Heere onsen God sal ons wel helpen, maer wy moeten op hem betrouwen. De werelt sal haer verblyden, maer wy sullen bedroeft worden: doch onse droefenis sal verandert worden in blydschap. Maer, lieve Moeder, wy moeten 't met lydsaemheyd verwachten. Al spreken sy ons (lieve Moeder) sy hebben de Heere onsen God voor ons gehad. * Daerom verwondert my niet, sy hebben my soo dikmael veroordeelt: ja dat ik hier het tydelyk vyer ontfangen sal, en hier namaels het eeuwige vyer: ja dat de duyvel in my is Ja sy seggen: Waer 't dat sy my niet van dese werelt en brachten, sy soudent 't voor God niet konnen verantwoorden, gelyk Douwe Ewouts z. En ik bekennen. Daerom, lieve en beminde Moeder, en verschrikt u doch niet, want sy weten niet beter: Maerlaet ons doch onse lesse waarnemen, want de Heere wil meer van ons hebben en eyschen, als van haer, daerom soo laet ons doch de straffinge en kastydinge waarnemen, met lydsaemheyd en met blydschap ontfangen, soo sullen wy loon ontfangen, want wie de Heere kastyd, die wil hy ontfangen. Maer is 't dat wy sonder straffinge zyn, soo zyn wy bastaerden en geen kinderen, gelyk sy alle deelachtig geworden zyn. Daerom, myn beminde Moeder, soo verblyde ik my uyt grond myns herten, dat de Heere onsen God my soo lief heeft gehad, dat hy my hier toe geroepen heeft, dat ik een slachtschaepken Christi mag bevonden worden. En ik hope door syn grote genade en barmhertigheyd, dat hy my sal bequaem maken, en sal my in syn Ryk ontfangen, soo hy de genen belooft heeft, die hem van herten zoeken. Siet, myn seer lieve en beminde Moeder, laet ons doch des Heeren straffinge niet kleyn achten, maer met lydsaemheyd ontfangen, soo sullen wy loon ontfangen: Ja hierna sal alle droefenis en alle tranen van onse ogen gewassen worden, Ja wy sullen op de berg van Zion staen, met alle Gods Heyligen. Siet, wat een grote vreugde is de genen bereyd, die God gehoorzaam zyn geweest. Daerom, lieve en seer beminde Moeder, soo laet ons onse kruyce op ons nemen, en hen van herten navolgen, als lieve kinderen, opdat wy uyt het boek des levens niet worden gedaen.

Lieve, wy moeten heylig en onstraffelyk voor hem zyn in alle onse wandeling: Onse woorden moeten met zout gemengt zyn, als Paulus seyd, opdat wy bestaen mogen voor den Almachtigen eeuwigen God. Voort, lieve beminde Moeder, soo gy alle liefde aen my bewesen hebt, is myn begeren aan u, dat gy doch myn lieve beminde Kind wilt beminnen, als gy my gedaen hebt, als ik hope dat gy doen sult, en dragen een moederlyck hert daerover.

Och, lieve Moeder, houd het my ten besten, dat ik hier hebbe geschreven, want het is uyt liefde geschied.

Weet 'et, lieve en seer beminde Ouders, hoe dat ik in de achtiende week myner gevankenis, voor de Bisschop geweest ben, en daer waren wel acht of negen personen verzamelt. Toen heeft de Bisschop d' eerste reden gedaen, hoe dat ik my begeven soude tot het H. Catholisch gelove, soo soude hy my weder op myn vrye voeten setten, met meer andere redenen, die hy sprak. Woude ik dat niet doen, soo wouden sy my afsnyden als een ketter en weder-spannige, en ongehoorzame, die tegens de ordinantie van de Roomse Kerk is. Ten laatsten heb ik myn mond open

gedaen, al seer blydelyk, en heb geseyd: Doet hetgene dat gy wilt, en dat gy voor God kond verantwoorden, want ik begere myn geloof niet te verlaten, om dood oft leven. Sy seyden, det ik my soude beraden oft verbeteren, want eeuwig is soo lange. Reytse: Om dat eeuwig soo lang is, daerom begeer ik toe te sien: waer eeuwig soo lang niet, soo woude ik in dese banden niet sitten. Ten laetsten hebben sy my alle artykelen op 't nieuw gevraegt, en ik heb se beleden. Toen hebben sy my het vonnis gelesen, maer ik verstonde 't niet wel, het was in latyn geschreven, het was: Dat sy my overgaven, als een ketter, die hem niet wilde laten onderwysen met de ordinantie van de heylige Kerke, en gaven my over in de handen der Rechters, met noch meer Schriften, die daer op liepen. Ten laetsten heb ik geseten met ondekten hoofde, en my verantwoord met vele redenen, en blydelyk gesproken, dat sy toe sien souden dat sy haer niet vergrepen aen my. De Bisschop seyde dat hy liever veertien dagen woude vasten tot water en brood, dan hy het oordeel over my gaf. Ten laetsten, als sy haer dingen gedaen hadden, zyn sy wech gegaen. Als sy wech waren, so is daer een Paep gebleven, die lasterde seer, en hadde veel te seggen, en woude een gehelen nacht met my disputeren, en ik hebbe niet gewilt, omdat sy my al overgegeven hadden, want hy was van hem selven gekomen. Toen gink hy wech, en ik moest weder in de gevangenis, nochtans ben ik onversaegt. De Here God heeft my dus verre gebracht, ik hope door syn grote genade, dat hy my wel voort helpen sal, want ik weet, dat hy de gene is, die my helpt, sonder hem vermach ik niet. Daerom looft de Heere altyd, en pryst hem van eeuwigheyd tot eeuwigheyd: en zyt de Heere bevolen, want hy is onsen Verlosser en Helper in alle onsen druk en nood.

By my Reitse Aysesz, de twintigste weke myner banden. -

3). Brief aan zijn Vrouw.

Genade, vrede, barmhertigheyd, liefde, en enigheyd van God onsen Hemelsen Vader, zy met u myn lieve en beminde Wyf, de Almachtigen God wil u en my bewaren, en brengen tot 'et eeuwig leven, Amen.

Siet, myn lieve en beminde Wyf, die ik voor God en syne Gemeynthe genomen hebbe, hoe dat ik seer om u beswaert en bedroeft ben, en bidde de Almachtigen God dag en nacht voor u, dat hy u wil bewaren in uw volstandig gelove, want als gy by my waert, trooste gy my met des Heeren Woort, waerin ik my seer verblyde, met onuytsprekelyke blydschap, en love de Almachtigen eeuwig God voor uw gelove.

Siet, myn lieve en beminde Huysvrouw, weest om my niet beswaert, maer troost u in de Here, want de Heere is myn hulper, en die vertroost my. Ik weet somwylen nauwelijks dat ik gevangen ben, als ik denke op de beloften, die God ons belooft heeft, en danke God dat hy my daer toe verkoren heeft. Is 't dat wy volstandig blyven tot de eynde, so is ons de Kroon des

levens bygeleyt, soo sullen wy met witte klederen gekleedt worden, en sullen op de Berg van Zion staen, met alle uyt verkoren Gods heyligen, en singen dat goede nieuwe Lied. Och, myn lieve beminde Wyf, ik konde u om geen goederen des we1 elts verlaeten; maer Christus seyt: Wie niet verlaet vader Lucas 14 vs. 26. En moeder, suster en broeder, huys en hof, wyf en kind, en syn eygen leven, die is myns niet weerdig. Siet, myn lieve beminde Wyf, wy hebben malkandere twee jaren gehad, en hebben malkandere seer bemind, al mocht ik de dood voor u sterven, ik soude menen, het soude my niet te swaer syn. Myn lieve Wyf, al ben ik hier gevangen, het 1 Petr. 4 vs. 16. sal u niet zyn tot onere, maar tot prys Gods. Ik ben seer beswaert om u en myn lieve Kind. Och, woude onse lieven Heere dat in syn Ryk halen, het soude my een soo grote blydschap wesen, en is dat niet, dat het in Godes vrese mach opwassen. Myn lieve Wyf, en weest om my niet beswaert, maer troost u in de Heere. De Almachtigen God wil u en my bewaren, en dat wy hier mamaels mogen verschynen in het eeuwige leven. De Heere wil u en 2 Cor. 13 vs. 11. my bewaren, en bekrachtigen tot het eeuwige leven, Amen.

By my uwen lieven Man, Reitse Aysesz.

Sap. 5 vs. 17.

4). Nog een brief aan zijn Vrouw.

Genade, vrede, barmhertigheyd, cenigheyd en liefde, 1 Cor. 1 vs. 8. zy met u myn lieve Huysvrouw en Suster in de Here, de almachtigen God wil u vertroosten in uwe ellende en druk, die gy om my hebt.

Siet, myn seer lieve en beminde Wyf, en Suster in de Here, die ik voor God en syne Gemeynthe genomen hebbe, de eeuwige, almachtige Godt wil u vertroosten in uwen druk en ellende, die gy over my draeght.

Siet, myn Beminde, al sullen wy hier al wat lyden, want in de werelt sullen wy hier wat druk hebben, maar Job 16 vs. 33. onse druk sal verandert worden in blydschap: Laat ons daerom vast by des Heeren Woord blyven, ende en wykt Hebr. 10 vs. 38. ter rechter noch ter slincker zyden. Och lieve en secr beminde Wyf, ik ben soo seer om u beswaert, en bekommert, en bidde de almachtigen God voor u dag en nacht, Matth. 10 vs. 22. Dat hy u bewaren wil, en dat gy volstandig tot de eynde meugt blyven: Wie volstandig blyft, die sal salig wesen.

Myn lieve beminde Wyf en Suster, als gy by my waert, trooste gy my met des Heeren Woord, (dat des Casteleyns wyf seyde, dat en konde ik niet doen) en seyde dat ik by des Heeren Woord blyven soude. Waerin ik my seer verblyde, en dancke de eeuwigen God voor uw sterk gelove. En ik bidde de Heere die dat goede werk in u begonnen heeft, dat hy dat in u wil bewaren tot de eynde toe, dat gy uw zielen saligheid daar af moget brengen. Myn Beminde, hebt goeden moed, en zyt vroom in de Here, soo mogen wy metten Propheet wel seggen: O Israël: hoe salig syn wy, dat God ons syn Woord geopenbaert heeft, wat dank sullen wy de Heere wedergeven, voor het goed dat hy aen ons bewesen heeft, want hy is om onsent wille arm geworden, opdat wy door syn armoede ryck soudent worden. Daerom myn lieve en beminde Wyf, is 't dat wy mede lyden, soo sullen wy ook mede verblyden; is 't dat wy mede sterven, soo sullen wy mede regeren. Och, Beminde, hebt goeden moed, en blyft vast by des Heeren Woord, en zyt vast geworteld in hem. Gelyk Jacob de Engel aangreep, en worstelde de gehelen nacht met hem, totten dageraet. De Engelseyde: Laet my gaen. Jacob seyde: Ik en late u niet gaen, tot dat gy my gezegent hebt.

Daerom soo laet ons Godts na-volgers wesen, als lieve Kinderen in de liefde. Och! myn beminde Wyf, ik drage sulken sorge voor u, en ben soo seer om u beswaert. Och lief! ik bidde u uit dat binnenste mynder zielen, dat gy de Heere uwen God de dagen uwes levens niet verlaten wilt. Och Lieve! ik ben om myn lieve Kint soo seer beswaert en bedroeft, dat ik niet en weet waer dat ik henen sal: en ik bidde de eeuwigen Almachtigen God nacht en dag daer over. Och! myn lieve en beminde, hebt goeden moed en troost u in de Here, ende en weest om my niet beswaert, de Heere is myn helper. Myn Beminde, of het onsen lieven Heer beliefde, dat wy niet weder by de andere quamen, dat wy hier namaels mogen by malkandere komen in het eeuwige leven. De Here wil u en my daartoe helpen, en bewaren, dat wy mogen salig worden. Geschreven by my Reitse Aysesz, uwen beminden Man en Broeder in de Heere.

BIJLAGE IV.

Proeve uit het Protocol van Leeuwarden, zijnde het begin der rede van de Doopsgezinden Leraar Pieter van Ceulen (*).

Alhoewel RUARDus gisteren ende eergisteren ons met vele partydige woorden ende namen voor de menichte heeft uitgestreken, als van de oprechte Lere zo verscheyden te zyn als de Hemel van der Aerde, accorderende als noch wel met zyn lasterschryven, meynende ons daarmede voor alle man af te beelden als Godloose, verkeerde ende ongerechtige Mensen, maer Godt die in der eeuwicheyt leeft, welcx viervlammende ooghe herte ende nieren kendt ende ondersoeckt alle onse gedachten, die en is het niet verborghen, dat wy synes verkeerden lasters onschuldich zyn; doch moeten wy dat met verduldicheyt lyden, volghende het exempel Christi ende syner Apostelen, die in haren tydt van de Schriftgheleerden ende Wvsen deser Werelt veracht, ghelastert ende vervolcht zyn geworden, welcken nydige aert noch niet en is uitgeroyt, maar openbaert hem noch daghelycx by syn genoten. Hopende ende vertrouwende dan noch aen de genadige Godt, dat het door dese tsamensprekinghe sich anders openbaren sal, door de getuyghenisse der Heyligher Schrifturen, dat wy de waerachtige Lere Jesu Christi, ende dat rechte ghebruyck ende ordinantie synder Apostelen door syn ghenade in onse Ghemeynte recht leren, daer door de toehoorders des Godlicken Woorts in hare consciencie gheslaghen, haer voorleden soudon bewenen, oprechte boete doen, ende door het ghelove ende ghehoorzaemheyt de Heere Christum navolgen in syner wedergheboorte, zonder welcke niemant Godts Rycke sien sal, noch weynigher daer in comen. Soo dancken wy de almachtigen God ende Vader onses Heeren Jesu Christi, die door syn Godlycke toevoeginghe onse loflyke Overicheydt, de Edele, Erntfeste onse Heeren de ghedeputeerde Staten van Vriesland, midtsgaders oock

(*) Actio V, van de 18 Aug. 1596, bl. 14 enz.

onse Eerbare Heeren de Magistraet van Leeuwarden, hare herten tot sulcken bespreck beweecht heeft, daer door de verdructe waarheyt eenmael recht voor de oren der toehoorders mach gheopenbaert worden; of sy dan noch als de sekten der Nazarenen van de groot sprekende ende groot geachte niet aengenomen dan wedersproken wordt, dat sal dan die niet schaden die met eenvoudigher herten Godts woort beminnen en de hare godloose ende boose leven ende wandel verlaten. Comende dan tot RUARDI langdurende reden, dewelcke ons niet aengaet; dan soo hem onbeleeftheyt, soo hy seyt, tot JoANNES GAUKES huys ende oock tot Cornium wedervaren zoude zyn, dat ons niet lief en is, want Paulus tot de Philipp. int 4 Cap. int 5 vers zeght, laet u beleeftheyt allen mensen kennelyck worden. Daerom en willen wy zulcx niet verdedighen, ghelyck oock de handelinghe gheschiet zynde tussen RUARDUM en IsBRANDT BRouWER, op het Collegie der Heeren, daeruit de Actie in de Protocol medebrenght. Comende dan tot syn clachten aan de Overicheyt, dat hy tot Cornium in de versamelinghe uitghekeert is, mocht men niet vraghen, wat oorsake hen daertoe moveerde, in de vergaderinge te comen, daar hy niet beroepen was? Even als of hy zeggen wilde, dat hy de schapen uit der wolven kaken verlossen wilde. Ey Lieve, waeromme en verlost hy dan niet de Dronckaerts, Hoveerdige, Gierige, Wraeckgierighe ende die gantsch na de vlese leven uit des duyvels kaken? Wat vruchten siet men meer, des wandels aangaende, als voormaals by de Papisten, die noch in hare kledinghe, handel ende wandel, woort ende beloften, meerder licht in haer onverstant van haer gaven (dat grotelicx voor God te beclagen is), dan die sich groter gaven beroemen? Wat is doch de cracht des Evangeliums; is het niet tselve, dat Joannes de volcke in de woestyne leerde, oprechte vruchten der boeten te doen? Ghelyck staet Matth. int 3 Capittel int 7 vers, ende Luc. 3 int 17 vers. Dit zelfde accordeert immers met de woorden Christi, Marci 1 int 15 vers, segghende: de tyt is vervult, dat Rycke Godts is naby gecomen, mercket, betert u, ende ghelooft de Evangelio. Off nu wel Christi ende Joannis Leringe geen Conincryken en de Landen oft Steden hebben ghereformeert, so heeft dan noch dat gepredickte Evangelium de armen Publicanen en de openbare Sondaren ende niet de Pharizeen ende Schriftgheleerden hare herten door de Leringhe Christi vernieuwt, gemorselt ende ghebroken, nae des Prophetes woorden, Esaie in 61, 1, Luc. 4, 18, derwelcker herten Christus vermaect ende verbonden heeft. Want waer d'oprechte Lere Christi ghepredict wordt, daer wort dat herte vermorwet, het leven ghebetert; ende een recht

waerachtich Predicant bekend, ghelyck Jerem. 23, 29 staet: Is myn vvoort niet als een Vuer, seyt de Here, gelyc een Hamer, die de steenrotsen in stukken slaet. – (VAN CEULEN vervolgt deze bewijsvoering met Jesaïa 55 vs. 10 en de gelijkenis van de zaaijer; spreekt dan over het ongevoegzame van kennis en geleerdheid op zich zelve, naar aanleiding van Jerem. 15, vs. 19, 1 Corinth. 16 en Matth. 11, vs. 26, en past dit op de Leraars toe. Hij keurt de wraakzucht in AGRonius af; vermeldt, hoe de Doopsgezinden reeds genoeg vervolging hebben ondergaan, totdat dezelve door de Pacificatie van Gent, door wILLEM van Oranje vooral en door de Staten van onderscheidene Gewesten, oock door die van Friesland werd gestuit, en verheugt zich dankbaar in het genot der tegenwoordige vrijheid. Vervolgens gaat hij de aanleiding van dit Dispuut meer in het bijzonder na, terwijl hij zich tegen verkeerde oordeelvellingen verdedigt, alsof hij dit Dispuut gezocht had en nu hetzelfde, door aanmerkingen op de wijze en de vorm, trachtte te rekken. Sommige bepalingen komen hem, voor zich, zo ongunstig voor, dat hij het gehele gesprek zou laten varen, ware het niet, dat hij der Overheid onderdanig wilde zijn. En hiermede komt hij tot de eerste beschuldiging van AcRonrus, dat de Doopsgezinden met onwaarheid een groot deel der Heilige Schrift verwerpen.)

anwijzing van het ontstaan der Doopsgezinde Gemeenten in Friesland, volgens vermoedelijke tijdsorde.

Tussen 1537 en 1550: * Het Bildt, Bolsward, * Dockum, Franeker, Harlingen, Kromwal (Hennaard), Leeuwarden, Oldeboorn, Terhorne. Dus negen gemeenten. Vóór of tussen 1550 en 1580: Ameland, * Anjum, Balk, Berlikum, * Boxum, * Broek, * Ee, * Ferwerd, Grouw, S Hallum, Hindelopen, Holwerd, * Ipecolsga, * Kollum, Makkum, * Marrum, * Menaldum, Molkwerum, * St. Nicolaasga, S Pingjum, * Sandfirde, * Sloten, Sneek, Stavoren, Warga, * Wirdum, Witmarssum, Workum, IJlst. Dus negen-en-twintig Gemeenten. Vóór of tussen 1580 en 1600: Akkrum, Damwoude, Drachten, * Hyum, Irnsum, de Joure, Gorredijk, * Koudum, S Lippenhuizen, S Poppingawier, * Stiens, Surhuisterveen, Warns, * Ureterp. Dus veertien Gemeenten. Vóór of tussen 1600 en 1620: Baard, * Bakhuizen, * Blessum, S Blija, Kollumerzwaag, * Legemeer, * Mildam, Tjalleberd, * Tjummarum, Veenwouden (of wel Veenwoudsterwal), S Witveen, Woudsend. Dus twaalf gemeenten. Vóór of tussen 1620 en 1640: * St. Anna Parochie, * Arum, * Buitenpost, Heerenveen, de Knijpe, Oudebildtzijs, Rottevalle, S Wischbuurt. Dus acht Gemeenten. Trekken wij deze bij elkander, dan zien wij, dat de Doopsgezinden op twee-en-zeventig plaatsen in Friesland Gemeenten, of althans gemeentelijke Verenigingen hebben gehad, ofschoon niet alle te zelfden tijde. De Schetskaart der provincie Friesland, welke wij hier, ter bevordering van een duidelijk overzicht, bijgevoegd hebben, toont de verspreide ligging dier plaatsen aan. De zeven-entwintig Gemeenten, welke hierboven en op de kaart met * getekend staan, zijn geheel verdwenen. Van de zeven, boven met S en op de kaart met 5 gemerkt, bestaan nog wel de namen, maar niet afzonderlijk, daar dezelve met andere naburige Gemeenten gecombineerd zijn, gelijk bekend is.

- -

BLIJLLAGE VI.

Stukken afkomstig van de Oude-Vlamingen.

A. Reglement omtrent de kleding, huissieraden enz., ontworpen te Loppersum, de 10 April 1659 (*).

1) Dat een Christen behoort geen carmosyn laken of verwen te dragen of oock van dat gladde vyfschagt tot kledinge. 2) Dat de olderen hare kinderen niet behoren toe te staen om te dragen dat de olderen niet betaemt. 3) Dat Christen geen schoenen mogen dragen met hoge hacken of met wit garen of geset of gemest, noch oock geen twee riemen op de schoenen, oock geen spiegaten. 4) Dat men oock geen kledinge na de nye moede en nye wyse oft werelts vindinge behoort te dragen maer de nedrygen gelyck: Rom. 12, 2. 5) Dat oock de rocken boven soo briet of so styf niet behoorden gereit te wesen, noch met corden onder om beset, noch gestyfde lyfstucken de met balymen doorgetogen syn, oft oock gladde schorties te dragen, en mouwen met cromme ellebogen, na de moede gemaect. 6) Dat een Christen behoort geen stryckisers of gleysteen op de cragen of hemden te gebruicken. 7) Geen haer met snoeren te winden of met vlechten te versyren, vrongen of ooriseren onder de huyven te dragen. 8) Dat een Christen behoort van 't kleinste linnen niet te gebruicken ant lichaem of huyshoudinge of oock enige pronckussens dé daegs op de bedden en smachts op de tafel of kiste leggen noch met enige versyringe in de kussentecken of costelycke spretes of deeckens op de bedden, dat toe versyringe dient.

(*) Volgens geground vermoeden van de Heer J. D. HESSLINK is deze Copie een uittreksel van een groter stuk, daar het niet behoorlijk gesloten wordt, noch enige ondertekening draagt.

9) Een Christen behoort geen schilderinge of costelycke verwen in of an de husen te laten maken tot versyringe. 10) Geen witte geschulpte of bonte schottelen an de want of opt schappen te setten. 11) Een Christen behoort geen sulveren koppen, beeckers of lepels te

gebruycken of oock meshechten en vingerhoeden. 12) Een Christen behoort geen dopies goet kostelyck gewrocht tot tafelgoet of anders te gebruycken. 13) Geen blancke stangen an de tomen of stappen an de salen en sporen an de voeten te gebruycken, om daer mede te ryden de werelt gelyck, of oock slingertugch an de peerden gebruycken. 14) Een Christen behoort geen overdaat te gebruycken aan de beslagen wagens of ledders, mede na thoogste gemaect of met tweederley verve gevarft of bont gemaect. 15) Dat oock niemant behoort hoger te copen als hy moet heeft te betalen of hy behoort eerst goede raet daer toe te neemen, en een jegelyck hoort op syn tyt te betalen na de beloften of hy behoort dat tot vernoeginge weder te lossen. 16) Geen Christen behoort lanck haer te dragen op syn hooft, of de baert te laten ofsnyden of scHeeren, na warrelts wyse. 17) Dat men oock geen beelden of gelyckenissen behoort te hebben in de glasen offin of an de huysen. 18) Dat oock de spiegelen an de wanden soo niet ten toon behoorden te hangen. 19) Een Christen behoort geen heertiseren te gebruycken met beelden voorgeset. 20) Een Christen behoort geen bonte sloer in de delen te leggen noch met witte of bonte estrick in de schoorzteen of an de want te setten, tot lust vant oog.

~~~~~

B. *Voorbeeld van Attestatie.*

Blyft vroom en hout u recht, want sulcken salt ten laetsten wel gaen Psalm 37. Dat wensen wy onderschreven onse L: Broederen en Dienaren der Gemeinte Godts tot Deventer die een gelyck gelove met ons verkregen hebben 2 Petr. 1 - als ons selven van de Heere –

Naar wensinghe alles goets van de Heere soo dient onse schryven an die L: Vrienden bovengenaemt hoe dat alhyr een tyt langh gewoont heeft onder ous een broeder genaemt – ende nu by ul: syn woonplaats heeft ende heeft door schryven an ons versocht een getuychnisse te hebben van syn broederschap dewyl syn gelegentheyte sodanich nu is om by ul: te wonen - soo ist dat wy sulcks onse broederen hebben bekent gemaect en ondersocht of iemand ware die sulcks met waerheyt hadde te beletten en hebben niemant bevonden maer houden hem voor onse L: Broeder en begeren dat ul: hem daer voor oock mochten annemen en die handt der liefden reycken en mede als een lit des lichaems syn voedinge uyt het lichaam laten toecomen Rom. 12 en dienen alsoo elck andere een jegelyck met die gave die sy ontvangen heeft als die goede huyshouders der menichvuldige genade Godts 1 Pet. 4 – Hyrmede willen wy ul: de Heere ent' rycke woort syner genade bevolen hebben Actor. 20 en syt van ons onw gegroet met die vrede des Heeren Joh, 14 en 20 – Aldus gedaen van wegen de gemeynte Godts van de 12 Meert 1656 – C.-J.- UL. S. Br. onw H.- B.- UL. S. Br. onw (*).

~~~~~

C. Getuigschrift (beschijs) voor een jongeling, die een meisje uit een
andere Gemeente ten huwelyk vraagt.

De vrede Gods welke alle verstant te boven gaat bewaare uwe harten en sinnen in Christo Jesu Philipp. 4 en wat ul. meerder nodig is tot een heylic leven en Godlyken wandel 2 Pet. 1 dat wensen wy ondergeschreven onse Lieve Broeders en Dienaren der Gemeente Godts tot Groningen in der swackheit voor een Christelyke groete uit genaeden als ons selven van de Heere Amen –

Naa dese kleine nochtans welmenende groete en goede wens onses harten soo sy de lieve vrinden boven benoemt door desen kenlyck dat één van onse broederen met naeme -- van voornemen was om in ul. Gemeente een suster tot een hulpe of huisvrouw te laeten ansoeken met naeme — soo is sulcks by onse Dienaerschap ondersogt en niemant bevonden die hem sulks hadde te beletten maer holden

(*) De letters UL. S. Br. onw zijn de verkorting van de woorden: ulieder Swacke Broeder onweerdich.

hem voor onse lieve broeder, Versoeken derhalven van de vrinden dat sy hem de behulpelyke hant der liefde mochten reynen waar in hy ul: dienst in dese saeke van noden mochte hebben, wy willen geerne ul. schuldenaers verblyven kortende onse slegte schryven, hopen de lieve vrinden sullen de sin of meninge hieruit verstaen en duiden het naa de aert der liefden 1 Kor. 18 – en zyt noch van ons onweerdich gegroet met de vrede des Heeren Joh. 14 en 20 – Aldus gedaen wegens de Dienaerschap der Gemeente Godts te – en in der swackheit van harent wegen ondertekent de 30 Juny 1719 – J.- J.- U L S B O W – P.- H.- U L S B O W

Brief van Claas Huyberts, geschreven in 1666.

(EH set adres luidt: aan Job Jansen, Zijlmaker tot Harlingen.) 't Waerde broeders volgens het besluit van de 1 martij hebben wy gisteren de gesonden schriften gesven, en befonden dat van onse Gemeenten der broederen getal was 2885 der Waterlandere 882 Jan Jacobs 643 de Waterlanders hebben uke Walles 245 tot uwen 126 de Tuiskens (Twiskens) 137 tot franequer 53 de contra huyskopers 39 aengegeven de huyskopers 15 Eebe Wytses 10

4856 als voor yder broeder 103 gl. gestelt wordt comt het ruim om, en noch ruimer als de weduwen mede doen, doch vele van onze grooste gemeenten daer 40. 70. 90. broederen syn, brengen clachten voor gelt aen, des Ick nodich achte de oudsten maendach toekomende hier tot 9 uren te comen, gelyk Ick aen dye alle geschreven hebbe, door dyen sy meerder kennis van de Gemeenten hebben als Ick, en dat donderdach de 29 marty tot 9 uren de Gemeenten boden hyer noch eens komen, om volgens voorgaende besluit de middelen uyt te vinden waardoor men endelyck het gelt daer na gewacht word en voor de een helft gereed moet syn te bestellen, verstae oock dat wy weder voor de Staten sullen geeist worden, des Ick Job Jansen maendach nevens de andere Outsten verwachte om met haer wyders de sack over te leggen dye my alleen te swaer valt, Ick oock int bewerken tot noch toe dikwyls moede ben geweest, waertoe my ver

latende wense u. 1. God tot een helper, als my selven. Leuwaerden 23 marty 1666.

Laet het aen Pingjum mede Claas Huyberts. toe gesonden worden van wie 1666 (*) Ick gehoort hebbe datse haer selven te moed syn geweest int uyt senden der armen.

(*) Hier staan drie niet leesbare letters, die waarschijnlijk zullen betekenen: w: s. b: namelijk: uw zwakke broeder, gelijk de oude Doopsgezinden meermalen ondertekenden.

BIJLAGE VIII.

*Placaten tegen de Socinianen, Kwakers en Dompelaars,
van 1662 en 1678.*

A. Extract uit het Resolutie Boek der Edele Mogende Mogende Heeren Staten van Friesland.

In deliberatie gelegd zynde 't negende Poinct, waarover deze ordinaris Landsdag door de Heeren Gedeputeerden is verschreven, ende daarby serieuselyk geëxamineert zynde de Remonstrantie Deputatorum Synodi Leovardianae: Is goed gevonden ende geresolveert, gelyk goed gevonden ende geresolveert wordt by dezen, de Heeren Gedeputeerden, boven gemeld, te ordonneren, omme de Placcaten, tegens het inkomen der Socinianen in deze Provincie, ende het drukken van derzelver Boeken, voor dezen geëmaneert wederom me te vernieuwen,

met ampliatio van een streng Gebodt tegens het inkomens der Quaekers ende Dompelaars in deze Landen; op poene, dat dezelve Socinianen, Quaekers ofte Dompelaars tegens voors z. Placcaat in deze Landen inkomende, vyf Jaaren in 't Landschaps Tucht- en de Werkhuis zullen worden gebracht, omme aldaar met haar eigen handenwerk haar kost en de onderhoud te verdienen. Om welke personen beter te ontdekken, Wy alle Predikanten dezer Lande authoriseren, om zodanige perzonen, op dewelke suspicie valt, dat met de Sociniaanse, Quaekers ofte Dompelaars dwalingen besmet zyn, voor de Officier ofte de Magistraat te mogen examineren, ende de persoon bevonden zynde een Sociniaan, Quaeker ofte Dompelaar te wezen; zo ordonneren Wy alle Officieren ende Magistraten, ten platten Lande ende in de Steden, om de facto zodanigen persoon in het Tuchthuis over te zenden, ten einde voors z.; stellende tot een praemium, voor alle die gene, die zodanig een persoon in dezen Lande kan aanwyzen, ende door de Predikant ter plaatse voor de Officier daar over convinceren ende betuigen, vyf ende twintig golden Friese Ryders; Daar toe de Heeren Gedeputeerden geordonneert worden terstond ordonnantie te passeren na behoren. Aldus geresolveert op 't Landschapshuis de 20 February 1662. Accordeert met voors z. Resolutie-Boek. In kennisse van my.

J. v. SMINIA.

B. Placcaat tegen het inkomen der Socinianen, Quaekers en de Dompelaars, alsmede het drukken van zodanige Kettersche Boeken.

w- HENDRIK CASIMYR, by der gratie Godes Vorst toe Nassauw, Grave toe Catzenellebogen, Wyanden, Dietz en Spiegelberg, Heere tot Bylstein. Baron toe Liesvelt, Erf Stadhouder en Capitain Generaal van Friesland: Mitsgaders De Gedeputeerde Staten van dezelve Provincie, allen de genen, die dezen zullen zien, of horen lezen: Salut: Alhoewel alle Christelyke Overheden ende Regenten hare regeringe zo behoren aan te stellen, dat alles, wat daar in geschiedt, zy tot Ere en Heerlykheid van de hoge Majesteit Godes; zo moeten zy nochtans voor eerst ende voor alle dingen, zoveel in haar is, weren, dat zyn Allerheiligste Naame niet immediatelyk, enige laster werde aangedaan. Ende nademaal de Duivel gesworen vyand van Godes Kerke, dagelijks nieuwe dwaalinge zoekt te strooyen, waartoe hy is gebruikene allerlei Dwaalgeesten, als daar zyn de Socinianen, Quaekers ende Dompelaars, zoekende Godts Volk te verleiden, door ydele fantasien, ende de zelve onder andere af te trekken van de gehoorzaamheit haares wettelyken. Overigheits, het welke t enemaal is tegens Godts wille ende gebodt: Ende daarom zodanige personen by Resolutie van de Ed. Mog. Heeren Staten, ende onze Placcaten, besonderlyk, die van de 23 Maart 1662, op hoge straffe geinterdiceert ende verboden zyn, alhier in de Provincie te komen, ende hun op te houden;. Ende Wy dies niet tegenstaande, zekerlyk bericht worden, dat vele Socinianen ende andere Dwaalgeesten dagelijks alhier in de Provincie komen, en onder de Doops-gezinde haar vermengen, om veilig, ende zonder verstooringe haare Godts-lasterlyke gevoelen over al te komen zaaijen, ende bedektelyk voort-planten onder de eenvoudige Ingezetenen dezer Provincie, ja zelfs met het uitgeven en divulgeren van Boeken openbaar te maken, tot grote ergernisse en ontrustinge van vele vrome gemoederen, tot onteringe ende verlocheninge van de Heylige Aanbiddelyke Goddelyke Drie-eenheid: zo is 't; Wy zulks ter herten nemende op de ernstige klachten, aan Ons gedaan, goedgevonden hebben te vernieuwen ende renoveren Onze Resolutien ende Placcaten, in 't bezonder die van de 23 Maart 1662, daar tegens genomen en geëmaneert, gelyk Wy doen by dezen; overzulks als noch wel ernstelyk interdicieren ende verbieden, dat geen Socinianen, Quaekers of Dompelaars haar zullen verstouten binnen deze Onze Provincie te komen, by poene, dat dezelve, als zy gevonden worden, in 't Landschaps Tucht- ende Werk- huis zullen worden gebracht, om aldaar met haar eigen handen-werk vyf jaren lang haar kostende onderhoud te verdienen. Om welke personen dan dies te beter te ontdekken, Wy alle Predikanten dezer Lande authoriseren, alzodanige, op

de welke suspicie valt, dat met de Sociniaanse, Quaekers ofte Dompelaars dwalingen besmet zyn, voor de Officier ofte de Magistraat ter plaatze te mogen examineren, ende de persoon bevonden zynde een Sociniaan, Quaeker ofte Dompelaar te zyn, zo ordonneren Wy alle Officieren en Magistraten ten platten Lande ende in de steden, om de facto zodanige persoon in het Tuchthuis over te zenden, ten einde voorschreeven; stellende tot een praemium voor alle degene, die zodanig een persoon in dezen Lande kan aanwyzen, ende door de Predikant ter plaatze voor de Officier daar over convinceren ende betuigen, vyf-ende-twintig goudene Friese Ryders. Wy verbieden ook het drukken van Sociniaanse en de andere Kettersche, zo mede van alle lasterlyke diffamatoire ende seditieuse Boeken, hoe die ook genaamt mogen wezen, ofte namaals genaamt mogen worden, belasten diesvolgens gans serieuselyken alle Boekdruckers ende Boekverkopers in deze Onze Provincie, geen diergelyke onbehoorlyke schandeleuse en oproerige Boeken, Liedekens ende geschriften te drukken, doen drukken, ofte elders gedrukt, alhier in te voeren, om te veilen ofte verkopen ende dezelve hebbende in te trekken, op de verbeurte van de Boeken, zullende de Contraventeurs daar te boven te boeten, ende betalen vyf. tig gouden Friese Ryders ende daar af de respective derde parten gedistribueerd worden tot profyt van de Officiers, Armen en Aanbrengers. - Ende ten einde niemant van dezen Onzen Placcaat enige ignorantie hebbe te pretenderen, ook te beter in trein gebracht ende nagekomen moge worden, zo ordonneren Wy voorts alle Grietsluiden ende Magistraten ten platten lande ende in de Steden, om dezen alomme te doen publiceren en affigieren op de gewonelyke plaatsen, maar ook te procederen ende doen procederen tegens de Overtreders van die tot innige van de poene in dezen gestatueert, zonder enige dissimulatie ende delay. Gegeeven binnen Leeuwarden op 't Collegie, dezen 20 Augusty 1687. A. ADIUS, Wt. Ter ordonnantie der Heeren Gedeputeerde Staten voors z.

H. VAN WYCKEL.

BIJLAGE IX.

Bediening van Doop en Avondmaal bij de Ukowallisten, gelijk J. c. JEHRING de 16 September 1716 dezelve te Worden heeft bijgewoond en opgetekend (*).

Eerst zongen zij een lied uit hun gezangboek, dat ik in het voorbericht heb aangehaald (+), en hielden alle daarbij de hoed op het hoofd, nadat zij hetzelfde slechts voor een ogenblik bij hun komst in de vergadering ontbloot hadden. Na het einde van het lied namen zij echter alle de hoed af, zaten enigen tijd in stilte bij elkander, knielden toen en zuchtten tot God. Toen zij nu dit gebed verricht hadden, begon de Leraar uit Groningerland, die tot het bedienen van Doop en Avondmaal verzocht was, te prediken, en als hij een' tijdlang een soort van voorafsprak gehouden had, vielen zij weder op de knieën, om te bidden. Daarop hield hij een zeer lange predicatie, waarin hij hun gehele geloofs-belijdenis uitvoerig doorliep, ongetwijfeld, omdat daarop de Doop zou worden bediend. Eindelijk voegde hij er bij, dat aan de Dopelingen de vijf volgende vragen zouden voorgesteld worden: 1) Of zij berouw hadden over hare zonden? 2) Of zij steeds bij hare Gemeente dachten te blijven en daar voor uit te komen? 3) Of zij geloofden, dat Jezus Christus Gods zoon is? 4) Of zij zich aan God en de Gemeente wilden overgeven, om God te dienen in heiligheid en gerechtigheid? 5) Of zij hierop de Waterdoop wensten te ontvangen? Nadat deze rede geëindigd was, stonden de Dopelingen op, en de Leraar, die eveneens van zijn stoel opstond, plaatste zich

(*) Uit het Hoog-Duits vertaald. Men vindt het oorspronkelijke in zijn Zugabe tot c. vAN GENT, seite 242, etc.

(f) JEHRING bedoelt hier zeker het door hem op bl. 73 aangehaalde stuk: Weelderhande Schriftuurlijke Liedekens, gemaakt uyt het Oude ende Nieuwe Testament , Groningen, 1700, 8vo.

voor haar, vermaande haar, dat zij oprecht berouw over hare zonden moesten gevoelen en stelde haar de beide eerste vragen voor, iedere Dopeling bij elke vraag met deze woorden aansprekende: "wat zegt gij daarvan? " Waarop zij antwoordden: "ja." De Dopelingen knielden hierop neder, en de Leraar vermaande haar verder, dat zij God om vergeving van zonden hartelijk moesten aanroepen. Vervolgens stelde hij haar de drie overige vragen voor, waarop iedere Dopeling weer ja antwoordde. Derhalve deed hij nu een vermaning aan de Gemeente, dat zij God vurig voor de Dopelingen moest bidden, waarop alle neerknielden en tot God zuchtten. Toen dit gebed geëindigd was, vroeg hij aan de gehele Gemeente: "of er ook iemand was, die tegen de aanstaanden Doop iets in te brengen had? " En daar de gehele Gemeente stil zweeg, antwoordde de Norder Vermaner, dat men uit dit stilzwijgen der Gemeente niets anders afleiden kon, dan dat zij in dezen Doop toestemde. Derhalve werd aan de naast zittende vrouwen gezegd, dat zij de Dopelingen het hoofd mochten ontbloten: want alle drie waren vrouwen.

Toen nam de Leraar uit Groningerland **een bekken vol water, met deze woorden: "dit zij bevorderlijk ter ere Gods," knielde mede voor de Dopelingen neder en doopte ze met deze woorden** (*): "Op de belijdenis uwer zonden en van uw geloof, dat gij gelooft en belijdt Jezus, als de geliefden Zoon van God, zo als Petrus, Martha en de Kamerling dit beleden en betuigd hebben; dat gij u wilt overgeven aan God en aan de Gemeente, om Hem uwe levensdagen in zwakheid en nederigheid, in heiligheid en gerechtigheid te dienen, en dat gij daarop de Waterdoop begeert te ontvangen in de drie hoge namen des Vaders, des zoons en des H. Geestes; – dewijl gij dit dus begeert, zo dopen wij u in de naam des Vaders, des zoons en des H. Geestes. Het is God, die ons met u bevestigt in Christus en ons zalft, die ons verzegelt in onze harten en het pand des Geestes gegeven heeft."

Na de Doop stond de Leraar het eerst weder op en richtte ook de gedoopten de een na de andere op met de woorden: "geef mij de hand en sta op." Hij gaf ook aan elke harer een kus en zeide: "wees welkom, geliefde Zuster in onze Gemeente;" waarbij hij nog een korte vermaning tot standvastigheid voegde. Zo deden ook de Worder Vermaners. De gedoopten zetteden hare mutsen weer op en de Leraar uit Groningerland deed nogmaals een korte vermaning aan haar, dat zij ook in het toekomstige hare belofte moesten vervullen.

(*) JEHRING heeft deze woorden van de Leraar, JAN KRIENTs, zelfen, die de gehele bediening in het NederDuits verrichtte.

Hierop wendde hij zich tot de bediening van het Avondmaal, deed weer een predicatie tot de Gemeente van ongeveer een uur, waarin hij over het Paas-lam handelde en met dit voorbeeld toonde, welke de verplichting eens Christens is. Intussen werd er een kleine tafel neergezet, waarop wit brood gelegd was. De rede werd gesloten met een vermaning tot dankzegging aan God, waarop zij weer alle nederknielden. Na een korte aanspraak over de instelling van het Avondmaal (waarbij hij ook de woorden der instelling voegde), brak hij het brood, ging bij allen rond en reikte aan ieder een stuk, min of meer met deze woorden: "neemt en eet tot zijn gedachtenis, om Zijn lijden en sterven daarbij te gedenken en Zijn dood daardoor te verkondige." Ieder hield zijn stuk brood zo lang in de hand, tot dat het aan alle Communicanten rondgedeeld was, en daarop aten zij alle gezamenlijk. Als het eten geëindigd was, hield hij weer, langer dan een half uur, een rede over de wijn, waarin hij bijkans alles samenbracht, wat er over de wijn in de Schrift voorkomt, en toen hij hen wederom vermaande om God te danken, vielen zij ook weer alle op de knieën, om het gebed te verrichten. Daarop werden er acht tinnen bekers met een flesch wijns nedergezet; eerst schonk de Leraar er zes van vol. Hij was de eerste, die er uit dronk, reikte daarna aan dezen en genen hunner een beker en sprak: "Christus zeide, neemt de beker en deelt die onder ulieden." De een dronk nu de andere toe, en als er een beker ledig gedronken was, werd dezelve op nieuw volgeschonken, zonder er een woord bij te zeggen. Eindelijk zeide hij: "als er iemand was, die nog geen wijn bekomen had, die kon dit te kennen geven." Daar echter niemand antwoordde, zo vermaande hij de Gemeente, dat zij nu verplicht was om God te danken, daar Hij bevolen had Hem te prijzen, als men had gegeten en gedronken. Weshalve zij alle wederom knielden en hun dankzegging aan God verrichtten. Ofschoon dit gebed telkens in stilte geschiedde, zonder dat iemand voorbad, zo kon men echter de verzuchtingen, waarmede zij hun gebed verrichtten, zeer luide horen. Ten laatste voegde de Leraar uit Groningerland er nog bij: "dat alles wel mocht opgenomen worden, wat hij gesproken had, waarin hij gedwaald had, mocht hem te goede gehouden worden, en het goede, dat door hem gezegd was, moesten zij aan God toeschrijven en Hem daarvoor danken" (*). Overigens wenste hij, dat zij van God mochten vervuld worden met alle wijsheid en alle Christelijke deugden. Hij bracht ook ten besluite een groetenis over van zijn Gemeente, waarvan hij uitgezonden was, aan de Gemeente te Wor

(*) Gelijk ook nog nu bij de Gemeente te Balk (de Oude-Friezen) geschiedt. Den, naar de wijze van de Apostelen aan het einde hunner brieven. De Norder Vermaner, die aan de rechter zijde van gemelden Leraar gezeten was, antwoordde daarop in naam van zijn Gemeente, en verzocht eerst, met dankzegging voor de overgebrachten groet, aan die Gemeente wederom een vriendelijken groet te melden. Hij bedankte hem verder voor zijn moeite, dat hij tot hen overgekomen was en ook zijn zweet niet geschroomd had, om een stichtelijke predicatie voor hen te doen. Eindelijk vermaande hij zijn Gemeente en inzonderheid de gedoopten, dat zij nu de vermaning van de Leraar moesten opvolgen, en daar zij ééns broods deelachtig geworden waren, zich zouden benaastigen om te behouden de enigheid des geestes door de band des vredes, enz. Tot besluit werd nog een kort lied gezongen, bij welks aanvang zij terstond hun hoeden weer opzetteden. Toen dit geëindigd was, gingen zij, zonder enig gebed, terstond

uiteen. En zo werd de gehele Bediening gesloten, die van 's morgens acht uren tot half vijf uren des namiddags duurde.

Aanspraak, ter bevrediging van twistende partijen te Leeuwarden, gehouden door Reyn der Claas Fontein,

den 23 Juni 1719 (*). -mm-Eam

Waarde Broederen!

't HLust ons niet, om alle buytenspoorige ontmoetinge, strydende niet alleen tegen de Christelyke, maar ook burgerlyke wetten (+), naukeurig te ondersoeken; 't welk meer verwyderinge als onderlinge liefde en vereniginge soude kunnen baaren. 't Vooroordeel en de driften verblinden het verstandt, en niemant geern soude willen bekennen daartoe de meeste aanleydinge gegeven te hebben. En daarom oordelen wy best sonder verder onderzoek 't vuur van twist uyt te blussen door een onderlinge verdraagsaamheit, 't cieraad van 't waare Christendom, en malkandere van herten te vergeven, sonder welke men nooyt vergevinge sal verwerven, bestaande de Vereniginge op naar volgende voorwaarden, die wy oordelen, dat niemants Consentie kunnen beswaaren, maar heeft hij de vrede en heyligmakinge lief en die zoekt na te jagen, gewillig sal moeten omhelsen. Want wat is 't Christendom buyten vrede, en waar is vrede, sonder liefde? w't Eerste dan is, dat de dompelbak niet meer sal gebruykt worden tot onderdopinge, omdat het strydt tegen 's lands placaat, en light konde daardoor de vryheyt van de Doopsgesinden worden besnoeyt; te meer als daardoor twist wort veroorzaakt, en is daarom best die steen des aanstoots weg te nemen of tot een ander gebruyk gemaakt, latende echter vryheyt aan alle, om de Christelyke waterdoop op die wyse te bedienen of te ontvangen, als ider in Consentie verstaat, dog dat de onderdopinge in 't huys van de gemeente niet en geschiet. Ten tweede, dat Arrien Jansen in de diakendienst voor dit lopende jaar sal blyven, volgens het gemaakte accoord, dog dat na desen

(*) Getrokken uit de Resolutie-boeken der Friese Sociëteit.

(+) Dit slaat zeker op de wet van 1662, door de Staten van Friesland en op het plakkaat van de Stadhouder HENDRIK CASIMIER, in 1687 uitgevaardigd tegen de Socinianen, Kwakers en Dompelaars.

niemant, so diakonen als Leerraar, verkiesbaar sullen wesen, ten sy deselue des Heeren H. Avontmaal met de gemeente vieren, en ook als broeders in 't gemeente boek staan aangetekent.

Ten derde, dat vryheyt, soo ten opsigt van de opsienders als leden in 't gemeen wort gelaten om met andere Christenen, die de onderlinge verdraagsaamheyt oefenen, des Heeren H. Avontmaal te gebruyken, als het op die tyt in de gemeente niet wert geviert. Also hetselve is ingestelt van de liefhebbenden Salighmaker Jesus, niet tot styvinge van scheuringe onder syn volk, maar tot quekinge van liefde en een heylige verbindtenisse onder malkandere, om syn doodt, daarmede Hy op een weergaloose wyse syn liefde heeft bevestigd, te verkondige. Wat redenen nu, om imant daarin te bepaalen, dewyle alle ware Christenen haare saligheyt in genen andere zoeken, als in de gekruysten en verheerlijksten Salighmaker Jesus, die geseten is aan Godts reghterhandt?

Hebt gy nu de vrede en heyligmakinge lief, en zoekt gy Godt, die een geest is, in geest en in waarheyt te dienen, en niet te veel aan het uytwendige blyft hangen, soo bidden wy u om Christus wille, die een vredevorst is, leeft met malkandere in vrede, en dan sal de Godt der liefde en die des vredes met u allen syn. Wy wensen van herten, dat gy alle eensgesint naar Christus Jesus zyt, en de enigheyt des geestes, door twist verbroken, herstelt, en vaster maakt door de bandt des vredes. Heeft de Godt des vredes uyt de rykdom van syne goddelyke genade, u tien duysent talenten quyt gescholden, denkt, dat het weynig is dat gy malkandere

vergeeft en niet meer als uwe Christelyke plicht. Zyt dan met ootmoedigheyd bekleet en doet nooyt iets door twist of idele ere, maar denkt veel liever, dat het broeders past in liefde en eendraght te samen te wonen, en dat daarop wort beloofd de zegen en het leven. De Heere vermeerdere u gelove en make u overvloedig in de liefde tegen malkandere, en versterke uwe herten om onberispelyk te syn in heiligmakinge, in de toekomst onses Heeren Jesu Christi, met alle syne, heyligen.

Smeekschrift door de Friese Doopsgezinde Sociëteit ingeleverd bij de Staten van Friesland, in 1722 (*).

Aan de Ed. Mog. Heeren Gedeputeerde Staten van Vriesland.

Vertonen met schuldige eerbied de Opzienders en Diakonen der Doopsgezinden hier te lande, UEd. Mog. getrouwe onderdaenen, dat zy met droefheid hebben gezien een resolutie van UEd. Mog. in dato de 10 8ber 1722, waer by hun Leraers worden verplicht vier opgestelde pointen met eigen handen te ondertekenen, of van het prediken, by poene van honderd goudene Vriesche Ryders te supersederen: En aengezien wy, niet zonder reden, bedught zyn, dat door dit middel vele onzer vergaderingen, is 't niet voor altoos, ten minsten voor een langen tyd, het woord van stichtinge zullen moeten ontberen, Waer uit vele inconvenienten noodzakelyk moeten voortvloeijen, zo neemen wy zeer onderdaniglyk onze toevlught tot UEd. Mog.; onder wier loffelyke Regeringe wy tot dees tyd toe een stil en gerust leven hebben kunnen leiden en verzoeken demoediglyk dat UEd. Mog: deze hun Resolutie in zo verre gelieven te verzaghten, dat wy de gelegenheid mogen behouden, om, als voor dezen, door onze gewone Leraers onderwezen te worden; Ten minsten dat UEd. Mog. De executie dezer orders gelieven opteschorten, en onze Leraers hun dienst onbelemmert te laten waarnemen, tot dat door de Correspondenten der Synoden beright werde overgebracht, wat in de andere Geunieerde Provinciën by de Hoge Regeringe in deze gewichtige zaak zy besloten. Wy verzoeken UEd. Mog: in genen dele, dat het gevoel van Socinus ongestraft werde verbreidt, wyl ons bekend is, dat er al van overlange, placcaten tegen de contraventeurs, die zulks bewezen wordt, zyn geëmaneert. Wy zyn ook overtuight, dat vele, zo niet alle, onzer Leraren, die moghten difficulteren het voorgestelde formulier te ondertekenen, geenzins hetzelfde nalaten, omdat zy de

(*) Getrokken uit de Resolutie-boeken der Friese Sociëteit.

gevoelens van Socinus, nopens de voorgestelde pointen, omhelzen of toestemmen, maar enkel en alleen, omdat zy, wanneer zy van deze H: Mysteriën zullen oordelen of spreken, zwaerigheid maken enige andere bewoordingen te gebruiken, als die Onze Gezegende Zaligmaker, en Zyne Apostelen door inspiratie van Gods Heiligen en Onfeilbaeren Geest gedreven, ons hebben by geschrifte nagelaten, en 't geen wy, met alle Protestanten, voor de enigen volmaekten regelmaet en rightsnoer onzes geloofs aennemen. Hier in verschillen wy niet, Ed. Mog: Heeren, van onze Voorgangers, die altyd binnen de bepaelingen van de Heilige Schriftuur en haer woordelyke uitdrukkingen hebben getracht te blyven; gelyk men uit verscheidene Geloofs Belydenissen en Vredehandelingen onder de Doopsgezinden zoude kunnen aentonen. Alwaeromme wy hopen en bidden, dat UEd. Mog: zodaenige mesures gelieven te nemen, dat wy, als tot nu toe, van onze gewone Leraers mogen worden bedient. In deze hope worden wy gesterkt, wanneer wy ons te binnen brengen wat gedachten de Hoge Overigheid van deze onze, en verscheidene andere Provinciën, zedert het begin van de zo dier gekochte vryheid ten aanzien van ons Doopsgezinden hebben gevoedt, en dat zy veelvuldige voorspraken ten voordele van die mensen. wanneer zy binnen of buiten 's Lands enigermaete gedrukt wierden, hebben verleent; Als, om niet alle voorbeelden aentehalen, De

voorschryving van Prins Willem de Eerste, hoogloffelyker memorie, in de jaere 1578: van de Hoog Mogende Heeren Staten Generael in de jaeren 1607 en 1615: Van de Ed. Achtbaere Magistraet van Rotterdam aen het canton Bern in 't jaar 1660; van de Koning van Engeland, Willem de Derde, aen de Keurvorst van de Palts z in de jaeren 1694 en 1697: De Resolutie van de Ed. Mog. Heeren Staeten dezer Provincie in de jaere 1710, waarby hun Ed. Mog: Gedeputeerde ter Generaliteit gelast worden, de zaken daarheen te helpen dirigeren, dat er brieven van voorschryving voor de verdrukte Doopsgezinde in Zwitserland aan de loffelyke Cantons mogen verzoght en afgeveerdicht worden: En eindelyk de brief van intercessie van de Hoogmogende Heeren Staeten Generaal aen het loffelyk Zwitsers Eedgenootschap in de zelven jaere 1710; in welker sommige tot groten lof van de Doopsgezinden wordt gesproken; Als, dat zy als gehoorzaeme en getrouwe onderdanen hen stil en gerust onder de Hoge Regeringe gedragen; hen alleen met hun huisselyke zaken bemoein; De opgeleide schattingen gewilliglyk opbrengen; De werken van barmhertigheid, zelfs aen andere verdrukte en noodlydende buiten hen, des verzoght, dikwyls mildelyk bewyzen; Geen gevoelens dryven, die in een staet niet zouden kunnen worden geduldt. Enz. Dus bestaan wy nogh, Ed. Mog: Heeren, en zyn nergens in meer van de Eerste en Oude Mennoniten afgeweken, als in de strenge censuren van Ban en Myding tegens de Buitengetrouwde en andere overtreders van de kerkelyke disciplyn. Maar, Ed. Mog. Heeren, 't geen ons de meeste hoop geeft is de zachte en loffelyke Regeringswyze by UEd. Mog. steeds over ons gehouden; Waarvan een overtuigende blyk is, de roemwaardige zught, die UEd. Mog: nogh zo onlangs hebben betoont in 't weghnemen van enige discrepantie onder de Doopsgezinde te Leeuwaerde, en in 't bevredige derzelve (*). Op dit fundament komen wy dan smeken om vernietiging van UEd: Mog: resolutie, ten einde wy de Leraers, die ons tot dees tyd toe met genoegen hebben bedient, en de poincten by UEd: Mog: opgesteld nooit tegenspreken, noch ooit Socinus gewraekte stellingen van de predikstoel hun toehoordercn inboezemen. mogen behouden. Dit bidden de Doopsgezinden in 't algemeen, wyl zy geen mogelykheid zien om andere Leraers te kunnen bekomen, en zonder Leraers en Vergaderingen de toedieninge van de H. Verbondsteken en moeten missen. Dit bidden ook onze Arme Noodlydende Ledematen met traenen in de ogen, die tot nu toe door Gods zegen onder UEd. Mog: Hoogloffelyke Regering onderhoud hebben genoten, bekommert en ten uitersten verlegen zyn, van waer zy in 't toekomende nodige levensmiddelen zullen hebben te verwachten, en hope dat UEd: Mog: volgens hun gewone en nooit volprezene goedaerdigheid, de dingen zodaenig zullen schikken, dat zy en wy alle nooit zullen kunnen nalaten om met hert en mond dankbaerlyk te roemen UEd: Mog: alzins bekende Hoogloffelyke Regering.

(*) Dit doelt op het geschil tussen GLAAs GARSTENs en ARJEN JANSEN; Zie boven, bl. 191 en Bijlage X.

BIJLAGE XLIII.

Opgave der Bijdragen van verschillende Gemeenten tot het fonds voor de Buitenlandse Noden, van 1726 tot 1736.

Den 23	Junij	1726	ontvangen van Hyum	10 : 1 :
» 26	»	»	» Tjummarum	6 : 0 :
» 24	Sept	»	» Legemeer	7 : 8 :
» 30	»	»	» Oldeboorn	50 : 16 :
» »	»	»	» Akkrum	50 : 0 :
» 2	Oct.	»	» Bolsward	50 : 0 :
» 9	»	»	» Witmarssum	5 : 0 :
» 12	»	»	» Kollum	10 : 0 :
» 22	»	»	» Surhuisterveen	18 : 6 :
» 2	Nov.	»	» Gordijk en Lippenhuizen	24 : 6 :
» 19 en 26	Nov.	»	» Harlingen	603 : 10 :
» 4	Dec.	»	» Joure	32 : 0 :
» 6	»	»	» Berlikum	17 : 19 :
» 17	»	»	» Leeuwarden	110 : 0 :
» »	»	»	» Dragten	72 : 0 :
» »	»	»	» Witteveen	20 : 12 :
» 21	»	»	» Dokkum	70 : 0 :
» »	»	»	» Holwerd	63 : 17 :
» »	»	»	» Damwoude	50 : 0 :
» »	»	»	» Veenwoude	16 : 0 :
» 24	»	»	» Franeker	84 : 0 :
» 31	»	»	» Pingjum en Arum	4 : 4 :
» »	»	»	» Groningen (Pelsterstraat)	200 : 0 :
» »	»	»	» Groningen (Caroliweg)	146 : 14 :
» »	»	»	» Sappemeer	26 : 4 :
» 13	Januarij	1727	» Grouw (Waterlanders)	83 : 5 :
» 14	»	»	» St. Annakerk	52 : 1 :
» »	»	»	» Hindeloopen (de groote)	159 : 5 :
» »	»	»	» Hindeloopen (de kleine)	69 : 2 :
» »	»	»	» Workum	73 : 1 :
» »	»	»	» Santvoorder-Rijp	10 : 0 :
» »	»	»	» Makkum	74 : 0 :
» »	»	»	» Koudum	11 : 1 :
» »	»	»	» Bakhuizen	6 : 8 :
» »	»	»	» Warns	80 : 4 :

Den 14 Januarij 1727	ontvangen van Stavoren	.	.	.	26 :
» » » » »	» Molkwerum (de groote)	.	.	.	34 :
» » » » »	» Molkwerum (de kleine)	.	.	.	10 :
» » » » »	» Ylst	.	.	.	40 :
» » » » »	» Sneek	.	.	.	82 :
» 6 Junij » » »	» 't Heerenveen	.	.	.	37 :
» » » » »	» Terhorne	.	.	.	30 :
» » » » »	» Warga	.	.	.	18 :
» » » » »	» Blessum	.	.	.	18 :
» 23 Sept. 1733	» Dokkum	.	.	.	83 :
» 26 Nov. » » »	» Leeuwarden	.	.	.	371 :
» 23 Dec. » » »	» Hyum	.	.	.	12 :
» 31 » » » » »	» Harlingen	.	.	.	1375 :
» » » » »	» Hindeloopen (groote)	.	.	.	331 :
» » » » »	» Hindeloopen (kleine)	.	.	.	21 :
» » » » »	» Makkum	.	.	.	194 :
» » » » »	» Warns	.	.	.	78 :
» » » » »	» Koudum	.	.	.	19 :
» » » » »	» Stavoren	.	.	.	31 :
» » » » »	» Bakhuizen	.	.	.	10 :
» » » » »	» Molkwerum	.	.	.	70 :
» » » » »	» Workum	.	.	.	214 :
» » » » »	» Santvoorder-Rijp	.	.	.	5 :
» 6 Jan. 1734	» Terhorne	.	.	.	52 :
» 11 Febr. » » »	» Groningen.	.	.	.	394 :
» » » » »	» Sappemeer	.	.	.	32 :
» » » » »	» Wildervank en Veendam	.	.	.	33 :
» 17 » » » » »	» Witmarssum	.	.	.	5 :
» » » » »	» Kromwal	.	.	.	37 :
» 20 » » » » »	» Woudsend	.	.	.	13 :
» 24 » » » » »	» St. Annakerk	.	.	.	53 :
» 3 Meert » » »	» Dragten	.	.	.	101 :
» 8 » » » » »	» Warga	.	.	.	25 :
» 6 April » » »	» Holwerd	.	.	.	47 :
» » » » »	» Damwoude	.	.	.	50 :
» » » » »	» Veenwoude	.	.	.	20 :
» 13 » » » » »	» Bolsward	.	.	.	109 :
» 20 » » » » »	» Surhuisterveen	.	.	.	18 :
» 13 Mei » » »	» Witteveen	.	.	.	25 :
» 14 » » » » »	» Baard	.	.	.	69 :
» » » » »	» Gordijk	.	.	.	27 :

Den 18	Junij	1734	ontvangen van Sneek	99 : 12 : (
» » »	»	»	» Grouw (Vlaamsche)	40 : 0 : (
» » »	»	»	» Akkrum	80 : 0 : (
» » »	»	»	» Legemeer	15 : 0 : (
» » »	»	»	» Joure	128 : 0 : (
» » »	»	»	» Pingjum en Arum	10 : 0 : (
» » »	»	»	» Grouw (Waterlandsche)	92 : 0 : (
» 12	Julij	»	» Oldeboorn	19 : 8 : (
» » »	»	»	» Heerenveen en de Knijpe	65 : 0 : (
» 11	Julij	1735	» Surhuisterveen	14 : 14 : (
» 13	Sept.	»	» Kromwal	62 : 16 : (
» 7	Oct.	»	» Leeuwarden	423 : 17 : (
» 24	»	»	» Slooten	14 : 18 : 0
» 26	Nov.	»	» een bijzonder persoon te Leeuw.	199 : 17 : 0
» 8	Dec.	»	» Harlingen	970 : 0 : (
» 15	»	»	» een bijzonder persoon te Harling.	20 : 0 : (
» 29	»	»	» Holwerd	52 : 0 : (
» 7	Jan.	1736	» Witteveen	23 : 3 : 0
» 25	»	»	» Hyum	30 : 15 : 4
» 7	Febr.	»	» Dragten	148 : 12 : 0
» » »	»	»	» Heerenveen en de Knijpe	123 : 10 : 0
» 8	»	»	» St. Annakerk en Bildtziyl	31 : 8 : 0
» 18	Maart	»	» Groningen	200 : 6 : 8
» » »	»	»	» Sappemeer	32 : 6 : 0
» 28	»	»	» Witmarssum	10 : 0 : 0
» 29	»	»	» Franeker	115 : 0 : 0
» » »	»	»	» Tjummarum	5 : 10 : (
» » »	»	»	» Berlikum	17 : 0 : (
» » »	»	»	» Baard	80 : 2 : (
» 6	April	»	» Damwoude	34 : 18 : (
» 15	Mei	»	» Dokkum	89 : 17 : (
» 21	»	»	» Sneek	63 : 0 : (
» » »	»	»	» Grouw (Vlaamsche)	23 : 0 : (
» » »	»	»	» Gordijk en Lippenhuizen	39 : 0 : (
» » »	»	»	» Joure	100 : 8 : (
» » »	»	»	» IJsum	8 : 0 : (
» 21	Junij	»	» Grouw (Waterlandsche)	100 : 8 : (
» » »	»	»	» Akkrum	80 : 0 : (
» » »	»	»	» Hindeloopen	412 : 0 : (
» » »	»	»	» Molkwerum	48 : 13 : (
» » »	»	»	» Stavoren	31 : 5 : (
» » »	»	»	» Bakhuizen	11 : 10 : (
» » »	»	»	» Workum	158 : 10 : (
» » »	»	»	» Makkum	139 : 5 : (
» » »	»	»	» Oude Vlamingen te Makkum	40 : 0 : (
» » »	»	»	» Santvoorder-Rijp	3 : 0 : (

Requesten ten behoeve van J. Stinstra, na schorsing, bij de Staten van Friesland ingediend.

zijn

Aan de Edele Mogende Heeren, de Heeren. Staaten der Provincie van Friesland, op de groten Land-dag gewoonlyk vergaderd binnen Leeuwarden, Anno 1742 (*).

EDELE MOGENDE HEEREN.

De ondergeschreeven Gecommitteerden uit de Christelyke Doopsgezinde Gemeenten dezer Provincie, UED. Mog. getrouwe Ingezetenen, daar toe specialyk gelastigd, verzoeken verschoning dat ze UED. Mog. wederom moeten lastig vallen met dit hun smeekschrift; en tevens de vryheid om met een schuldige Eerbiedigheid hun Rechtmaatige Redenen van klachte voor derzelver Illustre en Hoogaanzienlyke Vergaderinge op een rondborstige wyze naar waarheid voor te dragen; Onder Protestatie nogthans dat het gantschelyk vreemd is van hun Oogmerk om hier door enige Illustre Vergaderinge of Personen te kwetsen of in hun Gezag of Ere te benadelen; Neen, O! neen, wy zullen alleen de naakte Waarheid tot onzen Bystand neemen, en het Recht en de Bilykheid, en bondige Redenen zoeken te gebruiken, om UED. Mog. te persuaderen van ons Verzoek goedgunstiglyk toe te Staan. Het is nu twee

Jaaren geleden, dat de Gecommitteerden uit onze Gemeenten in hun Request en bygevoegde Deductie, aan UED. Mog. gepraesenteerd, gezegt hebben, "Dat het Geval van het afzetten van "de twee Leraars op 's Heerenveen en in de Knype, hun van groot "Belang en verre Uitzicht scheen te zyn, en hen met Vreze en Be"kommeringe vervulde voor de nadelige Gevolgen, welke daar uit

(*) Dit Request is in 1742 te Amsterdam uitgegeven, buiten kennis en overleg der Requestranten, gelijk ook het eerstvolgende van de Doopsgezinde Gemeente te Harlingen.

"zouden kunnen ontstaan, en waarschynlyk vroeg of laat ontstaan "zouden, indien dezelve door de Voorzienige Wysheid van UED. "Mog. niet verhoed wierden." Dat deze hun Vrees en Bekommeringe niet ongegrond is geweest, heeft tot ons uiterste Leedwezen de uitkomst niet dan al te klaar bewaarheid, gelijk uit het navolgende Geval kan geblyken: het welk dan ook de Oorzaak is, waarom wy ons genoodzaakt vinden om UED. Mog. met dit ons Verzoekschrift wederom lastig te vallen. De zaak waar op wy doelen, heeft zich kortelyk dus toegedragen. Dnus Joannes Stinstra met grote reden zeer geagt Leraar onder de Doopsgezinden te Harlingen, heeft in het jongst verleden Jaar 1741, een Boekje in druk uitgegeeven onder de Titel

van, De Watuur en Gesteldheid van Christus Koningryk, Onderdaanen, Ker. ke en Godsdienst , afgeschetst in vyf Predicatie. Twee voornaame Zaaken waaromtrent alle Christenen, en voornaamelyk Protestanten, het eens behoorden te zyn, worden in gemelde Boekje met bondige, kragtige en overtuigende Redenen en Bewyzen aangedrongen en bewezen. Naamelyk, 1" Dat onze Gezegende Zaligmaker Jesus Christus. Alleen onze Koning, Heer en Wetgeever moet zyn, en dat wy gevolgelyk naar zyne stemme alleen moeten luisteren. 2". Dat zyne Wille en Wetten in de Boeken van het N. Testament byzonderlyk begrepen zyn, Dat de Heilige Schriftuure de volkome en Enige Regelmaat van ons zaligmaakend Gelove behelst, en dat by gevolge de Christenen aan geen Menselyke voorschriften en Formulieren met recht en reden verbonden kunnen worden. Dit oordeelt de Schryver zulk een klare zaak te zyn (en wy benevens hem) dat Hy vaststelt dat geen Protestant zulks met enige schyn van Reden zal kunnen ontkennen, zonder de Gronden waar op de Reformateurs geboud hebben, en het gantsche Protestantendom rust, te gelyk te ondermynen, en om verre te werpen. Hoe zeker en welgegrond die twee Hoofd-stellingen ons, en andere onbevooroordeelde Mensen, zelfs onder de Heersende Kerke ook zyn voorgekomen, en welke men zoude denken dat van geen Protestant gewraakt zouden kunnen worden, heeft het nogthans niet aan Yveraars ontbroken, welke met grote Drift gepoogd hebben om het zelve Boekje, ende Leer, en de Persoon van de Eerwaarden Schryver by de gantsche Wereld door schryven zwart en gehaat te maaken. En of zulks nog niet genoeg was, zo hebben de meeste Classen van deze Provintie hun gepraetendeerde Gravamina, nopens dit Werkje, op 't Symodus, in de verleden jaare 1741 te Bolswaard gehouden, openlyk gebracht, en, zo veel in hun vermogen was, getragt om 't zelve eens klaps als soci

niaans te doen condemnieren. Welke Poogingen nogthans door het wys Beleid der Ed. Mog. Heeren Commissarissen, de weg van Justitie aanwyzende, toen geen uitwerkinge gehad hebben. Na dat het Illustre Collegie der Edele Mogende Heeren Gedeputeerde Staaten het voorgevallene op het Synodus ter oren gekomen was, heeft het zelve een Resolutie genomen, om het meergemelde Boekje van D. J. Stinstra te zenden aan de vyf Theologische Faculteiten van Nederland, en aan de ses respective Classen van deze Provintie, gel ik dan ook de 17. Juny Laatstleden geschied is, om derzelver Oordeel te weten, waar voor het zelve te houden was, en of er ook 'Sociniaanse Gevoelens in te vinden waaren. Niet tegenstaande de meeste Classen hun Animositeit openbaarlyk in het Synodus, tegen het zelve Boekje en de Autheur, reeds te kennen gegeeven hadden, en hen dus voorshands onbekwaam gemaakt hadden, om, volgens Recht en Billykheid, in deze zaake voor getuigen te kunnen dienen; alwaar om hun

Getuigenis, volgens een constante Practycq van gener waarde kan geagt worden ten nadele van de Schryver, hoedanig hun Advysen, waar van de Supplianten geen zekere kennis hebben, ook mogen geweest zyn. En wat het Gevoelen van de vyf Theologische Faculteiten aangaat, daaromtrent hebben de Supplianten zo veel naricht ten minste ontvangen, dat derzelver Advyzen in alle delen niet overeengestemd hebben; gelyk uit de Resolutie van het Illustre Collegie zelve ook genoegzaam kan consteren, want daar in wordt uitdrukkellyk van één Advys gewag gemaakt, het welk recht streeks tegen dat van andere aanloopt, en welk mogelyk by onpartydige Oordeelaars dat van vele andere wel zoude kunnen opweegen; Indien men veel al de gewoonte niet had, om, in zaaken van de Godsdienst, de Advyzen eerder te tellen, dan derzelver Bondigheid te overweegen. Maar hoe het daar mede ook gelegen zy, de Supplianten is niet bewust dat het grootste gedeelte van die Adviseurs het Boekje voor Sociniaans hebben durven verklaaren: ten minste zulks geblykt ook uit de Bewoordingen van de Resolutie, ten nadele van de Schryver genomen: Want daar in wordt niet positive gezegt, dat het Sociniaans is, maar alleen dat het met oneindige subtile Reservatien (den Sociniaanen eigen) doorwrogt is, enz. De gefondeerste Beschuldiging schynt te zyn, dat Hy de verdraagzaamheid in de Godsdienst te ver, ja zelfs tot de Sociniaanen uitstrekt, en als zulks al toegestaan wordt, zo kan daar uit in genen dele opgemaakt worden, dat daaruit zoude volgen, dat iemand een Sociniaan zelf zoude zyn, want zo dat Argument goed was, zo zoude de Schryver tevens een Calvinist, Lutheraan, en Remonstrant moeten zyn, want Hy zal geen zwaarigheid maaken om die alle te verdraagen: waar door egter geen Indifferentisterye zoude ingevoerd worden, of enige verwerringe ontstaan, gelyk men in de Advysen hem schynt te laste te leggen; als men elkandere maar op een Christelyke en Vrede-Lievende wyze tragt te gemoet te komen en te onderrichten: De Schryver pleit zich ook genoegzaam van deze gantsche Beschuldiging vry, in zyne Gedagten over de Brief van, van de Honert, en byzonderlyk p. 113. Maar hoe het daar mede ook gelegen mogen zyn; het heeft het Illustre Collegie behaagd een Resolutie ten nadele van de Schryver, en tot het Supprimeren van zyn uitgegeeven Boekje, op Saturday de 13 January jongstleden, te neemen. Waar van hier nevens Copia met A. gemerkt. Wy kunnen niet na laten. Edele Mogende Heeren, te bekennen, dat deze Resolutie ons ten uitersten heeft ontzet; en wy verbeelden ons, dat alle onpartydige Mensen, beneevens ons, zullen oordelen, dat dezelve zeer informeel, ja zelfs ipso jure nul is, en zulks om navolgende Redenen. Eerstelyk; Om dat de Beschuldigde J. Stinstra in deze zaake, in generhande manier verstaan of gehoord is; het welk nogthans voor alle Rechtbanken gebruikelijk is, en wel byzonderlyk in deze Provintie, alwaar de Romeinsche Rechten, boven andere Landen in Europa, nauwkeurig in agt genomen worden, en in vollen Vigure en kragt zyn. Van de Romeinen nu getuigt de Landvoogt Festus, Hand. xxv. vers 16. in de navolgende woorden: Dat de Romeinen de gewoonte niet hebben enige Mensen uit gunste ter dood over te geeven, eer de Beschuldigde de Beschuldigers tegenwoordig heeft, en plaatze van Verantwoordinge gekreegen heeft over de Beschuldiging. Hebben nu de Romeinen die Loffelyke Gewoonte gehadt, om niemandt onverhoord te veroordelen, toen ze nog Heidenen waaren, hoe veel te meer betaamt het de Christen. Overheden, om in dezen een nauwkeurige en strikte Rechtvaardigheid en AEquiteit te oefenen. Dit is zo klaar, dat wy geen Bewyzen zouden kunnen voor de dag brengen, waar door zulks meerder in het Dagligt zoude kunnen gesteld worden. * Doch het is er zo verre van daan, dat de Beschuldigde J. Stinstra zyne Beschuldigers tegenwoordig heeft mogen hebben, dat men in tegendeel hem niet (eens) heeft bekend gemaakt, wie zyne Beschuldigers waren, noghte waar over hy beschuldigt wierde; Maar men heeft hem, door het toezenden van voorgemelde Resolutie, te gelyk zyne Beschuldiging en zyn Vonnis bekend gemaakt: Zonder tot nog toe te weten, wie zyn Beschuldiger of Beschuldigers zyn; een manier van Procederen, waarlyk, welke voor geen wettige Rechtbank in de

gantsche Waereld, voor zo veel de Supplianten bekend is, practicabel is. Ten tweeden; Is het Vonnis tegen J. Stinstra geveld, Informeel en Nul, volgens de constante Practycq in deze Provintie, en in andere Landen by alle Rechtbanken gebruikelijk; om dat de Beschuldigde de Naamen der Getuigen, welke tegen Hem en zyn Boekje geproduceerd zyn, niet bekend gemaakt zyn, waar door hem de Gelegenheid afgesneden is, om dezelve te Reproberen, gelyk hy zekerlyk zoude gedaan hebben; indien hem zulks gepermitteerd geworden was, dewyl na het lezen van de Resolutie Hem ten volle gebleken is, dat de meeste Getuigen zyne geslage Partijen waaren, en hun Partyschap op Classen, Synoden en elders in Gezelschappen, reeds openlyk voor het Gezicht van de gantsche Waereld bekend gemaakt en getoond hadden; Nu is volgens het Natuurlyk en Burgerlyk Recht ten vollen bekend, dat zodaanige Getuigen niet admissibel zyn, en voor geen Rechtbanken toegelaten worden, wanneer dezelve gewraakt worden: *Testium fides diligenter examinanda est: Ideoque in Personá eorum exploranda erunt* - *an Inimicus ei sit, adversus quem Testimonium fert.* L. 3. ff de Test. Daarenboven zyn de Getuigen ook niet geëdigd, tegen de constante Practycq wederom van alle Rechtbanken en zaken van zulk een groot Belang, als daar is de goede Naam en Reputatie van een Deugdzaam en Eerlyk

Man. *Jurisjurandi Religione Testes, priusquam perhibeant Testimonium, jam dudum arctari praecepimus.* Leg. 9. Cod. Eodem Tit. Ten derden; Is het Vonnis of de Resolutie nul en van geen kragt, volgens alle Natuurlyke en Burgerlyke Wetten; om dat naamelyk, de Gedoemde, volgens de woorden van de Resolutie zelve, alleen verklaard word suspect te zyn van de Gevoelens van Socinus; Het strydt nu immers tegen de gezonde Reden en alle beschreeve Rechten, dat men iemandt zal veroordelen om een zake, waaromtrent men geen Bewyzen heeft, maar hem alleen verdagt houdt; wie onder der Mensen kinderen zoude dan veilig zyn; en welk een verwerring zoude 'er in de Burgerlyke Maatschappye noodwendig niet moeten ontstaan, by aldien zulks Stand greep? Won hospes ab Hospite tutus, zoude men met het grootste Recht als dan mogen zeggen. Maar nogh vreemder zal deze manier van Behandeling ten opzichte van J. Stinstra een ieder moeten voorkomen, wanneer men bedenkt en overweegt Ten vierden; Het Appointement, 't welk UED. Mog. in de Jaare 1740. op ons Request en Deductie hebben gelieven te geeven. Waar van hier neevens Copia met B getekend. Zoude wy, en onze Leraars, Edele Mogende Heeren, geen genoegzame Redenen hebben, van te Oordelen, dat wy onder dezen Schild veiliglyk konden schuilen? Daar expresselyk gezegt word, dat Zy welke overtuigd zullen zyn, (niet die suspect zyn, maar in Rechten overtuigd worden,) de Sociniaanse Stellingen gedissemineerd. of geschreeven te hebben, volgens de Placcaten, Strafbaar zyn. Hoe strydig nu hier tegen de meergemelde Resolutie zy, behoeft van ons niet gezegt te worden, want zulks straalt aan Alle kanten genoegzaam door. Wy kunnen ons ook niet genoeg verwonderen, hoe het mogelyk zy, hat het gemelde Boekje Verboden word te drukken, herdrukken of verkopen, daar hier te lande openlyk verkogt worden, Boeken van Roomse geschreeven, enz. Om van geen andere te melden, welke met de goede Zeden, en Christelyke Plichten onbestaanbaar zyn; Daar in de vyf Predicatieën het betragten van Deugd en Heiligheid, ten hoogsten en diersten aanbevolen wordt. De Joden zelve, welke onzen Goddelyken Zaligmaker voor een Bedrieger houden en verklaaren, wordt niet verboden om hun Leraars te hebben, of hun Boeken opentlyk te doen drukken en verkopen; En niet tegenstaande aan een iegelyk bekend is, datze geslage Wyanden van Christus en zyne navolgers zyn, wordt hun de Vrye Oeffening van hunnen Godsdienst, en het verkiezen van Leraars, in het minste niet betwist; Daar de Doopsgezinde Christenen en Vreedzame Ingezeten en waaragtige Liefhebbers van hun Waderland, van tot tijd ontrust worden in het oefenen van hunnen Godsdienst, die alleen aan God Almachtig en zijn gezegenden en Enig geborenen Zone is toegewyd. Hoe onbestaanbaar deze strydige dingen met elkandere zyn, kan een iegelyk lichtelyk begrypen, maar welke de waaragtige Reden hiervan zy, durven wy ons niet vermeten te zeggen; En hoe zeer de Zugt van onze

Voorvaderen tot het welzyn van de Staat, en de Vrye Oefeninge van hunnen Godsdienst zich uitgestrekt hebbe, blykt zonneklaar hier uit; Dat zy in twee reizen, wanneer ons Gemeenebest in groot Gevaar was, van door de vijand vernield te zullen worden, het zelve te hulp gekomen en ondersteund hebben, met een Opschot van Negenmaal honderd Duizend Ponden: Voorwaar een zeer aanmerkelyke Summa gelds. Ook zouden de Supplianten de Mildadigheid van hun Geloofs-Genoten kunnen bybrengen; tot soulaas der Armen, enz. Sed propria Laus foetet, Weshalven wy ons daar van onthouden. Maar om van deze Afwykinge weder te keren: Uit dit voren gezegde, Edele Mogende Heeren, vermenen wy genoegzaam te hebben aangetoond, dat de Behandeling ten opzichte van Dnus J. Stinstra gehouden, volkomen Informeel, en nietig, en by noodzakelyken gevolge Ipso Jure, nul, en kragteloos naar Regten is.

Hier bij komt nog, dat wy duidelyk voorzien en bespeuren, dat Alle de Leraars van Alle onze Gemeenten aan het zelve Gevaar bloot staan, waar in de Leraar J. Stinstra is gevallen. Niet alleen is het immers blykbaar, dat elk Leraar op die wyze beschuldigd kan worden, en veroordeeld op de Advyzen by onze Partyen ingenomen, en zonder zyne Beschuldigers of Beschuldigingen ooit gezien te hebben. Hier aan zyn wy alle onderheevig, voor zo verre wy niets in het Boekje van J. Stinstra vinden, 't welk Sociniaans is, en met de Vryheid der Doopsgezinden niet overeen komt, en dus zoude het onze Leraaren bezwaarlyk zyn, zodanige Leringen te vermyden, op welke met even weinig grond, zulke Beschuldigingen gemaakt zoude kunnen worden. Dus staan alle onze Leraars niet alleen bloot voor dat gevaar: maar hetzelfde dreigt hen ook van naby. Dewyl de Deductie van onze Gemeenten in de Jaare 1740. in de wezendlyke Gronden met de Predicatie van J. Stinstra overeen komt; welke Deductie van alle onze Gemeenten goedgekeurd zynde, zo zouden ook alle onze Leraars kunnen gehouden worden, dezelve Stellingen te hebben, om welke J. Stinstra is veroordeeld, en derhalven ook op de zelve voet van hunnen Dienst afgezet.

Deze en meer andere Redenen, te lang om hier op te tellen, hebben ons gmoveert, om by UED. Mog. te intercederen voor de Persoon van de Eerwaarden Joannes Stinstra, met Recht geagt Leraar onder de Doopsgezinde Christenen te Harlingen; Een Man wiens onbesproken en recht Christelyken Levenswandel bekend is by allen, welke het Geluk hebben van hem te kennen, en wel byzonderlyk by die gene, welke gemeenzaam met hem verkeren, en intime Vriendschap met hem houden, enz. In 't kort een Man, welke zich geheelyk tot de Dienst van God en Christus, en tot bevordering van het Algemene Nut van het gantsche Menselyke Geslacht, zo veel in zyn vermogen is, heeft overgegeven, en dus een waaragtig en recht Discipel is van zynen Zaligmaker; * Want hier aan, zegt de Mond der Waarheid zelve, zullen zy bekennen, dat gy (waarlyk) myne Discipelen zyt, zo gy Liefde hebt onder malkandere. Welk zeggen van onzen Heiland Alle met Schrik en Angst behoorden aan te doen, die dit Merkteken by hen zelve niet gewaar worden, maar veel eer het tegendeel.

Laat het UED. Mog. Dan behaagen, zulken Eerwaarden Man in zyme voorige Dienst, Ampt en Eer, wederom te herstellen, uit UED. Mog. Souveraine Macht, en onze Gemeenten en derzelver Leraren,

* Joh. XIII: 35.

die voor een diergelyk Gevaar bloot staan, in 't toekomende door een duidelyke en Ampele Resolutie, voor alle onrechtmatige Onderneemingen te beveiligen. Wy bidden en smeken UED. Mog. om met bedaarden en aandagtigen Gemoede, deze Zaak zonder Vooroordeel en Aanzien van Personen, in Overweeginge te nemen; De zware en gedugte Gevolgen daar van, (waarby vele Duizenden van Mensen geïnteresseerd zyn,) naar behoren te pondereren, en wel

te bedenken, dat dit ons Verzoek en deze onze Bede van Intercessie, ten uitersten Redelyk en Billyk is.

Dus nieuwe Blyken van UED. Mogende Gunstige Bescherminge ontvangende, zal ons Vertrouwen op UED. Mog. Goedheid en AEquiteit, welke wy in vele Gevallen ondervonden hebben; meer en meer aanwassen en bevestigd worden; En ons op nieuw verplichten, om onder UED. Mog. Regeringe, als geruste en Getrouwe Ingezetenen te leeven, en het Welwezen van ons dierbaar Vaderland naar onzen Stand en Gelegenheid te behartigen. Actum Leeuwaarden de 11. Maart Anno 1742.

Quo facto, Etc.

Aan de Ed. Mogende Heeren, de Heeren Staaten der Provintie van Friesland, op de groten Land-dag gewoonlyk vergaderd binnen Leeuwaarden, A°. 1742.

Geeven UEd. Mog. met alle schuldige Eerbied, en onderdanig Respect te kennen, de Leraars, Diaconen, Opzienders, Sampt de ondergeschrevene Broederen der Doopsgezinde Gemeente binnen Harlingen, en andere derzelve Lere toegedaan, Alle UEd. Mog. getrouwe IngeZetenen.

Hoe hun met Leedwezen en alteratie van Gemoed, een Resolutie van de 13. January Laastleden; van het Illustre Collegie der Heeren Gedeputeerde Staaten is ter hand gesteld: Waar by Do. Joannes Stinstra, met veel reden zeer geagt en wettig verkoren Leraar dezer Gemeente van zynen Predikdienst is gesuspendeerd; En wel om redenen, als dat dezelve in de voorleden Jaare 1741. Een Boekje in Druk hadt uitgegeeven, onder de Titel van De Natuur en Gesteldheid van Christus Koningrijk, Onderdanen, Kerke en Godsdienst, af geschetst in Vyf Predicatie. Welke Predicatie door de Vyf Theologische Faculteiten van Nederland, als ook door de Ses Respective Classen van deze onze Provintie zyn geoordeeld, (hoewel met een Stijl, die zeer ingewikkeld en bedekt is, met oneindige subtile Reservatien, (den Socinianen eigen,) doorwrogt,) niet vrij van Sociniaanse Stellingen, maar veel eer daar mede besmet te zyn. Gelyk breder in de gemelde Resolutie kan geblyken. Vergun ons dan Ed. Mog. Heeren, (het gewichte der zake zulks vereisende,) de vryheid om met een schuldige Eerbiedigheit onze rechtmatige Redenen van klachte over deze Resolutie, zo kort als mogelyk is, naar waarheid en op een rondborstige wyze voor te dragen, onder betuiginge nothans, van Niemand in zyn Eer of Persoon te willen kwetsen, en de ongegrondheid, daar van zo maakt als mogelyk is voor UEd. Mog. Illustre Vergaderinge open te leggen. 1mo. Strydt deze Resolutie tegen de Grond-Regel van Recht en Billykheid, dewyl de Beschuldigde nooit gehoord is, veel min de Beschuldiginge ten zynen Lasten ooit gezien heeft, en dus teegens een Heerlyke Spreuk, (by de Heidenen zelfs bekend.) Audi et alteram partem, aanlopende: Zo dat hem zyne Beschuldigingen en Vonnis te gelyk, om zo te spreken, zyn bekend gemaakt. Ja wat meer is, ook zyne Beschuldigers niet geëdigd, niet onderzocht of het zyne Partyen waaren of niet; Altemaal zaaken niet alleen tegen de constante Practycq in deze Provintie, en in andere Landen by alle Rechtbanken gebruikelyk, en ten hoogsten tegens het Natuurlyk en Rooms Recht, ('t laatste hier nauwkeuriger als in andere Landen van Europa in agt genomen) strydig, maar ook onbestaanbaar. 2do. Loopt dezelve ook duidelyk aan tegen de Vryheid van Godtsdienst-Oefeninge, aan de Doopsgezinden dezer Provintie voormaals plegtelyk door de Ed. Mog. Heeren Staaten dezer Provintie toegestaan, en nog in de Jare 1740. uitdrukkellyk vernieuwd. Welke Vrye Godsdienst-Oefeninge notoir medebrengt dat ieder Gemeente Zodanige Leraars, voor zich zelve verkieze en behoude, welker Lere en dienst haar het meest genoegten kan geven, en met haare Gronden en gevoelens overeen koomt. Dewyl nu Do. Stinstra en met zyne Lere, en met zynen gehele Dienst en Levenswandel aan de Wens onzer

Gemeente voldoet; zo kunnen wy des zelfs Berovinge niet anders dan als een zwaare Inbreuk op de gemelde Vryheid van Godtsdienst-Oefeninge aanmerken. 3tio. Voor 't overige verklaren wy alle ondergeschrevene, de Kerkenraad, Sampt vele andere geoefende en aanzienelyke Leden van de Gemeente in de Oprechtheid van ons Gemoed, dat wy onzen, met 't hoogste recht zeer geachten Leraar, J. Stinstra, van de Predikstoel nooit enige Stellingen, (die het Character van een Sociniaan eigen zyn,) hebben horen leren en Verspreiden, en het zelve ook niet in zijn Vijf Uitgegeven. Predicatieën kunnen vinden. Maar in tegendeel wel nadrukkelyk, zo veel de reden van onze Bequaamheid het toelaat om daar over te oordelen, durven verzekeren, dat

hy zich altyd zeer Oprecht en zuiver in 't verkondige van de Lere der Waarheid die naar de Godtzaligheid is, aan de instellinge van onzen Heere Christus en zyne Apostelen gehouden heeft: gantsch afkerig zynde van de Lere der gener, welke met deze Volmaakte Regel van ons Geloof en Leven niet overeen komen; de zulken, 't zy Soeiniaanen, of andere, die hier aan schuldig mochten zyn, by alle bequame Gelegeneden met veel ernst wederleggende, en de Mensen daar en tegen op 't krachtigste waarschouwende en hen Lerende om naar de eis van Gods zaligmakende Genade, die aan alle verschenen is, Maatig, Rechtvaardig en Godtzaalig te Leven in deze tegenwoordige Wereld. Alle welke Deugden ten hoogsten nodig zynde voor een yder Christen in 't byzonder, als ook voor de gehele Menselyke Maatschappy in 't algemeen, ook van dezen Leraar naar zyn Vermogen op 't nauwkeurigst worden waargenomen; houdende zich gestadig bezig met het aanpryzen van Liefde, Vrede en Eensgezindheid onder de Christenen, als waare Merktekens van oprechte Navolgers van onzen gezegende Zaligmaker en zyne Apostelen, en zich gestadig aankantende tegens alle Twist, Twedracht en Oproerigheid, (D°. J. Stinstra, volgens de Inhoud der Resolutie enigszins suspect over Oproerigheid verklaard wordende, oordelen wy Supplianten, (korthedts halven,) dat dezelve zich genoegzaam vrypleit in zyne Predicatie over de Onrechtvaardigheid der Sluikery, die by vele, grote en kleine, zo wy menen, alom bekend is.) Zo wel in de Kerk als Staat, en dus de Mensen lerende een stil Leven te leiden in alle Eerbaarheid en Godtzaligheid. 4to Kan uit de beschryvinge van dezen Leraar ten vollen geblyken, hoe ongelukkig het Lot van onze Gemeente zoude zyn, die zulk een moeste misse, welke zo veel tot Stigtinge en Opbouwinge van dezelve kan toebrenge. En hoe bezwaarlyk zulk een Breuke wederom geheeld zoude kunnen worden, indien men in aanmerkinge neemt, dat geen bequaam Man en waardig Leraar, van elders tot ons zich zal durven begeeven, en zich in een Gevaar zal inwikkelen van alleen op Suspicië veroordeelt, en van zynen Dienst afgezet te worden. 5°. Moet verder dit Verlies ons dies te zwaarder treffen van wegens de droevige Toestand van onze Gemeente, die, benevens onzen veel geagten Leraar J. Stinstra nog van een * andere Leraar, door een zwaare Lighaams bezoeking is berooft geworden, en dus binnen korten tyd het Getal der Leraars tot op de helft vermindert geworden zynde, ons een grote belemmeringe in onze openbaare Godsdienst Oeffeninge noodzaakelyk moet toebrengen, en ons een rechtmaatige Vrees veroorzaakt van eerlang de gehele Ondergang daaruit te zullen zien ontstaan: indien niet door de Wysheid van UED. Mog. Zodanige willekeurige Handelingen als aan de Eerw. Leraar J. Stinstra is gebleken, verhindert werde: Alzo de andere Twee dagelijks voor dat zelve Gevaar (van naamelyk op suspicië veroordeeld te worden, waar in J. Stinstra is gevallen,) bloot staan. En welke naare Gevolgen zouden zulks vergezellen, dewyl de Armoede en 't Gebrek dagelijks meer en meer onder dezelve toeneemt, en men op alle mogelyke middelen moet bedagt zyn om de Nood der Elendige, (dewelke tegenwoordig uit meer dan Tachtig huisgezinnen, met nog over de Twintig ouderloze Wesen, praesent in 't Doopsgezinde Weeshuis alhier opgevoed wordende, zyn bestaande,) enigermaaten te vervullen, en dan zodaanige Liefde Gaven, welke by openbaare Godsdienst oefeninge tot onderhoud van dezelve verzaameld worden, moeten de missen, zoude men, (hoewel met de uiterste Smert en Leedwezen) 't Gezugt en Gekerm der

Armen om brood tot stilling van hunnen honger moeten horen, zonder in staat te zyn, om dezelve enig soulaas te kunnen toebrengen, of hen op een ordentelyke wyze van enig onderstand te kunnen voorzien, maar met Leedwezen tot de gemene onderhouds kassen moeten gewezen worden, welk een omkeringe en verwarring zoude dan uit zulken Behandeling niet ontstaan, indien de Wysheid van UED. Mog. het niet verhoede. 6°. Vinden wy de Conditien, welke aan J. Stinstra worden voorgeschreeven zeer hard, willekeurig en genoegsaam onmogelyk, te weten, om dat gene, 't welk hy in zyne Predicatie geschreeven heeft te revoceren, en een afkeer te tonen van de Gevoelens, welke de Sociniaanen eigen zyn: Zulks is (om nu niet te zeggen dat men niet distinct aantoon, welke die Gevoelens zyn) een onderzoek des Geloofs, en innerlyke Sentimenten, 't welk een braaf Christen en Nederlander zich niet behoort te onderwerpen, als strydig tegen 't XIII. Artikel der Unie van Utrecht, waar by expreslyk gestatueerd wordt, dat niemand om de Godsdienst onderzocht of agterhaald mag worden. Zodaanige dingen dan te herroepen, zoude 't werk niet zyn, van een Deugdzaam Christen en Vry Ingezet. Zie daar Ed. Mog. Heeren onze rechtmatige bekommeringe, welke ons Supplianten door dezen de Toevlucht tot UED. Mog. Doet neemen. Biddende niet min ernstig dan eerbiedig, dat het UED. Mog. mochte gelieven onzen Eerwaarden en veel geagten Leraar J. Stinstra, wiens onbesproken en recht Christelyken Levenswandel by onze Gemeente en andere ten vollen bekend is, wederom in zyne Eer en Dienst te herstellen, en ons en andere, die de Lere des Evangeliums omhelzen, en zich tot een deugdzaam Leven verbonden agten, voor dergelyke Onheilen goedgunstig te bewaaren, en verder voor alle Geweld en onderdrukkingen te beveiligen, op dat wy de vryheid onder UED. Mog. Vaderlyke voorzorg mogen genieten, dat wy in de Oprechtheid van ons Geweten de Almachtigen God en onzen Zaligmaaker zynen gezegenden Zoon mogen dienen en verheerlyken, en ons verder onder UED. Mog. Bescherminge als getrouwe Ingezetenen van dit ons Vaderland gedraagen, gelyk wy niet weten of gedraagen ons zodaanig in het Burgerlyke, als Christelyke Ingezetenen behoren.

Wy bidden UED. Mog. met aandagtigen Gemoede gade te slaan, hoe veel maare en jammerlyke Gevolgen, het Vervolgen en onderdrukken van de Godsdienst in andere Landen met zich heeft gesleept, en hoe veel verwoestingen en omkeringen daar door niet veroorzaakt zyn. En aan de andere kant hoe voorspoedig en bloeiende dit ons lieve Vaderland ten top geklommen is, door die Vryheid, die door Gods voorzienigheid zo lang daar in is staande gebleeven, dog die door Dwang en onwettige onderdrukkinge nog rasser kan ten val neigen; en zulks ook ten uitersten te dugten staat, indien het niet door de Wysheid en Rechtvaardigheid van UED. Mog., als de Vaderen desselfs, goedgunstiglyk verhinderd, en een ieder by zyne dierbaare Vryheid, zo in staat als Kerk, beschermt worde. Laat derhalven Ed. Mog. Heeren (het is der Supplianten nogmaals hertelyke Wens en Bede) God Almachtig, die een Heer is over de Consciëntien, dit Geschil beslissen, en 't Hem aan zyn Oordeel, waar voor dog alle Menselyke Oordelen te zyner tyd moeten komen, laten toekomen. Hy weet de Gedagten, kent het Harte, en beproeft de Nieren. De Godsdienst des een kan de andere nog goed nog kwaad doen; Elk moet zyn eigen Zaligheid bewerken met vrezen en beeven. En hebben alle Mensen een Natuurlyk Recht de Almachtigen volgens zyne Heilige Wetten (zo 't hun behaagt) in Geest en Waarheid naar Consciëntie te dienen. Hadde het God de Heere niet gedooft, dat er verschillende Gevoelens in de Godsdienst zyn, en 't Hem ten uitersten mishagde, HEM, zeggen wy, (die de Harten der Koningen kan neigen als Waterbeken) had het ook niet aan Almacht ontbroken, om alle Mensen die op gelyke wyze te doen geloven. Wy verzoeken dan nogmaals, dat UED. Mog. onder wie de Supplianten tot nog een veilige Schuilplaats hebben gehad; in dezen zodaanig gelieven te disponeren, als naar haare bekende hoge Wysheid en aequiteit zullen verstaan te behoren, en de Supplianten altoos op hun Geluk mogen roemen; dat, (terwyl elk de Heere naar de overtuiging van zyn Gemoed mag eren) wij door 's Hemels Gunst, en trouwen Voorzorg van UED. Mog. niet te vrezen hebben voor

Godsdienst, Eer, Goederen, Leven en Vryheid, daar onze Voorouderen, met overtreding van alle Menselyke en Goddelyke Wetten, zo zwaar onder zyn gedrukt geweest.

Dit Ed. Mog. Heeren de Supplianten goedgunstiglyk van UED. Mog. Verkrygende, zullen het zelve niet anders aanzien, als een nieuwe Blyk van UED. Mog. Goedheid, en ons op 't diepste verplicht agten, om ons als waare en vreedzaame Ingezetenen, volgens onzen Plicht, te gedragen: Hopende dat UED. Mog. naar haar gewone Voorzorg de zaaken zodaanig zullen schikken, dat de Supplianten nooit zullen nalaaten, om met mond en hart te roemen UED. Mog. allezins bekende, en hoogloffelyke Regeringe.

Quo facto etc.

Actum. Leeuwaarden de Maart 1742.

AAN DE VOORSTANDERS VAN

VRIJHEID EN GODSDIENST (*).

De redenen, welke my hebben aangezet, om dit Request met des zelfs Bylaagen, door de Kerkenraad der Doopsgezinde Gemeente te Harlingen aan de Gedeputeerde Staaten van Friesland ingeleverd, en de daar op by Hun Ed. Mog. gestelde Sententie, door de druk gemeente maaken, zyn wel inzonderheit deze: eensdeels, de voortreffelykheit van 't werk zelve, en anderdeels, om aan de gehele onpartydige Wereld te vertonen de valse gerugten, by 't gemene volk verspreid, als of de Doopsgezinden van Harlingen in de opbreng der 50" penning zich onwillig hebben getoond, door 't inleveren van hun Request. De Staaten van Friesland, in navolginge van die van Holland, hebbende uitgeschreven 't heffen ener 50" penning, oordeelde de Kerkenraad der Doopsgezinde Gemeente binnen Harlingen, het thans de beste tyd te zyn, om wederom door Request aan H. Ed. M., op 't ootmoedigste af te smeken de herstellinge van hun geagten Leraar J. STINSTRA. Wiettegenstaande de hartgrondige begeerte, 't innerlyk verlangen en de goede hope dezer zaake, is zulks egter

(*) Dit en de volgende stukken zyn te Harlingen uitgegeven.

met geheel andere Ogen van H.

Ed. M. aangezien, als men zich by 't inleveren van 't zelve had voorgesteld, want in plaate van een gunstige Resolutie te erlangen, wierden des Kerkenraads beide Gecommitteerden Robyn Arjans en Klaas Fontein geciteerd, om de 27 December 1747, te verschynen op de Vertrekamer, voor H.

Ed. M. Commissarien de Heeren GLINSTRA en SMINIA. De Gecommitteerden des Doopsgezinden Kerkenraads niet kunnende goedvinden, enig berouw te tonen, nog excuus te verzoeken over 't inleveren van hun Request, (meinende dat 't zelve niets bevatte, dan dat naar Eis van Rechtvaardigheit behoorde gebillijkt te worden, en steunen de op de Vryheit van Godsdienst, welke de Doopsgezinden in de jaare 1672. in de Provintie van Friesland was beloofd en toegezeid;) is by Hun Ed. Mog. goed gevonden en verstaan, alle de Leden van de Kerkenraad met een opene acte te dagvaarden op de Vertrek-kamer, om aldaar te compareren voor Hun Ed. Mog. Commissarien tegens de 30 Xber. Alle de Leden nu (evémp't Gerrit Tjallings en Gysbert

Vermeersch die door indispositie zyn absent gebleven) op de gestelde dag en plaatze verschynende, volhardden by 't ingeleverde Request, en betuigden in de oprechtheit hunner gemoedere n, geen

de minste intentie gehad te hebben, om 't Collegie te léderen, en dat niet alleen de inhoud van 't Request hun ten vollen bekend was, maar ook, dat zy by 't zelfde persisterden.

De Leden dus onwillig en niet genegen zynde, enig excuus te verzoeken nog berouw te tonen, wierden na een kort verblyf gecondemneerd, yder in een boete van 50 ggl. Waarlyk een geringe Somma ten opzichte der uitdrukkingen, waar mede zy in de Sententie worden beschuldigd. Dus zien wy dan, Waarde Lezers, dat onder de Doopsgezinden te Harlingen nog Mannen worden gevonden, die opentlyk voor de Vryheit van Godsdienst durven uitkomen, en zich nog door bedreiging, nog door boete, van hun recht, 't welk zy menen rechtmatig te bezitten, laten aftrekken, Mannen, die dit ook geenzins tot hun schande stellen, maar in tegendeel oordelen, dat zulks tot roem van hun en hun nakomelingen moet gehouden worden. Of nu uit deze Requesten en Memorie geblyke, dat de Doopsgezinden te Harlingen in 't betalen der 50^e Penning zich weigeragtig hebben getoond, gelyk kort na 't inleveren derzelve wierde gedivulgeerd, laat ik aan de rechtmatige uitlegging der gehele wereld over., Voor 't overige wense de Christelyken. Lezer alle heil, voorspoed, en een onpartydig oordeel in 't overlezen dezer Stukken.

Vertonen met schuldige Eerbiedigheit de Ondergeschrevene Leraars, Diaconen en Opzienders der Doopsgezinde Gemeente te Harlingen, alle Getrouwe Ingezeten van Hun Ed. Mog., dat zy zedert de Jaare 1742 de dienst van hunnen geagten Leraar Dnus Joannes. Stinstra tegens alle verwagtinge, en niet tegenstaande herhaalde verzoeken door de Suppliten, en by de Ed: Mog: Heeren Staaten, en by derzelve Gedeputeerden gedaan, hebbende moeten missen; nu wederom 't zelve verzoek op 't allerernstigste aan H: Ed: M: voordragen, en smeken dat dezelve eindelyk eens naar eis van Rechtvaardigheit de Supplten gelieven te verhoren, en de voorgemelden Leraar in zynen vryen en volkomenen dienst te herstellen. De Rechtvaardigheit van dit verzoek agten de Supplten onnodig breed te deduceren, als zynde door hen voorheen meer dan eens breedvoerig aangetoond. Dog de redenen, welke 't zelve NU gewicht behoorden by te zetten by H: E: M. En die hen op een gunstiger verhoringe dan voormaals doen hopen, zyn de navolgende: (I) De algemene Nood van 't Vaderland dwingt Hun Ed: Mog: om tot redding van Vryheid en Godsdienst hunnen toevlucht te nemen tot de beursen der Ingezetenen, en dezelve, zo zeer door tol en schatting uitgeput, de opbreng van de 50ste penning hunner goederen op te leggen; hier van zullen de Doopsgezinden, en in 't byzonder de Leden van der Supplien Gemeente, geen gering gedeelte uitmaken. Dog hoe Flauw en Moedeloos moet dit van hun geschieden, daar zy onder de Krenking van de vryheid van hunnen Godsdienst zugten, hoe meer die benadeeld is, hoe minder belang zy hebben in de welstand van hun Vaderland, hoe dierbaar 't zelve hun anderzins wezen mochte. Die Vryheid agten zy, dat het meeste van hun gewaardeerd behoorde te worden, en waar aan zy alles met blymoedigheit zouden opofferen, mogen zy derhalven die in haare volkomenheit recht wederom genieten door de herstelling van de voornoemden Leraar, hun hart en hand zal dan veel ruimer zyn in 't geeven ten voorstande van dat Land, waar in zy zulke dierbaare voorrechten genieten, nog door enige Wervolging gestoord, hunnen God en Zaligmaker in een vry, zuiver en oprecht geweten dienen mogen. (II) Deze algemene Nood en Vrees voor dreigend gevaar, behoorde Hun Ed: Mog: ook in gedachten te brengen, hoe ligt 't kon gebeuren (het welk God nochtans verhoede) dat dit Land ten ondergebracht door een wreden en heerschzughtigen Wyand, die zich in zaaken van Godsdienst door een niet min heerschzughtige Geestelykheid der Roomse Kerke blindeling laat regeren, de Gereformeerde Kerk zelve dat Lot en nog veel erger ondergaan zou kunnen, het welk de Supplten nu bezuuren. En dit behoorde H: Ed: M: gereed en genegen te maken, om dat geen niet te doen aan andere, 't welk zy wensen, en de Supplien mede, dat hun niet geschieden moge. Hebben H: E: M: enige agting voor de Godsdienst en des zelv's vrye oefening, hoe ondraagelyk en zwaar zou het hun dan vallen, indien zy door een onverhoopte overweldiging van hun geagte Leraren beroofd wierden, en hoe afkerig moet dan dit H: Ed:

M: maaken van de Supplten, die nu al verscheidene Jaaren dit Lot gedragen hebben, niet tegenstaande de hun ontroovde Leraar niets quaads bedreven hadde, en zy zich alle als Getrouwe Ingezeten en gedragen; op deze wyze langer te kwellen en te drukken. (III) Hier by komt nog, dat de Zaak des voor gemelden Leraars langs zo meer by allen, die na billykheid oordelen, gerechtveerdigd wordt. Zyne Doorlugtige Hoogheid zelfs, wanneer gemelde Leraar zich in 't voorjaar by Reqste aan dit Ed: Mog: Collegie adresseerde, heeft opentlyk betuigd in zyne handelingen genoeg te neemen, en zyne herstellinge gaarne te zien. Hunner E. Mog. Commissarissen in die zaak gesteld, de Heeren Haarsolte en Burmania adviseerden in hun Rapport vol uit, dat dezelve behoorde hersteld te worden: de reden egter, waarom die herstelling niet geschied is, was, dat de Leraar op nieuws weder een Conditie werdt voorgeschreven, welke hy met een goed geweten niet kon opvolgen, gelyk hy by Requeste aan het Ed. Mog. Collegie klaarlyk heeft betoond. De Supplten hopen derhalven, dat H: Ed. M: de zaak eens met andere ogen zullen inzien, om niet van onbillyke en onedelmoedige handelingen by al de wereld bekend te staan, om niet meer de gemelden Leraar zulke voorwaarden af te eisen, die de Consciëntie drukken, en zich dus waarlik aan Consciëntiedwang schuldig maaken. De Supplten vleijen zich, dat de rechtmatigheit der zaake, de bedenkinge van 's Lands groot gevaar, en het oordeel van alle redelyke Mensen, zelv die te voren ten nadele in deze zaak gemengd geweest zyn, eindelyk enigen indruk op H: Ed: M: zal maken, en derzelver harten vermurven; en zy verzoeken, dat H: Ed: M: hier op voor 't betalen der 50ste penning Resolutie gelieven te nemen, op dat de Supplten zich na dezelve gedragen kunnen.

Mag hun hun hoop niet gebeuren, zy zullen dan geen aanmoediging vinden, om in die zo zwaaren opbreng meer te contribueren, dan zy absolute daar toe gedwongen kunnen worden, daar in tegendeel 't erlangen van dezelve hun zal aanzetten om merkelyk meer te geeven, dan zy verschuldigd zyn.

't Welzyn van 't Vaderland zal hen dan veel meer ter harten gaan, by welks ondergang zy dan zo veel te meer te verliesen hebben; en de Liefde voor de Regering zal in hun harten dan meer en meer ontvonkt worden, als dezelve hen by hun redelyke Vryheit van Godsdienst en Consciëntie, als Rechtaarde vaders, hanthaven en beschermen.

In billyke hope en verwagtinge dan van een gunstige Resolutie ter vervulling van hun redelyke begeerte, wensden de Ondergeschrevene Supplten H: Ed: M. van de Opper-Heer der ganse aarde alle heil en zegen na Lighaam en Geest in hun Personen, Ampten en geëerde Familien, en zullen altoos pogen te tonen, dat zy zyn U: Ed: Mog: Getrouwe Ingezeten en.

Quo facto etc.

Leeuwaarden

den	23	November	1747.
Was Getekend.			

Cornelis Jentjes Timmerman; Jan Boelart; Claas Evertz Oosterbaan; Otto Sybes Salverda; Jelte Ruirds Nauta; Douwe Hanekuik; Doede Backer; Heere Rinkes; Auke Janzen Backer; Gerrit Tjallings; Freerk Fontein, Pieter Geline; Folkert van der Plaats; Robyn Arjans; Evert Oosterbaan; Lieve S: de Bruin; Freerk vander Hout; Claas Willems Hoogstraten; Dr. Goitjen Stinstra; Sybrand Feitema, Claas Fontein; Eelke Wildschut, Jacob Wybes Hanekuik; Gysbert Vermeersch.

~~~~~

C O P I A.

Aan de Ed. Mog: Heeren Gedeputeerde

Staaten van Friesland.

Vertonen met alle verschuldigde eerbiedenis de ondergeschrevene Leraars, Diaconen en Opzienders der Doopsgezinde Gemeente binnen Harlingen, alle getrouwe en gehoorzame Ingezeten van Hun Ed: Mog. Hoe zy met leedwezen verstaan hebben, dat H. Ed. Mog. Derzelver Request ter herstellinge van hunnen geagten Leraar Joh. Stinstra aan H: Ed: M: op de 23 der gepasseerde Maand November opgedragen, als hard en H: Ed: M: belediged hebben verstaan en uitgelegd: Betuigende de Supplten in alle welmenentheid en oprechtheid geen oogmerk altoos gehad te hebben H: Ed: M: enigszins te beledige, niets anders bedoeld hebbende, dan H: Ed: M: door de ernstige vertoninge hunner begeerte tot derzelver gunstige verhooringe te beweegen. Zy hopen en smeken, dat deze hun oprechte betuiging H: Ed: M: van gemelde gedagten afbrengen, en dezen hinderpaal uit de weg zal ruimen, ter verhooringe van hun verzoek, het geen zy door dezen wederom ter herstellinge van gemelden Leraar op 't allereerbiedigste aan H. Ed. M. opgedragen.

In welke hope, van eindelyk eens verhoord te zullen worden (daar zy H Ed. M. nogmaal op het onderdanigste toe verzoeken) zy betuigen dat zy zyn en zullen blyven, H. Ed. M. gotrouwe Ingezeten, en altoos smeken en hopen zullen, dat de God des Hemels en der Aarde H. Ed. Mog. Personen, Ampten en Familien met zynen milden Zeegen bekrone.

Ingeleverd den

27 December 1747.

Getekend door alle Leden van de Kerkenraad.

~~~~~

C O P I A.

Aan de Ed. Mog. Heeren Commissarissen van het Illustre Collegie der Gedeputeerde Staaten van Friesland.

Remonstreren met alle schuldige eerbiedigheit de Leraars, Diaconen en Opzienders der Doopsgezinde Gemeente tot Harlingen, op heden voor Hun Ed: Mog: gedagvaard, nogmaals hun leedwezen over 't ongenoegen, 't welk het Illustre Collegie der Gedeputeerde Staaten, over derzelver Request van de 23 November dezès Jaars, zo zy vernemen, hebben opgevat, en verzoeken Vryheid om by dezen enige Redenen ter verdediging in te brengen, en van die uitdrukkingen, welke zy verstaan hebben, dat in 't gemelde Request H. Ed. M. 't meest stoten, kortelyk een duidelyke en gezonde verklaringe te geeven.

De Supplianten verzogten daar in, dat H. Ed. M. Derzelver verzoek

maar eis van Rechtvaardigheid gelieven te verhoren. Zy moeten als nog bekennen in de oprechtheit van hun harten, niet anders te kunnen zien, dan dat hun verzoek in allen dele met de Eis der Rechtvaardigheid overeenkoomt: zo deze overtuiging niet ten vollen by hun waare, zouden zy zich schaamen dus te spreken, en zy menen ook in staat te zyn, dit door klare en bondige bewyzen te betonen. Deze vrymoedige uitdrukkinge kunnen zy niet zien, dat strydt met de plicht van braave Ingezeten en er vrye Republyc, nog met 't Respect, 't welk dezelve aan Hun Hoge Overheden schuldig zyn: dat Respect brengt naar hun gedagten niet mede, dat men dezelve als onfeilbaar agte; en 't dunkt hun niet onbetamelyk en insolent, dat dezelve vrymoedig vertoond worde door gegoede Ingezeten, welke fouten dezelve naar hun

gedagten begaan hebben, inzonderheit zo zy zelve daar by nadeel lyden. En kan deze vertoninge geenzins als een verwyt worden aangemerkt (waar tegen de Supplien ten ernstigsten protesteren) maar enkel als een ernstige Remonstrantie, zo lang derzelver bezwaarnissen niet geredresseerd zyn. Wat verder de aanbieding der Supplten aangaat, om, ingevalle derzelver verzoek door H: Ed: Mog: wierd ingewilligd, in de opbreng van de 50ste penning merkelyk meer te contribuieren by 's Lands hooggaanden Nood: Zy kunnen niet bevroeden, dat dezelve H: Ed: M: 1net recht kan stoten, of zelv vreemd voorkomen, aangezien dezelve 't voorbeeld van de Ed. Mog. Heeren Staaten dezer Provintie zelve voor zich heeft, die in de Jaare 1672 (op de 28 Febr. Zo de Supplten menen) de somma van vier maal Hondert Duizend Guldens op intres van de Doopsgezinden geëischt hebben, onder belofte van Vryheid van Religie voor dezelve enz. Daar nu 't dierbaar Vaderland, byna in dezelve benauwden toestand gebracht is, en er spoedige Geldmiddelen tot reddinge vereist worden, hoopten en verwagteden de Supplten, dat deze aanbiedinge H. Ed. M. niet mishagelyk zyn zoude. En daar de Supplten dus de Vryheid van Godsdienst plechtiglyk is toegestaan, dunkt hun, dat zy niet zonder reden over de Krenkinge van die Vryheid mogen klagen, als zy de dienst van hun Geagte Leraaren niet genieten mogen, als oordelende, dat die Vryheid medebrengt, dat zy zelve hun Leraren verkiezen, welke hun en door Lere, en door gedrag, het meeste genoegen geven. De Supplten komen verder tot de uitdrukkinge, dat de Heerschzugtige Wyand, welke 't dierbaar Vaderland dreigt te overweldige, zich door een niet min Heerschzugtige Geestelykheit der Roomse Kerke laat regéren, welke zo wordt uitgelegd, als of de Heerschzugt der Roomse met die der Gereformeerde Kerkelyken in vergelykinge gebracht wierd. Dog deze uitlegginge is ongegrond en buiten reden, en de Suppl" betuigen in de oprechtheit huns gewetens dat geenzins bedoeld te hebben. Het nauw verband der woorden toont duidelyk, dat niet min Heersch.zugtige, zyn opzicht heeft op 't onmiddelyk voorgaande, de Heerschzugtigen Vyand: En koomt deze vergelykinge hier zeer net te pas, dewyl, waare die Geestelykheit min heerschaugtig, dan de Wyand, die zich door dezelve leiden laat, de Gereformeerde Kerke van des zelv overweldinge dies te minder zou te dugten hebben. Ook wordt in 't gehele Request niet de minste meldinge van de Gereformeerde Kerkelyken gemaakt, waar uit men besluiten kan, dat daar in op dezelve gezien worde. Daar volgt, hebben Hun Ed. Mog. Enige agting voor de Godsdienst enz. De draad der reden toont onbetwistbaar, dat de Supplianten hier, in H. Ed. M. Dit vastelyk onderstellen, wel verre van 't zelve te ontkennen, waar tegen zy ten ernstigsten protesteren. Anderzins immers zoude hun drangreden, uit die veronderstellinge afgeleid, van geen de minste kragt zyn. En is dezelve van kragt, zo men enige agtinge voor de Godsdienst in H. Ed. M. onderstelle; hoe groter dan die agtinge by H. Ed. M. zy, hoe meer kragt der Supplianten reden ontvangt. En zyn dusdanige spreekwyzen by alle Schryvers, en in de gewone taal zeer gebruikelijk, als onder andere, om maar een voorbeeld by te haalen, by de Apostel Paulus Philipp. 2. vs. 1, 2 daar hy zegt: indiender dan enige vertroostinte is in Christo, indiender enigen troost is der Liefde, indiender enige gemeenschap is des Geests, indiender enige innerlijke bewegingen en de ontfermingen zyn: zo vervult myne blydschap. Door de Spreekwyzen kwellen en drukken, waar op ook aanmerkinge by H. Ed. M. viel, hebben de Snppl" geenzins willen zeggen, dat H. Ed. M. met oogmerk zouden aangedaan zyn, om hen te kwellen; maar alleen 't verdriet en de moejelykheid, het welk hun het missen van hunnen Leraar baart, op 't nadrukkelijkste willen te kennen geeven. Dat die Leraar hun ontroovd is, betekend in hun pen niet anders, dan dat dezelve hun benomen is, en dat zy van zynen dienst versteken zyn. Even als een Vader, zynen Zoon door de dood verloren hebbende, kan zeggen, dat hy van dezelve beroovd is, zonder de Voorzienigheid des Groten Albestierders in 't allerminste te krenken. In de 3" drangreden van 't Request, ziet de uitdrukkinge van de zaak des Leraars, enkel en alleen op de billykheid van zyne herstellinge, welke 't Request enkel en alleen betreft, en, gelyk ook duidelyk uit 't vervolg blykt, daar 't goedgunstig Advys van zyne Doorlugtige Hoogheit, en 't rapport der Ed.

Mog. Heeren van Haarsolte en Burmania wordt aangehaald, niets meer wordt door de Suppl" op derzelver rekening gesteld. En de Suppl" hopen niet, dat zyne Doorl. Hoogh. Deze meldinge enigszins zal afkeuren, als welke dit niet alleen aan Dnus Stinstra zelve in persoon betuigd heeft, maar 't zelve ook daarna aan de Doopsgezinden in Holland niet duisterlyk te verstaan gegeven, en ter verzekering van zyne hoge Gunste en Protectie heeft bygebracht. Het voorgemelde Hoog Advys en Rapport nu van dezen aart zynde, heeft de kundige en verstandige Wereld in 't algemeen geoordeeld, dat 't billyk waare, dat der Suppl" Leraar hersteld wierde, en dat 't niet Edelmoedig waare (het zy met eerbied gezegd) hem enige nieuwe voorwaarden af te eischen. Uit vreeze, dat dit oordeel de agtinge van H. Ed. M. mogelyk mocht bezwalken, hebben zy dus vrymoedig hun hope uitgedrukt, dat H. Ed. M. De zaak eens met andere ogen mochten inzien, on niet van onbillyke en onedelmoedige handelingen by al de wereld bekend te staan. En zy denken dat deze uitdrukkinge in natuure overeenkoomt met die der Hoogh. Gemelde Heeren Commissarissen, adviserende; dat de meergemelde "Leraar zyne Gemeente niet onthouden behoorde "te worden, ten einde het aan de wereld geblyke - dat 't Collegie "in dezen enz": Wensende de Snppl" voor 't overigo niets vuuriger, dan dat de roem van H. Ed. M. Door billykheid en Edelmoedigheid alom verbreid moge worden. Door 't gebruik van 't woord Consciëntie-dwang hebben de Suppl" geenzins willen te kennen geven, dat de behandeling van H. Ed. M. met de Consciëntie-dwang der Roomse Kerke gelyk staat; dit zy verre: Egter kunnen zy als eerlyke Liederen niet ontkennen, dat naar hun denkbeelden een Leraar in zyn Consciëntie enigermaten gedwongen wordt, wanneer hem geen Vryheid tot waarneming van zynen dienst wordt toegestaan, dan onder een voorwaarde, welke hy met een goede Consciëntie niet kan volbrengen. De Suppl" hebben het nodig geoordeeld, deze korte verklaringe tot een verdediging en verschoning by H. Ed. M. by geschrifte in te brengen, op dat H. Ed. Mog. gelegenheit mochten hebben dezelve met ryen rade te overwegen, en door geen verkeerde uitleggingen vooringenomen, met ongunstige gedagten jegens hen zyn aangedaan. Voor 't overige verklaren de Supplianten nogmaals oprechtelyk, niet het minste oogmerk gehad te hebben, om H. Ed. M. in enig opzicht te verongelyken, of derzelver wezentlyke agtinge te krenken. En persisteren by derzelver ootmoedig en hartelyk verzoek, om hunnen Leraar hersteld te hebben. De Supplianten tragten van harten te blyven Hun Ed. Mog. getrouwe Ingezeten. Leeuwaarden de Was getekend door alle de Leden 30 December 1747. Des Kerkenraads gelyk de voorgaande Requesten.

~~~~~
C O P I A.

Geextraheerd uit het Resolutie-Boek
der Ed. Mog. Heeren Gedeputeer-
de Staaten van Friesland.

Saturdag den 30 Xber 1747. na Noen.

Is gehoord het Rapport van de Heeren G L1N stRA en SMI NIA; by Resolutie Commissoriaal van de 28 dezer laastleden zynde verzogt ende gecommitteerd, om nog nader alle de Perzonen, dewelke 't Request over de Admissie van J. ST INst RA tot de Predikdienst ondertekend hebben, en by open Acte geciteerd zyn, te horen ende te verstaan, houdende dat alle te zaamen waaren gecompareerd, exempt een Gerrit Tjallings en Gysbert Vermeersch, door indispositie absent gebleven zynde, dat aan dezelve hadden voorgehouden het gemelde Request van de 23 ixber 1747. aan deze Tafel gepraesenteerd, en of dezelve de inhoud daar van wel verstonden, en haar vertekeningen daar onderstaande voor de haare agnosceerden, dat zy alle hadden bekend de inhoud daar van wel begrepen te hebben, en 't zelve daarna hadden vertekend. Dat zy Heeren vervolgens aan dezelve hadden voorgehouden de onbetamelykheit van 't praesenteren van zodanigen Request,

en de Enormiteit der diverse laederende Expressien, waar mede 't zelve was opgevuld, dat dezelve daar op 't gemeen niet anders geantwoord hadden, als dat dezelve daar in geen kwaad oogmerk hadden gehad, nog enige intentie om 't Collegie te laederen, dat ten die einde nog een nader geschrift hadden overgegeven, tenderende tot verdediging en Elucidatie van het vorengemelde, met insistent van haar voorig verzoek, maar tonende geen 't minste berouw en leedwezen, of behoorlyk excuus van haar misdryf en stout bestaan in dezen, gelyk als uit 't Continue zou kunnen blyken.

Waar op gedelibereerd zynde, is na gedane omvraag goedgevonden en verstaan Welgedagte Heeren onze Commissarien voor de genome moeyte en gedane omstandig Rapport te bedanken, gelyk geschied by dezen, en dit nader Request of Memorie tot Elucidatie en verdediging van het eerste niet meer voldoende te houden, en daarom te rejecteren en ingeappointeert te laten leggen: daar te boven alle Personen, hier praesent, agter deze Tafel te doen komen, en door de Mond van de Heer Vegelin, ter Vergaderinge praesiderende, ernstig doen corrigeren en aankondige, dat 't Collegie deze zaak in nadere serieuze overweginge genomen hebbende aan 't zelve Evident en doorstralende was gebleken, dat gemelde Request was opgevuld en als doorzaaid met Licentieuse, Irreverente, abusive, Injurieuze, en de Personen dit Collegie composerende ten hoogsten laederende expressien. Dat geconsidereerd zynde de schadelyke Consequentien, die het conniveren van zodanige ongerymdheden zonden na zich slepen, en hoe zeer daar aan gelegen legt, dat de Hoge Regeringe, waar mede 't zelve bekleed is, gehandhaafd worde, en niet kunnende nog mogende lyden, dat daar in enige indracht geschiede door onbetamelykheden van derzelve Onderdanen, dat 't Collegie wel gewent hadde, dat dezelve haare Deliberationen daar over hadden gepraevenieerd met zulke aanduidingen en blyken van berouw, dat 't zelve niet was genoodzaakt geworden, daar tegens tot haar nadeel met nadruk te voorzien, dat zulks egter in genen dele, jaa eerder 't contrarie geschied zynde, 't Collegie tot handhaving van haar auctoriteit, en bewaringe van het Respect aan haare Personen en Character verschuldigt, zich verplicht gevonden hadden, daar over te nemen zodanige Resolutie, als aan haar door de Mond van de Secretaris van dit Collegie zo aanstonds zoude worden voorgelezen. * Ordonnerende dezelve om zulks, promptclyk en punctuelyk te agtervolgen, en hun voortaan en in 't toekomende zo te gedragen, gelyk als gehoorzame, getrouwe en vredelievende Ingezetenen verschuldigt zyn te doen. Zullende by nalatigheit in dezen 't Collegie verplicht worden met meerder nadruk en rigeur te procederen. Waar op de Secretaris Wyck EL by wege van uitspraak of Sententie heeft gepronuntieerd verbotenus als volgt: 't Collegie condemneerd alle Personen hier present, beneffens Gerrit Tjallings en Gysbert Vermeersch, by indispositie absent, ter zake excessen voors z. yeder in een boete van vyftig Goudgls. aan 't Comptoir der Domeinen te betalen binnen agt dagen, by poena van Auctorisatie op een Deurwaarder, sampt in de kosten hier over gevallen, midsgaders Robyn Arjens en Klaas Fontein, daar te boven in de kosten van de eerste open acte veroorzaakt. En ordonneerd de Kamerbewaarder van Gein 't gepraesenteerde Request in haare tegenwoordigheit te cancelleren. 't Welk geschied zynde, zyn alle gemelde Personen alzo gedimiteerd en afgegaan, en is wyders goedgevonden een extract van dezen toe te zenden aan 's Lands Rekenkamer, om me te strekken tot informatie, gelyk mede een extract met de namen van alle diegene, die meergemelde Request vertekend hebben, aan de Rentemr. Generaal der Domeinen, om de boeten daar na te ontsangen, en behoorlyk in Rekenninge te kunnen verantwoorden. En zal mede extract van dezen door een Bode worden overgezonden en geinsinueerd aan Gerrit Tjallings en Gysbert Vermeersch, tot hunnen koste om hun daar na te reguleren.

Accordeert met voors z. Boek.

BIJLAGE 14

Lijst van meer dan veertig stukken, in het licht verschenen over de aanklacht tegen en de schoorsing van J. Stinstra; na de uitgave van: het Recht der Vryheid van Gelove, Godsdienst en Consciëntie, beweerd in een Request met bygevoegde Deductie, ingeleverd aan de E. M. H. Staten van Friesland, 1740. (*)

Prof. Gerdes, Elenchus Veritatum, circa quas defendendas versatur Theologia Elenctica; Gron., 1740. Brief aan een vriend, in het werk: Leerzame Verlosting in verscheidene onderwerpen; 1° dl., VIe st., Haarlem, 1740. **Ds. G. KULENCAMP**, Aanmerkingen op zekeren brief van een onpartijdige aan zijn Vriend, op de vrage of men de Heere Kulencamp, in 't geen hij ten laste der Doopsgezinden, in zijn boek tegen de Hernhutters heeft goedgevonden te schrijven, niet zoude behoren te antwoorden; in de Boekzaal der gel. Werelt; October 1740. **Ds. G. VAN VELZEN**, Noodwendige Voorzorg der E. M. H. Staeten, enz., of Beantwoording der Deductie; Leeuw., 1740. Examen, of enige vragen voorgesteld aan de Schrijver der Noodwendige Voorzorg; Harl., 1741. Nader Verklaring van de Nodige Voorzorg, tot beantwoording van enige vragen; Leeuw., 1741. **J. STINSTRA**, Vijf Predikatiën, enz.; Harl., 1741. **Prof. GERDES**, twee Godgeleerde Verhandelingen over de Vrijheid des Geloofs, enz.; Gron., 1741. **Prof. Gerdes**, de Vrijheid des Geloofs, enz. verdedigt, in een ontblooting en wederlegging van de Deductie, enz.; Gron., 1741.

Prof. A. DRIESSEN, eerste en eenvoudige Grondstellingen, enz.; Gron., 1741.

(*) Ofschoon ik geenszins beweren wil, dat deze verzameling van stukken compleet genoemd kan worden, zo zal men hier echter de meeste Geschriften, betreffende die twist, bijeen vinden. Dezelve kan dienstig zijn, om enig denkbeeld te krijgen van het algemene belang, 't welk in de noodlottige zaak gesteld werd.

Brief van **J. v. AN de HONERT**, Prof. En Pred., aan de Heer J. Stinstra; Leiden, 1741. **J. STINSTRA**, Gedagten over de Brief van de Heer J. van de Honert, 1° stukje; Harl., 1741. Brief rakende zekere thans zweevende Geschillen in Vriesland (door **DU PLOUIS** te Amsterdam); Leiden, 1741. **Ds. G. van velzen**, Aenmerkingen over de Brief van Leiden, rakende de zweevende Geschillen; Leeuw., 1742. **Prof. J. van de Honert**, de Natuur en Gesteldheid van Christus Koningrijk, enz. (in Vijf Predikatiën, over dezelfde teksten als J. Stinstra); Leiden, 1742. **Ds. J. RIJSDIJK**, Godtgeleerde Aenmerkingen, 1 dl.; Gron., 1742. **Ds. E. BOTTERMAN**, Vriendelijke en Ernstige Aanmerkingen op het vriendelijk en uitdagend verzoek, enz. van J. Rijsdijk; Gron., 1742. **H. PORTIER**, omstandig en waaragtig Bericht van 't voorgevallene nopens het suspenderen van W. Jeens en P. Tjommies, waaragter de opdracht van R. Stele aan Paus Clemens XI en een stukje over de ijver. Harl., 1742. **Prof. P. LAAN**, Dissertatio Theologica prior, de Tolerantia civili ad Socinianos non extendenda, genuinis Menonitis minime iniqua, quam defend. C. E. Mirotitz; Faan., 1742. Verhandeling over de vereniging der Christenen, uit het Frans en met aanmerkingen verrijkt; Harl., 1742. Verzameling van enige Verhandelingen over de Verdraegzaamheit en Vrijheit van de Godsdienst (1° druk, 1734); Harl., 1742. Remonstrantie van **J. STINSTRA** (buiten zyn weten gedrukt te) Amst. 1742. Extract uit het Resolutie-boek van de E. M. H. Gedeput. Staten van Friesland en derzelver Aansryving aan de Heeren Prof. van de Theol. Faculteit te Leiden, Utrecht, Franeker, Groningen en Harderwyk, mitsgaders aan de Respect. Classen van Friesland, daarop gevolgde Stukken en Advyzen, rakende het bekende boek van **J. STINSTRA**, over de Natuur en Gesteltheit van Christus Koningkryk, enz. Op orde van de Gedep. Staten aan het licht gebracht; Leeuw., 1742. Request van de Doopsgezinde Gemeenten in Friesland, Amst., 1742. Request van de Doopsgez. Gemeente te Harlingen, Amst., 1742. Tweede Brief rakende de zweevende Geschillen in Vriesland; Leiden, 1742. Locke's tweede Brief over de Verdraagzaamheit; Harl., 1742. Onbepaalde Verdraagzaamheit

de Verwoesting der Doopsgezinden, van L. BIDLoo (2° druk), waarbij een Versameling van vele merkwaardige Stukken en Uyttreksels uyt enige Schriften der Doopsgezinden, door Prof. van de Honert, Leiden, 1742. D. vAN AvenhoRN GERRITsz, de onderlinge Christelyke Verdraagzaamheit gezegt in de Christelyke Kerke maar niet gevonden (met aanmerkingen op het laatst voorgaande stuk); Haarlem, 1743. J. stINSTRa, Gedagten over de Brief van de Heer van de Honert, 2° stukje; Harl., 1743. b Prof. c. H. Trotz, intree-rede over de vryheid van Gevoelen en Spreken de Rechtsgeleerden eigen, uit het Latyn (voorafgegaan door vele verzen tot lof van die vryheid); Utrecht, 1743. Prof. P. conRADi, intree-rede over de Plicht van een bescheiden Godgeleerden, uit het Latyn; 1744. Voorrede voor de intree-rede van de Hoogleraar P. Conradi, te Franeker, 1744. Ds. J. RIJsDijk, Godtgeleerde Aenmerkingen, 2° dl., Gron., 1744. Dichtstukken. P. MERKMAN, Venema, Leiden, 1742. (Lofdicht.) Ds. P. Hofstede, de waarheid in Friesland tegen de aanslagen der Kettery verdedigt. Aanmerkingen op het vers van P. Hofstede. (Recensie.) Aan de Hoge. En Hoog-Gel. Heer J. van de Honert, door Pamphilius. (Spotschrift.) Aan de Hoog-Eerw. En Hoog-Gel. Heer Venema, getekend Liefde. (Lofdicht.) de Eerw. Heer J. Stinstra; getekend Libertatis ergo. (Lofdicht.) Liberius Facundus (tot lof van J. Stinstra) en wederom verscheidene verzen op en aan Liberius Facundus.

Eindelijk: Request ten behoeve van J. Stinstra, door de Doopsgez. Gemeente te Harlingen, aan de Staten overgegeven in 1747, benevens de uitleggingen van hetzelfde en het daarop gevolgd besluit der Staten, met een voorbericht aan de voorstanders van Vryheit en Godsdienst; Harderwyk, 1747.

BIJLAGE XV.

Missive van de Friese Doopsgez. Sociëteit aan de Doopsgezinden in Rusland, op verzoek van de Heer TRAPP, Gevolmachtigde van Keizerin CATHARINA II.

Den Doopsgezinde Christenen, welke zich in de Staten Harer Rus-Keizerlijke Majesteit hebben nedergezet, zij gewenst Genade en Vrede, van God onzen Vader en van onzen Heere Jesus Christus, Amen!

EERWAARDIGE VRIENDEN EN BROEDERS!

De Heer TRAPP, van wege Hare Majesteit, de Keizerinne aller Russen, Directeur van een Volkplantinge van Doopsgezinden in de Staten van Hare Keizerlijke Majesteit, in deze Gewesten zijnde, heeft ons, gelijk ook onzen Geloofsgenoten in Holland voorgehouden, dat bij uwe Gemeenten nog gebruikelijk is zodanige Leden derzelve, welke zieh met personen van een andere Gezindheid, en in het algemeen met de zulken, welke tot uwe Gemeenten niet behoren, door de band des Huwelijks verbinden, daarom door de Ban van uwe Gemeenschap en Verkering af te snijden; dat Hare Rus-Keizerlijke Majesteit, zulk een Afsnijding, om diergelijke redenen gedaan, beschouwende als niet overeen te brengen met de Liefde, welke Christenen elkander verschuldigd zijn, wenste, dat men van die gewoonte wilde afzien, en degenen, welke buiten de Gemeente trouwen, des niettegenstaande als Leden derzelve blijven aanmerken en behandelen. De Heer TRAPP heeft verscheidene Leraren onder ons, en gehele Gemeenten, zo hier als in Holland, ernstiglijk verzocht, dat zij, ter bevordering van dit goede en nuttige einde, hun diensten bij Uw Eerw. Gemeenten wilden aanwenden. In onze Provincie hebben wij daar op goedgevonden, een buitengewone Vergadering te beleggen van alle Doopsgezinde Gemeenten, welke zich hier tot een Sociëteit verenigd hebben, en daarin met algemeen overleg besloten, aan Uw Eerw. Dezen Brief over dit onderwerp af te vaardige. Eerwaardige Vrienden en Broeders! de zaak is van zo veel gewicht, en het verzoek van de Heere TRAPP, naar ons inzien, zo billijk, dat wij wel durven verklaren ons te verheugen in deze voorkomende gelegenheid, om onze gevoelens over dit stuk aan Uw Eerw. mede te delen, en Uw Eerw. op het vriendelijkste te verzoeken, om dezelve met onpartijdige oplettendheid te overwegen, en, na alles beproefd te hebben, het goede te behouden. Huwelijken tussen personen van grotelijks verschillende gevoelens in het godsdienstige, kunnen wij zekerlijk niet goedkeuren. De ondervinding leert, dat daaruit, meermalen, ongelukkige gevolgen voortkomen. Men wordt somtijds van weerskanten lauw, en loopt gevaar van tot onverschilligheid te vervallen. Is men hiertegen op zijn hoede, dan zal het lichtelijk gebeuren, dat elk der Echtgenoten zijn of hare Egade van begrippen trachte te doen verandere. De natuurlijke begeerte, dat, hetgene wij voor waarheid houden, door andere ook als zodanig beschouwd worde, leidt hiertoe van zelve, bij mensen, tussen welke een zo nauwe en gedurige gemeenzaamheid plaats heeft, als tussen Echtelieden. De liefde, welke zij elkandere toedragen, versterkt die begeerte. Doch hieruit ontstaan weleens onaangename uitwerksels. Wanneer men elkander niet kan overtuigen, maar elk zijn eigen gevoelen blijft aankleeven, vervalt men van bezadigd redekavelen wel tot zintwisten en harrewarren. De driften worden allengskens gaande, en veroorzaken een verkoeling in die Liefde en Genegenheid, welke haar eerst opwekten, en welke de Echtgenoten, niet alleen door de natuurlijke rede, maar ook door Gods heilig woord zo duur worden aanbevolen. Dit loopt te meer gevaar, naar mate elk in zijn begrippen ijveriger is, en vaster van derzelver waarheid meent overtuigd te wezen, indien niet die ijver door een evenredige mate van verstand verlicht

en bestuurd worde. Ook moeten de gevolgen van zulke geschillen nadelig zijn voor de opvoedinge der Kinderen, en, wanneer een gedeelte derzelve de Vader, een ander gedeelte de Moeder volgt, lichtelijk verwijderingen maken tussen Broeders en Zusters, welke het vooral betaamde in liefde en vrede te samen te wonen. Zijn de Echtgenoten wederzijds mensen van hevige driften en van geringe bescheidenheid, dan zijn de uitwerksels natuurlijk veel erger, en kunnen weleens op volslagene afkerigheid, onderlinge veroordeling en gehele verwaarlozing der opvoeding uitloopen. Gij ziet dus, Eerwaardige Vrienden en Broeders, dat wij verre zijn van de Huwelijken, tussen mensen van wijd verschillende begrippen in het godsdienstige, goed te keuren. Zekerlijk zijn zij onvoorzichtig. Maar een geheel andere vraag is, of zij misdadig zijn, en wel zo misdadig, dat men daarom iemand, tegen welken men niets anders heeft in te brengen, van de Gemeente zoude mogen afsnijden? En deze vraag durven wij gerustelijk met Ween beantwoorden. Want, schoon uit zodanige Huwelijken somtijds onaangename gevolgen voortkomen, zij zijn er, evenwel, geen noodzakelijke uitwerksels van, maar kunnen door een verstandig gedrag der Echtgenoten met weinige moeite voorkomen worden. Twee personen, welke beide ernstig bedoelen de geboden van onzen Heere te gehoorzamen, en in de algemene beginselen en hoofdwaarheden van de Godsdienst overeenstemmen, kunnen wel van elkander verschillen in hun begrippen over deze en gene bijzonderheden, over enige stukken van bespiegeling, en evenwel in Liefde elkander verdragen. Het zal niet dikwijls, misschien nooit, gebeuren, dat twee mensen over allerlei onderwerpen volmaaktelijk eveneens denken. Even gelijk tussen alle mensen onderscheid van gelaatstrekken plaats heeft, en men nergens twee personen zal aantreffen, welker aangezichten volkomen gelijk zijn, zo zal men ook overal verschil van denkwijze en begrippen ontmoeten, en dit niet alleen tussen mensen van onderscheidene Gezindheden en Belijdenissen, maar ook tussen lieden, welke de zelfde Gezindheid toegedaan en Leden zijn van de zelfde Gemeente. Wilde men, derhalve, geen Huwelijken toelaten, dan tussen mensen, welke over alle godsdienstige onderwerpen, of welke daar toe kunnen getrokken worden, eveneens dachten, dan mocht men even goed het Huwelijk in het geheel verbieden, hetgene, evenwel, regelrecht zou strijden tegen de oogmerken en de wil des Scheppers, welke het niet goed oordeelde, dat de mens alleen ware. Even gelijk twee goede Vrienden, zo kunnen ook getrouwde lieden elkander verdragen in hun verschillende gevoelens, zowel in stukken van dezen aart als in andere zaken. Hoe menigmaal lopen de verkiezingen omtrent spijs en drank, omtrent kleding en levenswijze, vrij wat uit elkander bij lieden, welke, des niettegenstaande, in goede vriendschap en eendrachtig leven. Men zal misschien zeggen, dat dit wel kan plaats hebben, wanneer het verschil enkel kleinigheden betreft, maar dat het geval grotelijks van gedaante verandert, indien twee mensen omtrent voorname stukken verschillen. Gaarne erkennen wij, dat het verschil zo groot kan zijn, dat wij het Huwelijk tussen zulke personen als geheel ongeoorloofd zouden aanmerken. Dat een Christen zich zoude verbinden met Afgodendienaren, met Mahomedanen, of met Lasteraars van de Heere Jezus Christus, en dus, om des Apostels woorden te gebruiken, met de ongelovigen aan een ander juk trekken, kan volstrektelijk niet anders dan afgekeurd worden. Ook mag men bijkans het zelfde zeggen, wanneer één van beide Echtgenoten behoort tot zulk een Gezindheid van Christenen, welke wil, dat allen zich aan haar gezag zullen onderwerpen, en beweert het recht te hebben om degenen, welke dit weigeren, met geweld te dwingen, met tijdelijke straffen te vervolgen, of, wanneer zij dit niet kan doen, van de eeuwige zaligheid des hemels uit te sluiten. Maar geheel anders is het geval in de huwelijken tussen Leden van andere Gezindheden. De in geschil staande stukken zijn tussen dezelve niet van dat aanbelang, dat zij, of de vrede tussen Echtgenoten behoeven te storen, of een van beiden blootstellen voor het gevaar van tot verderfelijke dolingen verleid te worden. Allen geloven in de Eénen Waren God, de Schepper, Onderhouder en Bestuurder van Hemel en van Aarde, en in Jezus Christus, de Eniggeboren Zoon des Vaders, de Middelaar Gods en der Mensen, welke, in het vlees verschenen, zich

onderworpen heeft aan alle ongemakken des aardse levens, en onzent wille het bitterste lijden heeft ondergaan, voor ons gestorven en opgewekt is en ten hemel gevaren, alwaar hij is gezeten aan de rechterhand Gods en van waar Hij, ten jongsten dage, zal wederkomen om levenden en doden te oordelen. Allen beschouwen dezen Jezus als hunnen enigen Leermeester, Heer en Koning in het geestelijke en godsdienstige, aan wiens bevelen alleen zij onderwerping schuldig zijn, en die alleen het recht heeft om zijn Onderdanen Wetten des Geloofs voor te schrijven. Allen erkennen zich verplicht, om de Geboden des Evangeliums getrouwelijk te gehoorzamen, God lief te hebben met geheel hun harte, de Naasten als zich zelve, en zich onbesmet te bewaren van de wereld, en op zulk een betrachting het genadeloon des eeuwigen levens in ootmoedigheid te verwachten, hetgeen de Allerhoogste, naar zijn Barmhartigheid in Jezus Christus heeft toegezegd aan allen, die Hem liefhebben. En zouden mensen, welke in alle deze stukken in het algemeen overeenkomen, schoon zij, omtrent sommige bijzonderheden op een enigszins verschillende wijze mogen denken, niet in vrede en eendrachtig kunnen leven, wanneer zij hartelijk voornemen de waarheid te betrachten in Liefde? Men zal, misschien, hiertegen inbrengen, dat God, in de Mozaïsche Wet, de huwelijken der Israëlieten met de Volken, welke het Land Kanaän bewoonden, uitdrukkelijk verboden hebbe, Exod. XXXIV. 16. En Deut. VII. 8. waarmede men vergelijken kan Ezra IX. Doch hierop valt veel te antwoorden. * *.

Raakte dat verbod, schoon het door Ezra ook tot andere Volken schijnt uitgestrekt te wezen, eigenlijk alleen de Kanaänieten, welke, op Gods uitdrukkelijk bevel, ten enemaal moesten uitgeroeid worden, zo tot hun eigene straf, als tot afschrik voor de Israëlieten, en om deze laatsten te behoeden tegen het gevaar der verleidinge. Het stond, buiten dit geval, de Israëlieten vrij, zodanige maagden, welke zij in de oorlog gevangen namen, en welke, volgens de gewoonte dier tijden, hun slavinnen werden, zich tot vrouwen te nemen, gelijk duidelijk blijkt uit Deut. XXI. 10-14. Behoorde het bovengemelde verbod tot de burgerlijke Wetten, welke God de Israëlieten had gegeven, en welke zekerlijk andere Volken niet verbinden, noch altoos op dezelve kunnen toegepast worden. Ongetwijfeld waren die Wetten, als van God zelve voortgekomen, de schoonste en beste, voor welke het Volk van Israël vatbaar was. Maar daaruit volgt niet, dat men, in andere Gewesten, onder een geheel andere luchtstreek, bij andere zeden, gewoonten en levenswijze, die Wetten in haar geheel zoude moeten aannemen. Even gelijk de Mozaïsche Wet der plechtigheden. schoon door God, om wijze redenen, ingesteld, geen andere Volken raakte, en, na de komst des Heilands in het vlees, geheel werd afgeschaft, zo was ook de burgerlijke Wet voor de Israëlieten alleen geschikt, en verviel met de ondergang van de Joodschen Staat. De voornaamste reden, om welken God de kinderen Israëls de huwelijken met de Kanaänieten had verboden, was het gevaar van verleidinge. Gy zult, zegt God, uwe dochters niet geven aan hun zonen, en hun dochters niet nemen voor uwe zonen. Want zij zouden uwe zonen van mij doen afwyken, dat zij andere Goden zouden dienen; Deut. VII. 3, 4. Hier was een allergrootst gevaar, hetzij wij de snoodheid van de misdaad der afgoderije, vooral in de Israëlitischen Burgerstaat, in aanmerking nemen, hetzij wij letten op de toestand der personen, aan welke dit verbod gedaan werd. – Afgodendienst is zekerlijk een gruwel voor God, en alle omstandigheden, welke iemand in gevaar van dezelve kunnen brengen, is men verplicht met zorgvuldigheid te vermijden. – Daarbij waren de Israëlieten aan die schandelijke bijgelovigheden zo zeer verslaafd, dat zelfs Gods duidelijkste Openbaringen en nadrukkelijkste Geboden hen daarvan niet altoos konden terug houden. Dit getuigt bijkans elke bladzijde hunner geschiedenis, van Mozes tot op de Babyljonische Gevangenis. De wijste hunner Koningen verviel zelfs daartoe in een gevorderden leeftijd, en de oorzaak van zijn val was geen andere dan zijn dwaze liefde voor Afgodische Vrouwen. Maar dit kan immers niet strekken tot een bewijs, dat de huwelijken tussen Christenen van verschillende begrippen en Gezindheden zouden verboden zijn. Genen althans der Protestantse Christenen kan men van iets dergelijks beschuldigen, en

het gevaar ener zodanige verleidinge is hier derhalve niet. 4. Indien men uit de Joodsche Wetten en Gewoonten enig bewijs tegen de huwelijken van mensen, welke wel de zelfde Godsdienst aankleven, maar onderscheidene Gezindheden zijn toegedaan, wilde afleiden, dan moest men eerder tonen, dat de huwelijken tussen Phariseën, Sadduceën en Esseën onder dat Volk als verboden waren aangemerkt geweest. Dan nog zou de vraag zijn, of zulk een verbod een vinding van mensen ware, dan een Goddelijke Instelling; en, indien al dit laatste, of die Instelling alle Volken raakte, dan alleen de Joden betrof. Maar wij behoeven niet te zeggen, dat, onder al de last der Israëlietische Wetten, onder al de menselijke verdichtselen, door welke de Schriftgeleerden die last verzwaard hadden, geen schaduw van iets dergelijks te vinden is. Maar, Eerwaardige Vrienden en Broeders! wij leven daarenboven onder het Evangelium, ontslagen van de dienstbaarheid der Wet. En wat zegt dat Evangelium? Het beveelt ons met allen ernst ons toe te leggen op de heiligmaking onzer zielen, het beveelt ons de dingen te zoeken die boven zijn, daar Christus is

zittende ter rechterhand van God, Coloss. III. 1. En onze leden, die op aarde zijn, te doden, vs. 5. Dat is, alle vuile zonden, alle onbetamelijke driften, te verzaken. Een ieder van ons is derhalve verplicht, zich te wachten van alle bedrijven, door welke hij natuurlijk zoude gebracht worden in gevaar van zich aan de goederen of wellustigheden dezes levens te vergapen, of van verleiding tot het verzaken der waarheid. Maar is dit gevaar in het huwelijk met iemand van een verschillende Gezindheid zo groot, dat men daarom zulk een huwelijk, wanneer er geen andere reden kan tegen ingebracht worden, als volstrektelijk verboden en ongeoorloofd zoude moeten aanmerken en straffen? Wat leert ons Apostel Paulus? Indien enig broeder een ongelovig wijf heeft, en dezelve tevreden is bij hem te wonen, dat hij ze niet verlate.

En een wijf, die een ongelovigen man heeft, en hij tevreden is bij haar te wonen, dat zij hem niet verlate, 1 Cor. VII. 12, 13. Het is wel waar, dat de Apostel dit alleen voorstelt als zijn bijzonder gevoelen, niet als iets, waaromtrent hij enig uitdrukkelijk bevel had. Maar het gevoelen van Apostel Paulus is zekerlijk van veel meer gewicht, dan dat van mensen, welke die verlichting, die gaven van de Heiligen Geest niet genieten, door welke de eerste Leerlingen van de Heere Jezus bestraald werden. - Het is ook waar, dat de Apostel hier niet het aangaan eens huwelijks met een ongelovigen goedkeurt, maar alleenlijk de voortdoring van een huwelijk, hetgene reeds voor de bekering van enender Echtgenoten was aangegaan. Doch het is tevens waar, dat het huwelijk met een ongelovigen nog zeer wijd verschilt van de echtelijke verbindtenis met een Christen, welke, schoon in sommige opzichten dwalende, met ons overeenkomt in hetgeen ter zaligheid nodig is. Mogen wij hier op ook wel niet toepassen hetgeen deze even gemelde Apostel bij een andere gelegenheid schreef: Dengenen nu, die zwak is in het geloof, neemt aan, maar niet tot twistige samensprekingen. Men beschouwe de Broeder of de Zuster, welke buiten de Gemeente trouwt, en welke in alle andere opzichten een braaf godvruchtig mens kan wezen, als zwakgelovigen. Moet men hen daarom verwerpen? Men beschouwe hen als dwalenden, als mensen, die gevaar lopen van nog verder te vervallen; behoorde men hen dan niet veel meer door vriendelijke vermaningen te ondersteunen en te behoeden? Het kwade, dat zij gedaan hebben, indien het een kwaad, een rechtstreeks kwaad is, kan niet veranderd worden. Het Huwelijk is gesloten. Hetgeen dus te samen gevoegd is, behoort geen mens te scheiden. Ook begeert gij dit niet. Welk oogmerk, welke uitwerking zal dan de straf des bans hebben op de zodanigen, welke toch, volgens goddelijke en menselijke Wetten moeten volharden in hetgene men hun tot misdaad toerekent? Bedenkt daarenboven, Eerwaardige Vrienden en Broeders! in welke verwarring zulk een mens moet gestort worden. De afsnijding van de Gemeente moet hem moeilijk en bezwarende zijn. Hij wenst die plichten te betrachten, die plechtigheden te onderhouden, welke de Zaligmaker zijnen. Leerlingen heeft voorgeschreven. Dit wordt hem geweigerd uit hoofde van een bedrijf, waaraan geen verbeteren meer is. Moet hier uit

natuurlijk niet volgen, dat hij aan het mijmeren sla, misschien aan zijn Zaligheid beginne te twifelen, en eindelijk geheel tot wanhopigheid vervalle; of dat hij allengskens gewenne zijn Echtgenoot met afkerigheid te beschouwen, als een hinderpaal van zijn toelating tot des Heeren Tafel? Dit zal te eerder gebeuren, naar mate zijn gemoed tederder en aandoenlijker is. En wanneer het gebeurt, hoe verschrikkelijk kunnen dan de gevolgen zijn ten opzichte van de huisselijken vrede der getrouwen, en van derzelver zedelijk gedrag. Iemand, in tegendeel, welke een minder aandoenlijk hart en forser gemoed bezit, kan door zulk een verbanning geheel vervreemden van de Gemeente, en eindelijk geraken tot een onverschilligheid, welke uitwerksels dikwijls niet minder erg zijn. Wij gebruiken de vrijheid van aan Uw Eerw. als ons gevoelen voor te houden, dat de Ban of afsnijding van de Gemeente alleenlijk kan te pas komen ter beteugeling van grove zondaren, welke zich overgeven aan openbare werken des vleses; om te betuigen, dat de Gemeente van Christus geen gemeenschap heeft met degenen, die in de duisternisse wandelen, en, indien zij zich niet bekeren, zekerlijk niet anders te wachten hebben dan het eeuwige verderf van het aangezicht des Heeren. Maar wie durft een zo gestreng vonnis vellen over dengenen, tot wiens last hij niets meer heeft in te brengen, dan het Huwelijk met een persoon, welke, in sommige gedeelten zijner godsdienstige gevoelens, aan andere begrippen dan de zijn verknocht is? de zodanigen zoude men met de Apostel mogen vragen: Wie zijt gij, die eens andere huisknecht oordeelt? En durft men zich dit vermeten; sluit men zijnen, in dit stuk misschien dwalenden Broeder niet uit van de verwachting der zaligheid: zullen wij dan weigeren hier beneden hem nevens ons toe te laten tot de Tafel des Heeren, met welken wij hopen namaals aan te zitten aan de Bruiloft des Lams in de Hemel? Neen, waarde Broeders en Vrienden, laat zulk een strijdigheid van gevoelens en handelwijze bij ons geen plaats hebben, en vooral niet jegens de zulken, welke Huwelijken zich bepalen binnen denkring der Protestantse Gezindheden; allermint omtrent hen, welke zich alleenlijk verbinden aan een Doopsgezinden Broeder of aan een Doopsgezinde Zuster van een verschillende benaming. In dit ons Land ziet men vele voorbeelden van dergelijke Huwelijken, en wij oordelen ons niet bevoegd om dezelve op enige andere wijze, dan door vriendelijke afrading te keren, wanneer wij daartoe gepaste gelegenheid hebben. Gaarne erkennen wij, dat ons voorbeeld hieromtrent niets afdoet, en dat Uw Eerw. naar de overtuiging van uw geweten, niet naar het voorbeeld van enig mens behoren te handelen. Maar wij hopen ook, dat het boven bijgebrachte genoegzaam is om Uw Eerw. De rechtmatigheid en betamelijkheid onzer handelwijze te doen opmerken, en Uw Eerw. te bewegen om met ons mede te werken ter opheffing van alle zodanige hinderpalen, welke de Vrede en de Liefde, de Christenen zo duur aanbevolen door hunnen Meester, in de weg staan. Waarlijk, dingen, welke zonder wezenlijk nut te doen, alleenlijk kunnen strekken om de scheuringen te vergroten of duurzaam te maken, behoorden overal, in alle Gezindheden afgeschaft te worden, opdat de gehele Gemeente der Christenen één hart en één ziel moge zijn.

Na hetgene wij, rakende de Ban en afsnijding gezegd hebben, zullen wij niet lang behoeven stil te staan op de Mijding, welke die afsnijding volgt. In gevallen, waar in de afsnijding niet behoort geoeft te worden, vervalt ook de mijding van zelve, gelijk duidelijk is. Maar zekerlijk zijn er gevallen, in welke het der Christelijke Gemeente geoorloofd is, ja betaamt, hare afkeuring van het openbaar ergerlijk gedrag van sommige harer Leden even openlijk te doen blijken, en te verklaren, dat zij met dezelve en derzelver werken geen gemeenschap heeft: gelijk indien iemand, een Broeder genaamd zijnde, een hoereerder is, of een gierigaard, of een afgodendienaar, of een lasteraar, of een dronkaard, of een rover. 1 Cor. V. 11. En met de zodanigen gemeensamen omgang te houden, is, zolang zij in het kwade volharden, zekerlijk niet welvoeglijk, om van het gevaar van besmetting niet te spreken. De Apostel wil, dat men met de zodanigen niet etc. Dit verbod of deze afrading betreft gewisselijk niet de eigene

huisgenoten of naaste bloedverwanten van de overtreder. Indien men dezen, indien men de gehuwden onderling de wederzijdsche betrachting van de plichten des gezelligen levens en de verkering wilde verbieden, zoude men alle banden der samenleving moeten losrukken, en ten opzichte van de afgesnedenen zelve geheel tegen het oogmerk van de Apostel handelen. Want deze leert

ons: Indien iemand onzen woorde, door dezen Brief geschreven, niet gehoorzaam is, tekent di en, en vermengt u niet met hem, opdat hij beschaamd worde. En houdt hem niet als een vijand, maar vermaant hem als een Broeder 2 Thess. III. 14, 15. De bedoeling van de Apostel was, derhalve, de verbetering des overtreders. Maar is het wel waarschijnlijk, dat deze zoude bewerkt worden door een zo gestrenge mijding, als men weleens heeft voorgestaan? De mens is geneigd tot gezelligheid; verlaten van zijn natuurlijkste en naaste Vrienden, zal hij, zo hij niet geheel tot neerslachtigheid en wanhoop vervalt, ander gezelschap zoeken, en lichtelijk zodanig, hetgeen hem al verder en verder vervoert, en verwijderd van die beschaming, tot welke de H. Paulus hem wilde brengen. Het bevel derhalve, van met de zodanigen niet te eten, of enige gemeenzame verkering te houden, betreft eigenlijk hun, welke niet natuurlijk door banden van bloedverwantschap, of anderzins, verplicht zijn in dergelijken omgang met de overtreder te leven. Maar de nabestaanden, de leden van het zelfde huisgezin, en vooral de Echtgenoten die verkering te verbieden, kan des Apostels oogmerk niet geweest zijn. Ten opzichte der laatstgemelden zouden daaruit de schromelijkste gevolgen, en dikwijls veel zwaardere overtredingen voortvloeijen, dan welke men bedoelde te keer te gaan. Wel zegt Apostel

Joannes: Indien iemand tot ulieden komt, en deze Leer niet brengt, ontvangt hem niet in uw huis, en zegt tot hem niet, zijt gegroet. 2 Joann. vs. 10. Maar om nu niet te zeggen, dat hier duidelijk van vreemdelingen wordt gesproken, en dat dit groeten waarschijnlijk behelsde een toewensing van Gods zegen over derzelver onderneming, is het duidelijk, dat de Apostel hier spreekt van valse Propheten en Leraars, van verleiders, die niet belijden dat Jezus Christus in het vlees is gekomen, vs. 7. En hetgeen rakende deze geheel verdorvene mensen, welke opzettelijk zich tegen de Leer der Apostelen aankantten, gezegd wordt, kan men zekerlijk niet toepassen op de gewone overtredingen dergenen, welke over het geheel de Leer des Evangeliums aannemen. Wij zouden veel breder over dit stuk kunnen handelen, doch oordelen genoeg gezegd te hebben om Uw Eerw. De gegrondheid en billijkheid ener gematigde handelwijze in dezen te doen opmerken. Ook hebben wij uwe aandacht reeds lang genoeg bezig gehouden. Wij betuigen met ons schrijven geen ander oogmerk te hebben dan de verbreiding van Christelijke Liefde en Verdraagzaamheid; wij vertrouwen dat het als zodanig bij Uw Eerw. zal worden aangenomen, en zullen onze moeite meer dan rijkelijk beloond rekenen, indien wij daartoe, en tot uw geluk en welvaren iets hebben mogen toebrengen. Wij breken af met de hartelijken wens, dat wij alle mogen opwassen in de genade en kennis van onzen Heere en Zaligmaker Jezus Christus. Hem zij de heerlijkheid beide nu en in de dag der een wigheid, Amen. En met dezen wens noemen wij ons, Eerwaardige Vrienden en Broeders, Uwe Dienstwillige Vrienden en Broeders in Christus, de Sociëteit der Doopsgezinde Gemeenten in Vriesland en Groningen, en uit aller naam,

H. OOSTERBAAN, P. HUIDEKOPER,

P. STINSTRA, B. J. BROUWER,

A. STAAL, Leraren. J. v. D. PLAATS, Diaconen.

A. WIJTSES, B. HAIJES,

K. O. GORTER, P. IJ. TICHELAAR,

Boekhouder van Boekhouder van de 3 Klassen. Zuider Klasse.

Leeuwarden den

31 Juli 1788.

BIJLAGE XVI.

Antwoord van de Friese Sociëteit op de Circulaire van de Remonstrantse Broederschap (*).

WAARDE EN ZEER GELIEFDE BROEDERS IN de Heere Jezus CHRISTUS!

De gedrukte brief, in het laatste gedeelte van het verlopen jaar, uit naam Uwer Broederschap, aan de Leraren en Opzienderen der Protestantse Gemeenten in Nederland afgevaardigd, is bij onze Sociëteits-vergadering wel ontvangen, gelijk ook de geschrevene, van de 2 Juni 1797, welken Gij aan onze Sociëteits-vergadering wel hebt gelieven te zenden, ons ter behoorlijker tijd is ter hand gekomen. Wij kunnen niet nalaten, U onzen hartelijken dank te betuigen, en de verdienden lof te geven aan Uwe liefderijke en de leerlingen van onzen algemenen godlijken Meester zo zeer betamende gevoelens. Beklagenswaardig zijn, gewisselijk, de verdeeldheden, welke de Christenen in zo vele Aanhangen of Gezindheden gescheurd houden; en de pogingen dergenen, welke, in plaatse van afkerigheid en verwijderinge, vrede en eendracht zoeken te doen heersen, moeten door elken rechtschapen beminnaar van deugd, godsvrucht en ware gelukzaligheid, altoos met dankbaarheid erkend worden. Ook wij, Broeders, zijn ten volle overtuigd, dat het Koninkrijk Gods niet is spijze en drank, niet gelegen is in enige uitwendigheden, of in bijzondere begrippen over deze of gene stukken van bespiegeling, maar in rechtvaardigheid en vrede en blijdschap door de Heiligen Geest. Ook zijn wij verzekerd, dat de enigheid des geestes moet behouden worden door de band des vredes, en dat die band niet moet worden samengetrokken door het vorderen van volkomene eenstemmigheid in zaken, waaromtrent Jezus en de Apostelen geen bepaalde belijdenis eisten, en waarover de gedachten

(*) Getrokken uit de Resolutie-boeken der Sociëteit.

toch altoos verschillende zullen blijven, maar door onderlinge liefde; door in andere die rechten te erkennen, aan andere die vrijheid niet te misgunnen of te betwisten, welke men zelf begeert te gebruiken. Wij verwerpen met Ulieden allen menselijken naam, alle gezag van menselijke formulieren en belijdenissen in zaken des geloofs. Die kunnen alleenlijk strekken om de denkwijze en gevoelens dergenen, welke dezelve opstelden, te verklaren, maar zijn van geen de minste verbindende kracht voor andere. Het is, onzes oordeels, ongeoorloofd, en een schending der majesteit van onzen hemelsen Koning, dat men derzelver aanneming stelle tot een noodzakelijke voorwaarde voor degenen, welke begeren tot het Lidmaatschap der Christelijke Kerke en de gemeenschap van des Heeren Tafel te worden toegelaten. De enige Belijdenis, welke wij vorderen, is, dat Jezus Christus is de Zoon van God, de beloofde Messias, de Zaligmaker der wereld; - de enige belofte, die van ernstige krachtdadige en aanhoudende pogingen tot een heilig en godvruchtig leven in het toekomende. Wij weten, dat, die Christus in deze dingen dient, Gode welbehagelijk is en ons is hij aangenaam. In gevolge van deze overtuiging, nodige wij, bij de onderhoudinge van het Avondmaal des Heeren, tot het nuttigen van het brood en van de wijn, zonder uitzonderinge, allen, welke Jezus aannemen als hunnen Zaligmaker en des zelfs geboden willen onderhouden. Wij reiken de hand van Broederschap aan allen, die ze gelieven aan te nemen. De Leden van Uwe Gemeente, welke in Friesland wonen, kunnen dit getuigen, en het kan Ulieden niet onbekend zijn, Broeders! dat wij geen zwarigheid maken van Leraars, bij Ulieder Kweekschool onderwezen en bevorderd,

op onze Predikstoelen toe te laten; dat de namen van Remonstranten en Doopsgezinden ons niet beletten, derzelver rede met genoegen en stichting te horen; dat in een der talrijkste Gemeenten, bij schaarsheid van Proponenten uit het Kweekschool der Amsterdamse Doopsgezinden, de dienst, voor een gedeelte, menigmaal door Proponenten uit het Uwe, tegen redelijke voldoening, is waargenomen (*). Onze beginsels, Broeders, zijn dus dezelfde als de Uwe, onze liefde is even uitgebreid; wij erkennen Ulieden als met ons ware leerlingen van denzelfden Meester, wij houden met Ulieden alle geestelijke gemeenschap. Dus, zo verre wij Uwen brief wel begrijpen, zijn wij in al het wezenlijke reeds verenigd, voldoen wij reeds en hebben sedert lang voldaan aan Uwe nodinge. Indien evenwel die uitnodiging iets meer, indien zij een naauwere vereniging voor het uitwendige (zonder welke nogthans, naar ons inzien, de Christelijke gemeenschap zeer wel bestaan kan) mocht bedoelen, dan verzoeken wij, dat Gijl. uwe nadere inzichten, uw ontwerp, ons meer bepaaldelijk gelieft mede te delen; wanneer wij niet zullen in gebreke blijven van Uwe voorstellen te overwegen met die ernst en ijver, welke het onderwerp vordert, met die volvaardigheid en genegenheid, welke aan Uwe liefderijke oogmerken beantwoorden.

Hiermede (enz.) blijven wij
 Waarde en Zeer Geliefde Broeders in de Heere J. C.
 Uwe zeer dienstw. En heilwensende broeders

De Gecommitteerden voor de Sociëteit der
 Doopsgezinden in Friesland.

(w. g.) Heere Oosterbaan. Pieter Huidekoper. t Di Jan Brouwer, mede
 uit Oeds C. Spoelstra. Ianaam van de afwezig- B. J. Brouwer. COIICI1, gen
 Boekhouder K. O. Leer- Pieter IJ. Tichelaar, Gorter. a'ell, Boekhouder van
 de Gerben Tigler. Zuider-Klasse.

Pieter Stinstra. Leeuwarden, den 9 Juni 1797.

(*) Te Harlingen, zie boven bl. 144.

BIJLAGE XVII.

Brief van de Friese Sociëteit aan de Verenigde Doopsgezinde en Remonstrantse Gemeente te Dockum, genaamd de Christelijke (*).

LHBij onze laatste gewone Sociëteits-vergadering, gehouden de 17 Mei l.l., is het voorstel van Uwe Gemeente, "om met onze Doopsgez. Sociëteit in dezelfde betrekking te komen, waarin de Doopsgezinde Gemeente, op zich zelve, gestaan heeft," met allen ernst en naar vereis overwogen. De uitslag dier beraadslagingen, mogen wij vertrouwen, is U uit het rapport van Uwen Gecommitteerde te dier vergadering gebleken. De Sociëteit vond enige bedenkelijkheid in Uwen bekenden voorslag, maakte hierom zwarigheid de verenigde Gemeente, voor als nog, op de gevraagden voet aan te nemen en heeft ons gelastigd, met u in nadere onderhandeling over dit stuk te treden; om, zo mogelijk, met Ulieden schikkingen te beramen, waardoor de Sociëteit aan Uwen verklaarden wens volvaardig beantwoorden moge. Bij hun antwoord op de Uwen van de 10 September 1798 hebben Gecommitteerden hun vreugde betuigd over de vereniging van Uwe beide Gemeenten tot één Christelijke Kerk, en U daarmede hartelijk gefeliciteerd. Aangenaam was ons het denkbeeld, een gedeelte der jammerlijk verdeelde Christenheid, hoe klein ook in getal, te zien naderen, en met aflegging der sektenamen en vooroordelen, zich te Uwent door de band van eendracht en liefde, te samen te voegen tot één geestelijk lichaam, waarvan de Heere het hoofd is. Aangenamer was het ons, dat door U also een sprekend voorbeeld gegeven werd van die Christelijke vereniging, waartoe de Remonstranten al hun Protestantse medebroeders hadden uitgenodigd, en waarvan onze Sociëteit kort te voren de beginselen had toegejuicht.

'(*) Getrokken uit de Resolutie-boeken der Sociëteit.

Gecommitteerden vleiden zich toen, op grond van Ulieder welkom aanzoek, gedaan uit kracht van Ulieder Contract van vereniging, dat er in dit Contract (waarvan zij in hun qualiteit geheel onkundig waren) niets zoude gevonden worden, 't welk ons wederhouden konde, om aan Uwen wens, ten aanzien der verbindtenis met onze Sociëteit, van stonden aan te voldoen. - Zij verlangen nog ten sterkste, dat deze goede zaak niet zal behoeven achter te blijven. Zij vleijen zich, dat onze Sociëteit, wier aanleg bijkans geheel huishoudelijk is en die de hoogste verdraagzaamheid bij verschil van Christelijke gevoelens oefent, geen Broederen zal moeten verliezen, met wie zij sedert lang in liefde ten nauwste verbonden was. Te harder zou het ons vallen, van een gehele Gemeente afgescheiden te worden, alleen daarom, dat zij de naam van Doopsgezinde tegen de algemenen van Christelijke verwisseld, en zich met weinige Leden van een andere, in gevoelens bijkans met ons instemmende Gezindte, verenigd heeft. Dit, wij verklaren het, Broeders! zoude ons, in wier midden Gij woont en altoos verkeerdet, bij uitnemendheid grieven. Intussen, uit copia van het Contract der vereniging, ons op aanvraag des Boekhouders van Ulieden toegezonden, is der Sociëteit gebleken, dat de Leraar, welke in uwe Gemeente staat beroepen te worden, volgens art. IV, vergeleken met art. XI, zich zal moeten verplichten, tot de bedieningen, zowel van de Doop der Bejaarden als der Kinderen, en hier ligt de zwarigheid, waarom de Sociëteit gearzeld heeft, U op de vorigen voet aan te nemen, volgens gedaan verzoek. Volgens onze Grondwet namelijk, en wel volgens het eerste artikel van het Reglement, waarop de verbindtenis van onze Sociëteit is rustende, (waarvan wij achten dat Gijl. niet onkundig zijt), moet dezelve bestaan uit Gemeenten, die de Doop der Bejaarden, op de Belijdenis des Christelijken geloofs, voorstaan. Wij verwachten geenszins, dat Gij ons vergen zult, een inbreuk te maken op die wet, welker overtreding onze gehele verbindtenis vernietigen of willekeurig maken zoude. Wij voorzien dit te minder, omdat wij alsnog de Doop niet voor een stuk van bespiegeling maar voor een plechtigheid, door Jezus voorgeschreven, houden; en geen andere schriftuurlijk achten of voorstaan, dan die

in navolging van het voorbeeld der Apostelen aan de gelovigen verricht wordt. Wij veroordelen, het is waar, andere niet, of weigeren hen toe te laten tot de Tafel des Heeren, welke ten aanzien van dit Zijn stellig gebod van ons verschillen en meerder gewicht dan wij hechten aan het waarlijk onzeker gezag der Kerke van de derde en latere eeuwen. Maar in onze ogen houdt een Gemeente op te voldoen aan haar gezegd vereiste, om lid onzer Sociëteit te worden, wanneer zij, wij zeggen niet, in hare Kerk de Doop der Kinderen toelaat; neen, laat een ieder, volgens het licht van zijn eigen geweten, vrijelijk handelen, en andere ophouden zich te ergeren aan iets, wat waarlijk uit de gelove geschiedt, maar wanneer zij derwijze haar zegel van goedkeuring hecht aan die onschriftmatigen Doop, dat zij van haren Leraar vordert, ook dezen te bedienen. Een daadzaak, Broeders! die, vergunt ons dit op te merken, van niemand der Bejaard-Doopsgezinden mag gevergd worden, zonder inbreuk op de vrijheid des gewetens en verdraagzaamheid, welke anders Uwe gehele vereniging zo bij uitstek ademt. Het belge U niet, dat wij rondelijk en uitvoerig de bedenkingen onzer Sociëteit aan U hebben voorgesteld. Wij bedoelden daarmede alleen, U de zwaarigheid te doen gevoelen, die de Vergadering wederhouden heeft, een gunstiger besluit te nemen op Uwe voorgeslagene verbindtenis Inet OnS, Toetst zelve onze redenen en wijt het uitstel aan geen gebrek van Christelijke liefde of verdraagzaamheid. Laat ons broederlijk de handen in één slaan, om de plaatsgrijpende hindernissen tot onderling genoeg uit de weg te ruimen. Denkt hiertoe middelen uit; en zo Gij een verdere, liefst mondelijke, onderhandeling met ons nuttig keurt, nodige wij U uit, om deze met onzen Boekhouder te beramen. Wij toch van onze zijde betuigen hartelijk te wensen, dat die verbindtenis vernieuwd worde; waartoe Ulieden het Contract van vereniging Uwer Gemeente, ons de liefde en oude betrekking tot de talrijksten derzelve, de voormalige Doopsgezinden, ten sterksten noopt. Waarmede, enz.

De Gecom. Mannen der Fr. Doopsgez.

Soc., en uit aller naam getekend door
den Boekhouder.

Leeuwarden

den 6 Juni 1799.

BIJLAGE XVIII.

Mededelingen, aangaande tegenwoordige toestand der Doopsgezinde Gemeente te Balk (*).

de

Deze Gemeente der Oude-Friezen wordt thans bediend door vier Leraars, van welke twee de rang van Oudsten bekleden, terwijl de beide andere Medehelpers worden genoemd. De Medehelpers worden uit de Broeders, de Oudsten uit de Medehelpers gekozen. De Oudsten alleen zijn gerechtigd tot de bediening van Doop en Avondmaal, welke beide plechtigheden slechts eenmaal in het jaar worden uitgeoefend. Op de Catechisatie wordt de Onderwysing van ENGEL A. vAN DoreGEE tot leiddraad gebruikt. In het samenstellen hunner Leerredenen wordt door de Leraars de Concordantie van PIETER JANs z. TwiscK veelvuldig geraadpleegd en ook bij de overige Leden is dit werk in zeer groot aanzien. De Bijbel-vertaling van BIESKENs, waarvan nog fraaije folio-drukken bij de Gemeente aanwezig zijn, wordt zowel in de huisgezinnen als in de kerk gebezigd. Bij de Doopbedieningen wordt de Aankomelingen een geloofs-belijdenis voorgelezen, die bij BoudewIJN voorkomt. Als de Doopbediening verricht is, heft de Oudste de gedoopten op, begroet hen met een liefdekus en vermaant hen, getrouw te blijven aan de afgelegde helijdenis. De kerkelijke eredienst is bij de Doopsgezinden te Balk nog in derzelver kindschheid. Men vindt er een niet zeer welluidend gezang, waartoe men de Oude Hoornsche Liederen en enige weinige Psalmen Davids, naar de berijming van DATHEEN, gebruikt, het stil gebed, onder hetwelk de Leden, met de rug naar de Leraar gekeerd, geknield liggen; een in taal en stijl zeer eenvoudige Leerrede, die grotendeels uit Bijbelspreuken bestaat. De voetwassing, bij sommige der vroegere Doopsgezinden in gebruik, wordt te Balk wel niet meer als een Kerkelijke plechtigheid, maar echter als een liefde-dienst in zo verre onderhouden, dat wan

(*) Grotendeels uit berichten, medegedeeld door de Wel-Eerw. J. vAN DER PLOEG, te Grouw.

neer een of meer Broeders uit een andere Gemeente, om enige geestelijke diensten te verrichten, tot hen gezonden worden, zij deze meteen heiligen kus der liefde begroeten en als een kenmerk van nederigheid en dienstvaardigheid, bij hun aankomst, ter plaatse waar zij hunnen intrek hebben genomen, derzelver voeten wassen. Beurtelings zenden thans die van Balk en die van één der Doopsgezinde Gemeenten te Aalsmeer zulk een geestelijke commissie tot elkander. De Kerkelijke ban wordt bij hen, althans in zo verre, nog gestreng gehandhaafd, dat zij zonder onderscheid de zodanige der Broeders en Zusters van hun Gemeenschap afsnijden, die met personen, niet tot de Gemeente behorende, in het huwelijk treden. In de dagelijks en omgang zijn zij jegens allen vriendelijk en dienstvaardig. Goede trouw en nauwgezetheid van geweten kenmerken hunnen wandel, en hierdoor delen zij in de achting en gunst van velen, in wier midden zij wonen. De Doopsgezinden dezer plaats onderscheiden zich bijzonder door een eenvoudige, niet zeer behagelijke kleding en zeer sobere levenswijze. Goud noch zilver wordt aan het lichaam gedragen of tot huisselijk gebruik gebezigd. De meesten roken geen tabak, noch gebruiken sterken drank. Wat niet tot 's levens onderhoud volstrekt noodzakelijk is, wordt door hen met de naam van verkwisting bestempeld. Hun huizen zijn somber en kenbaar aan de bijzondere en bij allen gelijke bouwde en kleur. Hun meubelen zijn zeer onkostbaar en weinige, maar hun tijdelijke omstandigheden, door werkzaamheid met spaarzaamheid verenigd, merendeels gunstig. Bij de jeugd begint zich echter reeds hier en daar een en andere afwijking van die strengen levensregel te vertonen, en het zal moeite kosten, om bij het volgende geslacht de voorvaderlijke inzettingen te bewaren. Vele bijzonderheden van minder aanbelang kunnen wij voorbij gaan. Die in de winter hun laag en eenvoudig Wermaanhuis bezoekt, terwijl er

predikdienst gehouden wordt, zal opmerken, hoe dan de mannen dikwijls, met de rug naar de Leraar gekeerd, rondom een groot vuur zitten en hoe zij de vrouwen van vuur voor hare stoven voorzien. Ieder binnenkomende groet dan de aanwezigen met het enkele woord: moarn (goeden morgen)! Die van buiten komen, gaan bij de Leraars rond, reiken hun de hand en vragen: nog goed? Waarop door deze geantwoord wordt: *best, hoe giet it mei jou?* De Voorzanger nodigt vervolgens de Gemeente ook in het Land-Fries tot zingen, zeggende: *Dy mei bleft ta sjongen, siekje foolje twa en tachtig (of saluut it eerste of twade oon hingse).*

Vóór het gebed geeft de dienstdoende Leraar de onderwerpen op, waarover dat stille gebed moet lopen, welke onderwerpen meestal gelijk zijn.

Hij besluit zijn Leerrede doorgaans met de woorden: "heb ik iets gesproken, hetgeen u niet wel aanstond, gelieve het vrij mijne onperfektheid toe te schrijven, maar heb ik iets gesproken, waaruit gij enig nut getrokken hebt, geeft niet mij, maar de God des Hemels de ere. Gaat in vrede, als de lofzang gezongen is, dient malkanderen en houdt mij het woord der prediking ten goede, het is met een goede meininge geschied;" waarop enigen der aanzienlijksten of bejaardsten van de Broeders antwoorden: "dank je!" en de andere met het hoofd buigen.

De spreker staat in geen predikstoel, maar voor een lezenaar, ter wederzijden waarvan de overige leraars op hoge ouderwetse stoelen zitten. De toehoorders zitten op banken, welke als het gehele vertrek, ongeverfd zijn.

Hoe veel er echter bij deze Gemeente te Balk onder een hoogst eenvoudige vorm valle op te merken, dat geheel afwijkt van de meer algemene eredienst of levenswijze, – eer en lof moet steeds aan haar worden toegebracht, wegens haar oprecht en ongeveinsd geloof, 't welk in het dagelijkse leven vruchten draagt van deelnemende liefde en reine zeden!

BIJLAGE XIX.

Ophelderingen,   Bijvoegselen,   enz.   op   de   tekst
van dit Werk.

MELCHIoR HoFMANN, bl. 13 en 30.

De eerste bladen van dit werk waren reeds ter perse, toen mij in handen kwam de Geschichte der Wiedertäufer, von ihrem Entstehen zu Zwickau in Sachsen bis auf ihren Sturz zu Münster in Westfalen, von J. HAST; Münster, 1836. Dit werk, hoe belangrijk ook op zich zelf, geeft aan mijne bewijsvoering in Hoofdstuk I niet meer licht, behalve dat ik met behulp van hetzelfde mij enigszins in staat zie gesteld, aangaande het rondzwerven van MelchioR HoFMANN zekere chronologische opgave mede te delen, wanneer men aldaar Seite 104, 107, 244, u. s. w., met elkander vergelijkt. Ik laat dezelve hier volgen, zo nauwkeurig opgemaakt als mij mogelijk geweest is.

1524, Juli of Augustus. HoFMANN reist in gezelschap van RINK en KNIPPERDOLLING uit Duitsland naar Zweden. 1524, in de herfst. Uit Zweden verdreven, trekt hij naar Lijfland. 1525. Gaat van daar naar Wittenberg, en spreekt met LUTHER en BUGENHAGEN, 1525, in de herfst. Van Wittenberg naar Schwaben en Straatsburg. 1526. Van hier over Wittenberg naar Lyfland terug. 1527. Eerst naar Maagdenburg, vervolgens naar Wittenberg. 1527, in de herfst. Van Wittenberg over Maagdenburg en Hamburg naar Kiel in het Holsteinsche. 1529, in April of Mei. Moet uit Kiel wijken en komt te Straatsburg. 1529, in de herfst. Gaat van hier naar Embden, waar zijn medestander RINK in 1528 uit Zwitserland aangekomen was. 1530, in de lente. Moet vertrekken en komt te Straatsburg. 1531, tegen de winter. Zendt afgevaardigden naar Nederland. 1532, in de winter. Verlaat Straatsburg en komt te Embden. 1532, in de lente of tegen de zomer. Verlaat Embden, komt misschien ook in Friesland, vertrekt voor de vierde maal naar Straatsburg, en wordt hier in de gevangenis geworpen, waarin hij sterft.

Met het werk van haast heb ik vergeleken: Geschichte Münsters, nach de Quellen bearbeitet von Dr. H. A. ERHARD, Münster 1837, Seite 329; waar ik de zelfde berichten, ofschoon niet in die volledigheid, gevonden heb.

SICKE SNIJDER, bl. 17.

Mijne Lezers zullen overtuigd zijn, dat het in mijn betoog, ten opzichte van het bestaan van Doopsgezinden in Friesland, vóór hier Munstersen zijn geweest, van veel belang wezen zou, het juiste jaartal te kunnen aangeven, wanneer SICKE SNIJDER de Marteldood heeft ondergaan. Na het afdrukken van een groot gedeelte dezes werks, zie ik mij daartoe in staat gesteld, en tevens mijn vermoeden bevestigd, dat die dood reeds in het begin van 1581 heeft plaats gegrepen. De Heer Mr. DAAM FOCKEMA namelijk, heeft vroeger een menigte aantekeningen gemaakt uit de Criminele Sententieboeken van het Hof van Friesland, welke beginnen van het jaar 1500 af.

In dezelve vindt men: "dat SICKE FREERKs de 20 Maart 1531 door het Hof veroordeeld is, om met de zwaarde gerecht te worden, dat zijn lichaam op een rad zal worden gezet, en het hoofd op een staak, omdat hij zich had laten herdopen en hij bij die doop persevereerde." In de jaren voor dit feit wordt echter te vergeefs naar dergelijke veroordelingen gezocht, maar in 1534 worden er twee personen uit Leeuwarden genoemd, die hunnen herdoop hadden herroepen. Vervolgens komen er in 1535 (op de 16 Maart) enige personen voor, die de

herdoop der Munstersen herroepen hebben. Op de 10 en 12 April van dit zelfde jaar zijn er eerst vier personen tot zware doodstraf veroordeeld, wegens hun aanhangen van de seditieuse sekte der Munstersen en hun oproerig gedrag in het Oldeklooster. Daarna, op de 12 April, nog dertien mannen en een en dertig vrouwen, met name genoemd, veroordeeld om gelijke oorzaak en tot gelijke straffen, maar de vrouwen om verdrongen te worden. Ook in deze Criminele Sententie-boeken gaan dus de Doopsgezinden vóór de Munstersen en wordt er onderscheid gemaakt *tussen de gewonen en de Munstersen herdoop*. Zegt men, dat men vóór 1535 de herdoop niet Munsters noemen kon, omdat men toen de Munstersen nog niet kende, dan is dit een bewijs te meer voor mijn betoog, dat hier Doopsgezinden waren, vóór er Munstersen geweest zijn.

Uit deze aantekening van Mr. DAAM FOCEMA schijnt voorts ten opzichte van SICKE SNIJDER te blijken, dat zijn naam eigenlijk SICKE FREERKS was, maar dat hij snijder of kleêrmaker van beroep is geweest.

Bekentnisse van O. PHILIPs, bl. 24.

De Brief van Prof. G. van Hemert aan de Heere G. MAATschoen, betreffende voornamentlijk de oorsprong en betrekkinge der Mennoniten, enz., Middelburg, 1744, waarin op bladz. 113 enz. over deze Bekentnisse gehandeld wordt, heeft mij noch omtrent dit stuk, noch in enig ander gevoelen tot andere gedachten gebracht. Op bladz. 140 zegt VAN HEMERT dat die Bekentnisse in 1584 te Amsterdam is uitgegeven door coRNELIS CLAAS Z (op bladz. 206 zegt hij door CLAAS GLAASSEN, zodat ik nu niet weet - wie ik daar voor te houden heb, terwijl het in allen gevalle onze Blokzijler CLAAS CLAAs z, die van lateren leeftijd is, niet zijn kan), volgens een copie van zijn (o. PHILIPs) eigene hand en naderhand in 1609 is herdrukt. Van die eerste uitgave is noch onzen groten Geschiedkundige, s. MULLER, noch mij, iets nader bekend, bestond zij, dan was ook zij toch na de dood van O. PHILIPs, gelijk vAN HEMERT zelf belijdt, uitgegeven. Althans zal ik wel bij mijn gevoelen, omtrent het twijfelachtig gezag van dit stuk, moeten blijven, totdat ik van die eerste uitgave, copie en uitgever nader onderricht ben, waartoe ik alle deskundige uitnodig.

Uit gemelde brief schijnt ook te blijken, dat LEENERT Bouwens een Zeeuw van afkomst is geweest (bladzij 175); 't welk VAN HEMERT aanhaalt uit GUIDO DE BRES, Nederlandse geloofsbelijdenis.

Tibben, bl. 55.

Deze benaming, aan de Doopsgezinden gegeven, is nog ouder dan van 1573, daar reeds in 1549 de knecht van een Priester te Leeuwarden, HADEwIJK te vergeefs tot oneerbaarheid aangezocht hebbende, van haar zegt: "de Tip is zo wijs in de Schrift, ik kan er niet tegen op." Ook meent de Heer J. D. HESSELINK te Groningen, gelezen te hebben bij W. Verlinde, oorsprong der Lutherie, Brugge 1567 (welk stuk ik echter niet heb kunnen raadplegen): "deze (nl. De Doopsgezinden) worden in Friesland de Tibben genoemd." In Friesland is deze bijnaam echter minder bekend dan in Groningen.

Beginsel der Doopsgezinden bij de Hervorming, bl. 33 enz., bl. 46, 97 en 115.

Wanneer men deze bladzijden met elkander vergelijkt, dan zou het kunnen schijnen, dat ik in de opgave van een zodanig Beginsel enigszins gewankeld heb, daar ik wel het vrije onderzoek der Heilige Schrift als een oorzaak stel van ons ontstaan, althans in Friesland, en het uitgaan van de regel dier schrift als een Beginsel bij de Doopsgezinden beschouw, maar

tevens betuig, dat de Doopsgezinden, zowel als alle Protestanten, uitgingen van het Beginsel: de mens wordt zonder verdienste, uit Gods genade, door de verlossing, welke in Christus is, gerechtvaardigd; niet door de werken der wet, maar door het geloof. Deze schijnbare tegenstrijdigheid viel mij zelve in het oog, nadat mij in handen gekomen was de *Dissertatio Theologica de duplici principio, unde in Ecclesia emendanda ewierunt saec: X VI Reformatores*, auctore A. Boon. Groning. ap ZUIDEMA, 1839. De vraag rees nu natuurlijk bij mij op: neem ik ook gelijk deze geachte schrijver een dubbel Beginsel bij de Hervormers, inzonderheid bij de Doopsgezinden, aan; en zo niet, heb ik mij dan niet verkeerd of onduidelijk uitgedrukt? Ik moet dit laatste bekennen, geachte Lezers! daar ik, wat althans de Doopsgezinden betreft, nog niet dat dubbele Beginsel vinden kan. Als Beginsel bij hen moet ik op de voorgrond stellen: het vrij onderzoek der Heilige Schrift, opgewekt door de behoefte aan iets beters, dan de Roomse Kerkleer gaf, terwijl ik geloof, dat het begrip omtrent de rechtvaardiging door Gods genade in Christus, de Christelijke vrijheid van menselijke bepalingen en banden, en de zuiverheid der Christelijke Kerk, terstond en onmiddellijk uit het vrije onderzoek der Heilige Schrift zijn voortgevloeid en men zonder de Heilige Schrift niet tot gemelde leerstellingen zou gekomen zijn.

DIRK PHILIPS, bl. 58.

Niet slechts door enkele gezegden, maar ook door gehele opstellen schijnt D. Philips zich opzettelijk tegen de stellingen der Munstersen gekant te hebben. Zo schijnt b. v. zijn Stuk van de geestelijke Restitutien te slaan op een libel, in 1534 te Munster gedrukt: *Eyne Restitution edder Eine wedderstellinge rechter unde gesunder Christliker Leer, gelovers unde levens uth Gades genaden durch de gemeynte Christi tho Münster an de dach gegeven, enz.*, waarvan Rothmann de opsteller was. Zo insgelijks zijn *verklaringe des Tabernakels ofte der Hutten Mosi*, op een geschrift van de zelfde RoTHMANN: *von verborgenheit der Schrift, des Rykes Christi und von dem Daghe des Herrn dorch de ghemeynte Christi tho Münster*, 1585, waarin het 3e kap. over dat zelfde onderwerp handelt. Deze Munsterse geschriften zijn zeldzaam meer te bekomen, ook heb ik dezelve nooit aangetroffen.

GILLIS of Jelis van Aken, als Leraar of Oudste, dopende, bl. 60.

Deze man schijnt vooral in Holland vele personen gedoopt te hebben. De Martelaren verzwegen doorgaans de namen dergenen, die hen gedoopt hadden, zolang zij dit, wegens de smarten op de pijnbank, vermochten. Ook wisten zij het soms niet te zeggen, wanneer zij vroeger niet naar de naam hadden vernomen, om niet onverhoopt, als zij gevangen genomen werden, nog meer geloofsgenoten in gevaar en banden te brengen. Waar echter in Holland een naam werd genoemd, was het meest deze VAN AKEN. B. v. in 1549 door acht Martelaren te Amsterdam (zie VAN BRAGHT bl. 84); in 1552 door vijf Martelaren aldaar (bl. 142); in 1553 door een Martelaar aldaar (bl. 148); in 1558 door een Martelaar van Antwerpen te Rotterdam (bl. 192). Er werd door de Rechters, in 1552, te Leiden, ook bijzonder naar hem gevraagd en gevorst (bl. 188). Hij schijnt mede in Vlaanderen vele gedoopt te hebben, daar de Deken van Ronse hem Jelis de Doper noemt (bl. 152).

Doopsgezinde vluchtelingen uit Vlaanderen en Brabant, bl. 86. Dat dit vluchten bij de Regering reeds in 1556 bekend was, blijkt uit een bericht van de Martelaar CLAES DE PRAET, te Gent, bij VAN BRAGHT, bl. 168: "de schrijver vraagde, wat volk van Gent ik te Embden gelaten had. En ik wilde hem niet antwoorden," enz. Na de komst van ALVA vluchtten ook Doopsgezinde Leraars of Oudsten van daar, volgens een brief van Jacob DE RORE of Keersegieter, in 1569 geschreven (zie boven bl. 107), waarin hij betuigt aan de Oudsten en Dienaars der Gemeenten in Vlaanderen, die de Kudde Christi voorstaan: "nadien

ik gehoord hebbe, dat veel, die de Gemeynthe voorstaan en besorgen, zoeken ontslagen te zijn, om uyt het land te reysen, soo heb ik uyt liefde des volks genegen geweest, ulieden een weynig te schryven, om ulieden te vermanen, dat gy soud willen eens recht bedenken de arme kinderen, die gylieden in groteellenden achterlaten sult; – en soo gylieden alsoo henen trekt en de arme kinderen verlaet, soo staen sy in groot perykel om te vergaen en weder in de werelt te verzeylen, enz. – En gy, lieve Broeders, die de Gemeynthe met het woord des Heeren voorstaet, blijft de Gemeynthe by, soo lange als 't u mogelyk is, want soo gy vertrecken wilt, soo maeckt gy de andere Dienaers kleynmoedig en heel beswaert, en gy verstroyt de kudde, enz. – Ten laetsten soo wil ik my een weynig tot myne lieve susteren keren, te weten, tot uwe Huysvrouwen, om haer te vermanen en te bidden, dat sy lydsaem souden willen wesen met hare mannen, en haer niet moeyelyk vallen, om haer uyt het lant te krygen: maer bekent het Susters de groten nood, en hebt jammer en medelyden met de volke, en denkt: Dat de Heere aen onse mans versoekt, dat moeten wij mede dragen, en onse zielen in lydsaemheid besitten door het gelove. (Volgen de voorbeelden van Sara, Judith en Joël, op het geestelyke overgebracht.) Alsoo moet gy ook, myn lieve Susters, door het gelove uyttrekken tegen de vyand en wederparty des huys Israël, en smyten hem met de hamer des Goddelyken Woords de nagel Christus Jesus door syn hooft. Aldus, zyt altoos kloek, en daertoe lydsaem en vermaent uwe mannen by de kudde te blyven, en weet wat een yegelyk goets doet, dat sal hy van de Heere ontvangen. – Groet my alle Broeders en Susters hertelyk seer, die by ul. wonen, en hier mede denk ik aan u te seggen adieu, adieu myn lieve Broeders met u Huysvrouwen, tot dat wy malkandere sien in de eeuwige vreugde. De Heere geve u syn genade, dat wy malkandere daar mogen vinden."

(Geschreven in zijn gevangenis te Brugge, tien dagen vóór hij, met HERMAN VAN VLEKwijk, om zijn geloof levend verbrand werd. VAN BRAGHT, bl. 471 enz.)

Van Jacob de Rore schijnt ook een werkje in het licht verschenen te zijn, blijkens het slot van een brief, door de Martelaar Joost De TOLLENAAR in 1589 uit zijn gevangenis te Gent geschreven aan zijn dochter: "mijn kind BETJEN, soo ik sterve, soo wilde ik wel dat uw Moeder u gave tot een eeuwige memorie, een Testament, ende een DIRRICK PHILIPs Fondament-boek, en een Lied-boeck, ende een Boecxken van JAcOB DE KEERsGIETER, en wilt daarin veel lesen, want daer staan veel schone vermaningen in." VAN BRAGht, bl. 777. Overigens heb ik bij vAN BRAGHT, betreffende Vlaamse vluchtelingen, nog het volgende gevonden. De Martelaar LAURENs vAN DER LEIJEN schreef in de gevangenis te Antwerpen een brief aan alle Broederen, die te Embden wonen, inzonderheid aan zijn twee Broeders en ToNIJTNGEN, LIEVENs huisvrouw, in Mei 1559 (bl. 263). In 1558 vluchtte van Menen naar Antwerpen de Martelaar LENAERT PLOvIER; zond in 1559 zijn vrouw en vier kinderen naar Friesland en wilde zelf hen nareizen, toen hij onverwacht gevangen genomen, en, ofschoon van aanzienlijken huize, gedood werd. zijn laatste ogenblikken zijn afgeluisterd (daar hij in de gevangenis werd omgebracht), door Joost Nose en KESTINE VAN DAMME, beide naderhand te Franeker gestorven (Bl. 271). HANs Knevel verhuisde met een vriend van Antwerpen naar Hamburg, keerde onvoorzichtig terug en werd in 1572 te Antwerpen ter dood gebracht (bl. 621). Te Tielt in Vlaanderen werd in 1573 omgebracht Anthonis IJsBAERTs, vroeger naar Friesland gevlucht en daar dienende bij een medevluchteling van Tielt, die zijn vele goederen alle in Vlaanderen had moeten laten, waarom IJsBAERTs afgevaardigd werd, ten einde hem hiervan over te brengen, zo veel hij kon. Op het punt staande weer naar Friesland te reizen, werd hij gevangen en gedood (Bl. 674). In 1575 werd TANNEKEN wALRAVEN te Antwerpen verbrand, waarop haar zoon JAoUEs wALRAven naar Amsterdam trok (Bl. 693). Andere zijn uit Vlaanderen naar Engeland gevlucht, waaronder HENDRIK TERwoORT en JAN Pietersz, die in 1575, onder de regering van Koningin ElizABETH! te Londen verbrand werden (Bl.

694). In 1571 waren de voornaamste Doopsgezinde Gemeenten van Vlaanderen en Brabant te Antwerpen en Gent gevestigd (Bl. 542). In 1572 hadden zich vele Doopsgezinden van Brabant, ook van Holland, zo als uit Leiden en Haarlem, naar de Nieuw-Vaart bij Breda begeven, omdat men daar een tijdlang rustig had geleefd. Een godsdienstige samenkomst, van ongeveer honderd personen, werd daar de 5 Augustus van dat jaar verstoord; de meesten ontkwamen, maar zeven Broeders moesten het met de Marteldood boeten (Bl. 603). Tot een bewijs van de toenmalige gemeenschap en verstandhouding der Doopsgezinde Gemeenten in Holland en Vlaanderen, en van de liefderijke mededeelzaamheid der Gemeente te Haarlem in het bijzonder, strekke dit volgende, uit een brief van de Martelaar Joost De ToLLENAER, in 1589 te Gent gedood:

"Ik zoude wel willen, dat men desen Brief ofte Copie soude willen senden aen die van Haerlem; daer was eens buyten myne weten een Brief gesonden van die van Haerlem, en is ten huysse van Michiel Buyse (mede martelaar) gevonden, die heeft my seer beswaert, het was ter cause van hondert pond, die gesonden waren aen de armen, en noch van een Testament van vier en twintig pond van Joost DAEMs, enz." (Bl. 765). – Opmerkenswaardig is ook het bestaan van de volgende vertalingen: MENNO SIMONS, Claire Admonition et Remonstrance, suivant la Parole de Dieu, touchant la regeneration du Fidèle et première resurrection Spirituelle, 4", 1626; - D. Philips, Enchiridion ou Manuel de la Religion Chrestienne, 4°, 1626; - JAoues DOSIE, Confession de Foy, 4", 1626; alle in het Frans overgebracht door zekeren VIRGILE DE LAS. Zij schijnen een later bestaan van Vlaamse of Franse Doopsgezinden in Noord-Nederland te bewijzen.

De Munster-vrede, bladz. 109.

De Hoogleraar S. MULLER heeft aangaande dezen vrede gevonden en aan mij medegedeeld het volgende Handschrift, waarin de artikelen van gemelde overeenkomst blijken vervat te zijn, en hetwelk, voor zo ver ik weet, nergens gedrukt voorkomt. "Articulen van de vrede in Homsterland. 1. In de Ersten. Dat alle Jro B. und Deneren, va alle hare gegeuen Ordelen, belangende de twist saken, ouer de unsen, tsy ouer B. S. D. oft Lerer sollen afstaen, casseert und neder geleeget worden, en sullen de verordelden vredigge. 2. Dat ock Insgelycke onse B. sollen alle degene fredigge de ouer haer ordelen te truren en te clage hebben. Ende of hier in enich missverstandt, oft Discordacie tussge partie meugte vallen, het selue sell staen by verclaringge va beyderleie B. De de twist niet beleeft hebben. 3. Dat ock alle vresige B. En S. alle onse Deneren en Lereren, op dese jegenwoordigge tydt wesende in vreesland (*) niet gestaen en hebben, sollen vor haer Denere holden. 4. Dat deselue vreesige B. geen denst ontfangge noch eissge en solle, va enige L. En D. wesende in de twist suspect of besguldigt, bey ter tydt tho, se hem mit recht offte waerheit verdediget hebbe, en dat in een geassosierde (verenigde) Gemeente, van beyderleie (verenigde) brudere, ditt op beide siden also geholden oft tho holden. 5. Dat de gestraften up warcken des vleisges, twistige handelinge oft sus anders van der G. ordentlick gestraft, en tot noch tho mit de G. onuersoent staen, sollen noch va beyderleie G. als onrein strafswerdig geholden worden, en uth der Stadt (ouer) gegeue worden, na idt Exempel Joab en Seba de soen Bochrui. 2. Boeck Samuel. 20."

THoMAs BINTGENs, bl. 112.

(*) Boven de woorden: in vreesland, staat: ende de twist in

Het is verkeerd, dat ik de zelfden man, op de zelfde bladzijde, ook BEENTgens heb gespeld, daar men zich gelijk dient te blijven. Overigens moge het tot enige verontschuldiging strekken, dat zijn naam inderdaad op beide wijzen geschreven werd, gelijk mede het geval is met vAN DER MoLEN of vERMoLEN, met Leenert, LEENDERT of LENAERT BouwENs,

met LEMKE of LEMMEKEN en meer andere. Waar soms c. HUYBERTs of HUIJBERTs en RYSDYK of RIJsDIJK gedrukt is, moet het HUYBERTs en RysDYK zijn.

Het stuk van de ongenoemden Libertijn, bl 142.

Dit stuk, misschien verloren geraakt, was volgens P. J. TWISCK, Chronyck van de ondergangh der Tyrannen, 2" deel, bl. 1540 een "samensprekinge van drie personen, Hollander, Embder ende Ghereformeerde; " waarin het doden van Ketters en alle Godsdienstdwang tegengesproken werd. Hiertegen verscheen de gemelde Apologia, die in 1603 beantwoord werd door Jacob PIETERs vERMEULEN of vAN DER MoLEN, die wij boven (bladz. 112) als een der hoofden van de Huiskopers te Franeker hebben leren kennen, en door zekeren JAN CLAEs z RolwAGEN. Deze beide redeneren vooral uit de verschillenden aard van een wereldsche Overheid en het Rijk van Christus, terwijl zij daarenboven hun gevoelens door het gezag van LUTHER en andere trachten te staven. Over het gebeurde te Sneek, zie men ook Twisck, t. a. pl., bl. 1542, enz.

Vereniging van Vlamingen en Friezen te Harlingen, bl. 159.

Sommige Friezen, van de teêre of bekommerde, hebben zich reeds in 1610 met de Vlaamse Gemeente aldaar verenigd; blijkens een beklag van de zijde der Oude-Vlamingen, berustende bij de Heer J. D. HESSELINK. In dit zelfde geschrift wordt gezegd, dat de Huiskopers "wegens de herkomst van 't wezen Christy met ADAM PASTON in een gelyk gelove staen."

Ukwallisten, bl. 162.

Ofschoon deze van de Oude-Vlamingen zijn uitgegaan en zich waarschijnlijk ook in dezen aanhang naderhand grotendeels weer hebben opgelost, moet men ze echter niet geheel voor de zelfden houden. JoANNES Luils (volgens Ypeij en Dermout JAN LEus; volgens een gissing van J. D. Hesselink JAN LUIES, daar de voornaam LUIE in Groningerland nog wel bekend is, misschien de zelfde als JAN LUCAS, vanwaar bij Montanus het Jan Lucas-volk, zie boven bladz. 113) schijnt, wegens de vereniging te Harlingen, een der voornaamste voorstanders geweest te zijn van de afscheiding, door de Oude-Vlamingen bewerkstelligd. Ook door zijn twisten met CLAAS CLAASSEN, PIETER JANs MoYER en Joost HENDRIKS, in een gesprek te Hoorn bij P. J. Twisck in 1622 gehouden, onderscheidt hij zich als hevige Vlaming. zijn bijzondere gevoelens omtrent JUDAs enz. schijnt hij echter meer heimelijk verbreid te hebben: misschien uit vrees voor afkeer bij zijn Geloofsgenoten en moeilijkheid van de zijde der Hervormden. Na zijn overlijden zullen zijn aanhangers hun gevoelens althans wel niet in het openbaar veranderd hebben, ter zijner gunste: want vooreerst hielden zij zeer gestreng vast aan hun Belijdenis en daarenboven zouden ook de Hervormden er wel meer gebruik van hebben gemaakt, om de Oude-Vlamingen algemeen als Ukwallisten voor te stellen. Dit doen zij echter niet; b. v. toen aan de Oude-Vlamingen te Deventer allerlei beletselen voor hun bestaan werden in de weg gelegd en men tot andere nietige beschuldigingen zijn toevlucht nam; noch ook, toen ALLE DIRKS in 1713 te Groningen in moeilijkheden geraakte, wegens het dopen van een Hervormden. Ook getuigt de Heer J. D. HESSELINK, dat hij, bij verkoop of erfenis, onder de boeken der Oud-Vlaamse Geloofsgenoten nooit de geschriften van Uko wALLEs aangetroffen heeft, maar wel dikwijls het Handboek van D. Philips en het Fundament-boek van MENNo. Het is zeker moeilijk en welligt onmogelijk, alles duidelijk op te sporen, maar zoveel komt mij waarschijnlijk voor, dat: 1) de Ukwallisten van de Oude-Vlamingen zijn uitgegaan; 2) vele Oude-Vlamingen echter geen Ukwallisten geworden zijn, 3) en de Ukwallisten zich naderhand merendeels weer met de Oude-Vlamingen hebben verenigd.

Oudste bij de Ukowallisten, in Drenthe, bl. 163.

Hier is hoogst waarschijnlijk een fout bij JEHRING ingeslopen. De Heer J. D. HESSELINK heeft mij onderricht, dat er te die tijd een Oudste, met name HENDRIK BERENNS in Twenthe heeft gewoond, in de buurschap Senderen, behorende tot de Gemeente te Borne. Gemelde Heer ziet zijn naam geplaatst onder stukken van 1726, onder een attestatie van 1735 en ook nog in 1744. Het kan zeer gemak

kelijk zijn, dat JENRING het bij vreemdelingen meer bekende Drenthe in plaats van Twenthe heeft genomen.

w

Volgers van P. J. Twisck, bl. 163.

In de brief van GLAAS HUYBERTS, an. 1666, is de naam Tuisken wel niet zeer duidelijk leesbaar, maar zal toch zeker daarvoor gehouden moeten worden, terwijl men er volgers van P. J. Twisck, Leraar te Hoorn, door te verstaan hebbe. Want MoNTANUS maakt (zie boven in de noot op bl. 113) ook melding van Hollanders of Pieter Jans z-volk. In de spelling werd toen de letter u dikwijls met de w verwisseld, zodat men nu Twisken lezen zou.

Getals-

sterkte der Gemeenten, naar evenredigheid van derzelver opbrengst tot het Fonds der Friese Sociëteit, noot (8), bl. 189.

Hier heb ik het getal der Leden bij sommige Gemeenten, naar evenredigheid van die opbrengst wat klein gevonden en een gissing gewaagd, die zulke Gemeenten niet tot eer zou verstrekken, als dezelve de waarheid nabijkomt. Evenzeer moet het ons vrij staan, ook een andere gissing mede te delen. Zij is namelijk deze: dat die opbrengst, vooral van minder gegoede Gemeenten, niet zo nauw bij de Sociëteit genomen werd. Deze gissing verkrijgt des te meer waarschijnlijkheid, daar men in de Notulen en Resolutie-boeken der Sociëteit, waarin alles met nauwkeurigheid wordt nagegaan,

nergens enige klachte over zodanige kwade trouw van Gemeenten aantreft.

DIRK ALLES en ALLE DIRKS, bl. 200.

Volgens bericht van de Heer J. D. HESSELINK, heeft DIRK (of DERK) ALLES de komst der Zwitserse Broeders niet mogen beleven, daar hij de 12^e Mei 1711 overleden is en de 3^e Juni van dat jaar door zijn zoon ALLE DIRKS als Oudste werd opgevolgd.

Fonds van Buitenlandse Woden, bl. 204.

De Groninger Sociëteit in het bijzonder heeft echter nog in latere jaren aanvraag gekregen van buitenlandse Geloofsgenoten, nl. in 1766 en 1767 van de Weu-Marksche Gemeente, die in 1765, ten getale van 199 zielen, uit Kleinzee en Peseksow verdreven was. In 1779 zijn er nog vier Afgevaardigden van deze Gemeente te Groningen verschenen.

Medaille van of op Menno Simons, bl. 222.

Deze is, voor zoveel ik weet, de éénige penning, die er ooit ter gedachtenis van MENNO SIMONS is geslagen. Men vindt er ook een in de goude en zilvere eergedachtenis van LUTHER, bladz. 304, achter de Historie der Reformatie door Dr. M. Luther, enz., beschreven door v. L. VAN SECKENROFF, 3° deel; welke penning, zijnde "een eenzijdige gegote zeer rare Medaille, die de Heer HERAEUS hem medegedeeld heeft," door hem voor een afbeelding van M. simons

gehouden wordt. Ik stem echter ten volle met onzen geschied- en penningkundige G. vAN oRDEn in, dat deze geen afbeelding van M. Simons voorstelt: want vooreerst lijkt dat baardeloze portret in generlei opzicht naar enig ander afbeeldsel van de man, en ook zijn de enige letters, welke er op te lezen staan, n. 1. MENNO niet gegoten, maar volgens SECKENDORFs eigene getuigenis gestoken.

De portretten, die er van MENNo bestaan, lopen zeer uiteen. Van dezelve behagen mij het meest de zogenaamde Acht-hoek en dat, hetwelk vóór zijn leven, door CRAMER, geplaatst is. Onlangs is mij nog een portret van hem voorgekomen, hetwelk hem voorstelt in zijn ouderdom, toen hij een gebrek aan de voet had, blijkens de kruik, die men onder zijn rechter arm heeft gevoegd. Zóó dient men hem zich voor te stellen, toen hij het vers schreef, boven in Bijlage I medegedeeld. De portretten voor zijn werken, 1681, in schijn en zelfs het nieuwere Duitse en de Groninger nadruk daarvan, komen mij voor, mindere waarde te hebben.

Wetenschappelijk gevormde Doopsgezinden in Friesland, bl. 235.

Om zoveel mogelijk volledig te zijn, zal ik hier nog bijvoegen de volgende door mij opgespoorde titels van oudere werken, die door Doopsgezinde Schrijvers in Friesland uitgegeven zijn. Gemelde F. Floris heeft ook nog uitgegeven: Leer-Regel des Bibels, ingestelt tot onderwijs der Jonge Jeugt, 8°, Haarlem, 1690, en: Afdeling der H. Bibel-Wetten, of der gehele Heilige Schriftuyre,

|

12°, Amst, 1696. - De Belijdenisse van R. Gerbens is ook in 1717 te Groningen bij S. Bandsma gedrukt, beide uitgaven zijn bezorgd door zijn zoon PIETER RUIJDs. - Van H. RINTJEs bestaan er, behalve de gemelde: de Morgenstond, in haer Somersche Vermaeklijkheden vertoont en doorgaens leersaem toegeëigent tot 's Allerhoogsten Lof; 12°, 1684; 4°, 1690; Gedachten op de Jongsten dag, in verssen vertoont; 4°, 1681; 12°, 1685. Na zijn "verlijden is van hem door en bij zijn weduwe uitgegeven: Zielennucht aan God, om een blijde verwachtinge des Doods, achter de: Heilsame Bedenkingen op het lijden Christi, door J. Oudaan, 1699. Waarschijnlijk zal hij ook wel de hand gehad hebben in: de Geestelijke Goudschaele, zijnde een Versameling van een goed ietal vytgesochte Geestelycke Liedekens, Psalmen en Lofsangen, Sequaem om. Voor en na de Predicatie gebruikt te worden, te Franeker by S. Everts van Bremen, 1662 en te Leeuwarden bij H. Rintjes, 1683. Stukken van nog vroegeren tijd, die misschien geheel verloren geraakt, maar toch wel ligt voor de Geschiedenis niet onbelangrijk zijn: P. VAN CEULEN, een waerachtige, doch eenvoudige wederlegringhe Teggens dat laster schrijven Ruwardi Acronii, 8°, 1596; n: LAMBERT FIETERs, Wootwendighe Verclaringhe van 't Verscheel mde Questie, geresen tussen J. J. van Harlinghen met zyne Melehulpers en de tussen P. Jeltjes van Collum met syne Medestanlers, de 6 May 1599, 8°, 1621. - Nog als Liedboek: Wiev Sang-Boec: Inhoudend enige Psalmen, Loffsangen en de geestelycke Ziedekens, enz. tot Doccum by L. Vlasbloem, 1650 (in 12°). (EME DE RINch, Leraar te Harlingen, gaf uit: Lyckpredicatie over tet overliden van Dr. A. Roscius, 12°, Hoorn, 1624; Dertien Artyckel en, voorgeleyt aan W. Obbes, 4°, 1627; Tractaet tegen et straffen der Buyten getrouden sonder onderscheyt, 8°, 1627; Predicatie over Proverb. 30, vs. 24-28, achter het Kort Verhael van het Leven van H. De Ries. Dissertatiën. CORNELIUs BELKMEER, Leraar en Med. Doctor te Bolsward: Disputatio Med. Inaugur. De Humorum Morbis, 4°, Harlerovici, 1729; Natuurkundige Verhandeling of Waarneminge, i

etreffende de Hout-uitraspende en doorborende Zeeworm, 8°, Amst., 1733. — GoEthius stINSTRA, Med. Doctor te Harlingen: Disertatio Inaug. Physiologico-Medica de Fluwu mulierum menstruo, s", Franequerae, 1731. — ADRIANUs HERINGA, Med. Doctor te Zeeuwarden, Diss. Med. Inaug. De Motu Musculorum, 4°, Lugd. Bat., 1741; Observationum Criticarum Liber Singularis, 8°, Veovard., 1749. Deze geleerde heeft met Mr. NicoLAAs Tholen ook

gewerkt aan een vertaling van de Oude Friese Wetten, ten behoeve van het Vriesch Charterboek. Zie dit werk, voorrede, Ie dl. En Iie dl. bl. 70.

Oorzaken van getals-vermindering bij de Doopsgezinden,

bl. 248.

Het kan mijnen Lezers niet onbelangrijk zijn, over deze treurige waarheid, de getals-vermindering bij de Doopsgezinden, te horen een schrijver uit de vorige eeuw zelf (waarschijnlijk DANIEL HovENs) in een stukje getiteld: de Leer der Doopsgezinden, vooral omtrent de Eed, gehandhaafd enz., in zes brieven van Philo-Biblos aan Mennophilus, Amst 1794, bl. 100 enz. Nadat de schrijver eerst heeft aangetoond, dat de oorzaak dier vermindering niet te zoeken is in het afschaffen van verbindende Belijdenissen, in welk opzicht hij zich beroept op de vele Doopsgezinde Gemeenten in Friesland, die ten groten dele alle verbinding aan Belijdenissen afkeuren en echter, over het geheel, nog het best in staat blijven, betuigt hij verder:

1). Dat, buiten de Lutherse Gemeenten, genoegzaam alle Protestantse, zelfs die der heersende Kerk, in vele steden en dorpen verminderen; daar de vermindering van ingezetenen, in zo verre die van buiten enigszins wordt aangevuld, alleen vergoed wordt door Roomsgezinde of Lutherse vreemdelingen.

2). Dat de predikwijze van vele Leraars der heersende Kerk, minder geschilvoerende, maar meer aandringende op ware Godsvrucht en deugd, de Leden van dissentiërende Gemeenten sterker aantrekt dan vroeger.

3). Dat de uitsluitende bevoegdheid tot vele ambten aan het Iidmaatschap der heersende Kerk verbonden, vele Doopsgezinden heeft uitgelokt en afvallig gemaakt.

4). Dat de tuchtwetten op de buitentrouw, vroeger te overdreven gehandhaafd, thans geheel slapen. "Niet altoos, zegt hij, maar veelal moet de Godsdienst, inzonderheid de huis-Godsdienst, en de zedelijke opvoeding hierdoor lijden, of de onverschilligheid zal veld winnen, of het verschil in dezen zal de huis-vrede verstoren, en doorgaans zal de Dissenter-Gemeente haar aandeel in de telgen van zodanigen echt verliezen, behalve misschien bij de zulke, die reden hebben om te enigen tijde voor behoefte te duchten." Dat hier echter ook zeer vele andere gunstiger uitzonderingen te maken zijn, heeft de ondervinding genoeg geleerd en leert zij nog in onze dagen.

REGISTER

van de voornaamste personen, plaatsen enz., voorkomende in deze Geschiedenis.

-

- A. bl. bl.

Abbema (T. H.) 187.

Aylva (Ulbo, Baron van).... 193.

Acronius (Joannes)63.

Acronius (Joh.) 142. B.

Acronius (Ruardus).... 9, 131 enz.

Adamyten 59. | Baard... 164, 189, 223,

Adewerd 40. 245, 247, 306.

Aeyelts (C.). - - - - - 232.

Baflo - - - - - 30.

Agricola 40, 70. |

Bakhuizen 189, 306.

Aken (Gillis van)..... 79, 377. | Bakker (U. D.)..... 195, 250.

Akkrum 35, 88, 154, Bakkeveen 200.

168, 189, 247, 254,306. Balk 88, 168, 189, 223,

Albigenzen 4. 247, 254, 306, 370.

Aldegonde 123. Bankeroetiers 112.

Alle Dirks z 163, 200, 202, 383. | Barbier (Hans)..... 15, 18.

Alles (W.) 187. | Barent Jacobs z 96, 142.

Almenum 35. | Batenburg. 32, 62.

Ameland 88, 190, 223, Beets. 88.

247, 306. Beetsterzwaag. - - - - - 81.

Amsterdam • 202. Belijdenissen 154 enz.

Andries Claessen, Martelaar... 72. | Berendje, Martelaars. 76.

Anjum - - - - - 88, 306. | Bergum... 164.

Anna (Gravin) - - - - - 85. Berlikum 88, 189, 206,

Annakerk of Parochie (St.) 90, 160, 247, 306.

165, 188, 192, 224, 244, 306. | Beukelaar (T.) 90.

Antwerpen - - - - - 86. Beukels z (Jan) 14.

Apostool (S) 102. | Bildt (Het) 88, 90, 165, 306.

Apostolischen 113. | Bildtzijl, (Zie Oude-Bildtzijl.)

Arjen Jansen 191. | Bintgens (T.)112, 380.

Arnhem (H. van) 109 enz. Birdaard 88.

Arum 164, 245. | Blaurock (J.)... 8.

Assen (van) - - - - - 208. Blessum 188,245, 306.

Atse Wytses 186, 221. | Blija..... 160, 164, 223, 306.

Augustinianen. 113. Boekbinder (B.) 15.

Auke Jeltjes 193. | Boekbinder (G.) 14.

bl.

Boekholt 62.

Boer (Francyntje de). 238.

Bogerman (J.) 141.

Bolsward.... 35, 88, 90, 108, 160,

167, 188, 246, 247, 254, 306.

Boomgaard (P. W.) 123.
 Bornzwaag - - - - - 35.
 Borstentasters. 112.
 Botterman (E.) 152, 187.
 Boxum 35, 88, 306.
 Bozum - - - - - 35.
 Braam (J. Romkes) 198.
 Braband e - - - - - 5, 11.
 Britswerd - - - - - 35.
 Briacius Gerrits z 110 enz.
 Broeders (Bevende) 113.
 Broek 88, 306.
 Brouwer (B. J.) 221.
 Brouwer (Jan) 186, 221, 239.
 Brugge - - - - - 86.
 Brussel 86.
 Bucerus (M.) - - - - - 32.
 Buitenpost..... 88, 193, 245, 306.
 Burgwerd 35.
 Burmania (Jr. E. S. van) 212.
 Busschaert (H.) 109 enz.
 C.
 Calvinus 32.
 Campen (J. van) 18.
 Camphuysen (D. R.) 229.
 Capito - e e e - - - - - 32.
 Carlstadt - - - - - 20.
 Cate (Wolter ten) 224.
 Ceulen (Pieter van)... 110 enz., 131
 enz., 303 enz.
 Claas Claas z 117.
 Claas Carstens 191, 198.
 Claas Huyberts.. 163, 176 enz., 311.
 Claas Thomas... 176, 187.
 Claasen (P.)... 187.
 Claesens (Jan) 193, 226, 235.
 Claesken, Martelares, 79, 84.
 Claes Woltersens-volk. 113.
 Collegianten 113, 152.
 Compromis (Het)- - - - - 105.
 bl.
 Contra-Huiskopers..... 112, 163.
 Cornelis Jaricks..... 164.
 Cornjum - - - - - 131.
 Cramer (Steven)..... 200, 202.
 Crefeld 198.
 Crellius - - - - - 130.

Cunerus Petri..... 71.
 Cuperus (A. S.) 197.
 D.
 Damwoude..... 189, 247, 254, 306.
 Dantzich - - - - - 201.
 Dathenus 10, 19.
 David Joris... 32, 63.
 David-Joristen 59.
 Deinum - - - - - 35.
 Deventer. - - - - - 68.
 Dirk Doedes.... 130, 134.
 Dirk Philips. 3, 15, 21, 56 enz., 102 enz., 107 enz., 263 enz., 376.
 Dirkisten 3.
 Dirk Alles..200, 202, 383.
 Dirk Djurres - - - - - 193.
 Dockum.... 88, 91, 104, 157, 169, 188, 224, 231 enz., 306, 367.
 Dompelaars 149, 312.
 Dongjum - - - - - 88.
 Doornik - - - e - - -... 86.
 Douwe Ewouts z, Martelaar,.. 81.
 Douwen (J. van) - - - - - 186.
 Drachten -- 160, 168, 188, 223, 247, 254, 306.
 Drekwagen.... 113.
 Dronrijp 72, 88.
 Dijkstra (U. R.) 250.
 E.
 Ebbe Pietersz 104 enz.
 Ebbe Wytses-volk 163.
 Edzard I (Graaf) 85.
 Ee - - - - - 88, 306.
 Eelke van Oldeboorn, Martelaar 75.
 Elahuizen - - - - - 88.
 Egmond (N. van) 70.
 Elisabet, Martelares,... 73, 279 enz.
 bl.
 Embden.. 61, 108 enz.
 Embden (Dispuut te)110, 133.
 Engwierum 88.
 Enno (Graaf) 85.
 Erasmus - - - - - 70.
 Ezumaburen 88.
 Ezumazijl 88.
 Exmorra - - - - - 88.
 F.
 Farmsum 30.
 Fedde Sjerps..... - - - - - 193.
 Feenstra (P. W.) 186.

Ferwerd 88, 306.
 Ferwoude 88.
 Floris (F.) 235, 384.
 Folkerts (P.).....195, 224.
 Fontein (C.) 185, 187.
 Fontein (P.) 237.
 Fontein (R. C.)187, 319.
 Formulier van ondertekening in 206.
 Franeker 68, 91, 104, 133, 145, 157,169, 188, 191, 220, 224, 246, 247, 254, 306.
 Franekers 101.
 Frans van Bolsward, Martelaar, 73.
 Friezen. 34 enz., 103, 111, 163, 169.
 Friezen (Oude, harde, teêre of
 bekommerde) 111, 164, 170,
 172, 192, 223.
 Friezen (Jonge, slappe, zachte of
 grove) 111, 223, 225, 240.
 Fije van Oldeboorn, Martelaar, 75.
 G.
 Gabbe Paulus. 166.
 Galenus Abrahams 102.
 Gangolfs (Claes) 112.
 Gansfort (Wessel) 40, 70.
 Garip. 164.
 Gaukes (J.) 131.
 Gauw - - - - -... 88.
 Gelen (J. van) 15.
 bl.
 Geert Groete 41.
 Geldorp (G.). • 141.
 Gent - - - - - 86.
 Gent (Carel van) 101.
 Gerbens (R.) 235.
 Gerlofs (J.)..... - 187.
 Geuns (P. van) 204.
 Ginkel (Baron van) 202.
 Gooischen 113.
 Gorredijk -.. 189, 200, 247,
 254, 306.
 Gorter (K. O.) 187.
 Gosses (K.) - - - - - 195.
 Graaf (L. W.) 235.
 Grebel (C.) 8.
 Greben (J.) 200.
 Greonterp 88.
 Groningen..... 29, 50, 142, 187,

188, 189, 200.

- 223, 224.

Groningers

Grouw. 88, 168, 188, 193,
204, 245, 247, 254, 306.

Gryph (A.) 81.

* H.

Hadewijk - - - - - 74.

Haken en Ogen 112.

Hallum. 88, 244, 245, 247,
254, 306.

Hanekuyk (Hylke) 238.

Hans Bouwens z 103 enz.

Hans zen (G.) 200.

Harich • 88.

Harlingen 88, 92, 104, 157,

158, 166, 169, 181, 187, 188, 213,
226, 230, 246, 247, 306, 381.

Harmen Hendriks z 143.

Hartwerd - - - - - 35.

Hedio - - - - - 32.

Heerenveen.... 160, 164, 189, 192,
195, 247, 306.

Hemelum. - - - - - 35, 88.

Hempens (Meer bij) -... 16.

Hendriks Berends 163, 382.

Hendrik Dirks Appeldoorns-volk 113.

Hennaard 88, 92, 306.

bl.

Hernhutters 153.

's Hertogenbosch - - - - - 86.

Hervormden 80, 125, 181, 205,
215 enz.

Heyns (J.) 101.

Hichtum - - - - - 35.

Hindelopen 35, 88, 157, 160,

168, 169, 178, 188, 191, 245,
246, 247, 252, 306.

Hingst (E.) 187.

Hinlopen (C.) 185.

Hoekstra (Freerk).. 186, 239, 245.

Hofmann (M.) 8, 10, 13, 20,
- 30 enz., 373.

Hollanders 17, 90, 113.

Holwerd... 35, 88, 168, 188,

232, 247, 306.
 Hoog-Duitsen 101, 111, 163.
 Hogebeintum - - - - - 164.
 Hoorn 108 enz.
 Hoterschen 113.
 Houtzager (P.) 15.
 Huidekoper (P.) 221.
 Huins 88.
 Huiskopers... 112, 163.
 Hulst (F. van der) - 70.
 Humsterland.. 187.
 Humster-vrede. 109, 380
 Huttieten 112.

 Hydaard 35.
 Hylaard 88.
 Hyum. 88, 189, 244, 306.

I.
 Idaard • 3 • • • • • • • • • 35.
 Idzegahuizen 88.
 Ipekolsga 88, 306.
 Irnsum 168, 189, 247, 306.
 Isbrand Isbrands z 131.
 J.
 Jacob Claasen 164.
 Jacobi Parochie (St.)... 90.
 Jacob Keest-volk 112.
 bl.
 Jacob Vermolens-volk 113.
 Jacob Sikkes 196.
 Jacob Teunis 164.
 Jan Cornelis 243.
 Jan Jacobs z 111, 143.
 Jan Jacobs-volk 111, 163, 191,
 208, 223.
 Jan Krients 163.
 Jan Lucas-volk 113.
 Jan Willemsz 105 enz.
 Jaques d'Auchy, Martelaar, 11,
 77, 83, 287 enz.
 Jaques Dosie, Martelaar, 11, 75,
 283 enz.
 Jellum 35.
 Jentje Idses 193.
 Jezuïten 166.
 Joannes Luils 160.
 Job Jans z 104 enz.

Johannes Jacobs 187.
 Johannes Matthias 62.
 Joris Jacobs 165.
 Jorwerd 164.
 Joure 35, 89, 160, 165, 168,
 188, 195, 229, 245, 247, 306.
 Jurjen Thomas 160.
 K.
 Kampen 200.
 Karel V (Keizer) 34, 36, 65, 68.
 Katlijk 88.
 Keiser (L.) 10.
 Kimsward 35.
 Knijpe 189, 192, 195, 206, 209,
 223, 247, 254, 306.
 Koch (H.). 10.
 Kollum 35, 88, 157, 169, 188,
 193, 245, 306.
 Kollumer-Nieuwland. 88.
 Kollumer-Zwaag 189, 248, 306.
 Koopmans (Rinse) 239.
 Kortenbosch (D. J.) 123.
 Kortrijk 86.
 Kortwolde. 200.
 Koudum 35, 169, 189, 192,
 245, 306.
 Kwakers 149, 312.
 L.
 Laaxum - - - - - 35.
 Labadisten 153.
 Lammert Claessen 221.
 Lammisten 102.
 Langweer - - - - - 35, 164.
 Lasco (J. D) - - - - - 85.
 Laurens Hans z 143.
 Lenert Bouwens.. 59, 87, 102 enz.
 Leens - - - - - 30.
 Leer - - - - - en - - - - - 74.
 Leraars (Oudsten, Bisschoppen) 59
 enz., 170, 224.
 Leeuwarden.. 15, 89, 93, 104, 134,
 143, 144, 157, 159, 169, 187, 189,
 191, 205, 221, 230, 246, 247, 254, 306.
 Legemeer 164, 189, 306.
 Lemmeken 101.
 Lemmer - 35, 89.
 Lemster vijfga 35.
 Lenige (Cynthia) 238.
 Lenzes (G.) 235.

Leonard-Klokschen 113.
 Libertisten 113.
 Lidlum - - - - - 35.
 Lindanus - - - - - 70.
 Lippenhuizen..... 189, 306.
 Loppersum - - - - - 30.
 Lubbert Egges... 224.
 Lubbert Gerrits z 105 enz.
 Lubbert Gerrits-volk. - 111.
 Lucas Philips. 57.
 Ludingakerk 35.
 Luther 20, 41 enz., 47.
 Luthersen.. 47 enz.
 Lutkewierum - - - - - 35.
 MI.
 Mabé (P.) 224.

 Makkum 160, 164, 187, 188,
 223, 243, 247, 252, 306.

 bl.
 Mantz (F.) 8.
 Mantgum 85.
 Marrum... 89, 306.
 Marssum 35.
 Martena (K. van) 70.
 Marten Jacobs 206.
 Mastenbroek (Fenna) 238.
 Matthijs van Berlikum..... 62.
 Matthijs (Jan) 14, 30.
 Mechelen - - - - - 86.
 Menen 86.
 Meint Couper..... - - - - - 207.
 Meister (L.) - - - - - 10.
 Melchioriten - - - - - 13.
 Menaldum 89, 224, 306.
 Menno Simons 3, 22 enz., 32,
 39, 55 enz., 261 enz., 261.
 M. Simons (Geslacht-lijst van).. 102.
 M. Simons (Gedenkpenning van) 222,
 384.
 Mennisten (Mennonieten). 3, 59, 85.
 Michiel Jans z 104 enz.
 Mildam..... 196, 223, 306.
 Molen (J. van der)..... 112, 381.
 Molkwerum 35, 89, 157, 169,
 188, 191, 204, 243, 247, 254, 306.
 Molqueren (D. F. van) 235.

 Munstersen.....9, 12 enz.
 Munzer (Thomas) 9.
 N.

Naaldeman (H.) 101.
 Naerden (M. van) - - - - - 70.
 Nauta - - - - - 208.
 Nette Lips zoon 103 enz.
 Neutralisten. Zie Stilstaanders.
 Nicolai (Idz.) 130.
 Nikolaasga (St.) -- 89, 306.
 Nieuwland. 35, 131.
 Nieuwezijl 187, 189.
 Noordbroek 160.
 Norden • • - - - - - 161, 204.
 Nijehove 29.
 O.
 Obbes (J.) 187.

	bl.
<i>Obbe Philips</i>	3, 15, 20, 21, 24 enz., 375.
Oele (Ter)	35
<i>Oene Jansz</i>	103
Oldeboorn	95, 75, 81, 89, 94, 189, 194, 247, 306.
Oldehove	29
Oldeklooster	15
<i>Oosterbaan (H. C.)</i>	187
<i>Oosterbaan (H.)</i>	186, 221, 228, 230, 236
Oosterend	35
Oosterlittens	35
Oosterzee	35
Oost-Friesland	31, 35
<i>Ophoorn (J. van)</i>	110 enz.
Ordonnantie van E. Kuiper	97.
Ordonnantie van Willem I te	

Harlingen • 124.
 Os (A. van der) 215.
 Oude-Bildtziyl..... 90, 189, 192,
 245, 248, 306.
 Oudega 35, 164.
 Oudehaske •. 35.
 Oudelemmer 89.

Oudeschoot	89.
Oudsten. Zie Leersaars.	
<i>Overbeek (K.)</i>	245
<i>P.</i>	
Pacificatie van Gout	121
Parochie (St. Anna). Zie Anna- kerk (St.).	
Parochie (St. Jacobi). Zie Jaco- bi (St.).	
Parochie (L. Vrouw). Zie Vrou- wen Parochie (L.).	

Pastor (Adam) 101.
 Paus (diens gezag in Friesland) 40.
 Persijn (H.) 69, 95.
 Petro-Brussianen 4.
 Philips II (Koning) 69.
 Pieke Tjommes 209 enz.
 Pieter Jans-volk e e e - - - 113.
 Pieter Jeltjes-volk 111.

Pietersbierum. - - - - - 164.
 Pieterzijl - - - - - 187.
 Pingjum 55, 89, 188, 245, 306.
 bl.
 Tiarda (S.) 18.
 Tibben 55, 375.
 Tichelaar (P. IJ.) 221.
 Tiete Popkes 224.
 Tietjerk. - - - - - 164.
 Tigler (G.) 221.
 Tigler (K.) 185.
 Tinnegieter (J.) 103 enz.
 Tirns 35, 43.
 Tjaard Reymerts z, Martelaar,. 72.
 Tjaard van Sneek 62.
 Tjallebert.. 164,245, 248, 254, 306.
 Tjallehuizen 35.
 Tjerk Hans z... 187.
 Tjerkgaast 35.
 Tjesma (P.) 187.
 Tjum 15, 35, 89.
 Tjummarum.... 89, 189, 193, 306.
 Tobbedansers (Harlinger) 92.
 Tonnis Claassen 224.
 Trijntje Jans. 82.
 Trijpmaker (J.) 14.
 Turlupijns 5.
 Twisck (P. J.) 117.
 Twiscken (De) 163, 383.
 Tyettye (J.) - e - - - - - 18.
 Tijs, Martelaar, 76.
 bl.
 Verbond der vier Steden 96, 103.
 Vermaners. - - - - - 59.
 Vermanje (J. T.) 196.
 Vermeersch (Gillis) 187.
 Verniers (L.). 104.
 Vincent de Hondsvolk. 113.
 Vischbuurt. - - - - - 306.
 Vlaanderen 5, 11, 85.
 bl.
 Piphles - - - - - 5.
 Piseron (Pierken) 104.
 Ploeg (J. van der) 186.
 Polen 200, 205.
 Poppingawier 306.
 Portier (H.) 209.
 Pruisen 200.
 Pruyt (H.), Martelaar 82.

Pyter Ruurds * • • • • • 280.
 R.
 Rauwerderburen 35.
 Reidt - - - - - 197.
 Reiningen (J.) 112.
 Reitse Aysesz., Martelaar, 81, 295 enz.
 Religions-vrede..... *e - - - - - 121.
 Remonstranten... 151, 205, 229, 364.
 Reyn Edes 94.

 Richt Heynes, Martelaars,.... 73.
 Ries (Hans de) 96.
 Ring tussen Leraars en Ge-
 meenten - - - - - 250.
 Rinsumageest 35.
 Rintjes (H.) 235, 385.
 Robbert Robberts-volk. 113.
 Robijn Arjens z 187.
 Roochout - - - - - 187.
 Roomse Kerk 2, 33 enz., 38
 enz., 61, 119.
 Roorda (Anneke van) 72.
 Roorda (Bavo) 167.
 Rore (Jacob de) 107.
 Roos (E. De) 185.
 Roseveld (H. van) 109.
 Rottevalle 189, 248, 306.
 Rottmann 15.
 Rudolf(J.) 187.
 Riinkel 199.
 Rutgers (Swaantje) 102.
 - S.
 Sandvoort 89, 188, 306.
 Sappemeer.... 187, 188, 200.
 Sattler (M)..... 8, 10.
 Scharl - - - - - 35-
 Schedemaker 101
 Schedemakers. 102.
 bl.
 Schenk van Tautenburg 15.
 Schoenmaker (Harm). 29.
 Scholtens (H.) 224.
 Schonegevel (T.) 231.
 Schotanus (C.) 150.
 Schreurs 245.
 Schuurman 228.
 Separatisten - - - - - 112.
 Sexbierum 89.

Sicken (H.) 108.
 Siedsma - - - - - en - - - - - 246.
 Simons (Peter) 18.
 Simons (Jelmer) 131.
 Sjoert Symons. 224.
 Sjoert Thomas 194.
 Sloten 89, 188, 246, 306.
 Sloterzijk - - - - - 89.
 Sneek 89, 141, 168, 188, 194,
 204, 233, 246, 248, 254, 306.
 Snijder(Sicke), Martelaar, 17, 71, 374.
 Socinianen 149, 205, 312.
 Staal (A.) e e e - - - 186.
 Stavoren 89, 157, 169, 188,
 246, 248, 252, 306.
 Steenwijk (P.) e e - - - - - 233.
 Stichtschen. Zie Utrechtse.
 Stiens 89, 188, 244, 306.
 Stilstanders 107.
 Stilzwijgenden. 112.
 Stinstra (J.) 185, 210 enz., 236,
 327 enz.
 Stinstra (P.) 221, 237.
 Stinstra (S. J.) * * * * * 187.
 Storch (N.) 10.
 Stijl (Simon) 237.
 Surhuisterveen.. 157, 165, 169, 189,
 200, 245, 248, 254, 306.
 Sylmönk... 160.
 T.
 Teerns (J. S. van)... 250.
 Terhorne..... 89, 94, 189, 226,
 248, 252, 254, 306.
 Ternaard 164.
 Thielemans (J.) 106.
 Thomas Bintgens-volk. 112.
 Thijs Gerrits-volk 111.
 U.
 Ubbo Meertens 224.
 Ubboisten - e e en 4 - - - - - 3.
 Uko Walles 139, 160 enz.
 Ukowallisten... 162, 223, 315, 381.
 Ulbe Fokes 187.
 Unie van Brussel
 Unie van Utrecht 121.

Upko Douwes... 191.
 Ureterp..... 166, 306.
 Usquert ..... 30.
 Utrechtenaars ----- 109.

V.	
<i>Vaile (A. del)</i>	18.
<i>Veendam en Wierdervank</i>	187.
<i>Veenstra (D. S.)</i>	250.
<i>Veenwouden</i>	189, 248, 306.
<i>Venema (Hernamus)</i>	212.

Vlamingen 92, 103, 163, 169, 377.
 Vlamingen (Oude) 112, 162, 164,
 170, 172, 192, 223, 225, 227, 307.
 Vlamingen (Jonge, grove) 112,
 222, 225, 240.
 Vlamingen (Afvallige) 113.
 Vlekwijk (Herman van) 107.
 Voetwassers 102.
 Voogt (J. J.) 205.
 Vrede-presentatiën 110.
 Vrouwen Parochie (L.) 90.

W.

bl.	
<i>Witmarssum</i>	56, 89, 188, 205, 245, 248, 254, 306.
<i>Witveen</i>	189, 306.
<i>Woldendorp</i>	181.
<i>Wolter Hendrick</i>	221.
<i>Wommels</i>	35.
<i>Wopkens (T.)</i>	237.
<i>Workum</i>	35, 89, 157, 169, 187, 188, 246, 248, 252, 306.
<i>Woudsend</i>	164, 189, 248, 306.

Wouter Berents 195.
 Wouter Hendriks 176.
 Wouters (A.) 195, 224, 225.
 Wybe Pieters 209.
 Wybes (J.) 4 e e e e e 153.
 Wybrandi (W.) 146.
 Wynalda (A.) 193.
 Wijngaerden (Dirk O. van) 90.
 Wijns 89.
 Wytse Jeens 209 enz.
 IJ.
 IJdaard 89.
 IJde Rients 195.
 IJlst 73, 89, 160, 189, 194,
 223, 245, 246, 248, 254, 306.
 IJperen... 86.
 IJsbrechtum e e ..... e e 35.
 Z.
 Zaandam 216.
 't Zand 29.

Zellius 32.
 Zeper (P.) ••••• 187.
 Zeper (D.). 187.
 Zierikzee 107,
 Zuidhoek 105.
 Zuider-Klasse 185.
 Zuiveren 113.
 Zwaag-Westeinde. Zie Kollumer-
 zwaag.
 Zwaardgeesten 112.
 Zwitsersen 112, 199.
 Zylis en w ••••• 101,

 Wageningen 202.
 WalcHeeren. 202.

 Waldenzen

 Warga.. 89, 93, 189, 248, 254, 306.
 Warns 35, 168,169, 188,248,254,306.
 Waterland of Waterhorne. Zie Ter-
 horne.
 Waterlanders 101, 111, 163,
 169, 172, 184,222, 225, 240.
 Wederdopers. Zie Munstersen.
 Westergeest 89.
 Westerveer. 35.
 Wieling (S. E.) 239.
 Wierum. E e e e - e e - - 164.
 Wieuwerd 35, 153.
 Willebrordus (Pater). 167.
 Willem I (Prins). 122 enz.
 Willem III (Prins). 198.
 Willem IV (Prins) 212, 217.
 Willem Doedes. 176, 221.
 Winsum 35, 89, 164.
 Winsum en Obergum. 187.
 Wirdum 89, 93, 306.

HOLLAND, ZEELAND, UTRECHT

HOOFDSTUK I.

TIJDPERK VAN OORSPRONG EN WORDING. — 1581.

EERSTE AFDELING.

UITWENDIGE OPKOMST EN UITBREIDING.

Door

S. BLAUPOT – TEN KATE.

**AMSTERDAM
P. N. VAN KAMPEN
1847**

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2019**

Het is met het Kerkgenootschap der Doopsgezinden in een zeker opzicht gegaan, even als met vele burgerlijke staten en maatschappijen. Het heeft namelijk zijn verschillende tijdperken gekend, het heeft die alle doorgelopen en zich van verschillende zijden in dezelve vertoond. De Doopsgezinden kennen een tijd van oorsprong en wording, van ontwikkeling, van achteruitgang, van stilstand.

Terwijl hun eigenlijk ontstaan zich reeds vóór de Hervorming in duistere nevelen verliest, waarin het scherpst ziende oog met moeite doordringt en slechts hier en daar enige lichtende punten mag aanschouwen, wordt de tijd van hun opkomst en wording door een zuiverheid van zeden en heldenmoed des geloofs gekenmerkt, **die onze eerbied en bewondering verdienen, zelfs ook daar, waar een te nauwgezette bekrompenheid de zaden strooide voor een later verval.**

Tot een zekeren trap van ontwikkeling genaderd, verheugen zij zich in een schonen bloei, eu komt de Slaal zelf er openlijk voor uit, dat men de Doopsgezinden onder de beste burgers tellen mag. Maar wij hebben bij hen ook latere dagen van verval gekend; dagen, waarin wel het zwaard der vervolging geweken was; dagen, waarin wel het genootschap verdraagzaam was omtrent andersdenkenden en door deze verdraagzaam behandeld werd, maar waarin de geest toch tevens werd gekenmerkt door traagheid, flauwheid en onverschilligheid; waarin zij zichtbaar achteruitgingen, wat het getal hunner gemeenten en leden betreft, en waarin men wel met HAGCAÏ (Hoofdstuk I, vs. 4) kon zeggen: "is er voor ulieden wel de tijd, dat gij woont in uwe gewelfde huizen, en zal dit huis, het huis des Heeren, woest zijn?"

De meeste burgerlijke staten en maatschappijen komen niet weer op, als eerst een zekere verslapping en krachteloosheid van geest derzelver leden heeft doordrongen en zij in het tijdperk van verval gekomen zijn. Zo is het echter niet met het koninkrijk der hemelen, dat uit God is, ook bij klaarblijkelijke terugwerking of achteruitgang. Zo zal het mede niet zijn met het genootschap der Doopsgezinden, als deze hun Christelijk beginsel trachten te handhaven, en waardige medeleden van Gods koninkrijk wensen te zijn of te worden. Vele gevaren hebben hen bedreigd en zullen hen blijven bedreigen. Maar zij zullen uit de geschiedenis van hun vaderen wijsheid kunnen leren. Zij zullen door die geschiedenis met de lotgevallen, de geest en de afwisselende toestand van hun eigen genootschap bekend worden, en beter leren oordelen over de behoeften en de tekenen van de tegenwoordige tijd. Ook daar, waar niet alles als niet de vinger wordt aangewezen, zal men gevolgtrekkingen, kunnen maken, die voor onze tijdgenoten heilzaam zijn. Dit is het nut der geschiedenis, en het is inzonderheid met deze bedoeling, dat ik de volgende wetenschappelijke nasporingen ondernomen heb en ze aan het oordeel van mijne geachte lezers overgeef.

Het ontstaan van de Doopsgezinden in deze gewesten ligt, zo als ik gezegd heb, enigszins in het duister. Zij dagtekenen niet van een zeker persoon of van een zekere gebeurtenis, maar personen en gebeurtenissen hebben aan het licht gebracht, dat zij bestonden-, personen en gebeurtenissen hebben bewerkt, dat zij zich aan elkander sloten en zich tot gemeentelijke verenigingen vormden, die vroeger hadden geleefd, onbekend bij de wereld en ook aan elkander dikwijls onbekend. Wel wilden zij gaarne in het duister blijven schuilen, maar de ketter-jagers hebben hen opgespoord en aan de wereld gewezen, van welk een geest zij waren. Dat zij in allen gevalle niet van MENNO SIMONS, noch van MELCHIOR HOFFMANN, noch van de oproerige Munstersen afkomstig kunnen wezen, is te duidelijk in mijne vroegere werken over de geschiedenis der Doopsgezinden aangetoond, dan dat ik daaromtrent in herhaling behoef te vallen '.

Wat hun herkomst van de Waldenzen betreft, ik heb mijn gedachten daarover opzettelijk medegedeeld in een "Geschiedkundig onderzoek naar de Waldenzische oorsprong van de Nederlandse Doopsgezinden, Arast. 1844," en ben nog van hetzelfde

'Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland, b). 3 enz., 12 enz., 31 enz.

gevoelen. Het zij mij geoorloofd, vooral te herinneren, wat ik daar over een brief van de Zwitserse Doopsgezinden aan die van Nederland in 1522, — over Doopsgezinden te Amsterdam, misschien reeds sedert 1518, — over de bewijzen, dat hier tussen 1520 en 1530 Zwitserse Doopsgezinden zijn gekomen, — over de eerste Doopsgezinde martelaren in Noord-Holland, inzonderheid te Krommenie-dijk, het jaar 1527, en over die van Alkmaar in 1529 (bladz. 96—118) gezegd heb, terwijl ik tevens niet wilde ontkennen, dat zij hun ontstaan mede te danken hebben aan het eigen onderzoek der Heilige Schrift, waartoe de inwoners door de omstandigheden en de geest dier tijden werden aangespoord (bl. 105).

Schaars blijven óók de verdere berichten omtrent de Doopsgezinden in deze gewesten, tot aan de tijd van MENNO, ZO als natuurlijk is, omdat zij zich schuil hielden, zo veel zij konden-, ofschoon wij tussen 1530—1536 wel vaste sporen vinden van de zodanigen, die niet met de oproerige Wederdopers moeten verward worden.

Wat vooreerst Holland betreft. Door OTTIUS wordt melding gemaakt van een moeder en haren zoon, die in 1531 te Rotterdam gedood zijn. In het volgende jaar 1532 werden vier Doopsgezinden van Assersouw (Hazerswoude) deels te Haarlem, deels te Gravenhage, ter dood gebracht. De heer S. DE WIND heeft mij extracten en copien laten nemen van stukken betrekkelijk de Doopsgezinden, voorhanden in het ste-

1 OTTI, Annales, pag. 53, waar hij
bijvoegt: ubi nota plures exleros in Belgium penetratie. VAH BRAGIT spreekt er niet van.
"VAH WUGHT, Dl. II, bl. 34.

delijk archief van **Middelburg**, onder andere van enige brieven, geschreven door de koninginne-regentesse MARIA, benevens een memorie van het hof van Holland, van 26 Maart 1533, 16 April en 1 Juli 1534. De brieven, op een strengen toon gesteld, doen het groot aantal der Doopsgezinden in deze gewesten duidelijk blijken. "Aangesien de menichte ende groot getal van dien," zou men hun penitentie mogen ontvangen, indien zij nog niet herdoopt waren, maar nochtans met de Herdopers gelijk gevoelden en in hun gezelschap waren geweest. Men zou zulks door de vingers zien, om de depopulatie van de lande te vermijden. In de gemelde memorie, welke in het Frans is opgesteld, worden die van Haarlem en Kennemerland uitdrukkelijk genoemd, waaruit schijnt te blijken, dat daar reeds in die dagen vele Doopsgezinden zullen geweest zijn. Men houde daarbij in het oog de personen van Krommeniedijk, die reeds in 1587 gemarteld werden.

Ook verder noordwaarts in Holland werden er aangetroffen. Zo werd WUXEM WIGGERSZ, van Barsingerhorn, die voor het overige bijzonder in gunst bij de heer van Schagen stond, en ook algemeen zeer geacht en bemind was (althans de schout van Barsingerhorn wilde zich wel tot borg voor hem stellen, om zijn inhechtenisneming te verhoeden), in 1534 naar het slot van Schagen gebracht én aldaar onthoofd. Zijn vader, WIGGER HENDRIKS Z, die een overheids-ambt bekleedde, legde hetzelfde daarop neder, om niet langer een macht te dienen, die hem zelven, wegens de

¹ Archief van Middelburg, Reg. 75, n°. 9.

godsdienst, in liet bloed geslagen had. In 1535 werden drie broeders en twee zusters te Hoorn, ter oorzake van Doopsgezinde gevoelens, omgebracht, namelijk SYBRANU JANS Z, HENDRIK. G YSBERTS Z VAN KAMPEN, STEVEN BENEDICTUS, FEMME EGBERTS en WELMOED JANSDOCHTER.

Zij ondergingen de doodstraf met grote standvastigheid, gelijk breder door VAN BRAGHT wordt gemeld, beschuldigingen van oproer heb ik tegen geen van bovengemelde personen gevonden '.

Zodanige beschuldigingen zijn er evenmin legen verscheidene Doopsgezinden, in 1534 en 1535 te Amsterdam gemarteld.

VAN BRAGHT, die ons derzelver vonnissen mededeelt uit het Sententieboek, berustende ter Secretarie van deze stad, maakt ons terecht daarop aandachtig. De vorm is in die sententiën telkens deze: "alsoo (volgen de namen) hen hebben laten herdopen, qualijken gevoelende van de Sacramenten der heylige Kerke, contrarie de gelove ende ordonnantiën der selver Kerke, de beschreven Rechten ende Placeaten van de Keyser onsen genadige Here, soo ist" enz.

Het zal niet onbelangrijk zijn, derzelver nomen bier te melden, omdat meestal de plaats, vanwaar zij afkomstig zijn, daar is bijgevoegd.

In 1534 veroordeeld GRIETJE AHF.NDS, van Limnien.

1535 "JAS PAUW (Hlok.kemak.er), van

AREND JANSSEN (Kramer), van Gorkum.

ARtND CLAKSSEN (Volder), van Zwolle.

JANVANGiNKen HKNDnik DIESMAK van Maastricht.

CIIRMKI.ISWIL.EHS/. (Kistemakcr) van Haarlem.

AHF.NI> JACOIIS Z KEV/.F.R, van Monnikendam.

WII LEM JANSSEN van Zulphtn.

Th.J. VAN BRAGHT, bl. 35, 37.

**In 1535 veroordeeld UK JACOBM (de Noorman)
van Amsterdam. uiua CORNELISSEK, van Sparendam.**

CEBB1T CLAESSEK, Vall Oude HitTOf.

BAEF CLAESDOCHTEB, Van

GRIETJE MABS, GEBEITS Weduwe, V«l

1IAI1BABA JACOBS, Vill HazCTSWOUdC.

BKBCHT ELBKHTS en ADBIA1U TSBBAKTS VaU

H TRYK JAHS, van Monnikendam.

LiiSBETH JAKS, van Benskoop (Benschop).

ii ii n io.Mii en ADRIAKA (vrouw en tWhler van

JAK VAR (.UEKEK), van Benskoop.

GOECBJEK JAN8, van Gouda.

LEEMT.BK HEKDRIX, van 's Hertogenbosch.

CBIET, FIETERS MOLLEK dochter, van

"MARRiTGī KADMIKĪ, van Alkmaar.

AELTJE GILLIS, van Benskoop.

H JAKKETJE JAKS, van Utrecht.

AELTJCK WOUTERS, van Asperen.

PIETER HSTERSEV alias BORRIKIEK, van Leiden.

Het verdient opmerking, dat deze martelaren meest alle van andere plaatsen zijn, dan van Amsterdam zelve. Welke de reden hiervan wezen moge, zeker is het wat VAN BRAGHT betuigt: "dat se niet uyt oorsaek van oproer of enig ander misdrijf en zijn gedood, maer alleen, omdat se afweken van de Roomse insettingen, tegenspraeken de kinderdoop en aengenomen hadden de doop, die op de belijdenis van sonden en 't gelove in CHRISTUS geschied" Het is derhalve niet zeer nauwkeurig van WAGENAAR, dat hij hen, zonder enig onderscheid te maken, onmiddellijk achter en tussen de oproerigen plaatst-, en het is liij denzelfden schrijver een weinig gewaagd, dal tij van de laatsten, PIETER IMETERSEN, zegt: "volgens sententie had hij van een oproerigen aanslag op Leiden geweten, zonder daarvan kennis te geven." Want in die sententie staat alleen dit: "dat hy van de vergaderinge, sekeren tijd geleden tot Leyden bij de luyden van de voorschreve Sekte gemaakt geweest hebbende, alvoren wel heeft geweten, sonder daer af de Regenten der selver stede te adverteren"

Ook te Amsterdam zelve toonden de Doopsgezinden niet van hetzelfde gevoelen te zijn, als de overige Wederdopers. In de Oude Kerk werd een brief gevonden, behelzende een waarschuwing tegen een nieuwen aanslag dier Wederdopers. De schrijver van die brief beleed, herdoopt te zijn, maar geen deel te hebben noch te willen hebben aan enige oproerigheid. JACOB VAN KAMPEN zelf, ofschoon hij voor een hoofd der oproerigen werd gehouden, schijnt zeer tegen oproer geweest te zijn, en zijn kudde gedurig vermaand te hebben, om zich toch vooral van zulke geweldige ondernemingen te onthouden.

Afzonderlijke melding wordt door VAN BRAGHT gemaakt van PIETER KOSTER, insgelijks in 1535 te Amsterdam gemarteld. Hij had vroeger le Zaandam het kosterambt bekleed bij de Roomsgezinden, omhelsde echter het Doopsgezind geloof, verhuisde naar Amsterdam en werd een leraar bij deze gezindte. Hij

1 Kr heeft wel een oproerige, aanslag tegen Leyden plaats geb*d, noitTensius, Oproeren der WedcrDoperen (uitg. kl. 8°, Anist. 1660), bl. 104, van wien BRANDT, Reform., Dl. I, bl. 117, zulks bijkans letterlijk overneemt. Maar de vraag blijft altijd, of dit de vergadering was, waarvan PIETKK PIKTEKSKN geweten heeft.

WAGENAAR, Beschrijving van Amsterdam (uitg. in 8°), 1)1. III, bl. 'ld, 50; DORTEühits, Oproeren, bl. 83.

schijnt een zacht en vredelievend man geweest te zijn, en stierf, met de woorden van onzen Heer op zijn lippen: "zalig zijt gij, als u de mensen smaden en vervolgen, en liegende, alle kwaad van u spreken, om mijnent wille. Verblijdt en verheugt u, want uw loon is groot in de hemelen!"¹.

Ook omtrent Zeeland vinden wij uit dezen tijd berichten bij TE WATER, te meer belangrijk, omdat zij ons tevens met enige Doopsgezinde leraars vóór MENNO bekend maken. AJJRIAEN AERSEN, een wever, vroeger woonachtig te Schiedam, bad zich hier laten herdopen 'door GERRIT VAN BENSCHOP, en vele Herdopers en leraars bij zich gehuisvest-,

waarom hij in 1536 te Zierikzee werd onthoofd, met verbeurdverklaring zijner goederen. Dit zelfde lot trof insgelijks te Zierikzee, in 1536, een PIETER GERRITSE, geboren te Enkhuizen, in 1534 herdoopt door LEENAART VAN ANTWERPEN; EEN ADRIAAN JORISSE, van Brouwershaven, door denzelfden LEENAART enige maanden te voren herdoopt; een Jan JANSZE, van Tongelen, in 1535 door DAMUS gedoopt te Middelburg, en een JANNEKE MELCHIOR SIMONSE van Brielle, en daar in 1534 herdoopt door CORNELIS PIETERSE.

Als beschuldiging werd tegen hen ingebracht: hun herdoop, kwaad gevoelen van het heilig sacrament des altaars en van de inzettingen der Catholieke Christenkerk; maar geen oproerigheid. Door VAN BRAGHT, die echter hun namen niet juist opgeeft, wordt er bijgevoegd, dat zij alle menselijke inzettingen trachtten te wederleggen door Gods Woord, maar van de burgemeester tot antwoord kregen: «wij achten uw Woord Gods niet, maar houden ons aan des keizers mandament, en allen, die daar iets tegen doen zullen, zullen wij spottelijk uitroeien." Ofschoon zij burgers waren, werden zij, tegen de privilegiën, eerst wreed gepijnigd, zodat het bloed hen bij de voeten neerliep, maar zij troostten elkander met de Heilige Schrift en ondergingen kloekmoedig de marteldood.

Te Middelburg werd, in 1635, ter dood gebracht Jan EVERTS van Deventer, in 1534, te 's Gravenhage, herdoopt door MEVNART, een bisschop onder die sekte, wellicht, volgens gissing van TE WATER, dezelfde als MEINDERT van Emden of MOOLAAS MEINDERT van Blesdijk, de schoonzoon van nxvin JORIS. JAN EVERTS bekende verder, dat zijn vrouw, ongeveer een half jaar geleden, door OBBE van Leeuwarden (OBBE PHILIPS) te Delft herdoopt was. Hij was gedurende vier jaren niet ter biecht of sacrament geweest; geloofde niet, dat God zelf in het sacrament des altaars tegenwoordig was, maar dat dit alleen genuttigd werd ter gedachtenis aan het lijden en de dood onzes Heeren; geloofde ook niet, dat de Heer vlees en bloed van MAKIA ontvangen had. De inzettingen van de Roomsche kerk achtte hij niet. Die hij van zijn sekte te Amsterdam had zien ter dood brengen, waren Christelijk en als Christenmensen gestorven. Gevraagd, of hij zijn stellingen wilde herroepen, als hem genade geschonken wierd, weigerde hij dit.

In ditzelfde jaar werd te Middelburg onthoofd **MARCUS**

¹ J. W. TE WATER, *Reformatie van Zeeland*, bl. 7 en 8, getrokken uit het Roode waarheidsboek der stede Zierikzee; VAN BRAGHT, bl. 38, 39.

CORNELISZN van West-Capelle in Vlaanderen.¹ Deze was geweest ten huize van Jan FIETERS, waar een herDoper was, genaamd DAMUS, die uit Holland kwam en het voornemen openbaarde, dat sommigen enige steden in Holland, namelijk Amsterdam en enige plaatsen in Waterland, wilden innemen -, begerende, dat zij mede zouden komen om het getal te vermeerderen. Maar noch hij, noch de andere, daar tegenwoordig, hadden hierin toegestemd 1.

Wij zien hier hij de gemelde DAMUS, naar ik gis dezelfde als DAM AS JACOBS van Leyden, die in 1539 henevens vele andere te Delft werd ter dood gehrach, enige aanraking tussen de Doopsgezinden en Wederdopers. Want DAMUS is klaarblijkelijk niet zuiver Doopsgezind geweest. Maar die aanraking kon toen onmogelijk uitblijven, en gaf veel aanleiding tot het gevoelen, dat zij geheel dezelfde waren; even als er loen ook tussen de Luthersen en Doopsgezinden veel aanraking bestond.

---

¹ Mevr. Rooze-Southamer schrijft dat Marcus afkomstig was uit Westkapelle op Walcheren, en dus onder restrictie van Middelburg viel

Van dit laatste vinden wij mede te Middelburg een voorbeeld in 1536. Jan PIETERS werd beschuldigd, dal hij de boeken van LUTHER las, en bekende, wel te weten, dat de bureu van hem zeiden, hoe kwalijk hij deed, met mensen te ontvangen, die suspect waren van de Lutherie. Daarom had hij zulks dan ook aan zijn vrouw, CORNELIA WOUTERS, verboden. Zij schijnt

1 TE WATER, bl. 10 enz.; uit het Register Crimineel der stad Middelburg, van 1936—1585.

'Brand Hist. der Reformatie. Dl. I, bl. 133, waar hij zegt, dat deze wel onder de martelaren der Doopsgezinden werden gesteld, maar zonder genoegzame kennis van zaken, Jaar sommigen vóór hunnen dood geheel andere dingen openbaarden.

hem echter niet gehoorzaamd te hebben, en werd daarom in ditzelfde jaar met het zwaard gerecht-, terwijl hij zelf voor de tijd van 50 jaren werd gebannen, omdat hij Wederdopers had geherbergd, zonder ze aan te brengen bij de Officier. Om deze zelfde reden werd ook JERONIMUS JANS Z. gezeseld en verbannen

Gelijk er nooit een tijd is geweest, dat de Doopsgezinden vele gemeenten in de provinciën Utrecht en Gelderland hebben geteld, zo vinden wij ze daar evenmin tijdens derzelver opkomst, vóór MENNO. Van Utrecht hebben wij, in 1535, iemand te Amsterdam zien martelen, zo als ook een van Zutphen afkomstig. Te Benschop (in het Utrechtse) schijnen er meer geweest te zijn-, want wij hebben vandaar in de bovenstaande Amsterdamse lijst vier martelaressen, terwijl GEBRIT van Benschop een leraar en Doper bij het genootschap was. Op de grote vergadering te Boekholt, in Augustus 4 53G gehouden, waren ook tegenwoordig JOANNES van Utrecht (misschien dezelfde als Jan van Tricht, later een hoofd der Waterlanders) en CIIRISSTOFFEL en HENDBIK van Zutphen, van welke

1 TE WATER, bl. 14. — Over die verwarring van de Doopsgezinden niet de Luthersen, zie men het Geschiedk. onderzoek naar de Waldenzische oorsprong der Nederl. Doopsgez., bl. 108— 111. Zo zegt ook de hoogleraar DOMELA NEUWENHUIS terecht in Oratione de varia mulatione quant in palria noslra subtil ecclesia Luiherana, pag. 6: oomnes, qui se opposuerunt ecclesiae Romano Catbolicae, initio et habiti et nominati gunt LCTBERAM, deinde quoque ANABAPTISTAE."— Over de verwarring met de Wederdopers zal ik beneden breder spreken.

* Maar te Benschop waren ook Wederdopers van de onzuivere soort; WAGENAAR, Amsterdam, Dl. III, bl. 44.

ik echter niet weet, of' zij hun woonplaats juist te Zutphen en te Utrecht hadden. Als wij het gezag van BLESDIJK volgen, dan wordt dit wel waarschijnlijk. Voor het overige schijnt de gezindheid te Zutphen, althans in 4599, meer liberaal geweest te zijn, dan ergens elders in Gelderland 4.

Ik moet hier een ogenblik stilstaan bij de waarschijnlijke redenen waarom wij van niet meer Doopsgezinden in Utrecht horen. Het kan ligt zijn, dat de nabijheid van de bisschops-zetel werd ontvlucht; ofschoon de toenmalige bisschoppen weinig gezag hadden. Want de bisschop WILLEM III (van 1529—1534) bleef te Rome, en kwam geen enkele reis naar Utrecht omzien-, toen verliep de tijd tot 1536, eer men in GEORGIOS van Egmond een nieuwen bisschop vond. Een besluit van keizer KAREL V, in 1544, hetwelk de bisschop alle macht gaf, om de geestelijken in zijn bisdom, die hij verdacht hield, te vatten, zonder dat hij hierdoor tegen de keizer of tegen 's lands privilegiën misdoen zou, ontmoette algemeen tegenstand, en zijn opvolger, FREDERIK SCHENK van Tautenburg, kreeg wel een eervoller titel, namelijk die van aartsbisschop, maar nog minder gezag. Evenwel, Utrecht was een stad, die

met hare kloosters, kapittels, kanunniken en een zo aanzienlijk en geacht geestelijk bestuur, een tijd lang aan de Doopsgezinden veel grond tot wantrouwen moest inboezemen, en hun daarenboven niet minder aanstoot moest geven. En

¹ N. BLEDIUK, *Historia Davidis Georgii, ex museo J. BEVIL, 1642*, pag. 13.

² GRENDES, *Hist. Reformationis*, Tom. III, pag. 67.

ook laici toen de Roomse geestelijkheid dit aanzien en gezag verloren had, was Utrecht in de handelsbelangen, waaraan zich de Doopsgezinden toch niet weinig toewijdden, geenszins te noemen in één adem met Amsterdam, Haarlem, de Zaankant en zo vele andere Hollandsehe plaatsen.

Het zal dus ook wel op de Doopsgezinden in het bijzonder toepasselijk zijn, wat onlangs door de hoogleraar ROYAARDS ZO te recht aangaande de ongunstige gesteldheid van Utrecht vóór de Hervorming in het algemeen is aangemerkt. "Nergens in ons vaderland," zegt deze, «bestonden groter en krachtiger bezwaren tegen de invoering en vestiging der Hervorming, dan in de stad en het sticht van Utrecht terwijl ons verder op die stad, als op een priesterstad bij uitnemendheid, boven alle andere steden van ons vaderland, géwezen wordt. Ook uit de toenmalige locale gesteldheid van Utrecht, die door de hoogleraar in enige korte, maar duidelijke trekken opgegeven wordt, blijkt ons klaar, hoe Utrecht geheel een kerkelijke stad was, waar de beginselen der Hervorming niet gemakkelijk konden binnensluipen, zonder dadelijk door het bespiedend oog te worden waargenomen, en waar ze, eens ingedrongen, gemakkelijker konden worden opgemerkt en onderdrukt. De Staten en de stedelijke raad van Utrecht durfden dan ook in 1668 openlijk aan ALVA verklaren: "dal men vóór de troebelen van 1566 van geen haeresie. of ketterij wist te spreken-, dat Utrecht meer dan enige andere plaatsen in de oude Katholieke religie floreerde, en er vóór de troebelen van 1566 geen sectarissen bekend waren, maar die er waren, zich schuil hielden tot op het verbond der Edelen '." Het is waar, men had er reeds in 1562 de Doopsgezinden HKNDRIK EEMKENS openlijk gemarteld i; maar de betuiging van de Staten en de raad schijnt toch te bewijzen, dat hij hier weinige geloofsgenoten gevonden heeft.

Ten opzichte van Gelderland bestaat er mede een duidelijke reden, waarom men daar, vóór 1538, geen Doopsgezinden vond. Hertog KABEL van Egmond namelijk, die reeds in 1523 de Lutherse in Gelderland vervolgde, hield daarmede vol tot aan zijn dood in 1538, en het zal hem gelukt zijn de Doopsgezinden buiten zijn landen te houden. - Dat hij ze niet in rust zou gelaten hebben, indien zij er geweest waren, mag afgeleid worden uit de hulp., door hem in 1534 aan de bisschop van Munster tegen de Wederdopers verleend 3, en nog meer uit de volgenden aanhef van een besluit op de Geldersche landdag, de 12d« April 1839, te Nijmegen gehouden.

Die aanhef luidt aldus: "so leyder, durch dooitelicken affganck unser genedige Heeren (KAREL van Egmond) hoochloefficker gedachteniss, mennigerley lasterlvcke ende verdampte sekten, als wederdoepte We

1 In de belangrijke Proeve ener getcUedenis der Hervorming in de slad en prov. Utrecht; zie Nieuw>. Kerkel. Archief van KIST en BOTAARDS, Dl. V, bl. 351 enz.

• VAB BBACHT, bl. 294.

3 WAGENAAR, *Vaderlandse Historie*, Dl. V. bl. 74. zijn anti hervormde gezindheid zie men ook bij GKRDIS, *Hut. Reform.*, Tom. UI, pag. 46, en wat hij op p. 65 aanhaalt uit PONTANUS. *Hul Gelraie*; GLASICS, *Gesch. der Christel. Kerk in de Nederl. vóór di Hervorming*, Dl. lil, bl. 123.

derdoeperen ende andere sich alhier toe lande (als men verstaet) vast daegelix onderstaen hebben te ergeven, ende dese omliggenden landen ende Nabuerheren Landen, als Munster ende andere, vast voele ende mennigerley last, hynder ende verdriet daer uyt ontsaen is: ende, desen landen dergelicken daervan aentoeckommen, toe besorgen steet, soe verre de nyet voorgekommen ende sonderlynghe voirvanck (bijzondere voorzorg) daerin voergenoemen en wurde, ist daerom noedich, daerop toe trachten ende toe raetslaegen Hieruit schijnt dus te blijken, dat men onder KAREL van Egmond geen Doopsgezinden in Gelderland vond. Men zag ze er wel onder hertog WILLEM van Cleef, van 1638—1543, en daarna onder keizer KAREL V en koning PHILIPS IT, zo als wij vervolgens zullen tonen.

In Holland echter was men meer bij afwisseling oogluikende of gestreng geweest, al naarmate men de aandrang van de keizer vreesde. Toen zijn besluit van 1581 de grond tot de inquisitie hier te lande gelegd had *, bleef men evenwel velerwege slap in de uitvoering. Zo was men inzonderheid te Amsterdam, van 1594 tot 1535, zacht van geest, in het punt van

'c. VAN IASSEL, Geldersch Maandwerk, Dl. II, bl. 93.— Meest alle bijzonderheden, die ik omtrent Gelderland kan mededelen, heb ik te danken aan mijn ambtgenoot TEN CATE FENNEMA en aan de heer p. c. o. CUTOT te Nijmegen. de heer i. A. NYHOFF te Arnhem heeft wel de moeite willen doen, het provinciaal en stedelijk archief van Arnhem te onderzoeken, maar dezelve bevatten niets aangaande de opkomst of de toestand van Doopsgezinde gemeenten.

* GLASIM, t. a. pl., Dl. UT, bl. 44, 47, 69.

godsdienst. 1. Het martelen van de Doopsgezinden te Hoorn, in 1535, geschiedde tot zeer groot ongenoegen van de burgerij. De deken van Naaldwijk had wel als commissaris en sub-inquisiteur een groot aandeel in de veroordelingen van 1527 3, en ongeveer 1530 werden wel Mr. Jan VAN DUIVENVORDE, ridder, en Mr. JASPER LEEVENS Z VAN HOOGLAND, raden in het hof van Holland, bijzonder gecommiteerd, om buiten langen vorm van proces recht te doen tegen de ketters, maar zonder veel gevolg. Hier ligt zeker een hoofdoorzaak, waarom wij in Holland zoveel van Doopsgezinden horen. Men gaf aan het zaad des Evangelies enigen tijd om te ontkiemen, en hun leraars trokken niet alleen Holland door, maar reisden ook, zo als wij hebben opgemerkt, naar Zeeland, om hun leer te verspreiden.

Telkens zien wij de vervolging strenger aanbinden. de 7den October 1531 werd dezelfde heer VAN DUIVENVORDE met Mr. ARENT SANDELIN gecommiteerd, om zeer strikt te verbieden het lezen van boeken, enz.; in Februari) 1533, om te waken tegen de Dopers; de 6den Mei 1534, om te waken tegen de Melchioriten (Hoffmanschen) en Dopers; en zo wederom in Juni 1534, de 3den Juli 1535 en 4den Januari 1537 tegen de Dopers.

Ook was de graaf VAN HOOGSTADEN, als stadhouder, zeker hard genoeg tegen de nieuwe leer ingenomen

1 GLASICS, t. a. pl., bl. 60, 78.

* En ook van het merendeel der wethouders; BRANDT, bl. 124. 3 VAN BRACHT, bl. 12.

* BOR, Nederlandsche oorlogen, Dl. I. bl. 5. 5 GLASICS, bl. 78.

hetgeen men wellicht inzonderheid aan de woelingen der oproerige Wederdopers had te wijten. Aan die woelingen had men mede toe te schrijven een hernieuwd en nog scherper plakkaat tegen de Wederdopers, in 1535 van wege de keizer uit Brussel gegeven, waarmede men te gelijk tegen de beter denkende Doopsgezinden woedde Maar de leer had zich reeds te diep in de harten van velen gevestigd, dan dat zij door vuur of staal zou kunnen uitgeroeid worden.

In deze omstandigheden verscheen MENNO SIMONS, benevens zijn medehelpers. Deze man, die waarlijk voor zijn tijd groot verdient genoemd te worden, trad op met zoveel vastheid en ijver, en tevens met zoveel zachtheid en bezadigdheid, terwijl hij daarenboven de meesten zijner geloofsgenoten zo zeer in kennis en oordeel overtrof, dat het wel niet anders kon, of zijn vermaningen en raadgevingen moesten algemeen ingang vinden bij de zodanigen, die zich niet door dweperij of verkeerde bedoelingen te ver hadden laten verleiden. En ook van die afgedwaalden heeft hij, volgens zijn eigene getuigenis, nog menigeen bekeerd. Reeds in 1534 had hij zich openlijk in geschrift tegen "de grouwelicke ende grootste blasphemie van Jan VAK LEYDEN" verklaard; terwijl reeds in 1531 de dood van SICKE FREERKS of SNIJDER hem tot nadenken over de doop gebracht had. Hij stond dus, zo als ik elders gezegd heb, tussen de Rooms en de Munstersen in, en zocht de mensen (blijkens zijn "Uitgang") de ogen te openen, zowel voor de dwalingen der Rooms, als voor de Munsterse dweperij.

'VAN LEEUWEN, Batavia iUnslralu, bl. B32; BRANDT, Reformatie, Dl. 1, bl. 123.

Uit de aanvang van zijn stuk, in 1534 tegen Jan VAN LEYDEN geschreven, zou men kunnen opmaken, dat hij toen reeds een bijzondere aanhang heeft gehad van "Broeders en Bondgenoten hier en daar verstrooid." In 1536 verliet hij openlijk het pausdom, en stelde zich vrijwillig mede aan het hoofd van het genootschap 1. De tijd is wel niet juist te bepalen, wanneer MENNO zelf in Holland geweest is, maar dat moet toch in 1542 of 1543 geweest zijn. Toen heeft hij geheel Noord-Holland doorgereisd, om zijn broeders te vermanen en te sterken in enigheid des geestes en hen op te wekken tot moed en vertrouwen. Zulks strekte inzonderheid, om gemeentelijke verenigingen daar te stellen, gelijk onder andere blijkt uit het voorbeeld, dat wij vinden van een gemeente te Zaandam, bij welke KLAAS NOME leraar was 3. Men verhaalt van MENNO, dat hij op reis te Enigenburg, niet ver van Schagen, een priester bekeerde, terwijl deze de dienst in de kerk verrichtte. Hij sprak hem in de Latijnse taal aan en overtuigde hem met zoveel grond, welsprekendheid en vertrouwen, dat de priester naderhand zijn ambt verliet en zich aan de zijde der Doopsgezinden voegde. Ook trad hij ergens in een monniken-klooster, ofschoon de publicatie tegen hem op de deur stond aangeslagen, en vermaande de kloosterlingen tot oprechte boete en afstand van hun dwaling ".

1 Gesch. der Doopsgez. m Friesland, bi. 22, 44, 374 enz.; en m Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, Dl. I, bl. '243—245.

1 Rede ter gedachtenis aan het driehonderdjarig beslaan van de Doopsgezinde gctnetnle te Zaandam , 1!) MOT. 1843, bl. 19.

Met de Doopsgezinden te Amsterdam heeft hij zeker in betrekking gestaan, zo als blijkt uit de twee brieven, die hij aan hen geschreven heeft. De eerste is een afrading aan al zijn broeders en zusters te Amsterdam en daaromtrent, dat zij niet zullen gaan onder het gehoor van der papen godsdienst, omdat dezen de hongerige ziel niet spijzen met het brood des Goddelijken woords, maar met de zuurdesem van mensenlering. De tweede is een vertroosting aan dezelfden, dat zij elkander in tijd van pest zouden bezoeken en de dood niet vrezen, omdat deze slechts is een doorgang tot een beter leven a. Wanneer deze brieven geschreven zijn, weet ik niet, maar zij zijn in 1552 voor het eerst gedrukt.

In 1544 werden sommige zijner geschriften algemeen in Holland verspreid door de Doopsgezinden leraar en martelaar JAN CLAES Z, van Alkmaar. Deze had er een getal van 600 te Antwerpen laten drukken en in zijn vonnis, te Amsterdam geslagen, beschuldigde men hem, dat hij ze door dit land verstrooid en daardoor valse opiniën, vreemde sekten en dwalingen onder het volk had gebracht 3. Jan CLAES Z

1 r. i. TWISCK, Dl. II, bl. 1074; MENNO SIMONS Werken, bl. 350. 1 MZNNO SIMONS Werken, bl. 637 en 641.

s VAN BRACHT, bl. 20. Het kunnen geweest zijn exemplaren van zijn stuk tegen Jan VAN LETTON, 1534, of van de geestelijke Verrijzenis, de nieuwe Creature, het rechte Christen gelove, waarvan de juiste tijd der uitgave onzeker is; of van het Fondamentboek, de Meditatie op -den 25e Psalm, van d'Excomniunicatif, de Aenwijzing aan A LASCO, de verklaring des Doop moest wel de dood ondergaan, maar de boeken bleven in de handen der gemeente.

Behalve door Jan CLAESZ, werd MENNO in Holland ijverig ondersteund, eerst door GILLIS of JELIS VAN AKEN en vervolgens door LEENERT BOUWENS, een Zeeuw van afkomst, die vroeger rederijker was geweest.

GILLIS VAN AKEN schijnt onder de eerste en voornaamste leraars hij de Doopsgezinden behoord te hebben. Doorgaans verzwijgen wel de martelaren de namen van diegenen, door welke zij gedoopt waren; maar als er echter in Holland soms, wegens de smarten op de pijnbank, een naam wordt genoemd, dan is het meest deze VAN AKEN. Zo bij voorbeeld in 1549 door acht martelaren, in 1559 door vijf, in 1553 door een martelaar, alle te Amsterdam; in 1558 door een martelaar van Antwerpen, te Rotterdam. Te Leiden werd er in 1552 door de rechters bijzonder naar hem gevraagd en gevorst.

Eerst heeft hij zeer eendrachtig met MENNO geleefd en gewerkt, maar later begon hij enigszins van hem in gevoelens te verschillen omtrent de **Godheid van CHRISTUS**, en stond hij meer aan de zijde van ADAM PASTOR. Hij was met MENNO, OBBE en DIRK PIILIPS, LEENERT BOUWENS, HUIITE RENIX en ADAM PASTOR in 1647 op een bijeenkomst te Goch, alwaar de laatste over zijn Arianismus onderhouden en eindelijk gebannen werd. VAN AKEN bleef evenwel nog op een goede voet met MENNO, en deze beiden, benevens DIRK PIILIPS, stelden in 1551 Leenert BOUWENS tot oudste aan. Denk-

zels of ooizaak van M. SIMONS lceren en schrijven. Want dit zijn de stukken, vóór 1544 door ÜZSNO uitgegeven.

elijk kwamen zijn vrijzinniger gevoelens meer uit in de twist, die het jaar 1655 oprees over het bannen, en is hij daarop zelf wellicht door MENNO en LEENERT in de ban gedaan, tenzij dit geschied moge wezen wegens een beschuldiging van overspel, zo als sommigen schrijven. Maar die dit laatste stellen, houden het er tevens voor, dat hij, op betuiging van waar berouw, weer van de ban ontheven of zelfs niet gebannen is. Hij bleef in Holland vele vrienden en aanhangers behouden, zodat er in 1555 juist daardoor bijkans scheuring in Waterland ontstond. De eigenlijke oorzaak wordt door VAN BRAGHT enigszins onduidelijk voorgesteld (op blz. 183), maar ik houd het er voor, dat men bij VAN AKEN en PASTOR DE grond moet zoeken van die gevoelens, welke zich kort daarna bij de Waterlanders openbaarden, en vooral door HERMAN TIMMERMAN, Jan VAN TRICHT en MATTHIAS JORIAANS als eerste bekende hoofden van dezen aanhang, in het licht zijn gesteld. VAN AKEN besloot zijn leven in 1558 te Antwerpen met de marteldood. Hij was de overgrootvader van de beroemden Amsterdamsen leraar GALENUS ABRAHIAMS Z; EEN bijzonderheid, die wellicht weinig bekend zal zijn'.

1 MONOD, Grondich bericht van de Wederdoopsche Seekten, 1603, bl. 88 j Grouwelen der Hoofdkeilcren, bi. 169; OTTH, Annales, p.tg. 109, 119; mwrt, Tegenbericht, hl. 132; VIN BIAGIT, bl. 84, 138, 142, 148, 170, 183, 192; DIANDT, bl. 183; DORESIKR en AVtTRO-ITLTIVR, het onderscheid litsschen de Gereformeerden en de Wederdoperen, bl. 662; Successio Anahaptislua, bl. 81; Lammerenkrijgh, 1663, hl. 3; Gescheurde schaapskleed van 1)°. CALtntfc ADHAIAMS, 1663, hl. 2.

Ten opzichte van **LEENERT BOUWENS** hebben wij het wederom, even als vroeger 1, aan zijn dooplijst te danken, dat wij mede van 's mans onvermoeide werkzaamheid in deze gewesten kunnen gewagen. Zijn ijver liep ook bij de andersdenkenden wel degelijk in het oog, zodat de schrijver der *Successio Anabaptistica* van hem zegt: "die hem soo geweert heeft in zijn aenghenomen officie, dat hij veel mensen in diversche provintiën, Vrieslant, Overijssel, Sticht. van Utrecht, Hollant, Zeeland, Brabant en Vlaenderen verleyt heeft, veel opleggende het leramt, die met hem het quaet saet mochten verspreijen, ja heeft ooc Bisschoppen gheordineert, by ons wel bekend, HANS BOSSCHERT of HANS de wever, en HUYTE BEYVX, en meer andere"

Ik zal thans die dooplijst mededelen, voor zoveel deze gewesten betreft, en heb slechts daarbij te herinneren, dat dezelve met het jaar 1551 begint-, terwijl het niet zeker kan worden uitgemaakt, of ze reikt tot het jaar van zijn dood (n. 1. 1578), dan of zij moet worden voorondersteld vroeger te eindige. Uit dezelve schijnt te blijken, dat hij Gelderland niet bezocht heeft; terwijl hij eens in Zeeland en vijfmalen te Utrecht is geweest. Het is voor het overige bekend, dat hij zich meest in Oost-Friesland ophield en vandaar overstak, zodat de tochten naar Zeeland hem misschien te afhandig zijn geweest. Tenzij hij, als een Zeeuw van geboorte, wegens vroegere bekendheid vreesde daar te verschijnen, om niet al te roekeloos de dood in de kaken te lopen. Want ook

'Gesch. der Doopsgez. in Friesland, hl. 88; in Groningen, enz., Dl. 1, bl. 51 1 *Successio Anabaptislico*, bl. 85.

toch in de zuidelijke gewesten is hij onderscheidene malen geweest.

Te Amsterdam en Haarlem en verder in NoordHolland heeft hij zeer dikwijls gedoopt, maar ook alleen op doorreizen; alleen in de laatsten tijd zijns levens heeft hij zijn vast verblijf te Hoorn genomen. Hij heeft gedoopt in en buiten of nabij de volgende plaatsen:

Te Alkmaar . . . . . 123 pers.	Te Leiden . . . . . 38 pers.
„ Amersfoort . . . . . 30 „	„ Medemblik . . . . . 33 „
„ Amsterdam . . . . . 218 „	„ Middelburg . . . . . 20 „
„ Barsingerhorn . . . . . 37 „	„ Middelie . . . . . 55 „
„ Bovenkarspel . . . . . 14 „	„ Monnikendam . . . . . 68 „
„ Bunschoten . . . . . 13 „	„ Muiden . . . . . 21 „
„ Delft . . . . . 30 „	„ Nicrop . . . . . 6 „
„ Delfshaven . . . . . 26 „	„ Purmerend . . . . . 2 „
„ Dordrecht . . . . . 46 „	„ Rarop . . . . . 34 „
„ Durgerdam . . . . . 11 „	„ Rotterdam . . . . . 116 „
„ Edam . . . . . 21 „	„ Schiedam . . . . . 13 „
„ Enkhuizen . . . . . 36 „	Op Terschelling . . . . . 169 „
„ Gorkum . . . . . 56 „	„ Texel . . . . . 13 „
„ 's Gravenhage . . . . . 45 „	Te Utrecht . . . . . 51 „
„ Grotebroek . . . . . 42 „	Op Vlieland . . . . . 53 „
„ Haarlem . . . . . 114 „	Te Watergang . . . . . 24 „
„ Hoogkarspel . . . . . 35 „	„ Weesp . . . . . 55 „
„ Hoorn . . . . . 209 „	Op Wieringen . . . . . 35 „
„ Katwijk op Zee . . . . . 27 „	Te Zaandam . . . . . 40 „
„ Kolhorn . . . . . 89 „	„ Zierikzee . . . . . 2 „
„ Landsmeer . . . . . 27 „	

Dus op 41 plaatsen te tarnen 2097 keer

Gaan wij nu van dezelfde vooronderstelling uit, die ik ook reeds ten opzichte van Friesland gemaakt heb, dat er hoogst waarschijnlijk gemeentelijke verenigingen hebben bestaan op die plaatsen, waar BOUWENS meer dan 25 personen gedoopt heeft, dan vinden wij zoo

danige gemeenten of gemeentelijke verenigingen op de negenentwintig volgende plaatsen: Alkmaar, Amersfoort, Amsterdam, Barsingerhorn, Delft, Delftshaven, Dordrecht, Enkhuizen, Gorkum, 's Gravenhage, Grotebroek, Haarlem, Hoogkarspel, Hoorn, Katwijk op Zee, Kolhorn, Landsmeer, Leiden, Medemblik, Middelie, Monnikendam, Rarop, Rotterdam, Terschelling, Utrecht, Vlieland, Weesp, Wieringen en Zaandam, zonder dat zulks evenwel tot een

bewijs kan strekken, dat er ongeveer \ 550 op andere plaatsen geen gemeenten zouden geweest zijn. Met deze lijst van BOÛWENS in handen, behoeft het ons niet te verwonderen, dat het getal der Doopsgezinden in dezen tijd aanmerkelijk toenam.

Zelfs in de kloosters drong hun leer door, zo als in 1558, van drie vluchtelingen uit een klooster te Goes, de een in Friesland en een ander in Vlaanderen, hun geloof beleed. Ook schreef de martelaar. Jan GERJAITS, van Texel, in 1564 uit zijn gevangenis te 's Gravenhagè: "lieve broeders! het is mij met de Heere een grote blijdschap, dat ik verneem, hoe de wijnberg des Heeren groot wordt en zijn rankskens zich wijd en zijd uitspreiden, daar mij zo lange naar verlangd heeft. Nu, zo dank ik mijnen en uwen God, dat ik zulks hore, als gij geschreven heb, en verblijde mij nu, dat het licht in alle kanten en hoeken opgaat en schijnt over alle bergen, zo als ik het van vele vrienden hore, die mij in mijne banden komen troosten. Dus, mijn lieve vrienden! weest naarstig, een iegelijk naar zijn gave".

1 VAN BRACHT, bl. 200, 317.

Zo bericht mede 'DIRK PHILIP, De tweede liefelijcke vermaninghe, bl. 15 aan zijn broeders, dat hij op zijn reis door Nederland grote blijdschap had gesmaakt: "omdat Gods woord daar zo vruchtbaar is en zoveel de gemeenten van de Heere toegedaan worden, zodat mij dunkt, dat er een zonderlinge zegening van God over mijn vaderland gekomen zij. Daarom verheug ik mij daarover uit de grond mijns harten, omdat daar de wijngaard des Heeren bloeit, o, Wat een verandering en wisseling! Wie zou dat voor tijden gedacht en gemeend hebben!"

Inderdaad, de gevoelens der Doopsgezinden namen hand over hand toe. Een zeer aanzienlijk, misschien het aanzienlijkst gedeelte der On-Roomsen, tegen en na het midden der XVI eeuw, was in Noord-Holland Doopsgezind. Reeds sedert 1645 hadden de twee beroemde en verdienstelijke mannen Jan ARENTSEN en PETRUS GABRIEL, de Hervormde leer daar gepredikt, en zij beiden waren nog in 1566 de lénige Gereformeerde predikanten in Holland! "

Laat ons dan nu een oog op die Doopsgezinde gemeenten zelve vestigen. Ik zal mededelen de weinige berichten, die ik omtrent enkele van deze of van andere gemeenten, uit dit tijdperk heb kunnen bekomen

Wat vooreerst sommige van de hier genoemde plaatsen betreft, waar BOUWENS minder dan 25 personen

'DIRK PULIH, De tweede liefelijcke vermaninghe, bl. J5*.

* Sieiw Kerk. Archief van KIST en BOYAARDH, Dl. V, bl. 388.

"Wij zullen in het vervolg, om niet te breedvoerig te worden, niet over alle gemeenten in het bijzonder kunnen «preken, maar de vroegste berichten worden doorgaans belangrijk gerekend, en daarom zullen wij uit dezen tijd mededelen, wat er mede te delen valt.

gedoopt heeft, er zijn daaronder, waarvan men wel later, maar niet vóór 1581 vindt opgetekend, dat er Doopsgezinde gemeenten bestonden namelijk: BovenKarspel, Bunschoten, Durgerdam, Nierop en Schiedam; terwijl men van andere dergelijke plaatsen kan bewijzen, dat er vóór 1581 gemeenten bestaan hebben. Tot deze laatsten behoort vooreerst Edam; want er is nog een brief voorhanden, door de martelaar THJS JEURIAANS z van Raarop geschreven "in de gevangenisse aen de vrienden van Edam in 1569."

Gemelde THIJS JEURIAENS Z was "na Muyen by Amsterdam getrokken, om de gemeente Gods in 't woord te bedienen;" en dus is er toen ook een gemeente te Muiden geweest. De berichten omtrent het gevangennemen van dezen martelaar zijn medegedeeld door "SIMON FYTS Z, leraar der Gemeynthe Gods op Tessel, die bij het vangen van desen in een kamer geweest is en haer (n. 1. THYS en een andere martelaar Jan CLAES Z, van Weesp) in de gevangenissen bezocht heeft en met zijn ogen haer volstandige uytgang van dese wereld aenschouwt heeft." Op een andere plaats wordt TYS Z een leraar en oudste van Texel genoemd Ook daar was dus een gemeente en dit kon niet vreemd schijnen, wegens de afgelegenheid en grotere veiligheid, die de Doopsgezinden op een eiland vonden, te meer, daar het burgerlijk bestuur hen niet vervolgde. Want reeds in 1563 schreef de landvoogdes aan de raad van Holland, dat men ook tegen de wethouders van Texel, die in het onderhouden der inquisitie-plakaten onachtzaam waren geweest, gestreng zou voorzien i. En

1 VAN BRACHT, bl. 48S, 480, 481, 641.

* BRACHT, Hist. der Reform., Dl. I, bl. 257.

in 1566 vermeldde DUNCANUS, in de opdracht van zijn werkje: "Van Christus ware Kerk," aan de bisschop van Haarlem, NICOLAUS A TERRA NOVA, hoe de Wederdopers van Texel een smeekschrift tegen het gebruik der kerken en tegen de kinderdoop bij de magistraat hadden ingeleverd, en hoe gemelde bisschop, die wegens ziekte bedlegerig was, hem tegen wil en genegenheid genoodzaakt had, om deze Wederdopers schriftelijk te beantwoorden. Men kan hieruit opmaken, dat hun aanhang op Texel zeker vrij aanzienlijk geweest moet zijn, als zij tot zulk een smeekschrift durfden besluiten.

Vreemder kan het schijnen, dat hier door LENERT BOUWENS zo weinige zijn gedoopt, in vergelijking met de eilanden Vieringen, Vlieland, en vooral Terschelling. Maar men boude in het oog, dat hij slechts tweemaal op Texel is geweest en meer dan tien reizen Terschelling heeft bezocht. Ook KETELAAR maakt melding van de vrienden op Vlieland.

Te Purmerend en te Zierikzee is het getal der door BOUWENS gedoopten al zeer nietig. En evenwel hebben toen ook daar gemeenten bestaan. Ten opzichte van Purmerend blijkt dit uit een vergadering, in 1681 door twaalf gemeenten te Amsterdam gehouden, en op welke ook afgevaardigden van de gemeente te Purmerend verschenen. Omtrent Zierikzee mag men zulks besluiten uit het getal der martelaren, daar ter dood gebracht; en als nog duidelijker bewijzen, zowel voor het beslaan ener gemeente aldaar, als voor derzelver vredelievendheid, kan men bijbrengen, dat men de

1 Oudheden en Ccslichten van Kennemerland, enz., Dl. T, 1)1. 125. "VAK MACin, 1.1. 319.

Zierikzeeërs, in de twist tussen de Vlamingen en Friezen, de Stilstaanders noemde. Ook vindt men in de stads-notulen, van 1568, dat onderscheidene ingezetenen hun kinderen niet ter vonte brachten om gedoopt te worden, waarvan enigen bij name in geschrifte aan de burgemeester en schepenen door de schout werden overgegeven. Er werd dus orde gegeven, om enige vroedvrouwen te beëedigen, die voor het dopen der kinderen zouden zorgen

Er valt ook nog al iets te zeggen van enige plaatsen, waar een groter getal door BOUWENS gedoopt is. Te Alkmaar vinden wij reeds Doopsgezinden in 1529, en in 1537 werden er twee, gelijk in 1539 vier, en ongeveer 1541 insgelijks vier ter dood gebracht. Later is daar een aanzienlijke gemeente geweest, die zich vooral begon te openbaren, toen de stad van de Spaanse heerschappij ontslagen werd. De overlevering zegt, dat de Doopsgezinden zich, tijdens het beleg van 1573, zeer verdienstelijk maakten, vooral door het vervaardigen van ijzeren pen-rollen, die op de borstweringen der wallen werden gelegd, om tegen de

stormende vijand te worden neérgelaten. Wegens hun aantal daar in de omtrek, werd er wel degelijk acht op hen geslagen in een ordonnantie van SONOY, het jaar 1575, over het betrekken van de wacht, gedagtekend te Alkmaar, de 9diB Mei van dit jaar 8. CoORNERT getuigt, ongeveer het einde van dit tijdperk, verstaan te hebben, dat er nog groter gemeente was dan te

TE WATER, Reformatie van Zeeland, bl. 42; uit de Notulen van dm Raad ordinair van Zierikzee, 3 Febr. en 17 October 1568.

- KOK, Vaderl. Woordenboek, Dl. II, bl. 639—641. 3 o. loom*". Alkmaar, bl. 272, 358.

Haarlem, hetgeen wellicht bepaaldelijk op de Waterlanders doelt! Naderhand is deze gemeente, vooral door de komst van HANS DE MES, tot nog hongeren bloei geraakt, en kon de vergaderplaats dikwijls de mensen niet bevatten, die hem kwamen horen.

Wij vinden op de lijst van BOUWENS ook Amersfoort. Ik heb eerst gedacht, dat het dopen van die 30 personen aldaar van geen gevolg zou geweest zijn; want ik heb nooit van een Doopsgezinde gemeente te Amersfoort gehoord. Maar eindelijk las ik in het Sententie-boek van ALVA, dat daar in 1569, met verbeurd-verklaring van hun goederen, 14 personen zijn gebannen, wier namen ook worden genoemd. Zij schijnen nog al bekend geweest te zijn en hadden de vlucht genomen, maar werden ingedaagd en beschuldigd, dat zij zich, zo bij nacht als bij dage, hadden bevonden in verscheidene schadelijke bijeenkomsten der Wederdopers, waar enige personen dadelijk zouden wedergedoopt zijn, terwijl de wederdoop ook van die ingedaagden zelve genoegzaam bleek. De schout van Amersfoort, VINCENT VAN DEK HOÛVE, werd de 8B"*U Augustus 1669 openlijk te Utrecht onthoofd; mede op de beschuldiging: "dat hij groot faveur gedraegen heeft aen vele Herdopers, die conventiclen gehouden hebben in deselve Stede, sonderlinge daarvan achterhaelt van andere, zoe in de voors z. Stede als daer buyten." Zelfs had men hem die Herdopers, bij naam en toenaam, opgegeven, maar hij had ze niet gemolesteerd. "Oock gedissimuleert met enen, die vleesch

¹ D. v. COORNHERT, *Werken*, Dl. I, bl. 435^a.

² *Kort verhaal van het leven van H. DE RIES*, de Rijp, 1644, bl. 40.

gegheten heeft op een dach van quatertemper, zulcx dat de voorsz. Herdopers ende dieghenen die vleesch gegheten hadde als boven, ongestraft gebleven waaren" l. Na dezen vind ik niet meer van Doopsgezinden te Amersfoort, zodat zij zeker nog in dit tijdperk vandaar verdwenen zijn.

Thans komen wij tot Amsterdam.

Wij hebben opgemerkt, hoe zich hier waarschijnlijk reeds sedert 1518 of kort naderhand, vooral door oogluiking van de schout JAM HUIBRECHTS Z, Doopsgezinden bevonden*; en hoe er, ook vóór 1536, verscheidene aldaar gemarteld zijn, hebben wij boven gezien.

Ofschoon de vervolging ook later stand hield, en zij natuurlijk zeer in het geheim moesten vergaderen, zo werden zij echter geenszins uitgeroeid. In 1543 werden die vergaderingen op nieuw zeer streng verboden. Dezelfde Jan CLAESZ, die de geschriften van MENNO had uitgegeven, stichtte de broeders door het voorlezen en uitleggen van het een of ander gedeelte der Heilige Schrift.

Zoo deed ook een ander martelaar, QÜDXYN PIETERSZ, van Groningen, vroeger door MENNO gedoopt 3. Hij werd in 1545 te Amsterdam verbrand. Van tijd tot tijd moesten nog vele andere hun geloof met de dood bezegelen. Zij vonden echter een zeer gematigden vervolger in WILLEM DIRKS Z GARDES of HARDESIUS, die sedert 1542 het schout-ambt waarnam; zelfs zoo, dat dezé zelf in 1554 door de burgemeester HENDRIK DIRKS

1 J. MARCUS, Sententiën en indagingen van de hertog van Alba, uitgesproken en geslagen in zijn Bloedtraedl, Amst. 1736, bl. 207, 369.
* Geschiedkundig onderzoek, bl. 99.

5 WACGENAAR, Amsterdam, bl. 77, 81: VAN BRAGHT, bl. 73.

ZOON, geholpen door de onder-inquisiteur FLORIS EGBERTSZ en FLI HERMANS of gele Fij, een gemene vrouw, die zich bezig hield met het bespieden en aanbrengen van onRoomse vergaderingen, van ketterij beschuldigd werd. Zij verklaarden, dat BARDES en zijn huisvrouw herdoopt waren, en soms verbodene vergaderingen hadden bijgewoond of ten hunnen huize gehouden. BARDES wist zich echter te zuiveren, en de aanklacht liep zeer nadelig af voor de beschuldigers zelve, inzonderheid voor gele Fij', die in 1561 werd ter dood gebracht. Later geraakte hij andermaal in hechtenis, en ofschoon hij ook nu werd vrijgesproken, moest hij de ondergane mishandeling en het verlies van zijn goederen eerst met zijn gezondheid en vervolgens met zijn verstandelijke vermogens boeten. In weerwil daarvan bleef ook zijn zoon, ingelijks WILLEM BARDES geheten 1, de zaak der on-Roomsen getrouw. Hij was de Doopsgezinden zeer gunstig, en BRANDT meldt zelfs, dat de vrouw en zuster van BARDES in 1578 inderdaad Doopsgezind waren, en dat zulks de reden was, waarom deze, die toen de burgemeesterlijke waardigheid bekleedde, die gezindte de hand boven het hoofd hield. Dit kan zeer wel zijn, als men in aanmerking neemt, dat langzamerhand meer aanzienlijken de Doopsgezinde gevoelens werden toegedaan, gelijk bij voorbeeld ook de vrouw van de beroemden ADRIAAN PAUW, die tijdens ALVA uitgeweken

Deze beide BARDIS worden door sommige geschiedschrijvers met elkander verward. Men zie van vader en zoon een Lort levensbericht bij i. KO", Vaderlands Woordenboek, Dl. V, bl. 108 tot 112.

was, maar na de overgang der stad aan de Staatsolie zijde, in 1578, lid van de regering werd

De Doopsgezinden hebben zich mede te Amsterdam, gelijk op vele andere plaatsen, misschien ongeveer 4 567 gescheiden, zodat men er Waterlanders, Friezen, Vlamingen en Hoog-Duitsen vond. Vaste vergaderplaatsen hebben zij hoogstwaarschijnlijk in dezen tijd nog niet gehad; ofschoon zij ze in 1578 meest hielden op of bij de Nieuwendijk, omstreeks de oude Haarlemmerpoort en de oude Haarlemmersluis. In dit gedeelte van de stad,

zegt BRANDT, woonden zelfs reeds vóór de beroerte vele lieden, die niet, zeer pausgezind waren. Het werd toen het Embder of Condé's hoeksken genoemd. Maar uit een zeker vonnis van 1581 blijkt, dat zij toch zeker in geen vast bepaalde woning bijeenkwamen-, want daarin wordt gemeld, dat iemand aan het huis van GERBRAND GERRITS ZOON, Doopsgezinde, wonende op de Oude-Zijds-Voorburgwal, in de brouwerij van 't Jeruzalemse Kruis, tegenover het Prinsenhof, gevraagd had: "waar des andere daags de vermaning der Mennisten gedaan zou worden?"

1 WACINAAR, Amsl., Dl. III, bl. 98 enz.; BRANDT, Reformatie, Dl. I, bl. 610; J. "oï, Vadrlandck Woordenboek, Dl. V, bl. 108, Dl. XX, bl. 951, Dl. XXIII, bl. 360. Mr. B. J. EOÏNZ, Adriaan Pauw, bl. 23, 55, 104. De vrouw van ADRIAAN PAUW was een dochter van LUCAS VAN BEVERWEERDE, in 1526, 1527 en 1529 burgemeester te Amsterdam. Zij heette, naar toenmalige gewoonte van betiteling, ANNA LOCAsdbcAfer; kreeg vooral tegen de kinderdoop gemoedelijke bezwaren, zo als inzonderheid bleek na hare verlossing van het negende kind, in 1566. KOENEN, t. a. pl., bl. 5, 6, 55.

WAGENAAR. houdt het er voor, dat echter de Waterlanders, in of kort na deze tijd, hun bijeenkomsten zijn begonnen te houden in een pakhuis, staande in de Oude-Nieuwstraat of Teerketels-steeg, later de oude of kleine Spijker genoemd; de Vlamingen insgelijks in een pakhuis, op de Nieuwe-Zijds Achterburgwal, tussen de Lijnbaan- en Spaarpotsteeg, waar later de Oude-Vleuningeng vergaderden, de Friezen wellicht ook toen reeds in een pakhuis op de Heerengracht, de Arke Noachs. Van de Hoogduitschen weet hij geen afzonderlijke vergaderplaats aan te wijzen '.

Zolang Amsterdam in de macht der Spanjaarden bleef, hadden de Doopsgezinden zich natuurlijk, even als de andere on-Roomsen, schuil te houden, ofschoon hun getal te dier stede zeker niet verminderde. Hierop doelt bij voorbeeld een stedelijk besluit van de 15den Juli 1569, om geen Herdopers, Mennisten of andere Sectarissen, die veelvuldig zo uit Friesland als van elders binnen Amsterdam kwamen, te herbergen of huizen en tuinen aan hen te verhuren a.

Na de overgang der stad tot de Staten begonnen de Doopsgezinden te Amsterdam enigszins vrijer te ademen, hoewel de Hervormde predikanten hun geen goed hart toedroegen en wel eens moeite veroorzaakten. Zij oordeelden er zich echter wel zo veilig te zijn, dat zij daar in 1581 een grote bijeenkomst hielden, op welke afgevaardigden van twaalf verschillende Waterlandse gemeenten verschenen zijn; namelijk van Gent, Antwerpen, Amsterdam, Rotterdam, Pur

1 WAGENAAR, Anul., Dl. VIII, bl. 37; ORAHBT, t. a. pl. * Uil de Stads-willekeuren, mij medegedeeld door de lieer archivaris r. SCHELTEMA.

merend, Zaandam, Jisp, Schermerhorn, Graft, de Rijp, Westzanen en Wormer '. Wij zullen later gelegenheid vinden, om zowel op deze vergadering als op de Doopsgezinden te Amsterdam, in andere opzichten, terug te komen.

Omtrent de gemeente van Haarlem valt uit dit tijdperk ook iets te berichten. Wij hebben reeds gezien, dat het hof van Holland, kort na 1530, bijzonder op de Doopsgezinden van Haarlem en Kennemerland wilde gelet hebben. Zij schijnen echter aan de nasporing ontsnapt te zijn. In de sententie tegen de Amsterdamsen schout Jan HUIBRECHTSZ, lezen wij nog van een mandemaker, genoemd heer AREND, die ten tijde van de Wederdopers wegens zijn geloof uit Haarlem naar Amsterdam was geweken. Men had de schout daarvan verwittigd; maar in

plaats van heer AREND te vatten, had hij hem gewaarschuwd, zodat deze zich uit de voeten maakte en later nog eens wéér te Am

1 WAGEBAAK houdt deze vergadering (Dl. VIII, bladz. 36) voor een bijeenkomst van Vlamingen en Waterlanders, en zo zeggen ooi. andere na hem. Ik. geloof echter uit de Kerkelijke Handeling der Waterlanders, gehouden te Amsterdam, in 1647, te mogen opmaken, dat het een vergadering van Waterlanders is geweest. Deze hadden ook in 1568 een dergelijke bijeenkomst gehouden, zo als uit gemelde Handeling blijkt. Maar ik heb nog niet kunnen vinden, waar die heeft plaats gevonden.— Mij is later geworden een manuscript: In de Name Godes. Acta of Handelmghe der Kerken, begonst op de 4 Martio an°. 1581, gheeyndicht de len derselver maait, woordelijk naar het origineel gecopiëerd, in 1768, door J. ci'PEBcs (leraar te Utrecht). Deze Acta dragen alle blijken, dat de vergadering alleen door Waterlanders gehouden is. De gemeente van Alkmaar was niet genodigd, omdat zij zich afzonderde, onderling in twist was en toen nog niet wilde volgen "de vereninghe gliemaekt tussen UAHS DE R(IES) ende ons."

sterdam kwam, zonder gemoeid te worden. Vaste sporen van een gemeente te Haarlem vinden wij vooral in 1557, bij gelegenheid van het verbranden der Doopsgezinde martelaars, JORIAEN SIMONS Z, CLEMENT DIRKS Z en MARIA JORIS. Door VAN BRAGHT wordt gemeld: dat in de nacht, als mense ging beswaren, een heerlijke vermaning, tot een yegelijks betering, door de Godvruchtigen BOUWEN LUBBERTS Z, op de schouts-strate sonder vrese ofte schrik gepredikt is; waerdoor geen kleyne stichting is geschied." Nadat de beide eerste martelaars de geest gegeven hadden, wilde men ook hun boeken verbranden (want JORIAEN SIMONS Z was boekverkoper); maar toen ontstond er zulk een oploop onder het volk, dat de Heeren van het gerecht de vlucht namen. De boeken werden uit de vlammen gegrepen en als een kostbare schat door de aanschouwers verdeeld. Wat dus dienen zou tot demping van de leer, strekte om haar nog dies te meer te verspreiden.

Later, en vooral ongeveer 1570, werden de Doopsgezinden te Haarlem zeer verontrust en gestoord door de schout JACOB FOPPENS en zijn aanbrenghster AAGT JAFFIES. De wethouderschap had altijd gezorgd, dat het schout-ambt door mannen van eer en bekwaamheid werd bekleed; maar nu was door de invloed der kettermeesters deze waardigheid aan FOPPENS opgedragen, een man, die wegens zijn haat tegen de andersdenkenden door de Roomsgezinden voor een halven heilige werd gehouden. AAGT bespiedde voor hem de huizen der braafste en meest gegoede burgers, klaagde ze bij hem aan, maar waarschuwde ze vervolgens, ook en liet zich dan bewegen, om FOPPENS door een of ander geschenk van de zijde der aangeklaagden te vrede te stellen. Zekere zeer bemiddelde Doopsgezinde, ANNEKEN of TANNEKEN OGIERS, huisvrouw van ADRIAEN BOGAERT, wilde niet aan haar verlangen voldoen, en werd er het slachtoffer van-, want aangeklaagd, geen losprijs betalende en bij Gods Woord volhardende, verdrong men haar in het Spaarn, en verklaarde men hare goederen verbeurd. Reeds had AAGT EEN lijst van onderscheidene Doopsgezinden in de stad, die zij aan de schout mededeelde, om hen voor en na te kunnen overvallen-, maar een moord, die zij gezamenlijk pleegden, en die eindelijk uitlekte, ontsloeg nog bij tijds de bedreigde geloofgenoten van deze monsters.

Vervolgens rees de gemeente steeds meer en meer in bloei, en heeft, kort na dit tijdperk, niet weinig deel genomen in de zaak van THOMAS BINTGENS en de Huiskoperstwist. In 1578, 1679 en 1580 kwamen er vele Doopsgezinden uit Vlaanderen over, zo als nader aangewezen worden zal, waar wij die versterking door vreemden meer bijzonder beschouwen

Te Hoorn had het verbranden van de martelaren in 1535 aanleiding gegeven, dat het stedelijk bestuur sedert die tijd de burgers zo weinig om geloofs zaken lastig viel, als enigszins mogelijk was. Een gevolg daarvan was, dat zich vele kooplieden en schippers van

Amsterdam, uit Zeeland en elders, waar zij verdacht werden van onzuiverheid in de leer, naar Hoorn begaven en zich hier vestigden. De zeevaart

1 WAGENAAR, Amst., Dl. UI, bl. 114; VAN BRACHT, bl. 179, 505; 10", Vaderl. Woordenboek, Dl. 1, bl. 10, 12.

nam daardoor zo sterk toe, dat men in 1564 uit moest zien naar meer havening voor de schepen.

Het ontbrak te Hoorn wel niet aan Roomse geestelijken, die zich over die grote rekkelijkheid van het bestuur, ten opzichte van de ketters, beklagden. Maar het bestuur wist steeds met veel beleid hun beschuldiging te ontduiken, en bleef voortgaan niemand lastig te vallen, dan in uitersten nood. En ook dan nog waren de leden der regering zo voorzichtig, om ieder, die verdacht werd en opgezocht zou worden, vooraf te waarschuwen. Het behoeft ons dus niet te bevreemden, dat Leenert BOUWENS hier 21 malen de doop bediende, en dat het getal der door hem te Hoorn gedoopten dat van Amsterdam bijkans evenaart.

De gemeente werd spoedig een der grootsten in geheel Noord-Holland, en men vond er ook vele aanzienlijke mensen onder. Zo is bij voorbeeld de leraar JOOST EWOUTS zoon van EWOUT PIETERSZ, die in 1556 burgemeester te Hoorn was, en vond men hier de Doopsgezinde geslachten: HOUTTUYN, COMPOSTEL, BROUWER, BEETS, BEL, RIS, MESSCHAERT, DE WIT, uit welke veler naam in lateren tijd beroemd is geworden. Het aanzien der gemeente was ook bij hare geloofsgenoten elders zo groot, dat twee der leraars van deze stad, Jan WILLEMSZ en LUBBERT CERRITSZ, in 1567 werden gekozen, om de geschillen tussen de Friezen en Vlamingen in Friesland zei te beslechten, en dat er ook later onderscheidene vergaderingen van leraars en gemeenten, over die zaken, te Hoorn gehouden zijn. Volgens overlevering zouden er hier ter stede, misschien in dit tijdperk of kort daarna (bij een vroeger grotere bevolking, namelijk van ongeveer 30,000 ingezetenen) dertien afzonderlijke gemeenten of afdelingen van Doopsgezinden hebben bestaan

Wij hebben boven reeds gesproken van een vergadering, in 1535 te Leiden gehouden. Dezelve moge verward kunnen worden met een aanslag der Wederdopers aldaar; van meer belang is, wat wij lezen van degenen, die daar in 1552 gemarteld zijn. Twee martelaressen worden onder andere beschuldigd, dat zij onbehoorlijke vergaderingen, tegen des keizers plakkaat, mede hebben gepleegd. Opmerkelijk zijn vooral de berichten, die ons door de martelaar ADRIAAN CORNELISZ worden gegeven. Hij wil alleen van zich zelve iets bekennen en niets van zijn vrienden, om hen niet in pijn en banden te brengen-, maar de rechters wisten reeds meer, dan hij eerst bekennen wilde, namelijk: waar zij geweest waren, hoe er ook een vrouw bij geweest was, hoe zij gelezen hadden en er twee met ontbloten hoofde hadden gezeten. Van die tijd af dagtekent zich dus waarschijnlijk een gemeentelijke vereniging te Leiden, indien wij zulks nog niet vroeger moeten stellen.

Immers KOK en VAN KAMPEN maken melding van een andere ADRIAAN, namelijk ADRIAAN VERMEER, die reeds vóór 1540 leraar bij de Doopsgezinden te Leiden was en eigenlijk zeemtouwer van beroep is geweest. Deze nam ook dikwijls buiten zijn gemeente de Evangeliedienst waar, en werd bij zulk een gelegenheid in 1537 te Haarlem gevat en vervolgens ter dood ge

1 BRANDT, Reform., Dl. I, bl. 124, 265 enz., 472; Gesch. der Doopsgez. in Friesland, bl. 105 cm., en mededelingen van de heer «. MESSCHAERT, te Hoorn, en de eerw. J. o. DE, HOOP SCHEFFER, thans te Groningen.

bracht. Wij vinden echter geen melding van hem gemaakt Lijst VAN BRAGHT. Hij was de vader van de edelen Leidse burgemeester PIETER ADRIAANSZ VAN DER WERFF, die zich na 's vaders dood, om minder opzien bij de vervolgers te wekken, niet langer Vermeer, maar van der Werff of van de Werve schreef, naar de grote werf, die bij de zeemtouwerij behoorde. Later is de regering van Leiden ook omtrent hare Doopsgezinde medeburgers veel verdraagzamer geworden en groten lof hebben steeds hare gevoelens weggedragen, die zij in 1582, omtrent de gewetens-vrijheid, in een "Justificatie aan de Staten van Holland" heeft blootgelegd, en waarin onder andere de woorden voorkomen: Wy hebben te voren gezeid, daarby wy nog persisteren, en by Gods gratie verhoplen ter dood toe te volharden, dat wy tot geen Religionsdwang, hoe klein die ook zy, konnen verstaan".

Uit de reeds aangehaalde stukken, voorhanden op het stedelijk archief te Middelburg, zou men opmaken, dat zich ook aldaar reeds vóór 1636 Doopsgezinden hebben bevonden. Zeer aanmerkelijk schijnt hun aanhang toegenomen te zijn na 1550; men klaagde althans in 1561 en 1569 over verscheidene kooplieden, waaronder ook buitenlandse personen, die hun gevoelens waren toegedaan*. In 1561, 1664, 1669

1 VAN BRACHT, 1.1. 132, 13"; KOK, Dl. XXXI, b). 12,
23; N. c. TAN KAMFKN, Levens van beroemde. Nederlanders, Dl. I, bl. 134;
non, Authenlhieke Hukken, bl. 115; D. v. COOHNHKT, Wereken, Dl. II, bl. 186.

Uit een manuscript van de eerw. o. SLOOTHAMER, leraar tr Middelburg, getiteld: **Alg. Geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Middelburg**, uit de boeken en geschriften Ier Kerkcknmcr berustende, en 1571 zijn er weer onderscheidene Doopsgezinden gemarteld, waaronder de leraar (TE WATER noemt hem zelfs professor van de sekte van MENNO) HENDRIK ALEWUNSZ., in 1569. Toen de Spaanse veldheer MONDRAGON de stad, in 1574, aan de prins van Oranje moest overgeven, ontstond er wel enige verademing voor hen, maar toch is tevens bekend genoeg, dat zij in 1577, 1578 en later niet weinig moeilijkheden moesten ondervinden van de zijde der Hervormden. SLOOTHAMER is te recht van oordeel, dat deze moeilijkheden de aanwas en bloei der gemeente zeer hebben tegengehouden, daar ze sommigen afschrikten om naar Middelburg te trekken, en andere vandaar deden verhuizen. Wij zullen hierop terugkomen, als wij meer bijzonder van prins WILLEM van Oranje, de groten beschermheer der Doopsgezinden, spreken. Alleen willen wij hier nog melding maken van enige stukken op het stedelijk archief, omdat men door dezelve enig denkbeeld van het getal der Doopsgezinden aldaar verkrijgen kan.

Bij een stads-resolutie tot admmissie van Doopsgezinden, om poorters en burgers binnen Middelburg te wezen, vindt men een lijst van 82 mannelijke leden. En bij een rekwest van de vier gilden treft men tot de tegenwoordige jare 1773, twee deden m folio, behelzende zulk. een volledig bericht, ah ergens van een Doopsgezinde gemeente bestaat. Het werd mij verstrekt door tussenkomst van Ds. i. H. CBAHEB, gelijk ook een ander manuscript: Handelingen, Bestuuringen en Tegenwoordige Slaar der Doopsg. gem. binnen Vli stingen, door i. CUPSRDS en JAH DI LOOS, 1757, waaruit blijkt, dat er reeds in 1587 een Doopsgezinde gemeente te Vlissingen is geweest, zonder dat er evenwel van die tijd meldenswaardige bijzonderheden bekend zijn.

ene lijst aan van alle bekende Doopsgezinde broeders te Middelburg, ten getale van 90, waaronder ook Frans of Vlaams klinkende namen, bij voorbeeld GUILLAUME, FRANCOIS, VINCENT, JACQUES, hoewel verreweg de meeste namen Nederlands zijn. In die tijd werden de Doopsgezinde gevoelens aldaar geleerd door HANS DE RIJKE (dezelfde als HANS DE BIES). Maar hij werd gevat-, met moeite, door

voorspraak van een vriend uit Dordrecht, weer vrijgelaten, en vertrok toen naar elders. Al deze stedelijke stukken lopen van 1678 tot 1680'.

Te Rotterdam zijn er van tijd tot tijd, zo als in 1531, 1539, 1544, 1568 en 1573, onderscheidene Doopsgezinden gemarteld. Daaronder was, in 1539, ANNEKEN JANS, uit de Briel, welker zoon ESAÍAS DE LIND naderhand burgemeester te Rotterdam en een zeer groot vriend van OLDENBARNEVELD is geweest. Bij die

1 TB WATER, bl. 23, 24, 147, 148; TAN WACHT, bl. 305, 389; Stedelijk Archief van Middelburg, Reg. 75, n°. 10 en 11. Aan het hoofd van de lijst, na het request der vier gilden, worden zij reeds Doopsgezinden geheten, zodat deze benaming (in plaats van Wederdopers of Mennonieten) toch van vroegere dagtekening is, dan ik eerst wel gemeend had. Later bleef de vrijzinniger partij liefst bij de benaming van Doopsgezinden, maar de gestrengere bij die van Mennisten of Mennonieten, om hun overeenkomst met MENNO uit te drukken. Dezen laatsten naam droegen zij ook reeds vóór 1556, omdat HBNNO een der voornaamste leraars was; volgens ALENSON, Tegenbericht, bl. 147. — Op de gemelde lijst volgt een insgelijks schriftelijke Confessie van RANS DE RIJKE, dienaar van de gemeente Christi, die men ook Waterlanders noemt, thans gedetineerd op 't steen, 7 April 1580. Dat hij weer ontslagen moet zijn, blijkt uit de Criminele Sententie-boeken van Middelburg, dewijl da.ir niets van hom te vinden is. En dat hij dezelfde is als MANS DE MES, wordt duidelijk uit het Leren van II. de Riet, bl. 19 en 26.

van 1644 wordt door VAN BRACHT aangemerkt: "dat er toen te dier stede een deel vrome navolgers van JEZUS CHRISTUS, in de naam des Heeren, bijéénvergaderd zijn geweest, om met elkander te spreken en te handelen over het woord van God, en alzo elkander te stichten en te sterken in de aangenomen waarheid van het heilig Evangelie." Zij werden verraden door een vrouw, die daar aan huis iets kwam lenen. Volgens een manuscript-aantekening van SCHAGEN, schijnt onder deze martelaren ook een veertienjarig meisje geweest te zijn, die een lied heeft vervaardigd, nog voorhanden in "'t oude-Liedtboek," beginnende met de woorden: "Emanuel die is uitgetogen."

In 1648 werd er te Rotterdam dikwijls vergadering gehouden en gedoopt ten huize van zekeren AJLENT WILLEMSZ., in de Houttuin. Toen er in dit jaar verscheidene Doopsgezinden gedood zouden worden, ontstond er een aanmerkelijke oploop onder het volk, dat de gerechtsdienaars van de plaats verdreef en sommige gevangenen verlost. Zo is de gemeente te Rotterdam allengskens toegenomen, en het zou mij niet vreemd voorkomen, uit het verhandelde op de vergadering der twaalf gemeenten te Amsterdam, in 1581, te mogen besluiten, dat er nog al aanzienlijke mannen tot die gemeente hebben behoord. Immers, die van Rotterdam vroegen in deze bijeenkomst, of een broeder 't officie van vroedschap wel zou mogen bedienen, waarop door de vergadering toestemmend werd geantwoord, mits hij zich onthield van tot bloedstorting te raden.

'OTTII, Annalen, png. 53; VA"KRACHT, bl. 48, 143; 70, 191, 194, 657; WAGKHAH, Amsterdam, UI. VIII, bl. 36.

Ook van sommige andere plaatsen, waar Doopsgezinden gemarteld zijn, of waar hun gemeentelijk bestaan uit de verdraagzaamheid der regering blijkt, bij voorbeeld Delft, Dordrecht, Enkhuizen, Gorkum, 's Gravenhage, Katwijk, Landsmeer, Monnikendam, Rarop en Utrecht, zou ik nog iets uit dit tijdperk kunnen bijbrengen; maar het is te weinig belangrijk, om er bij stil te staan Wij gaan dus over tot de laatste gemeente op de lijst van Leenert BOUWENS, waar wij meer dan 25 door hem gedoopte personen tellen, namelijk Zaandam; en zullen eindelijk nog van enige plaatsen gewagen, die wij op zijn lijst niet vinden, ofschoon men er wel het bestaan van Doopsgezinden bewijzen kan.

Aan de Zaankant en in geheel Waterland vertoonden zij zich niet slechts, maar zij waren er in zo groten getale, dat de reeds gemelde DUNCANUS, toen pastoor en rector van een school te Wormer, juist daardoor tot schrijven tegen MENNO SIMONS en zijn aanhang werd uitgelokt. In een boven aangehaalde

1 Over sommige van die martelaren zelve moeien wij later meer bijzonder spreken. Tolerantie van de zijde des bestuurs vindt men te Dordrecht (SCHOTEL, Ktrktl. Dordrecht, Dl. I, bl. 169), Enkhuizen (BRANDT, Reform., Dl. I, bl. 219; Dezelfde, Hitt. van Enkhuizen, bl. 109); Monnikendam (VKLIOS, Chronijk, Dl. I, bl. 312) en Utrecht (KOK, Vadert. Woordenboek, Dl. XXVIII, bl. 207).

* zijn werken tegen de Doopsgezinden zal ik beneden breder vermelden. De school, door hem te Wormer geopend, ter opleiding van Roomse geestelijken, was zeer beroemd; een zijner leerlingen is geweest MATTHIAS IIOVIUS, later derde aartsbisschop van Mechelen; Oudheden en Gestichten van Kennemerland, Dl. I, bl. 399; B. SOKTKBOOM, Oudheden van Zaanland, enz., Dl. I, bl. 38G. Hij was pastoor te Wormer, v;in 1568—1885, en vertrok vandaar

plaats heb ik KLAAS NOME, woonachtig op het Kalf, als de eersten of een der eerste leraars te dezer plaatse doen kennen. Hij werd daarin door zijn zoon, van gelijke naam, opgevolgd. Men vergaderde hier en daar aan de huizen van de leden. Andere bijzonderheden, dan die ik in deze rede heb medegedeeld, zijn mij uit die tijd niet voorgekomen.

In de aantekeningen, daaraan toegevoegd, heb ik ook melding gemaakt van de opkomst der Doopsgezinden te Krommenie-dijk, Westzanen, Koog en Zaandijk, Wormer en Jisp.

De resultaten daarvan zijn geweest, dat men de eerste duidelijke sporen van Doopsgezinden in Holland te Krommenie-dijk moet zoeken, namelijk reeds in 1527, waaraan zich Krommenie schijnt te sluiten gelijk ook Westzanen, reeds vóór 1536, toen zich sommigen door de Wederdopers lieten verleiden. Te Jisp vindt men ze reeds in 1534 aanmerkelijk in getal, en Wormer telt vele Doopsgezinde martelaren. Deze beide waren toen twee onderscheidene gemeenten. Koog en Zaandijk hebben derzelver gehelen oorsprong meest aan Doopsgezinden te danken-, terwijl echter de grotere bloei van deze plaatsen en gemeenten eerst in een volgend tijdperk valt, zo als insgelijks van Wormerveer.

Maar ook verder noordwaarts in Holland schijnen mede te platten lande reeds toen vele Doopsgezinden geweest te zijn. De Rijk verdient inzonderheid genaar Delft, waar hij gedurig met aanhangers van LUTHER, CALYIJN, ZWINGLI en DAVID JORIS had te kampen;

Oudheden en Gestichten van Delftland, bl. 43.

1 Men vergelijke het Geschiedk. Onderzoek, bl. 62, 113—115.

noemd te worden. In 1539 werden er drie van deze plaats te Monnikendam gemarteld. LEEGHWATER verhaalt, dat er in het begin der Hervorming slechts twee of drie personen de leer van CALVINUS waren toegedaan, zodat men de Doopsgezinden mede tot vroedschappen en schepenen nam, om dorps-zaken voor te staan, dewijl daar geen hals-zaken zijn te verrichten. Tussen 1560 en 1574 hadden de Roomsgezinden in de Rijk de dorpskerk, in 1529 door hen gesticht, verlaten. De eerste OnRoomse, die in dezelve predikte, was de Doopsgezinde leraar COMEN JANSZ., terwijl alles in de beste orde afliep. In 1574 aanvaardden de Hervormden de dorpskerk en de Doopsgezinden stichtten daarop een bedehuis voor zich

zelve. Onder bunne eerste leraars telt men SIMON MICHIELSZ. en zijn broeder CORNELIS MICHIELS/ alsmede JACOB JANS z. SOIEDEMAKEB, alle hoofden van de Waterlandse partij. De eerste doopte de bekenden leraar HANS DE RIES. De gemeente nam steeds meer in bloei en aanzien toe, en van die tijd af tot zelfs na 1623 waren de meeste leden van liet plaatselijk bestuur Doopsgezinden '.

Tussen Alkmaar en de Helder vond men vele Doopsgezinden in de dorpen langs de Zijpe, en meer oostwaarts, vooral te Barsingerhorn en Kolkorn. De Zijpe zelf is een polder, ingedijkt en drooggemalen in 1553, maar die vervolgens dikwijls van doorbraken te lijden had, tot aan het jaar 1623, toen dezelve voor de laatste keer werd drooggemaakt. Toen ontstonden

¹ VAN BRAGHT, bl. 51; LEEGHWATER, *Kleijn Chronijck achter 't Haarlemmer-meerboek*, bl. 13; VAN DOOREGEEST EN POSJAGER, *den Rijper Zee-Postil*, bl. 332, en mededeeling van den eerw. I. PERSIJN, uit het zoogenoemd *Eilandboekje*, bl. 67, 68, 76.

er vervolgens drie gemeenten in de Zijpe, een aan de Oude-sluis of Noord-Zijpe, een in de Mennistebuurt of Zuid-Zijpe en een aan de Ruigen-weg, tussen de Schagerbrug en Keinzemerbrug, die lateimet de eerste samensmolt Ook de zuidelijker Beemster, welke in 1613 aan het water werd ontwoekerd, heeft dus later een gemeente doen ontstaan, grotendeels versterkt door leden, die vroeger te Oostkuizen vergaderden 2. In 1566 begon men velerwege in Noord-Holland te platten lande bij de Doopsgezinden openbaar te prediken. TWISCK. vermeldt althans op dit jaar: "de Doopsghesinden hebben haar Predicaliën alhier in de Dam ten, als ooc buijten Medenblik, te Schaghen op de plaats, in Water land, ende elders ooc te met voort gebracht. Maer dese openbare Predicatie en duerde niet langher dan in 't navolgende Jaar in April, doen nam de vrijheijdt af, elck moeste hem te met weder verberghen 3."

Plaatsen in Zeeland en Utrecht weet ik niet bepaaldelijk aan te wijzen, behalve de reeds gemelde-, ofschoon ik niet twijfel, of er hebben toen mede te Vlissingen, Veere, Goes en Brouwershaven reeds gemeentelijke verenigingen bestaan, te meer, daar ook **TE WATER getuigt, dat het getal der Doopsgezinden al vrij groot in Zeeland was**. Het volgende tijdperk zal omtrent beide gewesten meer leveren.

Eindelijk vinden wij nu ook sporen van Doopsge

1 Mededeling van de cerw. j. IOHIKC, te Zuid-Zijpe. 1 Medegedeeld door de eerw. r. DOCWES DEKKF.K, thans aan de Helder.

5 p. j. TWISCK, *Chrongck*, Dl. II, bl. 1224.

* TE WATER\, *Reform, tan Zeeland, Voorrede*, bl. xvi.

zinden in Gelderland, namelijk te Nijmegen. Toen het gewest in 1538 onder het bestuur van hertog WILLEM van Cleef was geraakt, werd op de bovengemelden landdag, de 12den April 1539, te Nijmegen gehouden, besloten: "dat sy (n. 1. de leden van de landdag) Golt almechtig ter eren, eendrechtelicken de hand dair aan holden willen, dat die verdoepte wederdoeperen ende andere lasterlicken ende verdampte sekten (die hier ter lande sich begeven) gestraefft werden; Ende willen onsen genedige lyeven Herrn (den Hertog) voirschreven demoetlicken bidden, dat syn furstlike genade oock ingelicken die hant dairan doen holden willen, dat al sulcke voirgewagte straeff geschien moege." Het ontdekken namelijk van enige Doopsgezinden te Kijmegen en derzelve gevangenneming, op de 7de* April, schijnt tot het nemen van dit besluit te hebben medegewerkt. Drie hunner werden weldra verbrand, volgens een rekenboek van de stad Nijmegen berustende op het archief aldaar.

Door VAN BRAGHT wordt van deze martelaren geen melding gemaakt, evenmin als van twee Doopsgezinde vrouwen, die er gelijktijdig werden veroordeeld, om verdrinken te worden. Dit vonnis werd echter niet uitgevoerd-, denkkelijk zijn zij gebannen. Op de landdag, de 2d^e Juli 1539, te Zalt-Bommel gehouden, werd het besluit van de Nijmeegschen landdag vernieuwd, dewijl er zich waarschijnlijk nog Doopsgezinden hier en daar bleven vertonen. de 9d^e April 1540 schreef de hertog aan Arnhem's bestuur, uit Nijmegen: dat in zijn vorstendommen "allerleij onchrijstelicke und verdampste sekten sich inrijtten" (inbreken); en voegt er bij: "lere van Wederdoeperen." Hij wil, dat men zulks tegenga en de schuldige straffe, en geeft de raad, om aan niemand, die van elders komt, toe te laten zich neder te zetten, tenzij de zodanige van getuigschriften zijner overheden voorzien zij '.

Dit alles kon echter niet beletten, dat er in de volgende jaren nu en dan Doopsgezinden in Gelderland gevonden werden, hetzij van elders komende, of onder de inboorlingen. En ofschoon het eerste plakkaat in het Gelders plakkaatboek, van de 28 September 1543, het plakkaat tegen de Lutheranen heet, des zelfs inhoud is klaarblijkelijk ook tegen de Doopsgezinden gericht. Keizer KAKEL V wilde van tijd tot tijd wel tegen de ketters inquireren, zo als in 1549 en 1550, maar men vindt er geen gevolg van, dan dat in 1550 twee Doopsgezinde vrouwen door kanselier en raden van Gelderland ten vure werden veroordeeld. Misschien stuitte hij meestal af tegen denzelfden vrijheids zin, die later de Geldersen stadhouder CHARLES DE BRiMEu belemmerde, toen hij het koninklijk plakkaat van 25 Augustus 1666 te Nijmegen wilde laten publiceren. Het stedelijk bestuur ant

1 Hertog WILLEM van Cleef schijnt zich niet sterk tegen de nieuwe sekten verzet te hebben. Hij deed dat wel enigermate in 1540; maar reeds in 1541 verzochten de vier hoofdsteden weer, dat hij het nog anders mocht doen, dan met edicten. Ooit toen hij in 1543 afstand van Gelderland deed aan keizer KAREL, beloofde hij aan dezen, te zullen zorgen, dat er in zijn erfstaten Gulik en Cleef geen nieuwe secten werden toegelaten; maar hij hield zijn belofte niet, en een school te Wezel, op Cleefsch grondgebied, werd wegens ketterij zodanig berucht, dat de keizer, in 1544 en 1546, het derwaarts zenden van de kinderen en de verkering met die stad verbood.

woordde toen, dat het zulks niet raadzaam vond, te meer, daar het «noch bij de geistelicken noch keiserlicken rechten wird toegelaten," de misdadigers op zodanige wijze te straffen, gelijk in het plakkaat stond uitgedrukt. De Doopsgezinden ontkwamen er echter niet allen de marteldood. die vond in 1557 (en niet, zo als VAN BRAGHT zegt, in 1556) zekere kleermaker GERUIT HASEPOOT, die uit de stad gevlucht, maar heimelijk teruggekomen was, om zijn daar geblevene vrouw en kinderen te bezoeken. Zijn uiteinde wordt zeer treffend door VAN BRAOHT (bl. 173) medegedeeld. In een publicatie der stad, van de 21,,n October 1566, dienende om de gemoederen tot rust te brengen, na de prediking van zekeren Hervormden leraar, komt de volgende zinsnede tegen de Doopsgezinden voor:

"Item, alle Wederdopers sullen sich uyther stalt begheven ende daer in niet blieven. Ende alle Wederdopers hier bevoren uyther slatt gelaecht synde, sullen oick niet wederom daer in komen, noch benachten, off dieselve wil men dairvor aureen; dergelicken en sall nijmant enige Wederdopers huysen noch herbergen, by straff mijner Heeren." Alle On-Roomsen moesten daarenboven een eed doen, geen vergaderingen, noch bij dag noch bij nacht, binnen of buiten de stad, in het schependom, bij te wonen noch de gemelden Hervormden leraar of enigen andere vreemden leraar, in de stad of het schependom, te horen prediken. Door het opleggen van zodanigen eed trof men dus ook de zodanigen, die mogelijk in het geheim Doopsgezind konden wezen. Ongeveer 50 burgers weigerden de eed en gingen de stad uit. Geen hunner werd van wege de stad vervolgd. Maar toen ALVA kwam, zond deze, in 1568, twee commissarissen, om de zaak nog eens weer op te rakelen, en de vaste goederen van dat vijftigtal werden verbeurd verklaard. De stad zorgde echter (een schone trek in die

gruweldagen) dat de achtergeblevene betrekkingen, en vooral de kinderen van die voortvluchtigen, door deze confiscatie niet leden.

Wij vinden nu, in dit tijdperk, omtrent Nijmegen niet veel meer. In 1569 (en niet in 1572, zo als VAN BRAGHT zegt) werd daar nog ter dood gebracht een Doopsgezind jongeling van aanzienlijk vermogen, n. 1. JAN BLOK, die zijn gevoelens door een in het oog lopende verbetering van levensgedrag verraden had, zijn heil in de vlucht zocht, maar eindelijk door aanwijzing van een verklikker, tegen wil en dank van de schout, die hem wilde laten ontsnappen, werd gevangen genomen. In 1572 werd een vriend van hem, ook een Nijmegenaar, te 's Hertogenbosch verbrand.

Het schijnt, dat de Doopsgezinden te Nijmegen, sedert dezen tijd, vooreerst geheel verdwenen zijn. Wij zullen hen, tegen het einde der volgende eeuw, door een bijzondere omstandigheid zien herrijzen. Of zij

1 Bovenstaande berichten zijn grotendeels uit mededelingen van de heer r. c. c. GUTOT te Nijmegen, die mij ook de stadsrekeningen ten opzichte van HASWOOT en BLOK heeft verschaft; voorts VAN BRAGHT, hl. 173, 562, 565, 692. — De heer GUTOT heeft zijn berichten uit echte bronnen geput, n. 1. uit het stedelijk archief van Nijmegen; G. VAR ÜASSILT, *Gldersch Maandwerk*; het Geldertch Plakkaatboek, enz. Later heeft hij dezelve in druk gegeven, onder de titel: *Bijdragen tot de Geschiedenis der Doopsgezinden te Nijmegen*, Nijm. 1845; een stok, dat van 's mans onpartijdige waarheidsliefde en nauwkeurig onderzoek evenzeer getuigt. echter uit de geliele provincie zijn geweken, is niet duidelijk. Zo ja, dan misschien meest naar Cleefslant, waar de wankelmoedigheid van de toenmaligen hertog het verspreiden der Doopsgezinde gevoelens zeker in de hand heeft gewerkt. Ook de taal, gelijk GUUOT (bh 28) te recht aanmerkt, verschilde daar in Cleefs- en Gulikerland niet veel van de Gelderse; daar was toen ten tijde juist zo veel vervolging niet te duchten, en die landen waren onder de naastbijgelegene. En dat er toen in Gleeftslant Doopsgezinden waren, blijkt uit het voorbeeld van OLIVIEJR WUXEMS Z., een Nijmegenaar, wel ervaren in het Latijn, Grieks en Hebreeuwsch, vroeger Rooms priester te Leeuwen, in Maas en Waal, die in het Cleefscbe vlood en hier Doopsgezind werd, door aanraking met andere geloofsgenoten. Eindelijk werd hij in 1574, zich te Antwerpen bevindende, gevat en gemarteld. Ik twijfel dus ook niet, of wij moeten reeds in dit tijdperk de oorsprong zoeken van de gemeentelijke verenigingen te Cleef, Emmerik, Rees en Goch.

Verscheidene plaatsen zijn er nu door ons vermeld, waar wij een niet onaanzienlijk getal van Doopsgezinden aantreffen, en in het algemeen bespeuren wij voortgang en uitbreiding van hun gevoelens. Terwijl ik mij in deze eerste afdeling geheel bepaal tot een voorstelling van het genootschap, zo als het zich toen uitwendig vertoonde, zo zullen wij hier de uitwendige oorzaken aanwijzen, welke inzonderheid tot die aanwas en voortgang hebben bijgedragen.

1 Mr. o. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives de la Maison d'Orang* 1° série, Tom. III, p. XXII. VAN BRAGHT, bl. 692.

Reeds is ons bij de vermelding' van sommige gemeenten de zachtere uitvoering der geloofsplakaten, zelfs door de Roomsgezinde overheid, in het oog gevallen, en wij hebben er verscheidene voorbeelden van aangehaald. Het was in Noord-Nederland vooral de Roomse geestelijkheid, die vervolgde-, de leken waren veel verdraagzamer. En vinden wij proeven, dat de Doopsgezinden soms werden verraden en

aangebracht, wij vinden er andere tegenover, dat zij werden gewaarschuwd en voortgeholpen, zelfs door schouten en stedelijke besturen.

Ook andere aanzienlijken horen wij openlijk als begunstigers der Doopsgezinden beschuldige. Zo had niet alleen Mr. EGBERT VAN BEVELAND, drossaard van Ameide, de ketters in het algemeen sterk begunstigd, maar ook CLAESZ PIETERSZ. DE WITTE, een aanzienlijk burger van die plaats, had zekeren leraar der Wederdopers, Jan HEJAMANS Z., gehuisvest. Voortvluchtig, werden zij in 1568 door ALVA gebannen en hun goederen verbeurd verklaard. Ditzelfde vonnis werd uitgesproken tegen de voortvluchtigen KLOUIS VAN BOETSELAER, heer van Langerack, in de provincie Utrecht, een der ondertekenaars van het verbond der edelen, die in zijn heerlijkheid "de verworpene sekte had ingebracht, en tot dat eijnde de Predikanten, soo Mennonisten als Calvinisten, daer doen komen."

Te Asperen onderging deze straf WESSEL VAN BOETSELAER, heer van Asperen, «veijnsende met de Mennonisten en haer in de stad vreedsaemlijk ladende wonen" enz. AGNES LE BAILLEUL, vrouwe van ROGIER VAN BOETSELAER, heer van Carmsse, "hebbende haer man verleijdl en afgetrocken, eerst tot de Mennonisten en sedert tot de Calvinistische, en sig dikwijls buyten Antwerpen in de heijmelijke byeenkomsten der gesegde Mennonisten bevonden hebbende," onderging hetzelfde lot. Desgelijks HEKMAN AAN DER IACH, rentmeester van w. VAN BOETSKLAKR, en diens huisvrouw HEYMERICK. HEKMAN was de oorzaak geweest, "dat de Mennonisten in de gemelde stad (Asperen) syn ondersteund en is mede haer begunstiger en beschermer geweest V Zeker zullen er meer onder de edelen des lands zijn geweest, die zacht ten opzichte van de Doopsgezinden waren gestemd-, maar van de bovengenoemden waren de daden zo klaarblijkelijk, dat zij de straf van ALVA niet ontkomen konden '-.

Maar hoe zouden wij hier de edelen prins WILLEM van Oranje kunnen vergeten? Wel zullen wij later op hem terug moeten komen, waar hij, als Hervormde, de Doopsgezinden ter zijde staat-, maar wij mogen daarom niet voorbijgaan, wat wij zeker aan hem zijn verplicht geweest, ook in die tijd, toen hij nog Roomsgezind en in de dienst van de Spaansen koning was, als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht, sedert 1559. Zo iemand, dan ware hij,

1 J. MARCUS, Sententiën van Alva, bl. 33, 108, 131, 137, 138.

1 Ik bouw wel niet veel op de beschuldiging, die er tijdens de verslapping van het verbond der edelen, in 1666, door sommigen tegen de graven BINDRM VAN BKEDERODE en ior/RWi« vin MSSAV, als waren zij begunstigers en aanhangers van de Wederdopers, werd ingebracht; maar de plaats ia toch (bij GROBN VAN PRIHSTERBR, Archivei, Tom. II, p. 210) tc belangrijk, om ze hier geheel ongemerkt voorbij te gaan. Zij luidt als volgt: xd'avantage ils osent bien dire, que monsr. DE BRÉDERODE dunne fort ie lien et la voguc aux anabaptistes, et osent aussy bien dire, qu'il l'est luy mesmc avec le bon Conté LOCDVIC."

door zijn gezag en invloed, het meest in staat geweest, om de aanwassende stroom der ketterijen paal en perk te stellen. Maar hij deed dit niet en schreef in 1566 aan de landvoogdes, dat hij wil noch middel had, om de hand te lenen aan de inquisitie en om de plakaten uit te voeren. Zonder omwegen verklaarde hij openlijk, dat men aan ieder vrijheid van godsdienst toestaan moest, als men de rust in het land wilde bewaren. Iets later keurde hij het goed, dat de edelen een verzoekschrift hadden overgeleverd, om de landvoogdes tot het intrekken van de gestrengde plakaten te bewegen, en dat deze, zowel als de inquisitie, buiten werking mochten worden gesteld, tot dat men een nader antwoord van de koning zou hebben ontvangen. En toen de landvoogdes een nieuwen eed van hare stadhouders en andere raadsheren vorderde, om onder andere de Katholieke godsdienst in stand te houden en de

ketterij uit te roeien, besloot hij, liever al zijn ambten neder te leggen en het land te verlaten, dan zich daaraan te onderwerpen.

Hij werd in zijn pogingen meestal ondersteund door de Staten van die gewesten, welke hij bestuurde; zelfs in het opvatten van de wapenen, toen de hertog van ALVA gekomen was. Over de beweegredenen daartoe is zo dikwijls verschillend geoordeeld, dat ik die meningen niet met de mijne zal trachten te versterken of te vermeerderen '. Maar dit is zeker, dat zijn zachtheid niet alleen van gtmstigen invloed was op de

1 Men lie b. v. MLDEXMJK, GetchiedenU des Vaderlands, Dl. VIII, b). 209
enz.; CROP.K VAN PKIBSTM"*, Archivet, Ton. III,
p. LT. HALBERTSMA, de Doopsgezinden en hun herkomst, bi. 285, 390.

der hier wonende Doopsgezinden, maar dat zij ook andere, vooral uit de zuidelijke gewesten, herwaarts trok. En hierin ligt geen geringere oorzaak van de gestadige aanwas der Doopsgezinden in Noord-Nederland. Wij zullen thans deze overkomst van vreemde vluchtelingen iets meer van nahij beschouwen.

Dat de zuidelijke gewesten, inzonderheid Antwerpen en Vlaanderen, in -dezen tijd vol Doopsgezinden waren, heb ik reeds vroeger aangewezen en blijkt daarenboven overvloedig uit VAN BRAGHT en andere schrijvers. In Vlaanderen vond men de meesten te Gent, Brugge, Menen, Kortrijk en op vele andere plaatsen, zo als uit de martelaarsboeken en desgelijks uit de dooplijst van Leenert BOUWENS blijkt Maar zij werden in deze oorden, vooral na het plakkaat van 1650, allerhevigst vervolgd. Bijzonderheden, die vervolging betreffende, behoeven wij hier niet aan te halen-, maar ik heb er alleen bij te voegen, dat de berichten, bij VAN BRAGHT en andere te vinden, nog onlangs zijn gestaafd en opgehelderd door de "Vlaemsche Kronijk van PH. DE KEMPENARE, thans voor

1 Geschiedenis der Doopsgez. in Friesland, bladz. 86 en 377; m Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, Dl. I, bi. 10 enz. L. BOUWHU doopte onder andere te Antwerpen 153, te Gent 126, te Manen 72 personen. Broer COHKELIS zegt, dat de gemeente te Brugge, in 1568, nog wel 710 leden telde. — Treffend is de taal van JACOB DE Rore, of Keersegieter, in 1569 te Brugge gemarteld, tegen dat vluchten van Doopsgezinde leraars en oudsten uil Vlaanderen naar de noordelijke gewesten. Ten opzichte van de overkomst naar Friesland, Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, moet ik wijzen op de Geschiedenis der Doopsgezinden in deze provinciën.

de eerste maal uitgegeven door PH. G., te Geut, 1839".

Volgens dezen schrijver werden in 1566, "zoo hier (te Gent), als ook door de gehele provincie Vlaanderen, vele Herdopers uit de gevangenis geslaekt." In 1568 kwamen daar vele hunner uit West-Vlaanderen een schuilplaats zoeken, en werd er bijzonder door de regering op gelet, zo als naderhand nog dikwijls gebeurde. Maar ook "vele huizen, zo hier als in de naburige steden, stonden ledig,. want vele inwoners, om de strengheid, elders vluchteden." Men beval in 1570, dat al de huizen "waarin de Herdopers of calvinisten enige van hun heimelijke vergaderingen hadden gehouden, tot de gronde zouden worden afgeworpen en geraseerd, bij al die zij gehouden waren met voorweten van de eigenaar." Voorts maakt DE KEMPENARE dikwijls melding van Doopsgezinden, die uit het land vluchtten.

Te Antwerpen was zulks niet minder het geval. Ook hier waren vele Doopsgezinden, zodat STRADA er van getuigt: "dat de Herdopers meerder toeloop hadden als de Lutherse, maer minder als de Calvinisten, ende dat de Lutherse soo d'ene als d'andere in keuse van aenhangh ende naevolghers overtrefte. Waer door ghebeurde, dat elckeen met groten iever

zijne besondere Godtsdienstigheijdt voirstondt, deselve alomend'om sochte te verbreijden enz., hier in eenpaerlijck over een komende ende 't samen spannende van de Katholijcke ende Pauselijcke Godtsdienstigheijdt

¹ PH. DE KEMPENARE, *Vlaemische Kronijk*, bladz. 10, 55, 57, 71, 75, 81, 91, 117, 118, 151, 156, 159, 300.

overal uijt te drijven ende te niet te doen V Zelfs was de plaats er wel bekend, waar de Doopsgezinden vergaderden, namelijk in de Kamerstraat, kort bij de Schutters-put en het huis van een brouwer. Maar weldra begonnen de Hervormden, en daaronder de Doopsgezinden, als de meest vervolgd, zeker niet het laatste, ook uit Antwerpen weg te vluchten. Vele aanzienlijke kooplieden en andere personen van gezag en rang, bevonden zich onder hun getal 3. In een zeldzaam gewerden boekje over de wapenkunde, ontmoeten wij zodanige namen en wapens van adellijke geslachten in de zuidelijke provinciën, welke wij later bij sommige Doopsgezinde familiën in Holland wedervinden. Werwaarts zouden deze vluchtelingen zich ook liever begeven, dan naar deze gewesten, vanwaar toch, in vergelijking met hun tegenwoordige toestand, nog altijd een zachtere adem hun tegenwoei?

1 STRADA, Piederlandtsche oorloghe, 't Antwerpen 1645, Botk V, bl. 158.

* GROEN VAN PRINSTERER, *Archivcs*, Tom. II, p. 330: "les Anebaptistes preschent en la Camerstrate pres du Schutters-put, pres la maison d'ung brasseur" (in 1566).

1 VAR BRACHT, bl. 104; ton, Dl. I, bl. 10.

4 Le Jardm d'Armoiries, contenant lts tinnes de
pluxiturt Noblti Rogaumcê tl Maisont de Gtrmame Inferieure, a Gand ce 10de Juillet 1567: regvum me
um non est de hoe rmndo; mij verstrekt door de heer JACOB HARTSEN, te Amsterdam, die ook ten
mijnen gevalle de stads-bibliolheek te Antwerpen heeft onderzocht, of daar iets aangaande de
vervolgingen der Doopsgezinden te vinden ware. Men schijnt er echter niet veel bijzonders omtrent
deze zaken aan te treffen; zelfs ook niet een zeker werkje, in 1566 of 1567 uitgegeven onder de
titel: Memoirc des choses advernues a Anvers sur le faiet de la Retigion, hetwelk ik nog niet heb
kunnen opsporen.

Wij behoeven hier echter niet op enkele gissingen te steunen of ons te vergenoegen met de algemene verklaring, dat er toen vele Doopsgezinden uit de zuidelijke naar deze provinciën geweken zijn. Zonder een ernstige nasporing en de ijverige hulp van sommige mijner vrienden zou het mij wel moeilijk zijn gevallen verder te komen dan tot zodanige gissingen en betuigingen, maar ik zie mij thans, vooral door gemelde mededelingen, in staat gesteld, om die overkomst ook in bijzonderheden te bewijzen

Wij beginnen met de berichten, die bij VAN BRACHT te vinden en volgens tijdsorde de eerste zijn. Men vroeg de reeds gemelden ADRIAEN COBNELISZ., in 1652, te Leiden, onder de pijniging: "waer hy gewrocht hadde, sedert dat hy uijt Vlaenderen geweest was?" In datzelfde jaar werd MEVEN JANS Z., van Gent, anders HEKKEN DE KEYSER genaamd, wever van beroep, te Amsterdam gemarteld. Te Antwerpen had men in 1557 JANKEKEN of TANNEKEN WALRAVEN ter dood gebracht. Zij was de moeder van JAQUES WALRAVEN, die daarop naar Amsterdam vertrok en hier leraar werd bij de Doopsgezinde gemeente. Te Rotterdam werd in 1668 gemarteld BVERT NOUTS, van Antwerpen, een jongman van 27 jaren, die zich bijzonder door zijn ijver voor het Doopsgezind geloof onderscheidde.

Tenzelfden jare werd te Dordrecht, wegens zijn Doopsgezinde gevoelens, omgebracht IORIS WIPPE JOOSTENZ., vroeger burgemeester te Menen, die met vele andere uit Menen was gevlucht, en zich te Dordrecht

1 Inzonderheid ben ik hierin veel verplicht aan de Heeren J. BABTMM te Amsterdam en AIR. DE RIES te Haarlem.

bezig hield met het verwen van wollen-lakens. Het stadsbestuur had hem gaarne willen laten ontsnappen, maar hij werd, in weerwil van hun betere gezindheid, door de schout gevangen genomen en ten laatste heimelijk in de gevangenis, in een vat met water, verdronken. Van hem vindt men bij VAN BRAGHT drie stichtelijke brieven, aan zijn vrouw en kinderen geschreven in de gevangenis, en de laatste met het sap van moerbeziën, omdat men hem het schrijven en dus ook de inkt gestrengelijk verboden had.

Zekere PIERSOM DES MULIERS en zijn vrouw CLAUDINE LE YETTRE, ook beide tot de Doopsgezinden behorende en door Leenert BOUWENS gedoopt, waren te Menen gebleven. Zij werden opgespoord door de inquisiteur TITELMAN, deken van Ronse, de hevigsten vervolger van de Doopsgezinden in Vlaanderen. De vrouw werd gevangen genomen en in 1568 buiten Yperen ter dood gebracht. Zij had kunnen ontkomen, maar wilde haren zuigeling niet verlaten. Deze werd haar in de gevangenis afgenomen, opdat de moederlijke liefde haar tot afval zou brengen; maar zij bleef standvastig. DES MULIERS zelf ontsnapte, vluchtte naar Holland en nam te Hoorn een tweede vrouw, PERONNE HENNEBO, bij welke hij twee dochters verwekte, waarvan de ene, MARTHA, naderhand huwde met VEMUS, DE bekenden schrijver van de "Chronijk van Hoorn1."

Onderscheidene Doopsgezinde geslachten zijn, met opoffering van hun tijdelijke middelen, uit de zui

'VAN BRACHT, bi. 139, 142, 178 (vergeleken met 693), 191, 192, 203, 206, 384. Bij TE WATER, lief. r. Zeeland, hl. 8, vinden wij wel van geen vluchteling, maar toch van een leraar I.KGNAART, van Antwerpen, die in Zeeland doopte, reeds in 1534.

delijke, gewesten weggevlucht, deels naar Middelburg, deels veelal naar Haarlem, en eindelijk ook naar Amsterdam verhuizende, toen deze stad aan de Staatsche zijde overging. Volgens aantekening in het geslachtregister van de heer Mr. s. nE WIND te Middelburg, zijn des zelfs voorvaders ongeveer in 1566 uit Vlaanderen, om der godsdienst wille, derwaarts gekomen. De familie HOOFFMAN, te Haarlem, is uit Antwerpen afkomstig. GIUIS HOOFFMAN, gezegd EICHELENBERG, was een der eersten, die hier handelsbetrekkingen met Rusland aanknoopte 1. Voorts waren ook de geslachten DE LA FAUXE, ANSFXMüs en HARTSEN uit Antwerpen naar Haarlem gevlucht. JEAN DE HERSENT was in 1424 te Rijssel tot de adelstand verheven, en in 1549 werd zijn afstammeling JACOB HERTSEN te Antwerpen, bij de huldiging van PHILIPS II, tot ridder geslagen. Hij komt van 1534 tot 1564 voor als burgemeester en schepen te Antwerpen. In 1567 vluchtte hij, wegens de godsdienst, vandaar naar Goch, waar hij overleed. Zijn geslacht, later onder de naam van HARTSEN bekend, is van Goch naar Haarlem en vervolgens naar Amsterdam verhuisd. Ook de ouders van onzen grote

1 SCHELTEJA, Rusland en de Nederlanden.

* Nobilaire des Paus-Bas, Tom. I, pag. 3; Théâtre de la Noblesse de Brabant et (tArlois, par J. LE ROOI, p. 13; DBTIERS, Trophées de Brabant, Tom. II, p. 504; Nieuwe Chronijcke van Antwerpen, gheprint te Antw. bij J. MOLLIJNS, 1565, bl. '219. Wegens deze afkomst is PIETER II ARTSEN, geboren 1789 (ridder der orde Tan de Nederlandsclien leeuw, lid

van de Staten van Noord-Holland en van de stedelijken raad te Amsterdam, president van de Kamer van Koophandel), bij diploma van 14 Aug. 1841, door koning WILLEB II tot de adelstand verheven.

JOOST VAN VONDEL vluchtten uit Antwerpen, eerst naar Keulen-, en later is de dichter, vóór zijn overgang tot de Roomsgezinden, opziener bij de Doopsgezinde gemeente te Amsterdam geweest nog meer Doopsgezinde geslachten te Amsterdam, zo als DE NEUFVJXLE, DE CLERCQ, VAN HALMAEL, DE HAAN, GRUSPEERT, zijn uit de zuidelijke provinciën, en misschien ook die van VAN EEGHEN, LA NOY, VERBRUGGE en BILJET.

In een "Memoriael van de overkomst der Vlamingen binnen Haarlem," misschien omstreeks 1640 gedrukt, worden de namen gemeld van hen, die in 1578, 1679 en 1580, om der vervolgingen wille, inzonderheid van Menen en Kortrijk overkwamen en zich te Haarlem meest als wevers of fabrikeurs van: "noppen, smallen, voetwerck, treckwerck ende voort allerhande wercken, voortyds by haer in Vlaender gemaect," of ook in de nabuurschap van Haarlem, als Wekers van garen en lijnwaad, vestigden.

1 KOK, Taderl. Woordenboek, Dl. XXIX, bl. 318;
i. DE VRIES, over J. van Vondel, ali dienaar van de Doopsg. gem. le Amsl., in de Letterocf. v. Mei 1806; s. MI LLER, Jaarboekje, 1840, bl. 144 enz.

1 Andere aanzienlijke geslachten te Amsterdam waren gedeeltelijk Doopsgezinden, b. v. CROHHOUT, HOOFT en UOSTEHS; andere zijn, tijdens het uitsluiten der Doopsgezinden Tan openbare ambten en bedieningen, Tan hen tot de toen heembende kerk overgegaan, b. v. uit de gedachten BODSHOB, IOPR, TAM LINKIP, RUTGER"cn STRAALMAN. Waarschijnlijk behoorden de norV« tot de Engelse Doopsgezinden, toen zij zich hier te lande vestigden; het geslacht HODSHON is uit Huil of Nr.wcaslle afkomstig; dat van RUTGEKS uit Duitchland, en daar vroeger veradeld; het geslacht VAN LINNEP misschien van de pla.its l.cnnep, of (volgens het gevoelen van de dichter Mr. i. VAR LKNKP) uit Gelderland.

Het is ontwijfelbaar, dat vele van de daar opgegevene personen tot de Doopsgezinden behoorden. Zo komen hier voor: „KAKEL VERMANDER (de beroemde schilder, wiens naam ook wel VAN MANDER wordt gespeld), van Meulebeke, met vrou en kinders. JOOST BOECKENHOVE (dezelfde naam als later BOEKENOGEN), pastoor van Legem, met vrou en kinders. WILLEM JANS Z. COPPENOL, van Thielt, coopman, met vrou en kinders. PIETER VERKRÜSSEN, van Menen, met vrou en kinders, en is hier brouwer geweest. Jan VERBRÜGGHE, van Cortrijk, met vrou en kinders. DIRK MESSCHAERT, van Menen, met vrou en kinders."

In 1681 vluchtte uit Vlaanderen JACOB APOSTOOL, een zoon van PRANGOIS APOSTOOL en MAB.GAB.ETA SALME. JACOB APOSTOOL kwam met zijn vrouw, MAAIKEN DRIJVERS, dochter ANDRIES DRIJVERS, te Menen, zich insgelijks te Haarlem vestigen. Ook de zoon van JACOB FRANCAIS APOSTOOL, te Haarlem in 1583 geboren, huwde later een vrouw van Vlaamse afkomst, namelijk CATELIJNTJE VAN STEENKIST, geboortig van Nieuwkerk in Vlaanderen '. Zo zijn mede de BODISCO'S van Vlaamsen oorsprong; in 1587 huwden MARTE PIETERS BODISCO, van Brugge in Vlaanderen, en MARTIJNTJE JANS, van Antwerpen, te Amsterdam 9.

Andere Doopsgezinden kwamen van elders. Zo is de naam van het geslacht WILLINK herkomstig van ze

'Dit laatste is door mij genomen uit een manuscript van «DRIES APOSTOOL, denzelfden, die in 1763 tegen de Hervormden predikant GEORCICS EBHARD, te Zaandijk, een verhandeling uitgaf: de Mermoniten of Dooptgeanden verdedigd, Arast., bij i. VAR DER m, 8*.

* Extract uit de geslachtslijst der DODISCO'S, mij medegedeeld door de ecrw. J. HODISCO, l« Noordbroek.

ker landgoed Willink of Williukhof, gelegen onder Winterswijk in het Zutphensche, waar Jan WILLINK ongeveer 1561 geboren werd¹. Opmerkelijk is ook de overkomst van THOMAS TEYLER. Zijn vader was een edelman, in het westen van Engeland. THOMAS, de jongste zijner zonen, besloot met nog enige aanzienlijke Engelsen, wegens hun Doopsgezind geloof, naar Holland te vluchten, terwijl hij niets kon medenemen dan een bijbel en een weinig geld. Een zijner broeders achterhaalde hem, maar liet hem trekken, daar hij liever verkoos te sterven dan terug te keren. Zo kwam hij in 1580, achttien jaren oud, te Haarlem; huwde hier vervolgens TRIJNTJE VAN DE KERKHOVEN, insgelijks wegens haar geloof uit Vlaanderen gevlucht, en voegde zich bij de Vlaams-Doopsgezinde gemeente aldaar. Hij werd zowel met tijdelijke middelen als met kinderen rijkelijk gezegend, en stierf te Haarlem in 1655.

Wij kunnen niet voorbij, hier nog ter loops melding te maken van meer Engelsen, welke deels in 1580, deels later, herwaarts zijn gevlucht. Onder hen bevond zich ROBERT BROWN, die in het eerstgemelde jaar te Middelburg kwam, met verscheidene van zijn aanhangers, naar hem Brownisten genoemd. Andere kwamen met FRANCJSCÜS JOHNSON en HENRICUS AINSWORTH, enigen tijd later, te Amsterdam, gelijk JOHANNES SMITH te Leiden. Zij schijnen oorspronkelijk de Puriteinsche

1 Stamboek der Willingen of Geilaehi-Iicgister der nakomelingen van Jan Willink en Judiuh Butscheri, Deventer 1767.

* Stamboom der Teylert, beginnende, mei 1562 en strekkende, tot 1728, Amsterdam 1728, Voorbericht.

gevoelens toegedaan geweest te zijn, en waren zeer tegen een algemeen kerkbestuur en het gebruik van symbolische en liturgische boeken. Zij kwamen spoedig in aanraking met de Doopsgezinden bier te lande en te Middelburg gingen de meesten hunner tot de Doopsgezinden over. Zo is het ook bekend, dat de belijdenis van HANS DE RIES en LUBBERT GEBJUTS z. eigenlijk werd opgesteld met het doel, om de Engelsen, die zulks verzocht hadden, met de gevoelens der Nederlandse Doopsgezinden bekend te maken, met dit gevolg, dat ook te Amsterdam verscheidene tot hen toegetreden zijn. Maar zij zijn niet zo algemeen Doopsgezind geworden, als het volgens OTTHJS en STARCK wel zou schijnen. Velen bleven te Amsterdam afgescheiden-Puriteinsch en stichtten nog in 1668 aldaar een nieuwe vergaderplaats. Ten laatste bleven er van deze gemeente -in 1708 slechts vijf leden overig, die zich toen met de Prebyterianen besloten te verenigen.

Eindelijk gewagen wij hier nog van KLAAS KLAASZ. ANSLO, de oude, die in 1555 geboren werd te Anslo in Noorwegen. Deze vertrok vandaar omstreeks 1580 naar Amsterdam, huwde in 1582 met GEERT JANSE, en was de stamvader van het geslacht ANSLO. Aan hem is het zogenaamd Anslo's-hof je, in de Egelantierstraat, des zelfs aanwezen verschuldigd. Drie

1 HOORNBEEK, Summa Conroversiarum Relimonit, pag. 738 et seqq.; de Brownula; OTTH, Annalen, p. 169, 189; BTARCI, Geschichte der Taufe und Taufgcsinmen, S. 321, 325; WAGENAAR, Amsterdam, Dl. VII, bl. 592 enz.

* Nadat deze stad verbrand en in 1614 door r.nRisTiAAi"IV weer opgebouwd was, werd «ij Christiania genoemd.

van zijn zonen werden te Amsterdam overliden van het lakenbereiders-gilde. De vierde zoon was CORNELIS KLAAS Z. ANSLO, leraar bij de Doopsgezinde gemeente.

Het valt gemakkelijk te begrijpen, hoe gunstig de overkomst van zo vele geslachten op de uitwendige bloei van het Doopsgezind geloof werken moest. Zij mochten zich nog niet tot die trap van aanzien en welvarenheid hebben verheven, die wij hen in een volgend tijdperk zullen zien bereiken, in het algemeen werden zij, nadat men van het Spaanse dwangjuk ontslagen was, spoedig welgestelde mensen, die door hunnen handel en fabrieken, door nijverheid en spaarzaamheid, hun geloofsgenoten begonnen te ontheffen van de blaam, welke er op de benaming van Wederdopers kleefde. En door het verschijnen van die vluchtelingen uit Vlaanderen en van elders wonnen zij niet alleen in getal, maar ook in sterkte van leden. Zij hebben echter in ditzelfde tijdperk niet weinig gevaren moeten doorworstelen; gevaren, die dikwijls aan hun geheel bestaan een einde schenen te zullen maken. Het wordt thans tijd, dat wij ook hierop onze ogen vestigen.

* Het portret van CORNELIS, door REMBRANDT geschilderd, is thans in de galerij van lord HOLLANS. Een bijschrift van VONDEL vindt men in het ZA* Deel van SCHIJN. Vergelijk, voor het overige V#AC.EÜAAR, Aijisierdnm, Dl. III. bl. 358 enz.

TWEEDE AFDELING.

GEVAREN VAN BUITEN EN OOK BINNEN HET GENOOTSCHAP.

Meer dan eens, als ik de bijzonderheden van de geschiedenis der Doopsgezinden opspoorde, heb ik mij verbaasd, dat hun genootschap nog bestaat, en dat het nog zo bestaat, gelijk het zich thans vertoont. Die verbazing ontsproot uit de bedenking van de vreselijke gevaren, waartegen zij te worstelen hadden, zodra zij zich vertoonden. Bijkans geen stad van betekenis in deze gewesten, of de vlammen stijgen op, om hen van de aarde te verdelgen. Bijkans geen gewest, of zij lopen terstond het allergrootste gevaar van verbastering in de zuiverheid der lere, door hun aanraking met oproerige en dweepachtige Wederdopers. Bijkans geen gemeente, in welker boezem niet de weerklank wordt gevoeld van de rampzalige twisten, die hen onderling verdeelden en in zo vele partijen scheurden. Ontzettend zijn zij, en als door vuur, beproefd. Terwijl ik niet weet, welke van deze drie vermelde gevaren de grootste genoemd moet worden, zijn zij ze eindelijk alle, en zo als ik van harte hoop en bid, duurzaam, te boven gekomen. Maar als ik mij dan daarover verwonderde, dan kwam mij wel eens het zeggen van GAMALIËL voor de geest, *dat de mens niet verstoren kan, wat uit God is, en dat het vruchteloos blijft tegen God te strijden.*

Lezer! wie gij ook zijn moogt, hetzij gij tot het Doopsgezind genootschap behoort, hetzij gij, daar buiten, dat genootschap met een onpartijdige en echter belangstellenden blik wilt gadeslaan, overweeg met waarheidsliefde, wat ik in deze afdeling neerschrijf, en ik geloof u overtuigd te hebben, dat ik niet bij overdrijving spreek.

Reeds in de vorige afdeling zagen wij dat eerste gevaar, de vervolging van buiten, ook vóór MENNO, gestadig klimmen. Het genootschap bleef staan; het kwam meer en meer op-, breidde zich uit; gemeentelijke verenigingen werden daargesteld; vreemden kwamen het getal vergroten en versterken, en evenwel was het gevaar van vervolging geenszins verminderd. Ik behoef hier alle besluiten en plakكاتen, in deze gewesten tegen de Doopsgezinden genomen en gegeven, niet te vermelden. Zij zijn in bekende geschiedkundige werken zonder moeite te vinden, en ik herhaal niet gaarne, wat van elders genoeg bekend, en toch niet belangrijk genoeg is, om herhaald te worden. Slechts van de hoofd-plakكاتen zal ik dus gewagen en vervolgens bij enige slachtoffers stilstaan, door de uitvoering van die plakكاتen weggemaaid.

Men deed, voor en na, pogingen van de Roomse zijde, om de Doopsgezinden bij wijze van verstandelijke overtuiging te weerleggen. Wij zien er bijzondere proeven van bij VAN BRAGHT, op vele plaatsen, en kunnen dan niet nalaten, ons te verheugen in de scherpzinnigheid, bedaardheid en vooral in de kennis der Heilige Schriften, waarmede de aanvallen der inquisiteurs en priesters door de Doopsgezinden worden wederlegd. Ook werd er wel openlijk tegen dezen door Roomsgezinden geschreven, zo als door JOHANNES A JOAVENTRIA en MARTINIJS nuNCANUs. Vooral de laatste, te Kempen in het Keulsthe geboren, en het jaar 1593 in de ouderdom van 88 jaren overleden, heeft in zijn betrekking als pastoor te Amersfoort, Wormer, en later als kettermeester te Utrecht en Delft, door onderscheidene geschriften tegen hen geijverd, gelijk wij ook boven reeds een en andermaal hebben gezien. Maar dat Doopsgezind gevoelen was een geloof, langs de weg van rede en openbaring niet met vrucht te bestrijden. Terug te brengen tot de paus van Rome waren zij bezwaarlijk; zij moesten dus worden vertreden en vernietigd.

Het plakkaat, door keizer KAKEL V, in 1521, tegen LUTHER en diens aanhangers gegeven, heeft eigenlijk de grond gelegd tot de inquisitie hier te lande. Van tijd tot tijd werd dit plakkaat door een menigte andere opgevolgd, telkens scherper en dreigender, naar

1 Als zodanige schrijvers tegen de Doopsgezinden traden aanvankelijk van de Roomse zijde op: UJOAHNES * DAVENTRIA, Transisalauus, haeticorum praesertim Anabaptistarum strenuus iinpugnator; scripsit contra Anabaptistas librum cui titulus: Calapulla, aliaque; — MARTISUS DUNCANUS, Quempenas, sive Kempensis, Guormiarianae apnd Batavos Ecclesiae Pastor et Scholae Rector constitutus (te Wormer), multos ab Anabaptistico errore revocavit etc.j scripsit inter alia: Confutatio Anabaptisticae haeresios, site vera Christiani Baptismi ac l'aedo-liaptismalis asserlio, advertus M. Simonis Fruit virulentas de Bapismo blasphemias, Antwerpen 1549, 8°. apud j. GRAYIUH; populari serinone, Antw. typis VERDCSSII." Cf. J. t. FOPPEXS, Bibliothcc. Helgica, Toni. II, p. 624 et 843; Historie van het Ulrechs bisdom, Dl. II, bl. 45; Oudheden en Gestichten vim Kennancriand, Dl. I, bl. 399. DÜNCANC"heeft ook nog geschreven: de Paedo-baptismo, 1569, opgedragen aan de magistraat van Delft.— Dat LAMBERTUS HORTEHSiiiis, rector te Naarden, in 1548, over en legende Munsterse Wederdopers schreef, en ook het ondeiseid tussen dezen en de Doopsgezinden niet wist, is bekend.

mate het moeilijker begon te worden om het groot getal van ketters uit te roeijen. In 1536 verscheen er een plakkaat, te Brussel uitgevaardigd, hetwelk alle "Anabaptisten of Wederdopers, van wat staet ofte conditie datse waereu, hun opruiden", aenhangers ende medepleeggers," deed vervallen in de verbeurte van lijf en goed. De halsstarrigen en die gedoopt hadden, zouden worden verbrand alle andere mannen, die herdoopt waren, ook die iemand hunner geherbergd hadden, maar berouw gevoelden, moesten onthoofd en de vrouwen in een put gedolven worden. Wij vinden nog veel meer zodanige plakdaten, maar het is niet nodig, dat wij ze alle in het bijzonder nagaan. Zij zijn van zodanigen aard, dat zelfs ook de mannen, die tegen de Doopsgezinden geschreven hebben, dezelve wreed en bloedig noemen '. Het gestrengst was voorzeker dat van 1550, sedert onderscheidene malen vernieuwd, waarbij, niettegenstaande alle voorrechten en privilegiën, ook tegen allen, die slechts verdacht waren van ketterij, werd geprocedeerd.

Men weet, dat de komst van PHILIPS 11 op de troon, in 1665, het lot der ongelukkige On-Roomsen nog verzwaarde. De oprichting van nieuwe bisdommen, in 1561, diende ter invoering van de Spaanse inquisitie, die door mannen als TAPPKR, DHUTIUS, SONNIUS en LiNUANLS ook in de gewesten van noordelijk Nederland ten sterkste ondersteund werd. Eindelijk kwam in 1667, gelijk men weet, de hertog van ALVA, om

¹ R. VAN HOORNBECK, *Summa Controversiarum*, p. 360: »crudelia et sanguinaria in Anabaptistas edicta."

aan de uitvoering van die plakdaten nieuwe kracht bij te zetten-, een man, van wie CORVIN-WIERSBITSVY niet ten onrechte getuigt, dat hij koud was als steen en onmeedogend als het noodlot, en dat hij God op zijn hemeltroon zou hebben bestookt, indien zijn meester het had bevolen. En die meester zelf, deze had immers betuigd, en de ondervinding heeft geleerd, dat hij zulks hartelijk meende, liever in het geheel niet, dan over ketters te willen regeren Het gevolg van ALVA'S komst was een nog gestrengere vervolging dan de handhaving der beruchte moderatie, door het volk de moorderatie genoemd, waarin het jaar 1566 bepaald werd: "dat hervallen ketters, mits nieuw leedwezen tonende, met ballingschap zouden mogen voldoen maar de Doopsgezinden niet dan met de hals." Het was de hertog niet alleen om het bloed, maar ook, en wel inzonderheid om het goed zijner slachtoffers te doen; en daarom liet hij in 1569 door de rekenkamer in Holland de sententiën opvragen van alle veroordeelde Doopsgezinden, opdat hem niets van hun verbeurd verklaarde goederen mocht kunnen ontgaan.

Ene lange rij van Doopsgezinde martelaren moest gedurende de Spaanse overheersing het Evangelisch geloof met de dood bezegelen, gelijk VAN BRAGHT in bijzonderheden heeft

voorgesteld. Achter de zogenaamden *Haarlemschen martelaars-spiegel* heb ik een lijst gevonden van het getal der Doopsgezinden, die

1 o. yott COKVIN-WIEMBITZKY, De tachtigjarige Oorlog, Dl. I, blad/. IS en 26.

5 MARCIS, Sententiën van Alba, bl. 435 en 438.

op onderscheidene plaatsen zijn ter dood gebracht-, en daarin worden van de gewesten, die wij nu behandelen, opgegeven: te

Amsterdam 86,

Beverwijk 1,

Brielle 2,

Brouwersliaven 1,

Cuilenburg 1,

Delft 2,

Dordrecht 3,

Enkhuizen 4,

Geervliet 1,

Goes 1,

Gouda 3,

Haarlem 10,

's Hage 13,

Hoorn 5,

Leiden 9,

Middelburg 5,

Monnikendam 3,

Muiden 2,

Nijmegen 2,

Rotterdam 7,

Vere 1,

Vianen 1,

Vlissingen 1,

Utrecht 1 en

Zierikzee 6,

en dus gezamenlijk 111 personen.

Deze lijst is evenwel niet geheel volledig, en dat het aantal der martelaren, zowel hier als bij VAN BRAGHT, ***nog te laag gesteld*** is, bleek ons reeds uit het vroeger medegedeelde omtrent Nijmegen en wordt ook door MARCUS, uit de sententiën van ALVA, en door KOK, in zijn Woordenboek, nader bevestigd. Zo spreekt ook de laatste van onderscheidene te

Alkmaar, en MARCUS haalt het vonnis aan van drie personen uit Bunschoten, te Utrecht in 1669 ter dood gebracht¹.

Wij zouden veel te breedvoerig worden, wanneer wij van al deze martelaren afzonderlijk wilden gewagen. Onder de meest merkwaardige behoren voorzeker de volgende wel te worden genoemd: **Jan CLAASZ.**, van Alkmaar, in 1544 te Amsterdam ter dood ge

1 Dezelfde, LI. 365. Hij spreekt ook nog van drie Doopsgezinde vrouwen te Dombury ingedaagd, van 32 Doopsgezinden te Zevenbergen, Nieuwcrnaart en Glundert gebannen, en van 14 Doopsgezinden, gebannen te Dordrecht en Vlaardingen, in de jaren 1567 en 1572; bl. 237, 239 en 250. — Verder KO", t. a. pi., DI. II, hl. 642. — het getal der martelaren in de zuidelijke provinciën is volgens gemelde lijst veel grotei; b. v. te Antwerpen alleen 229, Drugije 23, Cortrgk 20, Gent 103, enz.

bracht, dezelfde, die de boeken van MENNO SIMONS in Holland had verspreid. Zijn testamenten en het verhaal zijner sententiën zijn zeer belangrijk.

Verder ANDRIES en DIRK PIETERSZ SMÜEL, van Edam, insgelijks beide te Amsterdam, in 1546, verbrand. Het verhoor van de eersten en de brieven van de laatsten doen ons hun standvastig geloof bewonderen.

ADRIAEN CORNELIS Z., die in 1552, te Leiden, door bedrog van de cipier gevat werd, en wiens scherpzinnige redetwisten met zijn rechters door de ijsselijkste martelingen worden afgewisseld.

JORIAEN SIMONS Z., in 1557 te Haarlem gedood. Hij was een boekverkoper en vermaant in zijn brieven vooral zowel tot verlichting des verstands bij zijn geloofsgenoten, als tot zuiveren wandel.

JORIS WIPPE, vroeger burgemeester te Menen, in 1558 te Dordrecht heimelijk verdrongen, bijkans tegen wil en dank van de burgerlijke overheid. Hij heeft in de gevangenis drie aandoenlijke en stichtelijke brieven aan zijn vrouw en kinderen geschreven.

JOOST JOOSTEN, te Vere, der Latijnse tale machtig, en zo ervaren in de zangkunst, dat koning PHILIPS vroeger begeerd had, hem mede naar Spanje te nemen. Hij werd verschrikkelijk gepijnigd en in 1560 verbrand.

HENDRIK EEMKENS, in 1562 te Utrecht gemarteld, die op het schavot van zijn medeburgers afscheid nam, met de woorden: «betert u en gelooft alleen het Evangelie en geen mensen-inzettingen."

Meester JELIS MATTHIJSZ., in 1564 te Middelburg gemarteld, nadat hij in de gevangenis verscheidene brieven geschreven had, die bijzonder kunnen bijdragen tot de kennis van het eigenaardige der Doopsgezinde gevoelens, zo als dit mede gezegd moet worden van de stukken, die door

JOOST GERBJS Z. KETKLAKR, van Texel, in hetzelfde jaar te 's Gravenhage gemarteld, nagelaten zijn, en waarbij men een brief vindt aan een Luthers leraar, tegen de kinderdoop, waarover deze met hem gedisputeerd had. VALERIUS, vroeger schoolmeester te Hoorn en vervolgens te Middelburg, in ditzelfde jaar te Brouwershaven gevangen genomen en gedood. Hij schreef in de gevangenis twee werkjes-, het een over het afnemen en vervallen van de Apostolische gemeente, en het andere over de proeve des geloofs.

Wij kunnen eveneens volstaan met een enkele vermelding

Van PIETER PIETERSZ. BEZJEN en DOLK WILLEMSZ., van Asperen, beide door verdienstelijke tijdgenoten beroemd gemaakt.

HENDRIK. ALEWIJSZ., van Middelburg, in 1569 gedood, na een merkwaardig vaderlijk adieu of testament aan zijn kinderen te heb hen nagelaten.

WILLEM JANSZ., de vriend van BERJEN, die zich haastte, om hem met gevaar zijns levens op de gerechtsplaats moed in te spreken, en daardoor zelf een slachtoffer der gewetensdwang werd –

CLEMENT HENDRIKS Z., in 1569 te Amsterdam verbrand, van wie vijf belangrijke troost- en vermaan-brieven bestaan-,

FAES DIRKS Z., van Gouda, in 1570 gemarteld, in wiens coufessiën de ijverige nasporing tot ontdekking van ketters bijzonder uitblinkt-,

Jan WOUTERS Z VAN KUYK en ADRIAANTJE JANS VAN MOLENAARSGRAAF, beidt- te Dordrecht in 1572 verbrand Jan WOUTERS Z. was een

1 Omtrent de Doopsgezinde martelaren in Dordrecht kan men niet vrucht vergelijken SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, Dl. I, bli. 26—40.

man van grote verdienste en een heldhaftig vertrouwen, zo als blijkt uit zijn elf brieven en zijn belijdinge des geloofs. Hij was een sieraad van het Doopsgezind genootschap, en in géloof en volharding streefde zijn mede-martelaressen hem op zijde. Het omstandig verhaal van hun laatste lotgevallen kan niet zonder de diepste aandoening gelezen worden.

JAN HENDRIKSZ., van Zwartewaal, in 1578 te Delft verbrand. zijn brieven en examinatiën ademen de zuiverste godsvrucht.

MAAIKEN VAN DEVENTER, in 1573 te Rotterdam gemarteld. Zij heeft een testament aan hare kinderen nagelaten, zo krachtvol en vertroostend, dat wij haar durven stellen in de eerste rij van die gelovigen, wier bloed liet zaad der Kerk werd.

Mijne lezers zullen opmerken, dat ik mij zeer bekort. Het is een geheel bijzonder punt, om uitvoeriger over die martelaren te spreken. Ik heb nog zo velen niet eens genoemd, wier lotgevallen en gedragingen mede merkwaardig zijn, maar die ik in dit bepaald bestek niet eens met name noemen kan. Wanneer iemand VAN BRAGHT daarover wenst na te slaan, zal hij ruime stof vinden, om zijn belangstelling bevredigd te zien.

Het valt zeker niet te ontkennen, dat deze vervolgingen het bestaan der Doopsgezinden reeds aanvankelijk met groot gevaar bedreigden. En toch hadden dezelve niet die schadelijke uitwerking, die men er van verwacht kon hebben.

Vooreerst bleef het getal der martelaren, naar evenredigheid van de belijders, betrekkelijk zeer klein. De oorzaak hiervan lag gedeeltelijk in die zachtere uitoefening der plakaten, waarvan wij reeds hebben gesproken. Nadat men van de schrik voor de Munsterschen enigszins bekomen was, mochten vooral de Doopsgezinden zich in die zachtere uitoefening verheugen; -want van de staatkundige zijde had men niets van hen te vrezen. Zo schrijft bij voorbeeld ook HUGO DE GROOT, op het jaar 1566, van de "lichtgelovigheid der Wederdoperen, waervoor men, om de oneyndlijke verdeeltlieden onder eikandere, en omdat sy de Magistraeten en de waepenen verworpen, niet seer te duchten hadt".

Gedeeltelijk lag de oorzaak van dat kléine getal der martelaren ook in hun eigene stilzwijgendheid en de zorg, om elkander niet te verraden. VAN BRAGHT heeft er vele en treffende voorbeelden van aangehaald. De martelaar ADRIAEN CORNELISZ. schrijft aan zijn vrienden: "ik begeerde niet te weten, waar de vrienden woonden, als ik iemand sprak. Van wege deze zaak is groot gebrek onder sommigen, die altijd vragen, naar de een en ander! ' Och, lieve vrienden! wist gij, wat een lijden dat het is, als gij gevangen zijt, gij zoudt zo niet

vragen. Al de pijn, die ik geleden heb, was om andere te weten. Dus weet gij luttel, te minder hebt gij te verantwoorden." Tot zijn rechters zeide hij: «heren, ik heb altijd gemijd, veel (van andere personen) te weten, op avontuur of ik gevangen worde, dat ik niet veel behoefde te zeggen." zo zien wij dikwijls, dat zij, zelfs te midden van de foltering, geeue geloofsgenoten noch plaats en van zamenkomst willen openbaren-, en het is reeds meer aangemerkt, dat zij soms niet eens de namen kenden

1 ii. DE GHOUT, Mederlaniuhc Jaarbockai, IA. '11.

van diegenen, welke hen gedoopt hadden of te gelijk met hen de doop hadden ontvangen.

Verschrikkelijk zijn de martelingen, die zowel andere, als inzonderheid JAS GERRITS z. KETELAER, van Texel, daarom doorslaan moest-, maar hij riep: "o Heer, bewaar mijn schat!" en bleef standvastig bij zijn betuiging: "mijn geloof moogt gij weten, maar dat andere begeer ik u niet te zeggen."

Zo betuigde ook CLEMENT HENDRIXSZ, van Amsterdam: "hij wilde hebben, dat ik zeggen zou, in wat huis ik geweest was, en wat volk daar geweest was, en wie de predikant geweest is, en ik zeide, ik ben niet van mening, om het te zeggen; ik ben in lijden, en ik begeer niemand in lijden te brengen; gij hebt mij hier, gij moogt met mij leven, zo als het ulieden belieft." Naar de pijnbank gebracht, op de borst gezeseld, en ook anders wreed mishandeld, zodat hij niet meer staan noch gaan kon, noemde hij eindelijk vier personen, waarvan hij hoopte, dat zij niet meer in de stad zouden zijn 4.

En dat martelen zelve bewerkte juist het tegendeel van hetgeen men beoogde, zodat het bloed der martelaren wel inderdaad het zaad der Kerke werd. Van afval lezen wij bijkans nergens, en hun gedrag kon niet nalaten indruk te maken op het volk. De geloofsgenoten bleven standvastig, door hun edel voorbeeld aangespoord-, en de andersdenkenden besloten gemakkelijk van hun gedrag tot de leer, die door hen

1 Van BRACHT, bl. 77, 138, 141, 191, 192, 193, 323, 324, 499, 607, 611. Zeer lezenswaardig is het oordeel over de Doopsgezinde martelaren, van GLASIUS, Taferelen uit hei leven win Chritltn martelaars, bl. 275 enz.

beleden werd. Waren de vruchten goed, hoe kon de boom dan kwaad zijn? zo moest ieder onpartijdige oordelen.

Welke waren die vruchten? Wij hebben reeds in hun stilzwijgendheid hun onderlinge trouw bewonderd. Maar welk een zachtheid en liefde toonden zij ook zelfs jegens hun vervolgers! Wie herinnert zich hier niet terstond het edele voorbeeld van DIM WILEMSZ., van Asperen, die een daad verrichtte, niet alleen door onzen TOLLENS bezongen, maar ook door buitenlandse schrijvers aangehaald, gelijk COKVIN WIERSEBITZKY getuigt: "dat hij zich niet weerhouden kan, enige regels aan deze daad toe te wijden, ofschoon ze niet tot zijn eigenlijke geschiedenis behoort." Hij ontvlucht zijn vervolgers over het ijs, en bereikt gelukkig de andere oever van de vloed. Maar een gerechtsdienaar, die hem op de hielen zit, valt er door en is op het punt van te verdrinken, daar de andere zich niet op de stroom vertrouwen. DIM WILLEMSZ. bemerkt het ongeluk van zijn vervolger, ijlt terstond terug en redt hem. De gerechtsdienaar, door zulk een grootmoedigheid getroffen, wil hem nu laten ontvluchten-, maar de burgemeester roept hem van verre toe, dat hij hem vatten moet. Dit wordt gedaan-, het vonnis van de martelaar wordt opgemaakt, en hij wordt op zulk een smartelijke wijze verbrand, daar de wind de vlammen van hem afwoei, dat de rechter zijn paard omwendde, en met zijn rug naar de gerechtsplaats gekeerd, de scherprechter toeriep, "doe toch de man een korten dood aan" 4.

1 Dezelfde, bl. 387; TOLLENS, Meitwe Gedichten, UI. 1, bl. 137;

Maar ook van welk een geloofsmoed getuigden die martelaren! «Wij vermanen elkander met des Heeren woord," schrijft JORIAEN SIMONSZ. uit zijn gevangenis; dan met woorden, dan met gezangen. Ja, ik ben menig uur, dat ik niet eens denk, gevangen te zijn-, zulk een blijdschap geeft ons de Heere." Jan CLAES Z. betuigt in een zijner testamenten: "mijne lieve huisvrouw, wees wel tevreden; als de Heer mij gehaald' had met een haastige ziekte, gij moest hem hebben gedankt, doe nu ook alzo." Eenvoudig maar treffend is de voorstelling, die JELIS MATTHUS Z. van een afscheid in de gevangenis geeft: "'s Avonds omtrent 9 ure kwam HUYGE (de cipier) boven, zeggende: meester JELIS en WILLEBORTS komt af, daar is een persoon, die u begeert te spreken. Toen begonnen onze vrouwen, bijzonder MAAYKEN, zeer te roepen en te wenen. Ik vroeg hem, of wij niet meer boven komen zouden daarop gaf hij niet veel bescheid. Zo trok ik terstond mijn kasak uit en trok het oude saaijen aan, en gaf mijn bloed, te weten het kind, een kus, en nemende mijn bonnet af, sprak ik met korte woorden tot God, de barmhartige lieve Vader, dat hij het toch wilde bewaren de dagen zijns levens, en mijn harte was een weinig bedroefd daarover, doch het duurde niet lang." Zelfs werd aan DUIK MEEUWESZ., te Vlissingen, de gelegenheid aan de hand gegeven, om uit de kerker te ontvluchten, gelijk andere gevangenen deden, maar hij wilde niet, omdat hij vreesde, de stokmeester en zijn dienaar daardoor in ongelegenheid

O. VAN CONIN-WEERSDIJK, t. a. pl., bl. 549, die echter den naam verkeerdelyk RICHARD WILLEMSSEN spelt.

te brengen. En met welk een heldenmoed zij het schavot beklommen en hun leven in de vlammen lieten, daarvan geeft VAN BRACHT bijkans op elke bladzijde overvloedige bewijzen. Wel mochten de martelaren, in 1558 te Leiden geofferd, op de strafplaats gekomen, te recht uitroepen: "men meent met ons te doden de godvruchtigen uit te roeien, maar tegen één, die zij ombrengen, zullen er wel honderd weder opstaan".

Derhalve werkte hun leer, niettegenstaande de vervolging, steeds voort; ofschoon zij wel degelijk op hun hoede moesten zijn, en daarom meestal heimelijk vergaderden. Reeds vroeger hebben wij van zulke heimelijke vergaderingen te Amsterdam, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Zaandam en andere plaatsen melding gemaakt. ANDBJES SMUEL en DIKK PIETES beleden in 1646, te Amsterdam, het Evangelie met vele andere aan de Dijk gelezen te hebben. In 1555 werden zes broeders in het Oostzaner-veld, waar zij in een schuit bijeen waren, gegrepen. Bekend is het voorgevallene met PIETER BEKJEN, een schuite voerder te Amsterdam, die soms met zijn geloofsgenoten heimelijke oefeningen in zijn vaartuig hield, gelijk hij nog onlangs al

• VAN BRAGHT, bl. 67, 182, 314, 637.

* VAN Braght, bl. 133. Ook BLESDIJK schrijft daarvan, als tijdgenoot en ooggetuige {Hitlora Davidis Georgii, pag. 136): *uneque per cjusniodi crudelitatem (in Mcnnonitas) eflectum est, ut illis deessent sectatores, quin pol in "corum numerus inde auctor redditus creditur a quibusdam.*" — Steeds wijzen zij in hun geschriften de geloofsgenoten op het voorbeeld, dat hun ook in het lijden door Jezus en de Apostelen gegeven is, en op de Vroon der vergelding in het eeuwige leven.

zo is voorgesteld in een verdienstelijk schilderstuk van onze landgenoten c. 3. L. PORTMAN en P. J. SCHOTEL. Hij werd gegrepen en in 1560 verbrand. Ook WAGENAAR maakt melding van vergaderingen der Lutheranen, Anabaptisten en andere vertwijfelde mensen, die omtrent de stede (Amsterdam) bij nachten en ontijden, op de dorpen en in andere huizen, staande buiten der stede vrijheid, gehouden werden.

Aangaande de streken verder in **Noord-Holland**, wordt door VAN DOREGEEST en POSJAGER bericht, dat die van de Rijk, Graft, Noord-eind en andere plaatsen elkander op een bepaalden tijd bescheidden op de Matten, zijnde toen een klein eiland en rietbosch in de onbedijkten Schermer, en of het al soms zodanig stormde, dat men bijkans niet varen kon, nooit bleef er iemand, wegens het ongunstige weder, noch uit vrees voor de vervolging, achter. Kortom, de Doopsgezinden kwamen, zo als de laatstgemelde schrijvers te recht betuigen: "zelfs in donkerheid en duisternis, door hagel en sneeuw, in bossen en wildernissen, tot het aanhoren van Gods woord dikwijls samen, en waren soms op de zolders van de huizen wel zo nabij vergaderd, dat zij door de vensters hun medebroeders voor het geloof zagen staan branden aan de staken." Voorwaar! zij betoonden een ijver, om, volgens des Apostels bevel, de onderlinge samenkomst niet na te laten, groter dan die van onze tijdgenoten, in het algemeen beschouwd

1 Dezelfde, bl. 76, 183, 389, 388; WAGENAAR, Amsterdam, Dl. III, bl. 80; VAN DOREGEEST en POSJAGER, Rijper Zee-Poiti, bl. 279, 333. Het schilderstuk van PORTMAN en SCHOTEL was ter bezigtiging op de Tentoonstelling te Amsterdam van 1838, n°. 338.

Eindelijk verdween het gevaar van vervolging meer en meer, toen WILLEM I, nog Roomsgezind, maar openlijk tegen de Spanjaarden in de bres springende, zich de Doopsgezinden bijzonder aantrok. Was hij ook vroeger, in de dienst des konings, de zachte zijde toegedaan, nu zei hij de Doopsgezinden bescherming toe, en hij hield woord. een bijzondere omstandigheid had aanleiding gegeven, om niet alleen uit staatkunde of gemoedsneiging verdraagzaam omtrent hen te zijn, maar om hen ook zijn genegenheid te doen venverven.

De prins verkeerde namelijk gedurig in grote verlegenheid wegens gebrek aan de nodige gelden tot het uitrusten van hulpbenden, waarmede hij toen uit Duitsland onze gewesten te hulp snelde. Reeds was zijn eerste onderneming in 1568, waartoe hij al zijn zilverwerk en kostbaar huisraad verkocht, terwijl zijn broeder, Jan VAN NASSAU, al zijn heerlijkheden verpandde, vooral door geldgebrek mislukt. Van de 300,000 rijksdaalders, hem beloofd, ontving hij slechts 10 óf 12,000. De moeilijkheden, waarin hij zich daardoor bevond, legt hij in onderscheidene brieven bloot. Eindelijk zag hij zich gedwongen, om zijn leger naar Straatsburg te voeren, waar hij zijn geslacht en krijgstuig verkocht, en toen hij echter zijn troepen nog niet geheel afbetalen kon, tekende hij voor het overige schuldbekentenissen op zijn heerlijkheid Montfoort en het prinsdom Oranje.

Bij de onderneming van 1572 had hij met dezelfde zwaarigheid te worstelen. Wel had hij PIETER ADRIAANS Z. VAN DER WERF, van Leiden, en JORIAN EPES ZON, predikant, de commissie gegeven, om collecten te doen in enige plaatsen van Holland, maar er werd meer opgebracht door lieden van gering vermogen dan dooide aanzienlijken. "Onder de rijken, zegt BOB, waren er velen, die zich excuseerden-, zij konden volgens hun betuiging niet veel missen, alsof zij schielijk zeer arm geworden waren; ja, velen contribueerden alleen, om in 't rolleken te staan." In de maand Mei van dit jaar ontving hij te Dillenburg, door middel van AREND VAN DORP, 10,000 guldens en "dit geld, schrijven de Staten (in een Resolutie van Holland, 25 October 1574) heeft genoeg het principaal beginsel ende middel gesubministreert, waardoor de laetsten aanslag om het gemene vaderland van de Tyrannie der vreemdelingen te bevrijden, aangeregt is."

De prins was er evenwel niet genoeg mede geholpen, en de 8, a Juni schreef hij een brief aan dé Hollandse steden, waarin hij zich bitter over de karigheid der ingezetenen beklagt. "Zij waren voor God en de mensen schuldig, om alle mogelijke hulp en adssistentie te doen -,

nochtans hebben wij niet anders van hen kunnen verkrijgen, dan alleen op conditie, dat zij ons met een hoop ruiters en knechten in het veld zagen. Welke conditie ons goed voornemen tot aan dezen dag alzo heeft gehouden, dat wij noch voorwaarts noch achterwaarts hebben kunnen treden." Men wilde dus, gelijk GROEN VAN PRINSTERER te recht aanmerkt, het uitwerksel vóór de oorzaak 1.

Elke bijdrage, hoe gering die ook wezen mocht, was

¹ GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, Tom. III, préface, p. xxxix, en verder pag. 337, 428, 434, 447; CORVIN-WIERSBITZKY, t. a. pl., Dl. I, bl. 403, 406, 493, 538, 540, 567.

derhalve de prins in dit hachelijk tijdsgewricht ten hoogste aangenaam. Op een zekeren ochtend van een Aprils-dag dezes jaars, wandelde de vorst, met een hoofd door vele zorgen bezwaard, in de nabijheid van zijn kasteel, toen tweemannen, van een zeer eenvoudig maar deftig voorkomen, op hem toetraden en verzochten, de prins te mogen spreken. Nadat hij hen mede naar zijn verblijf genomen had, maakte hij zich zeiven als de man, die zij zochten, bij hen bekend en vroeg naar hun begeerte en wie zij waren. Het waren twee Nederlandse Doopsgezinden, JACOB FREERIKS Z. en DIRK JANS CORTENBOSCH, op een terugreis van hun broeders aan de Rhijn naar het vaderland, en zij kwamen in het voorbijgaan vernemen, of zij de prins ook enige dienst konden bewijzen, wanneer zij in Holland waren teruggekeerd. De prins stelde hun voor, of ook niet de Doopsgezinden enige penningen ten behoeve van het algemeen welzijn zouden kunnen opbrengen. Dit viel zeker niet gemakkelijk-, want men vond toen onder het genootschap niet vele rijken en aanzienlijken, en die uit Vlaanderen naar Holland, Friesland en Embden waren gevlucht, hadden zulks meestal moeten doen met achterlating van hun tijdelijke middelen. De beide reizigers beloofden echter, te zullen beproeven, wat zij vermochten. de 6d Mei schreef de prins over dat gesprek, hetwelk hij met FREDRIKSZ en CORTENBOSCH gehouden had, aan PIETER WILLEMSZ. BOGAERT, leraar bij de Doopsgezinden te Monnikendam, maar toen, even als zoveel andere, voortvluchtig en zich te Embden bevindende, BOGAERT sloeg dadelijk de handen aan het werk, om iets bij sommige van zijn geloofsgenoten op te

zamelen, en bracht mei CORTENBOSCH, niet zonder levensgevaar, in de maand Juli een som van 1060 guldens lot de prins, die toen met zijn leger te Hellenrade bij Roermonde lag. Zij baden hem, deze kleine verering wel in dank te willen aannemen van zijn dienaren, wier gunst meerder was dan de gave, en betuigden, dat zij het nooit weer terug begeerden. Op de vraag van de prins, wat zij dan begeerden, antwoordde BOGAERT: "niets dan zijn vriendschap, zo God hem eens het bestuur over de Nederlanden mocht verlenen." Toen verzekerde de vorst, dat hij die genegenheid tot alle mensen had, en ook tot ben, die mede verdrevelingen waren, en hij schonk hun een bewijs, dat zij hem deze gelden hadden gebracht, geschreven de 29ste Juli 1572

Wij zouden deze gebeurtenis niet zo breedvoerig hebben vermeld, ware zij niet van zo groot belang geweest, als de eerste, waarbij wij de Doopsgezinden zich in een zekere en wel in een zeer gunstige betrekking zien stellen tot het hoofd van de zich vrij worstelenden Staat. Door BONTEMPS, OTTIDS en andere

1 OTTII, *Annvles*, p. 158; s. RLAALW, Brief aan de Heer..., bladz. 25. De echte stukken, waarvan ik gesproken heb in de Geth. der Doopsgez. in Friesland, bl. 124, volgens aanwijzing van de hoogleraar s. MULLER, Jaarboekje, 1840, bl. 108, in originali gevonden zijnde op de Bibliotheek der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, volgen hierachter in een Bijlage. Het is een vermoeden, maar toch ook niets meer dan een los vermoeden, of ook de beroemde Enkhuizenaar SEMEIM, door WILLEK I wegens zijn vaderlandsliefde, beloond, Doopsgezind zij geweest, wegens het ja in de getuigenis; zie w. BROES, Filip"ran Mami.r, Dl. II, St. I, M. 127.

bestrijders, zijn de Doopsgezinden later hard gevallen, alsof zij door deze ondersteuning bewezen, van de Munsterse Wederdopers afkomstig te zijn, daar zij, hoewel zelve geen wapenen voerende, toch het voeren van wapenen door hun geld begunstigten. Maar ik geloof, dat deze beschuldiging geen wederlegging behoeft. De Doopsgezinden meenden zich te kwijten van een verplichting, die er op hen, als burgers van de Staat, bleef rusten-, en eigenlijk werd deze oorlog door prins WILLEM ondernomen en gevoerd, om de gehele verdelging en volstreckte vernietiging van alle Nederlanders, waarop ALVA het scheen te hebben toegelegd, te voorkomen. De prins erkende dus ook wel degelijk en te recht een beter beginsel, dan het Munsterse, in deze opoffering.

Ongeveer dezelfde tijd, dat hij het bovengemelde onderhoud met FREORIKSZ en CORTENBOSCH had gevoerd, namelijk de 20de April 1572, schreef hij aan SONOY, zijn stedehouder in Noord-Holland, dat deze de wethouders en ingezetenen moest doen beloven, op generlei wijze toe te laten of te gedogen, dat iemand in het prediken of de exercitie van het waarachtige Woord Gods, volgens het Evangelie, hinder, letsel of stoornis onderging, of in zijn consciëntie onderzocht, of ter oorzaak van dien, door de inquisitie of plakaten vervolgd wierde. Eu op een vergadering der Staten van Holland, de 15den Juli van dat jaar te Dordrecht gehouden, prees hij door ALDEGONDE dezelfde vrijheid van godsdienst aan, en zijn denkwijze werd door de Staten toegestemd. De instructie, op die zelfden dag aan de graaf VAN DEK MARK gegeven, en de ordonnantie aan de krijgslieden van de 83de Augustus 1572 ademen die zelfde geest.

In het najaar van 1673 omhelsde hij zelf' de leer der Hervormden, ofschoon hij nog niet openlijk uitkwam voor die stap, daar hem de Lutherse vorsten van Duitsland nog onmisbaar waren, en de verdraagzaamheid tussen de Hervormden en Lutherse zelve toen alles behalve groot was. Maar van die tijd af werd het vuur der martelaren uitgedoofd. Na 1572 vinden wij hier slechts nog van één martelares, namelijk van MAAYKEN VAN DEVENTER, die in 1573 te Rotterdam, toen nog aan de Spaanse zijde, werd ter dood gebracht 3. In het volgende hoofdstuk zullen wij de Hervormden WILLEM I openlijk vóór de Doopsgezinden tegen sommige Hervormden zien optreden, als wij van de betrekking der Doopsgezinden tot de toen heersende (Hervormde) Kerk nader gewagen.

1 BOR, t. a. pl., Boek VI, bl. 3y5, 388, 389, 391, 399.

'GROEH VAS PRIÜSTERER, t. a. pl., T. IV, p. 226; WIKI\SB1T/.KY,DI. n, bl. 2S3.

1 VAN BRACHT, bl. 6S7. De laatste martelaar in deze gewesten, van het jaar 1572, was-JAN SHIT, een bijzonder vriend Tan de reeds gemelden Texelschen leraar sixox NJTS Z. JAN SMIT was woonachtig buiten Monnikendam, werd aldaar gevangen genomen, maar verlost door een hoofdman der Geuzen. Op de Zuiderzee andermaal in handen van de Spanjaarden gerakende, werd hij naar Amsterdam gebracht en op een der schepen geplaatst, om als roeijer te dienen tegen de belegerde burgers van Haarlem. Maar toen BUIT ZIJN dienst standvastig aan 's lands vijand weigeren bleef, onderzocht men hem nader en nu bleek hij Doopsgezind te zijn. Don FREDERIK VAN" TOLEDO veroordeelde hem, om in het leger voor Haarlem met het een been aan een galg, te worden opgehangen. VAK BRAGHT, bl. 641.

Een ander gevaar, dat de Doopsgezinden in dit tijdperk bedreigde, was het gevaar van verbastering, door aanraking met de zogenaamde Munsterse Wederdopers, David-Joristen en volgers van HENDEUK NICOLAES. Naar de afkomst van de Doopsgezinden uit de sekten dier Wederdopers, kan de vraag niet meer zijn. Toen ik vroeger meej in bijzonderheden over MENNO SIMONS zelve sprak, heb ik de volgende stellingen ontwikkeld, en ik geloof ze

bewezen te hebben: dat er Doopsgezinden in Friesland waren, vóór de Munstersen, dat zij wel met hen in betrekking hebben gestaan, maar allen vriendschappelijke omgang verbraken, zodra de eigenlijke bedoeling der Munstersen bekend werd, en dat men dit zelfde ten opzichte van de Doopsgezinden tegenover de Melchioriten beweren mag. Wat ik daar betrekkelijk Friesland heb gezegd, is ook op deze gewesten toepasselijk, zo als ieder erkennen zal, die mijn *Geschiedkundig onderzoek naar de Waldenzischen oorsprong der Nederlandse Doopsgezinden* met onpartijdigheid en waarheidsliefde leest.

Maar dat de Doopsgezinden dezer gewesten met die Wederdopers in aanraking zijn geweest, valt niet te ontkennen, liet kon niet uitblijven. Men was in die eerste dagen der Hervorming nog niet zo scherp als later onderscheiden. Alle Onroomsen bezochten over en weder en door elkander die godsdienstige vergaderingen, waar slechts tegen Rome geleerd werd. Reeds

Geschiedenis der Doopsgezinden in fnu/dHd, 0. 1, hl. 12—33.

vroeger heb ik aangemerkt: "kwam nu een Doopsgezinde van betere gevoelens in een vergadering van Wederdopers, waar bij misschien voor de eerste keer soms niet anders hoorde spreken dan over de heerschappij van de paus, of over de doop, of over het gezag der Heilige Schrift en de herstelling van een zuivere Christelijke Kerk, in de geest der Apostelen, hoe ligt kon hij denken: hier heb ik mijne geloofsgenoten gevonden"

Niet allen hadden reeds dezelfde vastheid van beginselen, noch konden het aanlokkende van die Munstersen voor de arglistigheid des harten, even goed weerstaan. Daarenboven ligt er dikwijls tussen het allerbeste en aller-slechtste een enkele schrede, en wordt de overdrijving van het goede een kwaad, gelijk HALBERTSMA zulks ten aanzien van die Munsterse familie heeft aangewezen 2.

De hoogleraar YPEY houdt de Wederdopers voor mensen, die deels uit miltzucht, deels uit dweperij te samen gekomen, om in hun verenigde macht tegen het zwaard der wet of tegen de vervolging veiligheid te zoeken, eigenlijk de heffe uitmaken van de Protestantse Christenen, en gelijk staan met het bandeloze grauw der Luthers en Calvinisten, hetwelk in 1566 de openbare kerken en beelden bestormde. Daarenboven wijst hij aan, dat er onder de Wederdopers zowel Luthers en Calvinisten als Doopsgezinden waren-, gelijk hun hoofden zelve, THOMAS MUNZER.

1 Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overgssel en OostFriesland, D. I, bi. 42, enz.

9 J. li. ujtLBERTSMA, de Doopsgezinden en hun herkomst, lil. 274.

ROTHMAN en Jan VAN LEIDEN. Hij voegt er bij, dat men de Doopsgezinden wel degelijk van de Wederdopers, in afkomst en gevoelens, onderscheiden moet 1.

In dit zeggen des hoogleraars ligt ongetwijfeld veel waarheid. In de grond moet men echter de Wederdopers niet te sterk van milt- en dweepzucht beschuldigen, ofschoon zij zulks geworden zijn door aanhitsing van hun hoofden. Ik treed niet op, om de Nederlandse Wederdopers te verdedige, gelijk RANKE en BENSEN niet zonder grond hebben gezegd, wat er voor de eer van de Duitse boeren te zeggen viel, die eindelijk, na lang getrapt en verschopt te zijn, de vaan van een opstand ontrolden, waaruit zoveel gruwelen zijn voortgevloeid. Maar iets moet ik toch bijbrengen, om het ontstaan van die Wederdopers in ons vaderland duidelijker te maken. Zij stammen, evenmin als de Doopsgezinden, van HUNZER af. In ons vaderland lag overal de brandstof verspreid, die wel in vlammen op moest stijgen, als het vuur de tondel vatten. De kluisters van adel- en priesterheerschappij hadden in de middeleeuwen

knellend gedrukt. Wel hadden de aanzienlijke ingezetenen der steden zich langzamerhand van die boeien ontdaan; maar nog ging menig plattelands-bewoner onder zware slavernij gekromd. Vandaar reeds in 1491 en volgende jaren het oproer van het zogenaamde kaas- en broodsvolk, hetwelk in Kennemerland en Waterland een aanvang nam, en waarvan Hoorn, Alkmaar, Haarlem en vervolgens ook Leiden en Rotterdam de gevolgen moesten

'A. YPET, Geschiedenis van de Kristelijke Kerk in de 18de eeuw. Dl. IX, bl. 83 enq.

dragen. Die staatkundige gisting bleef in deze gewesten voortduren, en werd zeker door de bloedige oorlogen tussen Holland, Utrecht, Friesland en Gelderland, oorlogen, waarbij alleen de hoofden hun voordeel vonden, terwijl de ingezetenen aan al de ellenden van de krijg werden blootgesteld, niet verminderd.

Nu treedt de kerkelijke Hervorming openlijk op, en de gisting wordt zowel van godsdienstigen als van staatkundige aard, totdat zij zich eindelijk in de pogingen der Munsterse Wederdopers oplost. Mij dunk, als wij ons enigszins in die tijden verplaatsen, dan is deze gang van gebeurtenissen zo natuurlijk, dat wij ons bijkans zouden moeten verwonderen, als ze anders waren geschied.

De richting van de Wederdopers was wel grotendeels staatkundig, maar bleef toch voor allen, inzonderheid voor de On-Roomsen, zeer gevaarlijk, omdat zij in die dagen van wankelende begrippen met godsdienstige dweperij werd vermengd. De verbeelding zegepraalde bij velen over het bedaard onderzoekend oordeel. Het was ook wat te zeggen, om bedaard te blijven, als men van de een zijde werd bezocht door verwoesting en hongersnood, en men van de andere zijde zijn dierbaarste panden, wegens hun geloof, op een langzaam vuur moest zien braden, of horen, dat zij in stinkende kerkerholen werden verstikt En

'Zeer terecht aangewezen door HALIERTSMA, t. a. pi., bl. 345. Maar wat deze daar van de ingevingen des geestes zegt, worde niet op de Doopsgezinden in het algemeen toegepast, daar wij terstond hierna zulks door OUDE PHILIPS zullen horen weerspreken. Bij de Doopsgezinden, ook zon als wij ze uit VAK BRACHT hoewel er zich onder hen zowel Luthersen en Calvinisten als Doopsgezinden begaven, voor de laatsten werd die richting ten uiterste gevaarlijk, toen de Wederdopers eindelijk de doop der bejaarden mede tot een hoofdleus stelden-, hetwelk zij deden, om daardoor dies te gemakkelijker de On-Roomsen van Westphalen en Nederland, van welke een zeer talrijke aanhang de gevoelens der Doopsgezinden was toegedaan, in hun net te lokken.

Het is waar, er bleef een kenmerkend onderscheid tussen de Doopsgezinden en de Wederdopers bestaan, ook volgens hen, die zelve in deze zaak zijn betrokken geweest, en wier getuigenis van dies te meer gewicht bij ons moet zijn, daar zij als afvalligen geschreven hebben. NICOLAAS BLESDIJK, de schoonzoon van DAVID JORIS, maar die zijn partij verliet, schrijft van OBBE PHILIPS en diens medestanders: "dat zij vooral in twee hoofdpunten van de Wederdopers verschilden. Vooreerst, in de bepaling, wat en hoedanig het rijk van CHRISTUS is, en op welke wijze dat rijk moet worden ingericht. (De Wederdopers wilden een wereldsch koninkrijk en door geweld van wapenen-, de Doopsgezinden het tegendeel.)

Voorts, in de bepaling over het huwelijk en veelheid van vrouwen, door de Munstersen en Batenburgers, en later door David-Joristen begeerd, maar door de Doopsgezinden verworpen. OBBE PHILIPS getuigt van zich, van zyn (ten opzichte van de martelaren) en uit de schriften van MUNRO en DIRK PHILIPS leren kennen, lag de grond hun Christendoms geenszins in bijzondere ingevingen des H. Geestes, maar in de Heilige Schrift.

1!". 11.15DIKH s, Hitlona ftai idis Oeorgii, p. 7.

Hij zegt p. 8: broeder DIRK PHILIPS en MENNO SIMONS z: "wij waren nooit zulke drijvingen en valse profetiën toegedaan. Wij waren alle onverzocht, eenvoudig, onnozel, zonder arglistigheid, en wisten van geen valse gezichten, profetieën en openbaringen te zeggen, en niemand wist, dat zulke valse profetieën onder de broederen opstaan zouden. Wij waren alle als kinderen, onverdacht, en hoedden o/is niet, dat wij door onze eigene broeders, die alle dagen met ons in perikelen des doods stonden, en vervolging moesten lijden, bedrogen zouden worden". MENNO zelf, ofschoon hij reeds, zo als wij boven hebben gezien, in 1534 tegen Jan VAN LEIDEN schreef, kon er, volgens getuigenis van BLESBUS, evenmin als OBBE en DIRK, veel aan doen, om de invloed der Wederdopers te keer te gaan, zo lang de zaak van Munster nog niet geheel verloren was. Zoveel gevaar van verbastering hebben de Doopsgezinden van de zijde der Wederdopers gelopen. Eerst toen de stad weer aan de bisschop was overgegaan, kon MENNO met meer nadruk en beter gevolg zijn stem verheffen.

Daar ik geen geschiedenis der Wederdopers maar der Doopsgezinden schrijf, zo mag ik de lotgevallen,

"Ubbitae, qui Mennonitae hodie vocantur, docebant, Dullum alium regni Christi statum in bisce terris esse expectandum, quam qui bodie in omnium conspectu versaretur, obnoxium videlicet persecutioni," etc.

1 OBBE PHILIPS, Bekentnisse, § 17 en 21.

'BLBSDIHS, t. a. pl., p. 6: uquibus (scil. Vbboni et Theodorico Philippi) tandem accessit MEÛNO SIMONIS; sed bi suis hisce de Monasteriensium negocio querelis adeo nihil effecrunt, quamdiu Monasteriensium res essent salvae, ut multorum in se odia concitarent et pro repni Christi hostibu"baberentur a plvrisqur."

die de eersten te Amsterdam en elders hebben ondervonden, alsmede de ongeregeldheden, die zij daar hebben aangericht, met stilzwijgen voorbijgaan. Ik moet evenwel, ten aanzien van hunnen invloed op de Doopsgezinden, nog iets nader in geschiedkundige bijzonderheden treden. Want het moge waar zijn, dat de Doopsgezinden, als genootschap, nooit door enig Kerkvergadering of oudsten een verbond met hen gesloten hebben (immers ook de samenkomst te Boekholt, in Augustus van 1536 gehouden, diende slechts, om de beide partijen te tonen, hoe verre zij van elkander afstonden), het is even zeer waar, dat vele enkele leden met hen in aanraking zijn geweest, en dat sommigen zich zelfs door hen lieten verleiden.

Nadat Jan TBIJPMACHE, een leerling van MELCHIOR HOFFMANN, door dezen van Embden naar Amsterdam gezonden, in 1531 te 's Gravenhage onthalsd was, stonden Jan MATTHUS Z., een bakker van Haarlem, en Jan BEUKELSZ, een kleermaker van Leiden, op, en begaven zich in 1533 naar Munster, waar alles reeds door de prediking van ROTHMANN en zijn medehelpers in onrust en gisting was. De beide Hollanders vergaten echter hun achtergeblevene vrienden niet. In de aanvang van 1634 werden er rondgaande brieven door geheel Holland verspreid, niet aan bepaalde personen, maar in het algemeen aan "alle gelovighe verbontgenoten in CHKISTO," waarbij zij werden opontboden, om naar Munster, als een tweede Jeruzalem, te komen, en deel te erlangen aan alle zegeningen van het nieuwe Godsrijk. De achterbl ij venden werden met de wraak van God bedreigd -, zij moesten vlieden uit Babyion, om hun ziel te behouden, niet omzien naar een ongelovig man of wijf of kinderen. Zij moesten niet anders medenemen dan geld, lijnwaad, spijs en wapenen. "Soo wie een mes heeft, oft een spiesse, oft een hantbooghe, die nemptse voor hem, ende die niet en heeft, die koopse," enz..

Deze brief maakte velerwege, en vooral te Amsterdam, geweldige opschudding. De 81,le* Maart vertrokken vandaar wel 30 schepen, vol mannen, vrouwen en kinderen. Men weet, dat die togt voor velen ongelukkig afliep. De meesten kwamen niet verder dan Overijssel. Andere, die zich van de Zaanstreek en zelfs uit Henegouwen naar Amsterdam hadden begeven, kregen hier reeds berouw en een beter inzicht, en keerden naar hun woningen terug. Zij waren niet allen de gevoelens der Wederdopers toegedaan, maar voor een groot gedeelte een misleide schare, die inderdaad meende, dat er een nieuw Godsrijk zou worden opgericht, dat het einde der wereld gekomen was, en het laatste oordeel voor de deur stond. En ofschoon het in dezen tijd van verwarring moeilijk, ja zelfs onmogelijk zij, de zuivere Doopsgezinden niet alleen, maar ook de andere On-Roomsen in ons vaderland duidelijk van de Wederdopers te scheiden, het voorbeeld van de boven aangehaalde martelaren

* Gemelde brief is in zijn geheel te vinden bij WACERNAAK, Amst., Dl. III, bl. 17. Ook zijn recensent in de Vadcrlandse Letteroefeningen, 1763, bl. 250, zegt, dat dezelve vroeger nergens gedrukt is. REVIDS, Hitt. Daventr., libr. III, p. 292, geeft er alleen de zakelijke inhoud van. Over het trekken uit Holland naar Munster zie men mede VAN LEEUWEN, Batavia illustrala, p. 628; SCHIJN, Geschiedenis der Mennonieten, D. III, bl. 377; Zaanlands Jaarboekje, 1844, enz.

te Amsterdam bewijst ons genoeg, dat er toen Doopsgezinden zijn geweest, tegen welke noch in het verhoor, noch in de sententie, enige beschuldiging van oproerigheid werd aangebracht

Dat deze aanraking met de Munstersen de zuiverheid der Doopsgezinde gevoelens dreigde te besmetten, en dus voor het gehele bestaan des genootschaps allergevaarlijkst werd (nog daargelaten de vervolging en versmading, die ook de zuivere Doopsgezinden wegens die aanraking 'ondervonden), valt terstond in het oog. Ware er in die zelfden tijd geen MENNO SIMONS geweest, menselijkerwijze zouden ook de beterdenkende Doopsgezinden versmolten zijn. Maar hij handhaafde de zuivere leer, bracht vele afgedwaalden terug, verdedigde met mannelijke ernst en liefderijke zachtheid zijn gevoelens, en reisde rond, om de geloofsgenoten te vermanen en te sterken-, terwijl er gemeentelijke verenigingen werden daargesteld.

Met de val van Munster, in 1536, was dit gevaar van verbastering echter nog geenszins voor de Doopsgezinden geweken. Na de gemelde samenkomst te Boekholt bleven er twee dwepende partijen tegenover de Doopsgezinden, namelijk die van BATENBURG en DAVID JORIS. De eerste was met zijn volgelingen, de Zwaardgeesten genoemd, geheel in de geest der op-

1 Zie boven bl. 6. Wij hebben mede opgemerkt, dat DAHDS, in Zeeland predikende ten behoeve van de Wederdoopers, evenwel niet bij de Doopsgezinden gehoor vond. Dat verschil van inzicht wordt bevestigd door het Zaanlands Jaarboekje, straks aangehaald. En dat vele ook toen liever MENHO, DIRK en OBUK PHILIPS bievén aanhangen, blijkt uit hun eigene geschriften niet alleen, maar ook uit het aangehaalde werk van BLESDIJK.

roerige Munstersen werkzaam, en slechts de tnagt ontbrak hun, om alle bestaande orde van zaken hef onderst boven te keren. Zij maakten op de Doopsgezinden niet veel invloed; want wie enigszins zachtere gevoelens mocht hebben, was hun zo gehaat, dat zij zelfs DAVID JORIS naar het leven stonden, en dat een hunner, te Leiden gevat, vele beterdenkenden als zijn geloofsgenoten aangaf, alleen om zich in hunnen ondergang te kunnen verheugen. De sekte zelf had spoedig uitgespeeld

Veel gevaarlijker was voor de Doopsgezinden de rol, door DAVID JORIS op zich genomen, omdat hij zijn uiterste pogingen in het werk stelde, de mensen met' een meer stille dweperij te besmetten. Meer inistiek dan fanatiek, onthield hij zich van alle geweldige middelen, maar wierp zich op tot het hoofd van een aanhang, die zich vele en ook geldelijke opofferingen voor hem getroostte en een groot profeet in hem zag.

Daar hij gaarne zelf het hoofd van zulk een aanhang wezen wilde, was hij uiterst voorzichtig, om zich niet te nauw aan de een of andere partij te verbinden; gelijk uit zeer vele bijzonderheden van zijn leven blijken kan.

Men zou wel zeggen: de gevoelens van DAVID en MENNO liepen toch genoeg uitéén*, hoe kon dus de eerste voor de echte Doopsgezinden zo gevaarlijk worden? Het is zo; DAVID JORIS had geringe denkbeelden van de Heilige Schrift, ijverde zeer tegen derzelfver letterlijke

^{*} N. BLESDIJK, t. a. pl., pag. 167; N. N. KROON, *Geschiede der Wiedertäufer*, S. 332, 334; *Geschied. der Doopsgez. in Gron.*, enz., Dl. I, bl. 29, 45.

zin, waardeerde de Christelijke gemeenschap weinig en was in het geheel geen voorstander van de waterdoop, evenmin bij bejaarden als bij kinderen, zodat hij in deze leerstukken genoeg van de algemene denkwijze der Doopsgezinden afweek. Maar hij had toch onder hen verkeerd, en ook hij ging uit van het denkbeeld: een geestelijk rijk op aarde, terwijl hij door veinzerij, bedrog en dweepzucht zijn leer zocht uit te breiden

In zijn jeugd was hij zeer geneigd geweest tot de uitwendige plechtigheden der Roomse Kerk, maar kort na 1524 behartigde bij de leer van LUTHER en nam een ijverig deel aan het verspreiden der Hervorming, waarom men hem ongeveer 1528 te Delft elf weken lang gevangen hield, met roeden geselde, de tong doorboorde, en voor de tijd van drie of zes jaren bande. Toen de Doopsgezinden zich kort na 1530 meer begonnen te vertonen, wilde hij zich echter niet bij hen voegen, hoe sterk hij ook werd aangezocht. Evenmin wilde hij deelnemen in de optocht naar Munster, het jaar 1534-, en door OAMUS en OBBE PHIUPS, nadat hij in de winter van 1534 of 1535 tot de Doopsgezinden overgegaan was, als leraar en Doper aangesteld, weende hij wel zeer, maar wilde niet. In 1536 zocht BATENBURG hem tot zijn partij over te halen, en dit mislukte even zeer. Hij is toen op een grote vergadering in Waterland geweest, waar vele der boeken van Munster gelezen werden en waar men beraadslaagde, of men het zwaard gebruiken mocht.

1 Over die gevoelens co leer zie men vooral k. u. CRAMH, in het Archief van HST en ROYAARDS, Dl. VI.

DAVID JORIS kon dit niet toestemmen noch tegenspreken, maar zou goddelijk licht afwachten '.

Volgens het schrijven van zijn schoonzoon BLESDIJK, werd dit licht hem geschonken na de vergadering te Boekholt. Op die vergadering had hij de dubbelzinnige rol van bemiddelaar gespeeld, met dit gevolg, dat de Batenburgers tegen hem waarschuwd, als tegen een ABSALOM, die door vriendelijkheid en vleitaal de harten der mensen trachtte te stelen en van BATENBEBG af te trekken. De beterdenkenden vertrouwden hem evenmin, en vermoedden, dat hij heimelijk dezelfde bedoelingen koesterde als BATENBURG. Drie of vier maanden na deze vergadering kreeg DAVID allerlei gezichten, in zijn werkplaats of woonkamer, en BLESDIJK zegt, dat de grond van zijn gehele leer op zodanige openbaringen steunt. zijn eigenlijke gevoelens zijn uit zijn geschriften, op een hogen en dikwijls onverstaanbare toon gesteld, niet gemakkelijk op te maken, maar men vindt de 31 hoofdartikelen daarvan bij BLESDIJK, en men zal met vrucht daarover nalezen,

wat CRAMER aangaande hem in het Archief van de hoogleraren KIST en ROYAARDS heeft medegedeeld 2.

Het behoeft ons niet te verwonderen, dat een man, die zelfs de Oost-Friesen superintendent A LASCO de ogen verblinden kon 3, veel opgang maakte, zo onder andersdenkenden als wel inzonderheid bij de

a, AKROLD, Kirchen- und Ketter-Hittorie, Th. IV (welk Deel zeldzaam voorkomt), S. 401, u. s. w.

* BLES DIKICS, t. a. pl., p. 18, 20, etc; KIST en AOYAAUDS, Kederl. Arclaefvoor Kerkelijke Geschiedenis, Dl. V en vooral Dl. VI.

* BLES DIKIUS, t. n. pl., pag. 139, etc., 148.

Doopsgezinden. Tot deze laatsten toch werd bij gerekend te behoren, en UBBO EMMIUS schrijft, dat ook bij tegenwoordig is geweest op een vergadering te Goch, die oordeelde over **het gevoel van GILLIS VAN AKEN, toen deze de godheid van CHRISTUS ontkende**. Bij VAN BRAGHT vindt men een aanmoedigenden brief van de Doopsgezinde martelares ANNEKE JANSZ, in 1658 geschreven aan n. J. (DAVID JORIS)- Meer en meer begonnen zijn aanhangers het hoofd op te steken. Zij pasten de plaats van de profeet ZACHARIA, hoofdstuk xii, vs. 8, op zich toe, en hielden het er voor, dat de beide partijen, die volgens deze voorspelling uitgeroeid moesten worden, de Batenburgers en Mennoniten zouden moeten zijn, terwijl zij zich zelve hielden voor het derde deel, hetwelk overblijven, gezuiverd worden en het eigenlijk Gods-volk uitmaken zou. Te gevaarlijker werd die aanhang, omdat DAVID vrijheid gaf, zich uitwendig voor de mensen anders te gedragen, dan zij in hun hart gevoelden. Zij mochten met de Doopsgezinden, Rooms en, Lutheranen en andere, in alle stukken van de kerkelijke dienst gemeenschap houden, als de omstandigheden zulks vereisten, indien zij slechts in hun gemoed zijn woorden en het geloof bewaarden. Ten gevolge van zulk een veinzerij, is er dan ook sedert 1544 niet één martelaar meer gevonden, die David Jorist was 3.

1 OTTIL, Annnters, pag. 53; VAN KRACHT, hl. 48,- 144; 70, 191, 194, 657; WAGKNAAR, Amsterdam, Dl. VIII, bl. 36.

* BLES DIKIUS, pag. 20; STARCK, t. a. pl.; BOK, Vaderl. Woordenboek, Dl. XI, bl. 88.

5 D. EMMIUS, DE Ikirid Jorisrhen Chrest in leven ende lere; 'sHagr, 1603, bl. 66.

MENNO SIMONS begon weldra het gevaar in te zien, hetwelk het genootschap door DAVID lopen zou. Het baarde hem veel bekommring, dat deze zulk een aanhang ook onder de Doopsgezinden maakte. Daarop slaat de uitdrukking in MENNO'S werken, die daar meermalen voorkomt, dat hij getrouw gewaarschuwd heeft tegen koning (Jan VAN LEIDEN), rijk en zwaard (BATENBURG) niet alleen, maar ook tegen veelheid van vrouwen (DAVID JORIS).

Maar ofschoon MENNO in 1540 zijn "klaar bericht en schriftelijke aanwijzing van de excommunicatie" uitgaf, wat sommigen op DAVID JORIS wilden hebben toegepast, het blijkt nergens, dat deze ooit door hem gebannen is Dit behoeft ons ook geenszins te verwonderen, want MENNO bandte hem evenmin als hij zulks BATENBURG had gedaan, dewijl hij deze mensen niet beschouwde als tot de Doopsgezinden behorende.

Ook bij BLES DIJK zelven heb ik geen melding van zulk een verbanning gevonden, maar wel, dat DAVID, gevoelende, door MENNO in een onlangs uitgekomen werk aangetast te zijn, in 1549 aan dezen schreef: "gord het zwaard aan uwe heupe, MENNO! neem harnas, schild en

lans, want ik heb besloten, tegen n in het strijdperk te treden." MENNO gaf hem een scherp antwoord, waarin hij te kennen gaf, tot de geestelijken strijd gereed te zijn, en waarin hij zijn verontwaardiging over DAVID'S denk- en handelwijze duidelijk toont. Op het jaar 1543 vermeldt hij: "dat de Da

1 Dat DAVID echter reeds i"1542 door sommigen gebannen was, blijkt uit zijn eigene KI. Schrift., II, n*. 9, in October van dat jaar uitgegeven

* Dit antwoord is niet in MENNO'S werken, maar alleen bij Bij David-Joristen dagelijks hun getal vermeerderden door die, welke van MENNO'S gemeenschap tot hen overgingen-, hetzij hun de deftigheid en zedigheit dier gemeenschap tot last werd, hetzij omdat de David-Joristen meestal hun eigenlijke gevoelens verborgen hielden, en er niet op stonden, dat iemand zich van de openbare Kerk scheidde, om alzo veiliger tegen vervolging te zijn. Dit werd door de Mennoniten echter gestreng gegispt." Onder deze overlopers waren Hollanders en Friezen, die hij hun nieuwe broeders aanhielden, dat men MENNO en de zijn nog eens weer tot een openlijk gesprek zou uitnodigen, hetwelk ook inderdaad op een landhoeve buiten Lubck, in 1546, gehouden werd '.

Ofschoon de bijzonderheden van dit gesprek mij niet bekend zijn, kan men de uitslag opmaken uit de stukken, die DAVID'S schoonzoon BLESDIJK, toen nog David-Jorist, maar later een afvallige, in 1547 tegen MENNO geschreven heeft. Reeds uit de titels van deze stukken kan men zien, welk een spanning er tussen MENNO en DAVID joBis bestond, en hoe ijverig BLSDIJK. toen nog partij voor de laatsten trok.

DIJK te vinden, en ook medegedeeld door CHAHKII, in 't Archief, DL. V.

1 BLESDIKIUS, t. u. pl., pag. 127, 133, 134. Hij vermeldt: "exstat de tota illa actione integra descripto satis prolixn, ad quam lectorem istarum rerum sciendi cupidum remittimus;" maar ik heb ze niet kunnen vinden.

1 Ik ken deze stukken niet anders dan bij name, uit een manuscript van MARTKN scnAGEH, getiteld: Bibliolheca Mennonitica el.rtriptorum, qui de Mcnnoiati) icripterunl, ab anno 1501 u sque ad amuim 1625, mij medegedeeld door i. u. r. VLBERTSMA. In dezen catalogus worden op do jaren 1546 en 1547 gesteld:

DAVID zelf was intussen uit het land gevlucht, nadat er het jaar 1638 in Holland een plakkaat tegen hem was uitgegeven, waarbij een iegelijk, die hem of MEYNDEBT VAN EMBDEN logeerde, zonder ze aan te geven, bedreigd werd, om levend in zijn eigene deur te worden opgehangen; welk plakkaat in 1539 werd vernieuwd. Ook was zijn moeder in hechtenis geraakt, en als herdoopte, benevens vele andere uil Delft, te 's Gravenhage om het leven gebracht. Toen schreef hij aan de Hogen Raad van Holland een wijdloopige vermaanbrief, waarin hij zich een knecht Gods, des Heeren Zébaoth noemde; maar zijn bode werd het hoofd afgeslagen. In 1539 wendde hij zich met een brief aan de landgraaf van Hessen, met verzoek om bescherming, die hem ook werd toegezegd, als hij de Augsburgse belijdenis wilde om

KL. MEYH. v.LESDUI, Christel, t'erantwoorUinghe en BiUijke i/rderlegginghe des valsclien, omjeij ronden oordeels, lastercns en scheldtni, bij M. S., in een Brief, uitgegeven tegen ettelijke Liefhebbers en Navolgers der ware gerechtigheid Christi, omdat *y soo superstitiën* niet gijn in aommighe Ceremoniën te onderhouden, al" hij.

Dezelfde, Wederantwoordt op een Brief by Gcllium (Faber), over xyn oordeel op 't vorige Troctant.

Dezelfde, Ecnvuldige unde Clirisl. Ikrichtmy up 5 tragen, by ccnighe
van MESSO SYSIONS gezindheid voorgesteld.

Dezelfde, Hoofdsomme unde Grondt van 'I Getne uy uit de Lere D.J. hebben eonnen verstaan, tvaer om wy hem buyten sijn welen begeren te verantwoorden.

Alle gedrukt in klein 8°, 1607, zonder vermelding van plaat"of drukker. Toen de Bistoria Dairtdis Georgii door "LHSDIJK geschreven werd, namelijk in 1560, was deze geen David-Jorist meer. Hij i'ving tot de Hervormden over, en werd later li-eiaar bij hm in de Pallz.

helzen. Dit voegde hem echter niet, en nadat hij in 1542 zijn berucht "Wonderboek" had uitgegeven, week hij in 1544 naar Bazel in Zwitserland, waar hij nog ongeveer twaalf jaren lang als een heer van groot aanzien leefde, gelijk uit andere geschiedschrijvers genoeg bekend is.

In MENNO en zijn volgelingen had DAVID een aanzienlijk gedeelte der Doopsgezinden, en vooral de meer ernstig levenden en gestrenger denkenden, tegen zich gekregen. Deze verweten aan de David-Joristen, dat zij de begeerten des vleses te veel inwilligden, terwijl zij zelve, de Mennoniten, door de uiterste gestrengheid van zeden zich kenmerkten. Bij een groot deel der meer vrijzinnige partij onder de Doopsgezinden, althans bij ADAM PASTOR en de zijnen, vond DAVID even weinig genegenheid. PASTOR maakte er opzettelijk zijn werk van, om in zijn "Underscheit tussen rechte leer unde valse leer," niet alleen de Roomsgezinden te wederleggen, maar om ook de kanker der zedeloze en ongelovige David-Joristen, van wier gevoelens hij op bladz. 28G, enz. het een en ander mededeelt, tegen te gaan. Ik houd het er voor, dat de verenigde pogingen van MENNO en PASTOR, ofschoon deze in andere gevoelens van elkander verschilden, veel hebben bijgedragen, om eindelijk de invloed van DAVID JORIS op de Doopsgezinden te fnuiken. De man liail hun ook, volgens liet boven medegedeelde uit BLESDIJK, reeds kwaads genoeg berokkend, en zulks te meer, omdat de overheid hen wel eens met de David-Joristen verwarde, of beiden voor enerlei aanhang hield, zo als blijkt uit de vraag, die in 1546 aan de martelaar SMIEL werd gedaan: "hebt gij geen boeken van MENNO SIMONS en van DAVID JORIS?"

Toen DAVID te Bazel was en gedurig vreesde, door zijn kennissen ontdekt te worden, werkte zijn eigene handelwijze mede, om de voortgang zijner leer te stuiten. Hij beval namelijk: "dat men afhouden moest, zijn begrippen bij andere te verspreiden, omdat de tijd slecht was, en men wijs zou handelen te zwijgen; dat JAKOB zich een tijd lang van het kleed van EZAU moest bedienen, om zoo, vrij van de vervolging der goddelozen, heimelijk de zegen van EZAU te verwerven." BLESDIJK erkent zelf, toen hij tot betere inzichten gekomen was, dat er door dit besluit, hetwelk DAVID JORIS uit mensenvrees en met mond en pen verspreidde, velen zijn behouden gebleven, als door eei bijzonder bestuur der Goddelijke voorzienigheid s.

Enigen tijd later hoorde men tegen hem het orgaan van een andere liberale partij in DIRK VOLCKERSZ COORNHERT, die zijn "Kleyn-Munster des grootroemigen DAVID JORISSEN," tegen hem in het licht gaf 3. Maar niet

1 VAN BRACHT, t. 3. pl.t LI. 77.

* BLESDIJK, t. a. pl., pag. 171.

5 D. v. COORSHERT'S Wercken, Dl. III, bi. 25, enz. — Omtrent het leven en de geschriften van DAVID JORIS kan men, behalve de reeds genoemde en de door CRAMER aangehaalde werken (vollrdigheids-halve) naslaan: c. SAXII, Onomasticon Literarhim, edit.2*, pars3, pag. 248; SPOSDAM, Annal. Eccles., ad annum 1543, p. 478, 479; ad annum 1556, pag. 565; GERDES, FloriUgium librorum rariorum, pag. 139 et 209—211; FREYTAG, Analccla Literaria, p. 381; OTTII, Annales, p. 45; GLASIUS, Gesch. der Chr. Kerk in de Nedert. vóór de Herv., Dl. III, bl. 134, enz. zijn beeldtenis is bij A. HOUBRAKEK, Schouburgh der Nederl. Konslschilders, Dl. I, bl. 21. Men wil, dat zijn Womlerboeck het "eiste werk is, in de Nederlanden gedrukt, alleen tegen DAVID, ook tegen HENDRU NICOLAES trad COORNHERT op in zijn "Spiegelken van de

ongerechtigheyt des vergodeden H. N., Vader van de huysen der liefden." Deze HENDRDI NICOLAES trachtte de wegstervende vonken van het David-Jorismus, met even veel dweperij of huichelari, wederom aan te blazen. Hij was geboortig van Munster, maar heeft een tijd lang te Amsterdam en ook te Embden gewoond. Het schijnt, dat hij ongeveer 1540 met zijn dweperijen begon. Hij noemde zich zeiven de vergoden mens en verhieft zich boven MOZES en CHRISTUS-, want, zeide hij, MOZES had de mensen de hoop geleerd, CHRISTUS het geloof, maar hij de liefde, weshalve hij zijn aanhang het huis der liefde noemde. Men meent echter met grond te kunnen geloven, dat er meer vleselijke dan geestelijke liefde in dat huis gewoond hebbe.

Hij was wel niet Doopsgezind, maar echter schijnt hij nog al sommige Doopsgezinden tot zijn aanhang overgehaald te hebben, vooral na 1656, toen velen ten gevolge van de twisten en scheuringen, omtrent het bannen ontslaan, de zijde van MENNO geheel verlieten, of ook wel tegen hun begeerte gebannen werden. Zo meldt althans de schrijver der *wSuccessio Anabaptistica*. Dit is de reden, waarom hij door de meesten onder de Doopsgezinden gerangschikt wordt; ofschoon hij aan zijn volgelingen vrijgaf, om met ede alles te ontkennen voor de magistraat en voor alle andersdenkenden, wat zij wilden. Ook werd de doop geenszins onder de distinctieve hoofdkeuzen gesteld;

waarin figuren, in koper gesneden, voorkomen; c. DK KONIJG, Catalogus, 1828, bl. 43.

want alle leerstukken van de godsdienst, hetzij deze de geloofspunten of de wijze van eredienst raakten, waren hem onbelangrijk, behalve zijn stelsel van de liefde. Aanvankelijk blijkt hij nog al met COOHNHERT bevriend geweest te zijn, maar zijn pogingen, om dezen tot zijn gevoelens over te halen, mislukten naderhand geheel, en hij leed schipbreuk op het gezond verstand van COOHNHERT. Te Dordrecht heeft men waarschijnlijk velen van zijn aanhang gevonden, daar zijn huis der liefde ook wel de Dordtse grond wordt genoemd. Zelfs in Engeland heeft hij zeker volgelingen gehad, want onderscheidene geschriften van hem zijn in het Engels vertaald. Nadat hij eindelijk zelf naar Engeland vertrokken was, om daar zijn ongerijmde dweperij voort te zetten, is zijn sekte in ons vaderland gelukkig spoedig verdwenen.

STARCK houdt hem voor geen huichelaar noch booswicht, maar voor een dweper, die zijn bijzondere vrome invallen had, welke hij zelf voor goddelijke openbaringen hield. MOSHEIM stelt hem met DAVID JORIS gelijk, en voegt hij er bij, dat hij misschien zeer veel van de sterke beschuldigingen, met welke men hem bezwaarde, zou ontgaan zijn, had hij verstand, oordeel en kundigheid genoeg bezeten, om zijn begrippen duidelijker en bevalliger voor te stellen. Wat

1 Het is mogelijk, dat hij zowel als DAVID JORIS door sommige vijanden te zwaar beschuldigd is; maar dat de zuiverder Doopsgezinden hen van onzedelijkheid verdacht hielden,

blijkt uit het zeggen van de beroemden martelaar JACOB DE KEERSCIETER tot broer CORSELIS, in 1569, waarbij hij betuigt: Nadat DAVID JORIS en HENDRIK MGOLAES vals broeders waren, die heimelijk leerden, dat niemand iets eigens hebben mocht, en dat men ook de vrouwen daarvan zijn moge, ook hij heeft, zowel als DAVID JORIS, door zijn geestdrijverij het Doopsgezind genootschap kwaad berokkend, hoewel ik niet vinden kan, dat hij zoveel ingang bij hen heeft gevonden als zijn voorganger. Want die zich onder zijn vaan schaarden, waren meestal dezulken, die vroeger door de Doopsgezinden zelve uit hun midden waren verbannen; zodat zijn aanhangers, alle verdere vergelijking daargelaten, te dezen opzichte min of meer in een betrekking tot de Doopsgezinden stonden, gelijk later de Collegianten, die ook niet weinigen, welke door de Doopsgezinden waren gecensureerd, in hun rijen telden. Het was ook niet vreemd, dat mensen, weggestoten en afgeschrikt door een genootschap, hetwelk bij het bannen wel eens het beginsel der Christelijke liefde vergat, verademing zochten in een huis der liefde, voor allen opengesteld, waar men geen ban of mijding kende. Misschien zal

het wel waar zijn, dat HENORIK NICOLAES van het beginsel is uitgegaan, om het wezen van de godsdienst in de aandoeningen en het gevoel der goddelijke liefde te zoeken. Misschien kan zelfs de overdrijving der Doopsgezinden in hun kerkelijke tucht, hem tot overdrijving in een ander uiterste hebben aangespoord. Maar de uitersten zijn altijd te betreuren, en in dat gevoel van liefde, hoe schoon en edel en hartverheffend, mengt zich zo ligt iets menselijks gemeen moest honden;" VAN BRACHT, bl. 430. Over enige aanhangers van deze beide mannen, te Dordrecht, tegen en in het begin der XVIIe eeuw, zie men SCHIOTRL, Kerkelijk Dordrecht, Dl. I, bit. 165.

Van de aanhang dezer beide mannen vindt uien later niet vele duidelijke sporen. CRAMER is van oordeel, dat de David-Joristische familiën zich inzonderheid bij de Doopsgezinden zullen hebben aangesloten. Bijaldien zij van inzichten veranderd zijn, komt ook mij zulks niet onwaarschijnlijk voor; maar men zou hen met evenveel recht eerst in het huis der liefde van HENDRIE MCOLAES kunnen zoeken, en vervolgens kunnen laten uitsterven. Althans, dat er te Tonningen zowel David-Joristen als Doopsgezinden zijn geweest, bewijst niet genoeg, daar beider aanhang zich in 1607, toen men ze ter verantwoording riep, scherp onderscheidt. Ook te Dordrecht zelve werd sedert 1572 een duidelijke onderscheiding gemaakt tussen de

1 Mon zie over hem: Snceestin Anabaptixtua, bl. 94; OTTII. ANnales, pag. 122, 126; BRAXOT, Reformatie, Deell, blz. 187, enz.; COOPNHERT'S Wercken, Dl. III, bl. 58; BENTHEM, Hollandischer Kirchund Schulen-Slaat, T. I, S. 826; KOK, t. a. pi.. Dl. XX, bl. 553; ARKOLD, t. a. pl., T. II, S. 282, en de Nedcrl. vertaling, Dl. II, bl. 530; IOSBEIÛ, Kerkelijke Geschiedenis, Dl. VII, bl. 291; STAUCK t. a.pl., S.297. — ARHOLD geeft een lijst van zijn geschriften, waarvan men mede onderscheidene, zo in het Engels als NederDuits, aantreft in de gemelde Catalogus van c. DE KONIKG, bl. 48 en 55. Opmerkelijk kwam mij voor de titel: uEtlicke Wunderwercken Godes, die H. N. van syncr Juget ann wederfaren zeynt, enz., dorch TOBIAS, een Medc-older mit H. N.indem Husgesinne der Lieften, am dach gegeben." Deze TOBIAS heeft onder de naam van Fidélilas nog een stuk uitgegeven; en al die stukken zijn gedrukt in 1574, 1575 en 1576; de Engelse (uthe Proverbes of N. H.; Dicta H. N.; Documental sentences; The Prophetie of the Spirit of Love, bij H. N.; a Publishing of the Peace upon Earth, published by H. N. on the Earth") zonder vermelding van plaats, drukker of jaar, alle ongeveer 1574. Van deze Engelse geschriften maakt ARNOLD geen melding, en de hem bekende stukken zijn in 1543 gedrukt.

Mennonieten, die men in 1578 begon te tolereren, en dezulken, die de geschriften van nxvin JOBIS en H. NICOLAES waren toegedaan, waaronder ook leden van de Hervormde Kerk zich bevonden, zo als Jan CANIN, de uitgever van OAVIO'S "Wonderboek," en COBNELIS COHNELISSE, curator van de Latijnse school. Ik zou dus ook niet durven beweren, dat de overkomst van die aanhang tot de Doopsgezinden van enigen invloed bij deze laatsten geweest is, daar die overkomst zelve nog betwijfeld worden kan

Hiermede is de eigenlijke louterings-periode voor de Doopsgezinden voorbijgegaan. Zij hebben die bij de aanvang van hun kerkelijk bestaan in Nederland, even als de Hervormden, gekend. Maar voor de Hervormden verscheen deze periode later, en begon met een beeldstorming, waaraan zich de Doopsgezinden, volgens getuigenis van ALVA'S sententieboek en andere bronnen der geschiedenis, weinig of in het geheel niet hebben schuldig gemaakt.

Als men nu de omstandigheden van die tijd in aanmerking neemt, dan komt het mij voor, dat men al vrij sterk in de zuivere gevoelens der Doopsgezinden moest geworteld zijn, om,

gelijk vroeger tegen de verleiding der Munsterse Wederdopers, zo ook later tegen de inblazingen van OAVID JORIS en HENOME

1 i. a. CRAMER, t. a. pl., Deel VI j SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, Deel I, bl. 164, 165.

* Ik 7.ou wel zeggen in het geheel niet; maar ik neem de voorzichtigheid in acht, ofschoon er mij geen voorbeeld van bekend >taat. Dat men overigens ook de beeldenstorm doorgaans scheef en veel te ongunstig beoordeeld heeft, stem ik toe aan j. A.M. HKHSTNGA, de verering van Maria, 3" St., bl. 230.

NICOLAES bestand te blijven. Ook deze beiden toch verkondigden een nieuw Godsrijk; aan de zijde van DAVID mocht men zich bedekt houden voor het oog der wereld en in het huis van HENDRIK vond men de liefde-, terwijl de echte Doopsgezinde de brandstapel niet mocht vrezen, en bij een leven vol uitwendig gevaar, alle ogenblikken aan de verkettering door zijn eigene broeders blootstond, indien hij slechts enigszins afweek van de voorgeschreven regel en er iets op zijn wandel viel aan te merken. Wij hebben dan ook de nadelige gevolgen opgemerkt, daar velen van de zuiverheid der Doopsgezinde leer werden afgetrokken; ofschoon wij er bij moeten voegen, dat zij, die er getrouw aan bleven, er niet minder zuiver door gebleven zijn. Want de bakens werden nu wat duidelijker gesteld, waaraan men de echte Doopsgezinden mocht kunnen onderscheiden. Maar ook juist dit duidelijker stellen van die bakens, hetwelk voorzeker met een goede bedoeling werd gedaan, gaf gereede aanleiding tot een derde gevaar, hetwelk voorzeker niet minder groot en dreigend werd, dan de Doopsgezinden door de vervolgingen en door de woelingen der Wederdopers en andere dwepers hebben gelopen.

Ik bedoel het gevaar, waaraan zij zich door hun eigene twisten en scheuringen hebben blootgesteld en waardoor zij menigmaal op het punt hebben gestaan, om hun gehele genootschap uit één te doen spatten. Vroeger heb ik reeds het standpunt aangewezen, waaruit men deze twisten te beschouwen heeft, als men onpartijdig oordelen wil, en ik behoef dat zalfde niet te herhalen i.

Ook de aanvang van die onenigheden (tussen MENKO en ADAM PASTOR, van MENNO tegen ZYLIS en LEMKE, Van Leenert BOUWENS tegen NAALDEMAN, SCHEDEMAKER en HEYNS, tussen de Friezen en Vlamingen) ligt buiten de gewesten, die wij thans gadeslaan, en derzelver beloop is elders door mij beschreven a. Wij hebben dus voor het tegenwoordige alleen de weerklink op te merken, welken deze onenigheden hier gevonden hebben.

Het kon niet uitblijven, of die weerklink moest zeer sterk worden, vooral omdat Jan WILLEMSZ. en LUBBERT GERRITS Z., beide leraars te Hoorn, door de geschilvoerende Friezen en Vlamingen, blijkens het compromis van 1567, werden uitgekozen, om de zaak tussen de strijdende partijen te beslechten. Men weet, dat dit doel niet bereikt werd en de onderhandelingen, waartoe deze beide leraars naar Friesland waren overgestoken, even vruchteloos afliepen, als onderscheidene vergaderingen, te Hoorn zelve gehouden. De bijzonderheden daaromtrent heb ik vroeger medegedeeld in de boven aangehaalde stukken. Een gevolg daarvan was, dat ook de meeste gemeenten in deze gewesten partij begonnen te trekken. Hoewel men het aanvankelijk in Noord-Holland meer met de Friezen en in Zuid-Holland meer met de Vlamingen hield, geraakten toch ook de meeste gemeenten in zich zelve verdeeld en scheurden en banden.

* Geschied. der Doopsg. in Friesland, bl. 100, 113—117.

* Hetzelfde werk, bl. 101—112; Gesch. der Doopsg. in Gron., Overijiturl en Oott-Frietland, Deel I, bl. 53, 251—263, 271—282.

Zeker hadden deze twisten een droevige nasleep, daar zij de vrede en de eendracht verstoorden, de liefde blusten, en niet alleen de aanwas der leden door de zodanigen, die van de andersdenkenden overkwamen, belemmerden, maar ook velen of vrijwillig buiten het genootschap deden gaan, of door de ban daartoe noodzaakten. ALENSON heeft ons van die hardheid der Friezen en Vlamingen in het bannen treurige berichten medegedeeld

Evenwel moet het ons een groot genoegen doen, en gaarne grijpen wij de gelegenheid aan dit te kunnen vermelden, dat er in Holland en Zeeland ook zachter gestemde partijen zijn opgestaan, gelijk de Waterlanders, de Zierikzeers of Stilstaanders, het Lubbert Gerrits-volk of de zachte Friezen oorspronkelijk hier te huis behoren.

1 ALERSOK, Tegenbericht, bl. 17, 104, enz. Het vervolg van die twisten en scheuringen behoort tot een later gedeelte van onze behandeling, waarin wij nog meer LUBBERT GERMTS Z., wedoioni van eenc gunstige zijde, ten tonele zullen zien verschijnen.

* Dit besluit is te vinden in de Getch, der Doopsy. in Gron., Overijssel en Oost-Friesland, D. I, bl. 252, enz. Uit NODED, Grondich bericht, enz., bl. 152, zou men opmaken, dat ook. TIUMBHAU in 1554 op de vergadering te Wismar zij geweest, maar, benevens dan men tot nu toe gehouden had, verwekte dit bij vele zachterdenkenden, vooral in Noord-Holland, groot ongenoegen. Men verkoos zich aan deze bepalingen niet te houden. Een gedeelte van de gemeente te Franeker verbond zich met hen, en zij geraakten spoedig onder de benaming van Waterlanders meer algemeen hekend. Het geval met SWAANTJE RUTGERS te Embden, die tegen het gevoelen van SCHEDEMAKER, NAALDEMAN en HEYNS gebannen werd, en hetwelk eindelijk het verbannen van deze drie leraars zelve ten gevolge had, gaf in 1557 nog meer steun aan de partij der Waterlanders-, daar de aanhang der Schedemakers, zowel als die der Franekers, spoedig in de Waterlandse overging, welke van geen bannen of mijden wilde weten, dan na drie voorafgaande vermaningen, volgens Mattheus XVIII, vs. 15—18. Het schijnt, dat SCHEDEMARER ongeveer dezen tijd zelf naar Noord-Holland vertrokken is, waar hij voorkomt als leraar in de Rijk en later als een bijzonder vriend van HANS DE RIES.

Wij zullen beginnen met te spreken over de **Waterlanders**; want in hun gevoelen deelden aanvankelijk zeer vele gemeenten in Noord-Holland, en zij zijn nog niet, gelijk vroeger de Friezen, Vlamingen en Hoogduilschen, opzettelijk door ons behandeld.

Toen enige Doopsgezinde leraars in 1554 te Wismar een besluit omtrent het bannen hadden genomen 2, hetwelk enige bepalingen behelsde, gestrenger

vr.w r.elf, tot de gemat igdstc partij hebbe behoord. Als het waar is, wat door do meesten gemeld wordt, dat door reven leraars dit besluit te Wismar genomen is, en (volgens mijn gevoelen: Gcsch. der l>oopsg. in Gron., enz., Dl. I, bl. 252) MENNO SI

MONS, DIRK PHILIPS, LENEKT KOUWENS, piLLIS VAN AKEN, DANS BCS SCHAERT en Jan VAN OPÜOORN onder dezen hebben behoord, dan wordt door TIMMERMAN, als de 7.evcnden, het getal gevonden.

Een der eerste en voornaamste hoofden van de Waterlanders was **HERMAN TIMMERMAN**, die in 1560 een zeker geschrift uitgaf, getiteld: "Een verclaringhe hoe C.HRISTUS ZIJN jongeren in de afsonderinghe macht gegeven heeft;" waarin hij de toenemenden en onrekkelijken bangeest van MENNO SIMONS en DIRK PHILIPS afkeurde en tegenging. Hij werd, gelijk hij in de voorrede daarvan zegt: "uit bitteren nood zijner consciëntie gedrongen, om de ere Gods en de

eeuwig zaligmakende waarheid te verdedigen, en met smarte zijns harten de zaligheid van vele mensen hoger te achten dan hun ere. Daarom bad hij en waarschuwde hij de Christelijke lezers, dat zij toch in der eeuwigheid op geen vlees wilden zien, maar alleen hun geloof, wandel en lust uit Gods woord zoeken. Daardoor konden zij nooit worden bedrogen. Dus begeerde hij, dat de lezer niet hem, maar de Heilige Schriftuur zou geloven." In Jan VAN TRICHT en MATTHYS JORIAENSZ. verkreeg hij ijverige mede-helpers. Hun zachtere beginselen vonden veel ingang, en derhalve reisde TIMMERMAN ook van tijd tot tijd buiten de provincie, om zijn broeders te versterken.

Maar een dezer reizen kostte hem het leven. In 1569 was hij te Antwerpen, en stond juist, op aandrang zijner geloofsgenoten, gereed, om de vervolging aldaar te ontwijken, toen hij door een van des markgraven dienaars, die zich Doopsgezind had geveinsd, werd verraden en gevangen genomen. Gedurende zijn gevangenschap had hij veel te lijden. Men verhaalt althans, dat men hem de duimen had afgesneden of verbrijzeld, om hem het schrijven te beletten.

Evenwel is een bekentenis des geloofs van hem, bij VAN BRAGHT te vinden. Maar misschien heeft hij die vóór zijn gevangenschap opgesteld. Hij werd, benevens twaalf andere Doopsgezinden, ter dood gebracht zijn bescheidenheid in geloofs zaken, zegt BRANDT te recht, wordt zeer geprezen.

Dezelfde stad Antwerpen heeft, voor de Doopsgezinden in het algemeen en voor de Waterlanders in het bijzonder, een man opgeleverd, die wij reeds meer hebben genoemd, en van wie wij ook hier moeten gewagen, ofschoon hij mede in het volgende lijdperk voorkomen zal, namelijk HANS DE RIES, ook wel de Rees, de Rijke of Hans Cassier geheten. Hij werd aldaar in December 1553 van Roomse ouders geboren, leefde als jongeling reeds zeer zedig en ingetogen, kon zich met de Roomse Kerk-leer niet langer verenigen en voegde zich eerst bij de Hervormden. Maar bij dezen stuitte het hein te Antwerpen tegen de borst, dat men de aalmoezen aan de behoeftigen niet zonder aanzien des persoons verdeelde, en vooral, dat men gewapend naar de prediciën ging, om zich des noods met geweld tegen de vervolgers te weer te stellen. Nu onderzocht hij meer nauwkeurig de leer der Doopsgezinden. Hij vond in hun hoofd-stellingen wel genoeg, maar had een afkeer van hun gestrengheid in het mijden en bannen, zodat hij enigen tijd lang niet wist, of hij zich wel bij hen zou aansluiten. Juist lag er iemand uit Waterland met zijn koopmanschap te Antwerpen, en van dezen verstond hij, dat er onder de Doopsgezinden een aanhang was, welke geen mijding of echtscheiding dreef. Derhalve reisde hij zeer verheugd naar Noord-Holland, en werd door SIMON MICHIELS Z., leraar bij de Water

¹ MODOE, t. a. pl., bl. 152, 160; VAN BRAGHT, bl. 415, enz.;
BRANDT, t. a. pl., Dl. I, bl. 501.

landers in de Rijk, op zijn geloof gedoopt en in de dienst des Woords bevestigd. Wanneer dit geschied zij, vind ik niet gemeld, maar zeker vóór 1576.

Te Antwerpen was hij geruime tijd kassier bij een Italiaans koopman, die, hoewel Roomsgezind, hem toch wegens zijn trouw zeer toegenegen was. **DE RIES** was daar in vriendschap geraakt met **HANS BRET**, insgelijks Doopsgezind, die in 1576 gevangen geraakte en, na het doorstaan van veel lijden, in 1577 zijn geloof met de martelaarsdood bezegelen moest. Hij huwde daarop de moeder van HANS BRET, EEN brave weduwe, die hetzelfde geloof was toegedaan. Groot gevaar liepen zij, om kort naderhand ook gevangen genomen te worden, maar zij ontsnapten nog tijdig uit een achterdeur en geraakten buiten de stad. De koopman, bij wie hij werkzaam was, van de zaak horende, reed hem spoorlags na en schonk

hem een somme gouds, om daarvan in zijn nood te leven. Ergens in een dorp nabij Antwerpen gekomen, werden zij bespied en gevangen.

Maar voor de overheid van die plaats gebracht, sprak DE RIES: "weet, mijne Heeren! dat wij niet gevlucht zijn, omdat wij weigeren ons bloed voor de naam van JEZUS te storten, daar wij

1 Want HASS BRET noemt hem, in een brief, die bij in 1576 uit de gevangenis aan hem schreef, een van de Broederen in de gemeente; VAN BRAGHT, bl.744; en in het Leven van de nies wurd, bl. 79, gezegd, dat hij meer dan 60 jaren liet leraars-ambt bekleed heeft. Hij stierf de 14en September 1638, en is dus reed* vóór 1578 leraar geweest. Hiermede stemt overeen zijn eigene betuiging in zijn geschrift tegen NITTERT OBBES, Onldekking dei Ihvaalingen, enz. in de Racch-Bcsem, uitgegeven 1627, alwaar bij l>lz. 14 en 123 vermeldt, reeds langer dan 50 jaren leraar geweest te r.ijn.

ONS leven reeds lang aan God hebben opgedragen; maar omdat wij onzen vervolgers zelve geen oorzaak zouden geven, zich aan ons te bezondige. Doch indien het immers zo zijn moet, en zijt gij met een hand vol bloeds geholpen, ziet! hier zijn wij! Doet met ons, 't geen gij in uwe consciëntie goed vindt. Onzenthalf zijn wij dies getroost!" Deze taal maakte zulk een indruk, dat men hen ongehinderd verder liet gaan.

Zij kwamen nu weldra in Zeeland, maar te Middelburg werd DE RIES andermaal en thans door de Hervormden gevangen genomen, omdat hij niet zonder gunstig gevolg de Doopsgezinde gevoelens verkondigde. zijn inhechtenisneming schijnt op aanzetten van enige Hervormde predikanten geschied te zijn. Wij hebben reeds (bladz..42) gezien, dat hij eindelijk door voorspraak van een vriend uit Dordrecht ontslagen werd. Intussen had hij de dienstmaagd der gevangenis bekeerd en gedoopt.

Deze tweede gevangenneming, en deze wel van een zijde vanwaar hij zulks niet verwacht had, schijnt hem in de eerste dagen zijner herkregen vrijheid zodanig te hebben afgeschrikt, om in de Nederlanden te blijven, dat hij naar Aken week. Ook hier moest hij zich echter overal schuil houden, wilde hij niet ter prooi aan de vervolging worden. Zo vertrok hij dus naar Noord-Holland, alwaar hij nu, volgens zijn levensbeschrijver: wenigen tijd verkeerde, de gemeente bediende en met vele goede bekenden omgang had." zijn komst aldaar schijnt een nog nadere vereniging tussen de Waterlanders ten gevolge gehad te hebben. Althans, ik heb voor mij een "Handelinge, die onze broeders JACOB JANSOON (SCHEDEMAKER), SIMON MICHELSSOON en SIMON JACOBSSOON g ehadt hebben met HANS DE RYS ende AXBEKT VERSPECS, in maniere als volcht, binnen Alcmaer, de 22.,en September anno 1677," waarvan de uitkomst was, dat zij in een soort van geloofsbelijdenis samenstemden en beloofden, om volgens de hoofdpunten daarvan de gemeenten te onderwijzen.

Onder die bekenden was ook de beroemde COORNHERT, die zeker bij mensen van allerlei godsdienstige gezindheid zijn vrienden telde, hoewel hij zicli aan geen partij bijzonder verbond, omdat de onrekkelijkheid der meeste gezindheden en de gewetensdwang, die men zocht in te voeren, hem tegenstond. Anders, zegt BRANDT, zou hij zich tot de Gereformeerden hebben begeben 3.

Onder de Doopsgezinden telde COORNHERT vooral bij de Waterlanders vele vrienden en hij had op dezen, door zijn heldere en verlichte begrippen, geen geringen invloed. Hij verdedigt de Doopsgezinden tegen de beschuldiging van oproerigheid. de "Godtlievenden Hans de Rycke" noemt hij zijn waardsten vriend, en betuigt, dat er tussen hen beide dikwijls vriende-

'Er heerst hier een kleine onzekerheid door de data. want terwijl hij in 1576 reeds broeder van de gemeente was, en die Handelinge in 1577 geschiedde, is zijn Confessie, uit de gevangenis van Middelburg, getekend de liea April 1580. Men zou dus vermoeden, dat hij twee reizen naar

Noord-Holland heeft gedaan, vóór hij te Middelburg gevangen werd gezet. Over de aanleiding tot deze vangenneming spreken wij later, bij het vermelden der disputen.

1 BRAGHT, t. a. pl., hl./.. 768.

lijke gesprekken zijn voorgevallen over Gods geboden en de zonde. Ook heeft hij ons een van die gesprekken bewaard, gehouden tussen hem, DE RIES, HENDRIK LAURENS Z. SPIEGEL en enige andere, over het hoogste goed (opperste-goedsnasporinghe), alsmede een brief, door hem aan JACOB JANS Z. en DE RIES, in 1578, over de zending der leraren geschreven 1. Geheel met hen instemmen kon hij echter niet, zo als blijkt uit vele andere plaatsen van zijn werken.

Ik heb bij deze opkomst van DE RIES meer breedvoerig stil gestaan, omdat hij een man van zo veel betekenis en invloed bij de Doopsgezinden is geworden, zo als ons in de behandeling van het volgende tijdperk nog duidelijker blijken zal. Hier zij het vooreerst voldoende, van hem aan te merken, en het is ons een genoegen, dat wij te midden van al die woelingen en scheuringen dit aanmerken kunnen: "hy was sonderlinghe neerstigh, om de uysterlijcken Bouw van de gemeynten in treyn te houden, deselve voorsiente, voor soo veel als in hem was, met goede Arbeyders. Ende hoewel dat het hem somtijds wel miste, soo heeft hij niet te min ondertussen door vordering van wel begaefde mannen, die in de deucht volherden, groten wasdom tot de gemeynte verporsaect, alsoo dat in synen tyden meest alle Tempelen en Predickplaatsen vergroot werden, soo in Steden als in Dorpen; en in sommige plaatsen, daar geen en waren, sijn nieuwe gebouwt"

'COORHHUT, Wenken, Dl. 1, bl. 339, 385, 438; Dl. III, b). 305.

1 Geheel instemmen met iemand kun toen bezwaarlijk een man. door mcjufvrouw TOUSSAINT met recht genoemd als "de wakkerste ijveraar voor vrijzinnigheid van godsdienstige begrippen, en tegelijk de meest rustcloze bestrijder van der andere gevoelens;" l.cicc.vter in Nederland, Dl. 1T, bl. 59.

Terwijl de Vlamingen en Friezen, uit een overdreven ijver, het gehele genootschap door hun twisten en scheuren, bannen en mijden, in zorgbarende verwarring brachten, beijverden de Waterlanders zich, om de band van enigheid vaster toe te halen. Zij stelden meer en meer orde op een geregelde predikdienst en de verzorging der armen in hun gemeenten. Wij weten wel niet alles, wat op hun kerkelijke vergaderingen van 1568 en 1581 verhandeld is; maar wat wij daarvan gevonden hebben, heeft inzonderheid hierop betrekking. In 1568 besloten zij: "dat een gemeente, die iemand met het leraar-ambt bezwaart, ernstig zorg dragen zal, dat hij in zijn huiselijke zaken door de dienst niet verkort worde, maar er voor zijn onderhoud worde gezorgd; — dat een gemeente, die de dienst van een buiten-leraar geniet, hem behoorlijk kosteloos stelle-, — dat de leraren verkozen worden, met voorkennis van de oudste leraars, na een behoorlijk onderzoek omtrent hun geloof en met toestemming der gemeente; — dat een leraar, door de gemeente verkozen en in de dienst bevestigd zijnde, zonder wettige redenen en bewilliging der

1 Leven van Ham de Mes, bl. 37. De overige geschiedkundige bijzonderheden zijn uit datzelfde werk, waarvan men ook een kort uittreksel vindt bij a. SCHIJN, Cesch. der Memumiten, Dl. II, bl. 483, enz. In 1638 is DE RIES overleden te Alkmaar, terwijl er een lijkrede op hem gehouden is door DK.NYS VAN DER SCHUKE, en zijn afbeelding, in 1619, werd geschilderd door de beroemden MicniEL HIEREVELT, en door VONDEL met een lofdicht is vereerd. Hoe hij in latere twisten en pogingen tot vrede betrokken was, zullen wij te zijner plaatse zien.

gemeente, niet mag vertrekken, — en dat een gemeente, wanneer de leraar met haar onenig worden mocht, alsdan geen macht zal hebben om scherpheid tegen hem te gebruiken, maar

dat zij dan, hetzij beide of een der partijen, enige buiten-1 eeraren en oudsten zullen ontbieden, om de zaak tot genoegen bij te leggen".

Op de vergadering van 1581 (waarover boven, bl. 35) werd vastgesteld: "dat er bij alle gemeenten diakenen zouden zijn, om behoorlijk voor de inzameling en uitreiking der collecten te zorgen — dat iedere gemeente moet trachten, om een leraar of vermaner te hebben en daartoe de geschiktsten te vorderen, en dat men, waar dit niet geschieden kan, toch een gedeelte uit de Heilige Schrift zal voorlezen met een gebed vóór en een dankzegging na de lezing, — dat er behoorlijk attestaties zullen worden afgegeven aan vertrekkende leden, als er op hun wandel niet te zeggen is, en dat zonder attestatie de vertrokkenen niet tot de gemeenschap zal worden ontvangen; — dat ver afgelegene plaatsen, zo als Antwerpen, Gent, Texel, Embden, Dantzich, Elburg, enz. soms door andere leraren zullen worden bediend, en de dienaren van zodanige plaatsen somtijds behoren over te komen, om hier (in Holland) te dienen, terwijl de reiskosten op de jaarlijkse vergadering van alle Waterlandse gemeenten in rekening gebracht en door de gezamenlijke gemeenten gedragen zullen worden" 2.

1 Uit de Handeling der Waterl. gemeenten te Amsterdam, in 1647, alwaar op deze besluiten van 1568 teruggewezen wordt.

1 Dezelfde Handeling, in verschillende artikelen, en de Acta zelve van 1581.

Men besloot op deze laatste vergadering, om door HANS DE RIES en enige andere een geloofsbelijdenis te doen vervaardigen. Sommigen, bij voorbeeld VAN DOREGEEST, SCHIJN en SCHAGEN, menen dat dezelve toen inderdaad is opgesteld, gelijk ze naderhand is bekend geworden onder de naam van de Waterlandscbe belijdenis, door H. DE RIES en LUBBERT GERRITSZ. Dit is echter niet zoo-, het besluit is wel in 1581 genomen, maar de belijdenis werd niet voor ongeveer 1010 opgesteld en uitgegeven, zodat wij later op dezelve terug zullen komen

Eens schijnen de Waterlanders zelve gevaar gelopen te hebben, om de onderlinge vrede te verbreken. Te Haarlem namelijk was met de gevluchte Doopsgezinden uit Vlaanderen ook zekere HANS DOORNAERT gekomen, die vroeger een vermaner bij de gemeente en van beroep een wever te Gent was geweest. Met dezen kreeg JACOB JANS Z. SCHEDEMAKER onenigheid over het gebed. De eerste had dat dikwijls openlijk voor de gemeente te Haarlem verricht; terwijl de laatste beweerde, dat het alleen de wettig aangestelde leraar toekwam, en dat DOORNAERT de gemeente wel met lezen en vermanen mocht stichten, maar niet voor

'De gronden, die ik tegen het gevoelen van de drie genoemde schrijvers heb, vereisen een bijzondere ontwikkeling en zal ik dus hierachter in een Bijlage laten volgen. Alleen wil ik hier nog bijvoegen, dat op de vergadering van 1881: "aan H(ANS) DE R(IES) is opgelegd, met beradinghe van s(mos) M(ICIMKLS Z.) ende I(ACOB) I(AU) S(CHEDEHAKEL) te beschrijven die Bekentenisse des gheloofs, ende die voorts, naer ghenoechsame beproevinghe by de (ihemeenten ghedaen, ende goet te sijn bekend werdt, tot de druck af te verdigon." Acta van 1581.

gaan in het gebed, omdat hij geen geordend leraar was. De zaak liep zo hoog, dat ook andere gemeenten en leraars zich in dezelve mengden, en enige jaren na dit tijdperk, namelijk in 1587, hield men een vergadering te Haarlem, op welke ook afgevaardigden van Amsterdam, van enige gemeenten uit Waterland en van Alkmaar verschenen. De voornaamste Waterlandse leraars waren er tegenwoordig, en zelfs ook COORNHERT, die ons hericht, dat de vrede vooral door zijn toedoen hersteld werd COORNHERT was alles behalve Doopsgezind¹; maar hieruit schijnt toch te "blijken, niet alleen, dat hij veel omgang met hen hield, zo als wij reeds vroeger hebben opgemerkt, maar dat hij ook veel invloed op hen, ten minste op de Waterlanders, oefende. Hij maakt nog al scherpe aanmerkingen op de onverdraagzaamheid

van SCHEDEMAKER omtrent DOORNAERT, en echter, als wij de daadzaken, door ALENSON gemeld, onpartijdig nagaan, dan zien wij, dat de Waterlanders niet slechts veel zachter waren in het bannen dan de Friezen en Vlamingen, maar dat hun deze zachtheid zeer euvel werd geduid 3.

Dat verwijt van te grote zachtheid kon mede dooide gemeente te Zierikzee niet worden ontgaan. In de strijd tussen de Vlamingen en Friezen wilde zij het voor geen partij opnemen, maar verkoos onzijdig te blijven. In 1670 gaven de broeders en zus-

1 COOHNUERT'S Wercken, Dl. I, bl. 434 en 435.

> Deelfde, Dl. I, bl. 436 nu.; Dl. III, bl. 4, 302, 389.

*• ALF.NSON, t. a. pl., bl. 39, 180, 181. Ook LENEUT BOUWENS noemde reeds de zachtere partij de OreAxw/m, omdat 7.e alle ^ iiligheid, 7.00 als hij 7.eide, op en aannamen.

ters der gemeente een werkje uit, waarin zij klaagden over de twisten binnen het genootschap, de nadelige gevolgen daarvan toonden, en tot het oefenen van vrede, liefde en eendracht vermaanden, hetzij men bij de Friezen, Vlamingen of tot de onzijdige mocht behoren. De breuk was echter te groot geworden, om zo spoedig te helen. In plaats van verzoening te bewerken, werden de Zierikzeërs door de Friezen en Vlamingen beide met de ban gestraft. Want, zeide men, van vromen en goddelozen had men wel gehoord, maar nooit van stilstaanden, en sedert die tijd moesten zij zich de naam van Stilstaanders laten welgevalen.

Ofschoon in gevoelens bijzonder met de Waterlanders overeenkomende, heb ik echter niet gemerkt, dat zij zich nauwer aan dezelve hebben aangesloten. Men vindt althans hun gemeente niet bij de vergadering van 1581, noch later bij die van 1647. Maar wel treffen wij haar aan in 1632, als medeondertekenende de belijdenis van ADRIAEN CORNELISSEN, te Dordrecht, en heeft zij hare namen, in 1665, gesteld onder de voorre.de tot de uitgave der belijdenis van het Olijf-tacxken, van Jan CENTS Z. en van de gemelde Dordsche; zodat zij toen tot de verenigde Vlaamsen en Hoog-Duitsen behoorde. Een harer leraars, FRANCOIS DE KNUYT, gaf in 1635 ook nog een afzonderlijke 'Bekentenisse des geloofs in het licht '.

'Over de Zierikzeërs als Stilstaanders, zie men OTTII, Annales, pag. 151; Gruwelen der Uooft-ketleren, 1623, bi. 181; waar deze schrijver zegt, dat er ook velen waren in het land van Cleef, in Zuid-Holland en Friesland, die in groten twijfel en versuftheid stonden, niet wetende aan wat zijde zij wilden vallen, en daarom

LUBBERT GERRITS Z., in 1567, nevens Jan WILLEMSZ., tot scheidsrechter in de twist tusschen de Friezen en Vlamingen aangesteld, werd later bij de eerstgemelde het hoofd van een zachtere partij, de zachte-, slappe- of jonge Friezen. Hij was in 1535 te Amersfoort geboren. Hij werd een boezemvriend van DE RIES, was eerst leraar bij de Vlamingen te Hoorn en werd daar door DIRK PHILIPS tot oudste bevestigd; terwijl hij, na zijn overgang tot de zachtere partij, eerst het leraarambt terzelfde plaatse bij de verenigde Hoog-Duitsen en Friezen en vervolgens bij de Waterlanders te Amsterdam bekleedde.

Ongeveer 1578 werd hij van vrijzinniger gevoelens omtrent de echtmijding, de ban en de buitentrouw verdacht. Reeds in dit jaar deed hij van wege de Friese gemeenten in Noord-Holland een vrede-presentatie aan de Vlamingen. Evenzeer liet hij zijn gevoelens blijken op een vergadering, in 1588 te Harlingen gehouden; met dat gevolg, dat hij in 1589 voor een andere vergadering te Hoorn gedaagd en door dezelve gebannen werd. Uit die banverklaring, welke nog in wezen is, blijkt duidelijk, dat men hem afsneed, inzonderheid wegens zijn vrijere gevoelens omtrent de ban, gelijk hij die in enige geschriften en in zijn handelwijze met de andere Doopsgezinde partijen geopenbaard had. Men beschuldigt hem daarin: "dat hij het mijden van echtelieden met gebroken schriften

Stilstaanders werden genoemd. De titel van het stuk, door de Zierikzeers in 1570 uitgegeven, is: Christelycke Proeve tot onderwijsinghe Itaers selfs, anders Bcklaaghbrief onses jammers do or de vrienden te Ziericzee; de 2d' druk is van 1610, de 3e Van 1626, alle in 8".

casseert en annulleert en de doop der Vlamingen, Hoog-Duitsen, Waterlanders, Franekers, daar de voetwassers mede verenigd zijn, in achtdag en waarde stelt, en dat hij niemand van die, welke van de gemeente zich afkeren, en zeggen, zij doen 't uit hun consciëntie zonder lasteren, en zich met Vlamingen, Duitsen, Waterlanders, Franekers verenigen en broederschap houden, begeert te straffen of af te zonderen, hoewel zij de gemeente en Goddelijke gemeenschap verlaten en met andere onderhouden, daar niet weinige afvalligen onder zijn" Daartegen verdedigde hij zich in een geschrift: "Verantwoordinghe op die seuen Artyckelen, daer hy om gebannen is, in druck gebracht door Robbert Robberts z., 1591."

Dewijl zeer velen hem bijvielen, zo ontstond onder zijn leiding een nieuwe partij, waartoe ook sommigen overtraden, die hem twee jaren vroeger hadden helpen verbannen. Van de Friese leraars werden hem Jan LEENAEKTS, PIETER WIXLEMS z., HUYTE RENIX, Jan HENDRIKSZ. VAN ARNHEM, Jan JACOBSZ., MATTHJES GERBRANDSZ. en andere toegedaan, en van de Vlaamse zijde: PIETER VAN CEULEN, BRIJUS GERRITSZ., PAUL BAKKER, HANS VAN DEUTEKOM, NETTE LIPS ZON, enz.

Zij werden nu de *slappe Friezen* genoemd. In 1693 verenigde hij zich, benevens velen der zijnen, met de Waterlanders en vertrok omstreeks dienzelfden tijd als leraar naar Amsterdam, waar hij in 1612 overleed. De grote MIEREVELT heeft hem zeer treffend, in 1607, naar het leven geschilderd, op welk stuk door VAN VONDEL een lofdicht is gemaakt. Hij was een man,

1 MODED, Grondich Bericht, 1603, M. 170 eu.

die, nevens DE RIES, door zijn invloed velerwege de vrede in het genootschap heeft bevorderd, onvermoeid werkzaam, om de geest van bittere partijschap en bekrompenheid, die hij zelf vroeger hij treurige ondervinding had leren kennen, te blussen. Welk deel hij gehad heeft aan de zogenoemde Belijdenis van hem en HANS DE RIES, zullen wij later onderzoeken

Het ware voor het genootschap te wensen geweest, dat alle gemeenten in de zaak van deze twisten en scheuringen tot de zijde der Waterlanders, Stilstaanders en slappe Friezen waren overgegaan. Die twisten liepen wel niet over hoofdpunten des geloofs-, want terwijl men te dezen opzichte weinig verschilde, waren het meestal zaken, die de zedelijke wandel en het huwelijk met andersdenkenden betroffen, waarop de ban en mijding werd toegepast. Maar die twisten liepen zo hoog, dat er bijkans aan geen stilstaan te denken viel, ook bij de beste pogingen, om de vrede te herstellen. Jan WILLEMSZ. en LUBBERT GERRITSZ. hadden in 1568, als scheidsmannen, niets uitgewerkt, eigenlijk door een onvoorzichtigheid van de eersten. Op een vergadering, waar de zaak bijgelegd zou worden, wilde hij niet, dat de Vlamingen, die knielende even als de Friezen schuld bekenden, zelve weder zouden opstaan, maar bij de hand opgericht moesten worden; terwijl de Friezen zich zelve hadden opgericht.

Evenmin hielp de vermaning van JACOB KEERSGIETER,

1 Geich. der Doopsgei. in Friesland, bl. 105; MODKD, Grondich Bericht, bl. 166; Corle Aenwysinghe, voorgestelt in enirjhe tragen, Hoorn 1624, bl. 49; MAATSCHOEN bg SCHIJN, Dl. III. bl. 1—41, bij wicu men nader over 'smans geschriften vindt.

den martelaar te Brugge, die in 1569 uit zijn gevangenis een brief naar Friesland schreef, om toch vooral zachter in het bannen te werk te gaan; noch de tussenkomst van nmK PHILIPS, die veel te hard en te driftig viel, om vrede te bewerken; noch de pogingen van de Stichtschen of

Utrechtenaars, die in datzelfde jaar de verzoening beproefden, maar de Friezen geheel in het ongelijk wilden stellen; noch de Humstervrede, in 1574 gesloten, om in 1578 weer verbroken te worden; noch de wederzijdse vrede-presentatiën van de Friezen en Vlamingen, in 1578. Neen, in plaats van stil te staan, bleef de scheuring ook in het volgende tijdperk doorwerken, ofschoon de pogingen tot vereniging verdubbelden en soms het gewenste doel bereikten, tot dat alle eendracht weer verstoord werd door de twist tussen GALENUS ABRAHAMSZ., en APOSTOOL, en de grote verdeeldheid tussen de Lamisten en Zonïsten ontstond. Het schijnt wel, dat onze vaders in dit opzicht met blindheid zijn geslagen geweest. De enige verontschuldiging voor hun drijven ligt in de toenmalige omstandigheden en in de algemenen geest van die tijd, zo als ik elders heb aangemerkt en wel verdient, om hier vergeleken te worden

Al die gevaren, waarvan wij in deze afdeling gewaagden, zouden nog ongelukkiger gevolg hebben gehad, indien de Doopsgezinden niet zo vast aan de beginselen van hun geloof waren gehecht gebleven-, en indien zij hun welmenendheid niet zo duidelijk door hunnen wandel hadden bewezen. Wij zullen de laatste afdeling van dit hoofdstuk toewijden om ze in dit geloof en in hun zedelijke wandel te leren kennen.

1 Gesch. der Doopsgez. m Friesland, bl. 114 enz.

DERDE AFDELING. GELOOF EN WANDEL.

Het was voorzeker een dwaling bij vele geschiedschrijvers, zowel in het kerkelijke als wereldlijke, dat zij ons langen tijd bij voorkeur hebben vermeld de dingen, die veel opzien baarden of ergernis verwekten, terwijl zij de richting van de geest, in vreedzame bemoeiingen en bij stillere gebeurtenissen, minder hebben bedacht. Zo schijnt ook de geschiedenis der Doopsgezinden, in het oog van velen, alleen een worstelperk van godgeleerde twisten of een strijd van martelaren der Kerk, en op hun inwendige toestand en op het wezen van hun geloof en wandel werd slechts in het voorbijgaan gelet. Maar ook de vermelding van deze, zal ons ongetwijfeld nader opvoeren tot de kennis van hun geheel bestaan, hun kracht, aard en bedoeling.

De vroegere Doopsgezinden zijn wel eens, ten opzichte van hun beginselen, miskend of verkeerd beoordeeld, niet alleen door mannen van een andere geloofsbelijdenis, die hun ongenegen waren en hen met dwepende of oproerige Wederdopers verwarden, maar ook door latere leden van hun eigen Kerkgenootschap. Dit laatste luidt wel enigszins vreemd, en toch is het zoo. Er zijn er geweest, die kwalijk konden dulden, dat de nakomelingschap niet in alle bijzondere punten even zo als MENNO en zijn tijdgenoten geloofde -, maar ook zijn er geweest, die met voorhijzen van deze andere begrippen, liefst alle door hen voor stilzinnige gevoelens verklaard, het kenmerkende van de Doopsgezinden daarin zochten, dat zij in zogenaamde vrijzinnigheid hun geslacht altijd een halve eeuw vooruit moesten zijn.

Ik geloof, dat men van beide zijden overdrijven kan; dat het er ook niet op aankomt, om te bewijzen, hoe bijzondere leden van het genootschap over alle bijzondere godsdienstige leerstukken hebben gedacht; want dan zou men bij een tweeërlei richting van geest, die er zowel bij de Doopsgezinden als bij andere Protestanten en zelfs bij de Roomsgezinden valt op te merken, nog niet weten, welke richting men volgen moest, om echt Doopsgezind te zijn. Maar ik geloof tevens, dat men vragen moet naar het beginsel. Door dit woord versta ik hier natuurlijk niet het geschiedkundig beginsel of de aanvang en oorsprong van het genootschap-, ofschoon het nagaan van die oorsprong, volgens de geschiedenis, veel omtrent het eigenlijk beginsel ophelderen kan. Maar ik versta daardoor (om de woorden van de hoogleraar KIST, ten opzichte van het grondbeginsel der Kerkhervorming in het algemeen, te gebruiken): het hoofddenkbeeld, vanwaar de Doopsgezinden zijn uitgegaan-, het hoofddoel, naar hetwelk zij van de beginne aan streefden -, de hoogste wet en regelmaat, welke zij zich zelve gesteld hebben, welke zij in alles volgen wilden, waaruit zij al hun voorschriften en leringen en hun gehele wezen zelfs afleidden, en door welke zij op alles, wat tot hen behoort, een eigen karakter en als een onuitwisbaar teken hebben gedrukt '.

Moeten wij één of meer zodanige beginselen bij de Doopsgezinden aannemen? Men heeft uit mijn bericht vóór het Geschiedkundig onderzoek naar de Waldenzischen oorsprong van de Nederlandse Doopsgezinden gezien, hoe ik over dit vraagpunt denk. Wij bezitten één formeel beginsel; namelijk: dat de Heilige Schrift de enige regel is voor ons geloof en onzen wandel. Van deze zijde stond het genootschap steeds tegenover het gezag der hiërarchie en van alle menselijk gezag in zaken van godsdienst. Wat het materiële betreft, hier is tweeërlei beginsel op te merken.

Vooreerst, het dogmatische: dat wij geloven zalig te worden alleen door Gods genade in JEZUS CHRISTUS, indien wij trachten, dit geloof door goede, Christelijke werken te tonen. Van deze zijde staan wij tegenover de Roomse Kerkleer. Maar ofschoon men de beide genoemde beginselen niet bij de Doopsgezinden ontkennen kan, zij onderscheiden ons weinig

of niets van de overige Protestanten. Het eigenlijk kenmerkende des genootschaps bestaat in het morele beginsel: dat wij streven, om het Godsrijk of de Christelijke Kerk in die zuiverheid op aarde te herstellen, gelijk wij het voorschrift daarvan vinden bij JEZUS CHRISTUS en zijn Apostelen, en in het voorbeeld van de eerste Apostolische Kerk. Van deze zijde zien wij

* Piedrrl. Archief voor Kerkel. Gesch., Hoor ïIST en ROYAARDS, I" Deel, 1841, bl. 108 en 109.

de Doopsgezinden in de geschiedenis getekend, als vooral de grote zedeverbastering tegengaande, die er na de Christelijke Kerk was ontstaan.

Zonder ons te dezer plaatse bepaaldelijk met de afkomst van de Nederlandse Doopsgezinden in te laten, moeten wij toch uit dit oogpunt een enkelen blik slaan op die vroegere sekten in de middeleeuwen, wier verwantschap des geestes met hen ontwijfelbaar is. Die enigszins met de geschiedenis van de Christelijke Kerk bekend zijn, weten genoeg, hoe dezelve langzamerhand verviel en welke pogingen er tot derzelver herstelling zijn aangewend. Deze pogingen werden niet volgens een algemeen en stelselmatig plan in het werk gesteld-, maar wij zien bijzondere en verschillende richtingen verschijnen. Wij kunnen echter wel bemerken, dat die zogenaamde ketterse mannen en partijen uit de middeleeuwen meestal van een of ander der genoemde beginselen uitgingen. Sommigen verheffen zich inzonderheid tegen de bestaande eredienst en zij willen een meer eenvoudige Godsverering daarvoor in de plaats stellen. Zij richten zich meest naar de practische zijde van het Christendom, en worden met meer of minder recht als Manicheën uitgescholden. De Bogomilen en Kathariërs, ook de Petro-Brusianen en Henricianen doen zich vooral van deze zijde kennen. De bestaande eredienst echter had haren grond in de hiërarchischen toestand der Christelijke Kerk. De Paus bond en ontbond met zijn geestelijke onderhoorigen aller godsdiensten geweten-, en vandaar, dat de tegenkanting de pauselijke heerschappij niet sparen kon. ARNOLD VAN BRESCIA en TANCHEXUN randden dus zowel de driedubbele kroon des Pausen als de buiken der monniken aan. Ook de Albigenzen hebben zich in dit opzicht onderscheiden.

De hiërarchie steunde op de geheel verbasterden toestand der Kerk, in leer en wandel van de belijders^ want zonder zulk een verbasterden toestand, waartoe de geestelijken trouwens eerst zelve hadden bijgedragen, ware het onmogelijk geweest, dat de pauselijke heerschappij had kunnen ontstaan of kon blijven duren. Daarom wezen andere op de oorspronkelijke zuiverheid der Apostolische Kerk terug, gelijk zij die, tegen wil en dank van de priesters, uit de Heilige Schrift hadden leren kennen. Zo kwamen de Waldenzen., en ook wel enigszins de Berengarianen, Ganduljianen en vele Albigenzen tot het formeel en tot het materiëel moreel beginsel. Hoe meer zij met de Heilige Schrift bekend werden, dies te zuiverder vatteden zij ook het materieel-dogmatisch beginsel op, terwijl daarmede de gehele kerkleer, ten aanzien van absolutie, aflaten, enz. vallen moest.

De Waldenzen onderscheidden zich hierin van sommige andere hun nauwverwante sekten, dat zij meer positief van beginselen ener bepaalde leer uitgingen. Andere, zelfs velen van de Albigenzen, handelden meer ontkennend en aanvallend, en hadden wel afgebroken, wat verkeerd was, maar hebben niet zulke ijverige en sterke handen aan wederopbouw geslagen 1.

1 Op deze sekten der middeleeuwen is evenwel toepasselijk, wut de hoogleraar VAN OUDT onlangs aangaande de Lhiitscli-Catholieke Kerk onzer dagen zeer waar gezegd heeft: "oppositie tegen Rome's heerschappij is de len" van vereniging van overigens zeer verschillende mensen, te zamen ontwaakt tot de bewustheid, dat zij drie dwinnprndr vöngdij ontwassen zijn, dat ene godsdienst,

Ik kan niet anders zien, of het moreel beginsel, hetwelk de Doopsgezinden kenmerkt, was reeds bij de Waldenzen aanwezig.

Het kan niet onbelangrijk zijn, te vernemen, hoe die sekten gedacht hebben, welke wij op de grenzen van Nederland zien verschijnen en wier aanhangers zich, volgens de geschiedenis, ook in de noordelijke gewesten van ons vaderland verspreidden. Reeds heb ik in het bovengemeld Geschiedkundig onderzoek het een en ander daaromtrent medegedeeld, en na de uitgave daarvan is een stuk van de groten Kerkgeschiedkundige NEANDER in het licht verschenen, hetwelk mij dies te meer in mijne gevoelens omtrent die verwantschap bevestigt. Aangaande TANCHELIJN schrijft hij, dat men uit zijn reis naar Home wel besluiten mag, hoe hij eerst zeker geen richting tegen de Kerk genomen had, maar misschien in het stelsel Van HILDEBHAMI een steun in zijn ijver tegen de zedeloze geestelijken hoopte te vinden; — dat daar de denkbeelden omtrent het navolgen des Apostolischen levens in Evangelische armoede, tegenover de aardse heerlijkheid der Kerk (denkbeelden, door de zogenaamde investituurstrijd opgewekt) bijkwamen; en dat men toen veeleer grotendeels in uitwendige uitdrukkelijk, voorgeschreven plechtigheden bestaande, niet langer aan hun behoeften voldoen kan; dat liet Christendom iets reiners en hogers is.

Men noeme dat vrij grotendeels negatief; er ligt in dit negatieve van zelf iets positiefs. Het is hier niet om iets nieuws te doen. Het Christendom is aanwezig; het is ook in de Roomsche Kerk aanwezig, maar bedekt ouder velerlei menselijke verzinzen. Wanneer deze worden weggeruimd, dan blijft immers het Christendom over en kan zich ontwikkelen in zijn reine gedaante."

Waarheit, n. I. H. t. f. d. e. . Jaargang M4B, 2de Stuk, hl. 349, 350.

wege zodanige Apostolischen vond, die men geenszins met de Kathariërs moet verwarren. Zo betuigt NEANDER, op geschiedkundige gronden, van de sekte te Keulen: dat zij alleen wilde erkennen, wat door JEZUS en zijn Apostelen was ingesteld en al het overige voor bijgeloof verklaarde; ofschoon zij daardoor in strijd kwam tegen* de heersende Kerk niet alleen, maar ook tegen andere ketterse partijen, terwijl juist dit laatste aanleiding tot hun ontdekking gaf. Zij verwierpen niet de doop in het algemeen, maar de kinderdoop, de voorbeden der heiligen, het vasten, de priesterlijke absolutie, het vagevuur, enz.

En wat moeten wij nu van die Doopsgezinden zeggen, welke wij in dit tijdperk, als voor het eerst in liet openbaar, zien optreden? het lijkt geen tegenspraak, dat zij zich aan de reeds gemelde beginselen hebben vastgehouden. Het zou mij gemakkelijk vallen, zulks overvloedig te bewijzen, maar ik zou nutteloos te langwielig worden en beroep mij dus alleen op de werken van MENNO en DIBK PHILIPS en vele betuigingen van de martelaren, bij VAN BRACHT bewaard. Maar ik meen ook dit te mogen zeggen, dat het formeel beginsel, de Heilige Schrift het éénige richtsnoer, hen tot dat morele, de herstelling der Apostolische Kerk, gebracht heeft. Zij handhaafden de Schrift, en tegen de Roomsen, zo als wij hen op de brandstapels horen belijden, en meestal ook legen ingevingen van geestdrijvende dwepers, zo als wij zien uit de tegenstand die zij aan de Munstersen, Batenbur-

1) J. A. SKASUI. B, Allijcm. Ceschichle der Chnntl. Hclujion und Kh rhe, Th. X, 1845, S. 799, 800. Vrijelijk C. ttchitdk. Onderzoek, bl. 41, 44, 47.

gers, David-Joristen en Nikolaïten Loden. In alleu gevalle pasten zij ze practisch geheel anders toe zo als uit hun zuivere zeden, hun afkeer van wapendragen en van het bekleden der overheids-ambten ten duidlijkste blijkt.

Het gezag der traditie gold bij hen niet; gelijk onder andere de martelaar Jan HENDRIKS Z., een. stuurman van Zwartewaal, in 1572 te Delft ter dood gebracht, ons in een brief vermeldt: "de schout zei menigmaal tot mij, gij komt al met de Heilige Schrift voor. Ja, zeide ik, waarmede zou ik voorkomen? ik heb anders niet. Ja, zeide hij, ik weet dat wel, dat gijlieden al met de Schrift voorkomt en veel met de spreuk II Thessalon. 2, daar PAULUS zegt: merkt nu, lieve broeders, en houdt de inzettingen die gij geleerd hebt, het zij door ons Woord of zendbrief. Merkt recht dat wordeken Woord; daarmede wilde hij (de schout) menigmaal bewijzen, dat er meer schrifts was, dan er geschreven is, daar wij mede naar doen moesten; naar dat ik zijn reden recht vatten kond. Zij zijn er op uit, om het schriftelijk verstand te verdonkeren; want zij gevoelen wel, dat zij met de Schrift te kort komen, en mogen dat ook niet wel gedogen, dat wij de Schrift uit het N. Testament verhalen. Want wanneer wij dat doen, zo vragen zij ten eersten, waarom wij meer uit het Testament spreken dan uit de andere schrijvers, en waaraan wij weten, dat het Testament waar is, en hebben dan vele vernuftige vragen, die niet stichten, en werpen 't vast van stuurboord naar bakboord," enz.

¹ VAN BRACHT, bl. 613.

Het beweerde van HALBEBTSMa, dat de Doopsgezinden zich, even als de Waldenzen, grotelijks hielden aan de letter van de Schrift, vooral van het N. Verbond, laat zich door vele schrijvers bewijzen. Dit was echter niet zo, dat zij wegens de letter de geest zouden hebben voorbijgezien.

Ik herinner mij hier juist een gezegde van HERMAN TIMMERMAN, het hoofd der Waterlanders, die in 1569 aan een vriend schreef: "daarom vriend! naooft gij wel toezien en eerst wel beproeven met CHRISTUS Woord en zijner Apostelen, dat gij niet met een woord weglooft, zonder eerst wel te beproeven, of het ook met alle Gods woorden wel overeenkomt" 9.

1 HALRKIITSMA zegt in zijn Schels, bl. 239 enz., dat de Waldenzen ziMi bijzonder vasthielden aan de Bergrede en sterk ijverden voor een letterlijke verklaring. Dit is ook reeds opgemerkt door MOSHUI, Kerkel. Gtëch., 1)1. IV, bl. 393, CD KAM. HASE, Kirchn-Gescltclue, 4" Aufl., S. 241.

Vele bijzonderheden in de gevoelens en het gedrag der Waldenzen en Doopsgezinden staan met zulk een verklaring in nauw verband; men lette slechts op Matth. V, vs. 34, 39, 40, 47; VI, vs. 1, 6, 9, 19. Zo ook het gebruik der voetvrassching, volgens JEZIS voorbeeld en bevel; en mede, om elkander ten teken van oenigfaeid te ontmoeten niet een kus, volgens 1 Petr. V, vs. 14. De Bibliutlteca /<e(rum, T. XXV, p. 308, zegt van de Waldenzen: "! uturn Testamen turn ad litcram observant;" en ibidem, p. 265: "mysticurn sensiim in Divinis scripturis refutant." Hoe men later, b. v. bij de Baarden Haakjegmarmen (de Banier en Hafler), over de woordelijke opvatting dacht, vindt men ook in*, MIM.KII, Jaarboekje, 1840, bl. 61. Zelfs had de overdrijving van het beginsel, oaa liet volk Gods niet alleen naar de geest, maar ook naar de toestand der eerste Apostolische Kerk Iciug te brengen, haren pond in zulk een letterlijke opvatting der Heilige Schrift.

1 VAN BRACHT, bl. 418. Wij dingen dus een weinig af op de beschuldiging van nntTHscHBLinti., Hrmdbttdi der Hogmulick, 3" Aufl.,

Terwijl de Doopsgezinden zich alleen aan datgene wensten te houden, wat als eenvoudige Apostolische leer in de Schrift voorkomt, zien wij hun genootschap van de een zijde bijzonder door het streven naar Christelijke vrijheid gekenmerkt 1, en van de andere zijde hun krachtige pogingen, om de Kerk op de grondslag der Schrift te herstellen. Vanhier, dat sij vooral bij het leerstellig beginsel in het oog hielden, om het geloof door goede, Christelijke werken te lonen; zonder dat zij daarom aan die werken te veel waarde toekenden. "Wij zijn niet zalig door onze eigene goede werken," zegt de martelaar VALERIUS, "maar alleen door Gods

barmhartigheid en de genade onzes Heeren JEZUS CHRISTUS, die alleen onze zaligheid gewrocht heeft. En indien wij onze zaligheid zochten of stelden in onze goede werken of lijden, zo zouden wij afgoderij bedrijven en wij waren onze eigen afgod, als wij op ons zelve vertrouwden. Al joegen en liepen wij zo wel, 't welk wij schuldig zijn, dat wij de volkomenheid verkregen, en aarde hadden, dat ons bevolen is en wij schuldig zijn te doen, zo waren wij dan nog maar onnutte knechten. Hoe veel te onnutter zijn wij dan nu, met vele gebreken".

Maar zij hadden de Schrift leren beschouwen als

1828, Th. I, S. 339, dat de Mennotiiten wel de bewijzen y.xrx ro pftÓv aannemen, maar die KZTX rifv ttw/oim verwerpen; ofschoon sommigen hunner wel aanleiding tot die beschuldiging hebben gegeven en de Doopsgezinden bij atgetrokkene leerstellingen, b. v. omtrent de drie-eenheid, steeds begeerden, dat. men zich alleen van Bijbelse bewoordingen zou bedienen.

1 VAH PKSCH, Leerrede over dat onderwerp, Rotterdam, 1836.

"V*""RAGHT, bl. 376.

de enige kenbron der Goddelijke openbaring, en vanhier uitgaande, leerden zij uit de Schrift het materieel-dogmatisch beginsel kennen dat der rechtvaardiging door een werkzaam geloof. Eenmaal zo ver gekomen, gevoelden zij behoefte aan een geestelijke wedergeboorte naar de Schrift, en het moreel beginsel, de herstelling van de zuiverheid der Apostolische Kerk, werd het hoofddoel, waar zij naar streefden. Het behoeft ons dus niet te verwonderen, waarom zij aanvankelijk zo weinige eigenlijk Godgeleerde stelsels hebben geschreven, daar zij altijd meer op de betrachting dan op de bespiegeling der leer hebben aangedrongen.

Zij geloofden uil de gesprekken van JEZUS en inzonderheid ook uit de berichten der Apostelen te mogen opmaken, dat de vereniging der Christenen volgens het ideaal ener gemeenschap van heiligen zou gevormd worden; dat zulks door JEZUS was te kennen gegeven in zijn verklaringen omtrent het Koninkrijk Gods zowel, als in enkele uitspraken, die voorkomen bij Matth. V, vs. 48, VI, vs. 10; Joan. 111, vs. 3; V, vs. 6, en dat het bij de Apostelen niet minder duidelijk werd geleerd, zo als door PAULUS aan de Epheziërs, hoofdst. IV, vs. 12—U; Goloss. I, vs. 9—U, III, vs. 12—17; door JACODUS, hoofdst. I, vs. 27; II, vs. 1—5; V, vs. 12; door PETJIUS,!* brief, hoofdst. I, vs. 14—16; II, vs. 9 en 10, IV, vs. 1—11'; door 'JOANNES,

1 Het 19" vers van dit hoofdstuk werd door dcu beroemden martelaar KEEHSGIETER, in rijm gebracht, doorgaans als ecu motto onder zijn brieven geplaatst:

salig die lijden na den wille Gods, wilt hier opmerken,

"die bevelen haar zielen de getrouwen Schepper, met goede werken."!

• brief, hoofdst. II, vs. 3—6, III, vs. 6—10. Uit deze en andere plaatsen, vooral mede uit vele gelijkenissen van onzen Heer, kan men zien, welk een Kerk of Gemeente Hij heeft willen stichten. Liefde en heiliging zouden derzelver grondslagen zijn. Volgens zijn bedoeling zou zij wezen een geestelijke maatschappij van broeders en zusters, welke zich geheel verbinden aan Hem, die hun éniġ hoofd is (Matth. XXIII, vs. 8—H). Zo spreekt ook JOANNES gedurig van een gemeenschap der broederen, die door de band van waarheid en liefde verenigd zijn; PETRUS, van een geestelijk huisgezin, een heilige priesterschap, een volk dat door CHRISTUS aan God is toegewijd-, PAULUS, van de belijders, als van mensen door het geloof ééns geestes deelachtig en van de verplichting om als leden van één lichaam tot onderlinge volmaking te werken, terwijl hij vooral de gemeente vergelijkt bij een tempel, aan God geheiligd en gebouwd op CHRISTUS, als op een fundament; JACOBUS, om toch vooral door liefde en heiliging het geloof te tonen en de gelijkheid van alle leden voor God niet te

vergeten. Naar dit ideaal trachtten de Doopsgezinden hun gemeenten te vormen; zo gevormd, noemden zij zich ook gaarne de Gemeente Gods, gelijk wij in hun brieven dikwijls deze benaming ontmoeten: "aan de Gemeente Gods te *.

1 De oude Doopsgezinden bezigden in het algemeen liever de benaming van Gemeente dan die van Kerk; ofschoon de laatste uitdrukking ook wel voorkomt.

Wij zijn nu genaderd tot de mededeling van hun gevoelens aangaande die Gemeente Gods, of de ware Christelijke Apostolische Kerk.

Welke zijn, volgens hen, de kenmerkende tekenen, aan welke men deze Kerk of Gemeente, waartoe zij wensten te behoren, kon onderscheiden?

MENNO SIMONS gaat uit van het geloof, dat JEZUS CHRISTUS de koning is over de gehele aarde en inzonderheid van zijn gelovige gemeente. "Deze Gemeente Gods is een verzameling of Gemeente van heiligen, gelijk de Heilige Schrift en het Niceesche symbolum met grote klaarheid leren; namelijk: die door het ware geloof aan JEZUS CHRISTUS tot nieuwe mensen uit God geboren zijn, en van Goddelijke aard zijn, en hun zwak leven naar des Heeren Geest, woord en voorbeeld gaarne schikken willen-, die van des Heeren geest gedreven worden en gewillig en bereid staan, om het kruis van hunnen Heere CHRISTUS geduldig te dragen." Als kentekenen van deze Kerk stelt hij: de heilzame en onvervalste lere van Gods Woord, het recht en schriftuurmatig gebruik van doop en avondmaal; de gehoorzaamheid des Goddelijken woords, of het Christelijk leven, vooral in hartelijke en ongeveinsde liefde tot de naasten-, de volstandige belijdenis van CHRISTUS naam, wil en woord, tot de einde toe, ook bij kruis en vervolging. Men weet, dat hij eerst zachter, vervolgens gestrenger heeft gedacht over de zuivering der Christelijke Kerk door ban en mijding.

DIRK PHILIPS stelt voor de Gemeente Gods zeven ordinantiën, gelijk hij ze noemt, welke hoofdzakelijk in geest en strekking met de kentekenen van MENNO overeen komen:

'MEXHO SIMOSH, Wercken, bl. 265, 299—301, vergeleken met bl. 622, 295
, 425, 539, 147, 262, 328 ent.

"1) de reine en onvervalste leer des Goddelijken Woords, en daarbij regie dienaars, door de Heer en door de Gemeente des Heeren geroepen en verkoren-,

2) het schriftuurmatig en recht gebruik van doop en avondmaal-,

3) de voetwassing (ook door MENNO aangeprezen, ofschoon niet tot een kenteken gesteld (bl. 636)-,

4) de Evangelische afzondering (ban en mijding)-,

5) het gebod der liefde;

6) de onderhouding van alle geboden des Evangelies;

7) lijden en vervolging.

Door *wedergeboorte alleen geraakt men tot de Gemeente Gods*, welke is de heilige stad, het nieuwe Jeruzalem, van God uit de hemel gekomen, toebereid als een bruid haren man; en door de onderhouding van de gemelde ordinantiën zal men de Gemeente kennen en onderscheiden van alle valse sekten, die er van tijd tot tijd ontstaan zijn".

In de geschriften van onderscheidene geloofsgenoten, in deze gewesten gemarteld, vinden wij dezelfde gedachten omtrent de Christelijke Kerk of Gemeente-, bij voorbeeld in die van Jan CLAES Z., ANDBIKS SMÜEX, ADRIAEN CORNELISZ., JORIAEN S1MONSZ., JELIS

MATTHIJS Z., KETELAER, VALERIUS, HENDRIK ALEWUNSZ, THIJS JEURIAENSZ., Jan Blok en Jan WOUTERS VAN KUICK. Wij zouden veel te breedvoerig worden, wanneer wij bij ieder hunner in het bijzonder bleven stilstaan, en

1 DIKK PHILIPS, *Enchiridion*, bl. 273—285, vergel. met bl. 105.

• Van BrACHT, bit. 60, 76, 134, 136, 181, 309—311, 318r 373, 400, 487, 564, 575, 598. Belangrijk, ten opzichte van de Doopsgezinden in Vlaanderen, is de betuiging van KEKSGIETER (VAK BRACHT, bl. 460), gelijk 's mans geliele belijdenis zeer belangrijk is.

kunnen slechts enkele trekken van dezen en genen mededelen.

Zoo zegt Jan CLAESZ.: "JEZUS heeft zijn Apostelen geen misse, noch kinderdoop, noch oorbiecht, noch andere uitwendige Godsdiensten geboden. Maar Hij heeft bevolen, God alleen lief te hebben, zijn Woord gehoorzaam te wezen en zijn medemens als zich zelven te beminnen. Och, waar zal men ze vinden, die dit doen? Onderzoekt Gods Woord, het is geen Christen, die dat niet weet. Gij moogt daarmee niet voldoen, dat zij leren, te weten, dat gij bij de heilige Kerk zult blijven. Gij moet weten, wat de heilige Kerk is, namelijk, de gelovige vergadering, die door het Woord Gods gebaard is. Wel hem, die hieruit geboren wordt. Deze wedergeborenen gebruiken rechten doop, rechte avondmaal. Zij scheiden zich ook van allen, die schandelijk leren of onbehoorlijk leven. Zij doden hun lichaam niet, maar schuwen hun gezelschap, tot zij zich bekeren. Want zij zijn de Christelijke Kerk, de gemeenschap der heiligen. Zij hebben vergiffenis van zonden, want daar is geen andere naam gegeven in hemel of op aarde, waardoor zij zalig worden, dan in de naam van JEZUS, dat is, door zijn verdienste. Zij geloven, daarom leven zij alleen naar zijn ordinantie."

Bij het verhoor van SMUEL wordt aan dezen gevraagd: "wat houdt gij van de heilige Kerk? Antw.: ik weet van geen heilige Kerk, dan de vergadering der Apostelen, waar CHRISTUS de hoeksteen van is. De rechter: dat weten wij wel, dat er toen een heilige Kerk was. SMUEL: mag daar een ander fundament gelegd worden, dan dat er gelegd is? PAULUS zegt tot de Galaten, mij verwondert, dat gij u zo haastig laat afkeren van dien, die u geroepen heeft, door de genade van JEZUS CHRISTUS, tot een ander Evangelie; doch daar is geen ander, maar daar zijn sommigen die u willen verwarren. Maar al kwamen wij, of een engel uit de hemel, die anders predikte, dan ik u gepredikt heb, die zij vervloekt!"

JORIAEN SIMONSZ. vermaant zijn zoon, om te zien "naar een klein hoopken, welks gehele regel des levens met de geboden Gods overeenkomt, en wier ordonnantie of sacrament gelijkmatig het bevel van CHRISTUS en het gebruik der Apostelen is-, dat is de regie Gemeente van CHRISTUS. Deze hebben onstraffelijke leraars, gehoorzame kinderen, gelovige huisvrouwen-, weten van geen rechten of pleiten, van geen vloeken, of zweren, van geen haat of nijd, van geen liegen of bedriegen, en van geen onkuisheid noch overspel." En KETELAER schrijft: "mijne zeer geliefde broeders! ik heb met u gewoond en ben ook verblijd, dat gij dus kloek zijt met timmeren der stad en des tempels van Jeruzalem, welke zo menig jaar bedorven en vervallen is geweest. Daarom, versaat niet, broeders! al wordt gij bespot en beschimpt, gelijk Israël, toen zij de muren weder optimmerden. Merkt! toen werden zij sterker en krachtiger in 't arbeiden, hoewel de vijanden grimmende waren, omdat het werk geen voortgang hebben zou. Nochtans hebben zij 't niet gelaten, maar zo veel te naarstiger wacht gehouden. Laat ons nemen een exempel, hoe zeer zij roepen of schrijven, ja, schimpen en zeggen: ziet, dit volk komt en wil een nieuw fundament aan de stad leggen, en zij kennen niet een a voor een b; vanwaar komt hun dit? De een is toch een schoenlapper, de ander een wever of pelser; en deze willen de Schrift bijbrengen? Dat komt ons toe. Wij willen het ook niet lijden-, daar moet vuur, water en zwaard tegen gesteld worden! — Nochtans, laat ons niet vrezen noch verschrikken, hoezeer de honden bassen, de leeuwen brullen. Want God, die

met ons is, die is een sterke God, en zal de zijn wel bewaren en bel veld helpen behouden. Zij kunnen noch mogen anders doen, dan de Heer hun toelaat!"

Ik kan niet nalaten, daar nog bij te voegen het gezegde van VALERIÛS, hetwelk hoofdzakelijk hierop nederkomt: "meest alle mensen van geheel Europa heten gelovige Christenen, hoewel zij met hun boze werken nauwelijks bewijzen, dat zij natuurlijke mensen zijn! Evenwel zijn zij van hun leraars zo geleerd, dat zij kinderen en erfgenamen Gods heten, en willen 't ook zijn! Een schone naam — in afgoderij aan hout en steen, dat zij ook een schone godsdienst noemen! In gierigheid, zij noemen 't naarstigheids-, hovaardij — zindelijkheid-, onkuisheid en overspel— vriendschap; dronkenschap — blijdschap en goedhartigheid of een verheuging. Neen, God wil niet, dat er iemand verloren ga, en wenst, dat alle tot de kennis der waarheid komen. Maar hij wil ook, dat wij zijn genade door het geloof aannemen tot betering. Want wij zijn Gods werk, geschapen in CHRISTUS tot goede werken, opdat wij daarin wandelen zouden, gelijk wij schuldig zijn te doen, zowel in 't minste als in 't meeste. Staat dan in de Schrift, opdat gij in vrede bevonden wordt, als de Heere komt. Hier moeten wij geweld en onrecht lijden -, waakt en bid! Wij weten niet de dag of de ure; 't zal niet lang meer duren, of de Heere zal verlossen. Den eersten Januari 1568."

Met recht worden ook de zogenaamde Protocollen van Frankenthal, Embden en Leeuwarden, ofschoon in een klaarblijkelijk tegen de Doopsgezinden partijdige geest uitgegeven, voor belangrijke bijdragen tot de kennis van hun gevoelens gehouden. Te Frankenthal werden zij echter meer aangevallen over hun geringschatting van het Oude Verbond, in tegenoverstelling van het Nieuwe, dan over hun begrippen omtrent de Kerk. De Doopsgezinde colloquenten te Embden stellen vier kentekenen van Gods Gemeente: 1) de rechte leer van CHRISTUS te hebben en die te bewaren, waaronder zij het schriftuurmatig gebruik van doop en avondmaal willen begrepen hebben-, 2) dat men zijn leven en wandel voege naar het woord des Heeren en der Apostelen, 3) dat men hartelijke liefde hebbe jegens elkander -, 4) dat men lyde om de naam van CHRISTUS-, ofschoon zij later verklaren, dat dit lijden somwijlen ophoudt. Dit is dus niet meer een wezenlijk teken der Kerk, gelijk het vroeger, en natuurlijk vooral door de martelaren, gesteld werd en waaromtrent de aanwijzing van HENDRIK ALBWUNS Z. (VAN BRAGHT, bl. 389396) zo treffend en schoon is. Van de andere kentekenen zeggen zij, dat dezelve aanwezig moeten zijn, hoewel ze niet in die volkomenheid gevonden worden, als wel geëist wordt. De ban en mijding zijn wel niet onder die tekenen geplaatst, maar zij betuigen, dat ze in de Gemeente Gods moeten worden uitgeoefend 4.

1 Protocol van Embden, bl. 165 — 157, 206 enz..

In dezelfde geest als door BRIJUS te Embden, wordt er te Leeuwarden door PIETER VAN CKULEN over gesproken. Volgens hem is deze Gemeente gefondeerd op de grond der Apostelen en Profeten, daar CHRISTUS de hoeksteen van is. Een ander fundament mag er niet gelegd worden, en hij betuigt, dat ook het gevoelen van TERTULMANUS, of van de Paus, of van MENNO, LUTHER en CALVIJN, of wie het ook zij, niets bij hem geldt en slechts menselijk gezag is, als het niet is gefundeerd in Gods Woord. Hij zegt, dat men door het geloof daaraan moet worden wedergeboren; dat JEZUS ZIJN Gemeente heeft gereinigd en geheiligd door het waterbad in 't Woord en dat derzelve leden onstraffelijk moeten wandelen.

Haar kentekenen zijn:

- 1) de reine en zuivere leer des Evangelies;
- 2) een recht gebruik van de instelling des doops-,

3) insgelijks van het avondmaal en de voetwassing,

4) het vermanen van de struikelenden en het afzonderen van de halstarrigen en onbekeerden zondaar door ban en mijding, zonder aanzien van persoon,

6) het verkiezen van voorbeeldige dienaars des Evangelies, door de broeders.

"Waar zulk een Gemeente gevonden wordt in leer en leven, die beken ik voor de rechte Gemeente van CHRISTUS, zij is dan onder wat volk hoe zij genoemd kunnen worden"

Ik heb reeds vroeger aangehaald 8 en het wordt ook door het hier bijgebrachte wederom bewezen, hoe uit dat streven naar gelijkheid aan de meer zuivere, Apos

1 Protocol van Leeuwarden, bl. 445 enz., 455. * Gesch. der Doopsgez. in Gron., Overijssel en Oost-Friesland, Dl. II, bl. 111 enz., wat hier wel vergeleken mag worden.

tolische Kerk, denkbeelden bij de Doopsgezinden zijn voortgevloeid, die hun genootschap in geloofsbegrippen bijzonder hebben gekenmerkt-, zo als hun denkbeelden omtrent doop en eed, ban en mijding, het bekleden van overheidsambten en het voeren van oorlog en wapenen, alsmede hun afzondering van de wereld in kleding en levenswijze en die zeer praktische richting, waarbij zij minder waarde hechtten aan de zuivere bespiegelende leerstukken van de godsdienst in het algemeen. Ik geloof ook inderdaad, dat zij gelijk hadden, deze leerstukken buiten het voorschrift en beheer van bepaalde wetten en reglementen te willen houden '.

Wil men overigens, uit hun geschriften en vooral uit hun belijdenissen, de geest leren kennen, waarvan zij bij die meer afgetrokken leerstukken uitgingen, dan zal men ontdekken, dat meestal de eenvoudigsten zich het naast hebben gehouden aan de denkbeelden, die men bij de Hervormde Kerk van die dagen daaromtrent koesterde en dat meestal de meer wetenschappelijk gevormden en dieper denkende

1 **HOORNBEEK**, ofschoon hij minder tot de beginselen der Doopsgezinden doordringt en meer het oog laat gaan over de uitwendige verschijnselen, verdeelt niet onvernunftig hun leerstellingen in drie klassen: 1) dezulken, die zij alle met elkander gemeen hebben, zo als omtrent doop, eed en de menswording van Christus 2) dezulken, die kenmerken van bijzondere aanhangen zijn, bij voorbeeld omtrent de ban, de buitentrouw, de voetwassing; 3) dezulken, die racer gevoelens van bijzondere personen zijn, waarbij hij aanhaalt het gevoel van OCTKMAH, over het Wezen van God, enz. Summa Cotilroiertartim, png. 966 etc.

gevoelens waren toegedaan, die men bij de Hervormden voor onrechtzinnig hield; bij voorbeeld aangaande het leerstuk der drie-eenheid. Ook de voorstanders van dit leerstuk bij de Doopsgezinden waren echter min of meer beschroomd, om zich van onschriftuurlijke bewoordingen te dezen aanzien te bedienen. Hoe meer het wetenschappelijk onderzoek bij het genootschap ontwaakte en de leraars een geleerde opleiding en ontwikkeling genoten, dies te meer weken zij in deze leerstukken van het Hervormd Kerkgenootschap af. Maar verreweg het meest hielden zij zich altijd bezig met het morele.

Wij hebben het vroeger door voorbeelden gestaafd, dat zij in de toepassing Tan hun moreel beginsel wel eens te ver zijn gegaan, vooral ten opzichte van de ban en de herdoop. Ditzelfde valt ook in deze gewesten op te merken. Het komt mij voor, dat de inwendige verdeeldheden en scheuringen niet weinig hebben bijgedragen tot de overdrijving van deze punten. Het is helaas! maar al te waar, dat sommigen in het laatste gedeelte van dit tijdperk de ban te gestreng oefenden en dat men bij de hardere partijen een gebannene soms niet weer opnam zonder herdoop, al was hij ook bejaard gedoopt. Niet allen hebben zich echter daaraan

schuldig gemaakt, en meestal zien wij de Waterlanders veel zachter en reukelijker handelen. Over het ontoereikende van de ban tot zuivering der gemeente laat zich de martelaar Jan BLOK te Nijmegen zeer merkwaardig uit. "Och,, lieve vrienden! zegt hij, of men zich al wachten kan, dat men met de ban niet gestraft wordt, meent gij, dat men dan ook een nieuwe creatuur voor God, recht naar zijns Vaders beeld, recht van alle zonden afgestorven is? Och neen, het komt mij wel anders in mijn gemoed"

In 1564 was er in het algemeen nog **geen eigenlijke herdoop bij de Doopsgezinden bekend**. Dit blijkt uit het schrijven van KETELAEB. aan de Luthersens leraar: "met uw kinderdoop maakt gij, dat men ons Wederdopers heet, hoewel men niet tweemaal doopt noch laat dopen, maar éénmaal, en dat naar de waarheid, naar het gebod en gebruik der Apostelen; en daaraan genoeg ons wel" a. MENNO SIMONS zelf was zeer sterk tegen de herdoop, gelijk mede door een hevige bestrijder van hem, de schrijver van de "Successio Anabaptistica" wordt toegestemd³. Het misbruik kwam op door het denkbeeld der gestrengsten, dat de ware Gemeente Gods alleen bij hun eigene partij en zelfs ook niet bij andere Doopsgezinde aanhangen, te vinden was, maar het heeft reeds in het volgende tijdperk, toen de hitte der twisten begon te bedaren, zijn kracht weer verloren. Een der eerste en hevigste tegenstanders van hetzelfde was BOGAERT, die wij reeds in zijn betrekking tot WILLEM I hebben leren kennen⁵.

1 VAN BRACHT, bl. 565. Overigens heb ik het punt van de bun in de Gesch. der Doopsgez. in Friesland, en in Gron., Overijssel en Oost-Friesland breedvoerig behandeld.

* Dsulldt, bl. 321.

3 Success. Anabapti-, bl. 134; B. SCHIJN, Gesck. der ilcnnomten, Dl. I, bl. 25.

4 Gesch. der Doopsgez. in Gron. enz., 01. II, bl. 122 enz.; en dit misbruik in het licht van hun eigene denkwijze beschouwd, bl. 125-127.

5 Volgens een manuscript van hem, op de bibliotheek der Doopsgez. gemeente te Amsterdam, waarin hij ook schrijft Iepen

Er is de Doopsgezinden ook veel ten opzichte van hun huwelijken te laste gelegd, omdat zij zich niet door geestelijken van de heersende Kerk in de echt lieten verbinden en tevens, het huwelijk toch ook voor geen burgerlijke maar voor een kerkelijke verbintenis houdende, de wereldlijke overheid gaarne daarbij ontdoken en zich door hun eigene leraars lieten huwen. Ik geloof, dat men hen op dit punt te hard gevallen is. Gedurende dit gehele tijdperk heeft vooral de vervolging, die zij van de Roomse Kerk te lijden hadden en hun denkbeeld, hetwelk zij van de verwerpelijkheid dier Kerke koesterden, hen aangespoord, om in hun eigene gemeenten voor hun eigene leraars te trouwen. Reeds vroeg vermeden zij het huwelijk voor de priester; zo als onder andere kan blijken uit het voorbeeld van Jan EVERTSZ., die in 1534 bekende, zijn huisvrouw alleen met woorden getrouwd te hebben, haar de helft van een gebroken penning gevende, zonder te huwen volgens het bevel der Kerk, hetgeen hij oordeelde, niet nodig te zijn zo was het ook een punt van beschuldiging tegen de martelares ANNEKEN HENDRIKS: "dat zij zich op der Mennonisten manier had laten trouwen, bij nacht, in een

IIP echtmijding. Op gemelde bibliotheek berusten nog meer manuscripten van BOCAEIT; b. v. tegen het banboek van HEKNO simons, een vermaanbrief aan UANS DI MES, EEN minnelijke disputatie over verscheidene geloofspunten, tusschen TUMES CLAEZ. en hem, enz. Volgens een manuscript van KETHIER WUBRAKDS Z. en DENIS TAN DER sc.nurE is bij de Waterlanders te Amsterdam nooit

herdoop geoeffend van 1612 tot 1060, en zeker later ook niet. de lloorjduilschen waren reeds in 1575 tegen de herdoop; Gcsrh. der Doopst/c;. in Gron., Dl. I, bl. 98.

1 TE WATER, Reformatie in Zeeland, bl. 11.

landhuis" En een Duits broeder, ten tijde van MENNO te Franeker gekomen en hier tot leraar van de gemeente aangesteld, had na het overlijden van zijn huisvrouw een andere gehuwd, alleen kerkelijk, bij de gemeente

Hoe meer het Doopsgezind genootschap zich gemeentelijk begon te vormen, dies te meer verkreeg het huwelijk bij hen vastgestelde kerkelijke bepalingen, omtrent welke men bij VAN GENT breder berichten vinden kan³. Het stond dan ook volstrekt niet vrij om heimelijk te huwen, buiten weten van het genootschap, gelijk het besluit van Wismar, in 1554 genomen, uitdrukkelijk in het zesde artikel bepaalt: "wij zeggen aan heimelijke trouw weerschap". Omdat zij niet voor de heersende Kerk huwden, werd die heimelijke trouw hun dikwijls verweten. Vandaar, dat dit punt bepaald wordt aangevoerd door de martelaar VAN KÜYK, in zijn belijdenis, waarin hij zegt: "nog belijde ik, dat ik mijne huisvrouw getrouwd heb, niet in 't heimelijk, dat het niemand zien zoude, maar voor Gods gemeente-, want eerlijk is 't huwelijk; God zal de hoereerders en overspelers straffen. Och, mijn God! reken die geen zonde toe, die mij daar af genomen heeft-, want de kelk valt mij bitter, van vrouw en kind te scheiden, dewijl wij elkander zo liefheb

¹ VAN BRAGT, bl. 538.

² BOOTHAMER, Dl. II, bl. 181.

³ VAN GENT, *Trennung der Taufgesinneten*, S. 122 wuds. Men zie ook MENNO SIMONS *Werken*, bl. 506, waarbij hij op de zuiverheid en heiligheid van het huwelijk bijzonder aandringt.

⁴ *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen*, edz., Deel I, bladz. 254.

ben"

En aan de martelaar Jan HENDRIKS, werd gevraagd: "hoe lang hij zijn vrouw gehad en waar hij haar getrouwd had? Antw.; omtrent vijf jaren; en ik heb haar getrouwd voor de Christen Kerk. Vr.: voor wat Kerk, gij hebt ze immers niet getrouwd voor de Kerk, die op Delfshaven staat? Antw.: neen ik. En zo werd dat geschreven, dat ik ze voor de Christen Kerk getrouwd had" 2. Zo werden de huwelijken, gedurende de Spaanse overweldiging, door hen voltrokken buiten gezag van de Roomse geestelijken, en gevolgelyk konden zij ook geen aantekening daarvan laten doen bij de burgerlijke overheid.

Maar in 1574 werd het huwelijk in Holland politiek gemaakt, volgens een besluit ten dien jare op een Hervormde kerkvergadering te Dordrecht genomen-, welk besluit nog meer kracht ontving door een ordonnantie op de trouw, geëmaneerd bij de Staten van Holland, de 1,leB April 1580 3. Sedert die tijd hebben de Doopsgezinden velerwege en dikwijls legen dat besluit moeten worstelen -, te meer, daar men hen soms kerkelyk door Hervormde leraars wilde laten verbinden. De bijzonderheden daarvan op te geven, behoort tot het volgende tijdperk. De Staten van

1 VAN MAMT, bl. 599. " Dezelfde, bl. 611.

1 ROES, Staet der Doopsgcz., bl. 153; WIEBSBITSKV, de tachtigjarige oorlog, Dl. II, bl. 344.

4 de schrijver van het Onzijdig en naantvkeurig onderzoek naar dm oorsprong van liét Trountn m Doopsgez. Gemeent en in d"Nederlanden, Amst. 1772, dwaalt, daar hij beweert, dat de Doopsgezinden, ils 7.ij in hun gemeenten trouwden, dit niet deden krachtens rene van hogerr hand verkregene vrijheid. De aangehaalde noot van SCBAGEI", hij BOES, f.ou hem br-tei hchhrn kunnen ondnrichten.

Zeeland echter gaven zulk een politieke ordonnantie op het huwelijk niet, zodat de Doopsgezinden aldaar hun vrijheid, om door de eigen. leraars getrouwd te worden, bleven genieten, ofschoon zij er anders meer dan elders aan mishandeling hebben blootgestaan, gelijk vooral de geschiedenis van de Middelburgse gemeente leert.

De **Hervormde predikanten** wensten wel dit voorrecht van kerkelijke trouw bij de Doopsgezinden te besnoeien en brachten zelfs tewege, dat de Middelburgse leraar ADBIAAN VAN EEGHEM eens voor de Staten van Zeeland geroepen werd, om aan te tonen, hoe zij aan dat recht van trouwen gekomen waren; maar hij antwoordde alleen: "op dezelfde wijze als de Hervormden, door de onderdrukking der Roomse Kerk, zijn ook wij voor onze gemeente begonnen te trouwen en wij hebben zulks altijd, even als de Hervormde predikanten, zonder tegenspraak of verhindering, openlijk verricht," en het bleef daarbij. In 1703 werd er door de Zeeuwsche Staten een algemene belasting op de ondertrouw en het trouwen bij alle gezindten gelegd en de Doopsgezinden hebben zich bereidwillig, even als de andere, naar dezelve gedragen gelijk, ik mede in het vervolg nog andere vrijheidsvergunningen om in hun eigene kerken te trouwen, bijbrengen zal. Ook mijn geachte recensent van de Gtsch. der Doopsgez. in Gron., enz. (Letteroefen., Juli 1843) dwaalt; vooreerst, wanneer hij zegt, dat het slecht"handhaving der orde was, als de afkondiging van de predikstoel in de Hervormde Kerk werd gevorderd, want het huwelijk was immers politiek geworden j vervolgens, wanneer hij er volstrekt geen zwaarigheid in vindt, dat de Doopsgezinden daarvoor enige gelden aan Hervormde predikanten moesten betalen, daar toch de Hervormde leden zulks ook deden; want hij vooronderstelle eens het omgekeerde, dat de Hervormden daarvoor hadden moeten betalen aan Doopsgezinde leraars, wat zou hij dan zeggen? Hij kan zich niet redden, met het beweren, dat de Hervormde Kerk de heersende was; want alles wat heerst, is niet daarom billijk, dewijl het heerst.

Het valt gemakkelijk te begrijpen, dat de Doopsgezinden, met hun denkbeelden aangaande de zuiverheid van de Christelijke Kerk, zich sterk verzetteden tegen allen buitentrouw, of huwelijken met personen buiten het genootschap. Aanmerkelijk straalt dit door in een stuk van DIRK PHLLIPS: "van die Echt der Christenen," uitgegeven in 1669 en vervolgens nog eens weer in 1634 en 1644, volgens VAN GENT kort vóór zijn dood door hem opgesteld. Bij VAN GENT vindt men desgelijks gemeld, dat geen broeder of zuster buiten het genootschap huwen mocht en dat ieder, die dit deed, werd aangezien als niet in de Heere getrouwd te zijn.

Waarschijnlijk zal hun gestrengheid op dit punt aanleiding gegeven hebben tot de maatregel, dat niemand onder hen een vrouw mocht nemen, zonder een leraar om raad te vragen en door hem het aanzoek tot een huwelijk te laten doen -, alsmede tot een soort van examinatie, hij bruidegom en bruid in het werk gesteld, om te vernemen, of zij eenstemmig met de gemeente dachten 9. Men reisde dan ook dikwijls, volgens dezelfde schrijver, door land en steden, over zee en water, ja, van Dantzich naar

Nederland en van Nederland naar Dantzich, om een geschikte

1 BoonuMEN, Dl. II, bl. 191.

'Men zie het formulier van den ondertrouw in een Bijlage.

(VAN GENT zegt, een rijke en schone) vrouw te krijgen. Ook in de eerste helft van het volgende tijdperk bleef men sterk tegen de buitentrouw; gelijk men zien kan in onderscheidene belijdenissen, welke toen uitgegeven zijn '.

De Doopsgezinden hielden in dezen tijd het bekleden van een overheidsambt voor gevaarlijk, maar niet algemeen voor volstrekt ongeoorloofd, gelijk sommigen beweerd hebben. MENNO'S gevoelen, ten opzichte van de burgerlijke overheid, was: dat zij van God is en door goddelijke beschikking ingesteld; dat het onze plicht is, dezelve te eren en haar eerbied en gehoorzaamheid te bewijzen in alle zaken, die niet strijdig zijn met Gods Woord. Zo dachten er ook zijn geloofsgenoten over. Daarenboven schrijft ALENSON: "ik hebbe zaliger gedachtenis LUBBERT GERRITSZ. horen spreken, dat hij een brief gezien had of zelf gelezen, van zeven leraars ondertekend, daar MENNO'S eigene hand onder stond, waarin zij bekennen, dat een Christen het ambt van overheid mag bedienen."

Als ik daarmede vergelijk, wat ik vroeger van de vergadering te Wismar gezegd heb en bedenken, wat daar in het achtste artikel over het dragen van wapenen op reis is toegestaan, dan rijst het vermoeden bij mij op, dat de bovengemelde brief misschien een geheim artikel of besluit van die vergadering behelsde; een besluit, hetwelk men niet terstond openbaren wilde, om de aanstoot van sommigen te vermijden.

Overigens zoekt ALENSON ons door verschillende bewijzen te overtuigen, dat MENNO niet tegen de bedie

¹ VAN GENT, t. 3. pl., Seite 123, 127, 129, 132.

ning van liet overheidsambt geweest is; ofschoon bij zelf zulks afkeurt, maar tevens toestemt, dat sommige Waterlanders hetzelfde in zijn tijd bekleedden. Dit laatste zien wij mede bevestigd door LEEGHWATER, die ons meldt, dat in de Rijk de Doopsgezinden zich tot vroedschappen en schepenen lieten verkiezen, om dorps zaken voor te staan, also daar geen hals zaken zijn te verrichten

Want tegen halsrecht, oorlog voeren en alle geweld van wapenen waren zij ten sterkste ingenomen. Zelfs de Waterlanders betuigden nog hun afkeer van halsrecht in hun Kerkelijke Handeling van 1647, waar zij in art. 16 zeggen: "dat enig lid niet vermogen zal het schepenambt te bedienen, voor zo veel het bloed of halsrecht aangaat en voor zo veel het strijden mocht tegen de liefde Gods, zijns naasten of tegen de wetten van CHRISTUS. In dezelfde Handeling verbieden zij het reden aan schepenen met geschut, gelijk zij ook reeds in 1619 en 1631 hadden gedaan, en besluiten om aan degenen, welke niet willen nalaten om zulks te doen, het avondmaal te ontzeggen, gelijk mede aan hen, die op zodanige schepenen als schippers of bootsgezellen varen."

Dat men reeds in de beginne het oorlogen veroordeelde, zien wij op vele plaatsen bij MENNO * en andere uit dit tijdperk. Kort en sterk schrijft de martelaar HENDEK ALBWIJNS Z. daarover: "verboden is 't, zeg

1 MENNO SIJONS Wercken, bl. 498, 604, 636 enz.; ALENSON, 7egenbericht, bl. 167—169, 171 j n. SCHIJN, t. n. pl., Dl. II., bl. 322; Geschiedenis der Doopsget. m Gron., enz., Dl. I, bl. 254; LEEGHWATER, Chronijkje achter 't Haarlemmermeer-boek, bl. 13.

* MENNO smous Wercktn, bl. 48, 86, 149, 283.

ik, duidelijk en klaar genoeg, niet van mensen verboden maar van God zelven. Alle wraak is de zijn afgezegd, en dat zij God alle wraak zullen opgeven en bevelen, dat zij de kwaden nu niet moeten wederstaan, de mantelnemer ook de rok geven, en dergelijke. Somma, gans niet strijden, en toch nog strijden, maar dat nu niet met ijzer, staal, steen, hout of met enig vleselijk handgeweer of wapen, maar met geestelijke wapenen, machtig voor God," enz. 1.

De heer KOENEN heeft ergens de Doopsgezinden in de Hervormingseeuw, ten opzichte van hun gevoelen omtrent overheidsambten en krijgsdiensten vergeleken met de eerste Christenen, die zich ook volstrekt met geen staatkunde inlieten; en hij leidt dit gevoelen af van beider begrippen aangaande de oprichting van **CHRISTUS' duizendjarig rijk 2**. Ofschoon nu die gelijkheid van begrippen omtrent overheidsambten en krijgsdiensten bij de eerste Christenen en de Doopsgezinden der XVIe eeuw, in het algemeen, een waarheid is, en ofschoon vele dier Doopsgezinden zeker een spoediger vestiging van het Godsrijk op aarde zullen hebben ver

* VAN BRACHT, bl. 402.

* Mr. n. J. ZOENEN, Gesch. der Franse vluchtelingen in Nederland, blz. 325: ude eerste Christenen lieten zich volstrekt met geen staatkunde in, want zij verwachtten veelal reeds met de dood van NERO of SOXITIAKCS, of DIOCLETIAAN, de verdelging van de Hcidenschen staat en oprichting van CBRISTDS duizendjarig rijk. Dit deden ook de Doopsgezinden in de Hervormings-eeuw, en daarom wilden zij zich met gecne overheidsambten of krijgsdiensten inlaten. Maar heeft men hen niet juist deswege van gebrek aan vaderlandsliefde beschuldigd?" Ja, sommigen; maar WILLEM I en vele andere zagen beter.

wacht, dan bij de uitkomst gebleken is in het raadsbesluit van de Allerhoogsten te liggen, zo mogen wij tevens andere oorzaken in aanmerking nemen, waarom de Doopsgezinden zulk een afkeer hadden van overheidsambten, waarmede het halsrecht gepaard ging, en van oorlog voeren.

Vooreerst, de stellige oppositie, waarin zij tegenover de Munstersen stonden; en hadden zij wel ongelijk, dat zij. deze oppositie, juist in dit punt, zo sterk deden uitkomen? Daarenboven, hun gehechtheid aan de letter der Heilige Schrift, waarvan wij boven hebben melding gemaakt; bij voorbeeld aan plaatsen: "die eens anders bloed vergiet, diens bloed zal ook vergoten worden, die het zwaard nemen, zullen door het zwaard vergaan." En, gelijk wij uit de aangehaalde plaatsen van MENNO, HENDRIK ALEWJNSz. en andere zien, omdat zij begrepen, dat zij hierin handelden ook volgens de geest der Evangelie-leer, die immers vrede en liefde ademt. Het zal misschien wel bewaarheid worden, wat ik ergens meen gelezen te hebben, dat de volken der aarde in dit opzicht nog eens Doopsgezind zullen worden, als wij zelve hebben opgehouden zulks te zijn.

Gelijke afkeer hadden zij van pleiten en rechten. Zulks was, volgens HUES, nog in de vorige eeuw bij de Dantzichers en allerfijnsten zo sterk, dat zij nooit hun toevlucht namen tot de bijstand der overheid of zich over geleden onrecht, hetzij van een broeder of van andere ondergaan, beklagden. Zij wilden zich liever laten verongelijken en veroordelen, en men zou zeker in de ban zijn gedaan, wanneer men in enig ander geval voor de overheid kwam, dan ambtswege, voor de zaak van pupillen. Vroeger echter hadden alle partijen bij de Doopsgezinden zulk een afkeer van pleiten en rechten, en vele gemeenten hadden daarom zekere mannen aangesteld onder de benaming van vredemakers of goemannen, aan welke de uitspraak over opkomende geschillen tussen de leden werd overgelaten. Zodanige goemannen werden of door onderling verdrag van partijen gekozen en gemachtigd om derzelver twistzaken bij wijze van gerechtelijke uitspraak af te doen, met belofte van de partijen, om de uitspraak te zullen volgen; of waren, zonder dat juist beide partijen hen aangenomen hadden, vriendschappelijke bemiddelaars, die door hun tussenspraak de partijen zochten overeen te brengen 2. Goemannen van de laatste soort werden nog in het midden der vorige eeuw door de Waterlandse Sociëteit in Noord-Holland aangesteld, om de geschillen tussen hare commissarissen en de leraar A. VAN DER os te vereffenen. Wellicht had deze gewoonte mede haar ontstaan te danken aan de vrees van op de eed gevergd te worden bij de overheid-, daar

zij algemeen, gelijk bekend is, het eedzweren voor ongeoorloofd hielden, op grond van Matth. V, vs. 33—37 en Jac. V, vs. 12. dachtig maakte op het gunstig verschil, in zeden zowel als in begrippen, tussen MENNO en de Wederdopers 1; — van de kardinaal CASSANDER, overleden in 1566, die betuigt, dat zij meer uit misverstand dan uit moedwil van de Kerk zijn afgeweken en dat zij zich altijd tegen die Munstersen en de Batenburgers met veel ernst hebben aangekant, terwijl zij integendeel leerden, dat de herstelling en voortplanting van CHRISTUS rijk alleen in het dragen van zijn kruis gelegen was *, — en van de Hervormden VELUANUS, die zich in 1554 loffelijk liet horen over de vredelievendheid, geloofskracht en godsvrucht der Doopsgezinden s. Even als ERASMUS, maakt ook onze geschiedschrijver HOOFT melding van hun zedigheid zowel, als van de vervolgingen en haat, die zij van zo velen hadden te verduren; terwijl hij de reden daarvan zoekt, of in hun verwarring met de Wederdopers, of omdat hun ootmoed en eenvoudigheid van kleding en gelaat aan de andere hun ijdelheid en bedorvenheid scheen te verwijten.

Wij hebben boven gezien, **dat ook de voetwassing door MENNO werd aangeprezen**, en door DIRK PIILIPS zelfs onder de kenmerkende tekenen der Kerk is gesteld. Bij de Hoog-Duitsen werd dezelve reeds vroeg bijzonder voorgestaan door MATTHIJS SERVAES, en ze

1 RDES, Tegenw. Stoet der Doopsgez., bl. 23.

* HUBER, Hedendaagse Reglsyekrdheid, Dl. II, Boek. I, Hoofd, btuk. 21; i. LUBRECHTS, Redeneercnd Vertong over 'l fiiotarit-ampt, Dl. II, Hoofdst. 12.

werd mede door HANS DE RIES bij de Waterlanders ten sterkste aanbevolen. Men beriep zich op Joan. XIII, vs. 14 en 15, en beschouwde deze plechtigheid als een zinnebeeldig teken van ootmoed en onderlinge broederlijke liefde. De vrijzinnigste partijen hebben ze later het eerst laten varen, en door welke zij het langst is waargenomen, kan men zien in een merkwaardige aantekening van MAATSCHOEN bij SCHIJN.

Omtrent hun verdere kenmerken, kerkelijke inrichtingen en gebruiken kan ik hoofdzakelijk verwijzen naar datgene, wat ik er vroeger van gezegd heb *, vergeleken met de berichten, die door andere, inzonderheid door RITES, zijn medegedeeld.

Hebben dan nu de Doopsgezinden zelve, in dit eerste tijdperk, beantwoord aan dat verheven ideaal, hetwelk zij zich van een zuivere, Apostolische Kerk hadden voorgesteld? Zij wilden bij de toen bestaande duisternis, die er in de zedelijke wereld wezenlijk heerste, een nieuw rijk stichten, een rijk van geest en waarheid, van liefde en vrede, van wedergeboorte en heiliging. Hoe is dan nu hun wandel geweest? Zij noemden zich de Gemeente Gods, de Gemeente der

1 n. "CHIJN, t. a. pi., Dl. I, LI. 357—361.

1 Geschiedenis der Doopsgez. in Groningen, D. II, bl. 129 enz., 140 enz.— Omtrent tle oplegging der handen, bij de bevestiging van een leraar tot oudste, moge iL bier nog aandachtig maken op een aantekening van MAATSCHOEN, bij KKIM, t. a. pl., Dl. III, bl. 208 enz. Het was een plechtigheid, waarbij zij niet de zegen des geestes mededeelden, maar afbaden.

heiligen (men versla daardoor niet heilig in een wijsgerigen, maar in een schriftuurlijke zin, daar dit woord in het N. Verbond door de Apostelen op alle waarlijk gelovigen wordt toegepast); hebben zij aan die benaming beantwoord? Zij betuigen zelve, dat zij zulks in onvolkomenheid doen. Wij zien dat ook, en wij betreuren het vooral, dat zij een hunner ordonnantiën of vereisten van de Christelijke Kerk, de liefde, niet beter hebben in acht

genomen. Maar het verheugt ons aan de andere zijde, dat zij de liefde zelden beledigden, dan juist daar, waar zij meenden, dat zij door datzelfde ideaal van de zuiverheid der Kerk, in ban en mijding, er toe gedrongen werden. Overigens is hun leven in het algemeen vrij van blaam, vrij van smet en rimpel.

Dat is veel, en toch niet te veel gezegd. Wij hebben de getuigenissen voor ons, niet van hen zelve alleen, want men zou deze als partijdig kunnen beschouwen. Daarom zullen wij op dit punt alles laten varen, wat zij zelve zeggen en beweren, en willen alleen bijbrengen, wat door andersdenkende tijdgenoten van hen is betuigd. Bekend is het uit VAN BRAGHT, dat de inquisiteurs niets op de zuiverheid van hun zeden wisten aan te merken. Evenzeer is bekend het oordeel over hen van ERASMUS, die hen aan de aartsbisschop van Toledo voorstelde, als mensen, uitmuntende door reinheid van zeden, terwijl zij toch door allen werden vervolgd en gehaat¹;— van de kardinaal HOSICS, die ongeveer het midden dier eeuw aan

¹ERASMI, Opera, Lugd. Bat., 1703, Tora. Hl, pag. 1175; cf. etiam, Toni. III, pag. 911, 1139, 1186, 1509, 1512.

1 Houus, de haeribus nostri temporis, pag. 12.

* GASSAHDRI, Opera, in Praefatione, etlit. Parisiensis, 1616; GALENUS ABRAHAMS, Verdcidiginij der Doopsgezinden, bl. 55.

3 i. A. VELUASUS, Leken wechwyzer, uitg. van 1554, bl. 330 en 331; uitg. van 1594, bl. 315 enz.

* p. c. HOOFT, Kederlandse Hisloriën op het jaar 1566, bl. 81: wuft dat de geveinstheit hen nagaande, samt de uiterlijk gezochte schijn van ootmoedt en onnozelhcit in kleding en gelaat, als verwijtende allen andere hun heilloosheit en ijdelheit, de gemencen haat terglidc," Ook in de beruchten beeldenstorm zijn de Doopsgezinden niet betrokken geweest, zodat het bij de heer Mr. H. J. KOENEN met voorzienigheid verstaan moet, worden, wanneer hij zegt: "encouragé' d'un rôté par l'opposiüon de la no

Minder algemeen bekend, maar voorzeker niet minder belangrijk is de getuigenis van een man, die zeer veel met hen in aanraking is geweest, ofschoon hij hun partij geenszins was toegedaan, namelijk van BLESDIJK, DE schoonzoon, levensbeschrijver en later een afvallige van DAVID JORIS, gelijk hij vroeger, ten diens gunste, MENNO bestreden had. Hij zegt, dat de volgers van MENNO in geloofsbegrippen niet veel van onze (de Hervormde) Kerk verschillen, behalve in het stuk van de doop en van de menswording van CHRISTUS, maar dat er meer verschil beslaat in zeden of levenswijze, daar zij geen Kerk erkennen, bij welke niet een gestreng tucht van zeden heerst. Dat zij daarom ook alle gasterijen bij bruiloften, doopmalen en begrafenissen vermijden en voor onchristelijk houden.

Op een andere plaats wijst hij aan, hoe DAVID JORIS door MENNO werd berispt, omdat hij zodanige gasterijen en grotere onzedelijkheid bij zijn volgers door de vingeren zag en noch de onkuisheid, noch de weelde en pracht in kleding en levenswijze tegenging. Ook belijdt BLESDIJK zelf, dat juist door die grotere toegevendheid van DAVID JORIS, velen de partij van MENNO, als te gestreng, verlieten en tot de David-Joristen overgingen Van te groter belang is deze getuigenis, omdat zij van de Doopsgezinden gegeven wordt, in een tijd, toen de ban nog niet zo gestreng door hen geoefend werd. Nadat deze meer in gebruik

blesse, scduit d'une autre part par l'exemple des Anabaptisten, etc. Le peuple se permet assez généralement les excès de l'iconoclasie;" Deux Mémoires sur les eglises Wallotmet, par i. TEISSEDRF. L'ANCE et n. j. KOEREN, Amst. 1843, pag. 10.

1 BLESDIJK, Hist. D. Georyü, pag. 130, 134, 136, 187..

gekomen was, weid er vooral niet minder op zuiverheid van handel en wandel door hen gelet.

GUY DE BRES, een der eerste en bitterste Hervormde schrijvers tegen de Doopsgezinden, betuigde in 1565, dat zij er steeds op aandrongen, om het geloof uit de werken of het leven te kenmerken. Nu zegt hij wel, dat zulks zo veel is, als met de heiligheid te koop te lopen en dat het goede leven van enig mens zijn kwaad geloof niet goed kan maken; maar hij weet op het gedrag dier mensen geen andere blaam te werpen, *dan die van Pharizeeuwse geveinsdheid en schijnheiligheid*, zonder zulks nader te bewijzen.

Zelfs ook de meest vrijzinnige partij, die der Waterlanders, ijverde zeer voor eenvoudigheid van zeden. Tot bewijs daarvan moge strekken de aanvang van art. 7 uit hun Kerkelijke Handeling in 1647: "dat een leraar met leer en leven behoort dienstig te zijn om af te leren de grote pracht in klederen, bruiloften, maaltijden, versieringen der huizen, onmatig gewoel in neringen en koopmanschappen, gelijk besloten is geweest 1584".

1 c. DE BUKS, de Wortel, de Oorspronck ende hei Fundament dei Wederdoperen, bl. 5 en 6, waar hij een bewijs van zijn uitlegkunde bijbrengt, iloor aan Ie balen dat JEZUS zegt: adat men so aen haer vruchten kennen sal, dat is te seggen, aen haer leaintjhe."

3 Ook later, toen die eenvoudigheid reed* meer voor een groutere weelde bad plaats gemaakt, bleef netheid en degelijkheid in bewerking en stof, zonder opxigtige praal, nog tteeiU hun kenmerk. Als bewijs daarvan zou men vele plaatsen kunnen bijbrengen uit J. TAN trrn'i Spectator, Dl. I, 190; Dl. ITI, bl. 194; Dl. IV, bl. 32; Dl. VI, bl. 24 j Dl. VII, bl. 143; en uit de Willem Lcevtnd van nou cn DEKEN,

De oude Doopsgezinden vermeden ook, zo veel zij konden, om in herbergen te komen of deel te nemen aan danspartijen en andere openlijke vermaken. Zij zonderden zich eigenlijk af van alles, wat werelds was. De onderlinge herbergzaamheid en gastvrijheid was daarentegen zeer groot-, waarbij zij zich grondden op Matth. XXV, vs. 35 en 30 en Rom. XII, vs. 13. Door matigheid, arbeidzaamheid en spaarzaamheid verhieven zij zich allengskens tot een zekeren trap van bloei, en door hun waarheidsliefde en eerlijkheid begonnen zij steeds meer en meer aller vertrouwen te winnen. In het algemeen mag ik herhalen, wat ik elders van hun dagelijks leven gezegd heb, dat zij niet zo zeer bekend staan door schitterende daden of door feiten van naam, bedreven om de wereld te verbazen, omdat zij daartoe te eenvoudig en te nederig waren gestemd. Maar dat het meer stille deugden des gemoeds waren, waardoor zij de geest van het Evangelie beleefden, en dat vooral reinheid van zeden bij hen op de voorgrond stond.

Het blijkt evenzeer, dat zij, zelfs bij hun gestrengheid in het bannen, toch lankmoedig bleven in het waarschuwen der dwalenden, *en dat er voorbeelden van zijn, hoe dikwijls een gebannene nog dezelfde dag of enige dagen later weer werd opgenomen, zodra zij geloofden, dat zijn berouw oprecht en hartelijk was.* "Die liefderijke gezindheid bepaalde zich niet tot hun geloofsgenoten, maar strekte zich over alle mensen uit. Hun weldadigheid aan allen is te zeer geroemd, dan dat ik die herhalen zou. Maar wij horen hen daarenboven, even gelijk JEZUS zelf en STEPHANUS, bidden voor hun vijanden, die hen ter dood toe vervolgen. Wij horen hen aan hun rechters een biechtvader weigeren, maar aan allen vergeving vragen, als zij iets tegen hen misdaan mochten hebben. Wij zien zelfs een vluchtende martelaar terug ijlen over het zwakke ijs, om een vervolgenden gerechtsdienaar, die er door gevallen is, het leven te redden, terwijl hij zich aan de geredde overgeeft en zijn weldaad met zijn leven boet'. En het is voorzeker de loffelijkste getuigenis, die een vijand, een zwaar vervolger, van hen gegeven heeft: "hun wandel is in alles onberispelijk, maar hun gelove deugt toch niet" 1.

Die zuivere geest werd door de overkomst van zo vele Doopsgezinde vluchtelingen, uit Vlaanderen, althans voorzeker in dit tijdperk, niet verbasterd. Deze weken in hun levenswijze wel enigszins af van de bewoners onzer noordelijke gewesten en vooral van de Friezen, hetwelk dan ook kwalijk geduld werd, maar de Doopsgezinde Vlamingen staan toch mede als even

* Een verhaal, voorkomende bij VZLIIS, is mede te opmerkelijk, om geheel met stilzwijgen te worden voorbijgegaan. De schout van Schellinkhout, in Noord-Holland, J. A. LIIT, de Spaanse zijde toegedaan, werd in 1572 door de Water-Geuzen gevangen genomen, die voor hem een losprijs eisten van 1400 guldens. Vroeger had hij de Doopsgezinden hard behandeld en zelfs de lijken van twee vrouwen weer laten opgraven, tot spot en schimp; maar nu wendde hij zich in zijn nood tot hen. Verscheidene Doopsgezinden brachten geld op (velen elk 50 guldeus), zodal zijn losprijs werd uitbetaald. Evenwel werd hij door de Water(leuzen, onder ccnig voorwendsel, Ier dood gebragt. Viuii's, Chronijk van Hoorn, hl. 324; TWISCK, V.hronijck, bl. 1270.

* Uede op het driehonderd-jarig bestaan van een Dnopsget. gcm. te Zaandam, bl. 27.

gestreng van tucht en zeden bekend. In Vlaanderen zelve werd hun stil en vreedzaam leven bevestigd door hun hevigsten vervolger, **TITELMAN, deken van Ronse**, met de uitvoering der inquisitie aldaar belast. Terwijl hij namelijk op zekeren tijd, slechts van twee of drie dienaars vergezeld, rondging om verdachte personen en inzonderheid Doopsgezinden op te sporen en te vangen, werd hij ontmoet door de zogenaamden RODEROEDE, en toen deze hem met verbazing vroeg, hoe hij met zulk een klein gezelschap durfde uittrekken, om lieden te vatten, daar hij, RODEROEDE, zijn ambt niet uitoefenen kon, zonder een menigte van dienaars, welgewapend, en dan nog met lijfsgevaar, antwoordde TITELMAN: "ik heb hier niet te vrezen-, want ik ga alleen uit, om goede mensen te vangen, die geen tegenstand bieden en zich gewillig vangen laten." Als dat zóó gelegen is, hernam de ander, dat gij uitgaat om de goeden en ik om de kwaden te vangen, wie zal dan ongevange blijven? zo werd ook door de vijanden zelve de gunstigste getuigenis van hen afgelegd

Wij durven derhalve ook wel aannemen, wat onlangs ergens door KOENEN is erkend, dat namelijk mede in de eenvoudige zeden, waarop mannen als MENNO

1 BRANDT, Reformatie, Dl. I, bi. 228; xon, Vadert. Woordenboek, Dl. XXVIII, bl. 253. Ik. Zou dus ook niet tc sterk hechten aan de uitdrukking van Mr. J. n. KOENEN, in de reeds gemelde Mémoires, pag. 17: dat de overkomende Vluamsche Doopsgezinden "n'avaient pas la simplicité de mœurs et les tendances pacifiques, que le pieux MEHKO avait imprimé a ses troupes frisons. De la la "lifférence d'abord tres marquée ent re les Baptistes frisons et les AnabaptUtrs fl.imands."

SIMONS en zijn volgers aandrongen, een oorzaak is te zoeken, waarom de beschaving en weelde, van Franse herkomst en door het Bourgondische hof over de Nederlanden verspreid, in de XVle eeuw wederom zo aanmerkelijk afnamen. En daarenboven houden wij het voor zeer waar, wat GLASIUS over de invloed van het Doopsgezind genootschap op de uitbreiding van het Protestantismus en op de val van het bijgeloof in ons vaderland, betuigd heeft. Hij houdt die invloed voor allergunstigst, niet alleen omdat des zelfs gemeentelijk bestaan strekte, om velen door leer en overtuiging afkerig te maken van de Roomse Kerk, maar ook, omdat velen door de voorbeeldige deugd der Doopsgezinden werden overgehaald tot het Protestantismus, dat zulke godvruchtige belijders vormde. En hij voegt er niet ten onrechte bij, dal hun onbezweken trouw des geloofs en hun standvastigheid op de overige Protestanten allerweldadigst werkte-, zodat ten laatste op zo veel moed en geloofsvertrouwen het zwaard der inquisitie zich stomp stiet 1.

- 1 Mr.   u.   j. KOKKEN, Franse vluchtelingen in iïedcrland, LI.   117.
- * B. CLASIL'S, Cesch. der Christ. Kerk in de Nederlanden vóór de Hcrvonning, Dl. III, bl. 149.

HOOFDSTUK II.

TIJDPERK VAN VERDERE ONTWIKKELING.

1581 — 1700.

EERSTE AFDELING.

BETREKKING DER DOOPSGEZINDEN TOT DE STAAT

EN TOT DE HEERSENDE KERK.

a. Handelwijze van Kerk en Staat omtrent de Doopsgezinden.

Sedert men de Spanjaarden met hun inquisitie openlijk was begonnen te weerstreven en men eindelijk in 1581 koning PHILIPS plechtig afzwoer, kunnen wij bij de hoofden van Staat en Kerk, nu Hervormd, duidelijk een verschillende richting, ten opzichte van de Doopsgezinden, bespeuren. Zulks was ook natuurlijk. Sommige toch van deze hoofden, en inzonderheid vele predikanten, waren gestrengere volgers van **CALVIJN en BEZA**, in geest en strekking minder verdraagzaam omtrent andersdenkenden. Dezen toonden reeds vóór 1581, dat zij het bestaan van een Doopsgezind genootschap ongaarne zagen.

Op het **Hervormd synode**, in 1574 te Dordrecht gehouden, werd de vraag: "hoe men de Wederdopers weren of die op de rechten weg brengen zal?" aldus beantwoord:

"Men zal de overheid vermanen en bidden, dat ze niemand ontvangen noch lijden zullen, dan die wettelijk zweren haar gehoorzaam te zijn, en die daar nu wonen, vermanen tot gehoor des Goddelijken woords, de kinderen te doop te brengen, en zo zij zulks weigeren, dat men ze in tegenwoordigheid der predikanten ontbiede en hun opiniën bevelen te verklaren en verantwoorden. Ook zullen de predikanten zoeken in hun heimelijke verzamelingen te komen en te bewijzen, dat hun handel onrecht is"

Men ziet dus, dat deze partij het vrij ernstig op de vernietiging van het genootschap had toegelegd. In diezelfde geest vroeg het synode te Hoorn in 1576 en 1580 aan de stedehouder SONOY de vergunning, om tegen de Doopsgezinden te mogen disputeren *, en wilde een synode te Enkhuizen, in 1578 (gelijk later een dergelijk te Alkmaar in 1593, en te Edam in 1598) een dispuut aanvangen tegen HANS DE RIES Z.

Op een synode, in 1581 te Middelburg gehouden, werd de zaak van disputeren tegen de "Papisten, Wederdopers en andere dwaalgeesten" nog eens weer op nieuw behandeld en aangeprezen.

1 BOR, Nederl. oorloghen, Boek VII, pag. 53.

* HOORNBEEK, Summa Controvcrs., pag. 372; OTTII, Annales, pag. 164 en 169. HOORNBEEK, LOC. rif.; OTT. pag. 166.

4 BOR, t. a. pl., Bock. XVI, 28. Over andere moeilijkheden, de Doopsgezinden te Middelburg aangedaan, spoken wij later. De bekende Hervormde leraar **G. DE BRES**, een der eersten van dat genootschap, die openlijk tegen de Doopsgezinden optrad, schreef zelf in zijn Wortel, enz. der Wederdoperen, fol. 3, a: ***"Wij weten wel, dat sy hedensdaachs ghccn meerder vyanden (aengaende hacr lecringhe) ter Werelt en hebben, dan onslieden."***

Maar niet alle Hervormden waren zo bitter tegen de Doopsgezinden ingenomen. Er bestond bij de Hervormden ook een andere partij, meer de zachtere gevoelens van MELANCHTON en ZWINGI [?] toegedaan, vooral onder de staatsmannen, die een vrije uitoefening van godsdienst heilzaam hielden voor de jeugdige republiek. Onder dezen vond men dikwijls de hoofden van de Staat, de Staten der provinciën en vele stedelijke besturen, vooral in Holland, gelijk wij in het vervolg zullen zien.

Menigmalen vonden de Doopsgezinden bij dezen toevlucht en bescherming, als het hun door andere te benauwd werd gemaakt 2. Dit gehele tijdperk door bespeuren wij druk van de ene, maar opheffing van de andere zijde; ofschoon niet alle stedelijke besturen ons even gunstig waren en dit veel afhing van de invloed, die zij door sommige predikanten op zich lieten uitoefenen.

Maar ook niet alle Hervormde Predikanten waren ons even vijandig. Er waren mede van zachtere geest, gelijk reeds in de dagen vóór en ten tijde van LEICESTER de volgers van DUIFHUIS te Utrecht, die hun begrippen op de latere Remonstranten hebben overgeplant, overvloedig bewijzen. Maar hun invloed was een zwakkere, tegenover de heftige ijver voor Calvinistische rechtzinnigheid, door mannen als **DATHENUS**, **MODED** en andere ingeboezemd.

1 ii. DE GROOT, Verantwoording, blz. 29, 32, waar hij duidelijk, toont, welken invloed de beginselen van CALVIJN op de predikanten, gelijk die van ERASMUS, MELANCHTON, BULLINGER, YEHJASES, enz. op de staatsmannen oefenden. Vergelijk u. i. ROYAARDS, de Staats-Kerkorde van Willem I, in het Kerkel. Archief, Dl. III, bl. 307 enz.

* Het valt dus ook niet te verwonderen, dat de Doopsgezinden zich bijzonder aan zulke staatsmannen verplicht gevoelden. Zo werden in 1672 de kinderen van J. DE WITT, toen deze vermoord werd, door de Doopsgezinde gezusters KOSTER te 's Gravenhage verborgen gehouden en beschermd. KOK, Vaderl. Woordenboek, Dl. XXXII, bl. 353.

Aan het hoofd van de zachtere partij, bij welke de Doopsgezinden bescherming vonden, staat ook thans wederom prins WILLEM I, van Roomsgezind Hervormd geworden, maar omtrent de Doopsgezinden niet van gevoelen veranderd.

Dit ondervonden zij vooral te **Middelburg**, waar men hun onderscheidene raaien moeite aandeed, in 1677 over de eed en in 1578 over het gewapend wacht houden. In het eerstgemelde jaar meende het stedelijk bestuur aldaar van de Doopsgezinden een eed te moeten vergen en bedreigde hen, bij gebreke van dien, hun de burgerering en gevolgelijk het wonen in de stad te zullen verbieden. De zo zwaar bedreigden wendden zich daarop tot de Prins, waarop deze aan het bestuur een brief schreef, in welken hij de Doopsgezinden hogelijk roemde, als mensen, die door het dragen van schatting, contributie en andere lasten, niet zonder groot gevaar van lijf en leven, de vrijheid hadden helpen winnen. Hij beveelt derhalve aan de magistraat van Middelburg en aan alle andere, die zulks mocht aangaan, om hen aangaande de eed zowel als anders zins, niet verder tegen hun consciëntie te bezwaren, maar laten hun winkels openen en hen nering doen, zoals vroeger. Men vindt de brief bij VAN DIUCUT, bl. 747 -749.

Men liet hen dan nu ook ongemoeid, maar niet langer, dan tot het volgende jaar, 1578. Toen vergde men weer de eed en daarenboven, dat zij gewapend de wachten zouden betrekken, ofschoon zij gewillig waren, om alle lasten te helpen dragen en bezoldigde wakers in hun plaats te stellen. Hun werd daarbij dezelfde bedreiging gedaan, als voren. De Prins bevond zich nu wel niet zelf in Middelburg, maar berichtte uit Antwerpen nog nadrukkelijker: "hoe het hem voorkwam, dat de leden van het bestuur groot ongelijk hadden; dat hij hen nu voor de laatste maal schreef, om hun te verklaren, dat het hun niet aanging, zich met iemands consciëntie te bemoeien, en dat hij hun beval, zich te wachten, om iets tegen de Doopsgezinden te attenteren".

Intussen had de prins, ook vóór het schrijven van deze laatste brief, aan **MARNIX VAN ALDEGONDE** doen blijken, hoe hij over de vrijheid der Doopsgezinden dacht. Bij gelegenheid van een vergadering der Staten van Holland en Zeeland, te Dordrecht in Maart van 1577 gehouden, hadden sommige Hervormde predikanten, vooral CASPER VAN DER HEIDEN en JANTAFFIN, bij ALDEGONDE aangehouden, om de prins tot beperking van de vrijheid der Doopsgezinden over te halen. ALDEGONDE, zelf niet van de zachtere partij en een persoonlijk vriend van CALVIJN en BEZA, droeg dit verzoek der

predikanten aan de prins voor, maar zonder vrucht, zo als men zien kan uit een brief van hem, de laatsten dag van Maart 1677 aan VAN HER HEIDEN geschreven.

"De zaak van de Herdopers, zegt hij daarin, werd na 't ontvangen van uwe en TAFFINS brieven, gisteren met de prins behandeld, en zeker, ik vind die veel zwaarder, dan ik hoopte. Want hij had mij te Middelburg grote hoop gegeven, dat men van de burgerschap uitsluiten of immers niet naar gewoonte ontvangen zou, degenen die de eed weigerden. Nu brengt hij bij, dat zulks niet besloten worden kan, zonder de Kerk op nieuw te beroeren, vermits de Staten niet lijden zullen, dat men zodanig een wet stelle, die zij geenszins oorbaar achten voor het gemene best. Als ik hier heftelijk dreef, dat men, onder deksel van burgerlijke orde, diegenen verwerpen kon, die de band van alle menselijke sociëteit (den eed) verbraken, en tevens daarbij voegde, welk een groot gevaar uit zulk een besluit, 't welk toch in zich zelf ongoddelijk is, zowel de Staat als de Kerk dreigde over te komen, antwoordde hij scherp genoeg: dat hun ja voor eed zou verstrekken, en dat men hier niet verder op dringen moest, tenzij wij meteen wilden bekennen, billijk te zijn, dat de Papisten ons tot een godsdienst dwongen, die tegen ons geweten streed -, dal ook de Noord-Hollanders dit op generlei wijze zouden toestaan of lijden. Kortom, ik zie voor ons nauwelijks in dit stuk iets te verrichten. De prins voorwaar heeft, eensdeels van zijnent, eensdeels van der Staten wege, met mij gekeven, alsof men daarover uit ware, dat de Kerkelijken zich de heerschappij over de consciëntien zouden aanmatigen en alsof zij poogden, om zich alle andere door hun wetten en instellingen te onderwerpen"

* HOOFT, t. a. pl., bl. 464; BRANDT, Reform., Dl. I, bl. 349; OTTI, t. a. pl., pag. 164; TE WATER, t. a. pl., bl. 405; GROEN VAN PRINSTREER, Arckbtt, Tom. III, p. 412; OLAMCS, Nederl. Kerk na rfe Uerv., Dl. I, bl. 286. De ongunstige gezindheid van ALDEGONDE

Wij horen ALDEGONDE in zijn brief melding maken van de Noord-Hollanders en moeten hier in aanmerking nemen, dat de prins aldaar dezelfde zachtere maatregelen ten opzichte van de Doopsgezinden volgde. Zulks blijkt vooral uit de ordonnantie van zijn stadhouder SONOY, DE 70¹ 1 Mei 1575 te Alkmaar gegeven, waarbij alle Noord-Hollanders worden opgeroepen, om op hun dorpen wacht te houden met zijdgeweer en andere wapenen, en "zoo daar enige Mennoniten waren, moesten die een scherpe spade en mand medebrengen." Dit bevel strekte in het algemeen, om het gehele Noorder-Kwartier tegen een inval der Spanjaarden te beschermen \ maar vooral om de dorpen aan de duinkant te beveiligen tegen die van Haarlem, hetwelk toen aan de Spaanse zijde was en vanwaar de strooptochten dikwijls tot Schoorl werden uitgestrekt. Maar zo veel toegevendheid van de gestrengte SONOY, ten aanzien der Doopsgezinden, zou men niet hebben mogen verwachten, indien zijn heer, prins WILLEM I, hem geen duidelijke wenken daaromtrent gegeven had.

Men heeft ook wederom in de laatste jaren zeer verschillend gesproken over het beginsel, waaruit prins WILLEM I werkzaam is geweest in de bevrijding der Nederlanden, terwijl sommigen beweren, dat hij daarbij alleen een staatkundig belang gevolgd zou zijn en andere de verlossing van de Rooms en gewetensdwang op de voorgrond plaatsten de Doopsgezinden straalt door, ook bij w. iinots, Philips van Mamix, enz., Dl. II, St. I, bl. 36 enz., 126 enz. Over de heerszucht der toenmalige Hervormde predikanten zie men mede YPEY en DIKHOUT, Getch. der Nederl. Uerv. Kerk, Dl. I, a.mt., bl. 165.

sen Misschien gaat men van beide zijden te verre en vergeet men te veel, dat de prins zowel godsdienstige als staatkundige vrijheid beoogde.

Maar hoe dit zij, uit de aangehaalde stukken ziet men duidelijk genoeg, dat hij de Doopsgezinden beschermde. Wellicht zou hij meer gedaan hebben, waren hem de handen niet enigszins gebonden geweest dooiden stijfzinnige geest van velen in de lande en door bepalingen, van staatswege genomen. Wel spreekt men in de Unie van Dordrecht, tussen Holland en Zeeland in 1575 gesloten, dat men niemand ter oorzaak van zijn geloof enige moeinis, injurie of letsel aan zal doen, en luidt ook de lastbrief, de prins in 1576 te Delft van wege de Staten dier gewesten gegeven, desgelijks; maar op de voorgrond bleef staan: "het admitteren en handhaven der oefening van de Gereformeerde Evangelische religie, doende surcheren en ophouden de exercitie van alle andere religie, de Evangelie contraricrende."

Bij de Unie van Utrecht, in 1579, werd alleen bepaald: "dat Holland en Zeeland zich zouden gedragen naar hun goeddunken en de andere landschappen der Unie naar de inhoud van de (Gentschen) religie-vrede; maar zóó, dat ieder in zijn religie vrij zou blijven en dat men niemand ter zake van de godsdienst zou mogen achterhalen of onderzoeken, volgens de vrede van Gent." Gaarne geloof ik met JOLLES. dat de prins, toen hij beloofde, om de ware Evange

'Men zie b. v.: GROEN VAN PRINSTERER, Arcfaves, T. III, Préface, png. LV; OUDENDIJK, Gesch. des Vaderlands, Dl. V III, bl. 209, en de aantekeningen van u. w. TYDEMAM, blz. 252; i. u. HAL UETTSMA, eb Doopsgezinden en hun herkomst, bl. 285.

liche religie te zullen beschermen, mede de Lutherse en Doopsgezinden daaronder begrepen had 'maar wij hebben gezien, dat niet allen daareven ruim over dachten. Zo veel is zeker, dat de Hervormde godsdienst de heersende Kerk werd, de Doopsgezinde was, zowel als de Roomse, Lutherse en Joodse, een bij oogluiking gedulde*.

De betrekking van de getolereerde sekten en derhalve ook van het Doopsgezind genootschap tot de Staat wordt aangewezen in de staatsbesluiten van de jaren 1583 en 1651. Op de zogenaamde nadere Unie van Utrecht werd de 11de Juni 1583 besloten, "dat de Evangelische gereformeerde Religie, daarvan de exercitie openbaerlijck is toegelaaten ende aangenomen gebruijckt te werden, ende oock teegenwoordiglijck in 't openbaar gepredikt ende geexerceert wordt, sal werden geinaintineert ende beschermt alomme binnen de geünieerde provintien, sonder de openbaare leringe ofte exercitie van enige andere Religie in de tegenwoordige geünieerde provintien toe te laten-, ende voorts andere in de ver-bontle toe te laten, agtervolgende de inhoud van deze articulen" 3.

Men weet, dat prins WILLEM door zijn staatkundige stelling verhinderd werd, om zelf de hand aan de Utrechtse Unie te slaan; maar dat hij zulks door zijn broeder Jan VAN NASSAU liet doen. Graaf Jan ech

'J. i. JOLLES, Disput, de varia libertali* microtum in patria nostra conditione etc, Amst. 1837, pag. 70.

* De Roomsclien werden zeker het minst geduld: uonidat zij hun eed aan de paus hoger achtten dan aan het A aderland;" Apologie van print Willem I.

* c. CAO, Groot Placaet-boeck, Dl. II, bl. S1.V7.

ter was veel meer een Hervormd ijveraar dan prins WILLEM, die steeds een onbeperkte verdraagzaamheid voorstond. Maar de eerste had de algemene geest zodanig vóór zich, dat WILLEM reeds dadelijk in de Unie van 1579 maatregelen goedkeuren of althans aannemen moest, die eigenlijk met zijn bedoelingen in strijd waren. Hij zelf,

zegt WIERSBITZKY, koesterde de overtuiging: "dat een verstandige regering zich niet moet bekommeren om hetgeen de ondeligen in de Staat geloven, mits zij als staatsburgers behoorlijk hun plicht vervullen" '.

Toen de oorlog tegen Spanje geëindigd en de vrede in 1648 te Munster gesloten was, bepaalde de grote staatsvergadering te 's Gravenhage de 27,"° Januari 1651: "dat de sekten ende gesinthen, die gesecludeert zijn van de publijcke protectie, ende alleen worden geconniveert, gehouden sullen worden in alle goede ordre ende stilte, met bepalinge tegens alle excessen, en dat oock deselve op geen andere plaetsen meer, als daer die tegenwoordich zijn, voortaan sullen worden gepermitteert". Ziet daar dus duidelijk het standpunt aangegeven, waarop onder andere ook de Doopsgezinden ten opzichte van de Staat werden geplaatst.

Hierin nu ligt de grootste verdienste van prins WILLEM, ten opzichte van de Doopsgezinden, dat hij hunnen toestand, als een gedulde Kerk, zo dragelijk maakte, als hem mogelijk was. Ten volle stemmen wij dus in met de schone lofspraak, die HALBERTSMA op hem ge

1 o. VON coRviN-wiF.RSBiTZKv, De tachtigjarige oorlog, D. III, bl. 293. 1 CAB, t. a. pl., Dl. I, bl. 193, 194.

houden heeft. Ja, voorzeker: "dwang heelt niets aan 't gemoed, was zijn spreuk. Hij begreep de ontfefbaarheid van de onstoffelijke en vrijen geest door de stoffelijke middelen van aards geweld. Gewapend met een blik in liet menselijk hart en in de bewegingen zijner eeuw, die op geen uiterlijke vertoningen afging, werd hij door de korte razernij van Munster niet belet om te zien, wie de Nederlandse Doopsgezinden eigenlijk waren. Van het eerste ogenblik ontdekte hij in hen een weerloze en nijvere kudde, die op het dwaalspoor kon gebracht worden, maar welke hij, wel verre van haar deshalve door de wolven te laten verslinden, voor de handel, de fabrieken en de scheepvaart der republiek, welke hij slichtte, bewaren moest".

Zoo dachten er ook de Staten van Holland over, in een brief, die zij in 1576 aan de regering van Amsterdam zonden, om deze te bewegen tot het aannemen van de Pacificatie te Gent, en waarin zij te kennen gaven, dat het volstrekt hun bedoeling niet was, om iemand in zijn consciëntie of tot hun religie (want Amsterdam was toen nog aan de Spaanse zijde) te willen dwingen 1.

In 1578 verzochten hier enige Doopsgezinden aan de Roomse wethouderschap, om als poorters of burgers te worden toegelaten, zonder de poorters-eed te doen, maar met ware woorden verklarende, getrouw le zullen zijn. Eerst werd op dit verzoek besloten, niemand tot het poorterschap van Amsterdam aan te nemen,

1 HALBHTSHI, t. a. pl., bi. 300 enz.
• Bon, t. a. pl., Bock X, bl. 758, 759.

dan die naar oude gewoonte de eed zou hebben gedaan. Enige dagen later veranderde echter de regering enigszins van gedachten; misschien, zegt WAGENAAR, om door het begunstigen van de Doopsgezinden de talrijke Hervormden iets tegen te houden. De zaak werd op nieuw in stemming gebracht, op een voorstel van de burgemeesters: "of men de Mennonieten tot poorters zou ontvangen onder hun ware ja-woorden in plaats van eed, mits de overtreders gestraft zullen worden als meinedig?" Van de tweeën-twintig leden der vroedschap stemden tien: "dat men ze zonder eed niet als poorters ontvangen zou, maar hen echter voor dezen tijd, onder oogluiking, in de stad zou toelaten," terwijl twaalf stemden: "dat men ze zou aannemen, onder-de voorwaarde, in het voorstel gemeld." Daarop werd er nog eens rondgevraagd, en nu verklaarden zich elf vóór en elf tegen de aanneming-, zodat er geen besluit kon vallen. Kort daarop kwam de stad aan de Staatse zijde

Na het overgaan der stad ontstond er een andere moeilijkheid. Er geraakten namelijk enige Hervormde Predikanten in dienst, die zonder enigen last of wenk van de overheid en ook zonder enigen voorgang van andere Hollandse steden, de Doopsgezinden in en bij hun vergaderplaatsen door enige ijveraars zeer lastig deden vallen. Dit duurde een geruimen tijd. Maar zij vonden geen goedkeuring bij de regering en staakten dus hun moeite. Men meent,

" WAUKNAAL, \,,stcr,l>im, 1)1. III, hl. 464; 1)1. IV, bl. 3. In ditzelfde j.i.ii 1578 werden de Doopsgezinden <>ok voor lipteerst te Dordrecht geduld; SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, 1)1.1, bl. 164.

dat in deze zaak de burgemeester BARDKS aan de verontruste partij bijzonder de hand boven "het hoofd hield '.

Met zeer veel ernst en mannelijkheid verklaarde zich de magistraat van Leiden voor de vrijheid van geweten, in een brief, die zij in 1582 aan de Staten van Holland schreef. Zij gaf te kennen: "dat zij volstrekt geen religiedwang, noch in het groot noch in het klein, noch enige statuten of decreten die daartoe strekten, zou aannemen, maar dat hun aller mening was geweest, om elkander wegens de godsdienst generlei leed aan te doen, en dat zij zich dus door geen synode nieuwe strikken zou laten opleggen; dat zij bij dit gevoelen tot de dood zou volharden, omdat de vrijheid altijd daarin heeft bestaan, dat iemand zijn gevoelen vrij uit mocht spreken; en dat zij derhalve de Staten bidt en vermaant, met haar steeds de hand daaraan te willen houden, om de Gemeente in hare bijzondere gevoelens, niet tegen de burgerlijke rust strijdende, in liefde te dragen, ten einde met een goedwillig volk, gelijk vaders met hun kinderen, macht te hebben tegen de algemenen vijand" 9.

Wij zien dus, dat bij de aanvang van dit tijdperk de gezindheid der Hervormden, ten opzichte van de Doopsgezinden, nog al uit elkander liep. een meer gunstige stemming ging uit van sommige aanzienlijke en dieper denkende staatslieden, vooral van dezulken, die vrijheid van godsdienst ook bij zogenaamde dis

1 BKAMDT, Reform., Dl. I, bl. 610.

* CooBNHF.nr!"Werken, Dl. II, lil";. 115 j ion, Aulhent. Slukkt W. 115; BIAAUW. Itrirf nnn tlrrr, 1)1. lfl cuz.

seulers voorstonden en de bloei en de welvaart hunner onderhorigen zochten te bevorderen door goede zeden en het aanmoedigen van handel en nijverheid. Maar aanvankelijk vond die verdraagzaamheid niet veel weerklank in de boezem der Hervormde gemeente, daar deze zich veelszins door de stem van hare predikanten, die ijverden voor de zuiverheid van hun geloof, het leiden. Thans zullen wij meer in bijzonderheden aanwijzen, waarin de Doopsgezinden zich, wegens hun betrekking tot Kerk en Staat, hadden te bedroeven, waarin te verheugen. Daar het echter altijd aangenamer is, om met een goeden indruk te scheiden, zullen wij eerst opnoemen, wat tot benadeling of dwang van het genootschap is verricht en vervolgens nagaan, wat tot des zelfs bescherming in het werk werd gesteld.

Om enigszins een geregelde orde te bewaren, zullen wij achtereenvolgens spreken over de synodale besluiten, de schrijvers, de godgeleerde disputen tegen de Doopsgezinden en over de staatsbesluiten, ten hunnen nadele genomen. De heersende Kerk heeft hielden voorrang, omdat de Staat, bij zodanige besluiten, meestal door de Kerk daartoe bewogen werd. Wij zullen eindige met die staatsbesluiten, welke van een gunstiger stemming getuigen, en waaraan de Doopsgezinden door een goed gedrag hebben pogen te beantwoorden.

Bezwaarlijk kunnen wij hier een uitvoerig verslag leveren van alles, wat door Hervormde synoden tegen de Doopsgezinden dezer gewesten besloten is dit zou met evenveel tegenzin door mij geschreven, als door mijne lezers ontvangen worden. Meest zijn het verzoeken aan de Staat, om de aanwas en bloei des genootschaps door enige treffende maatregelen te verhinderen. Zo b. v. de synodale besluiten, genomen tegen hun ban en de mijding wegens buitentrouw en aan de Staten voorgesteld door het synode te Amsterdam in 1595; te Hoorn in 1596-, te Alkmaar in 1605. Insgelijks, tegen de Doopsgezinde huwelijken, te Haarlem in 1600; te Hoorn in 1641; te Enkhuizen in 1642; te Edam in 1643; te Alkmaar in 1644; te Amsterdam in 1646. In 1625 deed het synode te Edam een verzoek, dat later zijn vruchten droeg; namelijk, dat het de Doopsgezinden niet vrij zou staan, om gemeenten te vestigen op plaatsen, waar er vroeger geen waren geweest. In het land van Tholen en te Maartensdijk stoorden de Hervormde predikanten in 1635 de vergaderingen der Doopsgezinden, door daar binnen te dringen, een gebed te doen en vervolgens tegen wil en dank der gemeente te prediken. De Doopsgezinden vervoegden zich met hun klachten bij de Staten van Zeeland, die dan ook de predikanten aanschreven, om de vergadering der Doopsgezinden te tolereren, bij provisie en tot nadere order.

De ijver van het merendeel der Hervormde predikanten tegen alle andersdenkenden was bijzonder aangewakkerd, toen na de dood van prins WILLEM I, in 1584, de Engelse graaf van LEICESTER, namens zijn

¹ HOORNREK, t. a. pl., pag. 310.

² Manuscript van ROOTHAMEN, Dl. I, bl. 68. Zou deed ook eenigermate FAURELUS in 1620 te Middelburg.

koningin, in ons land verscheen. Van dezen hoopten zij een volkomen zegepraal hunner denkwijze-, en misschien niet geheel ten onrechte, als de graaf zich slechts volkomen meester van het bestuur had kunnen maken. Althans hij zocht en vond bij de predikanten zeer veel gunst, daar hij in het vestigen van hun gezag en aanzien, welke ten tijde van WILLEM I juist niet bijzonder groot waren geweest, het gezag en aanzien van de ware Gereformeerde, religie hoopte te bevorderen-, terwijl hij zich levens van hen bediende, om het volk in zijn belang tegen de Staten van Holland op te ruïnen. De laatsten, ziende dat zij hun invloed begonnen te verliezen, ontboden in 1587 de Leidsche hoogleraar SARAVIA, benevens twaalf der meest geachte predikanten uit Holland te 's Gravenhage, om met hen over het punt van Staat en Kerk te spreken en te onderhandelen. Men hield hun onder andere voor, dat alleen de Hervormde Kerk openbaar werd toegelaten, hoewel het tiende gedeelte van 's lands ingezetenen niet daartoe behoorde-, en dat deze Kerk derhalve geen reden van klagen had.

Maar de predikanten antwoordden op dit punt, dat men te Woerden alleen de Lutherse godsdienst uitoefende, en "dat op verscheiden plaatsen de Paapse, Doperse en andere vervoerische secten openlijk genoeg zich vertoonden; zodat, tegen weinige kinderen, die men in de Hervormde Kerk ter doop bracht, een ongelooflijk groot getal ongedoopt bleef of bij de Papen en andere gedoopt werd." Nog meer bezwaren werden over en weer behandeld; maar op de aangelegenheid der Doopsgezinden en andere secten gaven de Staten te kennen: dat de uitoefening van hun godsdienst niet geweerd kon worden en dal de Hervormden, bij het bestaan van zo vele religïën, God hadden te danken, de hun nog ongehinderd te mogen oefenen.

Geen wonder, dat de predikanten vertrokken met de verklaring, dat zij zich niet volkomen konden voldaan houden. Zij gaven verslag van hun wedervaren aan het synode, hetwelk daarop enige andere geestelijken machtigde, om de belangen der Hervormde Kerk bij de Staten schriftelijk aan te bevelen. Maar OLDENBARNEVELD antwoordde: dat er in hun vertoog niets stond, of de Staten wisten het, en nog wel meer. Dat 'slands welzijn hun zowel als de

predikanten ter harte ging en zij daarin wel zouden voorzien zonder hen, dat zij derhalve wel naar huis konden keren en Jaten de Staten met de zaken begaan. Vervolgens kwam er ook nog een openlijk antwoord op dat verhoog, uit naam der Staten van Holland.

Toen LEICESTER, in zijn heers zuchtige plannen door OLDENBARNEVELD en andere gedwarsboomd, het land geruimd had, werden de Hervormde predikanten van Holland en Zeeland door prins MAURITS, in 1588, geraadpleegd over het punt, hoe men zich uitdrukken zou over de religie, in de vredehandel, die van wege koningin ELIZABETH aan Spanje zou worden voorgesteld. Ten aanzien van de zaak, waarbij de Doopsgezinden belang moesten hebben, antwoordden zij: dat men niet moest bewilligen in de wederoprichting der pauselijke religie noch in de toelating der uitoefening van enige andere religie hier te lande, buiten de Hervormde. Daarenboven bedachten de predikanten van Utrecht, om een kerkelijk gezantschap naar ELIZABETH te zenden. Dit geschiedde-, maar op hun verzoek, dat de vrije uitoefening der zuivere Hervormde religie, in de verenigde Nederlanden, met uitsluiting van alle valse oefening op generlei wijze zou worden verminderd, beschadigd of in gevaar gesteld, gaf de koningin geen voldoende antwoord

Ofschoon de Leicesterse factie niet de gewenste vruchten gedragen had, wisten de predikanten toch zo veel te bewerken, dat prins MAURITS, bij de aanvaarding van het stadhouderschap over Utrecht en Gelderland, enigszins tot het bijzonder voorstaan van de Hervormde godsdienst verbonden werd. Bij de opdracht daarvan, in 1590, moest hij aan Utrecht beloven: het onderhouden der Hervormde religie, zonder dat nochtans op iemands consciëntie mocht worden nageyorst of hij wegens zijn geloof mocht worden gehinderd. Gelderland ging een weinig Verder en bepaalde, dat alleen de Hervormde godsdienst en generlei andere in die gewesten zou worden uitgeoefend \ terwijl men echter niemand, behalve kerkelijke personen, omtrent de religie zou onderzoeken of ondervragen a.

Een der middelen, waarvan men zich veel goeds tegen de Doopsgezinden beloofde, was het openlijk schrijven tegen hen. Maar zij werden met zulk ene

1 BOR en BRANDT, velerwege op de aangehaalde jaren; de laatste meest doorlopend van bl. 725—753.

• BRANDT, t. a. pl., Dl. I, bl. 764, 765; vergelijk bladz. 711, waar men ziet, dat MAURITS, als stadhouder van Holland en Zeeland, op dit punt alleen had moeten beloven: i>hel gebruik der Christelijke religie voor te staan, te vorderen en te bewaren." zijn denkwijze omtrent de Doopsgezinden zal later loffelijk blijken.

zee van vijandelijke geschriften overstelpt, dat een breedvoerige aanwijzing van dezelve, al ware zij ook in liet kort samengetrokken, mijne lezers zeker niet zeer welkom wezen zou. Ik zou ze dan moeten voeren door de woestijnen van droge geloofstwisten, waarover niet zelden een brandende wind van ontstoken drift en hartstocht heenging. Daar evenwel deze weg niet geheel door ons kan vermeden worden, als wij van de lotgevallen der Doopsgezinden Kerkgemeente en van derzelver schatting in het oog van andersdenkenden enig denkbeeld wensen te geven, zo verwijzen wij te dezen opzichte naar een Bijlage. Hier moge ik kunnen volstaan met het noemen van mannen,

als: GUY DE BRES, VAN DER HEIDEN, TAFFIN, MODER, PUPPIUS, FAUKELIUS, AUSTRO-SYLVIDS, VAN DORESLAER, CLOPPENBURG, HOORNBEEK en de SPANHEIMS, die de hevigste aanvallers waren; en van JACOB JANS Z., DE RIKS, F. DE KNUIJT, ANTHONY JACOBS ROSCIUS, CLAAS CLAASZ. en PIETER JANSZ. MOYER, die de eer en waardigheid der Doopsgezinden het best verdedigden.

Niet allen, hoewel geenszins tot de Doopsgezinden behorende, waren echter met zulk een vijandige geest beziel. Gunstig toonde zich vooral in dit tijdperk het grootste gedeelte van die Hervormde predikanten, welke, door hun eigen genootschap uitgedreven, de naam van Remonstranten hebben beroemd gemaakt. Niet alleen, dat dezen in het algemeen van vrijzinniger gevoelens uitgingen en ook hierdoor een aanmerkelijke invloed op de Doopsgezinden hebben uitgeoefend, gelijk wij op een andere plaats zullen zien; maar zij dachten zelfs omtrent het punt van de doop niet sterk afwijkende van dezen.

Duidelijk zien wij zulks in hun venlediging of belijdenis, die in 1621 door EPISCOPIUS was voorgesteld en, door een groot aantal Remonstrantse leraars goedgekeurd, werd uitgegeven. "Zij oordelen niet, dal de kinderdoop noodzakelijk moet worden waargenomen, noch volgens het voorschrift van CHRISTUS, noch volgens Apostolische overlevering, noch volgens enig ander zeker en onbetwijfeld gezag moet worden gehouden, aangedrongen of bevolen"

Deze uitdrukking is sterk, maar kan ons niet vreemd voorkomen, als wij in aanmerking nemen wat MAATSCHOEN betuigt uit de mond van ENGEL ARENDSZ. VAN DOREGEEST en niRK MOERiAAN vernomen te hebben, dat namelijk de Remonstranten, in de dagen van hun ballingschap, de belijdenis van DE RIKS en L. GERRITS Z. bij hun broederschap gebruikten, tot de tijd da! hun eigene was ontworpen en uitgegeven a.

HERMANNUS MONTANUS ging zelfs zo ver, dat hij een werkje schreef, getiteld: *Nietigheydt van de Kinderdoop*, Amsterdam, 1647, en herdrukt in 1648 waarna hij tot de Collegianten overging. Ook DIRK RAFAELS Z. CAMPHUIZEN begaf zich eindelijk van de zijde der Remonstranten weg, omdat hij gewetens-zwarigheid vond in het oorlogen, offensief en defensief-, in het bedienen van het overheidsambt, daar geweld of straf bij is; in het doen van allerlei handwerk en koop

1 Apologia pro confessinne sive declaralione sententiae eorum, pag. 252: "non arbitratur, paedobaptismum ut praeceps observatum necessarium, vel ex praecepto Christi vel ex traditione Apostolica vel alia aliqua certa atque indubitata auctoritate tenendum, urgendum aut imperandum esse."

* MAATSCHOEN, bij SCHIJN, Dl. III, bl. 2.

manschap; in het zoeken van rijkdom, uitstekendheid of uitnemende staat, hetzij Kerkelijke of Politieke, en andere dingen meer '.

Later hebben onderscheidene Remonstrantse leraars, onder andere HILKRS, de doop der bejaarden voor het best gekeurd, en liet de Amsterdamse leraar ISACK PONTANUS sommigen zijner kinderen bejaard en andere jong dopen; terwijl de beroemde hoogleraar PHILIPPUS VAN LIMBOCH, nog onlangs door de jongeren VAN DER HOEVEN met zo veel recht geprezen, aan zijn kinderen de doop liet toedienen, wanneer zij tot jaren van onderscheid waren gekomen.

In een handschrift, nog van LIMBOCH op de bibliotheek der Remonstrantse gemeente te Amsterdam aanwezig, toont hij genoeg, hoe zeer hij ingenomen was tegen de vervolgingen en kwellingen, die de Doopsgezinden dikwijls van de zijde der Hervormde predikanten hadden door te staan 3. Daarenboven werden door POELNBURG, RIDDERUS, BRANDT en VAN LEEUWEN de gunstigste getuigenissen ten opzichte van de Doopsgezinden afgelegd.

Wij hebben reeds een en andermaal gelegenheid gevonden, om de bijzondere zucht tot disputeren tegen de Doopsgezinden, bij sommige Hervormde pre

1 D. R. CAHPHIZENS Theol. Werken, bi. 643 enz.

* Verdediging van de verhandelingen over de Christel. Waterdoop (uitgegeven door K. BREHER), Amst. 1741, bl. 195; A. DES AMORIE VAK DER HOEVEN, A. fit., de Joanne Clerico et Philippo a Limborch, Amst. 1843.

5 Manuscript. Reformatorum de poena Baerelicorum sfontmlia, mi; vriendelijk ter leen verstrekt door de hoogleraar TAK DER BOETE te Amsterdam.

dikanten op te merken. Ook van die disputen, in deze gewesten voorgevallen, zullen wij een weinig moeten gewagen, want ofschoon ze niet van dat belang zijn, als die, welke vroeger te Frankenthal, Emhden en Leeuwarden werden gehouden, zo zien wij echter nog al Doopsgezinden van beroemden naam bij enige derzelve optreden, tot verdediging van hun geloof.

Reeds in 1566 verzocht JACOB JORISSEN, predikant bij de Hervormden te Zierikzee, aan het stedelijk bestuur: "of hij mocht disputeren tegen zekeren nieuwen leraar van de doop, die gisteren (den 20sten 1 September) in het openbaar gepredikt had." Terwijl dit verzoek van de hand gewezen werd, verbood men evenwel gelijktijdig, om voortaan of in het geheim, of in het openbaar, de leer der Wederdopers te prediken en zulke vergaderingen bij te wonen.

Dit kon echter niet verhinderen, dat er de 26e December van dit zelfde jaar hevig tussen drie partijen, de aanhangers van CALVIJN, MENNO en de Roomsgezinden, getwist werd; zodat de raad op nieuw alle disputen over de godsdienst verbood, bij besluit van de 12den Januari 1567 4. Dit zal waarschijnlijk het dispuut zijn, waarvan melding wordt gemaakt in de Sententie-boeken van ALVA. Men vindt daar een vonnis van bannissement en confiscatie van goederen, door ALVA DE 26e April 1570 gevelde tegen sommigen die "mede hebben getwist en de Calvinistische sekte voorgestaen in seker openbare twist tegens de Wederdopers" a. Meer bijzonderheden zijn er echter niet van bekend.

1 Manuscript van c. BOOTHAMEH, Dl. I, bl. 10.

* j. "ARCUS. Sententiën en indagingen van Alba, bl. 233.

Volgens een extract uit de ongedrukte notulen der Staten van Zeeland bevond er zich in 1579 te **Wester-Souburg** een *gezelschap van heden, bekend onder de naam van voetwassers, tegen welke JOHANNES GEROBULUS, Hervormd predikant te Vlissingen, had gedisputeerd*. Dit had veel beweging veroorzaakt, zodat men de gouverneur daar kennis van gaf, met verzoek om dat gezelschap de vergaderingen te beletten. Aan het hoofd van dit gezelschap bevond zich HANS CASSIER of DE RIES, die benevens twintig personen van zijn aanhang de 14den December door de Staten opgeroepen werd, om te Middelburg te verschijnen, ten einde hem te verstaan over zijn nieuwe leer tegen GEROBULUS. Maar DE RIES vond het niet geraden te verschijnen en vertrok. Voor de tweede maal geroepen, schreef hij de 22den Maart 1580 een brief aan de gouverneur, waarin hij enige voorwaarden tot zijn veiligheid bepaalde en op welke conditiën hij aannam te komen. Men stond ze hem evenwel niet toe, en het is ons boven gebleken, dat hij kort hierop te Middelburg is gevangen geraakt, ofschoon hij ook weer ontslagen werd.

In 1593 had men zulk een dispuut te Alkmaar. Met toestemming van enige burgemeesters riepen de Hervormde predikanten, tot een redewisseling over de kinderdoop, PIETER CORNELIS Z. en enige andere Doopsgezinde leraars voor zich.. Zij vergaderden tegenover het raadhuis, in de Langestraat, ten huize van zekeren ARENT CLAES Z., en men twistte daar ruim

¹ Hetzelfde manuscript van BOOTHAMER, Dl. I, bl. 30 en 31; zie boven bl. 42.

twee dagen, zonder dat men veel verder kwam. Althans de burgemeesters, toen het vóór en tegen overwegende, oordeelden het best, om door de stads-roedragers de vergadering te doen eindige. Misschien is het dit dispuut geweest, waardoor BAREND ROELOFS, toen koster bij de Hervormde kerk te Alkmaar of te Oudesluis, tot de Doopsgezinden overging. Er wordt ten minste van hem overgeleverd, dat hij, bij zulk een dispuut te Alkmaar tegenwoordig zijnde, volgens zijn gevoelen, de Doopsgezinden hun stellingen met meer grond uit de Schrift hoorde bewijzen dan de Hervormden, waarop hij zijn bediening nederlegde, Doopsgezind en vervolgens leraar te Alkmaar werd a.

Te Colijnsplaat, in Zeeland, disputeerden de 5den November 1606 de Hervormde predikanten van Colijnsplaat, Zierikzee en Dreischor tegen vier Doopsgezinde leraars, onder welke ook FRANCOIS DE KNUYT van Zierikzee zich bevond en te Zierikzee, de 4d,n, 6"" en "3"" September 1609, de predikanten dezer stad tegen CORNELIS DE KUYPER., Jan VAN WOERDEN en FRANCOIS DE KNUYT, vooral over de menswording van CHRISTUS 3. In 1617 trad de laatste nog eens

1 G. BOOMKAMP, Alkmaar en des zclfs geschiedenissen, bl. 422.

1 Mededeling van de ecrw. j. c. BOEKENOGEN, tc Wormerveer. \jeze noRLOFs ii <ic stamvader der VAN DER WERPI, te Haarlem. Hij stierf in liuogcn ouderdom piotteling van vreugde, op liet ontvangcu van een bcricht uit Hamburg, dat een goede bekende van bem, die zeer werelldsgezind geleefd had, tot een godvruchtig gedrag was overgegaan.

* Korte Notulen van setter Gesprek gehouden tol Zierikzee enz., waarachter:
Jtori en Waerachtig verkoel van een seker Gesprek gehouden in Colijnsplate; Middclb., 1610 cn 1620; Dordrecht, 1646.

op te Sommelsdijk, tegen de predikant ABHAHAM STAMPEHIUS, over de wederdoop en kinderdoop. Daar deze een verslag hiervan uitgaf onder de titel: "Waerachtigh Verhaal van 't Gesprek ghehouden tot Somelsdijck enz., schreef DE KNUYT daartegen een "Verantwoordinghe, 1617."

Een half gedwongen dispuut viel er in 1649 op het eiland Texel voor. CLAAS ARENTSZ, Doopsgezind oudste in de Nieuwe-Zijpe, had op de avond van de 3in Maart dezes jaars aan onderscheidene personen bij de Vlaamse gemeente aan de Waal de doop toegediend en zich bij die gelegenheid uitgelaten tegen de kinderdoop. De Hervormde predikanten van het eiland, MCOLAAS CRUQÜIUS, JACOBUS MOLANUS, NANNINX BUCEBUS en JOANNES CBALiK Gius, wisten daarop bij het burgerlijk bestuur te bewerken, dat ARENTZ werd gevangen genomen om zich de volgenden dag op het raadhuis aan de Burg te verantwoorden.

Na de afloop daarvan verzochten de vrienden van ARENTZ, dat hij mocht ontslagen worden, omdat hij nodige zaken op andere plaatsen te verrichten had, terwijl zij zich borg stelden, dat hij tegen een bepaalden tijd op Texel terugkomen zou, om zich nader te verdedigen. Enige weken later kwam hij werkelijk terug, maar gaf te kennen, dat hij niet disputeren wilde, zonder een schriftelijke acte, waarbij hem zulks verzocht werd. Daarop wilde hij aan de hoge overheid des lands toestemming tot het dispuut verzoeken, omdat het hem anders niet geoorloofd was.

DE KUYPER was oudste bij de Doopsge. te Haarlem, VAN WOERDEN te Utrecht.

Deze acte werd hem niet toegestaan, maar hij zelf enigen tijd later op nieuw gearresteerd en gegijzeld. Men stelde hem evenwel op vrije voeten-, maar hij mocht niet van het eiland vertrekken, vóór hij zich nader verantwoord had.

Dit geval werd spoedig door geheel Holland ruchtbaar en had ten gevolge, dat er drie Doopsgezinde leraars van Amsterdam overkwamen, waaronder ook de beroemde GALENDS ABRAHAMSZ, ten einde ARENTZ in het dispuut, 't welk nu toch gehouden diende te worden, te ondersteunen. Op de bepaalden tijd daarbij tegenwoordig, verzocht GALENUS, om voor ARENTSZ te mogen spreken. De predikanten antwoordden, dat zij alleen met de laatsten en met de leraars van Texel hadden te handelen en dat zij zich op dit verzoek eerst nader moesten beraden; maar eindelijk lieten zij zich toch overhalen. Zij verdedigden dan nu de kinderdoop, op grond van de besnijdenis; terwijl GALENUS van zijn zijde aandachtig maakte op het verschil van beider betekenis, dewijl door de besnijdenis alleen aardse voorrechten en door de doop geestelijke zinnebeeldig werden uitgedrukt. Ook zei hij, dat het bewijs, als van de gelijkheid genomen, dan toch niet meer zou aantonen, dan dat de doop voor de jongens en niet voor de meisjes geschikt was.

Nadat men een tijd lang over en weder gedisputeerd had, hieven de burgemeesters de zitting op, spraken afzonderlijk met beide partijen en deden toen de uitspraak, dat zij ARENTS Z van het arrest ontsloegen, met de vermaning, om niet weer zo roekeloos over de kinderdoop zich uit te laten. Nadat de ontslagene dit beloofd had, stonden de Doopsgezinde leraars op en boden aan de predikanten de hand. ARENTSZ zei, men mocht het hem ten goede houden, als hij iemand onbedachtzaam te na geraakt had. "De predikanten," schrijft MOLANUS, "wildten de hand niet i weigeren, aangaande het burgerlijke, tot een teken, dat zij de personen niet hateden. En alzo is men gescheiden."

Ene disputatie, de 1ste Maart 1637 te Haringhuizen gehouden tussen Jan DIBBETS Z en de Hervormden predikant NATHAN VOGELSANCH, levert geen meldenswaardige bijzonderheden en kan met een enkele vermelding, dat dezelve geschied is, worden voorbijgegaan.

Eindelijk hebben wij nog melding te maken van een dispuut, de 8ste April 1663, van des avonds zes ure tot des nachts 2 ure, gehouden op Oud-Beijerland, tussen de predikant van die plaats GERARDUS AEMIUS en de Doopsgezinden leraar van Dordrecht, T. J. VAN BRAGHT, schrijver van de Martelaars-spiegel.

* MOLANUS gaf daarop uit: Christm-Kinda-doops-Waerhe'qdl, voorafgegaan door een: Corle sommarische endc oprecht verhaal van de handelinghe end e 't samensprekinghe der Gereform. Praedikanien in 't eyland Texel, met CLAAS AREKTZ., Menniste Bisschop uilde fiieuwe Zijp, met meer andere Bisschoppen ende vermaanders enz., 1650; waartegen verscheen: Christelycke Antwoort op het Boeck i. aoun, ghenaamt Chrislcu-Kinder-doops-waarheydt, door J. G. L. V. C. W. Af. D., Amst., 1650; zeldzame stukken, mij verstrekt door de eerw. u. VEENSTRA, die mij tevens bericht heeft, dat er op de secretarie aldaar niets aangaande dit gesprek gevonden wordt.

* c. niRESBACmi, Bistoria Anabaptistica, Amst., 1637, en OITH, Annalen, ad.inruim.

AEMIUS had de leden der Doopsgezinde gemeente op Oud-Beijerland, toen vacant, alsmede de leraars, die daar kwamen prediken, dikwijls aangezocht om over het punt van de doop tegen hem te redetwisten. Hij beklagde zich zeer, dat niemand hem te woord wilde staan, en had zich uitgelaten, dat hij VAN BRAGHT wel eens over die zaak wilde spreken, als deze mocht komen, om dienst te doen. Op de bovengemelde dag, zijnde een zondag, gaf men AEMIUS kennis van 's mans komst', en nu werd met goedvinden van de schout, schepenen en ouderlingen en in hun bijzijn een dispuut tegen de Dordschen leraar gehouden, in tegenwoordigheid van ongeveer 200 personen van beiderlei gezindte. VAN BRAGHT was

vergezeld van PIETER S. REYNAERTS en MAARTEN LEENDERTSZ, diakenen van de Doopsgezinden aldaar, van JOHAN BOENES en GUILLAUME VAN DER SLUIS, beide van Rotterdam en van GUSBERT REES van Dordrecht.

Na het bepalen van enige voorwaarden bij het dispuut, begon men te handelen over de kinderdoop, waarvan AEMILIUS de schriftuurmatigheid beweerde op grond van Handl. II, vs. 38 en 39, terwijl hij dit noemde "zijn voornaamste, ja menig bewijs-," welke laatste uitdrukking bij echter vervolgens weer introk. Eindelijk kwam hij, zeer tegen het genoegen van de zijnen, tot de betuiging: "dat niemand, in de hemel of op aarde, met klare uitgedrukte woorden uit de Heilige Schrift zou kunnen tonen, dat men kinderen dopen zal of dat er ooit enig kind gedoopt is, maar dat hij alleen bij wijze van gevolgtrekking argumenteerde." Nadat men ook nog iets gehandeld had over de bediening van het avondmaal aan kinderen en vrouwen, brak AEMILIUS het dispuut af, waarbij het volk zich algemeen ten gunste van VAN BRAGHT betoonde. AEMILIUS wilde dus de volgenden dag het gesprek wel hervatten, maar niet bij zo veel volk; want," zeide hij, "elk spreekt daarvan naar dat hij gezind is en de grootste menigte is onervaren." Maar VAN BRAGHT wilde het hervatten "met open deuren in de kerk der Hervormden of Doopsgezinden."

Des andere daags leden al zijn verdere pogingen echter schipbreuk op de verontschuldiging van AEMILIUS, dat hij onder de classis stond en dat zulk een openlijk dispuut tegen het genoegen van de overheden en van zijn kerkeraad wezen zou. de 20de Juni, bij gelegenheid van een vergadering der classis te Dordrecht, werd VAN BRAGHT door AEMILIUS, in gezelschap van de predikant SAMUEL STAPHORST en van de oud-ouderling PALUDANCS bezocht, met de verklaring, dat hij gezind was, om het daarbij te laten berusten en dat men elkander na dezen niet meer met twistige disputen maar met vriendelijke samensprekingen mocht bejegenen; 't welk door VAN BRAGHT gaarne werd aangenomen '.

1 Deze disputatione is niet in druk. MAATSCHOEN bezat er een exemplaar van, volgens een noot bij SCHTR, Dl. II, bl. 539. Mijn exemplaar is getekend door zeven Uud-Beijerlandcrs en

eindigt: udesse disputatione, die ik zeiver mede aengelioort hebbe, hebbe ik gekoppijeert na de eigen hant van r. VAK BIIAGOT, desen 18 Augusti anuo 1674. BOHCIRT TAS DER WASL JT." Op dr bibliotlieek der Doopsg. gemeente te Juut. berust nog een exem plaar, afgeschreven door de eerw. B. VAR r.tint.R.

Ik behoef thans hier niet te herhalen, wat ik reeds meer tot verklaring en verontschuldiging van die vijandige gezindheid der Hervormde predikanten heb aangevoerd, en waarbij men inzonderheid de algemenen minder verdraagzame geest van die tijden in het oog dient te houden. Ongetwijfeld hebben ook de predikanten nu eens meer, dan weer minder invloed uitgeoefend op Staatsbesluiten, die er ten opzichte der Doopsgezinden genomen werden, zo als in onderscheidene gevallen duidelijk bewijsbaar is. Deze Staatsbesluiten lopen zeer uiteen; en wij behoeven ons niet te verwonderen, dat ze bij afwisseling zeer ongunstig of weer gunstig voor de Doopsgezinden luiden. Want deze waren immers een slechts gedulde sekte, en men kon zo verschillend dulden. Daarenboven was onze staat een republiek, waarin elke provincie, ja, elke stad zelfs, veel bijzonder gezag gehouden had; zodat men soms hier of daar maatregelen zag nemen, waar men elders niet van hoorde.

Wij zullen thans in de eerste plaats onderzoeken, welke besluiten er genomen werden omtrent twee voor de Doopsgezinden zeer belangrijke punten, namelijk omtrent de eed en het huwelijk. Reeds in 1582 hadden de Staten van Zeeland besloten, ter generaliteit te insteren, dat voorzien mocht worden tegen de Doopsgezinden, dewelke zich onttrekken, om de eed van getrouwheid aan de lande te doen

• Notulen van Zeeland, 18 Juni 1582. In 1581 hadden dezelfde Staten besloten, om te waken tegen liet drukken van Doopsgezinde boeken, Hof. v. Zeeland, 'ZR April 1581; TE WATER. In 1585 echter kwam er een besluit van de Staten van Holland, dat de Doopsgezinden, in het doen van een eed, mochten volstaan met die af te leggen bij mannen-waarheidvroeger, daar zij het huwelijk in hun eigene kerken wettigden en voltrokken, zonder enige andere kerkelijke of wereldlijke bekrachtiging te behoeven. Eerst werden de jonge lieden in wettigen ondertrouw opgenomen door gecommiteerden van de gemeente-, vervolgens geschiedde de afkondiging der huwelijksgeboden van hunnen kansel, en eindelijk werden zij door de leraar plechtig in het huwelijk bevestigd.

Maar bij een ordonnantie van 't hof van Holland, gegeven de 28de Maart 1588, kwam men hierop terug. Dezelve hield in: dat men sedert enige jaren aan sommige personen had toegestaan, in plaats van een eed te doen, hun verklaring of bevestiging te geven bij hun lieder consciëntie en mannenof vrouwen-waarheid; dat daaruit wel enige "faulten ofte inconveniënten soudén mogen reduceren ofte spruijten, tot naedeel van d'ene of d'andere parthyen;" dat dus voortaan niemand tot zulk een betuiging bij consciëntie of mannen- en vrouwen-waarheid zou worden toegelaten, zonder daarbij te voegen de clause of woorden: "dat de affirmant verklaert, die waarheyt sulcks te zijn, als hij verklaert sal hebben, nemende daarinne te getuijge Godt de Heere Almachtich, als een enich ondersoecker der herten ende nieren; welcken eedt in dier voegen ghedaen, 't voers z. Hoff verstaet equipolent te zijn de ouden ende behoorlycken eedt."

De onwilligen zouden verliezen het effect van het geen zij anders, door praeslatie daarvan, zouden genieten

Reform. v. Zeeland, bl. 329. Te Goes werden de Doopsgezinden ongeveer 1584 ontslagen Tan de eed ah schutters, strekkende het doen van de eed tegen hun consciëntie, ofschoon zij de wachten moesten blijven betrekken, waarvan zij in 1621 tegen betaling van zekere contributie weiden vrijgesteld; dezelfde, bl. 270.

1 i. VAK ZUKK, Codex Baiarns, 3d' druk, 1738, blz. 712, vergelijk bl. 347 en 348.

Men is voorzeker niet algemeen van oordeel geweest, dat de Doopsgezinden door dit besluit van de eed ontslagen waren. Anders zou de verklaring, in 1665 door Amsterdam gegeven, en waarbij deze stad hun woord in plaats van eed deed gelden, overtollig geweest zijn. Evenwel blijkt uit die zelfde verklaring, dat hun woord "voor bondig en valide in judicio aangenomen werd volgens de notoire coustume en practijcque binnen deselve stadt." de 18de Juni 1699 werd nog eens weer een dergelijke verklaring van vrijstelling voor de Doopsgezinden door de regering van Amsterdam afgelegd a.

Wij hebben vroeger reeds de denkbelden van de Doopsgezinden aangaande het huwelijk voorgesteld en gewag gemaakt van een ordonnantie der Staten van Holland en West-Friesland, in 1680 op dit punt gegeven. Dezelve hield in: dat degenen, die zich na de publicatie van dezen in de echten staat zullen willen begeven, zullen gehouden zijn te compareren voor de magistraat of kerkedienaren (n. 1. der Hervormden) van de steden en plaatsen hunner residentie en aldaar verzoeken, dat hun gegund zullen worden drie zondagse of marktdagse geboden te doen in de kerken, van het raadhuis, of andere plaatsen, daar het recht gehouden wordt, op drie zondagen of marktdagen, elkander volgende. Vele Doopsgezinden lieten van tijd tot tijd na, om aan de inhoud van dit artikel te voldoen. Dan vonden de oflicieren gelegenheid, om de nalatigen in een boete te slaan, waarmede zij in

dezelfde ordonnantie werden bedreigd. Dit gaf natuurlijk dikwijls aanleiding tot allerlei moeilijkheden.

Sommige steden betoonden zich in deze zaak zeer rekkelijk, en stonden de Doopsgezinden toe, om het huwelijk volgens hun eigene consciëntie en gewoonte door hun leraars te doen voltrekken. Geloofwaardige schrijvers hebben als voorbeelden van zulk een toegefelijheid de steden Dordrecht, Leiden, Haarlem, Amsterdam (een tijd lang), Hoorn, Alkmaar, Enkhuizen, Medemblik en Edam aangehaald. Ook de Staten zelve gaven meermalen op verzoekschriften, daaromtrent door Doopsgezinden ingediend, gunstige besluiten; zo als in 1601, 1604, 1642, 1651, 1669 en 1663. De requestanten waren ingezetenen van Geervliet en Putten, Ahbekerck, Aalsmeer, Nieuwendam en Zaandam, en behoorden tot de aanzienlijksten van die plaatsen. Hun voorbeeld en de hun verleende vrijheid gaf aan andere moed en vertrouwen, om dat zelfde voetspoor te volgen. De Doopsgezinden lieten dus de huwelijksproclamatien of geboden doen in hun eigene kerkgebouwen, en werden door hun eigene leraars in de echt verbonden met kennisgeving daarvan aan de burgerlijke overheid.

In Zeeland bleven zij dezelfde vrijheid genieten als

¹ G. BLAAUW, *Brief aan den Heer . . . .*, bl. 33; GLASIUS, *Gesch. der Christl. Kerk in Nederl. na de Herv.*, Dl. I, bl. 288.

² Breefdes bij BLAAUW, *i. a. pl.*, bl. 34, 35, 46, 47, 49, 60.

Niet altijd was men echter zo toegevend, gelijk onder andere blijkt uit een resolutie der Staten van Holland en West-Friesland, de 3den Maart 1597 genomen op een verzoek van Doopsgezinde gemeenten te Zaandam, Aalsmeer en Uitgeest. Zij hadden zich tot die tijd toe niet naar de ordonnantie van 1580 geschikt, en verklaarden, dat het tegen hun geweten strijdig was, om hierin af te wijken van hun gewoonte. Maar de Staten besloten dat de supplianten zich naar die ordonnantie zouden hebben te gedragen, omdat dezelve hen in hun consciëntie niet bezwaarde a.

Die van Zaandam herhaalden hun verzoek kort daarna bij de gecommiteerde raden van Holland en West-Friesland, en zij werden hierin ondersteund door de burgerlijke overheid hunner plaatse. In 1606 verstonden de gecommiteerde raden, dat de Doopsgezinden, die zich bezwaard gevoelden, bij provisie tot nadere orde zouden kunnen volstaan, mits zij de

* c. DE VRIES, *Lijkrede op J. Cuperus*, 1777, bl. 20, waar iu eeno noot melding wordt gemaakt van dezelfde voorrechten, door de Doopsgezinden te Kampen, Crefeld en Clcef genoten. Zie ook BOOTHAMCn, Dl. II, bl. 181 enz.

* Kerkelijk Plakaatboek, Dl. II, bl. 124.

huwelijken bij de magistraat deden bekend maken, bekrachtigen en aantekenen. Volgens deze instructie zijn de Doopsgezinden later meestal te werk gegaan, zodat zij hun echt, of kort vóór, of kort na het huwelijk, bij de overheid lieten aantekenen en bekrachtigen. Later kwam er door proceduren, tegen hen wegens de nalatenschap opgeworpen, nieuwe ongelegenheid, zodat de Staten de zaak van hun huwelijken in commissie stelden bij de gedeputeerden van Amsterdam, Haarlem, Delft, Leiden en Alkmaar. Ook deze commissie nam een gunstig besluit op een verzoekschrift van CORNEUS CORNELISZ BLEKER, te Zaandam, in 1663 over het huwen in de Doopsgezinde kerken aangeboden

Ene zekere inconsequentie van de zijde des bestuurs was in die dagen niet vreemd. Te Amsterdam, waar men steeds vrijheid van huwelijk in de eigene gemeenten der Doopsgezinden genoten had, werd een ander besluit uitgevaardigd in 1621. Hier werd de 12ie^o Augustus van dit jaar aan allen, die door een Doopsgezinden leraar in de echt waren

verbonden, van wege de wethouderschap gelast, dat zij binnen drie maanden voor de schepenen moesten verschijnen, om hun huwelijk nader te laten bevestigen Zij onderwierpen zich derhalve aan dat nader bevestigen of solemniseren; maar de Amsterdamse Waterlanders zowel, als Vlamingen en Friezen, bleven zich ten minste tot aan het jaar 1647 houden aan de gewoon

1 ". r. BÜES, Tegenwoordige Staet der Doopsgcz., noot op bl. 158.
* Handvesten van Amsterdam, Dl. II, bl. 464; WAGF.XAAR, Amsterdam, Dl. Vm, bl. 78.

te, om in hun eigene gemeente te huwen, gelijk uit de "vredepresentatie" van de eersten aan de Vlamingen (bl. 5) duidelijk blijkt. Ongeveer 1659 schijnen deze beide partijen daarvan afgezien te hebben; maar niet zo de Friezen, die meestal in hun eigene gemeenten huwden, en zich dan later door de overheid deden solemniseren i.

Overigens werden de Doopsgezinden door het bestuur van Amsterdam zeker veel meer begunstigd en beschermd, dan gehinderd. Wij zien dit niet alleen uit datgene, wat met hen voorviel, kort nadat men van de Spanjaarden afgevallen was, en uit de stads besluiten omtrent de eed, maar ook andere gebeurtenissen dragen daarvan duidelijk de bewijzen.

Naar ik gis, zullen voornamelijk twee oorzaken hiertoe hebben medegewerkt. Vooreerst, zo als BRANDT terecht aanmerkt, omdat de wethouders van die grote koopstad ook de handel door dit middel trachtten te bevorderen; wetende, dat de Doopsgezinden lieden waren van grote nijverheid, die door het voortplanten van allerlei nering en handel zeer veel voordeel aanbrachten. Daarenboven, omdat vele aanzienlijke geslachten te Amsterdam tot de Doopsgezin-

1 Ruts, / . a. pl., bl. 155. Over de onderscheidene gebruiken en formaliteiten des huwelijks bij hen en de Oude-Vlamingen, zie men denzelfden, aldaar en bl. 56. In het genoemd besluit van de 12jBn Aug. 1621, wordt ook melding gemaakt van verscheidene acten van moderatie, op het stuk van trouwen der Mennoniten toegelaten bij de respective steden van Dordrecht, Haarlem, Delft en Leiden. — Tegen de echtmijding bij de Doopsgezinden werd mede door "vuige Slaals-rcsolulies voorzien; TAS ZURH, Codex Batarus, bl. 559.

den begonnen te behoren of met hen verwant en bevriend werden. Gelijk wij dit vroeger reeds enigermate hebben kunnen zien, zo zijn ook zeer opmerkelijk de woorden van CORNELIS PIETEH'S Z. HOOFT, uit een redevoering, die hij 1597, toen voor de vijfde keer burgemeester, in een vergadering van burgemeesters gehouden heeft. Na rond voor de vrijheid uitgekomen te zijn, zegt hij: "enigen zullen mogelijk mijne redenen minder achten of geheel verwerpen, omdat mijne huisvrouw de predikatiën der Mennonieten gaat horen. Dan wat zal men doen? Zij is op mijne aanmaning wel ter kerke geweest; doch ze verklaart, dat zij daar zo wel niet wordt gesticht, als bij de andere. Deze zaak heb ik met velen, ook lieden van aanzien, gemeen, en is geen laster of straf waardig"

In 1696 gebeurde het, dat zekere gelden, aan Doopsgezinden te Amsterdam toebehorende en op drie schepen uit Spanje komende, door de Engelsen werden genomen en opgebracht. Men wilde ze in Engeland niet weer losgeven, onder voorwendsel, dat de eigenaars hun bewijzen van eigendom, die naar Londen waren gezonden, niet met de gewonen eed hadden versterkt. Daarop schreven de wethouders van Amsterdam aan de gezant onzer gewesten bij het hof van Engeland, Noër. DE CARON, om zijn pogingen ten gunste van de Doopsgezinden aan te wenden en de Engelsen voor te houden, dat men in ons land omtrent de Doopsgezinden toegevendheid gebruikte en ze op hun woord, wettig bij het bestuur als verklaring afgelegd,

geloofde, in plaats van hun een eed af te vorderen, daar zulks tegen hun geweten streed. De verdere afloop van deze zaak is mij niet gebleken.

'BRAGHT, Reformatie, Dl. 1, bl. 811, 821.

Ene zekere moeilijkheid, die er het volgend jaar 1597 in de stad zelve oprees, werd door de regering gunstig uit de weg geruimd. De Hervormde predikanten begeerden tegen LUBBERT GERRITS Z., toen leraar te Amsterdam, te redetwisten, omdat zij, gelijk zij zeiden, eigenlijk niet wisten wat zijn fundament of grond was. Reeds tot drie malen toe hadden zij hem zulk een "vriendelijke conferentie" aangeboden-, maar hij bleef het weigeren, zich verontschuldigde wegens zijn ouderdom, en omdat het hem niet door de overheid gelast was. De Hervormde kerkenraad verzocht dus aan de wethouderschap, om LUBBERT GERRITSZ. daartoe te gelasten. Maar het verzoek werd afgewezen. "Want enige wethouders verstonden, zegt BRANDT, dat het toestaan van zulke verzoeken gevaarlijk was, en dat de aanzoekers van openbare disпутen gemeenlijk verder vervolging en consciëntie-dwang in het hoofd hadden. Ook waren sommigen de Doopsgezinden te meer genegen, omdat ze in de algemene verdrukking zo veel hadden geleden; en dat er, dit hield men, wel tien uit de hunnen tegen één van de Gereformeerden, om 't stuk des geloofs waren gedood" 1.

* Dezelfde, bl. 812 enz.; WAGENAAR, Amsterdam, Dl. IV. Men kan hier nog bijvoegen de volgende aanmerking van K. VA"ZURR, Codex Bal., bl. 712: "die van Hamburg aangeslagen hebbende do erfenis vnn MENDRIK PENDER, als ongedoopt gestorven, is ernstig voorschrijven verleent voor ABR. en ISAK SNEP, ZIJN susterlingen, bij ftsol. Hol., 24 Juni 1678. En is de confiscatie ontslagen."

Zo sprong de regering van Amsterdam, het jaar 1642, ook voor de verdrukte Zwitserse Doopsgezinden in de bres-, waarin zij in 1660 door de Algemene Staten en door Rotterdam gevolgd werd. Op hun brieven van voorschrijving komen wij later terug, als wij over het zedelijk en burgerlijk gedrag der leden van het genootschap zullen handelen.

Vele Hollandse steden waren, even als Amsterdam, de Doopsgezinden niet ongunstig. Het zou ons te lang bezig houden, wanneer wij alle voorbeelden daarvan wilden bijbrengen, die ons bekend zijn. Alleen van Dordrecht melden wij nog het volgende. In 1624 stond de overheid hun toe, om een "vaste verzamelplaats" te stichten in de Breedstraat, zeer tegen het genoegen van de Hervormden kerkeraad, die ook in 1632 de buitengewone vergadering van Doopsgezinden, te Dordrecht gehouden, even vruchteloos, poogde te beletten. Toen het getal der Doopsgezinden in 1643 aldaar zodanig toegenomen was, dat zij zich genoodzaakt vonden, om hun kerk te vergroten, maakte wederom de Hervormde kerkeraad de burgemeester aandachtig op deze "pernicioze intentie." Maar deze antwoordde: "zulks niet met fatsoen te kunnen verhinderen, dewijl hun, van het begin der reformatie af, vrijheid van bijeenkomsten was toegestaan." Nu wilden echter de Doopsgezinden in 1646 ook "ene grote poort" voor hun kerk plaatsen, en eindelijk bracht de Hervormde kerkeraad het dan toch zo ver, dat men de Doopsgezinden deed beloven, naar het goedvinden van de regering te zullen bouwen '.

Minder liberaal was men in 1628 te Medemblik ten opzichte van HANS ALENSON, Doopsgezind leraar te Haarlem. Hij had de 14den Juli van dat jaar te Medemblik gepredikt, en onder zijn gehoor gehad de Hervormden JACOB THEUNIS Z. NELS en Jan CORNELIS Z. HOUWAERT. Deze beschuldigden hem, dat hij over Gods liefde te uitgestrekt had gesproken, daar hij gezegd had, dat" JEZÜS zich zelve in de dood had gegeven, niet om een klein kuddeken of weinige uitverkorenen, maar om alle mensen van de zonde en straf te verlossen,

terwijl hij zulks had trachten te bewijzen met Joan. I, vs. 29; III, vs. 16 en 1 Joan. II, vs. 2. Hij werd derhalve aangeklaagd van onrechtzinnigheid in het leerstuk van de bijzondere genade; weshalve de magistraat hem een en andermaal deed gevangen nemen, ten einde hij zich mocht verantwoorden. Eindelijk verklaarde ALENSON zich niet ongenegen, om zijn gevoelens te verdedigen. De Hervormde predikanten stonden reeds bereid, om met hem in conferentie te treden-, de dag was bepaald en een ontwerp van dispuut in orde gesteld, maar ziet! het ontwerp was niet naar genoegen van de Doopsgezinden, en van het gehele dispuut kwam niets. ALENSON moest daarop binnen 24 uren uit de stad vertrekken, en mocht er nooit terugkomen, op verbeurte van 17 ponden 2.

1 SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, Dl. I, bl. 358.

* Vijf Vraghen van Jan Theunis z. aan Hans Alentsx., bisschop onder de Komen-Jannen ofte Hanssyten, anno 1628. ALENSON wa"erst leraar bij de Waterlanders te Delft en vervolgens 20 jaren lang te Haarlem. Hij was van vredelievende en vrijzinnige gevoelens. Over zijn Tegen-Ëericht op de voorrede van de Hoomsclden Martclaars-tpiegcl, zie men HAATSCHOKS bij SCHIJN, Dl. III, bl. 129, enz. 1 s. VAN ZURK, t. a. pl., bl. 712.

Men mocht ook aanvankelijk niet aan Doopsgezinde gemeenten of armhuizen legateren, op grond, dat hun vergadering eigenlijk onwettig was. De gemeenten te Haarlem en te Alkmaar werden bij onderscheidene gelegenheden te dezen opzichte in het ongelijk gesteld, en aan haar het geld ontnomen, dat aan hare armen hij legaat was toegezegd. Later is dit in de praktijk verzacht, zegt VAN ZÛRK, en zijn bij voorbeeld ook te Amsterdam zodanige legaten aan de Doopsgezinde armen in 1671 door de stads-schepenen goedgekeurd

Het is mijn lezers bekend, dat de Doopsgezinden niet gaarne overheidsambten bekleedden, en dit zelfs daar, waar de uitspraak van halsrecht of doodstraf er mede verbonden was, voor ongeoorloofd hielden. Van deze zijde werd hun door 's lands bestuur veel toegegeven en tegemoet gekomen. Reeds bij resolutie der Staten van Holland, genomen naar aanleiding van een geval te Abbekerk, de 6den September 1585, werd bepaald, dat zij, op hun verzoek, tot geen burgemeesters, schepenen of vroedschappen te platten lande mochten worden genomineerd; ofschoon wel tot wees- of gasthuis-meesters en dergelijke. In 1588 gaf prins MAURITS een dergelijk gunstig besluit, ten gevalle van enige Doopsgezinden, woonachtig onder het schoutambacht van Oost-Zanen. Bij latere resolutiën, van 1607, 1608, 1609, 1610, 1611 en 1613, werd dezelfde vrijheid verleend, tegen betaling van 50 of 25

guldens boete, indien de verkozene Doopsgezinden bemiddeld mochten zijn-, iets, wat doorgaans liet geval was, maar waarvan toch, volgens VAN ZUM, niet veel misbruik werd gemaakt. "Het vorderen van die boete is in geen gebruik, schrijft hij, omdat het in een republiek van zulk een zachte regering hard zou schijnen, van goede lieden geld te vorderen, opdat zij tegen hun gewisse niet doen in zaken, in zich zelve goed noch kwaad zijnde."

Wij weten echter ook van andere voorbeelden. In 1617 wilde men Jan JACOBS Z. van Twisk en JACOB JANS Z. van Abbekerk tot vroedschappen verkiezen, maar zij werden op hun verzoek door de gecommiteerde raden der Staten daarvan vrijgesteld, mits betalende aan de diaconie-armen van hun plaats ieder 25 guldens. PIETER JANSZ. van Purmerland, werd in 1624 insgelijks met het vroedschapsambt bezwaard, maar tegen betaling van 30 ponden aan de Hervormde armen van alle overheidsbediening verschoond. Hetzelfde wedervoer in 1628 JACOB ADRIAANSZ. en ALLERT KLAASZ. van Wormerveer, bij besluit van 8 Augustus vrijgesteld met de betaling van 25 ponden ieder, aan de armen der publieke kerk, en door de

gecommitteerde raden van de Staten werd er bijgevoegd, dat men nu andere bekwame personen, niet zijnde van het gevoelen der Mennonieten, had te verkiezen.

¹ E. VAN ZURE, t. a. pl., bl. 712; BLAAUW, t. a. pl., bl. 30, 39, 42, 44.

I

Merkwaardig is een der redenen, waarom de schepenen van West-Zanen (waarvan Wormerveer toen een huurt was) zich tot de gecommitteerde raden van Holland en West-Friesland hadden gewend, met verzoek, dat deze Doopsgezinden tot het bekleden van het schepenamht zouden genoodzaakt worden. Zij voeren aan, dat de Waterlandse Doopsgezinden hetzelfde vroeger zonder zwaarigheid bediend hebben, en dat zij wel twintig zodanige personen onder West-Zanen kunnen opnoemen, gelijk ook toen nog zulk een ander Doopsgezinde deze bediening waarnam, alle zonder gewetens-bezwaar en zonder hierom door hun gemeente aangesproken of gebannen te worden. Ofschoon, gelijk gezegd is, hun vrijstelling volgde, zo kwam men echter nog dit zelfde jaar op die zaak terug, door de invloed van COERT VAN YPEREN, baljuw van de Beverwijk, die de Doopsgezinden zeer ongunstig gezind was. Op zijn advijs besloten de gecommitteerde raden de 5JTM October 1628, dat elk Waterlands Doopsgezinde, tot het schepen-ambt verkozen zijnde, en daarin zwaarigheid makende, gehouden wezen zou, om een ander geschikt persoon in zijn plaats te stellen. Dit besluit werd terstond toegepast op JACOB ARIS z., die weigerachtig bleef, waarop VAN YPEREN gemachtigd werd, bij een besluit van de ggctcn October, om hem door gijzeling en andere constrictie van executie daartoe te dwingen. Ook aan JACOB ADRIAANZ. Zocht men nu het schepenamht op te dringen, daar de drost van Haarlem, onder beleid van de Beverwijkschen baljuw, het huis van ADRIAANS z., terwijl deze zelf op een reis afwezig was, vele dagen lang ten zijn koste met dienaars der justitie deed bezetten, en aan zijn zwakke en bedroefde huisvrouw generlei bezoek, zelfs niet van haren broeder, toestond. Op aanzoek der gemeente, werd er wel ten" behoefte van die vrouw gerequestreerd door EDUARD KABELS, med. doctor te Rotterdam; maar dit stuk de 10den November naar VAN YPEHEN gezonden zijnde, om binnen vier dagen daarop te berichten, vonden de gecommitteerde raden de 15den November goed, om bij deze handelwijze te persisteren.

Prins MAUBJTS volgde in het algemeen, ten opzichte van de Doopsgezinden, het voetspoor van zijn edelen vader. Zulks bleek vooreerst in 1593 wederom met Middelburg, waar het genootschap nog al gedurig aanstoot leed. De bescherming van WILLEM van Oranje scheen niet duurzaam geholpen te hebben-, althans reeds in 1680 verscheen er een stedelijk besluit: "dat die Menisten zich moeten reguleren naar de ordonnantie van de wagt-," en in 1581: "dat de Menisten in 't vervolg geen conventiculen mogen houden." Zij wendden zich wel in onderscheidene adressen tot het bestuur, en vonden wel eens enige tijdelijke verlichting, maar niet bestendig. In 1593 vervoegden zich MAILLARD DK POORTER en JOOST LEONISSE, zagers en houtkopers, bij request tot prins MAURITS. Deze schreef aan de magistraat, dat zij de Doopsgezinden al die vrijheden moest laten behouden, die hun door zijn vader waren toegestaan, en dat hij haar wel ernstig daartoe verzocht, aangezien deze zaak niet alleen de stad Middelburg in 't particulier, maar deze verenigde provinciën in het generaal is aangaande a.

1 Bijzondere privilegiën en handvesten van H'e*t; aamlam at Oommenie; Zaandam 1661, bl. 305 enz.

* BIUHDT, t. a. p),, DL. I, bladz. 780; VAN BRACBT, t. a. pl., bli.' 789; BLAAI'w, blz. 31. Dat men in Zeeland ten opzichte van de Doopsgezinden nog geenszins liberaal gestemd was, blijkt uit

Het gunstige gevolg daarvan was, dat men hen nu verder ongemoeid liet, en zich meest tot schrijven tegen hen bepaalde. Ook van de gewapende dienst hieven zij verschoond, tegen de jaarlijkse betaling van 1200 guldens, een som in 1588 alzo bepaald, welke zij later steeds te Middelburg hebben opgebracht, totdat ze in 1616 op 1000, in 1626 op 800 en in 1659 op 600 guldens werd verlaagd. In 1616 mochten zij een pakhuis tot een godsdienstige vergaderplaats inrichten, en in 1629 werd hun tegenwoordige kerk voor rekening van de gemeente aangekocht.

Staats-Vlaanderen heeft reeds vroeg vele Doopsgezinden gehad, hetgeen men verklaren kan uit de gereede ligging van dat gewest, om derwaarts uit eigenlijk Vlaanderen te kunnen vluchten. Zo waren daar in het begin der XVII* eeuw de geslachten OYSERINCK en DOBBELAAB, oorspronkelijk uit de zuidelijke gewesten. Volgens de oudste Resolutie-boeken bij de Hervormden te Sluis, vond men daar ongeveer 1580 verscheidene personen, die vóór de doop der bejaarden waren, en hierover door dei* Hervormden kerkeraad werden aangesproken. In 1608 waren er vele Doopsgezinden, meest alle te Sluis, Aardenburg en omstrede gedrukte Stalen-notulen; b. v. van 1588, de:V011 December: "is e-ock gelast beschrijvinge te doen op de ongeregelhdheden van de Wederdoperen, van gclycken op die van de Vagebonden," en van 1091: "geresumeerd een concept-placaat tegen de Dopers, want hun ongelegentheid"n zo gronwelick endc enorm zijn, ende dagelix (in Walcheren bovenal) zeer toenemen, zulks dat eens te duchten is voor een Munsters oft Amsterdams spel."

1 Manuscript van noriTuiifcK, Dl. I, bl. 34, 44, 65 enz.; Dl. II, bl. 267 enz. In 1H81 en 1708 had er nog weer een vermindering van wachtgeld plaats.

ken woonachtig Maar liet kostte hun niet weinig moeite, om zich gemeentelijk te vestigen.

Te Aardenburg had het bestuur, bij besluit van 8 December 1614 en van 2 Maart 1615, goed gevonden, om de Doopsgezinden te verbieden, in de stad of binnen derzelver jurisdictie te vergaderen. Toen zij evenwel de 12deD April 1615 dit verbod overtraden, werd hun vergadering door de baljuw WOUTER VAN YSENDORP gestoord, die de leraars FRANCOIS DE KNITIT van Zierikzee, LAURENS ADRUANSZ. DE BRIE van Veere, ROELAND VAN HASENBERG van Vlissingen en JAQUES VAN MALDEGHEM uit Vlaanderen alle gevangen nam en niet weer ontsloeg, vóór zij door de burgemeesters van Aardenburg tot een geldboete waren veroordeeld. De gemeente wendde zich daarop met een beklag tot de algemene Staten-, en nu werd het bestuur door dezen gelast, de vervolging te staken en de Doopsgezinden hun vrijheid van vergaderen te laten genieten; behalve "dat u lieden op hun vergadering opzicht zult mogen nemen, bij zo verre als hun dat goed dunkt, en dat zij ten zelfden einde u lieden telkens zullen doen aangeven, als zij zullen begeren te vergaderen" 9.

1 Uit een mamucripl van H. VAN GELDER, anno 1764, toen leraar te Ouddorp.

1 BBARDT, Dl. II, bl. 251; VA"BRACHT, bL 806; ILAUW, bl. 37; DOOTUAMLH, Dl. II, bl. 62. De Heer Mr. ". DE WIND heeft in een manuscript-uitreksel uit de Sladinolulen uan Middelburg, vervaardigd door de beer burgemeester MJTEUX, de volgende aantekening gevonden: "a°. 1614 de 7den Dec. is alhier (te Anrdenburg) ten huise van JAQUES POL gehouden de eerste vergadering der Mennoniten." Hier ligt dus hoogst waarschijnlijk de oorzaak van.

Nu ging liet eerst een tijd lang goed; maar toen de 3den Juli 1619 het plakkaat tegen de Remonstranten, in naam der algemene Staten, werd afgekondigd, paste men dit te Aardenburg op de Doopsgezinden toe, en hun vergaderingen werden andermaal gestoord. Zij beklagden

zich hierover wederom bij de Staten; met dit gevolg, dat deze de 16den November van dat jaar een aanschrijving zonden aan de heer VAN HAUTEN, gouverneur van Sluis, mitsgaders aan de magistraat van Aardenburg, met last, om de Doopsgezinden vrijdom in exercitie van hun godsdienst te laten behouden.

Ook in 1634 schijnt daar enige moeilijkheid geweest te zijn, volgens Staten-resolutie van 16 Augustus in dat jaar, mede ten gunste van de Doopsgezinden uit de weg geruimd. Maar in 1637 kwam er een nieuwe burger-kapitein, ANDRIES VERMEER, te Aardenburg, die de Doopsgezinden wilde noodzaken, om, geweren te kopen en, hiermede voorzien, te exerceren en op te trekken. Er waren zeven leden der gemeente, die in de term daarvan vielen. Zij beklagden zich hierover bij het burgerlijk bestuur, maar vonden geen gehoor. Integendeel; zij werden veroordeeld, ieder in de boete van drie guldens, en toen zij deze boete niet wilden betalen, werd op een der aangeklaagden, CHRISTIAAN VAN EEGHEM, de parate executie toegepast, en hem een stuk laken uit zijn huis gehaald; want hij was lakenkoper. De Doopsgezinden wendden zich toen nog eens tot de algemene Sta-

de onverdraagzame handelwijze des bestuur*. Men was daar aan geene vergaderingen van Doopsgezinden gewoon.

ten, en deze besloten de 28^{en} Augustus 1637, dat de supplianten denzelfden vrijdom zouden blijven genieten als vroeger, zonder bezwaard te worden met de gewapende dienst. De zeven Doopsgezinden hadden in hun request aangeboden, om hun verzuim van wapenvoeren "te remediëren ofte te betalen met een redelijke penning jaarlijks of maandelijks aan de Heeren magistraat•," en dit werd door de Staten aangenomen, zodat de baljuw en de magistraat gelast werd, zich voortaan naar dezen te reguleren 1.

Sommigen zijn van oordeel, dat de boventoon, die het de minder liberale partij der Hervormde geestelijken van staatswege, in 1618 en 1619, vergund werd te voeren, zeer schadelijk gewerkt heeft op de vrijheden, aan de Doopsgezinden en Luthersen toegestaan 3. Het is wel waar, de Zeeuwsche predikanten inzonderheid beijverden zich zeer, om op het synode te Dordrecht enige maatregelen tegen de Doopsgezinden aan te zien wenden, bij voorbeeld, dat zij verplicht zouden worden-, om een geloofsbelijdenis op te stellen, opdat men hun dwalingen weten mocht; ook, dat het hun niet langer mocht vergund worden, in grote hopen samen te komen, zelfs uit vijands land 3. Maar ik kan niet vinden, dat zij in deze gewesten,

1 Geen schrijver maakt hier melding van; maar ik heb deze bijzonderheden getrokken uit een request van de Mennonieten gemeente te Aardenburg en de Staten-apostilte daarop, door de eerw. i. "EET" in 1755 afgeschreven naar het origineel, toen berustende in de kerkenkamer te Aardenburg.

* B. v., i. A. JOLLES, de varia libertalis sacrorum in patrio noslra mnditionc, pag. 23.

s J. nonsirs, in het Kerkel. Arrhurf van KIST en luminns, Deel IV, bi. 272.

ten gevolge van de zegepraal der Contra-Remonstranten op het synode van Dordrecht en de hun door MAURITS verleende bescherming, bijzonder te klagen hebben gehad Want niet alleen pleit het gebeurde te Aardenburg in 1619 voor een gunstige stemming omtrent hen-, maar ook in 1626 kwam een der hoofden van het genootschap in zodanige aanraking met de regering, dat hij zich op derzelver gunstige gezindheid zou hebben mogen beroemen.

JAQUES OUTERMAN namelijk, ook VAN RENLNGHEN genoemd, leraar bij de Vlaamsche Doopsgezinden in de Blok, te Haarlem, werd door ACRONIUS, toen Hervormd predikant aldaar, beschuldigd, dat hij zich in ongewone termen had uitgelaten over het goddelijk wezen

en over de menswording van CHRISTUS. En niet alleen hij, maar ook de gehele gemeente en de Vlaamse Doopsgezinden in het algemeen, werden verdacht gehouden van zeer schadelijke dwalingen omtrent deze punten. De geschillen, tussen de Contra-Remonstranten en Remonstranten ontstaan, hadden namelijk sommige predikanten van de eerstgenoemden bewogen, om ook naar de gevoelens der Doopsgezinden te onderzoeken, daar deze in vele opzichten met de Remonstranten overeenstemden; en vooral een Hervormd synode, te Enkhuizen gehouden, had zulks gedreven. Nu had vooral OUTERMAN reeds in 1605 zich enigszins bloot gegeven in: "Ene nodighe Chrislelijke Verantwoordinghe," door de Leidsche faculteit in 1626 veroordeeld, als afgrijsselijke

1 Te Deventer liep het niet zo gunstig af, zo als ik in de Getch. der Doopsgez. in Gron., Overgiul en Oost-Friesl., Dl II, bl. 70 enz., heb aangetoond.

en Godslasterlijke ketterijen behelzende. Ook in het Haarlemsche Martelaars-boek (waarover later), had OUTERMAN zeer sterk de hand gehad en dit werk geviel aan vele Hervormden in genen dele. ACRONIUS vooral deed hem veel moeite aan en beklagde hem, zijn gemeente en andere bij de Staten. Uit die hoofde achtten de Staten het nodig, om enigen uit het hof van Holland te committeren, ten einde met OUTERMAN over gezegde artikelen te spreken.

Dit gesprek vond plaats de 26de September 1626. VAN BRACHT voegt er bij, dat de gecommiteerden aan verscheidene Vlaamse gemeenten in last gaven, om ten opzichte dier artikelen een belijdenis af te leggen en deze aan de Staten over te leveren. Andere zijn van gevoelen, dat OUTERMAN zelf het nodig keurde, om zijn afgelegde belijdenis te doen drukken, opdat zijn gevoelens door partijdige niet ongunstig mochten worden voorgesteld en verspreid. Hoe dit zij, de belijdenis van OUTERMAN is, mede door 19 andere Vlaamse leraars, uit 9 gemeenten, ondertekend, in het licht verschenen. Alzo werd dezelve, met een request, bij wijze van voorrede aan de Staten, de 8de October 1626 aan de gedeputeerden van de hove van Holland ingeleverd. Dit had zulk een goed gevolg, dat de Staten daarin ucontentement en vergenoegen namen en hen niet verder molesteerden." Ook stonden zij hun nu toe, om hun predikhuys te Haarlem, waaraan zij waren begonnen te bouwen, maar hetgeen zij wegens die beschuldiging hadden moeten staken, verder op te trekken

Nadeliger dan liet synode van 1618 en 1619, werkte de algemene staatsvergadering van 1651 op de bloei der Doopsgezinden. Als een waarschuwing voor het besluit, dat daar stond genomen te worden, kan dienen, wat er in 1647 gebeurde met de Doopsgezinden te Groede, in Cadzand. Zij hadden daar een huis gekocht, om er hun godsdienstoefeningen te houden, en hadden zulks de 13de Januari van dat jaar ook werkelijk gedaan, ofschoon het hun de vorigen dag door Jan VAN SWEEVEREN, berijder van OostburgAmbacht, verboden was. Nu kwam er een bevelschrift van de algemene Staten, gedagtekend de 22de Januari, inhoudende: "dat zulke oefening nooit te voren daar was geschied, en dat het de Doopsgezinden verboden werd, om of in dat huis, of daarbuiten godsdienstoefeningen te houden. Gemelde VAN SWEEVEREN zou hen hiervan onderrichten, en dit verbod zou worden gepubliceerd en geafficheerd, opdat niemand onwetendheid mocht voorwenden en ieder zich wachten zou voor schade en ongelegenheid".

Men zie Voorrede van OUTEIBANS Belijdeni"; Korie Waarschouwmg voor verleiding, Rotterd. 1629; Holtantse Zeep, door c. TA"VRIJBURG, Amst. 1643, bl. 66 enz.; VAS BRACHT, bl. 808; •LAADTT, t. a. pi., bl. 90 enz. OCTERMAN was leraar bij de Vlamingen te Haarlem, en niet, zo als op de titel staat van de Vlissingsche uitgave der Belijdenissen, bij de verenigde Vlaamsen, Friezen en Hoog-Duitsen. Want eerst in 1630 kwamen sommige verenigde Friezen en Hoog-Duitsen met de Vlamingen in vredes-onderhandeling. Toen heeft hij wel die onderhandeling mede ondertekend, maar de vrede

kwam vóór 1639 niet tot stand. Hij was ongeveer 1547 geboren, want in 1626 had hij bijkans de ouderdom van 79 jaren bereikt, terwijl hij op de vergadering van 1639 niet tegenwoordig is geweest en hoogst waarschijnlijk reeds overleden was. zijn belijdenis, door leraars van Amsterdam, Haarlem, Bommel, Rotterdam, Gouda, Delft, Leiden, Schiedam en Blokzijl ondergetekend, schijnt niet van wege de gemeenten daar ter plaatse, maar alleen in naam van die leraars uitgegaan te zijn.

GLASIUS is van oordeel, dat dit verbod misschien alleen daarom gegeven werd, dewijl men te veel op eigen gezag had gehandeld en 's lands regering was voorbijgegaan a. Maar de uitdrukking, dat zulke oefening daar nooit te voren was geschied, doet ons dit verbod in verband beschouwen met het verzoek van het Hervormde synode, in 1625 te Edam gehouden, en met het besluit van de algemene Staatsvergadering in 1651: dat het de Doopsgezinden niet vrij zou staan, om gemeenten te vestigen op plaatsen, waaiër vroeger geen waren geweest 3.

Of het onkunde dan of het kwaadwilligheid van HOORNBEËK was, dat hij onder zodanige plaatsen ook Deventer, Harderwijk, Arnhem, Nijmegen, Hoorn, Weesp, Rarop, Huisduinen, Wieringen, Delft, 's Gravenhage, Schoonhoven, Boskoop, Maassluis, Hazerswoude, Katwijk aan Zee, Vianen, Gorkum, Buren, Bommel, Maarseveen, Brielle en Zierikzee durft stellen, kan ik niet beslissen. een vergadering van Doopsgezinden, in 1649 te Haarlem gehouden, had

1 CAO, Groot Placaat-Boeck, Dl. II, bl. 2388. 'Gusiui, I. n pl., Dl. I, bl. 288.

s Het was al wederom uit Zeeland, dat zulks op de Statenvergadering van 1651 werd voorgesteld; AITZEMA, Herstelde Leeuw, Amst. 1655, bl. 192 enz.

* HOORNBEËK, Summa Controv., pag. 369. Hij noemt ze: "Loca, in quibiig hactenus nulli coetus Anabaptistici fuerunt aut nulli ipsorum concionatores;" terwijl toch, èn uit de geschiedenis, èn uit de Handelinge der Doopsgezinde te Haarlem, 1649, duidelijk genoeg blijkt, dat die plaatsen alleen tijdelijk vacant waren.

besloten, om deze toen vacante gemeenten door naburige leraars te doen bedienen, maar HOORNBEËK raadt aan, dat men hiertegen wake, en maakt het gezegde Staatsbesluit van 1651 op deze gemeenten toepasselijk. Ik heb echter niet vernomen, dat dezelve daardoor in ongelegenheid zijn geraakt; maar aan het stichten van nieuwe gemeenten kon men nu niet meer denken.

Het is een ware opmerking van KOENEN, dat de Doopsgezinden in ons vaderland dikwijls veel lotsgemeenschap hadden met de Joden, en dat beiden door de regering wel eens op ééne lijn werden geplaatst. Zo was het onder keizer KAREL en zijn zoon PHILIPS; en de begunstiging, die de Doopsgezinden van prins WILLEM I ontvingen, baande ook aan de Joden de weg, om zich hier te vestigen. Opmerkelijk is mede een ordonnantie voor de Joden, van 17 November 1670, waarbij door de regering te Amsterdam werd goedgevonden en verstaan, dat in het trouwen van de Joodse natie gehouden en gevolgd zal worden de voet, die in het trouwen van de Mennonieten, die men de Vlamingen noemt, is geordonneerd

Er ontstond in dezen tijd een zware verdenking tegen de Doopsgezinden, dat velen hunner in het geheim de gevoelens van FAUSTUS en LAELIUS SOCINUS toegedaan zouden zijn, en dus kerkelijk zeer onrechtzinnig dachten over de leerstukken der Drie-eenheid, voldoening, enz. De hoofden van Kerk en Staat waren altijd zeer huiverig voor Sociniaansche gevoelens geweest; gelijk reeds blijkt uit een staatsbesluit, de 3d,n September 1598 tegen dezelve genomen, nadat de theologische faculteit te Leiden, daarover geadviseerd, deze leer voor godslasterlijk en Turks had verklaard.

1 Mr. H. J. KOEREN, Gesch. der Joden in Nederland; Utrecht 1843, 1.1. 422 enz.

In 1639 werd men op nieuw voor hen beducht. Want ofschoon ook gebannen, kwamen echter hun geschriften van tijd tot tijd binnen, en werden door velen met graagte gelezen; iets, waarvan vooral de Remonstranten en Doopsgezinden beschuldigd werden. Nu zond GEOBGE KACOVIVS in het gemelde jaar 1639 een brief uit Zevenbergen naar Holland, ter waarschuwing, dat de uit Polen en Zevenbergen verjaagde Socinianen het oogmerk hadden, om hun weg naar de Nederlanden te nemen. Terstond kwamen de Noorden Zuid-Hollandse synoden, te Haarlem en Leiden gehouden, hiertegen op in een remonstrantie bij de regering. Zij stelden de Socinianen voor als mensen, die de onderdanen af zouden leiden van God en de overheid, en zouden brengen tot hun tijdelijk en eeuwig verderf.

Het is natuurlijk, dat 's lands bestuur zulks ongaarne zou zien. Daarom werd er in Januari 1642 een werk van JOANNES CRELLIVS, over God en Zijn eigenschappen, in Holland: "bij schepenen vonnisse gedoemt, openbaerlyck geëxecuteert en met vuer verbrant." Maar dit werk werd kort naderhand uit het Latijn in het Neder-Duits vertaald, en met het leven

* Opmerkelijk is het, dat wij nok, vóór 1571, van zogenaamdc "anabaptisüschen und antitrinitarischen Bestrebungen in Graubiinden" lezen, bij r. TRECHSEL, die protestanttchen Antiinnilariir vor Fauslut Socin, Buch II, Abschnitt II, Heidelberg 1844.

en de daden van r. SOCINVS daaraan toegevoegd, uitgegeven zo als de titel vermeldt: "tot Rakou, bij SEBASTIEN STERNATZJti •" maar wellicht in Holland zelf, en alzo door een Hollandsen uitgever voorgewend, om vervolging te ontgaan. Ook werd er een Sociniaansch werk van JOHANNES VOLKELIVS: "de vera religione, libri quinque," te Amsterdam gedrukt en in 1649 te Rotterdam in het Neder-Duits uitgegeven; ofschoon men aan BLAEÛ de opgelegde exemplaren in 1642 had ontnomen en insgelijks openlijk verbrand. De Staten van Holland en West-Friesland vaardigden dus de 19den September 1653 een scherp plakkaat tegen de Socinianen, hun gevoelens en werken uit.

Men was echter nog niet recht gerust ten opzichte van de zuiverheid der Doopsgezinden. Niemand kwam wel openbaar voor Sociniaansche gevoelens uit, maar men bleef beducht, dat er vele heimelijke Socinianen onder hen schuilden, gelijk wij boven hebben gezien, hoe HOORNBEEK iedere Doopsgezinden voor een ongeleerde Sociniaan en de Sociniaan voor een geleerden Doopsgezinde hield.

Vandaar, dat de Hervormde predikanten te Utrecht in 1655 het nodig vonden, om aan de overheid twaalf artikelen voor te dragen, volgens welke men naar het gevoel der Utrechtse Doopsgezinden en Remonstranten onderzoeken zou, of zij ook met Sociniaansche dwalingen waren besmet.

(Dit plakkaat is te vinden bij BEMTHEH, t. a. pi., Th. I.

* De Utrechtsche artikelen komen voor in het manuscript van I. HMORCH, Reformatum de poena haerelie. sententia, en stemmen geheel overeen met die, welke in 1669 aan de Doopsgezinden te Deren/er werden voorgelegd en te vinden zijn in ile Gench. iler

De Doopsgezinden ontdoken het antwoord, zeggende, dat zulk een onderzoek strijdig was met de vrijheid van geweten en een inquisitie scheen, waarvan de naam alleen de Nederlander schrikken deed; dat zij overigens niet wisten, dat iemand hunner iets geleerd of geschreven had tegen de fondamenten des geloofs of de hevelen der Overheid. De zaak bleef lang

slepende, en eindelijk besloot de Utrechtse regering, de 12den Augustus 1661, dat de beschuldigden zich van alle kerkelijke bediening zouden onthouden en telkens, bij overtreding van dit bevel, met een boete van 100 guldens zouden worden gestraft.

Het vorderen van zulk een examinatie vond weerklank bij de Hervormden in Zeeland; zo als blijkt uit de gedrukte Staten-Notulen van dat gewest, vooral van 1562—1665. de iat Juni van het laatstgemelde jaar, vonden de Staten van deze provincie, op het vertoog der vier klassen van Zeeland, goed: "om in tijds te waken tegen de grove en dangereuse dwalingen van de Socinianen, die particulierlijk onder de Mennonieten schijnen in te kruipen." Zij verboden dus het prediken, spreken of andere uitoefening van functiën

Doopsg. in Gron., Overijssel en Üosl-Fricst., Deel II, bl. 205 enz. Het komt mij voor, dat HOOHMIF.EK een der hoofdaanleggers van zodanige examinatie is geweest en daarin zelfs door sommige Zonïsten onder de Doopsgezinden gesterkt werd.

1 "Ut acrusati omni functione ecclesiastica abstineant, constitutn centum floreorum muleta, quotiescunque contrarium fecerint," zegt LIMBORCB. Uit SCHIJN, Dl. III, bl. 246, schijnt echter te blijken, dat sommige Ier raar"de vragen wel, en naar genoeg, hebben beantwoord. Ook omes, Annals, pag. 334, maakt mei dins; van het Utrchtsch mandaat; maar enigszins andera.

in de gemeenten, indien zij niet eerst tot genoeg hadden geantwoord op de bewuste twaalf vragen. Het is mij niet bekend, welke gevolgen zulks bij alle gemeenten heeft gehad. Van die te Goes heb ik (door een copie van de eerw. p. BEETS) vernomen, dat de gemeente de 29^{en} Augustus daarop antwoordde: "dat de vragen in zin en mening overeenkwamen met hare algemene belijdenissen des geloofs; dat zij er dus in substractie niet tegen hadden en eenvoudig ja daarop antwoordden." Daar echter een der leraars JOOS BAROEN en een voorzanger Jan BAROEN, gemelde verklaring van de gemeente niet hadden willen ondertekenen, zo werden zij bij besluit van burgemeesters en schepenen van Goes, de 31,1alAugustus, voor altijd uit hun kerkelijke bedieningen ontslagen.

Te Middelburg, waar het getal der leden in de laatsten tijd aanmerkelijk toegenomen was 1, wilde men evenzeer de leraars tot het beantwoorden en ondertekenen der twaalf vragen noodzaken. Men stuitte echter tegen de standvastigheid van de beroemden ADRIAAN VAN EEGHEM. Nadat hij herhaalde malen te vergeefs daartoe was aangemaand en hem eindelijk veertien dagen tot het nemen van beraad waren toegestaan, werd hij de 21^e October 1665 met de beide andere leraars JOOST ISENBAERT en THOMAS VAN EEGHEM, voor de burgemeesters ontboden. ADRIAAN en THOMAS bleven weigerachtig, en werden dus in hun dienst

1 Zulks blijkt b. v. daaruit, dat de leraar BASTIAAN WILLEMSI. er in 1632 en 1633 op verschillende tijden 42 personen doopte, gelijk er na zijn dood door OEILLART WILLEDOORTS, oudste te Vlissingen, in 1640 te gelijk 16 personen werden Redoopt. Manixiript van c. nooTHAMCH, Dl. I, bl. 61.

geschorst; maar ISENBAERT tekende naar genoeg. Men wilde de beide andere doen beloven, dat zij niet wéér zouden prediken; maar ADRIAAN antwoordde, dat hij zou doen, gelijk God hem door zijn consciëntie leerde. Als de burgemeesters hem tegemoet voerden: "wij hebben ook een consciëntie en die leert ons, dat wij zulke lasteringen als van de Socinianen niet mogen dulden!" antwoordde hij: "dewijl onze consciënties legen elkander staan, zo behoorden wij het over te laten aan de oppersten rechter." Daar het vonnis echter in kracht bleef, stelde ADRIAAN EEN bekentenis des geloofs op en leverde die, door hem, THOMAS en andere hoofden der gemeente ondergetekend, benevens een request, bij de Staten van Zeeland in. Op

een belofte, dat hij niets zou leren, wat strijdig was tegen de twaalf vragen, werd hem de 19den December het prediken, evenwel bij provisie, weer toegestaan. Ofschoon er in 1701 andermaal moeilijkheden ontstonden, daar ADRIAAN in 1699 zijn "Wet der Natuur" had uitgegeven, en de Hervormde predikanten en ouderling en van Middelburg bij request aan de burgemeesters over de onrechtzinnigheid van dit werk klaagden, terwijl zij de schrijver als Arriaan en Sociniaan gestraft wilden hebben, zo vinden wij echter niet, dat ADRIAAN en THOMAS na 1665 wederom in de predikdienst gestoord zijn. Goes en Middelburg waren de enige steden in Zeeland, waar men de Doopsgezinden met de 19 vragen bezwaarde, die van Vlissingen, Vere, Zierikzee en Brouwershaven bleven ongemoeid

¹ BOOTHAMER, t. a. pl., Dl. I, bl. 113, 135 enz., 141, 156, 203 enz.

Ook in **Gelderland** schijnt men de Doopsgezinden voor Socinianen gehouden te hebben. Althans de kerkeraad der Hervormde gemeente te Nijmegen noemde hen Socinianen, in 1655, hoewel er geen vervolging tegen hen werd begonnen Dit geschiedde in Holland evenmin, waar GALENUS ABRAHAMS z. met name, misschien op aanstoken van andersdenkenden bij zijn eigene gemeente, van Sociniaansclie gevoelens werd beschuldigd. Hij werd door het hof van Holland vrijgesproken, in een besluit van \4 September 1663 4.

Zwaarder strijd bad tegen het laatst van deze eeuw zijn vriend FOECKE FLORIS door te staan. Reeds in Friesland, toen hij nog als leraar te Surhuisterveen stond, werd hij wegens Sociniaansclie gevoelens vervolgd. 1. In het begin van 1688 door de Waterlandse gemeente van Zaandam Oostzijde als leraar verkozen en aangesteld, duurde het niet lang, of het Hervormd synode, in ditzelfde jaar te Amsterdam gehouden, hervatte dezelfde beschuldiging, waarop de baljuw van Kennemerland hem de 8,uo October beval, om binnen acht dagen uit zijn jurisdictie te vertrekken. Nu kwamen de gezamenlijke dienaren van de gemeenten op de Koog, Zaandam West- en Oostzijde, de 30*"" October bijeen, en lieten FOECKE FLORIS EEN geloofsbelijdenis afleggen, die voor tolerabel werd gehouden. Zij vaardigden daarop sommigen hunner af naar 's Gravenliage, met een remonstrantie door GALENOS opge-

1 P. c. c. GUYOT, Kijdr. tot de Gesch. der Doopsg. te Nijmegen, blad". 70.

s WHCESAII, Amsterdam, Dl. VIII, bl. 188. * r. EU'.ki.sHA, Zedijje Verhandeling van de H. Drieemgheijt, 1B88, POORT., blr.. 3.

steld, met dit gevolg, dat zij een antwoord van prins WILLEM III aan de baljuw medebrachten, waardoor deze zachter werd gestemd en de man tot 1698 vrij liet blijven en prediken. Maar toen vernieuwden de Hervormde predikanten hunnen aanval, bij verzoekschrift aan de stadhouder, en de baljuw sloeg aan FOECKE FLORIS voor, of hij niet voortaan van zijn predikdienst zou kunnen afzien? Deze antwoordde, zulks niet volstrekt te durven beloven, omdat hij dan tegen zijn geweten handelen zou-, maar dat hij, in overleg met zijn kerkeraad, aannam, een zekeren tijd lang geen openbare dienst te doen. Hij verklaarde verder, een vijand van verdeeldheden te zijn en verwachtte, dat hij nu niet langer vervolgd zou worden, te meer, daar hij met vele getuigen bewijzen kon, de Doopsgezinde leer te verkondigen, gelijk die hier te lande tolerabel was. Zo bleven de zaken van 15 September 1692 tot in het laatst van Maart 1693, wanneer zijn eigen kerkeraad hem weer tot de openlijke predikdienst verzocht en hij dezelve vervolgens ongestoord heeft waargenomen.

Andere, voorzeker loffelijke pogingen van de stedelijke besturen te Amsterdam en Haarlem, om gerezen geschillen in de gemeenten bij te leggen, kunnen wij hier voorbijgaan. Zeer sterk was de bemoeijng van Haarlem, bij gelegenheid van een twist in de verenigde Hoogduitse, Friese en Vlaamse gemeente, vergaderende in de lilok aldaar. In 1665

¹ M. DE BLEYKKE, *Verhandeling over den aanleg, aard en 't regt der Waterl. Societät in Noord-Holland*; 1766, bl. 8 en 9; *Notulenboek van de Doopsij. gem. van Zaanland Oostzijde*.

besloot het bestuur van deze stad, daar zij alle pogingen had aangewend, om de partijen te verenigen en echter niet had mogen slagen: "dat de leden van die gemeente elkander zouden vergeven en de onenigheden in het vuur der liefde zouden verteren, gelijk hun Ed. Achtb. al die misverstanden, verschillen en onenigheden (die zij geenszins zullen kunnen toelaten of aanzien) aboleren, en in een eeuwige vergetelheid uitdoven mits dezen, interdicerende elk en een iegelijk, elkander daarover enige moeïnis, storing of naspraak te doen," enz.

De Doopsgezinden hebben derhalve, van de zijde van Kerk en Staat, gedurende dit tijdperk nog al zeer onderscheidene behandeling moeten ondergaan-, gelijk zulks met een getolereerde sekte niet onnatuurlijk was. Opmerkelijk is de opsomming van de voorrechten, die de Doopsgezinden hier toen genoten, door een toenmalig tijdgenoot daarvan gegeven. HANS VLAMINŪI namelijk, een Doopsgezind handelaar te Amsterdam, schreef hierover in 1659 aan een vriend in Zwitserland:

1. Zij komen vrijelijk te samen, soms ten getale van 2000 op één plaats, des zomers van 9 tot 11 ure voor de middag-, na de middag van 2 tot 4 ure, maar des winters van 5 tot 7 uren.
2. Er wordt een aanvang met de dienst gemaakt door een voorlezing uit het O. of N. Verbond; als het volk enigen lijd vergaderd is geweest, wordt er uit de Psalmberijming van **DATHENUS** gezongen, zoals ook bij het einde van de dienst, een, twee of drie verzen-, op sommige plaatsen ook andere geestelijke liederen.

1 Ordonnantie van de Ed. lleren Burgemee. lleren der iladt Haerlem, 16 Kebr. 1665 gedrukt tot Haerlem bij r. v*s WESBBSCH, anno 1665. Ook later heeft het bestuur daar vele pogingen aangewend, om twistende partijen te bevredigen.

3. Bij het verkiezen van leraars of diaconen wordt de gemeente in de naam des Heeren samengeroepen, om na het horen van een doelmatige aanspraak een keuze te doen.
4. Te Amsterdam en elders hebben zij wees- of armhuizen, vrij van staats-lasten.
5. Zij oefenen hun bedrijf even vrijelijk uit, als de andere.
6. De overheid ontvangt hun woord in plaats van een eed.
7. Zij genieten dezelfde vrijdom van belastingen, als de andere.
8. Zij hebben hetzelfde recht van begrafenis, op dezelfde wijze.
9. Zij zijn burgers, gelijk de andere, en daarenboven vrij van wachten, wapenen en krijgsveld, waarvoor zij jaarlijks een zekere schatting betalen.
10. Hun huwelijken worden des voordemiddags ten elf ure in hun Godshuizen gesloten, waarop zij zich terstond of enige dagen later bij het bestuur als gehuwden aangeven.
11. Soms worden hun ook zodanige bedieningen opgedragen, die hun jaarlijks van 400 tot 800 guldens kunnen opbrengen

Laat ons nu zien, hoe zij door hun gedrag, als burgers en ingezetenen van deze landen, daaraan hebben beantwoord. Enz. enz.

¹ Oudin, *Annales*, pag. 335.

TWEEDE AFDELING.

BETREKKING DER DOOPSGEZINDEN TOT DE STAAT EN DE HEERSENDE KERK.

b. Gedrag der Doopsgezinden, als bij oogluiking gedulde ingezetenen.

Wij hebben opgemerkt, dat de Doopsgezinden zich meermalen ijverig te weer hebben gesteld tegen de hevige aanvallen, die zij van de zijde der Hervormde geestelijkheid moesten ondergaan. Ik schrijf het dan ook aan deze aanvallen toe, dat zij bij de verdeling der kerkelijke eigendommen, die vroeger in handen van de Roomsgezinden waren geweest, meer partij trokken voor de Staat, dan voor de Hervormde Kerk. Voor zich zelven begeerden zij niets daarvan tot bezoldiging voor hun leraars of tot bevordering van de belangen hunner gemeenten, daar de eersten toen nog geen bezoldiging genoten en er in die belangen door hen zelve werd voorzien. Maar zij ontkenden ook het recht van aanspraak der Hervormde Kerk op de klooster-bezittingen en alle zogenaamde geestelijke en kerkelijke goederen, en oordeelden het billijk, dat dezelve ten behoeve van de Staat werden verbeurd verklaard en in 's lands kas werden overgestort; terwijl de Hervormden er althans een gedeelte van verlangden lot het bezoldige van hun leraars en het in stand houden der godsdienst-gebouwen en predikants-woningen. Yppy en DERMONT hebben hei deels gegronde, deels ongegronde, van liet gevoelen der Doopsgezinden in dezen trachten aan te wijzen maar hoe dit zij, het zal die gezindte wellicht niet in de gunst der Hervormde geestelijkheid, maar wel in die van vele Staatslieden hebben bevestigd.

Onder de beroemdste Staatslieden in dit tijdvak bestaat er echter een, van wie het ons enigszins verwondert, dat hij zulk een ongunstig oordeel over de Doopsgezinden velt, namelijk de beroemde HUGO DE GROOT, die tegen hen uitvaart, als waren zij de meest trouweloze en bedriegzuchtige sekte, welke er ooit onder de Christenheid heeft bestaan. Dat deze schrijver echter zeer partijdig en onwaar geoordeeld heeft, door de gevoelens van de Doopsgezinden in zijn tijd, waarmede hij toch beter bekend had kunnen zijn, geheel gelijk te stellen niet die van de oproerige Munstersen, wordt duidelijk en breedvoerig aangetoond door MEERMAN, die het genootschap ijverig en voortreffelijk tegen deze beschuldiging heeft verdedigd 2.

Er zijn daarenboven ook andere schrijvers uit die tijd, die van de Doopsgezinden en hun betrekking tot de Staat de loffelijkste melding maken, bij voorbeeld RIDDERUS, POELNBURG, BRANOT en SIMON VAN IJEF

1 YPEY en DE RM01T, Gescli. der Ned. Uerv. Kerk, Dl. I. bl. 271 enz.

* li. DE GROOT, Parelt. Rerumpublicarum, T. III, p. 91 et i)2; Mr. J. "UIMAN, Aanmerkingen op dii werk, T. III, bl. 547—553. DE CROOT baalt inderdaad gecne andere bewijzen voor zijn beschuldiging aan, dan de voorbeelden van JAM VAN LEYDEN en DAVID iom>, benevens hun medestanders, en schaart niet alleen met een verbazende gemak.kelijk.heid alle Doopsgezinden onder hun vanen, maar dicht ook aan allen diciizelfdcn geest loc; Mxxiat bier eigenlijk geen ernstige wederlegging nodig is.

WEN '. BENTHEM, een Duitser, die in de XVII* eeuw een en andermaal ons vaderland bezocht, schrijft van de Doopsgezinden, dat men hen, wegens hun groten vlijt en

spaarzaamheid, houdt voor honigbijen -van de Staat, en dat men ook geen vrees voor hen koesterde, daar zij geheel anders gezind zijn, dan de Munstersen.

Men koesterde dan ook volstrekt geen vrees meer, om hen tot de bediening van overheidsambten toe te laten. Ja, reeds bij de aanvang van dit tijdvak toonden de Staten zich verwonderd en min of meer ontevreden, dat zij zulks niet wensten te doen. Zeer schrander, maar naar waarheid, wordt dit door MEERMAN aangehaald als een bewijs, hoe zeer zij van de Munstersen verschilden en hoe veel vertrouwen zij van de Staten mochten genieten. Op een verzoek van de Noord-Hollandse Doopsgezinden, om van alle diensten van burgemeesterschap, enz. ontlast te mogen blijven, verklaarden de Staten de iim April 1584: "dat de lande, door verscheidenheid en menigte der Mennonieten, die alle overheid (d. i. het bekleden van bedieningen) verachtten, werkelijke inconvenienten stonden over te komen en dat men middelen daartegen stellen moest." de volgende dag ontvingen zij al wederom een zodanig request, en: "de

1 Bij UALinus ABHAUAMS Z., Verdediging der Ooopsgecz., blz. 36. BRANDT, Reform-, Dl. I, bl. 124; VAK LEEUWEN, Batmia illuêlrata, bUdz. 632.

* BEKTHEITS Holtandischer Kirch- imd Schulen-Slaat, Tb. I, S. 823. Dat hij overigens niet blindelings met de Doopsgezinden vooringenomen is, loont hij Seile 829.

Staten van Holland stonden daarvan vervreemd en verwonderd, daar toch de bediening van zodanige ambten strekte tot onderhoud van de justitie en alle goede orde en politie" '. Een blijk, hoe men toch de Doopsgezinden wel ten volle vertrouwde en het der regering griefde, dat hun geweten tegen het bedienen van ambten opkwam. Men had reeds leren inzien, hoe veel goeds men van de medewerking van zodanige burgers verwachten kon. Maar zij werkten ook wel mede, ofschoon op hun wijze.

Ik geloof dan ook, dat het geen losse uitroepingen zijn van HALBERTSMA, maar dat het zich in bijzonderheden laat bewijzen, wat hij zegt: "de ondervinding leerde welhaast, dat vader WILLEM zich met deze lieden even weinig als met enig mensankind vergist had. Want hoe was het mogelijk, betere burgers voor de Staat te hebben, dan die jaarlijks tonnen goud door vreedzame nijverheid in de schatkist van stad en land brachten, en er genen penning als ambtenaren weder uittrokken? Zij schoten geen bommen af-, maar zij smoorden de bommen, welke de vijand in de stad slingerde. Zij stichteden geen brand -, maar zij onderhielden en bestuurden stads brandspuiten, om de brand te blussen. Zij wondden de vijand niet -, maar zij verpleegden hun door de vijand gewonde medeburgers. Zij vochten niet -, maar zij stijfden de zenuw des oorlogs, door hun nijverheid en opbrengsten. De regeringen hadden spoedig zo veel vordering in de Staatshuishoudkunde gemaakt, dal zij deze plaatsvervangers voor de persoon zelven gaarne aannamen".

s Mi. j. HKtnsuK, I. n. pl., lil. 550.

Wij zien hun de verschuldigden lof door de overheid zelve niet weigeren. Er moest natuurlijk een bijzondere aanleiding bestaan, als het bestuur van Slaat of stad een openlijk oordeel over het gedrag der Doopsgezinde geloofsgenoten uit zou spreken, en deze aanleiding vond men, toen de Doopsgezinden in Zwitserland zwaar werden onderdrukt. Men beijverde zich hier, om hen voor te spreken, op grond van het gedrag, hetwelk zij in ons vaderland toonden. Niet alleen toch zochten de Amsterdamse Doopsgezinden, vooral ISAÛK. HATTAVEH en HANS VLAMINGH, in 1645'en 1658, het lol der ongelukkige

Zwitsers te verzachten maar over die zaak werd dringend geschreven door de burgemeesters van Amsterdam aan Zurich, de 20sten Februari 1642, door die van Rotterdam aan Bern, de 14den Februari 1660; gelijk mede door de algemene Staten aan Bern en Zurich, de 19den Februari van datzelfde jaar. Deze brieven, nog iii 1710 door andere gevolgd, terwijl ook WILLEM III in 1694 en 1697 in dienzelfden geest aan de keurvorst van de Paltz schreef, zijn even zo vele bewijzen van het loffelijk gedrag der Doopsgezinden hier te lande en van de

1 J. n. BALBERTSUA, de Doopsgezinden en hun herkomst, bl. 392. Men berinnere zich, wat ik van hun gedrag in Friesland en Groningen, het jaar 1672 en 1673 vooral, vroeger gezegd heb; later zal men zien, hoe zij zich in Holland gedroegen. Ik moge hier nog bijvoegen, dat ook JAK VAK DER HEYDEN, de uitvinder der slangbrandspuiten en in 1672 algemeen stads-brandmeester te Amsterdam, Doopsgezind was.

• OTTII, Annales, pag. 302, 327, 329, 335, 355.

bijzondere tevredenheid der besturen niet zodanige ingezetenen. Wij zouden te breedvoerig worden, indien wij ze ook slechts gedeeltelijk wilden mededelen en verwijzen dus onze lezers naar de schrijvers, waar ze te vinden zijn

Terwijl het genootschap bij onze eigene overheid zo gunstig bekend stond, scheen het van een andere zijde door geen gering bezwaar bedreigd te zullen worden. LODEWIJK de XIVde* namelijk trachtte in 1672 onze gewesten niet alleen onder zijn Fransen scepter te plaatsen, maar het viel niet te miskennen, dat hij daarenboven de Protestantse onderdanen van zijn veroverde landen tot de Roomse godsdienst wenste over te brengen. In ons land dacht hij een begin te maken met de Doopsgezinden, die hij voor oproerige Munstersen aanzag, en hij zond dus REMIINDUS FORMANTIJN, doctor van de Sorbonne te Paris en archi-diaken van Orleans, naar Utrecht, om gestreng naar het leven en de leer der Doopsgezinden te onderzoeken en hem schriftelijk verslag daarvan mede te delen. Dezelfde FORMANTIJN had reeds vroeger een reis naar Engeland gedaan, om berichten omtrent de Kwakers in te winnen, en zulks was van dat gevolg geweest, dat alle Kwakers, bij levensstraf, en verbeurte van goederen, uit LODEWIJKS rijk werden verdreven.

* VAN BRACHT, t. a. pl., bl. 820, 833—836; SCHIJS, t. a. pl., bl. 1, bl. 338, 366; BLAAUW, *Brief aan den heer...*, bl. 89 enz.

Hij komt dan, op zijn reis naar Utrecht, de 16den Juli 1672 te Emmerik, vervoegt zich bij een boekverkoper CORNEMS VAN BELGHEN, en vraagt, of er in die stad ook Doopsgezinden zijn. Hij wordt gewezen naar HENORIK. VAN VOORST, toen hun leraar te Emmerik, en deze toont zich bereid, om aan FORMANTIJN inlichting en rekenschap omtrent zijn gezindte te geven, onder beding, dat men hem in zijn eenvoudigheid niet zou zoeken te verstrikken. Twee dagen lang duurde nu de samenkomst tussen FORMANTIJN en VAN VOORST, waarbij VAN BEUGHEN tot tolk diende. De Franse geleerde was zo zeer voldaan met de antwoorden, die hij ontvangen had, dat hij met dankzegging van de leraar scheidde, zich verbaasde over zijn eenvoudig voorkomen en grondige Schriftuurstudie, en hem beloofde, de koning zulk een gunstig verslag te zullen doen, dat de Doopsgezinden op alle plaatsen hun volle vrijheid zouden blijven genieten. Voorts zou hij aan de gehele wereld openbaren, dat men hen bij de koning en de Sorbonne belasterd had, alsof zij schadelijk waren voor de burgerlijke regering, daar hij in hun gedrag zowel als in hun leer zo veel stichtelijks vond, als hij wel in de Roomse Kerk zou willen wens en.

'p. VALKENIER, 't Verwerd Europa, bl. 772—774. Misschien staat met het onderzoek van FORMANTIJN in betrekking een stukje, dat toen in het Frans verscheen en in 1673 in het NcdcrDuits werd vertaald, door JEHRING in zijn Vorberichl voor c. VAN CEKT, Seite 17 aangegeven onder de titel van: der Gotlesdienst der Hollander, voryeslellct in unterschiedlichen Brieften, yeschrieben von einem Bedienten in des Hanigs (von Frankreich) Lager an cinen Lehrer und Prof. Theol. zu Bern; maar ik heb dit werkje nooit gezien en kan er dus niet meer van zeggen. Een even loffelijk getuigenis gaf.Ie Nederlandse gezant VAN ■SUNIHCEH omtrent de Doopsgezinden

Wij behoeven ons echter niet alleen met getuigenissen van sommigen tevreden te stellen. De geschiedenis zelve levert ons overvloedige bewijzen op van de gunstigen invloed, die zij op het welzijn en de bloei van de Staat hebben uitgeoefend. Wij hebben hier slechts te letten op hun handel, nijverheid en fabrieken, en op de ondersteuning, die zij ons vaderland in 1678 en 1673 toebrachten.

Het was vooral in de tijden van het twaalfjarig bestand en kort na dezelve, dat men de welvaart der Doopsgezinde handelaren, fabrikanten en zeelieden sterk uit zag komen. Door VAN EFFEN wordt niet ten onrechte aangemerkt, dat zij zich meest op de handel en op allerlei handwerken toeleiden, omdat zij door de wetten van Staatsambten en door hun leerstellingen van krijgsbedieningen werden afgehouden, terwijl hun zedigheid, gezetheid van gewisse en naam van oprechtheid, die de meesten zich waardig maakten, hun het vertrouwen en de gunst van hun medeburgers bezorgden. Hun kinderen, vervolgt hij, werden doorgaans tot dezelfde neringen opgetrokken, en door spaarzaamheid en gedurig aangroeiende zware winsten, zijn de meeste families onder hen van de machtigste en rijkste van het land geworden. Zij droegen niet alleen veel bij tot de bloei van onderscheidene steden, zo als Amsterdam, Haarlem, Middelburg, Hoorn en andere, maar sommige streken, b. v. Koog, Zaandijk en Wormerveer, zijn derzelver

den, aan de Fransrn maarschalk DK TUENNE; tc vinden bij BITLE, Dictionaire historique et critique, Tom. I, arl. Anabaplistes, pag. 202.

- J. ViB irr.r.il, Hollandse Spectator, Ül. I, bl. 288.

opkomst grotendeels aan hen verschuldigd. Zij waren het, die de sterkste hand aan het fabriekwezen sloegen; zij waren velerwegen de grootste aandeelhouders in scheepsbouw en zeevaart-, zodat de Czaar, PETER DE GROTE, toen hij tegen het laatst van deze eeuw in Holland en te Zaandam in het bijzonder verscheen, wel volstrekt met hen in aanraking komen moest-, gelijk de geschiedenis trouwens ook leert, dat hij zeer vele Doopsgezinden onder zijn vrienden en begunstigden telde. Onder de Zaandamse handelshuizen, welke toen en kort naderhand een Europesche vermaardheid verkregen, waren die van CALFF, SALM, LOÜWEN, HONIGH, SEM, NEN, GYZEN, KORFT, DÜYN, KUIPER en DE JAGER, alle van Doopsgezinde geslachten.

Zo was het ook een Doopsgezinde, PIETER JANSZ. LIOREN, van Hoorn, die in 1618 als de eerste uitruster van de zogenaamde fluit- of katschepen wordt genoemd '. De haring- en walvisvangst, die zenuwen van onzen Staat, vonden in hen de sterksten steun; zodat "de Rijper-Zeepostil" door VAN DOREGEEST en P0SJAGE& vooral werd uitgegeven met het doel: "om de schipper, commandeur of iemand anders, met zijn volk in zee zijnde, in gelegenheid te stellen, op zekere gezette en bekwame tijden, iets tot verbetering voor te lezen -, daar zo vele van onze geloofsgenoten, zo hier (in de Rijk) als op vele andere plaatsen, zich onder Gods genadige zegen trachten te generen met de schipvaart, en voornamelijk ook met de haring- en walvisvangst". Gelijk zodanig

1 ABBIM., Vervolg op Veliut, inleiding, bl. 71; verg. ook. bl. 81. * Voorreden van de Itijper-Zeepotil, bl. 1 en 4.

bedrijf een zeer gunstige invloed heeft gehad op hun eigene welvaart, waarvan ook in latere dagen duidelijke sporen zijn overgebleven, zo hebben zij mede het welzijn van de Staat daardoor bevorderd. Want niet alleen voegden zij bij hun arbeidzaamheid en spaarzaamheid een hulpvaardige mensenzinnelijkheid, maar zij durfden zich voor het vaderland zelve de grootste opofferingen getroosten. Dit zal ons nader blijken, als wij hun gedrag in 1672 en 1673 gadeslaan.

Eerst moet ik echter nog het opkomen van één hunner gemeenten vermelden, als ten bewijze van hun goede gezindheid en van het belang, dat men in zodanige burgers wist te stellen. Ik bedoel hier het ontstaan van de gemeente te Nijmegen welke vestiging, zo als de heer GUYOT getuigt, in hare bijzonderheden verdient gekend te worden: "daar ze de vrucht was van het, door de eerste leden of de stichters dier gemeente, rustig en eervol doorstaan ener tienjarige beproeving van hunnen handel en wandel".

Daar was bij de aanvang der XVIIe eeuw geen enkel Doopsgezinde meer te vinden. De Spaanse vervolging had er de schrik in geslagen. Zo lang de stad Spaans bleef, durfden zij niet terugkomen, wegens de gedurige inlegering van vijandige benden en het veelvuldig verblijf van ALVA aldaar. En toen ze Staats werd, schijnt de geprononceerde afkeer der Hervormden tegen de Doopsgezinden, de laatsten tegengehouden te hebben, om zich hier te vestigen.

1 r. c. c. GUYOT, Bijdragen tot de Geschiedenis der Doopsgezinden te yijmer/en, Voorbericht. Uit dit stuk zijn de volgende bijzondere heden genomen.

Maar ziet! in 1635 en 1636 werd Nijmegen geteisterd door een pestziekte, die ongeveer de helft der inwoners wegmaaide. De raad besloot daarop in 1638, om het burgerschap te schenken aan de Hervormden, die, door de Rooms en uit Aken, Gulik en Limburg verdreven, zich in hun stad mochten willen vestigen. Deze uitnodiging had echter geen gewenst gevolg; er kwamen geen Hervormden. Toen verscheen er in 1639 een Doopsgezinde van Goch, PETER PETERS Z., die tot burger werd aangenomen, tegen betaling van het recht daarop staande, mits hij zich in alle modestie gedroeg, en zonder consequentie voor andere Doopsgezinden. Vijf maanden later, in 1640, werden echter nog twee Doopsgezinden, JOOST ALBERTS en Jan ALBERTS, twee broeders, burgers gemaakt, en zij verklaarden bij mannenwaarheid in plaats van eed, de inhoud van de burgerreed te zullen naleven.

De raad was nu eenmaal afgeweken van de wet, die bepaalde, dat men geen burger kon worden, of men moest de Hervormde godsdienst belijden. Dit kwam alleen, omdat men de kunstvlucht der Doopsgezinden, die door hun weefgetouwen de handel in linnen en bombazijnen, vroeger te Nijmegen zo bloeiende, maar door de gemelde pestziekte aan het kwijnen geslagen, deden herleven, kwalijk scheen te kunnen missen. Daar zij zich bij voortduring onberispelijk van gedrag betoonden, volgde ervan 1642 tot 1660 een reeks van resoluties, waarbij aan Doopsgezinde vluchtelingen uit het land van Gulik vergund werd, om zich tijdelijk in de stad neer te zetten, zodat hun aantal in zielen, volgens GUYOT, in 1651 ruim 70 zal bedragen hebben, terwijl toen nog alleen de drie eerstgenoemden liet burgerrecht bezaten. De vierde, die dit in 1658 deelachtig werd, was WILHEM COPS of KOPS, een aanzienlijk handelaar in linnen uit Haarlem. Kort daarna werden ook verscheidene der overige of misschien al de andere Doopsgezinden tot burgers aangenomen-, zelfs met

kwijtschelding van het gewone recht, dat er op stond, ten bewijze, hoe wenselijk men het oordeelde, dat zij hun bestendige woonplaats te Nijmegen vestigden.

Men mag het er voor houden, dat zich van dit jaar 1652 af het bestaan ener Doopsgezinde gemeente in die stad dagtekent. Althans reeds de 3de Juli 1653 klaagde de Hervormde kerkeraad: "dat die Mennisten nu oock onderstonden, ordinarie ende in meerder aentall als voor desen 't saemen te commen ende te predige." Van het jaar 1654 tot 1667 werden nog verscheidene Doopsgezinden uit het land van Gulik het burgerschap deelachtig, zodat er in November van het laatstgenoemde jaar in het geheel 52 mannen, alle van buiten ingekomen, tot burgers aangenomen waren.

Bij een raads-resolutie van de 13de dcn. h. m. j. 1665, genomen op een hernieuwde klacht van de Hervormden kerkeraad, werd bepaald, dat de Doopsgezinden, zo als tot die tijd toe geschied was, hier en daar hun godsdienstige samenkomsten mochten houden, waarbij hun echter t'tme en dezelfde vaste plaats daartoe verboden werd. Evenwel is de raad omtrent hen zeer voorzichtig; want terwijl in ditzelfde mandaat, ten opzichte van een Luthers predikant van gelasten wordt gesproken en er een vernederend dreigement wordt bijgevoegd, gebruikt men bij de Doopsgezinden de woorden niet toestaan en aanzeggen en onthoudt men zich van alle bedreiging.

De Doopsgezinden hebben daar toen op twee verschillende en ver van elkander verwijderde plaatsen hun godsdienstige bijeenkomsten gehouden, tot dat zij in 1706 een vast bedehuis verkregen. Zo werd de gemeente dus geheel door vreemdelingen opgericht; wat zeker nooit geschied zou zijn, had men niet hun verdiensten omtrent de stad erkend.

Gelijk wij vroeger over het gedrag der Doopsgezinden in 1672 gesproken hebben, wat de provinciën Friesland, Groningen en Overijssel betreft⁹, zo staat ons nu te melden, wat zij hebben verricht in de gewesten, die wij thans behandelen. Toen ons vaderland in die dagen van alle zijden door de verenigde macht van sterke vijanden besprongen werd, lieten de Fransen hun oog ook op Aardenburg vallen. Hadden zij deze plaats bemachtigd, dan meenden zij spoedig de

1 Volgens een manuscript-aanleekcning van de eerw. r. VAN ECER, nog in 1766 Doopsgezind leeuwer te Nijmegen, is de eerste bekende leraar van die gemeente geweest TUOMAS AMSLDOSK, die in 1672 uit Goch daar was komen wonen. In 1717 werd hij opgevolgd door gemelden VAN EGER en HENDRIK LACHEMS Z. In 1649 werd de gemeente even als te Arnhem, waar ook een Doopsgezinde gemeente zonder leraar was, bediend door de leraars van Utrecht, 't Renseveer en Emmerik
blijkens
de Handelinge der verenigde Vlaemsche en Duitse gemeenten te Haarlem, bl. 5. Ook Zutphen was in 1638 niet zonder Doopsgezinden; ten minste had men daar een beroemd geneesheer van die belijdenis. Men zie i. A. KUIJOFF, Bijdragen voor Vaderlandse Gesch. en Oudheidkunde, Dl. III, 2de Stuk, bl. 163.

* Gesch. der Doopsg. in Friesland, bl. 177 enz.; in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland, Dl. II, bl. 48 enz.

verovering van Sluis daarop te laten volgen, en hadden de sleutel tot Zeeland gevonden, om dit gewest, volgens hun verdelingsplan, aan Engeland af te staan. Zij sloegen dus met 3000 man het beleg voor Aardenburg, dat eerst door minder dan 200 soldaten en burgers verdedigd, maar spoedig enigszins versterkt werd en nu de vijand, wiens macht met nog 3000 man was vermeerdert, volkomen afsloeg, waarbij men zegt, dat de Fransen 1500 man aan gesneuvelden verloren.

Ook de Doopsgezinden droegen het hun bij tot de verdediging dier stad, waar men hen zelve vroeger zo uiterst onvriendelijk had behandeld. Wij vinden er wel geen melding van gemaakt bij de geschiedschrijvers, zelfs ook niet bij dezulke van die dagen zelve, als VALKENIER en AITZEMA, maar wij worden daarvan overtuigd door twee echte stukken-, het een een request van de Doopsgezinden, en het andere een apostil daarop, gegeven door het bestuur van Aardenburg. Uit dezelve blijkt, dat beide, zowel het stedelijk bestuur als de Doopsgezinden, kort na die aanval der Fransen, met zekere beschuldigingen werden lastig gevallen. Het bestuur, alsof het de Doopsgezinden had genoodzaakt, om gewapenderhand te strijden; de Doopsgezinden, alsof zij hun geloof zo zeer hadden vergeten, dat zij de wapenen hadden opgevat. Hier zien wij nu het bijzonder verschijnsel, dat zij elkander wederkerig tegen die beschuldiging verdedigden. De Doopsgezinden melden in hun request, in naam der gemeente door GUYSEL HEBBERECHT ondertekend, dat zij niet door het bestuur tot de wapenen gedwongen zijn, maar Christelijk toegesproken en vermaand, om te doen, wat hun consciëntie hun toeliet. Het bestuur verzekert in de apostil, opgemaakt de 7dea Maart 1673, en door G. KBAB ondertekend, dat de Doopsgezinden geen wapenen hebben gebruikt tegen de vijand, maar dat zij door andere diensten, die tegen hun professie van religie niet strijden, groot soulaas en hulp hebben toegebracht.

Dat men in dezen tijd mede van de Doopsgezinden te Amsterdam zou horen, kan voorzeker geen bevreemding baren, te meer, als men in aanmerking neemt, dat zij ook reeds in 1650 het hun er toe bijdroegen, om door arbeid aan de borstweringen de willekeurige aanslag van WILLEM II te helpen sluiten 4. In nog groter gevaar verkeerde Amsterdam, toen LODEWIJK XIV Utrecht genomen had en zijn benden naar het hart van Holland zond. De eerste schrik maakte er echter spoedig plaats voor een moedige ijver, om tot het uiterste mannelijken tegenstand te bieden. Tot de middelen van tegenweer behoorde vooral het onder water zetten van de omstreken en het versterken der wallen. Men liet deze wallen met een zware borstwering omtrekken en de bolwerken en gordijnen met aarde aanvullen; en het waren de Doopsgezinden, aan wie de lof gegeven wordt, dat zij met onvermoeide arbeid hun ijver en trouw deden blijken, in het torsen, graven, het lossen der vlotschuiten en het krui jeu. Zij hadden zich te die einde in twee partijen verdeeld, waarvan de een al

'Deze beide stukken zijn in 1755 door de eerw. r. BEKT* gecopiëerd, volgens de originelen, toen berustende in de kerkekamer der Doopsg. gemeente te Aardeiburt/.

* WACENAAR, Vaderl. Hitlorie, Dl. XII, bl. 97, 98.

tijd des voormiddags en de andere des namiddags bezig was. En toen prins WILLEM III kort daarna persoonlijk in Amsterdam verscheen en de werken rondom de stad bezichtigde, verklaarde hij, dezelve voor onneembaar te houden. Het is mij echter niet gebleken met hoe veel gelden de Doopsgezinden van Amsterdam toen ten tijde de Staat ondersteund hebben. Te Haarlem werden in 1673 ruim 4600 guldens door hen opgebracht, als erkentenis voor het vrijlaten hunner personen van de uittocht met wapenen 3.

Niet minder loffelijk kweten zich de Doopsgezinden benoorden het Y, of van het zogenaamde Noorderkwartier. In Februari van 1679 requesteerden zij, om vrij te mogen wezen van het behandelen van krijgsgeweer in de oorlog, met aanbieding van andere goede diensten, die niet tegen hun geweten mochten strijden. Dit werd hun de 22de van die maand door de Stalen toegestaan; onder voorwaarde, dat zij voor ieder man, die geschikt was om uit te trekken en daarvoor betalen kon, tien guldens aan de lande zouden geven-, alsmede, dat zij voor zich zelve

* VALKENIER, 't Verwerd Europa, 01. I, blz. 708 en 712; L. VAN AITSEKA, Sakcn van Slaat en Ourtoyh, bl. 378; Oi Uunnumic van bur(jemeesteren, de 25^{en} Juni 1672.

* Ook de \ccr arcliivarius p. SCUELTFUA heeft daaromtrent in de stedelijke geschriften niets kunnen vinden. Alleen heeft hij mij nog uit Deel VI van het Groot Memoriaal ter stads-secretarie medegedeeld, dat Mennoniten, het jaar 1673 in de wijken buiten de stad door de officieren aldaar gemolesteerd zijnde over het verzuimen van de waoh, door de burgemeesters werden vrijgekeurd.

'Volgens thesauriers-rekening van dat jaar, mij medegedeeld door de heer c. VERPOORTEK pi.

moesten kopen een spade en mand, om daarmede op de monstering te- verschijnen, terwijl zij ook de wachten zouden moeten betrekken. De Doopsgezinden aan de Zaankant stelden daarop enige mannen aan, om te verzoeken, van de spade, mand, monstering en wacht verschoond te blijven; namelijk CORNELIS GERRITS MEYN, Jan LOCHENS Van de Koog, MEYNDERT ARENDS MEYN, Jan GERUITS OUKES, MAARTEN VAN HUTTEN en KLAAS PIETERSZ. BLEKER. Hun verzoek werd toegestaan, en hun tevens in overweging gelaten, op welke andere wijze zij het land zouden kunnen en willen behulpzaam zijn

De gelegenheid was spoedig daar, dat zij dit zouden kunnen tonen. Onze legers betrokken in de herfst van dat jaar de winter-kwartieren en kregen, wegens de gestrenge koude, aan vele noodwendigheden behoefte. De Staten en de stadhouder schreven dit de Mim Januari 1673 aan de Doopsgezinden ten platten lande in Noord-Holland, en zonden de brief aan MEYNDERT ARENDS MEYN, te Zaandam. Zij hadden de brief aan niemand beter kunnen zenden. MEYN was een ijverig koopman en een ijverig Doopsgezinde tevens. Het geluk had hem gediend, en nog onlangs had hij zijn rijkbeladene schepen, aan de roofzucht van Engelse kapers ontsnapt, binnen zien lopen. Op die avond, toen hij der Staten brief ontving, zat hij juist te lezen in VAN BRAGHT'S Martelaars-spiegel en vergeleek in zijn gedachten de vroegeren toestand zijner geloofsgenoten met hun tegenwoordige omstan-

1 Volgens manuscript van de gemeente te IVormeneer en WestZonen.

digheden en verwachtingen. Geen wonder, dat hij daardoor in het denkbeeld versterkt werd, om ook het zijn bij te dragen tot bevestiging van de vriendschappelijke betrekking tussen de Doopsgezinden en een Staat, door een vrijheidslievenden WILLEM I van godsdienstdwang ontslagen. Terstond zond hij boden door geheel Noord-Holland henen, met de krachtigste aansporing, om der Staten wens tegemoet te komen. VOLTAIRE wijst dikwijls op geringschijnende omstandigheden, die grote gebeurtenissen ten gevolge hebben; om ons de werking van een blind geval te doen erkennen....Terwijl wij in zo verre zijn voorbeeld volgen, dat wij ook wijzen op zulk een omstandigheid, als het bezorgen van de brief aan MEYN, erkennen wij daarin de leiding van een hoger, goddelijk bestuur.

MEYN wist weldra een samenkomst te bewerken van de gemeenten aan de Zaankant, die een vergadering te Wormerveer hielden-, en nadat er een gepaste aanspraak gehouden was, waarin, zo als de hoogleraar MULLER te recht aanmerkt, de natuurlijke overtuigingskracht der waarheid en de toon van ongeveinsde vroomheid ruim opweegt tegen het gemis der sieraden van stijl *, werden er op staanden voet ruim 2700 guldens voor het vaderland ingetekend. Maar dit was slechts een begin, om later in verschillende gemeenten verder doorgezet te worden. Het zal niet onbelangrijk zijn,

1 s. MULLER, Jaarboekje, 1837, blz. 69. Daar men hier deze aanspraak, alsmede de brieven, aan de Doopsgezinden in naam der Staten gezonden, vinden kan, zal ik derzelve inhoud niet

verder mededelen, maar mij voornamelijk bezig houden met zodanige bijzonderheden, die meest nog onbekend zullen zijn.

hier de specifieke lijst te laten volgen van die opbrengsten der gemeenten. Meestal toch geeft zij derzelver betrekkelijke sterkte, in getal van leden en welstand, te kennen j daar de gezindheid van allen even ijverig en goed was '.

Zaandam (de Vlamingen) met Koog en Zaandijk.. f 4067.19.

Zaandam (de Friezen) "2150.

Zaandam (de Waterlanders) • 1815.

Zaandam (de Groninger Oude-Vlamingen) "636.18.

Zaandam (de Aris-Jansz-gemeente) " 420.

Koog (de Waterlanders) 1056. 6.

West-Zanen (de Waterlanden) "802. 5. 8.

West-Zanen (de Friezen) "1300.

Wormerveer (de Friezen) * 2305.16.

Wormerveer (de Waterlanders) "801.17 •

Krommenie (Waterlanders) "561.12.

Knollendam, Krommeniedijk, Marken-Binnen en Uitgeest "503.10.

Rijp, Noordeind van Graft, Oost- en West-Graftdijk en Groot Schermer "3631. 5.

Wormer en Jisp (Waterlanders) "800.

Landsmeer (Friezen) "I51 • 4.

Middelie (Friezen) "643.

Oosthuizen (Friezen) "144.18.

Kolliorn (Friezen) "700.

Kolhorn (Vlamingen) " 727.10.

Oude-Niedorp (Friezen) "343.11. 8.

Nieuwe-Niedorp (Waterlanders) " 208. 1. 8.

Lange- en Koedijk (Friezen) "133.11.12.

Schellinkhout (Friezen) "129. 1.

Texel (Vlamingen en Waterlanders) 1 164.10

Texel (Friezen) "80

Twisk en Abbekerk (Friezen) " 4028. 8.

Venhuizen (Friezen) "1197.12.

DurgerJam (Waterlanders) "106.12.

De Streek. (Waterlanders) " 700.

Oude-Zijpe (Vlamingen) "77.11.

1 Volgens een maimtcripi van de Waterlandse gemeente le Zaandam. De Helder (Frieien) f 31. 4 vinden het dus ook niel vreemd, dat ZURK in een rechtsgeleerd werk, waar liet anders minder op zijn plaats stond, de aanmerking maakt: "der Mennonieten miltheit en meedogen in 't Land te helpen, en als aengenaem, roem en erkentenis waerdig aengetekent, meriteert, dat ik die in 'l generael ook alhier melde". Dies te groter is de lof van hun vaderlandsliefde, omdat zij zo in overeenstemming des geestes, zonder voorafgaand overleg, zowel in Noord-Holland als in Friesland, zowel te Groningen als te Amsterdam, te Haarlem als te Aardenburg, op zulke ver uiteenleggende punten des lands, hebben gehandeld.

Zo werden er dus, alleen door de gemeenten te platten lande, in Noord-Holland meer dan 30,000 guldens opgebracht. Dit was evenwel niet alles; want ons komt nog voor een lijst van vele benodigdheden voor het leger, bijv. van 1469 pijrokken, 1500 paar schoenen, 1200 paar kousen, 120 bedden en peulens, 400 linnen lakens, 500 bultzakken met stro gevuld, 2000 dekens met linnen gevoerd, 1000 linnen hembden, turf en allerlei mondbehoeften.

Dat ook de steden hierin niet achterlijk bleven, ziet men uit SEBASTIAAN CENTEN, die van 5000 pijrokken en van even zo veel paren schoenen en kousen spreekt, door Zaandam en omliggende plaatsen geleverd, en er bijvoegt, dat die van Enkhuizen, Hoorn en andere sleden en dorpen even eens een groot getal voor de krijgslieden vervaardigden Ten opzichte van Purmerend kunnen wij hier nog bijvoegen, dat de Doopsgezinden, die aldaar geenszins talrijk waren, ruim 480 guldens samenbrachten. Zij bezigden deze gelden desgelijks, zo tot andere noodwendigheden als tot het vervaardigen van pijrokken, waartoe de vrouwen en meisjes in het predikhuys op Kakenburg (de Pottenmarkt) bijeenkwamen a.

BRANDT, Bilt. van Enkhuizen, vervolgd door ". CENTEN, bl. 370.
o. TAN siNDWUK. Brtrhrijrina vnn Purmerende, 1839, bl. 58.

Men kan denken, hoe welkom deze bijdragen, voor die tijd waarlijk zeer aanzienlijk, in die benarde toestand des vaderlands, aan de Staten moesten zijn. Hun bijzondere tevredenheid straalt dan ook ten duidelijkste door in de brieven, die zij ter dankbetuiging aan de Doopsgezinden schreven. Zo ook in een gestreng publicatie, gegeven ter waarschuwing door de prins van Oranje (15 Mei 1673), dat ieder tot de krijgsdienst verplicht zou zijn: "uitgenomen alleen de Menno-gezinden, die daarvan, volgens hun Ed. Groot-Mog. resolutie van 11 Januari 1.1., om huns gemoeds wille verschoond, en in plaats van die tot het oefenen van enige werken van chariteken aangemaand en geëncourageerd zullen worden, en ook, die nog geen 18 jaren en meer dan 65 jaren bereikt zullen hebben."

Hoe de Staten dat verder aanmanen en encourageren verstonden, laat zich begripen uit de volgende zinsneden in een brief, die zij de 10de Mei van dit jaar schreven. Zij verklaren zich tegen alle middelen van contreinte, ten opzichte van de Doopsgezinden; maar zeggen, "dat het aan haere vrije dispositie gelaeten zal worden, om de plichten van optogt door liberaliteiten goed te maken-, zijnde al enige zaken aen de hand, aen dewelke, indien zij hare goedwilligheyt komen te oefenen, na proportie van 't geen zij in 't vorige jaer hebben gedaen, de Staet meer dienst zal geschieden, dan of zij de wapenen voor defensie van het land, nevens andere goede patriotten, quamen aen te nemen."

Wij hebben nu gezien, welke vruchten de goede gezindheid der Doopsgezinden gedragen heeft; en wij

¹ G. BLAAUW, *Brief aan den heer* . . . . ., bl. 51—59; S. MULLER, t. a. pl.

Aangaande het later gedeelte van deze eeuw valt niets bijzonders te vermelden. Hun betrekking tot de Staat bleef die van stille en gehoorzame ingezetenen, wier trouw door het

bestuur bij voorkomende gelegenheden ook wel erkend werd. Zo veel mogelijk liet men hen in de voorrechten van de leden der toen heersende Kerk delen a. Alleen daar, waar de wetten duidelijk spraken, b. v. in het bekleden van sommige ambten en bedieningen, bleven zij uitgesloten, terwijl men hun (zoo als wij boven hebben gezien) wel gaarne

1 E. YAM ZURK, Codex Batavus, bl. 712. Hij voegt er bij: "Mijn bestek lijdt niet, dat ik het en detail doe; zie liesolut. Holl., 23 Marlii 1673." Deze resolutie is te vinden bij s. MULLER, t. a. pi. bl. 82.

* zo werd aan het weeshuis van het Lam en de Toren, te Amtlerdam, bij besluiten van 1676, 1677 en 1678, vrijdom van verponding toegestaan. 7Ae Handvesten van Amsterdam, Stuk II, bl. 465, enz. Die van Middelburg kregen in 1676 voor hun armen vrijdom van de algemene taks op de turf; IOOTIAHBR, Dl. I, bl. 175.

ilie posten opdroeg, welke men bij de wet vermogl te doen.

Uit alles, wat reeds gesproken is, laat zich genoegzaam het antwoord opmaken, te geven op de vraag: hoe de Doopsgezinden zich gedroegen omtrent de heersende Kerk zelve? Hun toestand toch was als die van een door vele Hervormde geestelijken nauwelijks gedulde sekte, en men mag daaruit besluiten, dat hun liefde tot die geestelijken niet boven mate groot kon zijn. En toch zijn ons uit de geschiedenis geen sporen van bitterheid bij de Doopsgezinden bekend. Alleen in hun verweerschriften laten zij zich soms klagelijk, soms verontwaardigd over vele belastingen, soms zelfs de wapenen van verdediging in wapenen van aanval veranderde, horen. Ook met de leden, de gewone leden der Hervormde Kerk, kwamen zij in de beginne van dit tijdperk in gene, althans weinig in vriendschappelijke aanraking. Ik wil gaarne geloven, dat hun denkbeeld, de ware gemeente Gods te zijn, van de zijde der Doopsgezinden evenzeer daartoe bijdroeg, als de verachting, waarmede zij, voor afstammelingen van oproerige Munstersen en later voor Socinianen gescholden, behandeld werden. Hun vriendschappelijk verkeer met de Remonstranten, in die dagen, kon die behandeling niet verbeteren. Maar Nederland is een land van handel; en de eerlijkheid en goede trouw, waarmede de Doopsgezinden handelden, hun degelijkheid, om het zo te noemen, die zij in allen opzichte door de handel openbaarden, verschaften hun de toegenegenheid van vele gewone leden der Hervormde Kerk zowel, als die van vele staatshoofden, vooral in Holland. En Nederland was toen nog een land van goede zeden; een land, waar de publieke opinie enige stijfheid wel toeliet, als men slechts geloven kon, dat er rechtschapenheid van harte mede gepaard ging. Men was, volgens HOOFT, eerst wel enigszins jaloers op de Doopsgezinden, die zulk een roep van onbesproken wandel van zich deden uitgaan-, en men hield het er voor, dat er huichelarij onder liep. Maar toen het goud door de tijd beproefd werd bevonden, had men achting voor het leven en gedrag van zulke mensen, al keurde men hun geloof niet voor goed of rechtzinnig.

Van de zijde der Doopsgezinden staat ons nergens enig voorbeeld bekend, dat zij zich hatelijk tegen de leden der heersende Kerk gedragen hebben, zo het niet ware, dat zij in het stuk van het huwelijk zich bepaald van alle andersdenkenden hebben afgezonderd. Maar het huwelijk moest ook wel een geloofspunt zijn bij mensen, die de zuiverheid der Kerk volgens hun begrippen zo gestreng zochten te handhaven. Overigens vinden wij in het hart van Holland wel een voorbeeld van zeer liefderijke gezindheid der Doopsgezinden tot de leden van de heersende Kerk. Toen de Hervormden in 1641 te Zaandijk een kerk stichtten, hebben "de voornaamste Doopsgezinden zich goedwillig en vriendelijk geloond over dit werk, en zijn vele ook zeer ieverig geweest in het heijen en hebben zelfs zulks gedaan, of die van vermogen waren, hebben andere daartoe gehuurd, sommige hebben ook glazen in de kerk gegeven, hetwelk verhaald wordt, om te tonen, dat de onderlinge vriendelijkheid en behulpzaamheid,

die in de eerste Zaandijkers plagt te wezen, in hare nakomelingen nog niet geheel verstorven was," enz. Ook in 1707, toen de Hervormde kerk vergroot moest worden, versterkten zich de burgemeesters en kerkmeesters met een commissie van vier der voornaamste Doopsgezinden, JACOB HONIGH, CORNELIS en Jan PIETERS VAN DER LEY en AERJAN PEL. Om dit werk tot stand te brengen Dit is waarlijk, uit die dagen, een sterk bewijs van verdraagzaamheid en Christelijk hulpbetoon.

DERDE AFDELING.

WANKELING EN VERANDERING VAN GEEST BIJ DE DOOPSGEZINDEN, IN DE XVIIe EEUW.

Het is altijd moeilijk, om een juist oordeel te vellen over de geest des tijds, zowel bij een afzonderlijk Kerkgenootschap, als bij een natie in het algemeen. Ligt die tijd in het lang verledene, dan is men dikwijls wel meer onpartijdig dan ten opzichte van het tegenwoordige-, maar de afstand, waarop wij ons geplaatst zien, laat ons ook met vele bijzondere omstandigheden minder bekend en soms gronden wij ons oordeel op enkele verschijnselen en gebeurtenissen. Deze zwarigheden stonden mij levendig voor de geest, toen ik het opschrift boven deze hoogst belangrijke afdeling ter nederstelden en ik verzoek mijne lezers vriendelijk, op diezelfde zwarigheden te-willen letten, waar

* Uit een manuscript: Beschrijtme van 't dorp Saandyk, mij medegedeeld door de heer oud-burgemeester G.VAH ORDEN, te Zaandam. ik ergens in gevoelen van dezen of genen verschillen mocht.

In hun godsdienstige begrippen zijn de Doopsgezinden niet afgeweken van de beginselen, waarvan zij zijn uitgegaan en die vroeger door ons zijn opgemerkt. Wij zien dat uit die reeks van Belijdenissen, welke in dit tijdperk werden opgesteld, wel hoofdzakelijk met het doel, om de inwendige scheuringen te helen en de vrede te bevorderen, of om andere bekend te maken met hun gevoelens en deze gevoelens tegen vijandige beschuldigingen te verdedigen-, maar toch ook met de strekking, om tot een richtsnoer van onderwijs bij de geloofsgenoten te dienen. Het valt zelfs niet te ontkennen, dat deze Belijdenissen wel eens bij sommige gemeenten meer waren, dan een richtsnoer van onderwijs, en dat zij dezulken, die daarvan afweken, niet gaarne als hare medeleden erkenden. Wanneer wij deze Belijdenissen inzien, dan bespeuren wij in dezelve geen afwijking van de beginselen en zelfs geen aanmerkelijke verandering in zodanige leerstellingen, die als hoofdpunten van de leer doorgaans werden aangegeven. een vergelijking van dezelve met datgene, wat daarover in de vroegere protocollen van Frankenthal, Embden en Leeuwarden voorkomt, zou dit nader kunnen staven.

Daarenboven bezigden de Doopsgezinden ook nog een ander middel (waarvan ik echter het gepaste niet verdedigen wil), om afwijkingen van hun beginselen en begrippen voor te komen. Zij hadden namelijk een boeken-censuur, gelijk die trouwens ook bij de Hervormden bestond. Reeds vóór 1600 was het niet alleen bij de Doopsgezinden gebruikelijk, maar het werd zelfs gevorderd, dat een broeder der gemeente, die een boek wilde laten drukken, hetzelfde eerst aan de dienaars en broeders ter beproeving overgaf. Dit blijkt uit een tractaatje, denkelijk van PIETER WILLEMSZ. BOGAERT (daar het geschreven is onder de zinspreuk: Proeve Will behouwen, die zo als hij zegt, zijn naam ontvouwt), getiteld: "een Munster ende Wttocht alsoo genaempt over Robert Roberts boeksken, 1592;" waarin hij het, op blz. 18, aan ROBERT ROBERTS tot een misdaad rekent "dat hij zijn geschriften tot de druk bestelde, hoewel tegen het verstand der gemeente, aleer hij ze aan zijn dienaars en broederen te beproeven gegeven had" MODER verzekert, dat ROBERTS te dier oorzaak in 1591, door toedoen van LUBBERT GERBJS Z. en andere, gebannen is en dat deze censuur alzo de grond heeft gelegd tot een nieuwe partij onder de Doopsgezinden, het Robbert-Robbertsvolk 3. Ook nog na de scheuring tussen de Lamisten en Zonisten werden soms boeken ter approbatie aan de kerkeraad gegeven. WILLEM KLAAS Z. LOPES meldt in de voorrede van zijne: "Ontleding der Chris-

1 ROBERT ROBBERTS Z, bijgenaamd le Canu, was eerst onderwijzer in de Zeevaartkunde te Hoorn en vervolgens te Amsterdam woonachtig. Hij gaf in 1591 en 1592 enige geschriften uit over de verbanning van LUBBERT GERRITS Z., en in 1593 een zonderling boek,

getiteld: Onder verbetermge. Korte inleydmge der feesten Isralls, 'l welck rechte Tijtkarten zijn, w aerin ghy sien meucht lioe veel groot Jaren die Werelt ghestaan heeft, Ende hoe veel groot Jaren dat se noch itaan sal, Ende m wat groot Jaar dat se vergaan sal, enz. De vierde uitgave is in 1720 te Franeker geschied en NB. opgedragen aan de Hoog Ed. Gestr. Heer B. BAABD VAK BXIXIA, presiderende raad van 't Hof van Friesland!

1 MODĪD, Grondich Bericht, enz., 1603, bl. 172, enz.

elijke Kerken-order ende des zelfs Ambten, Amsterdam 1684," dat hij dit geschrift had voorgesteld "ten proeve aan de kerkeraad op de Cingel, in de Zon, met schriftelijk verzoek, om het hem bekend te maken, als er iets in werd gevonden, dat geoordeeld werd tegen de Heilige Schrift aan te lopen, opdat het verbeterd mocht worden-, en dat de kerkeraad toen twee personen uit hun vergadering had aangesteld, die hem later verklaarden, daar niets in gevonden te hebben en dat het met stichting kon worden gelezen -, waarmede hij het voor geaprobeerd hield."

Zelfs de Waterlanders, anders nog al het minst stijfzinnig, hadden op hun vergadering, in 1647 te Amsterdam gehouden, vastgesteld: "dat geen boeken of geschriften, de theologie aangaande, door enig leraar of broeder gesteld, gedrukt mogen worden, zonder in de vergadering van de oudsten of van enige derzelve eerst overgezien te worden, gelijk besloten is in 1618. Maar dewijl het nazien door de oudsten veel moeite in zou hebben, is goedgevonden twee visitators of nazieners te stellen, die daarin de oudsten representeren, en zijn daartoe voor een jaar geordonneerd GERRIT JANS Z. (VAN SANTEN) te Haarlem en DENYS VAN DER SCHLRE te Amsterdam"

1 Art. 2: aengaende de gemeynlen in 't gemeyn..

Des mensen geest laat zich echter kwalijk door uitgedrukte Belijdenissen of bepaalde Censuren boeijen. Wij zien dit duidelijk in de twist, die er over de eerste martelaars-boeken, na het zogenaamde "Offer des Heeren," gevoerd werd. HANS DE RIES had in 1614 een martelaars-hoek samengesteld en in 1615 te Haarlem laten drukken. Waterlanders en Vlamingen hadden gelijktijdig met DE KIES en OÜTERMAN aan dit werk gearbeid en hadden geen moeite en kosten ontzien, om hetzelfde zo nauwkeurig en volledig, als mogelijk was, te maken. Zelfs hadden zij iemand uit hun midden naar Duitsland, Oostenrijk, enz. gezonden, om daar berichten in te winnen. Dit werk werd in 1617 te Hoorn herdrukt*, maar de laatste uitgevers begonnen te vermoeden, dat de eersten niet ter goede trouw hadden gehandeld in het voorstellen van de leer en het gevoelen der martelaren, ten opzichte van CHRISTUS menswording, de ban, de afzondering en mijding der afgezonderden. Zij zonden dus in 1626 te Hoorn een nieuw martelaars-boek in het licht, met een voorrede, waarin zij niet weinig ten laste van de eerste uitgevers lieten voorkomen. Gewoonlijk wordt PIETER JANSZ. TWISCK als de schrijver van deze voorrede genoemd; ofschoon het meer dan waarschijnlijk is, dat SYWERT TPIETERSZ., insgelijks van Hoorn, dezelve onder medeweten en met goedkeuring van TWISCK. heeft opgesteld.

Maar HANS ALENSON, te Haarlem, verdedigde de aangevallenen in een: "Tegen-bericht op de Voorreden van 't grote Martelaars-boek der Doopsgezinden, gedrukt te Hoorn 1626-," welk bericht hij in 1630 te Haarlem uitgaf. Uit deze stukken blijkt genoegzaam, dat de vroegere Doopsgezinden vóór MENNO omtrent deze punten niet dachten gelijk deze in het laatst van zijn leven, noch gelijk de latere Vlamingen en Friezen. Zo begonnen dus vooral de Waterlanders, waartoe DE RIES en ALENSON behoorden, de broeders aandachtig te maken op een zaak, die van de grootste gevolgen wezen kon: dat men juist niet in alle opzichten

éénstemmig met MENNO SIMONS behoefde te zijn, om Doopsgezind te kunnen heten. Ook reeds in liet vorige tijdvak hadden de Waterlanders zich als vrij van menselijke banden en van persoonlijk gezag doen kennen-, maar nog nimmer hadden zij zulk een klemmende geschiedkundige bewijsvoering bijgebracht, als nu, door de uitgave der martelaars-boeken en door de verdediging van hun zienswijze

Groot was de invloed, die nu langzamerhand meer en meer de aanraking met Remonstranten, Collegianten en Socinianen op velen onder de Doopsgezinden uitoefende. Het is wel waar, ieder van de drie gemelde partijen bezat iets eigenaardigs, hetwelk men meer op de voorgrond plaatste,, en waarin men zich van elkander onderscheidde -, maar zij gingen toch alle zodanig uit van een meer vrijzinnige richting, dat sommige Doopsgezinden, b. v. de vermaarde GALENUS ABRAHAMS Z., en vele van de zijnen, gerekend werden zowel van Remonstrantse en Sociniaansche gevoelens te zijn als tot de Collegianten te behoren.

1 Zie breder HAATSCDOEN bij SCRUN, Dl. III, bl. 130, enz.

Daar de Remonstranten aanvankelijk de belijdenis van HANS DE BIES gebruikten, en zich in hun Apologie geenszins als verdedigers van de kinderdoop deden kennen, moest zulks de Doopsgezinden reeds terstond gunstig voor hen stemmen. Ook stonden beiden wel niet in een geheel gelijke, maar toch zeer gelijksoortige betrekking tot de heersende Kerk. Maar ook in hun gevoelens en begrippen vond men algemeen zeer veel overeenkomst. JEHAING heeft dit in zijn voorbericht bij VAN GENT, door vergelijking van Doopsgezinde schrijvers, zo als van DOREGEEST, A. VAN EEGHEM, G. DE WIND, C. VAN HUYZEN, enz. met ARMIMUS, EPISCOPIÛS, CURCELLAEUS, LIMBOBCH en de Apologie der Remonstranten, ten opzichte van de leerstukken over de H. Geest, de erfzonde, de rechtvaardiging uit het geloof en de werken, enz., breedvoeriger trachten te bewijzen l. De overeenstemming en vriendschappelijke betrekking, inzonderheid tussen de Galenisten of Lamisten en de Remonstranten, werd zo sterk, dat RUES niet aarzelt om te verklaren, dat hij duidelijkheidshalve de eersten door zijn gehele werk heen de Remonstrantse Doopsgezinden zal noemen.

Nergens zag men dit sterker uitkomen, dan bij de Waterlandse gemeente te Rotterdam. Veel droeg daartoe bij de goede verstandhouding van de Remonstrantse leraars AS, RUPUS, SAPMA en MATTHISIUS met vele Doopsgezinden, en inzonderheid met Jan DIONYS Z. VERBURG, die gezamenlijk veel genoegen hadden in de oefeningen der Collegianten. VERBUIG verbond zich eerst met de Remonstrantse Collegianten, predikende zelfs onderscheidene malen bij de Remonstrantse gemeente, zo te Rotterdam als elders; en toen dit collegie bij hen gesloten werd, richtte hij een ander op met behulp van GERARD VAN VELSEN en Jan HARTIGVELT 3.

1 JEURLINO, Yorbericht der Gründliche Uiu. van TA"erar, S. 33—42.

* REES, Tegewv. Staet der Doopigetmden, bl.

82.. 3 p. SKEDENBVRG, Lijkrede op i. DIOÛTU. vtRBUBGj Roller. 1691. H. 14, enz.

Zelfs werden er pogingen in het werk gesteld, om de Waterlandse gemeente te Rotterdam geheel met de Remonstranten te verenigen. In 1658 zocht de Remonstrantse kerkeraad aldaar de gemelde gemeente aan: "of zij de Remonstranten tot de gemeenschap hunner Kerke zouden kunnen aannemen? met hijvoeging: indien zij van harte en gematigd antwoord gaven, dat dan zij, Remonstrantse gevolmachtigden, hebbende de zaak eerst met hun hroederen in andere plaatsen overlegd, over de vredesvoorwaarden met de Doopsgezinde gelastigden in onderlinge beraadslaging wilden treden." De Doopsgezinden, daar meest Collegianten, eisten,

dat een zogenaamd collegie, vroeger ook hij de Remonstranten te Rotterdam in gebruik maar later gesloten, weer zou geopend worden; dan wilden ook zij over die voorslag van vereniging met hun broeders op andere plaatsen onderhandelen. Door dezen eis liep toen de gehele onderhandeling te niet-, ofschoon vele leden der beide gemeenten, sedert die tijd, over en weder bij elkander het avondmaal genoten.

Maar niet lang daarna ontstond er een scheuring bij de Waterlanders te Rotterdam, onder andere ook over dat zelfde collegie-houden. Vier of vijf leraars en ongeveer twintig of dertig leden der ijverigste Collegianten, zónderden zich van de gemeente af, en besloten om de afgebroken onderhandeling met de Remonstranten te hervatten. Zij deden dit in 1670; maar dewijl zij onder andere het openen van een collegie lot voorwaarde stelden, liep ook deze poging vruchteloos af.

'PoELtNDURC, Christelijke Vredehandeling Ic Rotterdam; —
Praet/r over Tafel., behel.sende Consideratiën over de Vredehandel (door J. BRKDESBURf.),
Amst. 1671; —
Schriftuurlijcke waerdecrmg van het hedenrtaegschc Prediken en Kerkgaen, tol beantwoordin
g van het Praetje nver

Waren vele Doopsgezinden zo Remonstrants-gezind, andere waren echter niet zo rekkelijk, volgens geloofwaardig getuigenis van twee tijdgenoten, J. BREDENBURG en de Remonstrantse leraar te Rotterdam, POELENBURG. De eerste betuigt, dat de Waterlanders toch nog nooit een ongedoopten (als kind gedoopten) op de predikstoel hadden toegelaten, misschien om niet door de gehele sociëteit der Mennisten te worden uitgebannen en geweerd. En de andere zegt, dat de Doopsgezinden wel de enigen waren onder de Christenen, aan welke de Remonstranten met enige hoop de vrede konden bieden, maar dat de Vlamingen en Friezen zulks niet goedkeurden-, dat de Waterlanders te Rotterdam wel hun best deden, om ook andere broeders daartoe over te halen, maar zich daardoor allerlei hatelijke benamingen, van drekwagen en dergelijke, op de hals haalden. Zelfs hadden de Waterlanders te Amsterdam in 1666 bij schriftelijke acte van leraars en diakenen het volgende besloten: "wy laeten niet toe, heymelijck noch openbaar, met jemant te communiceren, die te voren op haer gelove niet gedoopt zijn" 2. Evenwel werd de goede verstandhouding met de Remonstranten door velen onder de Doopsgezinden geenszins afgebroken, gelijk wij later zullen zien.

Tafel, 1672; — (c. RUKKER), Verdediging van de verhandelingen over de Chriat. Walcrdoop, Aimt. 1741.

1 BRKDENDÜRC, Praelje over tafel, bl. 48, 49j POKLIHBURC, Vredehandeling, bl. 35, 39.

1 Grondtsteen van vrede en verdraegsacmheyi, Amst. 1674, bl. 28.

Wij hebben hier kunnen opmerken, dat de Collectanten waren als een brug, waarover sommige Doopsgezinden en Remonstranten tot elkander trachtten te naderen-, andere bleven op die brug staan. Over de opkomst van deze Collegianten zelve, zo te Rhijnsburg als elders, vindt men zulke voldoende berichten bij andere schrijvers 1, dat ik de vermelding daarvan zal achterlaten, om alle breedvoerigheid te vermijden en niet te herhalen, wat meer bekend is. Dat de bijzondere aandacht der Doopsgezinden op deze vereniging vallen moest, is natuurlijk. Als grondregel toch was bij de Collegianten de volgende bepaling aangenomen:

"De Collegianten zijn Christenen, die geen andere geloofsbelijdenis hebben dan de Heilige Schrift. Gods woord houden zij, volgens het algemeen aangenomen begrip der Protestanten, voor de éénigen regel van hun geloof en leven. En zij trachten deze stelling wezenlijk in practijk te brengen, door het oefenen ener algemene Christelijke verdraagzaamheid, en door

allen, die in het Evangelie geloven en de goddelijkheid der Heilige Schrift erkennen, te houden voor hun broeders of zusters in Christus".

1 Kort, waerachtig en getrouw verhaal van het eerste begin der Propheten ofte Rijsburgers, Wac
rstadt, 1671; —
J. OUDAAM, Aanmerkingen over het verhaal van het eerste begin en opkomen der lijnsburgers, Rol
lonl. 1672; — Tegenw. slaat der veremigde yederlandm, Dl. I, bl. 80 enz.; —
HUES, Tegenw. Staet, M. 277 ent.; — so", Vadert. Woordenboek, op de
artt. K. VAN BEIMNGKN, OUDAAS, lijnsburgers; — WACENAAB, Dl. VI, bl. B21; Dl. XXX, bl.
235; Dl. XXXVIII, bl. 246; Dl. XXIV, bl. 246; CLASILB, Ked. Kerk na de Hervorming, Dl. I, bl. 84,
212 enz.; Dl. II, bl. 378 eat.; — i. T?BT, Gesch. der Kristel, kerk in de 18' eeuw. Dl. IX, bl. 239 enz.

* Leerredenen, uilgesproken in de Christelijke vergadering der Colle(liantcn le Rotterdam, Dl. I,
Voorbeript; Amnt. 1780.

Uit dit algemeen formeel beginsel liet men volgen:

dat men een kerkelijk gezelschap met allen kan en moet houden, die de Heilige Schrift aannemen (gevolgelyk ook met Socinianen);

dat ieder Broeder de vrijheid bezit, om openlijk in de gemeente tot opheldering van de Heilige Schrift en tot stichting te spreken;

dat de doop alleen aan gelovigen en bij onderdompeling moet worden toegediend.

Zij kwamen op, gelijktijdig met de Remonstranten, wier verbanning daartoe de eerste aanleiding gaf, en met welke zij overeenstemden in het punt van Gods vrije verkiezing en genade, terwijl zij overigens, omtrent de leer van de weerloosheid en het overheidsambt, meer in het gevoel en der Doopsgezinden stonden.

Men ziet, hoe veel overeenkomst zij met deze laatsten hadden. Op het voetspoor, vooral van GALENUS ABAAHAMSZ., hebben zich in het midden der XVllde eeuw vele Doopsgezinde leraars en leden tot deze vereniging begeven, hoewel zij tevens verbonden bleven aan die Doopsgezinde gemeenten, tot welke zij behoorden Van onderscheidene plaatsen reisde men naar

1 p. BREDEBLKG noemt in zijn Lijkreden op J. D. Verburg, bl. 22, als steunpilaren van de Colcgiantcn in dezen tijd, nevens VERBURG en zijn broeder J. BREDEHBIRC, ook rAci.cs JANS Z., van Krommenie; waarbij JOACHIM OCDAAN, in een lijkzang op Verburg, achter de Lijkreden, nog de WESTERPOVEN'S van Haarlem voegt, in 1691 allen reeds overleden. Reeds in 1650 had men collegie-oefeningen te Zaandam, bij de Friezen. "Met 't begin van dat jaar wierd geordeneert en belast aan JANJAHSI. mius z, KRELIS TEECWESSE, KRELIS JAHSK Cn. KRELIS JACOBS Z., Om bcneffens KLAAS TEKUWES op het zeisap te passé, met lezen, en voort tot stichtinge van 't gezelschap wat te spreken. Waarop men de 13 Jan. Rhijnsburg, en bij sommige Doopsgezinde gemeenten, b. v. te Amsterdam, Rotterdam, Leiden, Haarlem, Alkmaar, Enkhuizen, Zaandam, Wormerveer, Krommenie en Knollendam, werden zodanige collegiën, tot bijbelonderzoek en stichting, opgericht.

Te Amsterdam, waar zij eerst door ADAM BOBEEL, GALENUS en andere mannen van naam in bescherming werden genomen, ging die oprichting nog al met moeilijkheden gepaard, zodat de burgemeesters in 1646 onderzoek lieten doen, of dit collegie ook misschien een samenkomst van Socinianen ware. Zij kregen echter geen ander bericht, dan dat het "ene vergadering van Mennisten" was. Het collegie werd desniettemin op de gewone plaats gesloten, maar spoedig op een andere plaats weer geopend en vervolgens, in weerwil van vele

klachten bij het Hervormd synode, op onderscheidene plaatsen gehouden. Van de jaren 1655 tot 1660 beijverde GALENUS zich zeer, om deze inrichting geheel bij zijn gemeente over te brengen, of om althans ook in de boezem van zijn gemeente een collegie op te richten. Maar juist dit werd een hoofd-aanleiding van de scheuring tussen hem en ArosTOOL.

Toen die scheuring (waarover later meer) in had plaats gegrepen, en later ook de gemeente van de Toren zich met het Lam had verenigd, kon GALENUS zijn voornemen ten uitvoer brengen. De zo weder heeft aangevangen, om te zolschappcn met de jonge maats, om elk een spreuk ie te leren uit Gods woord, of iet* dat tot stichting kunde dienen en dan bij malkander vergadert zijnde, elkander liet zijn tol leringe bij te deden." (Uit een oud manuscript bij de Frieshe f/em. Ie Zaandam, mij verstrekt door don heer J. c. KEG.) genaamde Oranje-appel werd de plaats der samenkomsten, ongeveer het jaar 1675. Maar reeds in dit zelfde jaar richtten zij de Oranje-appel tot een Doopsgezind weeshuis in, en dit Collegianten-Doopsgezinde weeshuis werd in 1677 wettig erkend, door ontheffing van de belasting der stedelijke accijnsen. In 1680 werd deze inrichting nog aanmerkelijk vergroot

Meest overal werden de Gollegianten door de Doopsgezinden en ook door andersdenkenden als Doopsgezinden aangezien, die van een meer vrijzinnige richting uitgingen. Zelfs ook de Friezen te Amsterdam lieten meermalen Collegianten, die geen leden van hun gemeente waren, tot het avondmaal toe. Men zou die vereniging ook werkelijk onder de Doopsgezinden kunnen rangschikken, daar hun hoofdbepalingen elkander zo nabij komen. Maar wederkerig staat er iets in de weg, om dit zo geheel en volmondig te kunnen doen. Van de zijde der Collegianten was de doop, en zelfs de doop der bejaarden, geen kenmerk, waardoor men het recht van broederschap onder hen verkreeg. En van de zijde der Doopsgezinden was men niet algemeen even gunstig omtrent de Collegianten gestemd, en maakte men zelfs bepalingen, die hen enigermate uitsluiten konden van het Doopsgezind lidmaatschap.

¹ J. WAGENAAR, *Amst.*, Dl. VIII, bl. 76 enz., bl. 549 enz.; — *Handvesten van Amst.*, St. II, bl. 470.

² *Aanteekening bij REES*, bl. 139.

Men bespeurde dus tegenwerking. Nergens werden de Collegianten, als zodanig, tot de samenkomst van afgevaardigden der Doopsgezinde Sociëteiten of van het gehele Doopsgezinde lichaam (zoo als tot het fonds van buitenlandse noden) uitgenodigd. Bij vele gemeenten, zelfs onder de rekkelijken, was een wet gemaakt, dat iemand, te Rhijnsburg gedoopt, onmogelijk als lid van de Doopsgezinde Kerk kon worden aangemerkt 1. Vele gemeenten besloten daarenboven, om geen vrijspreken voor ieder in hun vergaderingen te gedogen, gelijk zelfs de Waterlandse gemeente te Amsterdam in hare bovengemelde acte van 1666 bepaalde:

"int prediken spreekt een alleen en wort niemant vrijheyt ghegheven noch toeghelaeten, om inspraeck of teghenspraeck te mooghen doen. Nochtans blijft de Predicker ten antwoorde staen, die hem particulier sal believen aan te spreeken. Is oock noit goedgevonden, in Kerck of Kerckenkamer een vrijspreeckent collegie te houden, daer ieder die wil zoude moghen komen en tot ondersoeck voorstellen, hetgeen hem goet dacht".

Bij de Waterlandse gemeente te Koog aan de Zaan werd de leraar HETER PIETERSZ. uit de dienst gezet, omdat hij niet kon verstaan, dat hij die vrijheid van spreken niet aan zijn hoorders geven mocht, en ook niet gezind was zulks na te laten. Een andere Doopsgezinde, tevens Collegiant, die zich van Knollendam naar de Koog was gaan vestigen, trachtte men met behulp van het burgerlijk bestuur, hoewel vruchteloos, te beletten, dat hij hier kwam wonen 3.

1 RUES, t. n. pi., bl.
 328; UIDLOO, Onbepaalde verdraagzaamheid de verwoesting der Doopsgezinden, Amsterdam 1701,
 bl. 45. 1 Grondsteen van vreedt, bl. 30.

'Samenspraeck tussen Stetnan en Huysman, wegens sekere voorvallen onder de Doopsgesinde in W
 atertandt, Waterland, 1675.

Zware onlusten braken er, over dat collegie-houden en naar Rhijnsburg gaan, los bij de Waterlanders te Wormerveer, zodat men lange jaren te vergeefs tot vrede zocht te komen, en de bemiddeling van vele nabijwonende leraars, waaronder SVMEN JANS z. van de Koog, CLAES JANS z. ZWAARDEMAKER van Zaandam, PIETER JANS z. STAPPER van Jisp, en VAN DOREGEEST werd ingeroepen. Zelfs werden de leraars SYME SCHILP en PIETER HERTLOOP, die zich het meest tegen de Collegianten verzetteden, door de een partij uit de dienst ontslagen, waarop dezen zich bij request tot het hof van Holland wendden. Ook het hof zocht, hoewel vruchteloos, te bemiddelen De onenigheid duurde voort tot 1680, toen men elkander door tussenspraak van enige buitenleraren, waaronder ook GALENUS zelf, op deze wijze verdroeg: "dat de dienaren geen andere leraars tot de predikdienst zouden verzoeken, dan van welke zij vertrouwden, dat zij de belijdenis van DE RIES niet zouden tegenspreken." de 16JeQ April 1681 werd dit zelfde, met goedkeuring en bemiddeling van GALENUS en verscheidene dienaren van Zaandam, de Koog, Jisp en de Rijk, door de Waterlandse gemeente van WestZanen aangenomen a.

In vele andere gemeenten was de geest even ongunstig omtrent de Collegianten gestemd, en die stemming verminderde niet, toen de geleerde en alom beroemde ANTONIUS VAN DALE een stuk had uitgegeven: "de oudheid van 't alleen spreken in de gemeente verdedigd,

'De quynende Kercke der WaUrl. Dooptgez. lot Wormeri'eer in de jaren van 1669 tot het jaar 1676 toe, Amst. 1677.

* Verhaal der onderhandelingen tuttellen gecommiteerden, ent., Amsl. 1685, bl. 19. Amst. 1670." zo verdedigde ook BASTIAEN VAN WENIGEM, leraar bij de Doopsgezinden te Rotterdam, de doop bij besprenging tegen de dompeldoop (ofschoon niet opzettelijk door de Collegianten, maar dooide Doopsgezinde zogenaamde Dompelaars-gemeente te Hamburg hiertoe uitgelokt) in onderscheidene stukken van 1665 tot 1669 daarover uitgegeven. LAMBEHTUS BIDLOO viel in zijn geschrift: "Onbepaalde Verdraagzaamheid de verwoesting der Doopsgezinden, Amst. 1701," de gehelen geest der Collegianten en hun voorstander GALENOS, zeer hevig aan. Evenwel zal het volgende tijdperk ons leren, dat de invloed der Collegianten bij de Doopsgezinden nog geenszins had uitgewerkt.

Om nu de aanraking van het genootschap met de Socinianen voor te stellen, dit is voorzeker van enigszins tederen aard. Schrijvers van die tijd zijn het hierover niet eens geweest, wat zullen wij dan zeggen? Ik geloof, dat men van beide kanten soms te ver is gegaan in het toestemmen en ontkennen van Sociniaansche gevoelens bij de Doopsgezinden. Dat zij gemakkelijk bij hen konden schuilen, is zeker-, want de Doopsgezinden vermeden in hun Belijdenissen, bij de voorstelling van de leer der drie-eenheid, de nietschriftuurmatige woorden persoon en wezen, en gebruikten daar dikwijls in het algemeen Bijbelse uitdrukkingen, zonder nadere verklaring. Dit wekte natuurlijk de argwaan bij andersdenkenden, die meer of min des mensen zaligheid verbonden achtten aan zijn geloof in God, als Vader, Zoon en H. Geest 1.

Veel gerucht, geschrijf en ergernis verwekte reeds tussen 1620 en 1630 de zaak van NITTERT OBBES z. tegen DE RIES en andere. NITTERT was, henevens CORNELIS KLAASZ. ANSLO en PIETER ANDRIESZ. HESSEUNG, leraar bij de Waterlanders te Amsterdam, vergaderende in de Groten Spijker, later de gemeente van de Toren genaamd, bij welke REYNIER WYBRANDS z. door LUBBERT GERRITS z. in 1612 (en dus kort voor de dood des laatsten) tot oudste in de volle dienst bevestigd was. Reeds in 1615 kreeg men hier enig verschil overliet straffen en bannen van buiten getrouwen, de menswording van CHRISTUS en over het bedienen van de doop aan de zodanigen, die in bejaarden leeftijd bij de Hervormden gedoopt waren en tot de Doopsgezinden wensten over te komen. Toen trok NITTERT OBBESZ. nog geheel de partij van zijn ambtgenoten; gelijk blijkt uit een "Vredeschrift," hetwelk zij in dit jaar gezamenlijk uitgaven, alsmede uit een "Noodwendige Verklaaringe," in 1616 gedrukt. Men werd het eens, om in het straffen van de buiten-trouw een lijdelijke middelweg te houden, zich omtrent de menswording alleen van bewoordingen der Heilige Schrift te bedienen, en alle bij andere bejaard-gedoopten aan te nemen op belijdenis, zonder herdoop.

De Remonstranten ontgingen evenmin de verdenking van Sociniaan&che gevoelens, en het was op die grond, dat sommigen hun kweekschool wilden opgeheven hebben, dewijl daardoor, gelijk men zeide, het Sociniaansch vergif door het ganse land verspreid werd; ADR. STOLKER, Getch., enz. van de kweekschool der Remotutranttche Sociëteit, in de Letteroefeningen van 1825, N°. 15, bl. 703 enz.

Later gaf NITTERT zijn ernstig verlangen te kennen, om uit de dienst ontslagen te worden, wegens ongelegenheid van zijn tijdelijke bezigheden. Maar de gemeente weigerde hem zulks; alleen te verstaan gevende, dat zij hem zo veel mogelijk zou ontzien, en dat hij niet meer dienst behoefde te doen, dan zijn zaken hem toelieten. Hij bleef dus leraar. Intussen was hij ongeveer 1620 nader met de werken van SOONUS bekend geworden, en zo zeer met zijn gevoelens ingenomen, dat hij ze meermalen in zijn gesprekken aanvoerde en verdedigde, en zich niet langer vergenoegen kon met de prediking van zijn ambtgenoten. Eindelijk, toen een hunner, waarschijnlijk BEYNIER WYBRANDS z., eens in een leerrede de godheid van CHRISTUS zeer sterk voorstelde, riep NITTERT hem voor de kerkeraad en bracht zijn bezwaren tegen hem in. Men vond deze bezwaren niet gegrond; maar de zaak bleef rusten, en NITTERT beloofde zelf, dat hij zich verder vreedzaam zou gedragen.

In 1623 of 1624 kwam DE RIES van Alkmaar, wiens gezag en invloed algemeen groot was, eens te Amsterdam prediken, en liet zich uit over de noodzakelijke invloed van Gods geest en over de godheid des Woords, bij Joan. I, vs. 1. Hij werd daarover door NITTERT aangesproken, die ontkende, dat er een ander woord was, dan het geschrevene, de Heilige Schrift. DE RIES hield staande, dat er ook een ander woord was, het ongeschapene, hetwelk in de beginne was bij God en God is, n. 1. JEZUS CHRISTUS, door wie wij wedergeboren en zalig worden. Na veel getwist te hebben, bood NITTERT aan, om zekere vragen betrekkelijk dit onderwerp schriftelijk over te geven aan DE RIES, die ze beantwoorden zou-, hetgeen deze aannam, als NITTERT ze eerst met ja of neen zou willen beantwoorden. Wederkerig zou DE RIES enige vragen op dezelfde wijze aan NITTERT geven. Dit werd aangenomen, en zo scheidde men in alle vriendschap van elkander.

Maar ziet! op eens verschijnt er in 1625 van NITTERTS zijde indruk een: "Raechbesem, zeer hequaem om zommige Mennonitische schuwen te reinigen van de onnutte spinnewebbens, zotte grollen en ijdelheden eniger geestdrijveren, Swenkveldianen, enz., die op hun bysondere Drijvingen en Inspraaken steunen, tot verminderinge van 't beschreeven Woord Gods; toegemaakt door NICODEMUS LETTERXNECHT VAN WTGEEST; te Amst. by CALOM." Dat ieder onder deze verdichte benaming NITTERT zocht, was natuurlijk. zijn ambtgenoten echter sprongen voor DE RIES in de bres, door een "Besluit wegens hun geloof," gezamenlijk met

vele andere Waterlandse leraars, in 1626 te Amsterdam vergaderd, op te maken en in 1637 uit te geven. Het is getekend, behalve door hen, mede door RIPPert ENI.ES, YEME DE RING, ALENSON, ENGEL PIETERSZ., GERRIT JANS Z., Jan DE PLA, THOMAS PIGES, PIETER DANiëLS en HANS DE RIES. DE RIES zelf schreef in 1627 een "Ontdekkinge der dwalingen in N. OBBES Raechbesem."

NITTERT zag, dat hij veel ongenoegen door zijn klachten verwekt had. Hij betuigde, dat de titel van de Raagbezem geheel buiten zijn toedoen alzo gesteld was, en gaf het in het jaar 1626 uit onder de titel van: "Enige Vragen met noch een Brief aan H. DE RYS." De kerkeraad had hem intussen voor zich ontboden, en ontzeide hem tegen het laatst van 1625 het avondmaal, terwijl hij daarenboven stil moest staan in zijn dienst. Hierop verschenen er nog andere naamloze geschriften; b. v.: "Onbillijkheid der proceduren gepleegd bij REYNIER WYBRANOS

Z., PIETER ANDRIESZ. en CORNELIS KLAASZ. tegen NETTERT OBBES," gedrukt in 1626-, waartegen ANSLO optrad met een "Dialogus of Zaamensprekinge tussen een Neutralist en Waterlander," en REYNIER WYBRANDSZ. met een M Apologia ofte Verantwoordinge," beide insgelijks in 1626. De afloop van dit geschil was echter gunstiger, dan men na zo veel verwarring zou hebben durven hopen. Aan NITTERT werden de artikelen van het Besluit, door de Waterlandse leraars ontworpen, voorgelegd, en door zijn ondertekening herstelde hij de S'tm September 1626 althans de uitwendige vrede-, ofschoon het zeer te betwijfelen valt, of hij tevens zijn Sociniaansche gevoelens hebbe laten varen.

Ten aanzien van zodanige gevoelens, moeten wij ook hier weer terugkomen op GALENUS ABRAHAMS Z., die waren standaard-houder van vrijzinniger begrippen onder de Doopsgezinden. Wanneer wij de "Korte Grondstellingen," achter zijn "Verdediging der Doopsgezinden" en zijn "Aanleyding tot de kennis van de Christelijke godsdienst" inzien, dan bespeuren wij inderdaad, dat daar niets van drie-ee'nheid, van de god

1 SCHIJN, Dl. II, bl. 490; Dl. III, bl. 81, 85, 91 enz., zijnde meest alle berichten van MAATSCHOEN. Voorts de in de tekst aangehaalde stukken en eigenhandige brieven van DE RIES daarover, in het Archief der Bibliotheek van de Doopsg. gemeente te Amsterdam. REYXIEK WYBRANDS Z. is ook overigens bekend door de uitgave van een verdienstelijk werkje: Calcchcsis, dat is onderwijting in de Christelycke Religie, zijnde een verklaring van het symbolum der Apostelen; tweemaal gedrukt in 1640, en nog eens in 1672, te Amsterdam. beid van CHBISTUS en van de H. Geest in voorkomt; terwijl hij integendeel schrijft, dat men slechts weinig geloofs-artikelen nodig heeft te weten, en dat daartoe de Apostolische belijdenis of het zogenaamde symbolum genoegzaam is. Van CHRISTUS schrijft hij: "dat het niet precies ter zaligheid nodig is, dieper te treden in het nauwkeurig onderzoek van de wijze zijner vóórwezenheid, herkomst in het vlees,. vereniging der zogenaamde twee naturen, Goddelijke en menselijke, en wat dies meer zij, waarover onder de Christenen zo scherp getwist wordt" '.

Ofschoon zijn denkwijze aan velen wel behaagde en hij enig gezag voor dezelve vond, daar hij in 1663 door het hof van Holland van Sociniaansche gevoelens vrijgesproken werd, zo bleef men hem echter, niet geheel ten onrechte, voor een begunstiger van deze verdachte gevoelens houden. Liep zijn vereniging met de Collegianten in het oog, niet minder stuitte de laatste beschuldiging, en zij legde evenzeer de grond tot degrote scheuring van 1664. Vinnige geschriften werden tegen en over GALENUS uitgegeven, zo als: "het gekraay van een Sociniaanse Haan onder Doopsgezinde vederen -, 't Gescheurde Schaaps-kleedt van Dr. G. ABRAMAMS Z.; de Lammeren-krijgh, de verstoorden Bock op de haverkist; Ooghwaater voor de Vlaemsche Doopsgesinde gemeynte, om af te wisschen het glimpsandt, haar door verscheyde in de ogen geworpen," enz. Tegen het einde der eeuw, toen de gemoederen enigszins bedaarden, maar ook GALENUS door de uitgave van zijn "Aanleiding" (in 1682) en

"Korte Grondstellingen" (in 1619) nader voor het licht kwam, werden de Sociniaansche begrippen onder de Doopsgezinden grondiger en bezadigder onderzocht, en verdedigd door Jan KLAAS Z. van Grouw, aangevallen door DOUWE FEDDRIKS van Molquerum, aan wier zijde zich vervolgens ook andere schaaarden, gelijk wij later zullen zien. Jan KLAASZ. betuigt zelf: "dat hij geen onderscheid ziet tussen het gevoelen der Doopsgezinden en Socinianen, dan alleen in bewoordingen, om welke geen ware wijzen twisten"

1 GALENUS ABRAHAM", Korte Grondstellnuytn, bl. 23.

Wij begrijpen echter, dat deze aanmerking niet te algemeen, maar met veel beperking moet worden opgevat. Er waren niet weinigen onder de Doopsgezinden, die nog een ander gevaar in zodanige verbroedering, niet alleen met de Remonstranten en Collegianten, maar vooral niet de Socinianen zagen, dan het gevaar van verbastering in de leer omtrent het Goddelijk wezen. Onder de Remonstranten toch vond men, hoe vrijzinnig sommigen mochten denken, nog voorstanders van de kinderdoop. Vele Collegianten JAH KLAAS Z., de leer der Doopsgezinden verdedigd tegen D. FEDDRIKS, aanhangsel, bl. 434. Het zal waarschijnlijk ook aan vrees voor Sociniaansche en Rhijnsburgsche begrippen toe te schrijven zijn, dat het stedelijk bestuur van Hoorn in 1687 aan de Waterlandsche gemeente aldaar ordonneerde: "dat de leraren in der tijd ende die namaals zouden mogen werden verkoren, eer zij tot de dienst werden toegelaten, moeten aannemen ende verklaren, teegen de inhoud van die Confessie van Hans de Rys, in 't stuk van de geloofs-artikelen als in de orde van regeringe ende manier van godsdienst, niet te sullen leren of prediken; latende ondertussen voor een ieder zijn particulier gevoelen bij hem selven vrij, sonder daaromtrent op zijn gemoed enig nader ondersoek te doen" {Manuscript van M. SCHAGEN).

hielden de doop niet voor een blijvend gebod, door CHRISTUS aan zijn Kerk bevolen, of stelden die ten minste niet voor zóó noodzakelijk, als de Doopsgezinden, al kwamen zij ook hierin overeen, dat de doop, wanneer dezelve bediend werd, door gelovigen moest worden ondergaan. En de Socinianen, deze kantten zich hevig tegen de duurzame noodzakelijkheid van de Christelijken waterdoop. Dit werd reeds toen te recht door ANTONIUS VAN DALE opgemerkt en aan zijn geloofsgenoten onder het oog gebracht Want welke vruchten moest zulk een gevoelen, als van de Socinianen, voor het genootschap opleveren? Moest dat niet een zekere onverschilligheid, ook in het bekleden van het lidmaatschap bij de gemeenten, ten gevolge hebben? De XVIIde eeuw heeft, helaas! genoeg getoond, dat het zulke gevolgen gehad heeft.

Er mocht dus nu, gedurende de XVII** eeuw, bij de Doopsgezinden geen verandering in beginselen ontstaan zijn, door grotere vrijzinnigheid echter bij velen werd liet onderscheid, dat er tussen zogenaamde groven en fijnen bestond, nog duidelijker zichtbaar; en wij mogen het er voor houden, dat de aanraking met Remonstranten, Collegianten en Socinianen daartoe bijzonder heeft medegewerkt. Van de een zijde werd er bij de Doopsgezinden een streven opgemerkt, om vooruit te gaan-, een zucht, om niet te blijven stilstaan bij de gevoelens van MENNO en andere, maar om door de vorderingen van de menselijken geest te

1 A. VAN DALE. Verhandeling van de Waterdoop, kinderdoop en wederdoop, enz., Haarl. 1704, bl. 30 enz.; Haloria Baptitmorum, pag. 350 enz.

volmaken, wal in zijn tijd nog niet genoeg volmaakt was. Zij oordeelden, zulks te mogen en te moeten beproeven, omdat zij zich door generlei mensengezag gebonden rekenden, maar alleen de Heilige Schrift als hun regel erkenden. En zij oordeelden zeker niet geheel verkeerd. Maar bij andere, die ongetwijfeld niet minder dan de eersten voor de belangen van het genootschap poogden te waken, ontstond de vrees, dat men te ver ging, en dat de vrijzinnigsten, door hun grote verdraagzaamheid, zo niet onverschilligheid omtrent punten, die velen belangrijk voorkwamen, weldra alle kenmerken van het geloof der Doopsgezinden op losse schroeven zouden stellen, en dat deze vrijheid van denkwijze een gevaarlijke vrijheid van handelwijze in zeden en gedrag zou na zich slepen. In hunnen angst zouden dezen zich wel gaarne aan de woorden van MENNO hebben gebonden, en zich aan de uitstaande Belijdenissen hebben vastgeklemd. Ook zij oordeelden zeker over die gevaren niet geheel verkeerd. Maar liefde en bezadigdheid van beide zijden zou voorzeker veel behouden hebben, wat nu de drift en partijchap bedierf. een volgende Afdeling, waarmede wij de toestand der inwendige partijen en de invloed dier verschillende geestesrichting op dezelve breder zullen schetsen, zal ons daarin bevestigen. Eerst gaan wij voort, om de gemelde verandering van geest, ook nog in andere opzichten, gade te slaan.

Ik heb gezegd, dat er bij vele Doopsgezinden een streven werd opgemerkt, om vooruit te gaan. Zulks vond niet alleen in godsdienstige begrippen plaats, maar ook in het wetenschappelijke. Dat er in de XVI** eeuw weinige eigenlijk geleerde en wetenschappelijk gevormde mannen onder hen waren, hebben wij vroeger gezien. Maar niet zonder grond merkte de hoogleraar VOETIUS reeds in 1636 aan, dat de Doopsgezinden smaak in de letteroefeningen begonnen te krijgen Een lange reeks van mannen, die zich in wetenschap en kunst naam verworven hebben, kan bewijzen, dat zij in dit tijdperk de krachten van hunnen geest begonnen te gevoelen.

De eerste vakken, op welke zij zich meer wetenschappelijk hebben toegelegd, waren ook reeds bij de oude Waldenzen nauw verbonden, de beoefening namelijk der godgeleerdheid en der geneeskunst. Hun barbes of leraars waren tevens geneesmeesters van het lichaam, zowel als van de ziel; gelijk HALBERTSMA te recht heeft opgemerkt 2. Hij voegt er bij, dat de eerste zogenaamde gestudeerde predikanten der Doopsgezinden in de regel doctoren in de medicijnen waren; en vindt daarin een opmerkelijken trek van overeenkomst en van Apostolischen oorsprong. De hoogleraar MULLER merkt aan, dat tegen het midden der XVII1* eeuw vele Doopsgezinden uit de deftigen middelstand zich begonnen toe te leggen op de studie der geneeskunst, de éénige wetenschap, door welker oefening zij, bij de toenmalige staalkundige gesteldheid dezer

1 A. YPEY, t. a. pi., b). 98.

*	HiLBERTsyx, de Doopsgeimdt en hun	herkomst, blad.	370.
	Vergelijk: LEGER, Histoire des egtises de Piemont, Tom.	I,	p. 202:
	riiLLis, Kerk. Hisi. van de kcrcken in Piedmont, bl. 12; Bt; ES, Hinwire des Vaudoitt, Tom. I, p. 110.		

landen, de lust voor de letteren met de zorg voor een tijdelijk, bestaan konden verenigen: maar dat zich ook bij deze geneeskundige de toenmalige geest van godsdienstigheid niet verloochende. Men zou daarbij kunnen voegen, dat onze leraars, die niet bezoldigd werden, wel op de beoefening van de geneeskunst vallen moesten, wanneer zij én de zucht voor het leraars-ambt én voor de letteren met een tijdelijk bestaan wensten te verbinden, welk bestaan hun, als leraars, door de gemeenten niet geschonken werd. Maar het zij dan om welke redenen, velen begonnen zich eerst wetenschappelijk in de geneeskunst te vormen, vóór zij het leraarsambt aanvaardden. Wij zien er reeds een voorbeeld van in de reeds

vermelden ANTHONY JACOBS Z. ROSCIUS, med. doctor en leraar bij de Doopsgezinden te Hoorn, die in 1617 als een krachtig verdediger van de doop der bejaarden optrad.

Naast ROSCIUS kunnen wij uit die zelfden tijd nog twee andere dergelijke mannen plaatsen-, namelijk Jan WILLEMSZ., geneesheer en leraar in de Rijk, het jaar 1583 te Keulen geboren en in 1660 overleden, nadat hij ruim 60 jaren lang de bediening van Gods Woord had waargenomen; en JACOB CORNELIS Z. VAN DALEN, geboren te Rotterdam in 1608, een der schranderste en geoefendste heelkundige en leraar bij de Waterlanders te Amsterdam J. Roscius, Jan WILLEMSZ. en VAN DALEN waren eigenlijk alle drie Waterlanders; en het

1 ". MULLER, Jaarboekje, 1837, bl. 101 enz.

1 Over deze beiden zie men scnx. Dl. II, bl. 631 en 683, c.n Dl. III, bl. 289 enz.' Deze IAH WILLEMSZ. moet niet verward worden met de oudste van denzelfden naam, die in 1567 tot schiedsrechter tusschen de Friezen en Vlamingen werd aangesteld. komt mij dus niet vreemd voor, daaruit te mogen gissen, dat de zucht tot wetenschappelijke ontwikkeling zich het eerst vooral bij dezen aanhang openbaarde, te meer als men des zelfs doorgaande meer vrijzinnige richting in aanmerking neemt.

Zeer juist zegt MULLER (t. a. pl.): "het kon niet missen, dat de strenge beoefening van één bepaald vak van menselijke wetenschap aan de onderzoeklievenden geest een zekere geleerde richting gaf, en tevens invloed had op de aankweking van andere kundigheden, en zich inzonderheid aan de nasporing van het belangrijkste voorwerp van 's mensen kennis, van de Godsdienst, mededeelde."

Vragen wij dus naar de oorzaken van die meer wetenschappelijke richting, dan twijfel ik niet, de beoefening der geneeskunst als een hoofdoorzaak daarvan aan te wijzen.

Ene andere oorzaak is gelegen in die zelfde aanraking met de Remonstranten en Collegianten, vooral met de laatsten, wegens hun collegie- of oefeninghouden. Men moge uit een leerstellig oogpunt over die aanraking gunstig of ongunstig denken, zeker is het, dat zich door die collegiën een voor die tijd zeer nuttige gelegenheid opdeed, om te onderzoeken, de geest op een ernstige wijze te scherpen, met kundigheden te vermeerderen, en om een vaardigheid te verkrijgen in het opstellen, en ook voor de vuist uitspreken van te voren wel overdachte onderwerpen.

Evenwel is het niet van alle personen even zeer bekend, en vooral niet van de eersten in dit tijdvak, vanwaar zij die meer wetenschappelijke richting ontvangen hebben, die wij in hun geschriften vinden. Wij nemen slechts een voorbeeld in PIETER JANSZ. TWISCK van Hoorn, een der Friezen, die zich niet alleen door zijn godgeleerde, maar ook door geschiedkundige werken zo beroemd heeft gemaakt. Hij werd in 1565 te Hoorn geboren, en overleed aldaar in 1636. Men vindt een brede vermelding van 's mans talrijke geschriften bij SCHIJN. Buiten zijn moedertaal verstond hij alleen het Hoog-Duits -, maar hij had, behalve in de godgeleerdheid, voor die tijd zeer sterke vorderingen gemaakt in de geschiedkunde, zo als uit zijn werk: "Chronijck van de ondergane der Tyrannen" duidelijk blijkt 2. Steeds geschaard aan de zijde der gestrenge voorstanders van kerkelijke tucht en ban, heeft hij zich dikwijls in allerlei godgeleerde en kerkelijke disputen gewikkeld, en is tot de inwendige vrede van het genootschap niet zeer bevorderlijk geweest. Hij was de man, die door zijn groten invloed de vereniging van de Friezen met de Vlamingen, in 1627, tegenhield, om zodanige nietige redenen, als wij vroeger hebben gemeld 3. In 1628 handelde hij niet minder hard in het bannen tegen de Hoog-Duitsen; en wellicht, dat ten gevolge van zijn geest en invloed de Friezen nog in 1630 een hunner eigene

'ii. scnijit, Dl. II, bl. 516—534. Bij dezen cn in de Naamlijst der Doopsgez. Schrijvcren en Schriften vindt men ook. van vele andere hun

uitgegevene werken aangetekend, wat wij hier niet kunnen doen, dewijl zulks ons te lang zou bezig houden.

* Dit stuk. geviel echter zeer slecht aan de Hervormden, wier synoden bij herhaling een uitnodiging deden om het te wederleggen. Zie OTTII, *Annales*, ad annum 1659, pag. 345.

* Gesch. der ftoopsgez. in Friesland, blz. 117; vergelijk die in Groningen, enz., Dl. I, bl. 60 enz.

broeders op Texel banden, omdat bij een Vlaamse zuster gehuwd had. Opmerkelijk is het, dat dezelfde persoon, die tegen de Sociniaan MONTANDS twistte over de waarachtige godheid van CHRISTUS, echter door HOORNBEEK, voor een Sociniaan wordt uitgemaakt 2-, terwijl ABBING schrijft, dat zijn werken een grote bijgelovigheid en min verlichte denkwijze verraden 3. De laatste voegt er niet ongepast bij, dat zodanig bijgeloof (aan voortekenen van kometen) ook bij andere schrijvers van die tijd gevonden wordt.

Wij hebben elders gelegenheid gehad, om over mannen als DE RIJES, LUBBERT GERRITSZ., ALENSON, OUTERMAN, REYKIER WYBRANDS en CORNELIS KL. ANSLO te spreken. Van andere, zo als PIETER GRIJSPEER, ALDERT VOLKERTSZ, LAMBERT KLAASZ. AKER, PIETER PIETERSZ., BARTEL LOÜWER, TOBIAS GOVERT VAN de WIJNGAARD, ABRAHAM DIRKSZ. BIERENS, PIETER ANDRIESZ. HESSELING, OOM JACOB DIRKSZ., JANGERRITSZ. BUYZER, MICHAEL FORTGENS, die breedvoeriger door SCHIJN en MAATSCHOEN behandeld zijn, mogen wij hier, hoe verdienstelijk velen hunner zich ook bij het genootschap hebben gemaakt, alleen de namen opgeven. Meer opzettelijke aandacht vereisen VAN BRAGHT, SCHABALJE, GALENOS, VAN DOREGEEST en VAN EEGHEM.

THIELEMAN JANS Z. VAN BRAGHT, geboren in 1625 en overleden in 1664, was leraar bij de Doopsgezinden te Dordrecht. ***Het schijnt nog al zijn lot geweest te zijn, dikwijls over strijdvragen in aanraking met de Hervormden te komen.***

'ALEHSOK, Tegenbericht, bi. 104, 134.

* HOORNBEEK, *Summa Controvertiarum*, p. 362.

5 ABBING, Inl. tot het vervolg op VKLIDS, bl. 121.

Over zijn dispuut op OudBeijerland tegen AEMILIUS, hebben wij vroeger gehandeld. Daarenboven had hij wel eens twisten over de inhoud van zijn geschriften en over de doop op openbare plaatsen, zelfs in schuiten en op straten, zodat hij eens (in 1650) voordien Hervormden kerkeraad ontboden werd, om zich te verantwoorden: "omdat hy onlanx, in marckschuyt op Rotterdam, grotelijx tot nadeel van lere en waerheyt der belijdenisse onser kercke gesproken hadde." Geen wonder dus, dat men zijn werkje: "Schole der zedelijke deugd, geopend voor de Christelijke jeugd," voor het eerst in 1657 uitgegeven en sedert wel tienmalen herdrukt, als een "schandelijk boekje van dezen Mennonyt" uit de scholen weerde, wijl het "sonder visitatie gedrukt was." In 1660 zocht men ook de uitgave van zijn Martelaars-spiegel te verhinderen; maar dit gelukte niet.

Dit werk heeft de naam van zijn schrijver voor altijd gevestigd, daar het een uitgebreide geschiedkundige wetenschap verraadt, de andere Doopsgezinde martelaars-boeken bijkans geheel bij het algemeen verdrongen heeft, en ook inderdaad als het beste in deze soort geroemd moet worden. Dat het veel stof voor de geschiedenis der Doopsgezinden bevat, kan ook zelfs uit deze stukken, die ik mijne lezers over die geschiedenis aanbied, worden

opgemaakt. Het getuigt daarenboven van onvermoeide vlijt en nauwkeurige werkzaamheid, en ik vermoed, dat de schrijver dies te meer met zijn onderwerp is ingenomen geweest, daar hij zelf een martelaar onder zijn voorgeslacht

1 SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, Dl. I, bl. 359.

telde. De eerste uitgave is van 1660 j waarop de betere, die van 1685, volgde. Ook is er een uittreksel van gemaakt onder de titel van het "Merg van de Historie der Martelaren, door J(OOST) B(OÛT)," in 1671, en herdrukt in 1669, 1728 en 1769.

Alle vroegere Martelaars spiegels beginnen van het jaar 1524 af, maar **VAN BRAGHT heeft zijn gehele eerste deel toegewijd aan de geschiedenis der martelaren van de dagen der Apostelen af** tot aan het gemelde jaar, en heeft er telkens de geschiedenis van de doop, in iedere eeuw, tussen gevoegd, waardoor hij duidelijk heeft zoeken te maken, dat de kinderdoop in de beide eerste eeuwen geheel niet gebruikelijk was, in de derde eeuw een aanvang heeft genomen en tot in de achtste eeuw van zeer twijfelachtig gezag geweest is-, terwijl hij op deze wijze de Apostolische afkomst van de Doopsgezinden heeft trachten aan te tonen. Na zijn dood heeft zijn broeder PIETER VAN BRAGHT een bundel van 51 predicatiën van hem in het licht gegeven, te Amsterdam, in 1669 3.

1 VAN BRAGHT, Dl. II, bi. 366. Deze martelaar ADRIAEN WILLEHS Z., in 1568 te Viunen gevat, is toch zeker niet zijn vader geweest, zo als VAN BKAGDT zegt; misschien zijn grootvader.

* Van de vroegere Doopsgez. Martelaarsboeken zijn ook onderscheidene uitgaven; b. v. van het Offer des Heeren, in 1542, 1561, 1562, 1567, 1570, 1578, 1580, 1589, 1595 en 1599; van het zogenaamde Haarlemsche Martelaars-boet, in 1615 en 1631; van het Hoornsche, in 1617 en 1626.

5 Deze PIETER bezat ook veel dichtkundig talent en schreef in 1653 een Gouden Orgel, zeer geprezen door SCBELTEMA in zijn mengelwerk, Dl. III, St. III, bladz. 130. Voorts zie men nog over THIZLIMAH IANS Z., bij SCHIJN, Dl. II, bl. 534; KOK, Vadert. Woordenboek, Dl. VII, bl. 914; 8. DE WIND, Bibliotheek der Reiierlandse Gtsckiedsebjivers, Dl. I, St. IV, bl. 503.

Beijverde VAN BRAGHT zich, om de *eer* van zijn genootschap te handhaven, en om de belangstelling van des zelfs leden in het geloof hunner vaderen op te wekken, er was een ander, die zich even eens niet weinig verdienstelijk maakte door een poging, om de *inwendige vrede* duurzaam te herstellen. Deze man was Jan PHIUPS SCHABALJE, leraar te Alkmaar, maar op het laatst van zijn leven boekhandelaar te Amsterdam. Hij heeft verscheidene geschriften gedurende een lange reeks van jaren (van 1611 tot 1657) uitgegeven, waaronder sommigen van dichtkundige, andere van godgeleerden aard, en van welke zijn "Historische Beschrijving van het leven onses Heeren JESU CHristus," gedrukt in 1647 en herdrukt in 1707 en 1716; zijn "Sommarium of Korte Inhout des Bijbels," uitgegeven in 1629 en 1654; en vooral zijn: "Lusthof des Gemoeds," zeer nuttig, om de jeugd met de geschiedenis van het O. Verbond bekend te maken, gedrukt onder andere in 1635, 1638, 1643, 1656, 1706, 1724 en 1742, sterk getrokken zijn. MAATSCHOEN meldt, dat dit laatste werkje wel veertig of vijftig malen is uitgegeven. Ook heeft hij verscheidene liederen geleverd, b. v. in het "Geestelijk Kruidhofke," maar inzonderheid in de "Lusthof der zielen" Van CLAAS STAPEL.

Het verdienstelijkst echter heeft hij zich gemaakt door zijne: "Verenighing van de principale artykelen des geloofs eniger Doopsgezinde Gemeeynten, die men noemt Waterlandere, Vlamingen en Duytschen, getrocken uyt haare uytgegevene Confessiën, waeruyt men zien kan het kleyn en nietig verschil derselver Confessiën, tot dienst van alle vredelievenden," uitgegeven te Amsterdam in 1640 en herdrukt in 1674 en 1739. Hij beijverde zich, om daardoor aan te tonen, dat het verschil hij de Doopsgezinden niet zo zeer gelegen was in leerstukken des geloofs, als wel in hun uitwendige huishouding en in de meerdere of mindere

liefde en verdraagzaamheid, die zij omtrent elkander oefenden. Dit stuk veroorzaakte veel opzien bij de leden van het genootschap, en heeft medegewerkt tot de verschillende vredesonderhandelingen, die na 1640 plaats vonden en in de volgende Afdeling nader beschouwd zullen worden. En ware de onzalige twist tussen GALENUS en APOSTOOL niet tussen beide gekomen, dan zou SCHABALJE reeds veel vroeger, door zijn geschrift, tot een algemene vereniging der Doopsgezinden in Nederland hebben bijgedragen. Hij stierf hoog bejaard in 1656

Op een hogen trap van wetenschappelijke ontwikkeling stond GALENUS ABRAHAMSZ. DE RAAN, geboren te Zierikzee, de 8^{en} November 1622. Zijn vader was ABRAHAM GELUNSZ. en zijn moeder KATRUNTJE GILLIS. Tot zijn 22de jaar werd hij in het Latijn en Grieks onderwezen op de Latijnse school van zijn geboortestad, waarop hij zich naar Leiden begaf, en hier in 1645 zijn studiën in de geneeskunst voltrok. Hij zettende zich neder te Amsterdam, en, waarschijnlijk door ABRAHAM DIRKSZ. BIJEREN's, die in 1646 zijn schoonvader werd, nader met de godgeleerde wetenschappen bekend gemaakt, werd hij in 1648 tot leraar bij de

Vlaamse gemeente aangesteld, die hare vergaderingen hield bij het Lam. Omstreeks dezen tijd geraakte hij in vriendschappelijke verkeer met ADAM BOREEL en HAMEL DE BREEN, beide geleerde Collegianten, en de eerste daarenboven wegens zijn welsprekendheid beroemd. De bijzonder verdraagzame begrippen van GALENUS leidden de grond tot de scheiding tussen de Zonisten en Lamisten, bij welke laatsten hij na 1661 tot aan zijn dood leraar bleef¹.

's Mans gevoelens zijn door velen en op velerlei wijze beoordeeld, maar algemeen wordt hem de lof van voortreffelijke eigenschappen toegekend. Hij bezat een buitengewoon grote welsprekendheid. "Zijne voorstellingen waren ten uiterste klaar, zegt VAN MAURIK, zijn bewijzen bondig, leringen krachtig, vermaningen deftig en ernstig, vertroostingengemeen zielroerende, en in zijn bestraffingen zag men ernst, liefde en mededogen doorstralen. Noemende de zonden onbewimpeld, wees hij 't gevaar en nadeel derzelve met een wonderlijke kracht aan. Hij wist de harten aan zijn tong te boeien" ³. Ofschoon gering met tijdelijke middelen gezegend, was hij onbekrompen mededeelzaam, en moedigde de milddadigheid ook bij andere ten sterkste aan. Steeds vond men hem ijverig bezig met het onderzoeken der Heilige Schrift, zo dikwijls zijn veelvuldige beroepsbezigheden hem toelieten te huis te zijn. Door zijn minzaamheid in de omgang vermocht hij veler toegenegenheid te winnen.

* Tr. VAN MIK, Lykrden ter gedagtenis van Galenus Abrahams z., Amst. 1706, bl. 15; SCUIJN, Dl. II, bl. 574 enz.,- v. DE LA RUE, Gelett. Zeel., bl. 167; KOK, Vaderl. Woordenb., Dl. XXXIV, bl. 231.

5 W. VAN MACIIK, t. a. pi., bl. 17

Zijn lijkredenaar heeft dit breedvoeriger aangetoond. Maar wij voegen daarbij de getuigenis van een man, die overigens sterk tegen zijn godsdienstige gevoelens ingenomen was, namelijk van de Duitser BENTHEM. Deze vindt hem niet zo zeer als een Doopsgezinden, maar inzonderheid als Sociniaan ten uiterste berispelijk, maar zegt toch van hem: "hij is een vriendelijk man en openhartig jegens iemand, die hij niet wantrouwt. Hij heeft een zeer welsprekende tong en kan de gemoederen der toehoorders krachtig bewegen. Toen er enige jaren geleden door de verenigde Nederlanden een collecte voor de Franse vluchtelingen werd verordend en hierop toepasselijke prediciën werden gehouden, zijn de toehoorders tot de mildste gaven bewogen, waar en wanneer GALENUS gepredikt heeft. zijn kennis en geluk in het bedienen der zieken moet ook groot zijn, zodat zijn dienst veel gebruikt wordt en men

hem zelden te huis vindt. Op bepaalde uren onderwijst hij enige jongelingen in de leer der Doopsgezinden, om hen voor te bereiden tot de dienst van hun Kerk. Hij bracht mij in de kamer, waar hij lessen geeft, en sprak met mij over de leerwijze, daar gebruikelijk. Deze bestond in het verklaren der Schrift, in het opsporen van bewijzen voor hun geloofs-punten en in het verhandelen van zodanige zaken, die aansporen tot een heiligen wandel. Ineen klein kastje toonde hij mij hun bibliotheek, waarvan zij zich bedienen, en die bestond in de Bijbel, Geloofs-Belijdenissen en enige boekjes, die over de zeden han-

1 Zowel over deze inrichting, ah over zijn betrekking tot de srlirnring, spreken wij later.

delen. Onder deze laatsten prees liij mij zeer aan en schatte naast de Bijbel als het beste boek de zogenaamden "Desiderium Peregrinum of Thesaurus animae Christianae, te Rotterdam gedrukt, en ook gevoegd bij het Compendium theologiae Erasmicae van Daniël Breen" ".

In weerwil van zijn veelvuldige bezigheden vond hij nog de tijd, om ons door zijn geschriften van zijn wetenschappelijke geest te doen blijken. Het is nog al opmerkelijk, wegens de toestand, waarin hij zich geplaatst vond, dat wij onder die stukken niet nog meer polemische of strijd-geschriften opmerken. Wij zouden door dit verschijnsel wel kunnen komen, om te beamen wat VAN MAUKIK zegt: "dat de heiligheid des levens meer bij hem gold, dan alle bepalingen en besluiten van vermaarde godgeleerden, terwijl hij verschillende gevoelens of zacht voorbijging of althans niemand trachtte te kwetsen. Verdraagzaam en inschikkelijk omtrent andere, hield hij een nauw en ingetogen leven en was streng over zich zelven. Dus bleef hij zacht in 't oordelen en verzuimde intussen niet, zich zelven onbesmet te bewaren van de wereld" a. In zijn laatste ziekte betuigde hij: "ik heb vele bezigheden in mijne gezondheid gehad; nu geeft mij de Heere tijd, om alles te overdenken. Ik weet, dat ik Hem oprechtelijk gediend heb. Ik vind geen schroom voor, noch overmatig verlangen naar de dood-, wel tevreden in de wille God!" Hij ontsliep den 9ita April 1706. zijn afbeelding is in plaat gebracht door p. VAN GUNST en door ANTONIDES VAN DE"GOES met een bijschrift vereerd '.

¹ H. L. BENTHENS, *Holländischer Kirch- und Schulen-Staat*, Th. I, S. 837.

² VAN MAUKIK, t. a. p., bl. 20.

In datzelfde jaar 1706 overleed een ander beroemd Doopsgezinde, ENGEL ARENTS Z. VAN DOREGEEST, ZO genoemd naar een polder bij Uitgeest, die Doregeest of Dorregeest heette, waar hij in 1645 geboren werd. Ongeveer 20 jaren oud zijnde, werd hij reeds in de dienst bevestigd in de Rijk, waar hij bijkans 40 jaren lang het predikambt bekleedde. Hij was de gevoelens der Zonisten toegedaan, maar onder dezen een der vrijzinnigsten, zodat hij in het leerstuk der erfzonde afweek van MENNO SIMONS en andere oude Doopsgezinden en hetzelfde weerlegde 3. Hij betuigt echter openlijk, dat hij 7.ich met onderscheidene gevoelens van GALENUS geenszins kon verenigen.

Het eerste stuk, door hem uitgegeven in 1692, was de beneden aangehaalde "Onderwijzinge." Kort daar

* Over zijn tegenstander, SAHCEL APOSTOOE, die wel met zijn ambtgenoot s. VAN DEIL EEN Waarheids-oeffeiünge heeft uitgegeven in 1677, herdrukt in 1686, 1730 en 1743, maar overigens van een wetenschappelijke zijde minder bekend is, ofschoon ook hij in de geneeskunde gestudeerd had en niet ongeletterd was, spreken wij hier niet. Men zie SCHIJN, t. a. pl., Dl. II, blz. 5B7— 606, over de inhoud van dat boekje. Staande aan het hoofd van de partij

tegeu GALENUS, heeft APOSTOOL natuurlijk mede een geschiedkundige vermaardheid bekomen, en daarom melden wij nog van hem, dat hij geboren is in 1638, in 1626 tot de predikdienst verkozen werd en in 1699 overleed, terwijl een Lijkreden op hem werd gehouden door HERMAXCS REYNSKES VAN OVERWIJK.

* J. KOK, Vaderlands Woordenboek, Dl. XXX, bl. 112.

3 l. A. VAN DOREGEEST, Ondervijzint/c in de Christelijke lere nn de Belijdenissen der Doopsgezinden, Amst. 1692, bl. 86 enz.

* Dezelfde, Brief aan II. Schijn, Amst. 1700, bl. 233 enz.

op, namelijk in 1693, volgde een "Brief aan de Leidschen hoogleraar FREDERIK SPANHEIM," DE zoon. Gelijk SPANHEIM, de vader, vroeger de Doopsgezinden had aangetast, zo vond de zoon goed, om in 1687 dit voetspoor te volgen in een Latijns werk, dat in 1692 in het NederDuits werd vertaald. Daar VAN DOREGEEST in gemelde Brief, waarvan nog in datzelfde jaar 1693 twee uitgaven bijkans werden uitverkocht, de hoogleraar op enige valse beschuldigingen aandachtig maakte, gaf deze in 1694 zijn werk op nieuw uit, zonder echter ten opzichte van de Doopsgezinden veel van gevoelens te verandere of te verbeteren 4. Gelijk dit voor GALENUS EEN aanleiding werd, om in 1699 zijn "Verdediging der Doopsgezinden en Korte Grondstellingen" in het licht te zenden, zo gaf ook VAN DOREGEEST in 1700 zijn Brief aan SPANHEIM nog eens weer uit, met een daarachter gevoegden Brief aan H. SCHIJN, waarin hij het genootschap nog nader verantwoordde. Nu vond SPANHEIM een verdediger in zijn leerling HENRICUS SCEVENHUIJSEN, predikant in de Rijk; tegen wie VAN DOREGEEST zich genoodzaakt zag op nieuw te velde te trekken 3.

'F. spAHnEia fil., Selccliorum de Iteligione conlroversiarum F.lcnchus historico-theologicu", Lugd. Bat., 1687, vertaald door H. BUESKKKN, pred. Ie Zeddani, onder de lito] van. eert Hitt. cn Godgeleerd Register der nilgeleczendsle verse/rillen, Amst. 1692. Voor elke verhandeling ging een Prolheoria Historica, cn in die over de Doopsgezinden, sclicen do hooglccliaar aangaande hun oorsprong en gevoelens niet weinig te hebben misgetast.

1 Controversiantm tic)clig. cum dissidenlibus Klcnchus Uisi. thcolagictts, niet een l'rolhenrin Historica plenior aangaande de Doopsgezinden, Amst. 1694.

5 H. scEVESiriKSKt", Aanmerkingen o/> twee Riicten tan £. A. van

Ook bij een andere zaak moest hij zich laten horen; namelijk bij het twistgeschrijf tussen de beide leraars in Friesland, Jan KLAAS Z. van Grouw en DOUWE FEDDRIKS van Molquerum. De eerste had achter zijn "Leer der Doopsgezinden verdedigd" enige Brieven gevoegd, tussen hem en VAN DOOHEGEEST gewisseld over enige belangrijke leerstukken, en daarom komt deze hierop terug in ween Yerantwoordinge voor de leer der Doopsgezinden, Amst. 1704," door welke hij toont, niet van zodanige vrijzinnige begrippen te zijn als Jan KLAAS Z. Het vermoeden is wellicht niet ongegrond, dat deze enigszins GALENUS zelven tot medehelper in de strijd hebbe gehad Maar in allen gevalle verwierf zich VAN DOOREGEEST, door zijn krachtige en vrijmoedige maar toch bescheidene taal, zowel tegen SPANHEIM als Jan KLAASZ., niet alleen hoge Doregeut, Amst. 1700, en: Onderzoek van het gelove der Doopsgezinden (dit laatste tegen de ondcwrijsingc), Amst. 1702; waartegen VAN DOREGEEST uitgaf: Verdediging van de lere der Doopsgezinden, Amst. 1705.

1 Want op een vergadering der Zonisten, in 1700 te 'Amsterdam gehouden, had men gesproken over de onrechtzinnigheid van de Verdediging, door GALENUS uitgegeven; men had DOREGEEST verzocht, voort te varen in zijne, wijze van heschouwing, gelijk hij in

zijn Brief aan SCHIJN daarover gesproken had, en urnen moedigde ieder, die 't geliefde, aan, 't voornoemde boekje te wederleggen, 't welk ingevolge is ondernomen door DOCWE FEDDRISS." L. RIDLOO, Onbepaalde verdraagzaamheid, hl. 58. Geen wonder dus, dat GALENOS, te voorzichtig misschien, om zich zelf in de twist te mengen, toch Jan KLAAS Z. heimelijk ondersteunde. Van zodanige voorzichtigheid gaf GALENUS mede een blijk bij een mondgesprek, dat hij, in het hijzijn van wederzijdsche getuigen, met DOOHEGEEST over zijn gevoelens gehouden heeft; DIDLOO, t. a. pl., hl. 121 enz.

lof bij de Zonisten, maar werd hij ook algemeen als een man van groot gezag en uitgebreiden invloed bij de Doopsgezinden aangezien.

Wij kunnen de rij der Doopsgezinde godgeleerden van de XVII* eeuw waardig besluiten met **ADRIAAN VAN EEGHEM**, in 1631 uit Roomse ouders te Kortemerk, op de grenzen van Vlaanderen, geboren. Later met zijn ouders naar Aardenburg verhuizende, kwamen zij bier tot betere inzichten van de waarheid. ADRIAAN werd vervolgens naar Haarlem gezonden, om zich daar in de kunst der weverijen, waardoor deze stad bijzonder bloeide, te oefenen, en werd in 1652 gedoopt. Toen vertrok hij in 1653 naar Middelburg, waar hij zich als wever vestigde. De Doopsgezinde gemeente verkoos hem daar in 1654 tot haren leraar, welke bediening hij aanvaardde, maar tevens, in plaats van zijn bedrijf als wever, nu de boekhandel uitoefenende. Eerst in zijn 30* jaar begon hij zich, met behulp van twee geleerde Middelburgers, op het leren van de Latijnse, Griekse en Hebreeuwse talen toe te leggen en, zo als blijkt, niet zonder vrucht. In hogeren ouderdom liet hij de boekhandel geheel varen en wijdde zich alleen aan het leraarambt toe.

Ofschoon hij ook in zijn leven enige werken uitgaf*,

1 Men heeft ook nog van hem: Kort onderwgs des Christelgken geloofs, Amst. 1697, 1698, 1710, 1723 en 1740, en met zijn ambtgenoot POSJAGEK was hij de uitgever van de Rgpcr-Zeeposlil, 1699 en 1744.

* Verhandelinge van de stemmelgke gebeden, Middelburg 1685; — Catechismus ofte onderwijsinge in de godsdienst, Middelb. 1687; — Korte Catechismus, Middelb. 1689; — Verhandeling van de wet der Xature, Middelburg 1701.

zo is zijn naam eigenlijk gevestigd door de "Christelijke Godgeleerdheit," door hem opgesteld, maar na zijn dood medegedeeld door zijn leerling GESARD DE WIND, die ook een Lijkrede op hem gehouden en nog andere stukken van hem door de druk algemeen gemaakt heeft¹. Hij is de eerste Doopsgezinde, die zulk een volledig stelsel van godgeleerdheid heeft geleverd, en hetwelk niet alleen in zijn tijd, maar ook later zeer veel lof heeft mogen verwerven. Hij overleed in 1709 9.

Met een meer breedvoerige vermelding van andere wetenschappelijk gevormde Doopsgezinden in de XVII* eeuw mogen wij hier niet voortgaan; deels, omdat zij, wier namen wij hier nog zullen mededelen, genoeg van elders bekend zijn, deels, omdat zij minder met de kerkelijke geschiedenis der Doopsgezinden in betrekking staan.

Wij zouden echter te kort doen aan de verdiensten van een man, als **ANTONIUS VAN DALE**, die zich niet slechts een Europeesche vermaardheid verworven heeft, maar ook door zijn geschriften, over de doop en het leraarsambt, de dank van zijn genootschap behaalde, indien wij ons met een enkele aanwijzing vergenoegden; en toch moeten wij ook hier nog kort zijn.

'Christel. Godgeleerdheit, uitgegeven door c. DE WIND, Middelburg 1711;— Lgkreden op. YAM EECHEM, Middelb. 1709;— de Kalechismu", mei aantekeningen verrijkt, Midd. 1715;— de Wet der Xature, met nog een Aauhangset, Amst. 1730. Over G. DE WIND zeiven spreken wij later.

* Men zie, behalve de Lijkrede van DE WIND, ook SCHIJN, Dl. 11, bl. 540 enz.

Dit licht zijner eeuw werd in 1638 te Haarlem geboren. Reeds in zijn jeugd zag men in hem veel zucht voor taalstudie-, maar zijn ouders wilden liever, dat hij zich op de handel toeleggen zou. Echter hervatte hij, reeds omstreeks 30 jaren oud, de beoefening der wetenschappen, vooral van de geneeskunst en van de Griekse en Latijnse oudheden. Hij was ook een tijdlang leraar bij de Doopsgezinden te Haarlem, maar legde deze bediening neder, omdat hij zich minder geschikt gevoelde, als redenaar op te treden. de post van geneesheer bij het hospitaal dier stad nam hij tot aan zijn dood (in 1708), met zeer veel zorg voor de armen, waar. Hij heeft verschillende geleerde werken uitgegeven, die ook bij de buitenlander met lof genoemd worden

1Behalve zijn NederDuitsc geschriften: Van de oude Orakelen der Heidenat, 1687 en 1718; Aanmerkingen over een tractaatje van de heer YEHKIIN, omlrcnl de ivatcrdoop, met ecnige aanmerkingen over deti kinderdoop, 1688, en de Verhandeling van de oorsprong en during van de waterdoop, kinderdoop, wederdoop, historie van 't predikambt, vrijheid van 'l publyk spreekken m d e gemeenten en't wapen voeren, 1704; heeft men van hem: Dissertationcs de origine ac pragressu idololatriae, 1696; de Oraculis FAlmicorum, 1683 en 1700, welk werk de grond heeft gelegd voor FONTENELLE'S Hisloire des Oracle*, Paris 1687, door VAN DALE beoordeeld in de ISouvelles de la Itcpuhliqnc des Lettres, du mois de May, 1687; Dissertationcs IX anliquitatibus et marmoribus Rom. et Craccis illustrandis inservienles, 1702; Diss. super Aristeia de LXX interprt ibus; llistoria Baplismorum et JHss. super Sanchoniatone, 1705. Men z.ic zijn lof vermeld hij HICEIION, Mémoires d l'Hisloire des hommes illuslres etc., T. XXXVI, p. 0 etc; ELOY, IHclionnaire hisloriqu de la Medicinc, T. II, pag. 436; BKBN. HONTErALCo, in proef at. ad AntiquitM. cjplic., T. I, pag. 7; J. o. DE CHAUFEPié, Nouveau Dictionaire, T. II, ad voccni; c. SAXIUS, Onomasticon Literarium, cdit. 2, pars 5*, pag. 312.

Als beroemde genees- en heilkundige staan vooral P1ETER ADRIAANSz., VERDUIN, GOVERT en NICOLAAS BIDLOU bekend. VERDUIN was een leerling van de reeds gemelden JACOB CORNEXISZ. VAN DALEN en werd vermaard door een heilkundig werk in het Latijn, hetwelk de eer van een NederDuitse en Franse vertaling genoot '. GOVERT BIDLOO werd hoogleraar in de ontleed- en heilkunde, eerst te 's Gravenhage, vervolgens te Leiden, en was tevens lijf-medicus van prins WILLEM III; gelijk NICOLAAS zulks van Czaar PETER werd. GOVERT werd algemeen bekend door de uitgave van ontleedkundige platen, die door de kunst van G. DE LAHRESSE zijn opgeluisterd.

Was er enig vak van letteren, waarin de Doopsgezinden hebben uitgemunt, dan is als zodanig voorzeker de dichtkunst te roemen. Wij hebben slechts de namen te vermelden van mannen als JOOST VAN VONDEL, vóór zijn overgang tot de Roomsgezinden, diaken bij de Waterlandse gemeente te Amsterdam 2; en van J. ANTONIDES VAN DER GOES, wiens dichtstuk "de Ystroom" ook bij het nageslacht in geheugenis is gebleven. Een tijdlang echter had de hogere vlucht, waartoe zich de dichtkunst bij sommige leden van het genootschap verhief, geen bepaalden invloed op het kerkgezag, 'en wij kennen het vooral aan de pogingen der Collegianten toe, dat de geestelijke liederen in de XVIIIO eeuw toch een merkelijke verbetering ondergingen; vooral door de pogingen

van KAMPHUIZEN, J. OUDAAN en GALENUS, van welke vele stukken werden overgenomen in een nieuwe Psalmberijming, bij vele Lamistische gemeenten het jaar 1684 en later ingevoerd. Het getal der geestelijke liederen, door verschillende personen vroeger uitgegeven, was zeer aanzienlijk, maar derzelver dichterlijke waarde in het algemeen niet groot '.

'Disserlallo Epitolaris de nova arluum dcuriandorurn ralion:', Amst. 1696.

* JKR. DE VRIES, /. fan Vondel als ikenaar der Aimt. Doojisijcz. yemcenle, in de Vadert. Lcturocfcmwjni van Mei 18()i.

Als dichter, maar tevens als schilder, staat bekend CAREL VERMANDER of VAN MANDER, uit Vlaanderen overgekomen (zie boven, bl. 63). Hij vertaalde de Ilias en de werken van VIRGILIUS-, vervaardigde voor zijn geloofsgenoten het liedboek "de Gulden Harpe" en verplichtte de beminnaars der schilderkunst door zijn "Leven der doorluchtige Nederlandse en Hoog-Duitse schilders" en andere werken over dit vak. Terwijl wij van dezen spreken, moeten wij voorzeker ook u. VAN MIEREVELT, wiens penseel nog beroemd is, niet vergeten 3. Dat de Doopsgezinden mede in wis- en natuurkundige wetenschappen niet achterlijk bleven, bewijzen de namen van Jan ADRIAANSZ. VAN LEEGHWATER, de ontwerper van het droogmaken van het Haarlemmermeer*; en van Jan VAN DER HEYDEN, den keiaar. Zijn medehulp tot het droogmaken van meren en het leggen van dijken werd zelfs in Frankrijk en Holstan gezocht.

1 een lijst van geestelijke liederen /.al in cen Bijlage volgen.

1 zijn eigene levensbeschrijving is te vinden ai'liter het tweede deel van het laatstgemelde werk, blz. 222 enz., in de uitgave van 1764. Aan zijn beeldtcnis wt:rd een bijschrift toegevoegd door VOSDBL.

s Over HIF.KEVELT, in 1567 le Delft geboren, zie men onder andere KOK, Vadert. Woordenboek, Dl. XXIII, bl. 68.

* Van zijn Haarlemmer-meer-Bock verschenen vroeger twaalf drukken en de dertiende uitgave nog onlangs in 1838. Hij titelde zich: ingenieur en molenmaker van de Rijp, in Noord-Holland; maar was tevens timmerman, schrijnwerker, uurwerkmaker, kunstwerker in hout, steen, ivoor CM inrt.ilen en verwonderlijk luiuitvinder van betere brandspuiten en verlichting te Amsterdam Wij zouden over deze mannen meer kunnen schrijven, en nog vele andere daarbij voegen -, maar het aangehaalde zal genoegzaam zijn, om ons te tonen, dat er bij de Doopsgezinden wel ontwikkeling van geest te vinden was.

Wij zijn thans genaderd tot het **onderzoek, of er ook verandering van geest in zeden en levenswijze bij de Doopsgezinden van dit tijdperk** valt op te merken.

Al wisten wij er niets van te zeggen, dan liet het zich toch wel denken, omdat een zekere vrijzinnigheid in begrippen meestal met vrijzinnigheid in wandel en handel gepaard gaat en zich niet best met stijvere gebruiken en gewoonten laat overeenbrengen. Maar het is ons hier meer om bewijzen dan om redeneringen, bij wijze van gevolgtrekking, te doen. Wij beginnen met een loffelijke getuigenis, door BENTHEM aangaande hen afgelegd. "Ofschoon men zich voor de dwalingen van deze mensen zeer te hoeden heeft," schrijft hij (waarmede hij hun Sociniaanse begrippen bedoelt), "zoo kan men echter in de wandel

1 Omtrent i. VAN DER DETDIH, als schilder, vooral glas- en prent schilder, als uitvinder van de blikken-lantaarn-verlichting en van de slang-brandspuiten, zie men u. DB BOSCH JERON. ZOON, in de

Mg. Komt- en Letterbode van 1807, N°. 24 en 25. Met zijn zoon j. VAN DER DEYDEN DE joacE, gaf hij in 1690 een Beschrijving van zijn atang-brandtpmlen uit, herdrukt in 1735.

veel goeds van hen leren, zo als ootmoed, tevredenheid, matigheid en vooral werkzame liefde omtrent de behoeftigen. Want hoewel aan de Nederlandse Protestanten in het algemeen de lof van mededeelzaamheid aan de armen toekomt, zo is die toch aan deze sekte hoven andere eigen. Inzonderheid leggen zij zich ook op nederigheid in de kleding toe; terwijl er zich echter in Amsterdam enigen bevinden, die met paruiken en ook overigens sierlijk genoeg voor de dag komen"

Door VAN BRAGHT en GALENIJS wordt insgelijks nog al een tamelijk goede getuigenis van hun geloofsgenoten gegeven; maar zij klagen toch, dat er verval te bespeuren is. De laatste haalt daaromtrent een vroegere voorstelling aan van de rederijkers in Vlaanderen, die de duivelen ten tonele voerden, met elkander raadplegende om de nieuwgezinden (Protestanten) te bederven. Met zeer velen zagen zij gemakkelijk kans-, maar met de Herdopers wisten zij niet wat te beginnen, tot dat een der duivelen de raad geeft: "wij zullen ophouden met de vervolgingen en hun vrije tijden toestaan. Door zuinige naarstigheid zullen die Herdopers rijk worden, en rijk zijnde, tot weelde en dartelheid vervallen. Zo zullen wij hen wel lichtelijk afleiden tot herbergen, comparitcn, pleiten en rechten, tot bouwen van grote, prachtige huizen en kostelijke hofsteden en 't geen meer de liefde

'BENTHEM, t. a. pl., Th. I, 8. 834.

* VAN nivAcnT, Martelaarsspiegel, aen mijne Vrienden en Medeyenoten, vc'iór hot Ie Deel;—

OALENUS ABRAHAM*?., Anspraak an de vereen. Doopsgez. gemeente ic Zaandam, blz. 32 enz.; — Nagelaten Schriften, bl. 100 en?..

der wereld na zich sleept." De tijd en uitkomst, vervolgt GALENÜS, hebben deze kloekzinnige voorzegging' maar al te zeer bevestigd en waar gemaakt.

Op een andere plaats (in de leerrede over het gemeste kalf) beklaagt hij zich, dat men het vlees van gemeste kalveren thans aanmerkt als een al te gemene, dikwijls verachte spijze, dat men ook hoenders, kapoenen, patrijzen, fazanten, snippen, leeuweriken en ander klein gebeente hebben moest; dat er pastijen en banket bij moesten komen, terwijl de lust tot drinken door prikkelende spijzen, gezondheidsdronken en allerlei vreemde wijnen werd ontstoken. Hij herinnert de tijd, toen de Hollandse natie genoeg nam met gort, erwten, bonen, wortels, kool, rapen, gezouten ossenvlees, spek, gezouten vis, stokvis, zee- en riviervis, en men het schapen- en kalveren vlees voor de grootste lekkernijen hield, enz., en zegt, dat het nog zo lang niet geleden is, dat men in Amsterdam slechts één pastij-bakker vond (namelijk in de Nes), die er nog brood bij moest bakken, om te kunnen bestaan. Dat hij oorzaak vond, om zijn geloofsgenoten tegen zulk een verandering van geest te waarschuwen, is een bewijs, dat zulks de scherpzienden man niet ondienstig voorkwam '.

'GALENUS schrijft deze verandering van geest in Amsterdam vooral aan de vreemdelingen toe, die zich daar nederzetterden. Ik heb hier wel aan de latere Franse Refugiés gedacht; maar de reeds aangehaalde verhandeling van de Heer Mr. R. J. KOKSEN, Gesch. der Franse vluchtelingen in Nederland, doet zien, dat zowel andere (b. v. AKTOXIDES) als GALENOS, over de schadelijke invloed der Fransen klaagden, vóór de overkomst de Refugiés, en dat deze laatsten wel degelijk op zuiverheid van

Bij de Doopsgezinden werden maatregelen tegen de * zede-verbastering voorgeslagen en in het werk gesteld; waaruit wij opmaken, deels, dat die verbastering aanwezig was-, deels, dat geenszins allen door dezelve werden medegesleept. Men nam zodanige maatregelen niet bij een enkele, misschien de gestrengste partij, maar, wat wel bedacht mag worden, zowel bij de Waterlanders, als bij de Friezen en de verenigde Vlamingen en Hoog-Duitsen.

Reeds in 1639 werd bij een zogenaamden landdag van alle Friese gemeenten in Noord-Holland vastgesteld, om zekere twaalf artikelen, als een goeden raad tot welstand der gemeenten en tot bevordering der goede zeden, aan te bevelen. Deze artikelen hebben niet alleen betrekking op het huwelijk, zodat de verkering van jonge lieden, buiten weten der ouders, afgekeurd en van de zodanigen, die op een andere plaats zoeken te trouwen, getuigenis van goed gedrag gevorderd wordt, maar waarschuwen ook inzonderheid tegen het houden van grote bruiloften, tegen het lopen in de herbergen, tegen het te diep zich begeven in koopmanschappen en het niet betalen op zijn tijd, tegen het kopen van geroofde goederen

zeden toezagen. — VINCENT DE HOM", DIE wij als het hoofd van een strengere partij onder de Vlamingen zullen leren kennen, schrijft: "dat het de gelovigen wel vrij is, in der simpelheijt, tot bevestinghe van haer houwelijk, oock een bruijloft-maeltijdt te houden, vrolijck te zijn in de Hcere ende hem te verblijden j" maar hij keurt ten hoogste af het bruiloft houden met degenen die buiten ons zijn, het bijwonen van kinderdoop-maaltijden, buren-vergaderingen en dergelijke feiten. Men zie j. BK iitYZF.ii, Chriftelgck Huijboeck, 1643, bl. S45 en 546.

(in kaapvaardij) en het reden aan schepen met geschut, tegen het onnut tabak drinken en tegen te grote versiering in schepen, huizen, klederen, enz. Deze artikelen werden telken jare op nieuw, althans tot 1700 toe, aan de gemeenten herinnerd. In 1695 werd nog eens weer krachtig aangedrongen, dat het tabak drinken in gezelschappen nagelaten wierde, en indien al iemand ze "gezondheidshalve" gebruikte, hij zulks in zijn eenzaamheid zou doen. In 1697 maakte men een gemotiveerde uitbreiding van deze artikelen, die wij in een Bijlage zullen laten volgen. Op de landdag van 1701 werd gerapporteerd, dat het meeste verval plaats had: in de buitentrouw, in de mijding, in de voetwassing en in het reden of varen met geschut.

Ook de Waterlanders zoeken in hun "Kerkelijke Handeling," het jaar 1647 door 41 gemeenten te Amsterdam gehouden, de zede-verbastering tegen te gaan. Nadat zij in art. 7 in het algemeen hebben gewaarschuwd tegen pracht en overdaad en deze met bestraffing hebben bedreigd, zeggen zij in art. 9: "dat het ten hoogste nodig is, om met vermanen, waarschuwen en straffen zorg te dragen, dat de werken des vleses, als dronkenschap, ijdelheid, dansen, lichtvaardigheid en zodanige werken, item gierigheid, hovaardij, kijven, vechten en dergelijke uit de gemeente weggeroeid worde, ten minste, dat het opzicht daarover mocht vermeerderen, zonder door de vingeren te zien."

1 Notulen van de Friese Sociëteit in Noord-Holland.

Op een vergadering van 32 verenigde Vlaamse en Hoogduitse gemeenten, in 1649 te Haarlem gehouden, besloot men: "waar enig verval in 't leven zou mogen komen, zal alle devoir gedaan worden, om het vervallene te repareren." Voorts: "is hoog nodig verstaan, dat ieder in zijn gemeente ernstig waarschuwen, dat de Christenen niet behoren elkander voor de wereldse rechter te trekken, zo als PAULUS ons leert, 1 Cor. 6; en dat tevens de kwaadwilligen worden vermaand, naar alle billijkheid hun schulden te voldoen." En eindelijk: "dat voor alle diogen de pracht en praal en ook de gulzigheid met allen ernst behoort gestraft te worden, zo in de vergadering voor broeders en zusters, als ook in 't particulier, en dat ieder der dienaren zich bevljigtigen een goed exempel te zijn, naar PAULI lere ad Titum H, vs. 7"

De meergemelde JACOB CORNELIS Z. VAN DAXEN klaagt in een werkje, hetwelk hij in 1652 uitgaf: "dat de Doopsgezinden in 't gemeen in het stuk van de pronkerijen, zo in huizen, huisraad, bruiloften, maaltijden en klederen, zozeer toenemen, dat zij diegenen, die de wereld dienen, zeer op de hielen navolgen en de zwier van hun manieren zeer gelijk zijn" 2. In een ander werkje, van 1662, geeft hij als middelen tegen zodanig verval op: de goeden voorgang der leraars en dienaars-, hun ernstige vermaning aan de leden, vooral aan de jeugd, een goed denkbeeld van doop en avondmaal te geven en aan

1 Handel'mge der vereen. VI. en D. Doopsg. Gemeijnten tol Haerhm, 1649, bl. 6, art. 2; bl. 8, art. 3; bl. 9, art. 1.

* J. c. VAN DALEN, Onciersel en Cieraal van de Godnalige vrouwen. in diiii' Prpdicalirri, Amst. 1652.

te wijzen, welke verplichting deze plechtigheden mede brengen; een nauwkeurig onderzoek naar de geschiktheid en het ware oogmerk van dezulken, die gedoopt en leden wenssen te worden; het bestraffen der ergenissen-, omzichtigheid in het nodige tot het avondmaal; en de vermaning, dat de uitwendige godsdienstoefening niet in sleur waargenomen worde '.

Wij zouden met vele voorbeelden kunnen aanwijzen, hoe de uitoefening der kerkelijke tucht tegen deze kwaal werd aangewend; maar oordelen, met de volgende te kunnen volstaan. In 1653 werd er bij de Friezen een broeder gevonden, woonachtig te West-Zanen aan de dijk, die brandewijn te koop hield, zodat er in zijn huis wel eens meer dan genoeg gedronken werd. Het avondmaal werd hem een tijd lang ontzegd, totdat hij zijn brandewijn-affaire varen liet. In ditzelfde jaar had zich een broeder van Wormerveer, in Brabant reizende, te Brussel laten verrassen bij een kerkdeur, waar hij uit nieuwsgierigheid stond, om voor een Roomse processie, die onverhoeds hem met het sacrament, zo als hij zeide, op het lijf viel, eerbied te tonen. Daar hij allen rondom zich zag nedervallen, was hij reeds begonnen, het een been achteruit te steken, om te knielen-, maar hij herstelde zich en maakte zich spoedig uit de voeten. Hij werd vrijgesproken, daar hij onbedachtzaam had gehandeld en toch niet werkelijk geknield had. Te Hoorn werd bij de Friezen in 1700 het aannemen van een lid geweigerd, omdat hij een paruik droeg. Te Middelburg, een gemeente van Vlamingen, werd in 1639

• Dezelfde, Spiegel der dischgenotcn Chrisii, Anwt. 1662.

een broeder afgesneden, omdat hij zich schuldig maakte aan achterklap en leugentaal, volgens Psalm 101, vs. 5; in 1654 desgelijks een zuster, van welke bevonden werd, dat zij alleen om de brode bij de gemeente was gekomen en dat zij, haren man in Vlaanderen verlaten hebbende, met een ander was getrouwd; in 1667 een broeder, die onrechtvaardig was, omdat hij zijn schulden niet betaalde, en onmatig, omdat hij zich in de drank verliep; in 1683 een broeder, die ter kaap voer, en in 1715 een broeder, omdat hij als soldaat naar Oost-Indië was gevaren. Bij de verenigde Vlamingen en Waterlanders te Amsterdam, in de gemeente van het Lam en de Toren, werd in 1082 iemand aangesproken om het dragen van een degen, en hij beloofde zulks na te laten. In 1683 werd daar aan iemand de doop geweigerd, omdat hij, ter zee varende, gezegd had, zich met zijn maats - gewapenderhand te zullen verdedigen. Een ander, in 1685 aangesproken over het optrekken met de schutterijen, stond daarvan af. In 1692 wérd er een van de gemeente afgescheiden, omdat hij dienst had genomen op een oorlogschip, en aan een ander broeder werd in 1696 het varen met geschut verboden Openbare zonden des vleses werden meest overal terstond met de ban gestraft a. Een opmerkelijk voorbeeld

1 Uit verschillende Notulen-boeken.

* Voor zo verre de Notulen-boeken der onderscheidene gemeenten voorhanden zijn, vindt men in de meesten daarvan liet een of ander bewijs; ook bijkans nooil een voorbeeld van een broeder of zuster, door de wereldlijken rechter gestraft en ten gevolge daarvan in de ban gedaan, maar wel wegens ontucht of dronkenschap.

van tucht, wegens godsdienstige begrippen, werd uitgeoefend aan JACOB BANNINGH, leraar bij de Waterlanders te Wormer en Jisp. Hij werd door sommige leden van zijn gemeente aangeklaagd, omdat hij niet langer in de duivel geloven kon en vreemde gevoelens omtrent de engelen en de opstanding koesterde; en in 1698 werd hij door de gekozene scheidsrechters, VAN DOREGEEST, H. SCHIJN, LOUWERIS 3. LOÜWE en REINSKES VAN OVERWIJK, uit zijn dienst ontslagen '.

Veel gerucht veroorzaakte een maatregel, die in 1700 door de Vlaamse en Waterlandse gemeenten te Rotterdam, hij hare vereniging, getroffen werd. Een tijd lang had de Vlaamse gemeente er niet zo rekkelijk en vrijzinnig gedacht, zo zelfs, dat zij brieven aan VAN BRAGHT geschreven en gedrukt door het ganse land verspreid had, om raad en bijstand te verzoeken tegen de aandrang der Collegianten; brieven, die zeker mede een oorzaak zijn geworden van een bijeenkomst, in 1660 te Leiden door vele leraars gehouden. Maar bij de gemelde vereniging in 1700 was de geest der Vlamingen zo verdraagzaam geworden, dat de gemeente van nu af alle Christenen, zonder bepaling van bejaard gedoopt te zijn, op hun eigen proef, tot het avondmaal toeliet en van zodanige uitnodiging of toelating een formulier opstelde, hetwelk de leraar, die het avondmaal bediende, zo veel mogelijk van woord tot woord zou hebben te volgen. Dit formulier werd door een vergadering van

1 i. BAKKINGH, Eenvoudig verhaat van de proctduurea lat Wormer en Jisp, Amst. 1698.

Zonïsten, dat jaar te Amsterdam gehouden, met eenparige stemmen (behalve Leiden) geoordeeld in strijd te zijn tegen de duidelijken inhoud van bijna alle artikelen hunner vereniging en had veel twist-geschrijf tussen de Rotterdamse leraar ABRAHAM VAN LOON, en de minder rekkelijk denkende SCHIJN, VAN EEGHEM en andere ten gevolge. Het was ook niet te verwonderen-, want ik geloof, dat wij hier het eerste voorbeeld van zo uitgestrekte verdraagzaamheid bij alle Nederlandse Doopsgezinden, zowel La misten als zonïsten, ontmoeten.⁴

Wanneer men over het geheel de kerkelijke tucht in dit tijdperk met die van de vorige eeuw vergelijkt, dan moet men erkennen, dat dezelve in het algemeen zachter werd uitgeoefend. Men begon, vooral nadat de Vlamingen op de vredehandeling te Amsterdam in 1630 aan de verenig Je Friezen en Hoog-Duitsen op dit punt toegaven a, meer naar de zachtere gezindheid der Waterlanders over te hellen, en onderscheid

1 L. BIDLOO, Onbepaalde verdraagzaamheid, enz., bl. 55 enz. Het gaf dan ook niet weinig sensatie, dal er bij een der eerste avondmaalsvieringen in de verenigde gemeente zekere Fransman verscheen, met de degen op zijde, die, als komende op eigen beproeving, niet kon worden afgewezen, ofschoon de gemeente zich zelve, aan het hoofd van gezegd formulier, een.gemeente van weerloze Christenen had genoemd; dezelfde, bl. 68. Ook bij e. VAK REIK, Geschiedk. Beschrijving van Rotterdam, Dl. I, bl. 350, vindt men bewijzen van de verdraagzaamheid der Waterlandse gemeente, reeds vóór de vereniging.

1 Zeer opmerkelijk is dit toegeven der Vlamingen, in hun antwoord op gemelde vergadering, over het bannen van buiten-getrouwden; men zie deze Vrede-HandeHnge, in de uitgave der Belijdenissen te Ylissingen, 1666, bl. 47 enz.

te maken tussen de zogenaamde vollen en kleinen ban. Door de vollen ban werd iemand van de gemeente afgesneden, maar hiertoe ging men van dezen tijd af spaarzamer over, behalve bij de Oude-Vlamingen en Friezen. De kleine ban verhinderde een lidmaat, om gebruik te maken van het avondmaal, en deze werd meer dan de eerste op de schuldige toegepast. Ook zag men menigvuldige voorbeelden van de zodanigen, die wel gestraft of gebannen, maar toch na verloop van einigen tijd weer aangenomen werden. Zulks geschiedde echter altijd zeer vormelijk, voor het oog van de gehele gemeente. Een paar formulieren, in de XVIIe eeuw bij zodanige weder-aanneming gebruikt, zullen wij in de Bijlagen mededelen.

Bij de beoordeling van de zede-verbastering in die tijd behoren wij vooral twee zaken in het oog te houden. Vooreerst, dat wij niet naar latere zeden en gewoonten de maatregelen van die eeuw afmeten. Wat wij b. v. over het gebruik van tabak of het dragen der paruiken gezegd hebben, kan aan een later geslacht kleingeestig voorkomen, terwijl het toen toch niet daarvoor gehouden werd, en men niet alleen bij de Doopsgezinden, maar ook algemeen, deze vraagstukken als zeer gewichtig beschouwde. Paus INNOCENTIUS XII verbood aan de geestelijken het dragen van paruiken in een bijzondere bul. Vele Hervormde synoden in Nederland verboden zulks mede uitdrukkelijk aan alle kerkelijke ambtenaren en studenten in de godgeleerdheid, terwijl sommige Lutherse leraars, zonder omwegen, de paruiken een uitvinding van de duivel noemden. een zee van twistschriften is daarover in de wereld gekomen zo was het ook met de tabak gelegen, waartegen door onderscheidene Protestantse regeringen een verbod werd gegeven; b. v. door Keur-Saxen in 1633, door Appenzell in 1653, door Bern in 1661, door Zurich in 1691; terwijl de Pausen URBANUS VIII, INNOCENTIUS XII en andere het snuiven verboden. Kortom, het was iets zóó vreemd en zóó nieuw, dat het ons waarlijk niet behoeft te verwonderen, de stemmen van minder wereldsgezinde geloofsgenoten daarover te horen opgaan, noch ook, dat de zaak zeer ernstig behandeld werd door onzen BALKE KLAASSKN DE VRIES in zijn "Nuttelijcke Consideratiën of Sedige Aanmerkingen over het hedendaags Tabak-suigen, of en hoe verre hetselve geoorlofd zij of niet, Amst. 1692."

Ene tweede opmerking is, dat de klachten over het verval der zeden toen zeer algemeen waren. Het schijnt wel, dat de Munsterse vrede van 1648 de Fransen invloed en de weelde door geheel Europa heen niet weinig heeft bevorderd. Ten opzichte van een los zinniger geest in Duitsland werden in 1656 door de leraar SCHUPPIUS te Hamburg merkwaardige voorbeel-

'SCHROCI, Kirchen-Geschichte, Th. VI, S. 492, 353. Ooit. het dragen van tang haar, bij mannen en vrouwen, werd voor censural¹ gekeurd door het Hervormd synode van Zuid- en Noord-Holland, in 1640; door dat van Gelderland in 1643 en door Utrecht 1644. In 1645 hield j. BORSTIUS, Hervormd predikant te Dordrecht, een predikatie over het langh haar, die later meermalen herdrukt is en veel beweging in de Kerk veroorzaakte. YPEÏ en nEiiHouT, Gesch. der fied. Hcrv. Kerk, aant. tot Dl. I, blz. 226; SCHOTEL, Kerkelijk Dordrecht, Dl. I, bl. 469.

1 HACENBACH, Wezen en Geschiedenis der Hervorm., Dl. VI, blz. 349 enz.

den bijgebracht. Ook hier te lande begon men algemeen enige verandering te bespeuren. Reeds in 1640 nam het Hervormd synode een besluit daartegen: "alsoo in ons vaderland hogelijk in zwang gaan grote ligtveerdigheden en wereldze ijdelheden, tekenen van ligtveerdige vleesscbelijke barten, en occasiën, oorzaaken, moeders ende voedsters van grote zonden, tot ergernisse en verleidinge van de swakken, als daar zijn dansserijen, balletten, schandeleus misbruik van Gods goede gaven in overdaadige maaltijden of banketten, wilt hair van mannen ende vrouwen, mascaraden, comediën en tragediën, oneerbaare dracht, ergerlijke ontblootingen des lichaams, en meer andere" a.

Men zou dus niet wel doen, alleen aan de Doopsgezinden te laste te leggen, wat algemeen werd gezien; maar men moet tevens erkennen, dat zij zowel als andere, zich enigszins door de tijdgeest lieten medeslepen-, terwijl de klachten dies te barder klonken, omdat sommigen stijf en sterk bij al het oude bleven staan en alles verketterden, wat van de vroegere zeden en levenswijze afweek.

1 Dezelfde, t. a. pl., bl. 339 enz.

* SCHOTEL, t. a. pl., Dl. I, bl. 382.

Ten opzichte van de kerkelijke tucht is men thans zeker, zowel bij de Doopsgezinden als bij de Protestanten in het algemeen, bijkans tot het andere uiterste overgeslagen, daar er nauwelijks kerkelijke tucht meer bestaat; en zo als mij voorkomt, is deze verslapping niet zeer bevorderlijk tot de goede zeden. Ik meen hierop wel te kunnen toepassen, wat ik ergens bij CLAUS UAKMS gelezen heb: "de mensen willen thans anders aangevat zijn, dan vroeger; maar aangevat worden, op de een of andere wijze, moeten zij toch!"

VIERDE AFDELING.

TOESTAND DER INWENDIGE HOOFD-PARTIEN EN INVLOED VAN DE VERSCHILLENDE GEESTES-RICHTING OP DEZELVE.

Het is onmogelijk, om een nauwkeurige opgave te doen van al de scheuringen en verenigingen, die er in de onderscheidene gemeenten hebben plaats gegrepen-, en al konden wij zulks, de lezer zou ons voor zulk een dorre lijst weinig dank zeggen. Daarom zal het voldoende zijn, de gang der hoofdpartijen en, zodanige gebeurtenissen, die op derzelver vereniging of verwijdering veel invloed oefenden, met elkander na te gaan.

Wij hebben vroeger gezien, dat men de Doopsgezinden voornamelijk in Vlamingen, Friezen, Waterlanders en Hoog-Duitsen onderscheiden kon. Bij de aanvang van dit tijdperk waren zij het niet alleen in beginselen, maar ook in begrippen omtrent de meeste leerstukken vrij wel eens^ ofschoon men in het algemeen de beide eerstgemelde partijen voor de stijfzinnigsten en de beide laatsten voor de zachtstgestemden houden mocht. Deze richting openbaarde zich ook meermalen in de eigenlijke punten, waarover zij het meest verschilden-, namelijk in de uitoefeningen bepalingen der kerkelijke tucht. Bij de hoofd-partijen vormden zich soms weer onderscheidene afdelingen, daar iedere gemeente onafhankelijk op zich zelve stond en men geen zwaarigheid maakte, zich uit haar midden weg te begeven, als men enig ongenoegen had. Zo gebeurde het dikwijls, dat de een of ander leraar, met een getal van 20 tot 50 of meer leden, op dezelfde plaats een bij-gemeente oprichtte, die dan naar zijn naam werd genoemd, maar ook wel eens van niet langere duur was, dan het leven van die leraar, terwijl men zich dan deels weer verenigde met de hoofdgemeente, deels onder de Hervormden vervloede. Men zag dus de Doopsgezinden nog voor veel erger verdeeld aan, dan zij het werkelijk waren; en vandaar het gezegde van DE GROOT: "er zijn zo vele en zo velerlei soorten van HerDoperen, dat men niet weet, of zij meer van elkander dan van andere gezindheden verschillen, dat alleen, waar zij naar genoemd worden, hebben allen onderling gemeen"

Mijns achtens, kan men bij de oorzaken en gevolgen van deze verschillende partijen onder de Doopsgezinden iets goeds en iets kwaads opmerken. Zij zijn ontstaan, deels door warme belangstelling in het Woord der waarheid, door vurige liefde voor de zuiverheid der Kerk en door de zucht, om het Evangelie getrouw te beleven; deels door bekrompenheid van begrippen, door ijver zonder verstand, door twist en heerszucht. Zij zijn bevorderlijk geweest tot de handhaving der onafhankelijkheid van de gemeenten en tot het onderzoek der Heilige Schrift. Zelfs in dat uitoefenen van de ban, waardoor de meeste scheuringen

1 H. GROTH, *Parallelon Iterumpublicarum*, lib. UI, edit. j. HEMMAN, pag. 91, 137. Zeer naïf is ook de uitlegging van OTTIUS, *Atmalet*, in het begin van de *Sectarum recensio*, omtrent de oorsprong van de benaming *Bekommerden*, aangenomen door de volgers van VAK DER MOLEN: "bi disputando ita se implicuerunt, ut extricare se amplius non potuerint ac propterea a/fliclali fuerunt."

ontstaan zijn en welke straf soms door de hoofden, zo als LUBBERT GERRITS Z., niet ontgaan kon worden, zien wij de werking van een vrij en zelfstandig gemeenteleven. Zij ontzagen zich niet, om tegen zodanige hoofden op te treden, en welke hoge gedachten zij van sommiger doorzicht en wijsheid koesterden, en hoe duur zij zich aan hen verplicht gevoelden voor datgene, wat zij ten beste der gemeenten hadden gewerkt, aan niemand werd enig gezag toegekend, hetwelk slechts van verre een geloof aan onfeilbaarheid of een toegeven aan kerkelijke heerschappij zou kunnen verraden. Week iemand, naar hun mening, van de zuiveren geest der Heilige Schrift af, dan achtten zij zich gerechtigd, om hem daarover te

onderhouden en desnoods te straffen-, zoals Leenert BOUWENS van MENNO zei ven betuigde: "dat hij hun nog niet boven het hoofd was gewassen!" en BOUWENS op zijn beurt menige aanmerking over zijn reizen naar Friesland horen moest. Jammer is het, dat zij met die ijver voor waarheid, vrijheid en zelfstandigheid, soms niet meer verstand en liefde gepaard hebben. Zo als zij handelden, hebben zij door hun scheuren en splitsen in partijen veel groter nadeel dan voordeel aangebracht. Want zij hebben aan hun kleinere samenkomsten veel van dat plechtige, opwekkende en treffende ontnomen, wat men bij talrijker godsdienstige vergaderingen vindt. Zij hebben veler harten zowel als kerken koud gemaakt en de hoofden in brand gezet. En bijkans hadden zij die band van liefde en eendracht geheel verbroken, die het genootschap samenhouden moet. Uit elk snoer, dat verbroken werd, vielen parelen weg, vóór men het weer had vastgeknoopt; en telkens verenigde men in veel minder getal, dan men vroeger was gescheiden.

De afscheiding van de Oude-Friezen en Oude-Vlamingen heeft voorzeker de onderlinge toenadering tussen de overige partijen bevorderd. Al wat het stijf— zinnigst hij de Doopsgezinden dacht, schaarde zich onder de vanen van de gemelde twee aanhangen, en hierdoor moest de vereniging der andere gemakkelijker tot stand komen. Men weet, dat de Oude-Friezen opstonden, toen LUBBERT GERRITS Z. begon te leren, dat men geen echtmijsding hij de ban moest voegen, noch scheiding van tafel en bed; dat men niet moest herdopen, die van de Vlamingen tot hen overkwamen-, dat men niemand moest bannen wegens buiten-trouw, indien hij slechts berouw daarover toonde, en dat men niet moest verbieden, om met de Vlamingen te kopen en te verkopen. THIJS GERRITSZ., JAN JACOBS Z. HAYES, JOOST EWOUTS Z. en andere stelden zich hiertegen en beschouwden LUBBERT GERRITSZ. met de zijn als afvalligen van de oude leer. De laatsten beweerden, dat zij niets hadden geleerd, dan wat door de artikelen van Wismar 1 was vastgesteld. Zij bekenden, dat de leer der echtmijsding hun wel door DUIK PHILIPS en Leenert BOUWENS was overgeleverd, maar hielden staande, dat zij er in de Heilige Schrift geen woord van vonden. Daarop werd LUBBERT GERRITS Z., na de dood van Jan WILXEMSZ., met zijn aanhang in de bau gedaan (zie boven, hl. 126) en de stijfzinniger partij geraakte in 1589 bekend onder de naam van Thijs Gerrits z-volk of Oude-Friezen.

Gesch. der Doopsg. in Groningen, enz., Dl. I, bl. 252.

De Vlamingen scheurden wegens verschil omtrent het kopen van een huis, door THOMAS BINTGENS te Franeker, in 1586. Dit bracht, zo als wij hebben gezien, de namen van Huiskopers en Contra-Huiskopers in de wereld De eersten werden sedert die tijd Oude-Vlamingen genoemd-, later nog weer in Jan Jacobs-gezinden, Groninger- en Dantzicher OudeVlamingen gesmaldeeld 2. Deze drie afdelingen hebben echter in deze gewesten nooit vele gemeenten geteld. De Jan Jacobsgezinden hadden er een te Amsterdam, Hoorn en Terschelling; de Groningers te Haarlem, Enkhuizen en Zaandam; de Dantzichers te Amsterdam, Haarlem en Rotterdam 3. Alle zijn zij, in vervolg van tijd, bij de grotere afdelingen ingesmolten.

De Oude-Vlamingen of Huiskopers te Haarlem banden in \ B98 JACOD PIETERS VAN DER MOLEN of VERMEULEN, JAN ROELANDSZ. en andere, wegens verschil over een broeder, die een bankroet had gemaakt en ijverig door deze beide mannen verdedigd werd. Men noemde hunnen aanhang de Bankroetiers, of ook wel

" Dezelfde, bl. 272 enz.

1 Dezelfde, bl. 100 ent.; 136 enz.

3 Over deze aanhangen zie men de Gesch. der Doopsgezinden in Friesland en inzonderheid die in Groningen, Overijssel en OostFriesland, Dl. I, op de namen in het Register en Bijlage VI. Er waren echter mede andere Oude-Vlamingen, die tot geen van deze drie behoorden. Enigc leden van de Groningers hebben ook te Middelburg gewoond en daar afzonderlijke vergaderingen gehouden, zo als

blijkt uit cenc testamentaire dispositie, 1691, van (.ERUIT GERRITS Z., die hun leraar in Zeeland en Vlaanderen genoemd wordt en tc Middelburg buiten de Dampoort woonde in een huis, de vier Heemskinderen; BOOTHAF.H, Dl. I, bl. 193.

Vermeulens-volk, Jan Roelands-volk en Jan de Haansvolk. Bij dezelfde Oude-Vlamingen te Haarlem, de Huiskopers, werden VINCENT DE HOND en LUCAS PHILIPS ongeveer 1620 onenig, eerst over zekeren A. W. te Amsterdam, vervolgens over een bruidegom, die vóór de trouwdag zijn bruid enigszins onkiesch had aangeraakt. LUCAS PHILIPS hield de zaak voor niet zo strafbaar, VINCENT DE HOND, PHUIPS VAN CAZELE en andere voor censurabel. Ieder kreeg zijn aanhang, men scheurde, en de laatsten ontvingen de naam van Vincent de Hondsvolk; de eersten die van Lucas Philips-volk of Borstentasters. Sommigen, waaronder vooral CLAAS CLAASZ. van Blokzijl, trachtten wel deze scheuring te stuiten of weer bij te leggen-, maar hun pogingen waren even vruchteloos als die van enigé leraars te Amsterdam, Haarlem, Dordrecht, Leiden, Rotterdam, Utrecht en Arnhem, welke in 1633 een brief getiteld "Vredebode," aan DE HOND en de zijn zonden,.

Het is opmerkelijk, dat men juist bij de stijfzinnigste aanhangen de uitstaande Belijdenissen het minst aantreft, ene' verschijning, die ons nog dies te meer op het denkbeeld moet brengen, dat deze Belijdenissen hoofdzakelijk tot bevordering van vrede en vereniging zijn opgesteld. De Dantzicher Oude-Vlamingen gaven er eerst in 1743 ene, en de Groningers

1 Deze brief werd uitgegeven met een Propositie of Voorstelling, enz. om te bevredige, te Haarlem, bij VAN WESBUSCH, 1634. Van DE HOND bestaat er een Bekentnisse des geloofs, 1626, herdrukt in 1630. Men zie J. DE BVIZER, Christelijck Hugsboek, bl. 839—843, 854 enz.; H. SCHIJN, Aantekening van MAATSCHOEN, Dl. II, bl. 481.

in 1755. De Oude-Friezen hebben wel een korte "Bekentenis des geloofs, gesteld in XXXIII artikelen," door PIETER J. TWISCK in 1617 voor de Hoornschen Martelaars-spiegel geplaatst, in 1620 afzonderlijk te Hoorn gedrukt en ook te vinden in de Hoornsche uitgave van het Martelaars-boek, 1627, alsmede in de Haarlemsche van 1631.

Maar deze is geen Belijdenis, op last of verzoek van die partij in het licht gegeven; ofschoon ze later er wel voor gehouden is, zo door andere, als door mannen van die eigen aanhang, b. v. door BENEDICTUS s. HOEKSTRA, leraar bij de Friese gemeente van West-Zanen a. Welk een wankel gezag deze Bekentenis gehad heeft, blijkt uit het voorgevallene op de Friese Sociëteits-vergadering in Noord-Holland, het jaar 1792 te Wormerveer gehouden. Hoorn had van zodanige uitstaande oude Belijdenissen der Friese Sociëteit gesproken. Zaandam had dit met verwondering gehoord en eiste van Hoorn, dat men zulk een Belijdenis toonde. De zaak werd door alle gemeenten nauwkeurig onderzocht-, maar men kon zulk een stuk niet vinden en Amsterdam zelve was van gevoelen, dat het handhaven van Belijdenissen thans een zaak was, die niet meer te pas kwam, maar aan iedere gemeente afzonderlijk moest worden overgelaten 3. t Nadat LUBBERT GERRITSZ. gebannen was, begonnen

1 Gesch. der Doopsg. in Gron., enz., Dl. I, bl. 136.

* In een Narede, gehouden tot de Friese Sociëteit in 1762, geplaatst achter de Bespiegelende en Praclicale onderwijzingen uit Genen"III, van zijn vader SVTSE B. HOEKSTRA, 1765, bl. 370 enz.

'Notulen van de Sociëteits-vergadering der Friese Doopsgezinden, 13 Juni 1792.

zijne zachtere gevoelens steeds meer en meer veld te winnen. Men bespeurde klaarblijkelijk een aanmerkelijke verandering en toenadering tussen drie partijen, namelijk de Hoog-Duitsen, de Neutralisten in de strijd der Friezen en Vlamingen (Schedemakers, Franekers en vooral Waterlanders) en de Slappe- of Jonge-Friezen, die de aanhang van LEBBERT GERRITS Z. uitmaakten. In 1591 vergaderden de Hoog-Duitsen te Keulen en stelden daar, onder voorgang van LEONARD KLOOI, enige artikelen op, in welke zij hun gevoelens over sommige leerstukken slechts eenvoudig blootleggen, naderhand uitgegeven onder de titel van "Concept van Ceulen" ¹. Op deze artikelen sloten zij vrede met vele van de Jonge-Friezen en dezelve werden rondgezonden door de "dienaren, oudsten ende broederen van bevde zyden, soo men tot noch toe met tweederley namen genoemd heeft, te weten, Nederlantsche ofte Vriesche en Overlantsche ofte Hoogduytschen." Toen zij dezen vrede getroffen hadden, verzochten zij de Waterlanders, om hun een schriftelijke bekentenis des geloofs over te reiken. De Waterlanders, reeds sedert 1581 zelve op het uitgeven van een Belijdenis bedacht, die echter niet voor 1610 door DE RIES en LUBBERT GERRITS Z. tot stand kwam, wilden dit verzoek niet afslaan en verklaarden, het zeer billijk te vinden, zodat ongeveer 1592 door de Waterlandse leraars HENDRIE. REYMERSZ., HANS DE RIES, THOMAS ALBERTSZ. en HANS KORTEROLLES EEN beknopte

¹ De eerste druk, die ik daarvan gezien heb, is geplaatst achter T. i., Vriendijcke Aenspraek, 1613. Later zijn ze meermalen herdrukt. Het volgende is hoofdzakelijk uit de gemelde Vriendl. Aenspraek genomen.

bekentenis des geloofs aan de verenigde Friezen en Hoog-Duitsen werd overgeleverd. Hierop verenigden dezen zich met de Waterlanders, die echter nog niet algemeen toetraden ¹. Maar DE RIES was zo lang werkzaam, dat er in 1601 door de Waterlanders een "Vredepresentatie" aan de Friese en Hoog-Duitse Doopsgezinden gegeven werd-, waarna de vereniging van nog meer gemeenten op vele plaatsen tot stand kwam.

In 1604 zag men weer enige scheiding; het schijnt althans, dat LUBBERT GERRITS Z. na dat jaar alleen hij de Waterlanders dienst deed. Eindelijk verscheen in 1610 de Waterlandse Confessie of "Belijdenis van HANS DE RIES en LUBBERT GERRITSZ." De eerste, ofschoon jonger in jaren, wordt altijd eerst genoemd, en schijnt de eigenlijke opsteller van de Belijdenis geweest te zijn, waarin hij zeker door LUBBERT GERRITSZ. geholpen is. Nogmaals besloten de Waterlanders, op een vergadering in 1611 te Amsterdam gehouden, dat de ban aan niemand zou worden uitgeoefend, dan aan hem, van wie men volgens Gods Woord zeker is, dat hij door zijn zonden van God is afgescheiden en in zijn toorn en ongenade staat.

Zo was het werk der vereniging reeds vrij verre tussen de Hoog-Duitsen, Friezen en Waterlanders

¹ Dat deze vereniging van de zijde der Waterlanders toen nog niet algemeen geweest is, waarvan in het Leven van n. DE KIES, bl. 24 en 27 gesproken wordt, als vóór zijn vertrek naar Embden, dat is vóór 1594 of 1595, geschied te zijn, blijkt uit de brief aan de Waterlanders aldaar, aangehaald in de Gesch. der Doopsg. m Gron., enz., Dl. I, bl. 115.

* Over deze Belijdenis zie men nader in een Bijlage.

gevorderd, toen er in 1613 een nieuwe scheuring ontstond, voornamelijk wegens de ban van buiten getrouwden, waarin de Hoog-Duitsen gestrenger wilden zijn dan de Waterlanders. Sommige Hoog-Duitsen en Friezen scheidden zich dus weer af, onder aanvoering van LEONAUD KLOCK, HANS MATTKJSZ., Jan SCHELLINGWOUW en AK>E ANNES. Zelfs in Amsterdam werd er een nieuwe Hoog-Duitse gemeente opgericht, voor welke KLOCK de

eerste vermaning deed-, maar deze gemeente is nooit groot geweest en heeft niet lang bestaan 4.

Intussen werd het werk des vredes en der vereniging weldra ook van een andere zijde sterk bevorderd. Vele F leuninggen namelijk begonnen verdraagzamer begrippen omtrent de andere partijen in uitoefening te brengen. Vroeger was dit anders geweest; want toen LUBBERT GERRITSZ. kort na de aanvang dezer eeuw met vele Friezen, Hoog-Duitsen en Waterlanders beproefde, om een toenadering van de Vlamingen tot stand te brengen, door middel van een: "Brief, om overghelevert te worden aen de Leraren der Vlaemsche Mennoniten, anno 1604 in Majo 't Amsterdam vergadert" (uitgegeven te Amst. in 160-i en later in 1613), had zulks de gewenste gevolgen niet. CLAAS GANGLOFS, een der aanzienlijkste oudsten bij de Vlamingen, schreef daartegen een: "Antwoord ende verclaringhe uit die Heylige Schrifture aengetogen op een ghedruckt boeexken der Presentatie ofte

J* J. Ti, Vriendl. Aenspraek, bij deae gelegenheid in 1613 uitgegeven; AIEHSON, Tegenbericht, bi. 126; p. J. IWISCK, Vredebelel, bl. 2; MAATSCHOEN, bij SCHIJN, Dl. III, bl. 159, 161; WAGENAAR, Amsterdam, Dl. VIII, bl. 41.

uytbiedinge tot vereninge van die Hoochduytsche, Vriesche en Waterlandse bevrediclide Broederschap aen de Vlaemsche Gemeenten ghesonden" (gedrukt in 1605 en later in 1626, te Amsterdam). Maar ongeveer 1620 sloten de Vlamingen te Schiedam een overeenkomst met de verenigde Hoog-Duitsen en Friezen aldaar, dat zij beurtelings in hetzelfde bedehuis zouden prediken en elkanders predicatie vrij mochten horen, op hope van één volk te worden. Aan sommige stijfzinnigen, b. v. aan TWISCK., stuitte dit geweldig tegen de borst-, maar hun invloed kon niet verhinderen, dat deze gebeurtenis als het ware een voorteken werd van meer algemene toenadering a.

Veroorzaakte het prediken in één gebouw reeds zo veel gerucht, dan was het gemakkelijk te voorzien, welke opschudding een dadelijke vereniging verwek

1 Dit antwoord is ook te vinden bij J. DE BUYSER, Christlijck llugsboeck, bl. 870 enz. DE BUYZER zegt (bl. 877), niet te weten, wanneer die Presentatie van de Vlamingen is uitgegaan, daar bij ze nooit gezien heeft, en bij deukt aan de grote vereniging van 1639 of aan de presentatie der Hoog-Duitsen in 1575, toen LEYDECEER, CLASENMAKER en cnoF, drie Vlaarasclie leraars, wegens deze zaak naar Duitsland reisden (zie Geselt, der Dooptgez. m Gron., enz. Dl. I, bl. 98). Dit laatste kan niet zijn, omdat de Hoog-Duitsen toen nog niet met de Friezen en Waterlanders verenigd waren. Het eerste is in zo verre waar, dat de Presentatie van L. GERRITS Z. in 1604 op dezelfde grondslagen berustte, waarop de grote vereniging van 1639 gevestigd is.

* Korte en onder scheidenlijcke vertoonmg aan onze medegenoten des gcloofs, die van de afgedeel de Vlamingen aanvechlinyhe lijden, 1629, bl. 12. Bij die Vlamingen te Schiedam, Contra-Huiskonpers, was toen leraar: CORNELIS COUNEIS Z. BOS, zo als blijkt uit het Yredebeletsel van TWISCK. Men 7.ie ook Geselt, der fionp.tgezinden in Friesland, bl. J 17.

ken moest. Zulk een vereniging, reeds gedeeltelijk in 1610 tussen de Vlamingen en Friezen te Harlingen gesloten, kwam aldaar volkomen iri 1696 tot stand. Jan LUIES en vele andere Groninger-Vlamingen deden daarom de Harlingers in de ban, en sedert dezen tijd is het ontstaan der zogenaamde Groninger Oude-Vlamingen te zoeken 1. Maar in Holland had deze Harlinger vereniging geheel andere gevolgen.

Want nu lieten de Vlamingen te Amsterdam, die zich tot nog toe onzijdig hadden gehouden, in een zogenaamd "Olijf-Tacxken" een antwoord uitgaan op de volgende drie vragen:

"Welke de fundamentele zekere kentekenen zijn, waaraan de kinderen Gods en ledematen van J. C. (zijnde Gods gemeente) kunnen en moeten erkend worden, naar de getuigenis van des Heeren Woord?

"Door welke woorden Gods het zeker blijkt, dat deze kentekenen alleen aan onze Vlaamse gemeenten eigen zijn, terwijl zij aan de Friezen, die met de Harlingers vrede gemaakt hebben, niet kunnen of mogen toegeëigend worden?

"Door welke woorden Gods het vrede-maken met dezulken verboden wordt?"

Deze vragen, in een zeer verzoenende geest beantwoord, werden alzo aan vele gemeenten, nog in ditzelfde jaar 1626, rondgezonden en onder de meesten zo gunstig opgenomen, dat de Amsterdammers in 1697 een "Brief tot Vrede-bereiding" lieten volgen, ondergetekend door de dienaren TOBIAS GOVERTSZ. (VAN DEN WUNGAABD), PIETER JANSZ. MOIJER, ABKAHAM DIRKSZ. (BIERENS) eii DIRCK DIRCKS ZOON. Na

¹ *Gesch. der Doopsk. in Gron., enz., Dl. I, bl. 65 enz.*

deze brief verscheen er van dezelfde zijde een "Vredè-Presentatie," in 1629 schriftelijk" en vervolgens in druk uitgegeven. Zij melden daarin: "dat zij zich keren tot de Friezen en Hoog-Duitsen, in de hope, dat zij met hen nog getimmerd staan op het oude fundament der Apostelen en Profeten, waarvan J. C. de hoeksteen is, om hen te nodige en vriendelijk te verzoeken (met vergeven en vergeten van alle voorgaande mishandeling) tot Christelijke eendracht en gemeenschap. En als iemand op hun manier van leven en wandel iets had aan te wijzen, dat de Christelijke roeping niet betaamde, zulks mocht vrijelijk geschieden; zij hoopten het ook in dank aan te nemen en trachten te verbeteren, met hulp van de Heere."

De verenigde Friezen en Hoog-Duitsen, zo plechtig opgeroepen, stelden de goede pogingen der Vlamingen niet te leur. In 1630 verscheen er een brief, gedagtekend van Hoorn de 81,1,D Mei, door JAN KRICKSE, RUTGER JANSSEN en CORNELIS BALLINQHS, in naam

der eerstgemelden aan de Vlamingen gericht, waarin zij dezen verzochten: "om met hen een algemene bijeenkomst van oudsten en dienaars te beleggen, op tijd en plaats nader te beramen, ten einde in der minne en vriendschappelijk te spreken over alles wat nodig wezen mocht."

- Zulk een samenkomst vond plaats te Amsterdam, in de groten Spijker, de 3d,D, iin en 5d,D October van datzelfde jaar. Op dezelve gaven de Friezen en Hoog-Duitsen, om hun gelijkheid in gevoelens met de Vlamingen duidelijker uit te drukken, eerst mondelijk en daarna schriftelijk, een bekentenis van hun geloof. Wederzijds deed men elkander vragen, die tot genoegen werden beantwoord. De Belijdenis, door de Friezen en Hoog-Duitsen afgelegd, werd naderhand door de druk algemeen gemaakt en staat bekend onder de naam van de Hoog-Duitse Confessie of Belijdenis van Jan CENTS," dewijl deze dezelve eerst hoofdzakelijk bij monde had voorgedragen en mede in het optellen daarvan voornamelijk de hand had gehad. Men scheidde van elkander, bevestigd in die vredelievende gezindheid, waarmede men gekomen was, om aan de gemeenten verslag van het verhandelde te doen, zonder echter iets nader te bepalen. Maar achter de Hoog-Duitse Confessie, nog in ditzelfde jaar gedrukt, plaatste men thans een zeker tractaat, onder de naam van: "Ernstighe aenporringhe tot gemeenschap der Heiligen."

De Vlamingen schijnen intussen bedacht te hebben, dat het wel goed is, vrede met andere te maken, maar dat men dan ook wel vrede onder elkander dient te hebben. Tot nu toe waren zij door de Huiskopers-twist van de vorige eeuw op vele plaatsen min of meer verdeeld en

gescheiden. de 21e April 1632 vergaderden er dus verscheidene Vlamingen oudsten en dienaars te Dordrecht, en zij stelden hier een Belijdenis op, die tot een band van onderlinge vereniging dienen moest. En werkelijk werd hierdoor een vereniging tot stand gebracht te Amsterdam, Haarlem, Rotterdam, Utrecht en Dordrecht, zo als uit de wederzijdse ondertekening der Belijdenis duidelijk blijkt, ofschoon wij zulks tevens van de overige plaatsen, wier afgevaardigden mede ondertekenden, namelijk van die te Middelburg, Vlissingen, Bommel, Crefeld, Schiedam, Leiden, Blokzijl, Zierikzee, Gorkum en Arnhem, in zo verre daar gemeenten van beiderlei aanhang geweest zijn, vooronderstellen De gemelde Belijdenis, later uitgegeven, wordt naar de plaats der samenkomst doorgaans "de Dordsche" of ook wel naar ADRIAEN CORNELISZ., derzelver voornaamste opsteller, genoemd 2.

- Eindelijk kwam er nu mede tussen de Vlamingen en de verenigde Friezen en Hoog-Duitsen, ten gevolge van een vergadering te Amsterdam, de 26sten April 1639, op vele plaatsen een langgewenste vereniging tot stand. Tot grondslag van die vereniging nam men de Belijdenissen van de Olijftak, van Jan CENTS Z. en van ADRIAEN CORNELIS Z. 3. Te Amsterdam staat deze gemeente sedert die tijd onder de benaming van de gemeente bij het Lam bekend.

Te Haarlem was men reeds in 1638 daarin voorgegaan, terwijl de verenigde Friezen en Hoog-Duitsen het voorstel hiertoe deden en de vrede inderdaad de 23de September van dat jaar getroffen werd. Die het voorstel in naam der gemelde gemeente hadden gedaan, waren de vijf dienaars ISBRANT VAN BERCUM, COENRAAD VAN VOLLENHOVEN, IZAMK JAKS Z. SNEP, PHILIPS VAN GASAIRE en PIETER DIRKSZ.. Het schijnt echter,

1 De gemeenten Zeeland en tan boven in 't land weet ik. niet te huis te brengen.

* Deze man, een zeer gacalit leeraar te Dordrecht, overleed nog ditzelfde jaar 1632, de 11de Nov., in de ouderdom van 51 jaren; SCUOTEL., Kerkelijk Dordrecht, Dl. I, bl. 357.

3 Kort verhaal van de vereniging 't Amsterdam, uitgeg. bij Jan ALBEHTS Z., 1639, 8°.

* Aanmerkingen op 't Verbond tan Enigheidt, 1664, bl. 36.

dat sommige Hoogduitschen of Hoog-Duitsen en Friezen zich nog eerst terughielden, tot dat zij zich in 1651 of 1652, onder hunnen leraar METER MARCUS Z., insgelijks hij de verenigden voegden

Tot de vereniging van 1639 traden onder andere in datzelfde jaar ook de gemeenten van Rotterdam en Utrecht toe; zodat er te Rotterdam sedert die tijd slechts twee gemeenten hestonden, de Waterlanders en de verenigde Vlamingen, Friezen en Hoog-Duitsen, die eindelijk allen in 1700 samensmolten, zo als wij boven (blz. 309) hebben gezien. Omtrent de vereniging te Utrecht meldt het Notulen-boek der gemeente het volgende: u 1639, de 19de Mei hebben de dienaren der (Vlaamse) gemeente met die der verenigde Duitsen en Friezen gesproken, om openlijk te verenigen; waren ook vrienden van Amsterdam en Haarlem overgekomen, om die vereniging te bevorderen. Werd daartoe besloten en Gods Woord tot grondslag gelegd, zo als dit begrepen is in de Confessie of artikelen van het Olijfstakken; tot vreugde van de beide gemeenten 3."

'Uit het Stedelijk archief van Haarlem, medegedeeld door de heer cs. VERPOORTEN BZ.

* Van de Waterlandse gemeente te Rotterdam zijn geen boeken voorhanden, dan na 1668; het oudste boek. van de Vlamingen is van 1635, maar levert ook niet veel bijzonders op.

3 Dit Notulen-boek, mij bezorgd door de hoogleraar i. KOPS, begint van dit jaar 1639 af, en vermeldt nog, dat er bij een verkiezing van dienaren in 1646 een getal van 77 broeders stemde,

waaronder ik de namen vind van: SCHRIJVER, VAN DE POLL, TAMDAM, VAN AEEN, VAN GELDER, JANSEN, SEGERS, SPRONCI, BOVENS. Bij ene dergelijke verkiezing in 1652 stemden 84 broeders, waaronder ook nog de namen voorkomen van: BLANCRERT, ALDENDORP.

Men kan deze vergadering beschouwen als een voortzetting van de vereniging in 1639. Dezelfde belijdenissen werden ten grondslag gehouden, doch "alles gereserveerd de Woorde Gods."

Nieuwe verenigingen, ook van andere gemeenten, schijnen vooral in 1651 en 1652 daarop gevolgd te zijn. BIDLOO meldt, dat de pogingen van deze vergadering zelfs in Duitsland, Elzas en Zwitserland gunstige weerklank vonden. Ook vinden wij in het bericht vóór de algemene Belijdenissen aangetekend, dat de Dordsche Confessie van 1632 door de gemeenten in Elzas op een algemene vergadering van dienaren aangenomen werd a. En DE BUYZER zegt ergens: "den Waterlander beroemt hem van zijn groot ghetal volckx en grote ghemeenten, geleerde mannen en diergelycke. de verenighden wil hem niet wijeken, die beroept hem, dat zijn volckx getal yminers so groot is, ende van zijn gelove in de werelt meer ghesproken wordt. Want in Poolen, Pruysen, Oostland, Switserlandl, de Rijnstroom, Herdael, Holland, Zeeland, Vriesland, Groeninglien en Groeningerlandt, en tot Embden en meer plaetsen, en op de kereke tot Amsterdam, daar wel naer gissinghe drie duysent mensen t samen vergaren" 3.

Zelfs werd de gemeente te Hamburg, die verdeeld was over de wijze van doopbediening en zich om raad naar Holland gewend had, door het zenden van vier leraars van wege de vergadering in 1649, namelijk IZAK JANSZ. SNEP, PIETER JANSZ. MODE", TIEJLEMAN TIELEN en TOBIAS GOVERTSZ. VAN de WIJNGAARD Weer thuis gebracht

1 L. BIDLOO, Onbepaalde verdraagzaamheid, bl. 8.

2 De Alg. Belijdenissen, uitg. van 1663, aan de leser, noot c.

3 J. DE BtMER, Christelijk Huijsbocck, 1643, bl. 970.

Het zou vreemd geweest zijn, als de altijd meer vrijzinnig denkende Waterlanders zich bij deze vredelievende pogingen der andere partijen niet hadden laten horen. Zij hielden in September 1647 een grote bijeenkomst te Amsterdam, opmerkelijk, niet alleen wegens hetgeen aldaar ten opzichte van de kerkelijke tucht besloten werd en waarvan wij boven (blz. 305) enige proeven hebben aangehaald, maar ook, omdat wij door dezelve het getal der Waterlandse gemeenten op verschillende plaatsen leren kennen. Want daar vergaderden afgevaardigden van Amsterdam, Haarlem, Leiden, Hazerswoude, Delft, Rotterdam, Gouda, Woerden, Bunschoten, Huizen, Weesp, Uithoorn, Aalsmeer, Zaandam, de Koog, West-Zanen, Wormerveer, Jisp, Wormer, IJpendam, Monnikendam, Durgerdam, de Rijk, Enkhuizen, Medemblik, Nierop, Alkmaar, benevens enigen uit Friesland, Groningen en Oost-Friesland. Volgens een gegronde aanmerking van MICHIEL DE BLEYKER, moet bij dezen nog geteld worden de Waterlandse gemeente van Hoorn, want ofschoon dezelve geen afgevaardigden op de vergadering zond, hetzij omdat zij toen geen leraar had, hetzij wegens een andere oorzaak, zij heeft nochtans naderhand alles, wat in die bijeenkomst besloten werd, goedgekeurd.

1 MAATSCHOEN, bij SCHIJN, Dl. III, bl. 243. Volgens de Handelingte zelve werd JAK SIBVERTS van Embden mede tot deze zending afgevaardigd.

Tegen het einde der vergadering werd gehandeld over het verenigen met andere gemeenten. Men begreep, dat men zich aan de Belijdenis van DE RIES moest houden: "blijvende nochtans altijd aan het Woord Gods onderworpen en zijnde maar een stelling uit het Woord Gods, om daardoor te tonen degelijkheid van de gemeenten met elkander." Voorts besloot men, om een schriftelijke Presentatie aan de verenigde Vlamingen, enz. over te leveren, uit naam van de gehele vergadering, niet op één, maar op alle plaatsen. Inmiddels zou men alle Doopsgezinden, die met hun gemeenten in vrede stonden, toelaten tot het avondmaal. Deze Presentatie, de 23ten September 1647 door de afgevaardigden ondertekend, werd aan de verenigde Vlamingen rondgezonden. Zij betuigden daarin: "wij verstaan, dat alle stellingen van geloofsbelijdenissen zodanig zijn, dat men elkander daaraan niet behoort te binden, maar dat alleen op Gods Woord behoort te worden gezien, en de Confessiën niet meer aan te nemen zijn, dan voor zo veel zij met Gods Woord accorderen-, ook, dat elk moet zijn een uitlegger van zijn eigene woorden en stellingen"

Het antwoord van de verenigde Vlamingen, Friezen en Hoog-Duitsen luidde niet zo gunstig, als men wel verwacht zou hebben, en men dies te meer verwachten mocht, omdat GALENUS ABRAHAMS Z. de opsteller daarvan is geweest. Het is meer afwijzend dan aanmoedigend -, in allen opzichte zeer ontwijkend.

Dezelve is gedrukt (maar niet de Handeling der Waterlanders zelve, die ik slechts in manuscript bezit) te Amst. bij p. ARENTS, 1664; gelijk insgelijks liet Antwoord der Vlamingen, Duilschen en Frieten, bij denzelfden. Zie voorts DE BLEYKER, Verh. 1766, bl. 61. Ik althans begrijp niet recht der vele woorden diepen zin-, behalve dat de grote verdraagzaamheid der Waterlanders en hun openstellen van het avondmaal voor alle Doopsgezinden zeer wordt afgekeurd. Voorshands kwam dan ook van de gehele vereniging niets, tot dat de Waterlanders later zelve door de verenigden, maar toen weer in Lamïsten en Zonïsten gescheurden, van heide zijden werden aangezocht, zo als wij later zullen zien. Dat gemelde ontmoedigend antwoord is getekend te Amsterdam, de Hden Maart 1649, door 48 dienaren.

Hoe het zij, of GALENUS aan de Waterlanders geantwoord heb uit innerlijke overtuiging, of dat hij hierin meer het gevoelen van zijn vrienden hebbe gevolgd, enige jaren later liet hij een meer vrijzinnige denkwijze blijken, in de XIX artikelen, die hij met zijn ambtgenoot nAvm SPRUYT uitgaf. Deze artikelen betoogden het onherstelbaar verval der kerkelijke ambten en bedieningen, daar deze niet op Gods bevel, maar door welmenende mensen zijn ingesteld; de vrijheid van alle broederen, om te leren en te dopen; de toelating tot het avondmaal, ook van ongedoopten, het verkeerde om te dopen op een bepaald formulier of uitstaande belijdenis, maar het voldoende van de Heilige Schrift, als grond en regel des geloofs; het avondmaal te beschouwen, niet als een kerkelijke, maar als een huiselijke plechtigheid, en de krachteloosheid der kerkelijke tucht en straffe. Zij waren dus zeer geschikt, om het lichaam der Collegianten bij de Doopsgezinden in te lijven, of liever, om alle Doopsgezinden tot Collegianten te maken. Zulks was voorzeker, bij de verschillende en min of meer liberale denkwijze van de leden des genootschaps, het kruid als in de mijn gebracht.

Nog was wel de lont niet aangestoken, en dit kon worden verhinderd, wanneer beleid en liefde van vele zijden samenwerkten; maar door de geringste omstandigheid kon er een gevaarlijke losbarsting ontstaan, die noodlottige gevolgen hebben moest. Die aanleiding werd gevonden in de omstandigheid, dat GALENUS en SPRUYT niet alleen deze artikelen in 1657 schriftelijk aan hun kerkeraad overgaven, maar dat zij ook in 1658, buiten hun weten, werden gedrukt en in 1659 door hen zelve, met een "nadere Verklaring" en verdediging algemeen werden gemaakt.

Dit veroorzaakte nu een buitengewone beweging in de Doopsgezinde Kerk. Bij vele Vlaamse gemeenten verdacht weldra de een de andere van onrechtzinnigheid. Te Rotterdam waren reeds in 1655 vier leraars, MICHIEL COMANS, HÜICH JANS COORNHERT, GERRIT JANSZ. VEEROM en JACOB OTTENS van de Vlaamse gemeente afgegaan en hadden zich bij de Waterlanders gevoegd, en kort daarna werd dit voorbeeld nog door een vijfden leraar, Jan ARENTSZ. RAMSBERG, gevolgd.

Te Utrecht gaven vier leraars, G. VAN AXDENDORP, A. VAN HEUVÛN, I. ANDRIESSEN en w. VAN MAURICK, in 1669 ene: "Belijdenis van de voornaamste leerstukken der Christelijke godsdienst" uit, die hun geringschatting van alle menselijke formulieren en geloofsbelijdenissen duidelijk openbaarde. Maar hun ambtgenoot ROBBERT VAN HOOG VELT schreef daar een zeker "Kort Verbaal" tegen, waarin bij hen van Sociniaansche gevoelens verdacht maakte en gaf daardoor hoogst waarschijnlijk mede aanleiding tot het voorstellen van de beruchte bovengemelde twaalf vragen, gelijk ISENBAERT zulks te Middelburg later ten aanzien van ADRIAAN VAN EEGHEM deed, daar hij dezen en PIETER BAART openlijk in de vermaning, de 3d,B December 1659, van onrechtzinnigheid beschuldigde.

In Juni van 1660 kwamen er te Leiden ongeveer 40 dienaars van verschillende verenigde Vlaamse, Friese en Hoog-Duitse gemeenten, waaronder twee der oudste leraars van gemelde Amsterdamse gemeente, bij elkander, en zij verklaarden, dat zij zich aan die Belijdenissen bleven houden, op welke hun vereniging, naast Gods Woord, gevestigd was. Ditzelfde geschiedde in Augustus van 1661 op een dergelijke samenkomst te Utrecht 1, waarop tevens de vier gemelde Utrechtsche leraars werden afgezet, en welk besluit door de stedelijke regering bekrachtigd werd s. Dies te groter werd daardoor de spanning, die er vóór en tegen GALENUS ontstond, en die zich ook reeds in 1660 bij de Amsterdamse gemeente zelve, bij gelegenheid van de verkiezing van dienaren, openbaarde, maar nog weer werd bedaar. GALENUS kreeg zeer velen van de broederschap, maar weinigen van de dienaren, aan zijn zijde.

De beide partijen hielden de gemeente gestadig verdeeld en deze verdeeldheid ontving nieuw voedsel in 1663. de \bitaNovember van dit jaar behandelde SAMLCL APOSTOOL,, een der ambtgenoten van GALENUS, op een zondagochtend 2 Gor. VII, vs. 1, en zeide onder andere in zijn toepassing: "dat niemand in

¹ MAATSCHOEN, bij SCHUN, DI. III, blz. 245; RUES, t. a. pl., bladz. 86.

² BOOTHAMER, DI. I, bl. 87, 95, 105.

dit leven zo ver in de reiniging komt, die er van zijn zijde kan worden toegebracht, dat hij niet meer te reinigen heeft, maar dat de rechtvaardigmaking en voldoening van CHRISTUS alleen onze volstrekke reiniging is."

Maar op de avond van dezelfde dag leerde GALENUS: "dat dit een leer was, die de praedestinatie noodzakelijk in zich sloot, de mensen zonde-peuluwen onder de armen legde en CHRISTUS tot een dienaar der zonde maakte; dat ze dengenen, die daarop steunde, als een Egyptische rietstaf, ten jongsten dage door de lendenen zou boren"

Men had dus niet enkel geschil over de Godheid van CHRISTUS en de persoonlijkheid van de Heilige Geest, welke door GALENUS werden ontkend, maar ook over de punten, in de bewuste XIX artikelen aangevoerd, en over het geloof en de werken. De partij van GALENUS hield vast: "dat er in het jongste gericht niet zal gevraagd worden wat men geloofd, maar wat men gedaan heeft." Zijn tegenpartij voerde aan uit ere Heilige Schrift: "dat het zonder geloof

onmogelijk is, Gode te behagen; dat zij, die geloven, het eeuwige leven hebben; dat hij, die gelooft, niet veroordeeld wordt" enz. 2.

1 i.. BiDi.oo, t. a. pl., bl. 16, 23. WAGENAAR zegt, dat APOSTOOL DE 15d""> October van 1662 des voormiddags een predikatie hield, die des nademiddags door GALENCS vlak uit werd tegengesproken en wederlegd (Amst., Dl. VIII, bl. 44). Misschien is zulks twee- of driemaal geschied.

* Dezelfde, blz. 11. Hoe GALENCS, van Sociniaansche gevoelens beschuldigd, door het hof van Holland de 14<l,nSeptember 1663 was vrijgesproken, zagen wij boven.

Toen nu GALENUS en APOSTOOL tegen elkander op de kansel begonnen te strijden, sloeg de onenigheid ook spoedig tot het bestuur der kerkelijke zaken en vooral van de geldmiddelen (bij zulk een vermogende gemeente) over. Dit liep zo ver, dat het stedelijk bestuur de 10den Januari 1664 de resolutie gaf: "dat de dienaars zich zouden onthouden, zodanige subtile quaestiën op de predikstoel te brengen, die smaakten naar de leer der Socinianen, en dat de secrete geldmiddelen telkens door vijf administrateurs zouden worden waargenomen, getoond en verantwoord aan de fungerende diaconen." de \Qiea Januari gaf het bestuur daarenboven een middel aan de hand, hoe men in plaats van twee overledene administrateurs andere zou verkiezen; maar ook over deze verkiezing kon men elkander niet verstaan.

De zaak was nu zo ver gekomen, dat in Mei of Juni 1664 de drie leraars SAMUCL APOSTOOL, TOBIAS fiOVBETS VAN DEN WIJNGAARD en 1ZAÜC VAN VREDE, benevens ongeveer 700 leden, zich werkelijk van de gemeente scheidden en vooreerst hun bijeenkomsten hielden in een gehuurd pakhuis, in de Oude-Teertuinen. Maar de 19den September van datzelfde jaar kochten zij een gewezen brouwerij op de Cingel, waar *de Zon op het dak en het opschrift perfer et obdura (verdraag en volhard) boven de poort stond, waarom zij Zonisten* werden genoemd, in tegenstelling van de Lamïsten, die in het kerkgebouw *het Lam* bleven vergaderen.

¹ BENTHEM, *Kirch- und Schulen-Staat*, Th. I, S. 830; WAGENAAR, *Amsterdam*, Dl. VIII, bl. 45.

Na deze afscheiding stuitte men nog op de zwaarigheid, aan welke van de beide partijen de kerk en kerkelijke goederen eigenlijk moesten toebehoren. Daar men vruchteloos gepoogd had, om onderling tot een enige schikking te geraken, liet men de beslissing "ver aan het stedelijk bestuur, bij een Compromis, door de Lamïsten de 28""° en 29""TM en een dergelijk stuk, door de Zonïsten de 30,tCT December notarieel gemaakt. Het bestuur machtigde Mr. PETRUS CLOECK, lid van de raad, benevens de advocaten Mr. JACOB DE LA MINE en PALLUS BISSCHOP, bij besluit van de 6den Januari 1665, om deze zaak bij te leggen of af te doen. de 27,ta" Januari verschenen GALENUS en APOSTOOL voor de burgemeesters, die nog eens, zonder over hun verschil van godsdienstige denkwijze te spreken, beproefden, om hen althans omtrent kerk en kerkelijke goederen tot een vergelijk te brengen. Maar alles was te vergeefs. De burgemeesters verklaarden nu, dat hun uitspraak alleen de kerkelijke goederen zou betreffen en dat de kerk zou blijven aan hen, die daar in vrede geliefden samen te komen. De kerk werd dus het eigendom van GALENUS en de zijnen; terwijl de partijen eerst in 1672 overeenkwamen omtrent een verdeling der kerkelijke goederen

1 Bij HUES, t. a. pl., bl. 79 en 80, en andere, die hem gevolgd zijn, wordt liet beloop der zaak niet juist voorgesteld, alsof APOSTOOL zulk een verkeerd antwoord aan liet bestuur zou gegeven hebben en er na de uitspraak niets anders voor hem en de zijn overig bleef, dan uit de Kerk te gaan en als een scheurmaker een eigene gemeente op te richten. APOSTOOL eh de zijn waren reeds in Mei of

Juni 1664 uit de Kerk gegaan; zij hadden reeds een gemeente opgericht, toen de geldelijke zaken behandeld werden. Ook heeft APOSTOOL nooit een zondanig antwoord aan de burgemeesters gegeven; zo als blijkt uit een tra taat, getiteld: Compromis tuischen Golems Abrahams; en T. G. van de Wijngaard, tc Amst. bij art RIKITWERTS Z., 1665, waarin vele autentieke stukken voorkomen. Zie vertier WIGENAAR, Amsterdam, Dl. VIII, bl. 47, 189—195.

Gelijk de XIX artikelen van GALENITS en SFRUYT vroeger een samenkomst van verscheidene dienaars te Leiden en Utrecht veroorzaakten, zo had de werkelijke scheuring der Amsterdamse gemeente iets dergelijks ten gevolge. Ongeveer honderd leraars en diaconen vergaderden in September 1664 te Utrecht en in October van datzelfde jaar te Leiden, om zich door een nieuwe verbintenis tot het beschermen van de uitstaande Belijdenissen, waaronder ook het Concept van Keulen van 1591 en de Belijdenis van JAKES OUTERMAN in 1626 begrepen werden, samen te voegen. Zij stelden te die einde een stuk op, dat zij "het oprecht Verbondt van enigheydt" noemden en eerst afzonderlijk in 1664 te Rotterdam, maar in 1665 gezamenlijk met de algemene Belijdenissen, bij PIETER ARENTS Z. te Amsterdam, in het licht gaven. Hoewel zij aan de lezer betuigen: "dat het geenszins hun mening is, om daardoor een vaster band te maken voor de gelovigen, veel minder om hun Belijdenissen te verheffen boven de Heilige Schrift," zo willen zij toch "de verdere verwijdering van het geloof en de liefde, die zij met grote droefheid en hartelijk leedwezen van tijd tot tijd zijn gewaar geworden en nog gevoelen, dat hun dóór voorgewende Christelijke verdraagzaamheid dreigt, trachten voor te komen en te stuiten.

1 Verbondt t'an enighegi, Voorreden, bi. 3, vergeleken met het Heriqt aan de Lezer, vódr de Alg. Itclijdenixien.

Daar deze vergaderingen terstond een vaste partij tegen GALENUS en de La misten vormden, is het niet overtoellig, hierbij te voegen, welke gemeenten door hun afgevaardigden dat Verbond van enigheid lieten ondertekenen en zich derhalve openlijk schaarden aan de zijde van APOSTOOL en de Zonisten. Zulks deden, behalve die van de Zon te Amsterdam, gemeenten te Haarlem, Dordrecht, Delft, Leiden, Gouda, Rotterdam, Gorkuin, Asperen, Vianen, 's Gravenhage, Zevenhuizen, Alkmaar, Hoorn, Oud-Beijerland, Spijkenes en Geervliet, Middelharnis en Sommelsdijk, Utrecht, Nijmegen, Arnhem, Bommel, en Breda en Oosterhout, verbonden met Geertruidenberg.

In Juni 1665 werd er nog eens weer een talrijke bijeenkomst te Rotterdam gehouden. Ik heb echter niet gevonden, dat op dezelve veel merkwaardigs voorgevallen is, behalve dat hier tot de herdruk van het oprecht Verbond, benevens de Belijdenissen, besloten werd Kort daarna deed APOSTOOL, tot stijving van zijn partij, ook een reis naar Zeeland. Vergezeld door HENDRIK GMSBRECHTS z. van Gouda, bezocht hij de gemeenten van Brouwershaven, Zierikzee, Goes, Vere, Vlissingen, Cadzand en Aardenburg, om ze tot het ondertekenen van het Verbond van enigheid over te halen. Vervolgens te Middelburg gekomen, verklaarde de gemeente aldaar, dat zij zich onzijdig wilde houden en vermaande hem zeer tot vrede ofschoon

'MAATSCHOEN, bij scuun, Dl. UI, bl. 240.

1 Manuscript van BOOTHAEHER. Dl. I, bladz. 125. APOSTOOL leed schipbreuk.

inzonderheid door de pogingen van A. VAK IXUIEM, die de ondertekening van het Verbond ten sterkste afkeurde, te meer omdat het aan de gemeente gezonden was door GENTMAN, deze gemeente het gezag der Belijdenissen, doch alles gereserveerd de Woorden Gods, wel

voorstond, want zij was het, die benevens Vlissingen, Veere, Zierikzee en Brouwershaven, de Vlissingen-uitgave van 1666 bezorgde.

Geheel aan de zijde van Middelburg stond doorgaans, en zo ook in deze zaak, de gemeente van Vlissingen, toen vrij wat aanzienlijker in sterkte en getal dan later; want in 1665 telde zij ruim 260 leden. Gevraagd zijnde, of zij de partij van GALETOJS of die van APOSTOOL koos, antwoordde zij, beide partijen voor hare broeders te houden en genegen te zijn, hare leraars in beider gemeenten te laten prediken.

Ook hier poogden de Hervormde predikanten haar de 12 Utrechtse vragen te laten beantwoorden, maar de broederschap verklaarde eenparig, niet genegen te zijn, om haar vrij gemoed aan banden te laten, leggen, en er kwam niet van, evenmin als van het ondertekenen des Verbonds.

In het algemeen schijnt APOSTOOL bij de Zeeuwsche steden weinig geslaagd te zijn, behalve te Goes, waar de gemeente zich, na de afzetting van JOOST en Jan BAROEN, tot de partij der Zonisten begaf, tot wier Sociëteit zij ook tot ongeveer 1750 of tot de verkiezing van NICOLAAS KLOPPER behoord heeft. Ook die van Brouwershaven begon in 1671 te wankelen en twee Hervormde predikanten te Utrecht, hoogst waarschijnlijk een der ontwerpers van de 12 vragen. De voorstanders van die 12 vragen en van het Verbond van enigheid verstonden elkander dus!

1 Uit een manuscript in folio, hij die gemeente berustende, getiteld: Handelingen, I!cstmi>ujen en Tegenv. staal der Poopsrfez. gem. binnen Vlissingen door /. CLPKRUS en JAC. DE LOOS, 1757, bl. 4 en 17 enz.

van hare leraars schreven toen aan die van Middelburg en Vlissingen, of het niet beter wezen zou, de zijde van C&LEKUS te verlaten, en of men niet liever naar Goes zou gaan, om daar te spreken met de Hollandse mannen, die hier verwacht werden, om het avondmaal te bedienen. Die van Middelburg en Vlissingen vonden zulks echter niet raadzaam en het schijnt, dat nu ook Brouwershaven zich terughield.

De Lamisten versterkten zich mede van hun zijde, door zich de \uta Juni 1668 te Amsterdam te verenigen met de Waterlanders van de groten Spijker of van de Toren; zodat hun gemeente nu vervolgens die van het Lam en de Toren werd genoemd. Deze vereniging schijnt zeer gemakkelijk tot stand gekomen te zijn, blijkens een zeker "ontwerp van bevrediging," dat ik daarvan heb liggende en waarbij niet alleen de beide gebouwen, maar ook de wederzijdse kerkelijke gebruiken bij het gebed, het avondmaal, de verkiezing der dienaren en de bedeling der armen in stand werden gehouden. Een groot onderscheid bij het antwoord op de Waterlandse vredepresentatie van 1617!

De Zonisten wanhoopten echter nog niet aan een volkomen Hereniging. de im Mei 1672 deden zij aan de Lamisten een vrede-presentatie. Men zou alles vergeten en vergeven, en de een partij zou zich houden aan de Belijdenissen, die zij had laten drukken, de andere aan die van HANS DE RIES. Maar de Lamisten stuitten juist op het gezag van die Belijdenissen, welke zij wel wilden aannemen, voor zo veel zij de algemene gronden der Doopsgezinden, uil de M. Schrift genomen, bevatteden. In die geest werd door de Lamisten de 29,Un September van dat jaar geantwoord en de onderhandeling liep te niet. Even vruchteloos hieven andere pogingen, in 1684, 1685 en 1691 over en weder daartoe aangewend.

Beter gelukte zulks aan de Zonisten met andere Vlaamse en Waterlandse gemeenten, waarmede zij zich in 1674 verenigden, min of meer op dezelfde voorwaarden, die zij aan de Amsterdamse Lamisten hadden gesteld. Deze vereniging tot de zogenaamde Zonsche Sociëteit, waarover wij in het volgende tijdperk meer moeten spreken,

kwam de 18de Juli van dat jaar tot stand, en de 25ten October bood zij de "Grondsteen van vrede en verdraagsaenigheid" (gedrukt te Amst. bij J. VAN VEEN) aan alle Waterlandse en Vlaamse Doopsgezinden, die tot nog toe niet in die vereniging hadden bewilligd, bij ondertekening, in aller naam, door PIETER JANSZ. STAPPER, JAN JANSZ. KAAS KOPER, PIETER APOSTOOL en ENGEL ARENTSZ. VAN DOREGEEST.

'BF.NTHEM, Tli. 1, S. 833, i. IUULDU, t. a. pl., bl. 31 em. j MIES, t. a. pl., 1)1. 87.

* Op deze wijze voegden zich nader aan DK ZON ruim 40 gemeenten, waarvan wij de namen zullen opgeven hij de behandeling der Sociëteiten.

n De eerw. K. VAN DER HORST spreekt, in het voorbericht van zijn Leerrede bij gelegenheid van de vereniging in 1784, slechts van twee gemeenten te Haarlem en vermeldt de overige bijzonderheden niet zóó nauwkeurig, als ze mij door de heer VIKRPOORTKN, uit stukken van het stedelijk archief, zijn medegedeeld.

Ook te Haarlem was men intussen, evenmin als te Amsterdam, volkomen rustig gebleven. In de 3de en 4de Juli 1662 hadden zich tien leden van de verenigde Vlamingen, Friezen en Hoogduidsen bij de Waterlanders aan het avondmaal gevoegd. Daar ontstond zo grote onenigheid over in de eerstgenoemde gemeente, terwijl sommigen hen wilden gebannen hebben en andere niet, dat de zaak eindelijk voor het stedelijk bestuur werd gebracht. Hun werd nu bevolen, dat elke partij beurtelings het predikhuys zou gebruiken, te beginnen de 26ste April 1665. Maar de onenigheid was hiermede niet bijgelegd. COENRAAD VAN VOLLENHOVEN bleef de meer vrijzinnige denkwijze der Waterlanders en Lamisten voorstaan-, terwijl SNEP en PIETER MARCUS Z. daarentegen wilden gestreng aan de Belijdenissen, eens aangenomen, gehouden hebben.

In 1671 kwam het tot een volkomen scheuring, daar VAN VOLLENHOVEN zich met 508 andere leden afscheidde en er 1360 aan de zijde van SNEP bleven. Op een voorstel van de eersten aan de burgemeesters, hebben deze op de 18de Augustus van dat jaar bepaald, dat het kerkgebouw (de Vlaamse Blok) in tweeën zou worden gedeeld, door middel van een opgetrokken muur, en dat dan elke partij in een afzonderlijk gedeelte zou vergaderen.

De aanhangers van SNEP verdeelden zich kort daarna nog eens weer, wegens verschil in gevoels tusschen de meer vrijzinnigen THOMAS SNEP en de meer stijfzinnige JAN EVERTSZ. Aan de zijde van SNEP voegden zich mede de leraars HARM THEUNIS Z. VAN VREDEN en DANIEL VAN DE ABELE, bij JAN EVERTS Z. schaarden zich MATTHUS VAN DALEN, DIRK VOORHELM en andere.

Ook deze zaak kwam voor de burgemeesters, die bij resolutie van de 14de Mei 1685 een scheiding tusschen hen regelden. Die van SNEP bleven in de Blok en die van EVERTSZ kregen een gebouw in de Kruisstraat. De gemeente van de eersten bestond in die tijd uit 382 en die van EVERTSZ uit 728 leden. Het getal was dus sedert 1671 in de groten Blok aanmerkelijk verminderd, maar dit is toe te schrijven aan een gestadige overgang naar de zijde van VAN VOLLENHOVEN. Later zijn de gemeenten van de Blok en de Kruisstraat weer verenigd; maar de juiste tijd weet ik niet te bepalen.

Wij hebben gezien, dat de aanhang van VAN VOLLENHOVEN in 1671 een gedeelte van de Blok ten gebruike gehouden had. Maar de ruimte werd hier te beperkt, nadat hij zich met de zijnen, op een presentatie van de Waterlanders van de 11de Februari 1672, met dezen de 14de April van hetzelfde jaar verenigd had. Deze vereniging geschiedde met verwerping van alle menselijke formulieren en op voorwaarde, dat men beurtelings in beider kerkgebouw zou prediken. Maar bij stads-resolutie van de 8sten Maart 1674 ontvingen zij de toestemming, om een gebouw tot een geschikt predikhuys in te richten, hetwelk gelegen was in de Peuzelaarssteeg. Daarop werd het vermaanhuis der Waterlanders, aan de Slads-vest, in 1676

tot een weeshuis voor de gemeente ingericht. Bij de aanvang van 1683 was liet gebouw in de Peuzelaarssteeg voltooid en het werd de 1ste Maart door de leraar Jan VAN WESTERHOVEN ingewijd.

Te Alkmaar had men tot dezen tijd drie hoofdgemeenten gehad, namelijk van Waterlanders, Vlamingen en Friezen, van welke de eerste, door DE RIES tot een hogen trap van bloei gebracht, de aanzienlijkste was en in 1617 een kerk had geslicht aan de Koningsweg, waar zij vroeger terzelfde plaatse in een schuur vergaderden. In 1674 werd de Vlaamse gemeente met deze verenigd; terwijl de Friese, die mede in 1682 een stenen gebouw in plaats van een houten verkreeg, achter de huizen van de Ridderstraat, eerst in de XIX^{de} eeuw tot de vereniging toetrad

Naast Amsterdam en Haarlem is voorzeker geen oord in Holland rijker in Doopsgezinden geweest dan de Zaanstreek. Ook Hoorn en de Rijk en meer andere plaatsen hebben vele en talrijke gemeenten geteld; maar deze neigden in dezen tijd reeds enigmate tot verval en achteruitgang. Nadelig heeft voorzeker te Hoorn gewerkt een afscheuring" van p. j. TWISCK DE Jongen (een kleinzoon van de meer bekende TWISCK), sedert 1649 leraar bij de Friese gemeente, waartoe de strijdgeest van die dagen aanleiding gaf. Nadat hij sedert 1686 met vele leden zijner gemeente in twist geleefd had, scheidde hij zich met andere leden in 1689 van haar af en richtte een afzonderlijke gemeente op in de Plemp, vandaar de Plempsche gemeente genoemd, die zich niet voor 1723 met de hoofdgemeente verenigde. Hier staat echter tegenover, dat een gemeente op 't Keren zich in 1673 aan de Friese sloot, gelijk zich insgelijks de Vlaamse in 1692 met haar verenigde. Maar in weerwil van deze verenigingen bleef het getal der Doopsgezinden te Hoorn nog altijd achteruitgaan. Aan de Zaan daarentegen steeg zowel de algemene bevolking, vooral tegen het laatst van deze eeuw, als de Doops gezinde gemeenten te Zaandam, Koog en Zandijk en Wormerveer in getal van leden toenamen '.

Mededeling van de lieve i. r. nniNvis. te Alkmaar.
Medegedeeld door de eciw.nt HOOP scutri tn, thans te fi'roumjen.

Op een verwonderlijke wijze hadden zich gemeenten op onderscheidene plaatsen daar nauw aan elkander verbonden, zodat de Vlamingen op de Koog en te Zandijk en die te Zaandam, alsmede Waterlanders op deze genoemde plaatsen en te West-Zanen (op het Woord), en de Friezen te Zaandam en te West-Zanen (op het Zuid) bijkans één gemeente uitmaakten. Zij hielden wel meest hun kerkelijke goederen gescheiden; maar er bestond geen juiste afscheiding van leden, en de leraars predikten dikwijls over en weder. In 1646 echter scheidden zich de Waterlanders van Zaandam, bij minnelijke schikking, van die op de Koog. De Vlamingen op beide plaatsen bleven nog tot 1684 met elkander verenigd, ofschoon er reeds in Juli 1680 een volkomen vereniging tussen de Vlamingen en Waterlanders van Koog en Zandijk plaats vond. Deze verenigde gemeente had toen tot leraars SYMEN ARJENS en DIRK SYMENSZ. MOERIAAN en telde in dat jaar 260 leden. de 22de,n December van hetzelfde jaar werd de eerste leerrede in hun nieuw

1 West-Zanen echter, Wormer en Jisji begonnen ook reed* enigr.ins in zulk. een plaatselijk en gemeentelijk verval te ileeln en de gemeente van Krommenie werd in 1702 zwaar geschokt door het verbranden van een groot aantal woningen, benevens de Doopsgezinde vergaderplaats. Wormerveer, waar in 1613 nog slechts 4 en in 1638 reeds 170 huizen stonden, nam steeds toe in getal van zielen en vooral van Doopsgezinden; zodat de Hervormden juist hieruit in 1637 een drangreden ontleenden, om ook voor zich een leraar te verkrijgen, zie i.oosjts, Beschrijving van ite Zaanlandsc dorpen, bl. 241.

kerkgebouw gehouden door REJIMERT JACOBSZ. (DE VRIES) leraar te Zaandam. Deze bediende er ook de 1sten Februari 1681 voor de eerste maal de doop aan 35 personen, en het getal der leden nam zodanig toe, dat de gemeente er 584 telde in 1701, en dus 21 jaren na de vereniging. Dit getal heeft zij later nog niet weer kunnen bereiken 1.

Te Zaandam deden de Vlamingen reeds in 1688 een poging, om zich met de Friezen te verenigen. De volkomen vereniging mislukte echter. Slechts een gedeelte sloot zich aan elkander en stichtte een predikhuis op het Spinhuispad, waar thans liet weeshuis staat. Maar juist die poging gaf bij de Friezen aanleiding tot een nieuwe scheuring, daar enigen tegen de gematigden scherpheid wilden bezigen en dit niet kunnende doordrijven, een afzonderlijke gemeente oprichtten, ten huize van GERRIT PAULUS Z. VERWER, bij de Bloemgracht, onder de leraar ARIS JANSZ. VERWER.

Den 12de December 1682 leverden de Waterlanders gemeenschappelijk een vrede-presentatie over aan de Vlamingen, waarbij zij in overeenkomst zochten te treden over het onderling verdelen der predikbeurten en het openstellen van het avondmaal voor de wederzijdse leden. De Vlamingen gaven daarop reeds de 25ste December een gunstig antwoord; met dit gevolg, dat men nu over en weder begon te prediken en vele leden van beide zijden met elkander deel namen aan 's Heeren tafel. Hier bleef het echter bij, tot dat de Vlamingen de 1ste Februari 1684 een

'J. VISSER, Leerrede ter viering van vijf en twintig jarigen dienst, gehouden de 17de April 1808, op <le Koos;, bl. 24 en"

nader ontwerp van vereniging aan de Waterlanders overgaven. Toen hier geen stellig besluit op volgde, deden de Waterlanders van de Westzijde in 1686 bij herhaling een nieuw voorstel aan de Vlamingen. Maar zij deden dit zonder overleg niet de Waterlanders in de Noord; en dezen schijnen zulks kwalijk genomen te hebben, zodat zij besloten, te willen blijven gelijk zij waren, nadat in 1686 een nieuw concept van vereniging, door hen ingeleverd, was afgekeurd.

De onderhandelingen werden nu tussen de Waterlanders aan de Westzijde afzonderlijk en de Vlamingen voortgezet. Op voorstel van de eersten vond men goed, om de zaak door enige buiten-leraren, als goemannen, te doen vereffen en men verkoos daartoe GALENUS en WILLEM VAN MAURIK, te Amsterdam, VAN DOREGEEST uit de Rijk en vervolgens ook nog, op voorstel van de laatsten, Jan JANS Z. KAASKOPER te Alkmaar en Jan MAARTENS Z. MOL uit de Wormer. Eindelijk werd een plan van vereniging de 25sten Februari 1687 vastgesteld j waarin wel over het wederzijds vergeven van vorige grieven, liet stichten van een nieuw kerkgebouw, het houden der predikdiensten en van het avondmaal, het verkiezen der diaconen en het bestuur der kerkelijke goederen, maar niets over het volgen van de Schrift of van Belijdenissen gesproken wordt.

1 Tc vinden vooraan in liet Resolutie-boek van de gemeente aan ett Oostzijde, hetwelk eigenlijk begint met het jaar 1704.

Voor deze verenigde gemeente werd met ongelooflijke spoed nog ditzelfde jaar een nieuw kerkgebouw (het zogenaamde Nieuwe-Huis) gesticht. De eerste leerrede werd daarin des voordemiddags van de 2den November 1687 gehouden door GALENUS 1; de tweede des nademiddags door DOREGEEST; de derde door VAK MAUKIK, de 9den November, en de vierde de 16de,a November door MOL s. Men had wel de 24^{den} April van ditzelfde jaar mede een vrede-presentatie aan de Friese gemeente gedaan-, maar men ontving de 10den Juli een antwoord daarop, hetwelk de vereniging met hen buiten gevolg stelde.

Door de scheiding van hun broeders op de Koog en aan de Westzijde, bleven nu de Waterlanders van de Oostzijde enigszins afgezonderd staan. Dat dezen overigens niet bekrompen dachten, bewezen zij genoeg, niet alleen door de reeds gemelde aanstelling van hun leraar FOECKE FLORIS, maar ook door zekere grondslagen, die voorkomen in een Ledematen-boek, hetwelk met het jaar 1687 een aanvang neemt. Volgens deze grondslagen beschouwde de gemeente zich: wals een lid van het grote Christelijk lichaam, erkennende alle gezindheden voor mede-Christenen, die Gods Woord als een regel van geloof en leven aannamen-, houdende zich wel als een afzonderlijke huis-

1 Uitgegeven onder de titel: Anspraak an de verenigde Dooptgezinde gemeente te Zaandam, uit Esra III, vs. 11, 12, 13; 't Amsterdam bij r. ARKilTs.

* REIMEUT JACOBS (PF. VRIES) was tot 1688 alleen oudste in de verenigde gemeente, dat is, bevoegd om doop en avondmaal te bedienen. In dit jaar stelde bij voor, om meer oudsten te verkiezen en werden daartoe benoemd Jan PIF.TKRS z. KIST en LOLJIENS JAHS z. LOC WE. De verenigde gemeente moet zeker zeer talrijk geweest zijn, zo als men opmaken kan uit de grootte van het gestichte kerkgebouw. Ongeveer 1730 telde zij nog 750 Irden, en in 1720 zijn er 54 personen te gelijk gedoopt.

houding, maar tevens verbonden aan de algemene Christenheid, door de algemenen band van Christelijke liefdeën aan de andere Doopsgezinde gemeenten nog meer bijzonder door de band van gelijkvormigheid in de bediening van doop en avondmaal. Niet slechts erkende zij als hare leden, maar was tevens bereid om van de andere Christelijke gemeenten als leden over te nemen, die op belijdenis van geloof en van boetvaardigheid de Christelijke doop hadden ontvangen en vrij waren van openbare werken des vleses".

Ook bleef er tussen de Waterlanders van de Oostzijde en de verenigden van de Westzijde langen tijd een zekere gemeenschap, door het waarnemen van wederzijdse predikbeurten, doop-bediening en avondmaalsviering en door overeenkomsten in het bedienen der armen, in het verkiezen van diaconen en door dezer wederzijds recht van zitting in de gestoelten der dienaren. Deze gemeenschap heeft geduurd tot 1712. Althans volgens een Notulen-boek werden er dit jaar sommigen tot het Noorderhuis overgeschreven en de andere aan de Westzijde in een ander boek geplaatst.

'De gemeente heeft bewezen, nog niet van deze beginselen afgeweken te zijn; want in 1831 zijn die grondslagen, na voorlezing en goedkeuring bij een vertoeving van de broederschap, gedrukt, en worden aan ieder lid medegedeeld, volgens kerkeraads-besluit van de 17den Mei van dat jaar.

Al die verenigingen, te Haarlem, Alkmaar en aan de Zaan kant vielen geheel uit in de geest van GALENUS en de La misten. Zij zagen daardoor hun partij aanmerkelijk gestijfd; terwijl ook nog op andere plaatsen hun vrijzinniger gevoelens, door de oefeningen of zogenaamde Collegiën (echter niet zonder veel botsing en tegenkanting, gelijk wij hebben gezien) veld begonnen te winnen. Zo was insgelijks het gevolg van de reeds gemelde vereniging der beide gemeenten te Rotterdam in 1700. Reeds in 1698 hadden de Waterlanders een voorstel tot toenadering gedaan, omtrent de vergunning aan de wederzijdse leraars, dat zij in elkanders kerkgebouw zouden mogen prediken. De Vlamingen bewilligden niet alleen daarin, maar oordeelden, dat men verder kon gaan en dat men een volkomen vereniging moest daarmstellen. De onderhandelingen daartoe werden in November 1699 geopend en liepen in Juni 1700 op een gehele verbroedering uit

- Ook volgt daarachter een lijst van personen, van de verenigde gemeente vertrokken naar andere plaatsen of naar andere gemeenten, waaronder voorkomen, bij welke uitgedrukt staat: m< m de Noord. In liet Ledematen-boek van 1688, behorende aan de Westzij, staat op dat jaar:

"door GALESIJ aan de Westlij gedoopt 24 personen, waaronder 2 beborende tot het Noorderhuis; door RIMUMT JACOBS EEN zuster op 't ziekbed gedoopt, beborende insgelijks tot het Noorderhuis; door r. I. STAPPER van Jisp 15 in de Noord gedoopt, waarvan 2 behoren aan de Westzijde;" en op 1689: ndoor,r. FLORIS Z. in de Noord gedoopt, waarvan sommigen behoren aan de Westzijde, andere in de Noord." Op 1693 vindt men, dat R. JACORS Z. nog eens in de Noord doopte, waarvan de namen onbekend, en later wordt de gemeente in de Noord niet weer gemeld. — Mijne meeste berichten aangaande de Zaandammer-gemeenten zijn ontleend uit de Notulen der gemeenten en uit VAR CILDERS leerrede ter honderdjarige gedachtenis aan de stichting van het N. Huis, Amsterdam 1787.

Den 13d*" Februari 1701 werd dit door een dergelijke vereniging tussen de Vlamingen en Waterlanders te Leiden gevolgd, op deze grondslagen: "dat God is de enige waarachtige Schepper van hemel en aarde, een beloner dergenen, die Hem zoeken-, dat JEZUS is de CHRISTUS, de Zoon des levenden Gods, de Zaligmaker der wereld, verder uitgelegd in het zogenaamde symbolum der Apostelen of twaalf artikelen des geloofs," waarop nog vijf artikelen, over de Heilige Schrift, de doop, liet eedzweren, het zwaard- en overheidsambt volgen, maar waaraan zij niemand verbinden: "dan voor zo verre hij ze met zijn geweten en de schriftuur overeenkomstig vindt".

1 Breder liij c. TAK RETH, Geschiedkundige Beschrijving van Rotterdam, Dl. I, blactz. 351; waaruit wij zien, dat de Waterlanders vroeger vergaderden aan de zogenaamde Kwakernaat, de Vlamingen in de Leenwcstraat en dat men hier mede een gemeente van Oude-Vlamingen heeft gehad, die hare samenkomsten hield achter de Franse (nu kleine Schotsche) kerk, maar die door grote gestrengheid tot verval kwam, zodat hare leden meest tot de andere Vlamingen overgingen en de gemeente in het begin der \\\ eeuw geheel ophield te bestaan.

1 i.. BIDIOO, t. a. pl., blz. 113 enz.; RKES, t. ". bi., blz. 147. Bij de Waterlanders te Leiden stond toen reeds als leraar HUDER", TOQER, over wie later meer.— Ook te Prnmtrcnd schijnt in 1695 een vereniging plaats gegrepen te hebben tussen de VVaterlandsclic en Friese gemeente, volgens M. DE BLIU.BR, Verhandeling mn de Watert. Societieu in Noord-Holland, bl. 15. — Later lieb ik dit bevestigd gevonden in o. VAN SANDWUK, Beschrijving van Purmerende, 1839, bladz. 188, waaruit wij tien, dat de Waterlanders zich in 1695 vcrenigden met de toen reeds vereeaigde Vlamingen en Friezen, terwijl men de tot nu gebruikte vergaderplaatsen verliet en een nieuw kerkgebouw stichtte op Kakenburg, nu de Poltcmarkt, 't welk de 6d,a Mei 1696 werd ingewijd, des voordemiddags door DIRK SIMONS Z. MOEKIAAS van Zaandijk en des nademiddags door IAH NKTERS Z. KIST van Zaandam.

Gelijk de Zonisten zich nader tot een zogenaamde Sociëteit verbonden, zo heeft er tussen verscheidene der Lamistische gemeenten een zekere nauwere verbindtenis plaats gehad. Deze verbintenis wordt wel is waar, noch door RUES, noch door enigen andere schrijver, opzettelijk gemeld, zelfs niet waar afzonderlijk over de Sociëteiten gesproken wordt-, maar dat zij bestaan heeft en dat haar bestaan van groten invloed op de stichting ener Doopsgezinde Kweekschool geweest is, hopen wij in het vervolg nader te bewijzen. Hier zij alleen de vermelding bijgevoegd van de gemeenten, die zich in 1675 nader tot het ontwerp van zulk een Sociëteit verenigden, dewijl het getal harer leden daarbij tevens opgegeven wordt. Zo waren Amsterdam met 2000, Haarlem met 650, Leiden met 350, Rotterdam met 200, Schiedam met 30, Gouda met 20, Zaandam met 500, de Koog met 250, Wormerveer en Krommenie met 300, Monnikendam met 150, Medemblik met 50 en Durgerdam met 100 leden. Voor zo verre deze gemeenten toen nog niet met de Waterlanders verenigd waren, hebben zij zeker meest uit verenigde Vlamingen en Friezen bestaan

Ten gevolge van de verenigingen in deze eeuw hadden de Vlamingen, Friezen, Hoog-Duitsclien en Waterlanders nu velerwege opgehouden, afzonderlijk te bestaan. Men noemde zich bij de Lamisten zowel als bij de Zonisten: verenigde Vlamingen, Waterlanders en

Friezen; of eigenlijk nog meer: verenigde Vlamingen en Waterlanders. De Lamïsten waren met

¹ G. VAN REIJM, t. a. pl., Dl. I, aanhef., bl. 110.

deze benaming begonnen, nadat zij zich in 1668 met de Waterlanders van de Toren verenigd hadden. Dewijl echter sommigen van deze laatste gemeente geen behagen schepten in een vereniging met het Lam, en dus, hoewel in kleinen getale, zich bij de Zon voegden, eigenden zich dezen van toen af dienzelfden titel van verenigde Vlamingen en Waterlanders toe-, een benaming, die zij trouwens, sedert hun vereniging in 1671 met vele andere Waterlandse gemeenten, met meer recht konden dragen. Door andersdenkenden werden de Lamïsten dikwijls Remonstrantse Doopsgezinden en de andere Mennonitischen geheten. In dezen tijd kon men niet meer zeggen, of de Waterlanders dan of de overigen het meest of minst vrijdenkende of stijfzinnig waren. De vroegere partijen hadden zich, behalve die der Oude Vlamingen en Friezen, meest in Lamïsten en Zonïsten opgelost; terwijl de zachter en reukelijker denkenden de zijde van GALENUS en de andere die van APOSTOOL verkozen. In het volgende deel zullen wij de werking, de invloed en het einde van deze scheuring en van de beide partijen in bijzonderheden beschouwen.

Zo hadden dan nu reeds de leden van deze afdeling der Christelijke Kerk, die men de Doopsgezinde noemt, menigerlei lotwisseling ondervonden. De hevigste vervolgingen hadden zij reeds bij de aanvang van hun bestaan met bewonderingswaardige moed en sterkte des geloofs doorgestaan. Zij hadden zich standvastig en waardig verdedigd tegen allerlei valse beschuldigingen, hun zelfs door mede-Protestanten naar liet hoofd geworpen. Deze afdeling had hare leden opgekweekt tot nuttige en getrouwe ingezetenen van het land, waar zij eerst verstoord, vervolgens slechts Lij oogluiking geduld, maar eindelijk toch met achting beschouwd werd. Maar zij begon hare krachten door overdrijving van een goed beginsel, het beginsel van inwendige zuiverheid, te verspillen. Toen zij van deze zuiveringskoofts min of meer genezen was, stortte zij in een andere ziekte, door de mening dat haar behoud aan het verwerpen of het aankleven van hare Belijdenissen was verbonden-, terwijl toch niemand van hare leden durfde ontkennen, dat de hoogste waarheid alleen bleef te vinden in de Heilige Schrift. Een groot licht werd er over zo velen van deze afdeling der Kerk verspreid, een licht evenwel, dat sommigen niet verhelderde, maar verblindde, terwijl het echter andere deed vermijden om te dwalen in de duisternis.

En nog was het genootschap niet tot het toppunt van zijn gevaar gekomen, ofschoon het met snelle schreden daartoe naderde.

Het bederf mocht ook nu reeds beginnen te knagen aan de wortel van de boom, die boom stond voor het oog nog schoon te prijken. Juist op het einde van dit tijdperk, in het jaar 1700, mocht men nog 160.000 zielen bij de Doopsgezinden in Nederland tellen. Maar het grootste gevaar — de onverschilligheid van vele leden in hun genootschappelijk bestaan — zou men eerst gedurende de XVIII* eeuw in volle kracht bij een aantal gemeenten zien werken. Evenzeer zou men echter mannen op zien staan, die dat trachtten te stuiten; die hun pogingen met inspanning en opoffering verdubbelden; die ook nu nog, Gode zij gedankt! in deze XIX* eeuw niet ontbreken en ons velerwege een gunstige wending in het lot des genootschaps laten beleven, en ons die verder, met vertrouwen op de Koping zijner Kerke, te gemoet doen zien.

Wij hebben ons een geruime tijd met deze inwendige woelingen tussen de Lamïsten en Zonïsten moeten bezig houden, omdat zij van zulk een algemenen invloed zijn geweest op de geest en het bestaan van ons genootschap. Maar wij willen er dit deel niet mede besluiten, en wij behoeven zulks ook niet te doen, omdat wij melding kunnen maken van een bijzondere en kenmerkende eigenschap der Doopsgezinden, die zich zelfs te midden van twisten en

scheuringen niet verloochende. Zij is: de Christelijke liefde en mededeelzaamheid, aan de noodlijdenden betoond.

Ik bedoel hier niet het uitreiken van liefdegaven aan de armen van hun eigene gemeenten; noch ook de oprichting van zogenaamde Sociëteiten, met het doel, om in verschillende behoeften van die gemeenten te voorzien, waarover wij later zullen spreken. Want men kon het immers in die tijd wel verwachten, dat ieder belangstellend lid de krachten van de aanhang, waartoe hij behoorde, als van zijn bijzonder lichaam, zou pogen te ondersteunen en te versterken. Maar aangenamer is het nog, te zien, hoe alle verschillende partijen de handen inéén hebben geslagen, om de buitenlandse geloofsgenoot, wanneer hij in ellende verkeerde, krachtdadig te helpen; hoe dan de naam van Lamïst of Zonïst niets afdeed, maar men vanuit Amsterdam het voorbeeld gaf van eendrachtige samenwerking. Zo vinden wij in die eeuw de namen van GALENUS, VAN MAUHII, DAVID RUTGERS en andere van de Lanusten dikwijls naast die van APOSTOOL, SCHIJN, STEVEN VAN LEUVENINCK en andere der Zonïsten, als hoofden en ijveraars voor de zaak der onderdrukte en zwaar lijdende geloofsgenoten.

Bij een vroegere gelegenheid heb ik meer in bijzonderheden gesproken over het lijden, dat de Doopsgezinden, ook reeds in de XVII^{de} eeuw, in Zwitserland, de Paltz, Polen en Pruisen, meestal door staatkundige vervolgingen, getroffen heeft-, en wij behoeven dit derhalve niet andermaal voor te stellen.

Reeds in 1660 werd in Holland, Zeeland en Utrecht bij alle Doopsgezinde gemeenten een inzameling van gelden gedaan ten behoeve van de onderdrukte geloofsgenoten te Dantzig; gelijk in 1662 een dergelijke voor de Poolse broeders, in 1665 voor de broeders in Moravië en in 1672 voor de verdrevene Zwitsers. Men had nog een herhaling van inzamelingen, denkelijk voor de broeders in de Paltz, gedurende 1674 en 1678. Dat er niet karig gegeven werd, blijkt onder andere uit liet voorbeeld van de toen met elkander in gemeenschap staande gemeenten van Knollendam, Krommeniedijk, Uitgeest en Marken, zeker niet van de aanzienlijksten, en die toch in het laatstgemelde jaar een som van ruim 503 guldens hebben opgebracht.

De nood groeide echter in de Paltz gedurig aan, vooral wegens de verwoestingen, door de Franse wapenen aangericht. Van de 400 Doopsgezinde huisgezinnen, daar woonachtig, waren er in 1690 meer dan de helft, namelijk 240, van have en goed beroofd. Hun verbrande woningen achterlatende, ontvluchtten zij het vaste land, om zich op enige kleine eilanden in de Rhijn te bergen, waar zij zich in opgeworpen hutten, van stro en takken samengesteld, kommerlijk moesten behelpen. Het gebrek aan levensmiddelen was zo groot, dat zelfs kikvorsen, slakken en allerlei gedierte hun tot voedsel verstrekten.

In 1694 kwam daar een harde vervolging van de keurvorst bij, waarin ook de Hervormden moesten delen.

Toen sloegen de Lamïsten, Zonïsten en Friezen te Amsterdam de handen inéén, om zich tot nog krachtdadiger hulpbetoon toe te rusten. Er werden geschikte personen gecommiteerd, om van de verschillende Nederlandse gemeenten de nodige gelden tot onderstand te verzoeken en dezelve op de besje wijze naar Frankfort over te maken, vanwaar zij aan de opzieners der Paltzische gemeenten konden worden uitgereikt. Schepen met koorn en klederen geladen werden daarenboven de Rhijn opgezonden, om hen van voedsel en dekfel te voorzien. een algemene collecte bij de Doopsgezinde gemeenten in Nederland, het jaar 1690 gehouden, bracht ruim 30,000 guldens op. Vele Paltzers vonden te Crefeld en Groningen, andere te Neuwied een schuilplaats. Meer dan 140 personen kwamen te Amsterdam, van alles beroofd en van alles te voorzien. In 1694 waren dus de ver

1 Gesch. der Dooitijc.: in friesland, bl. 198.

zamelde gelden uitgedeeld, zodat er dit jaar tot een herhaalde collecte besloten werd, waardoor ruim 20,000 guldens werden bijeengebracht. Hiermede ondersteunde men nu niet alleen dé Paltzers, maar ook de Zwitsers, die, wegens harde vervolging in hun vaderland, het jaar 1671 en 1693 in groten getale naar de Paltz waren geweken. Al deze gelden van 1690 en 1694, tot een gezamenlijk bedrag van ruim 52,279 guldens, waren reeds in 1699 aan die hulpbehoevende broeders uitgereikt.

Het was echter niet alleen aan broeders en huisgenoten des geloofs, dat men weldeed. Als er van tijd tot tijd voor de onderdrukte nazaten- der oude Waldenzen gelden werden ingezameld, dan bleven de Nederlandse Doopsgezinden, de vroegere verwantschap van geloof en misschien van afkomst tevens gedachtig, niet achterlijk om hun penningen daarbij te voegen. De regering te Amsterdam schreef in 1660 naar Zwitserland: "de Doopsgezinden zijn een soort van volk, dat bij geen gelegenheid in gebreke gebleven is, een ongemene liefde te lonen jegens de belijders van de Gereformeerde Kerke. Hebbende nog onlangs, terwijl onze broeders de Vaudoisen (**Waldenzen**) zo wredelijk verstrooid zijn geworden, in deze stad gecontribueerd, alleen op onze recommandatie, zelfs tot de som van omtrent 7000 ponden groots, Hollansch geld, om gebruikt te worden tot onderhoud van de gezegde Vaudoisen."

In die zelfden geest schreef toen over hen de regering van Rotterdam: "dat zij de Gereformeerden, elders om hun geloof zwaarigheid lijdende, en nog onlangs de Vaudoisen, onze geloofsgenoten, door de hertog van Savoye op aan hitsen van 's pausen dienaars jammerlijk mishandeld zijnde, met hun gans milde aalmoezen hebben verplicht." En toen de Hervormden in Frankrijk door LODEWIK XIV op een gruwelijke wijze werden vervolgd en verdreven, toen waren de Doopsgezinden even ijverig, om ook deze Hervormden te ondersteunen. Het is aan de heer KOENEN gebleken, dat tot de aanzienlijke sommen, schier in alle Hollandse steden ten behoeve van deze vluchtelingen opgebracht: "niet alleen de Hervormde, maar ook de Lutherse, vooral de Doopsgezinde, en hier en daar zelfs Roomse gemeenten het hare bijdroegen"

Van de hulpvaardigheid der Doopsgezinden vinden wij onder andere een voorbeeld te Haarlem, dat tot bewijs van hun welvaart en talrijkheid aldaar moge verstrekken, maar toch levens een duidelijk blijk van hun onbekrompene liefdadigheid oplevert. In 1688 werden te Haarlem, ten behoeve van de Franse Hervormden, bij de gezamenlijke Doopsgezinde gemeenten ingezameld ruim 3187 en bij al de overige Protestantse gemeenten ruim 3487 guldens, in 1686 bij de Doopsgezinden 2697 en bij de overige Protestanten 2847 guldens s. Maar men kan ook een ander voorbeeld bijbrengen van een gemeente, die op verre na niet zo welvarende was, namelijk van Middelburg. Wij mogen herinneren, hoe deze gemeente gedurig door de Hervormde predikanten was gekweld en in haren bloei verstoord, en hoe zij nog jaarlijks gedrukt

1 Mr. H. J. KOENEN, Gesch. der Franse vluchtelingen in Nederland, blz. 83.

* Aanteekening uit de Thetaurieri-rekeningen in Haarlem, medegedeeld door de heer C. VERPOORTER BI.

werd door het wachtgeld, aan de stad te betalen. Wij kunnen daarbij voegen, dat, volgens de berichten van BOOTHAMER, deze gemeente noch vroeger noch later ooit door zulk een last van armen was bezwaard als in 1681 en volgende jaren; en in weerwil van dat alles bracht ook zij in 1687 ongeveer 200 guldens voor de Franse Hervormden op, terwijl zij bij onderscheidene gelegenheden, van 1660 tot 1694, de verdrukte geloofsgenoten buitenslands met een gezamenlijk bedrag van ruim 2000 guldens aan gecollecteerde penningen

ondersteunde 1. Bij vele gemeenten is geen aantekening van dat alles gehouden-, anders zouden wij voorzeker meer bijzonderheden kunnen vermelden. Ook het verhaalde is echter reeds voldoende, om ons te doen erkennen, met welk een liefde de vaders ons zijn voorgegaan, en om ons te overtuigen, dat zij in dit opzicht de Geest van JEZUS Evangelie niet hebben verloochend.

* Manuscript van BOOTDAMKR, Dl. II, bl. 164 enz., 261. Hoezeer de regering van Amsterdam op de erkende goede gezindheid der Doopsgezinden te dezen opzichte steunde, zien wij uit het rapport ener Commissie uit haar midden, in 1681 aangaande de opneming der Franse vluchtelingen uitgebracht, waarin zij zegt: "dat men particuliere kooplieden, zo Mennistgezinde als andere, onder de hand en in stilte behoorde te verzoeken, dat zij alom wilden schrijven het goede onthaal, dat men de nieuw overkomende meesters en knechts van meninge was te doen" enz. Zie KOEHEN, t. a. pl., bl. 364.

BIJLAGE I

Nog iets over de traag: is de herkomst der Doopsgezinden van de Waldenzen of van de Weder dopers af te leiden? Naar aanleiding van Ter HAAR'S Geschiedenis der Kerkhervorming in taferelen.

Zelden heb ik. enig geschiedkundig geschrift gelezen, dat voorzeker zo ten volle de algemenen lof verdient, als aan deze bekroonde verhandeling van de heer TER HAAR is ten deel gevallen. Ik moet echter te gelijk betuigen, dat ik niet volkomen instemmen kan met datgene, wat ik in het tweede deel van dit voortreffelijk werk, omtrent het ontstaan van het Doopsgezind genootschap, ofschoon op een hoogst zachte en bescheiden wijze, vond voorgesteld; en de eer van gemeld genootschap scheen mij te vorderen, een enkel woord, in het vriendschappelijke, daaraan toe te voegen. De liefde tot de waarheid en geenszins de zucht om te polemiseren, heeft klaarblijkelijk de pen van de heer TER HAAR bestuurd, en ik vertrouw, dat men zulks ook in dit opstel van mij moge erkennen. Zodanig streven kan niet anders, dan bevorderlijk zijn voor de ware kennis van de wetenschap der geschiedenis.

De geachte schrijver poogt de afkomst der Doopsgezinden van de Waldenzen onwaarschijnlijk te maken. Naar lichamelijke afstamming is hier de vraag niet; want ofschoon sommige schrijvers ook deze voor waar houden, en c. VAH HUYZEN duidelijk spreekt van Waldenzische afkomst veler voorname Doopsgezinde familién te Amsterdam, Embden, Hamburg en Altona, die hij zou kunnen aanwijzen, zo willen wij toegeven, dat wij in deze eeuw, uit gebrek aan echte bescheiden, die ik ten minste niet heb kunnen vinden, niet meer bewijzen kunnen, wat VAH HCTZKM in het begin der vorige eeuw gezegd heeft te kunnen doen.

Maar wij spreken alleen over de bekendheid met **Waldenzische gevoelens** en de daaruit gevolgde verwantschap des geestes; en te dezen opzichte wordt de zaak door de heer TER HAAR, mijns achtens, niet zóó voorgesteld, gelijk ze moest. Te recht wordt door hem Nederland bij de aanvang der Hervorming (2e uitgave, bladz. 97, enz.) vergeleken bij een welbereide akker, en wordt als zódanig gelet op de ernstige, godsdienstige en vrije zin der bewoners; op GERHARD GROTE en de broeders des gemenen levens; op TBOÛAS a KEMPIS en ERASMIS; op de overkomst van vele leerlingen van WICLIFF uit Engeland en de pogingen van de kardinaal van CUSA; zelfs op de zinnespelen der Rederijkers; 't welk alles strekte, om aan de Hervorming in ons vaderland de weg te bereiden. Maar dewijl de schrijver toch zowel over de zuidelijke als over de noordelijke gewesten spreekt, heeft liet mij enigszins verwonderd, bij deze wegbereiders der Hervorming geen Waldenzen noch Albigenzen te horen noemen.

Want hoe men ook over Waldenzen of Waldenzische gevoelens in Noord-Nederland moge denken, over de nauwe betrekking tussen Zuid- en Noord-Nederland, over de Waldenzische geslachten te Amsterdam en over de Tisaerands of wevers in Twenthe en Noord-Holland, dit althans is historisch waar en zeker, *dat er vele van Waldenzische gevoelens in Vlaanderen en Nederland geweest en gemarteld zijn; dat PETRUS WALDUS zelf in Vlaanderen geweest is en dat de Waldenzen de Heilige Schrift in het Vlaams hebben vertaald.*

De schrijver had dus althans niet behoeven te verklaren: "dat wij niet nodig hebben, de oorsprong der Doopsgezinde gevoelens, omtrent het bekleden van hoge wereldlijke ambten en het deelnemen aan de krijgsdienst, hoger op bij de Waldenzen te zoeken, daar ze zich uit MENNO'S afkeer van de Munsterse sekte, die hij zo sterk mogelijk en gedurig scherper wilde doen blijken, geredelijk laat begrijpen" (bladz. 196). Dat nut nodig hebben is zo betrekkelijk. En ofschoon het laatste, wat hier van MENNO gezegd wordt, volkomen waar is, kan daarom het eerste ook niet waar zijn?

De heer TER HAAR heeft mij de eer aangedaan, te betuigen, dat ik door een grondig historisch onderzoek, het bestaan van Waldenzen in de Noord-Nederlandse gewesten duidelijker heb trachten te maken, en werkelijk dit bestaan der Waldenzen waarschijnlijker heb doen worden; en ik betuig ben voor deze gunstige mening mijn vriendelijke dank, daar zijn gevoelens mij verre van onverschillig is. Wat daarbij gevoegd wordt, dat ik echter geenszins alle zwaarigheden heb opgelost of alle twijfelingen weggenomen, zal wel waar zijn. Het zij mij evenwel geoorloofd, hierbij te voegen, wat een ander nauwkeurig en onpartijdig beoefenaar der kerkelijke geschiedenis, J. M. MKKSIKGA, mij over deze zaak schreef, voor hij nog mijn Geschiedkundig onderzoek naar de Waldenzische oorsprong van de Nederlandse Doopsgezinden gelezen had.

Mij dunkt, schrijft hij, het is een zeer onbillijke vordering, aangaande dit verband der Waldenzen en Albigenzen in Vlaanderen met de Teleiobaptisten naar meerdere historische bewijzen te vragen, dan de traditie. Men kan ook te veel eisen. Men denke, hoe duister die eeuw is, hoe weinig documenten er van overig zijn, hoe weinig de oude Doopsgezinden zelve tot de schrijvende klasse behoorden.

Reeds de hoofdzaak, de geschiedenis der **Waldenzen en Albigenzen**, en vooral hun specifiek onderscheid is zo duister, de kerkelijke schrijvers spreken er zo ongaarne en zo slordig van; sommige stukken zijn misschien verdonkermaand; — hoewel moeilijker dan in de bijzaak, hun verblijf in de Nederlanden, waar het op verre na zulk een gerucht niet gemaakt heeft en zij zich in stilte verscholen. Dat is onbillijk, om daar brief en zegel te eisen. Daar is de traditie volkomen genoeg en hoofdbewijs. Komt er nog bij, overeenkomst van richting en begrippen, dan is de zaak tot zulk een graad van zekerheid gebracht, als de omstandigheden toelaten. En als dan nog kleine, ongezochte bewijzen, al dat van JULIAHA en LCTGARDIS, hun gewicht er bij werpen, dan moet men de overblijvende zwaarigheden voor zaken van de tweeden rang houden, die de hoofdbewijzen niet ontzenuwen, al moet men ook niet een non liquet zich vergenoegen. 't Zou zijn, alsof men de geloofwaardigheid der Heilige Schrift in het algemeen wilde bestrijden met het stilstaan van zon en maan onder JOSUA."

Ten aanzien van die kleine, ongezochte bewijzen, schrijft ttr.nSINCA mij nog liet volgende:

"Het 2° en 3" stuk van mijne verhandeling over de verering van Maria (uitgegeven te Haarlem, 1846), zal u de gang en het resultaat van mijn onderzoek, volkomen duidelijk maken. De Albigenzen spelen een grote, negative, reactie verwekkende rol in de geschiedenis van het Marianisme. En nu vindt men juist in Brabant verschijnselen, die daar duidelijk mede in verband slaan, Albigenzische gevoelens op dit punt, en nog meer, reactie *tegen* die gevoelens. Van zodanige terugwerking tegen Albigenzerij leverde JULUNA in het Sacramentsfeest (zie Kerkbode, 1846, n°. 25) een voorbeeld. Er is toch niets zonder oorzaak. JULIAHA, de non in het klooster bij Luik, moet anti-transsubstantiarische gevoelens voor hare ogen gehad hebben, toen zij zulke dromen, gezichten of openbaringen ontving, dat er nog een feest ter ere van het lichaam des Heeren en der Trans-substantiatie in de Christelijke Kerk ontbrak.

Dat juist de Dominicanen, de Kettermeesters tegen de Albigenzen, er zich inmengden, is almede zeer opmerkelijk. Een ander voorbeeld vindt men in het leven van s. LUTCAUDIS, EEN bekende Brabandsche heilige, geboren te Tongeren, op haar 12e jaar non in het Benedictijner klooster, S>. Catharina, bij Sl. Truijen, vriendin van i. DE LYKA, cn gestorven in 1246 V Men leest daar: "hinc imminente peste saevissima Albigenzium haereticorum, beatissima virgo Maria apparuit ei vultu lugubri et obscurato. Cui compatien* in visione Lutgardis, cum quaesivisset ab ea, quidnam haberet et unde tantus esset faciei squallor, quae alioquin plena esset omnis gratiae, beatissima virgo respondit: ecce, ab haereticis et pseudo-Christianis rursus conteritur, rursus conspuitur, rursus crucifigitur Filius meus etc."

Een bewijs, dat daar in 't begin der XIIIe eeuw Albigenzische gevoelens, of die althans zo genoemd werden (want Waldenzen en Albigenzen werden zeer dikwijls verward), zo sterk grasserende waren, dat LUTGARDIS er visioenen van kreeg" V

¹ Men zie bij BARAECUS, *de vita Sanctorum*, Colon., fol. 1605, pag. 381, die zelf eene verkorting is van SERIUS; voorts MESSINGA, *de vereering van Maria*, tweede stuk, bladz. 229.

² MESSINGA zegt: »dat de ketterij der Albigenzen voornamelijk daarin bestond, dat zij den Bijbel lazen en de Koningin des hemels weigerden te erkennen;" t. a. pl., tweede stuk, bl. 38. Vandaar, dat de O. L. Vrouwe-Kerken in het zuiden van Frankrijk later en zeldzamer zijn, dan velerwege elders; bladz. 54. Waldenzen en

Indien ik nu ook al datgene, wat ik in mijn stuk over de Waldenzische oorsprong der Nederlandse Doopsgezinden gezegd heb, niet hoger aanslaan mag dan zodanige kleine en bijkomende bewijzen, werpen wij ze bij elkander op één schaal, dan wordt onze *zedelijke overtuiging, aangaande de verwantschap van de Doopsgezinden met de Waldenzen, vrij groot*. Meer heb ik ook niet willen doen.

Toen ik gemelde oorsprong onderzocht, heb ik eigenlijk niet, gelijk de heer TER HAAR zich uitdrukt, getracht, om het bestaan van Waldenzen in de Noord-Nederlandse gewesten duidelijk te maken, maar ik heb onderzocht, of ik ze daar vinden kon, en langs welke wegen zij daar toch konden gekomen zijn. Wat ik gevonden heb, heb ik eer 'Ü*1 gegeven; en even als ik vroeger ronduit betuigde, dat ik in Friesland geen sporen vond, maar dat ik ze op de grenzen van Oost-Friesland, Holland en Zeeland meende te vinden, heb ik aan het einde van mijn geschiedkundig onderzoek naar die Waldenzische oorsprong erkend, dat er vele duisterheden overblijven, en ik heb zelfs niet geschroomd bij de twijfelaar die twijfelingen te vermeerderen (bladz. 120 enz.). Maar terwijl ik alzo met geschiedkundige onpartijdigheid en waarheidsliefde gehandeld heb, is bij mij zelven de overtuiging toegenomen, dat het ook van de tijden vóór de Hervorming waar is, wat HAGENBACH ergens van de Hervorming zelve zegt en mede door TER HAAR (bladz. 275) wordt aadgehaald: nes zeigt sich allerdings, wie die Südlichen Elemente der Reformation entweder im Kampfe gewaltsam zurückgedrängt und fast aufgerieben wurden, oder sich selber nach dem fiorden fliuchteten."

Ten opzichte van de Waldenzen heb ik reeds vroeger diezelfde opmerking medegedeeld, hoe zij, wegens de vervolgingen, langzamerhand steeds meer oost- en noordwaarts geweken zijn. Het zou vermetel en onbewijsbaar wezen, te willen beweren, dat de Doopsgezinden der XVIe eeuw of slechts ook hun meerder getal, Waldenzen van afkomst zouden geweest zijn; maar ik stem de heer TER HAAR Albigenzen hadden die afkeer van de Maria-dienst en in 't algemeen van de verkering der zogenaamde heiligen met elkander gemeen, t. a. pi-, derde stuk, bl. 8, ISO, K6.

1 Ge*ch. der Donptgetindm in Groningen, Orrrijstrl rn ftttl-Frieslftnd, lil I, bladi. 7.

toe, wat hij zegt op bladz. 137, en ik. hecht nog al veel gewicht aan dit gezegde: "*Zoo er van de verdrevene en gevluchte Waldenzen nog waren overgebleven, die ook in deze landen zich schuil hielden, dan laat het zich lichtelijk begrijpen, dat ook dezen hier in 't eind een gewenste haven zochten en vonden, zodat zij zich allengskens onder de Doopsgezinden versmolten.*"

Maar zo tasten wij dan nog evenzeer in het duister, zal men zeggen, wat de eigenlijke afkomst dier Doopsgezinden betreft. Ik voor mij ben van gevoelen, dat bij de vraag naar hun afkomst en de Waldenzen in aanmerking komen, vooral van de Zwitserse, Vlaamse en Duitse zijde, en de inboorlingen, die van het Roomse geloof tot het hun zijn overgegaan; en dat de bekeerde Wederdopers alleen een aanwas aan de Doopsgezinden hebben bezorgd. Al twijfelt men echter ook aan de herkomst der Doopsgezinden van de Waldenzen, men zal daarom de grenslijn tussen de eerstgemelden en de Wederdopers niet terstond zóó geheel voorbijzien, als de heer TER HAAR ten gevolge van die twijfeling meent te moeten doen (blz.

133). Het is zo, bij hun opkomst en vestiging als Kerkgenootschap kwamen de Doopsgezinden met de Wederdopers in aanraking; en de schrijver heeft recht, als hij beweert, dat de bijzonderheden uit MENNO'S levensgeschiedenis daarvoor pleiten. De Doopsgezinden hadden echter niet verdiend, dat de schrijver het stilzwijgen aangaande hen bewaarde, tot aan de vermelding van hetgeen in het klooster Bloemkamp bij Bolsward, ten ja re 1535', gebeurde, en het (tuit enigszins, hen aan het hoofd van die rubriek het allereerst te horen noemen (n. 1. bladz. 126: Wederdopers en Doopsgezinden).

De schrijver begint zeer vele afdelingen van zijn uitmuntend werk zo schoon met u te brengen op de plaats, waar de gebeurtenissen voorgevallen zijn, en stelt u deze zo aanschouwelijk voor ogen, alsof gij er bij tegenwoordig waart en alles zag en hoorde. Zo begint ook deze gemelde afdeling met de voorstelling van een ongeregelde maar welgewapende volkshoop van meer dan 300 mannen, vrouwen en kinderen, die het Oude Klooster stormenderhand innemen.

Hoe veel liever hadden wij ons hier, als ter inleiding van de schets over de Doopsgezinden, door de meesterlijke hand van de schrijver een vroeger toneel zien geschilderd. Men had zulks met alle bescheidenheid mogen verwachten, omdat er tonelen van vroegere data zijn; b. v. MENNO smous aanschouwende te Leeuwarden de terechtstelling van SICKE SNUDEK in 1531, of de drie Doopsgezinden uit Noord-Holland te 's Gravenhage gemarteld in 1527- Waarom worden ook deze martelaars van 1527 bij de vermelding der eerste martelvuren op blz. 120 verzwegen, terwijl hier wel van WENDELMOET CLAESDOCBTER, gelijktijdig geofferd, gesproken wordt, en zien wij ons de dood van Jan WALEN en zijn twee medebroeders eerst op bladz. 131 medegedeeld.'

Dit is te meer oneigenaardig, omdat de schrijver, aan het slot van de afdeling over de eerste getuigen der waarheid bi Zuid- en NoordHolland, en bij het begin van die over de bloedplakkaten en martelvuren (blz. 119 en 120), wel de schone verzen aanhaalt, die onze TOLLENS eigenlijk op de Doopsgezinden martelaar DIRK WILLEMSZ. van Asperen heeft gedicht, maar ze nu op de Hervormde martelaars toepasselijk maakt en van alles, wat Doopsgezind was, in deze beide afdelingen zwijgt. Waarom zegt TER HAAR later, dat velen hunner, n. 1. van die Doopsgezinde martelaars, toch echt Evangelische begrippen hadden, niet zóó oproerig, maar geheel anders, menselijk en betergezind waren? Waarom spreekt hij daar van hun begrippen, als gevaarlijk voor maatschappelijke orde en de rust van de Staat, en staat dit op voorgang van VAN BEKERT met het oordeel van MELANCUTON, even alsof MELANCHTON de Nederlandse Doopsgezinden had bedoeld, en niet het oog gehad op de Zwickauer Wederdopers? Omdat TER HAAR de Doopsgezinden van die tijd afscheidt van de overige Protestanten, en hun zaak zeer nauw met die der Munsterse Wederdopers verbindt. Maar, opdat ik slechts met een enkel woord herhale, wat ik vroeger breedvoeriger heb aangetoond, men dient toch te letten op die Doopsgezinden, welke klaarblijkelijk in Noord-Nederland hebben bestaan vóór het Munsterse oproer; op de vele Doopsgezinden, die reeds kort na 1520, volgens OTTIUR. en andere, uit Zwitserland herwaarts zijn gekomen; op de Doopsgezinden, die volgens BEHINGA in 1528 in Oost-Friesland verschenen, naar getuigenis van Eumis en SCHOTANUS uit Nederland vluchtende; en op de oorsprong van het Munsterse oproer zelve, waarvan de aanleggen geen Doopsgezinden maar Luthersen waren.

Gelijk ik elders gezegd heb: de onlusten waren v.iii Je Luthersen, ROTHIMANN, STAIHKDA, STRALEN, enz. uitgegaan en deze predikten reeds in de kerken, toen de Doopsgezinden zich nog stil hielden. Toen echter Jan VAN LKTDEN, ook eerst Luthersch, zich voor de doop der bejaarden verklaarde, werkte men gezamenlijk, om de Doopsgezinden zowel door geheel Westphalen, b. v. te Usnabrugge, Warendorp, Coesfeld, Soest, Wesel, enz. als te Munster en in Nederland tot die oproerigen aanhang over te halen. Men kan zulks bevestigd vinden bij allen, die het nauwkeurigst over die Munsterse zaken geschreven hebben: CORVINUS, BORPITS, BORTENSIUS, KERSSENBROCK, JOCH HTS, UAST, en zie

mede: Ormozelheydt"peyl: van 'i Munsters onkeyl, fol. 1: "dese (de Luthcrsche Kerkprekers) de Paapsche ende Evangelische uytgejaegt hebbende, heeft men niet alleen de nachteprekers, zijnde de vredighe, maar oock d' omliggende doopsgezinde soecken in de Stadt te trekken door ROTMANS schriften" enz. '.

Het spreekt van zelf, dat ik dus de aanraking tussen de Doopsgezinden en Wederdopers niet ontken. Er zullen Doopsgezinden door Wederdopers verleid zijn, even als later Wederdopers door Doopsgezinden bekeerd. Ook hun begrippen kwamen in zo verre overeen, dat beide uitgingen van het hoofddenkbeeld, om een Godsrijk op aarde te stichten. De wijze echter, waarop zij dat rijk wilden stichten, liep zo ver uiteen als vuur en water. Eu met hun denkbeelden omtrent de zedelijke aard van dat *Godsrijk* was het eveneens gelegen, zo als ieder weet.

De schrijver schijnt niet vreemd te zijn van het denkbeeld, dat Doopsgezinden en Wederdopers eigenlijk hetzelfde volk waren. MENNO, zegt hij, dacht beter; bracht velen van de Wederdopers terug, die minder door boosheid van ha&l dan met het verstand dwaalden, en de hardnekkigen scheidde hij al. Het was zijn werk: "velen van die verblinden te doen wederkeren, hun begrippen te louteren en te veredelen, en niet enkel de Doopsgezinden onder een vastgestelde kerkgemeenschap te vereenigen, maar ook de Hervormer der Wederdopers te zijn" (1)1. 133 en 187). Dit is met andere woorden wel eens meer gezegd, op minder bescheidenste wijze. Toen de vlieger te Munster niet wilde opgaan, bedacht men zich, werd men stil in de lande, en zo ontstond het genootschap der Doopsgezinden.

¹ *Gesch. der Doopsgez. in Gron., Overijssel en Oost-Friesland*, dl. II, bl. 221.

Ik stel mij de zaak enigszins anders voor. ***Het is bewezen, dat er reeds vóór 1530 vele Doopsgezinden in Nederland gevonden werden. Hoe stil zij zich ook hielden en hoe zij zich, om der vervolging wille, verschuilden, er bestaan geschiedkundige sporen genoeg van hun aanzijn. Maar zij hadden geen hoofd, hetwelk de gemeenschappelijke belangen regelde, en in hun vrijheidsgezindheid en afkeer van alle geestelijke banden zochten zij ook naar "geen hoofd. Evenmin hadden zij geregelde gemeenten, en het was ook wel moeilijk in zulk een' tijd, om die te verkrijgen.*** Daartoe is MENNO ten sterkste bevorderlijk geweest. Ook heeft hij er velen bekeerd, Rooms en On-Rooms; mede Wederdopers, waarvan er verscheidene door hem, maar ook verscheidene door de hoofden der andere Protestanten, b. v. door CALVIHES, BUCBRIS, CAPITO, HEDIO en ZELLE tot beter licht geraakten, gelijk ik vroeger heb aangetoond. CALYISCS zelf huwde de weduwe van een WederDoper, n. 1. IDELETTK VAS BCRES, vroeger de vrouw van JOHAN STORDEÛE 1.

In Friesland zelf, waar ik geen sporen van Waldenzen vond, verschijnen toch de Doopsgezinden verre vóór de Wederdopers. Men denke aan SICKE SNIJDER, te Leeuwarden onthoofd; de eerste aanleiding voor MENNO, om het punt van de doop nader te onderzoeken. De lrcer TER HAAR zegt, dat die onthoofding in 1532 geschied is, maar dat ik dezelve in 1531 plaats. Niet ik plaats die in 1531, maar ik heb slechts de zaak aan het licht gebracht, door de aantekeningen van de heer mr. DAAH FOCKEUA, opgemaakt uit de C.nminele Sententieboeken van het Hof van Friesland, beginnende van 1500 al, ca waaruit blijkt, dat hij de 20sten Maart 1531 veroordeeld is, omdat hij zich had laten herdopen en bij die doop persevereerde. Dit zal toch wel niet aan twijfeling onderhevig zijn? Ook verdient het nog al opmerking, dat MENNO reeds tegen de Munstersen geschreven heeft, niet alleen vóór hij openlijk in 1536 het Rooms geloof verliet, maar zelfs vóór het toneel bij Bloemkamp, hetwelk in 1535 plaats

1 I. KROH, C.etchirhte der Wiedertüüfer, Sciln
3<W. 3 ticrlt. drr Donpxijn TI r'ritt'and, hl.Ti*.

vond; namelijk vóór Augustus 1534, ofschoon na Maart van hetzelfde jaar. Toen reeds noemde hij de pogingen van JAK VAN LEYDEN EEN grouwelicke ende grootste blasphemie;" waaruit men opniake, in welke betrekking hij tot de Munstersen stond en of men er zo veel gewicht aan behoren te hechten, dat hij re broeders en zusters heeft genoemd. Toen reeds stond hij in betrekking tot een' bijzondere aanhang; want hij schrijft aan: "Broeders en Bondgenoten, hier en daar verstrooid."

Toen reeds bemoeide hij zich, om de zijn "op de rechten weg te bewaren, opdat niet velen verontreinigd werden, gelijk nu leider! geschiedt." En toen reeds trad hij dus ook als kampvechter op voor de waarheid, en is zulks niet eerst, gelijk door de heer TEK HAAR -wordt voorgesteld, na en door de inneming van het Oude Klooster gebeurd; ofschoon ik gaarne toestemmen wil, dat deze gebeurtenis rijen ijver nog meer zal hebben ontvonkt, gelijk ENNO ook zelf getuigt. De eerste bijzonderheden uit zijn levensgeschiedenis brengen hem dus in geen of in geen dan vijandelijke aanraking met de Munstersen j en latere bijzonderheden, behoeven wij het wel eens te zeggen? verzachten die aanraking in genen dele. Dat hij nog niet vroeger optrad" is mede niet onnatuurlijk, daar het eerst, gelijk TER DAAR (bl. 129) zelf zegt, in het voorjaar van 1534 was, dat hij zich te Munster van het bewind meester maakte.

Maar toch "de oudste geschiedkundige opgaven stemmen daarin overeen, zegt TER UAAR, dat NENNO door OBIE PBILIPS, een der zendelingen van Jan MATTUJSSEM, die nochtans geen deel aan de oproerige bewegingen van Munster of het Oude Klooster had genomen, gedoopt en onder oplegging der handen ter prediking is gewijd geworden." Hieruit zou dus volgen, dat MENNO tot de eigenlijk gezegde Wederdopers in een rechtstreeksche betrekking zou hebben gestaan (bl. 136).

Als hoofdgetuige wordt natuurlijk OBBK PBILIPS zelf in zijn Bekentenis aangehaald, voorts o. DE BRES en VAN HRHERT (bl. 197). Liefde tot do waarheid dwingt de schrijver de verklaring af: "dat hij in hot werkje van don laatst en vele, moeilijk te weerleggen, bewijzen heeft gevonden van veel meer rechtstreekse betrekking en gemeenschap tussen de Wederdopers en Doopsgezinden hier te lande, dan gewoonlijk van de zijde der laatstgenoemden wordt toegegeven, en hij vestigt dus, in een tijd, waarin men het historisch onderzoek naar de oorsprong der Doopsgezinden vernieuwd heeft, de aandacht op een boekje, hetwelk, naar het schijnt, geheel ter zijde gelegd of vergeten is" (bladz. 195). Het verwonderde mij een weinig, zulks bij de schrijver te lezen. Ik heb toch ' dit werkje wel degelijk in aanmerking genomen, en juist bij dit betwijfeld punt omtrent de echtheid en geloofwaardigheid der Bekentenis van o. PHILIPS. De heer TER HAAR zegt, dat ik èn de echtheid van dit geschrift èn het gezag van de man voor hoogst twijfelachtig houd. Hij had er bij kunnen voegen, dat ik later *, voorgelicht door een mededeling van de heer DIEST LORCIOR, de echtheid zo goed als toegegeven heb.

Ook wil ik niet verzwijgen, dat ik onlangs in een manuscript van M. SOHAGEJI, getiteld: Bibliotheca Slennom'tica, mij verstrekt door de heer i. u. HALBBIITSHA, de volgende titel heb gevonden: *Recoignossance d'Obbe Philips, tournee de Flamand (trouvée après sa mort 1568) en Francois par CA. de Niellei, arec iin discours des fait"execrablet de Jean Wilhems el ses co mplices, executis & Cleves, Wesel et aulres lieux, 1580; a Lade, ches Ant. Maire, 8°, 1595; welke uitgave misschien niet aan VAN BEKERT is bekend geweest. Maar mijn gronden, tegen de geloofwaardigheid en het gezag van O. PHIIIPS in een door hem verraden zaak, toen hij*

wellicht tot de Roomse Kerk zocht weder te keren, blijven nog dezelfde, als die ik aldaar bl. 249 heb medegedeeld.

Maar laat ons eens zowel de geloofwaardigheid als de echtheid erkennen. Moet daaruit volgen, dat ■EIWO in rechtstreekse gemeenschap met de eigenlijk gezegde Wederdopers heeft gestaan? Oppervlakkig zou men zeggen, ja; want dan is hij gedoopt door o. PHILIPS, een der zendelingen van Jan MATTUIJSSEN. Maar wat betekent dit? Heeft o. PHILIPS als zending van

¹ *Geach. der Doopges. in Friesland*, bl. 375; in *Gron., Overijssel en Ost-Friesland*, Dl. I, bl. 248.

² *Geach. der Doopges. in Gron., enz.*, Dl. I, t. 1, n. pl.

MATTHIJSSEN, IENKO gedoopt? Neen! liit een stukje, dat voorzeker zeldzaam geworden is, mij gezonden door de heer i. T. BODEL MJEEMJIS blijkt duidelijk, dat OBBE in 1534 door een zending van 4HTTHUSSEN is gedoopt,' dat hij evenwel geenszins met tic gevoelens en handelwijze der Munsterse Wederdopers overeenstemde, en dat hij, door de gebeurtenissen des tijds geleerd, bemerkende, dat hij bedrogen was, zich er terstond op toegelegd heeft, om zich een eigen aanhang, van vreedzame aard, te stichten. Als een zodanig hoofd van de Ubbontten stond hij reeds in 1535 bekend, en hij had zijn zaak geheel van die der Wederdopers afgescheiden, toen hij MEHNO aanstelde. De begrippen, die OBBE toen koesterde, kwamen volgens HILMERS geheel met die van MEHNO overeen, zodat dan ook later de Vbboniten geheel in de Hetmoniten versmolten zijn, toen OBBE 1 zijn partij verliet. OBBE zegt ook zelf, in zijn Bekentnisse: "wij waren nooit zulke drijvingen en valse profetieën togedaan," enz.. Zulks was ook onder de Wederdopers wel bekend. "De valsclie broeders, zegt OBBE 4, die wij bestraffen en tegenspraken, tn oeren ons de dood."

Maar toen dan nu MENNO bejaard wenste gedoopt te worden, tot wie zou hij zich dan beter hebben kunnen wenden dan tot OBBK? En wat bewijs voor MENNO's rechtstreekse gemeenschap met de eigenlijk gezegde Wederdopers ligt er dan nu in, dat hij gedoopt of aangesteld werd door een man, die toen reeds de Wederdopers verfoeide, terwijl MENNO ook zelf in zijn boven aangehaald werk, het jaar 1534 geschreven, duidelijk genoeg toonde, hoe hij over dezen dacht?

Laat ons echter die Bekentenis van OBBE nog eens nader inzien en met MENNO's eigen zeggen vergelijken. Wat zegt OBBE? Hij maakt van MENNO geen andere melding, dan dat hij dezen heeft aangesteld tot zulk een ambt, n. 1. van bisschop of oudste,

1 (ioliiold. Commentalio hutoneo-
erclexttixlica itr t blx>Hr Vhilippi rl L'l'bomlis, qtiam in Acatl. Ytirno-
Balhca ad publrurum r.ravnft dcfrrl i. n. HILMIIR. llo*tvrbti. 1733.

3 Wanneer, Mijkl niet duidelijk, maar hoogst waarM-hOul'jk vóir Iii42, *ir>

MMI", pilg. 43.

3 Zie hoven, bladx. f)3; al*mede xvat M.r.7ftuk daar van het onder*vhrld luasciicn de Vbboniten en VVrderdoopornmeldt. * lirknrtrnit<r, jS 34.

te Groningen. Dat bij hem gedoopt of de handen opgelegd heeft, zegt hij niet, ofschoon hij vroeger wel wat van zichzelf meldt, dat hij eerst gedoopt werd, en dat hem des andere daags, met oplegging der handen, het predikambt werd opgedragen, om te dopen, te leren en de gemeente voor te staan (§ 22 en 35). Of MENNO dus wel door OBBE gedoopt is, blijft zeer onzeker. Of hem dat ambt door OBBE is opgedragen, blijft insgelijks twijfelachtig; want dat was ten minste niet het begin van zijn openlijk predikambt; althans wanneer hij zelf enigszins geloofwaardig is. Hij betuigt immers, dat er ongeveer zes, zeven of acht gelijkdenkende en

onberispelijk levende geloofsgenoten bij hem kwamen, die hem verzochten en baden, om toch medelijden te hebben met de jammer en nood der bedrukten, welke zo weinige getrouwe herders hadden; en dat hij zijn talent tot winst besteden en niet onwaardig ontvangen hebben mocht '. Dit gebeurde eerst in 1537, en vóór die tijd schijnt hij niet openlijk te hebben geleerd of gedoopt. Maar OBBE hebbe hem dat opgedragen en zelfs met oplegging der handen, ofschoon hij er niets van zegt in zijn Bekentenis, en ook MENNO zelf er geheel van zwijgt (men ziet, hoeveel duisters wij toegeven, dat van de andere zijde evenmin bewezen kan worden als van de onze), wat betekent die handen-oplegging? Zij hebben daarbij de H. Geest verwacht, zal men zeggen. Maar werd die H. Geest afgebeden of quasi medegedeeld? Non liquet. OBBE zegt alleen van zijn aanstelling: "de oplegging der handen gevoelden wij; ook alle woorden hoorden wij zeer wel; maar wij ondervonden noch hoorden de H. Geest, bemerkten ook geen kracht van boven," enz. Zou hij dan getracht of gemeend hebben aan een ander mede te deelen, wat hij zelf niet ontvangen had? Of zou hij MENNO door cene quasi-mededeling hebben trachten te bedriegen, gelijk hij zelf wellicht bedrogen was? Dan was hij een grote schurk, en dan protesteer ik nogmaals tegen de geloofwaardigheid van zijn Belijdenis.

Het opleggen der handen was vroeger bij sommige Doopsgezinden wel in gebruik, als een gewoon leraar tot bisschop of oudste werd aangesteld. Men kan zulks breder vinden opgehelderd door MAATSCHOEN, bij SCHIJN maar men zal daar tevens zien, dat het een plechtigheid was, waarmede de aangestelden de zegen van de Heere werd toegewenst. Alle oudsten lieten dan hun handen, ze op elkander gelegd hebbende, op het hoofd van de leraar rusten, die bevestigd werd, totdat zij één voor één hun zegenwensen hadden uitgesproken.

Mijn resultaat komt dus hierop neder, dat ik volstrekt geen gewicht kan hechten aan het zeggen van de heer TER HAAR: "de oudste geschiedkundige opgaven stemmen daarin overeen, dat MENNO door o. PHILIPS, een der zendelingen van J. MATTHIJSEH, gedoopt en onder oplegging der handen ter prediking is gewijd geworden," en dat ik, op dezen grond althans, hem niet durf verdenken van rechtstreeksche betrekking tot de eigenlijk gezegde WederDopers.

Wel zegt GUIDO DE BRES, en velen hebben hem geloofd en zeiden het hem na: MENNO SIMONS, DUIK PHILIPS, ADAM PASTOR en LEINERT BOUWERS, zijn dezen niet al t' samen daaruit (uit de Munstersen) gesproten? Het is blijkkelijk."

Zekerlijk op grond van MENNO'S bevestiging door OBBE, schrijft TER HAAR, maar als men het verband van die woorden bij DE BRES nagaat, dan blijkt zulks niet. Want onmiddellijk, vóór die vraag en dat toestemmend antwoord, betuigt deze: "Wij hebben gehoord, dat de koning (J. VAN LEYDEN) zijn leven wel had willen behouden of bergen, belovende, de Wederdopers van Holland, Brabant, enz. te doen zwijgen of de mond te stoppen, en zoverre te brengen, dat zij der overheid in alles onderdanig zijn zouden. Hetwelk genoeg te kennen geeft, dat de Wederdopers der voorschreven landen en plaatsen van die van Munster uitgesproten zijn."

Het is dus op die belofte van de gevangen en bitter beknelden oproermaker Jan VAN LEYDEN, die beweerde ook toen nog aan allen het zwijgen te kunnen opleggen, dat niet alleen de verwantschap der Doopsgezinden met de Munstersen, maar ook hun afkomst van dezen, volgens DE BRES, blijken moet.

Hoe! Menno en de zijn zouden om VAN LEIDEN'S wil gezwezen hebben? Oproer zouden zij zeker niet hebben gemaakt, omdat die man gevangen was; daartoe was geen ontrading van de "Munstersen Koning" of van iemand ter wereld nodig. Zij zouden zulks ook wel het allerminst om de gevangen VAN LEIDEN hebben gemaakt. Maar zij zouden evenmin, tegen

hun geweten, in zaken van godsdienst, aan paus of keizer onderdanig zijn geworden, al werd hun zulks ook door een geheel ander mens dan VAN LEIDEN verzocht. Ik behoef niet meer te zeggen, om te doen gevoelen, dat die belofte niets anders dan ijdele grootspraak was, of hij moest er bepaaldelijk zijn eigen aanhang mede bedoeld hebben en geen MENNO, D. PULIPS, A. PASTOR of L. BOUWERS.

¹ *Geschied der Mennoisten*, Dl. III, bl. 209.

Ook mij dringt de liefde tot de waarheid, om te betuigen, dat ik de Brief van G. VAN HEMERT aan G. MAATSCHOEN, Middelburg, 1744, houd voor een stuk, dat van veel scherpzinnigheid getuigt; maar ik moet tevens bekennen, dat ik er geen bewijzen van rechtstreekse betrekking en gemeenschap tussen de Wederdopers en Doopsgezinden in gevonden heb. Ik zie ook niet, dat de heer TER HAAK enig bewijs daaruit ontleend hebbe, behalve de herhaling van een verwijt, wel vroeger gedaan, dat MENNO zelf de Wederdopers van Munster en Amsterdam zijn broeders en zusters heeft genoemd. Mijn gevoelen aangaande die plaats, vroeger te kennen gegeven, behoef ik hier niet te herhalen '.

Ik wil alleen herinneren, dat ook de kardinaal CAJETANUS DE onverzettelijke LUTULK dikwijls zijn waarden vriend, zijn waarden doctor, zijn waarden en waardsten zoon heeft genoemd, en dat de wel deugdelijk Hervormde superintendent van Oost-Friesland, J. a LASCO, aan de beruchte DAVID JORIS brieven zond met het opschrift: *aan onzen zeer geliefden broeder*, enz.; om bij voorbeelden uit die zelfde tijd te blijven.

Overigens wil ik aan de hoogleraar VAN HEMERT geenszins de verdienste ontzeggen, dat hij uit DE BRES, MODED, FAI'ELIOS, HOORNBEEK en andere zeer vlijtig en nauwkeurig heeft bijeengezameld, wat deze het pikantst ten nadele van de Doopsgezinden hebben aangevoerd.

Wil men nu nog nader onderzoeken, of beiden, Doopsgezinden en Wederdopers, ook in hunnen oorsprong onderscheiden kunnen worden, zo meen ik bevestigend hierop te moeten antwoorden. Ik heb reeds in mijne vroegere stukken genoeg gezegd, hoe ik over de herkomst der eersten denk en de gronden aangewezen, waarom ik zo denk, gelijk ik boven (blz. 90) over de opkomst en richting der Wederdopers gesproken heb. Zeker is het moeilijk, ja zelfs onmogelijk, om in die tijd van verwarring niet alleen de zuivere Doopsgezinden, maar ook de andere On-Roomsen in ons vaderland duidelijk van de Wederdopers te onderscheiden. Ook klaagden MENNO, OBBE en DIRK mines wel hevig over die Munstersen, maar richtten bij velen weinig uit, en werden zelfs voor vijanden van CHRISTUS koninkrijk gehouden, zo lang het tc Munster voorspoedig ging. Maar hoe groot de verwarring en hoe sterk de aanraking geweest moge zijn. tot eer van de Doopsgezinden moet het gezegd worden, dat er toch eene zuivere lijn, op historischen grond, kan worden voortgetrokken, die d eze bedoelde lijden doorloopt. Zuivere Doopsgezinden zijn er geweest vóór de Wederdopers; getuige de sporen, die men daarvan tussen 1520 en 1530, niet alleen in Duitsland, Zwitserland en Vlaanderen, maar ook in Noord-Nederland aanwijzen kan. Zuiver zijn velen, zelfs in de Munsterse dagen, gebleven.

Om van OBBE, DIRK en HEHKO niet eens te spreken, men neme in aanmerking, wat ik boven (blz. II) heb gemeld van de tegenstand, die DAMUS bij de Doopsgezinden in Zeeland vond, toen hij daar ten behoeve der Wederdopers predikte: van de aanslag der Wederdopers op Amsterdam, door een Doopsgezinde bekend gemaakt; van het voorbeeld der martelaren te Amsterdam en in Zeeland, zelfs in 1535 en 1534, tegen welke noch in het verhoor, noch in de sententie, enige beschuldiging van oproer werd aangebracht; van de klaarlijkheid, hoe MENNO, OBBE en DIRK en de martelaren de grond van hun Christendom zochten, geenszins in bijzondere ingevingen des H. Geestes, maar in de Heilige Schrift.

Deze lijn is door MENNO opgevat en vastgehouden en is door blijven lopen tot in onze dagen. Ja, al mocht men dan nu ook zeggen, dat hiermede mijne bewijsvoering voor de zuiverheid van de eerste afkomst der Doopsgezinden aan éne-lijn of aan een enkelen draad hangt, ik mag er aan vasthouden en behoef ze niet te laten varen. Redeneringen doen veel af, maar historische bewijzen meer, omdat deze, zijn ze echt, tevens onomstootbaar zijn.

Indien dus iemand zich opgewekt gevoelt, om op dit punt zijn aanmerkingen en bedenkingen mee te delen, dan zou ik hem vriendelijk willen verzoeken, om onbevooroordeeld het resultaat mede te delen van zijn onderzoek naar deze zuivere historische lijn, die van vóór 1530 tot na 1535, in weerwil van de woelingen der Munsterse Wederdopers, voort blijft lopen. En wanneer zulks geschiedt in die bescheiden en vriendschappelijke geest, welken ik niet genoeg in de waardige TER HAAR kan roemen, dan zal de wetenschap er bij gewinnen, de waarheid des te helderder uitkomen en de liefde niet verkoelen.

BIJLAGE II.

Stukken betrekkelijk de correspondentie tussen prins WILLEN I en de Doopsgezinden leraar P. W. BOCAERT, in 1572.

Daar ik boven (bl. 58) en ook in de Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland, bl. 124, van deze stukken gesproken heb, zo heb ik getracht, om ze ten behoeve van mijn lezers te ontcijferen; hetgeen mij na enige moeite en met medehulp van H. A. VAN GELDER, student bij onze Kweekschool te Amsterdam, gelukt is. Zij zijn de volgende:

Brief van prins WILLEM aan BOCAERT, van de 5de Mei 1572.

"Alsoo mijn Heere die princc van Orangien grave van nassouw voor etlycke dagen hadden laten bidden de eersamen IACOB IREDRICXS Z. ende JANS Z CORTEHEOSCH dat sy by etlijcke heurc bekende personen der gemeyne Cbristelijcke saccke toegedaen sijnde soo vele doen wilden dat sy ons ecniglic penningen (yegelijck naer die myddelen die hem Godt verleent heeft) tot vorderinghe van deselve gemeyne saccke, wilden mede deylcn ende contribueren, ende verstaen hebbende dat die voorschreven JACOB FREDERICX, overmits seker belet hem overcomen sijnde, daertoe met de voorschreven CORTENBOSCH niet en mach vaceren, opdat noch lants daerdore die gemeyne welvaart niet verarmert en werde, heeft sijne V. G. 1 geboden ende bidt bij desen PIETER WILLEMSZ. BOGIERT om mette voorschreven DIERICK JANS Z. CORTEHBOSCH te verstaen tot tegene voorsch. is, soo hy by de selven CORTENBOSCH breder sal verstaen ende sal sijne V. G. altijd wel bereet sijn te verschulden de goeden ende getrouwen dienst die sy der gemeyne saeke ende sijne V. G. in desen doen sullen. Aldus gedaen by sijne V. G. tot dillenbergh opten vijftden dagh van may int jaer ons Heeren duysent vijf hondert twee entseventigh ende was getekent

Bij bevel van sijne Excellentie GULLE DE NASSAU."

BREHTNGK."

Recipil door de prins afgegeven de 27de, en Juli 1572.

"Wy WILHEM by der gratie Godts prince van orangien grave van nassouw etc. bekenne mits desen ontfanghen te hebben deur handen van DIERICK JAHS Z. CORTEMBOSCH ende PETER WILLEMSZ. BOCAERTS die somme van een duysent tsestich Carolus gulden tot twintich stuivers vlas (Vlaams) de gulden gerekent ende dat van weegen etlijcke goede bekende persoonen die deselve penningen tot vorderinghe van de gemeyne saecke sijn contribuerende, waarvan wy deselve bedancken ende beloven de voorschreven DIERICK JAHS Z. ende PETER WILLEMSZ. van de voorschreven 1060 gulden munte als boven te quicteren tegens de voorschreven ende een iegelijcke dient soude mogen aengaen. Dees 't oir conden hebben my desen met onsen name ondergeschreven ende ons secreet cachet daer beneffens doen drucken. In onsen veltleger tot Hellenrade by remunde (Roermond) op ten negen ende twintichsten dach Juli vijftien hondert jaer ende tseventich twee. Was getekent

GUILLE DE NASSAU."

Brief van r. w. ROCARRT aan c. p. HOOFT.

"Gescreven in raunnekendam desen 7 Augusti anno 1606.

"Eerbare discreten en seer voorzichtige burgemeest CORNKLIS

t Deze lilel is telkens bij verkorting geschreven; ik beh er nicli ai^lers uit kunnen leien tlan V(orstelijke (ifenarie).

pit.TEds z HOOFT uve E. langhdurighe gesontheit ende salighe wolvaert is mijn van harten om horen lief die lange goede kennisse an uwe E. maeckt mijn een weinich vrijmoedich au uwe E. te schrijven in goet vertrouwen dat uwe E. mijn tselve int goede afnemen sal, d'oorsaecke dan is dat der Heeren Staten ermtighe voorschrijvinghe aen onsen schout ende schepenen (twelck uwe E. gesien heeft) niet aengenomen noch bij hem lieden heeft gelden moghen te supercederen maer de beclaechden [beklaagden] gecondempneert in de boeten van 25 gul, dat welcke ons bedunckt al te grote onwetenheyt ende homoet [hoogmoed] van de schepen bewesen te sijn. Ende vele rigureus tegens het aponctement van de hoge Heeren staten en regenten onser netlerlanden ick en twijfde daer niet aen: Sy die E. Heeren staten soo vele voorschrijvens voor een dootslager oft misdader (die onnoselijck daertoe gecomen waer) hadde geschreven an enighe Heeren steden oft bancken van justitie, daer discreetie gebruijckt wert haere E. Heeren voorschrijvinghe, soude meer audientien gchadt hebben als dese onverschuldighde saeckc en verschrijvinge by dese onsen schout en schepen gehadt heeft.

Ik kan uwe E. niet verberghen te schrijven dat ick uitlandich tot Emden sijnde, als ick van OLFERT HICBIELS met een raetsheer uitten hage met 4 dienaren geassisteert uit mijnen huijse verjaeght was daer ick beijmelijck op een kamer sat van de princc van oranghe sa Hoochloffelijcke memorie een missive ontfingh (althans noch leggende tot Amsterdam ten huijse van Jan Domwicus bierschoijer van dorts bier gemerckt met de Glimmende Bock by de welcke sijne for: ge: an mijn versoohte bij mijnne goede vrienden en bekenden enige penninghen te become tot sijnc for: Ge: assistentie ofte gemene sake, domaels seer nodigh hebbe ick sijne for: ge: niet durven verhoren ende by mijnne vrienden ende bekenden penningen vergadert en sijne for: ge: op'thuys te hellenra by remunde in Gelderland in groot prijkel mijns levens gebracht sijn penningmeester behaudicht selve met sijn for: ge: gesproocke recepisse daarvan ontfangen met sijn for: ge: hant en pitsier 1besegeit ende onderteykent raede aldaer ten voorschreven huy&en tot amsterdam leggen ende gebeden

1 Kan dit i legclring" betekeneu f

de cleyne vcreriuge in dancke van sijne knechten te willen necinen diens gunste meerder dan die gave was nimmermeer geen restitue van sijne for: ge: begeren vraechde ons sijn for: ge: wat wy dan begeerde hebbe ick geantwoorl niet dan sijn for: ge: vrunschap soo hem Godt die regeringhe onser nederlanden verleende, daerop sijn for: ge: antwoorde die genegentbeyt tot alle mensen te hebben ooc tot ons die mede verdrvcvelinghe waren ende en hebben wy voor die kleyne dienste noeijt versoght noch begeert enighe gunste gifte ofte gaven gelijk wy wel weten andere grote dienste genoten hebben, ofte hiervan enighe vermaninge durven doen, ofte ons horen laten wat wij an sijnc for: ge: gedaen hadden en alsoo sijnne for: ge: "nis voorraaels heeft gekenl hoe wel wy by ons selven niet en sijn noch ons beduncken laten door die verschrijvinghe van sijne for: ge: an ons gedaen yette wesen, vertrouwen wy nochtans aen de erb. Heeren staten dit wetende dat men ons nu oor kennen sal in onse noodt ende onschult gelijk wy ooc bevinden dat die E. Heeren staten ons niet en willen laten beswaren ende overlasten tot onse onschult daervoor godt ewich moet gelooft ende gedanckt sijn voor 't goet verstandt en beleet haerder vreetsamer discreet c regeringhc besluytclijcken crb. vrome diserceten goede vriendt >. CORNELIS PIETKRS Z. HOOFF hout mijn vrimocdich schrive aen uwe E. in't goede ende dat ic L'E. moijelijcken ben te bidden en soo vele noch te willen doen,

door uwe crb. recommandatie aen uwe E. goede bekende in de hage desen bringer te willen behulpsaem sijn in sijn versoeck aen de erb. hecren staten, v. dienaer soo ick iets vermochte wil ick geern weder sijn, dat kenne godt die uwe E. sijn familie, en alle die uwe E. lyef sijn wil bewaeren ende verlene dat alderbcste ende was geteeckent by mijn uwe E. dicDstwillighe PIETER WILLEMSZ. BOOHGAKRT."

Lager stond; "Nacr collatie jegens de respective principarlen is desen daarmede bevonden te accorderen van woordc te woorde desen 10ⁿ november anno 1649 by my openbaer notaris tot amsterdam; wa"ondrcctccckent i. VAN I.OOSDRECIIT. Nots publ."

BIJLAGE III.

Onderzoek naar den tijd, wanneer de Waterlandse Belijdenis van HANS DE RIES en LUBBERT GERRITSZ. is opgesteld.

Wij hebben boven medegedeeld, dat sommige beroemde Doopsgezinde schrijvers, bij voorbeeld VAH DOREGEEST, SCHIJN, MAATSCHOEN en SGHAGEN, en misschien vele andere die hen gevolgd zijn, het opstellen van deze Belijdenis terugleiden tot het jaar 1581. In dit jaar werd wel tot het vervaardige daarvan besloten; gelijk wij onder andere in de Kerke!. Handeling der Waterlanders te Amsterdam, 1647, zien; maar ik vermeen, dat de tijd van het opstellen daarvan gebracht moet worden tot het jaar 1610.

Vooreerst, zij heet een Waterlandse Belijdenis van DE RIES en LUBBERT GERRITS z. De laatste behoorde in 1588 nog tot de afdeling der Friezen; en echter blijkt duidelijk, dat hij mede de hand in dat opstellen heeft gehad. In de Apologie tegen Nittert Obbesz door Reinier Wybrands z. (door LUBBERT GERRITS z. tot oudste bevestigd), Pieter Andriesz. en Corn. Claasz. (alle Waterlandse leraars te Amsterdam), Hoorn, 1626, bl. 36, vinden wij: daar is geen particuliere confessie van DE RIES, maar een confessie van DE RIES en L. GERRITS z. te samen, zijnde twee van de oudste en voornaamste leraren onzer gemeenten, die ze gemaakt en met consent van de dienaars dezer gemeente aan zekere Engelsen, die met de gemeente zochten te verenigen, overgeleverd hebben, opdat ze daaruit de gronden van onze leer verstaan zouden; die ook, nadat ze dezelve bestemd en ondertekend hadden, alhier in de gemeente voor broeders en lidmaten zijn ontvangen." In de voorrede van de uitgave der Belijdenis door PIETER IANS z., leraar te Wormerveer, 1654, wordt hetzelfde gezegd, dat niet alleen DE RIES maar ook L. GERRITS z. de opsteller daarvan is.

i. p. SCUABALJK betwist zelfs op die grond de naam van Waterlandse aan deze Belijdenis. In de voorrede voor de vereniging van de principale artikelen, enz., 1640, zegt hij: "wat aangaat de confessie, die wij stellen onder de naam van de Waterlanders, men zal weten, dat het woord: Waterlanden, alhier oneigenlijk gesteld is, want eigenlijk zou gezegd moeten worden de terenigde Waterlanders, Duilsclien en Frieten; want de confessie is, in de tijden van de vereniging, bij de leraren van derzelver gemeenten gemaakt en ecnige jaren gedurende de enigheid (tot 1613, toen L. KLOCK en andere zich scheidden) beleefd, zodat het woord Waterlanders hier gebruikt wordt, eensdeels om de korthed, anderdeels, om tot beter begrip te komen, wat men voor cenc gemeente daarmede meent, overmits ook de Hoog-Duitsen zich zelve de naam geven van verenigde Hoog-Duitsen en Friezen {het Lenerd Klockt-volk}, hoewel ze maar een gedeelte daarvan zijn, want de resterenden (L. GERRITS z. cn andere, uit de Friezen afkomstig) zijn in de laatste afdeling hij de Waterlanders, volgens 't oude verdrag, gebleven."

Het is dus buiten twijfel, dat ze door DE RIES en u GERRITS Z. gezamenlijk is opgesteld, ten tijde, dat de Waterlanders reeds met de Jonge Friezen verenigd waren. DE RIES, ofschoon jonger, wordt het eerst genoemd, omdat hij de eigenlijke opsteller was, en L. GERRITS Z. hem bijstond in het overzien en beschaven; zodat het stuk ook wel op naam van DE RIES alleen komt, b.v. in zijn Leven, hl. 24. Bij I. T., Yricndlijcke Aenspraek, 1613, lett. f. 1, wordt gezegd: "dat er eeue korte Belijdenis des geloofs is uitgegeven bij één van de Doopsgezinde leraren, in 1610." Uit datgene, wat hij uit die Bclijdenisse aanhaalt, blijkt, dat hij van de Waterlandse spreekt.

De derde druk van de Belijdenis verscheen in 1618, te Haarlem. In de voorrede daarvan zegt DE RIES: udezc Korte Belijdenissc had ik eerstlijk geschreven ten verzoeke en ten dienste van ctlijke Engeiscn, uit Engeland gevlicht, om der consciëntie wille. Ik heb daarna dezelve wat vermeerderd; zij is met welgevallen van sommige personen gezien en gelezen. Daar werd begeerd, dat ik die door de druk voor een ieder zou gemeen maken, in hope, dat iemand daardoor mocht gesticht worden."

(Men zie MAATSCHOEN, bij SCHIJN, Dl. II, hl. 157.) MAATSCHOEN is van oordeel, dat DE RIES ZIJN Belijdenis getrokken heeft uit een grotere, in XXXIII artikelen vervat, onder andere te vinden hij VAN RRAGHT, Hitrtelaars-spiegel, Dl. I, hl. 409, enz. Eerst was hij van gevoelen (t. a. pl., hl. 158), dat de Belijdenis van DE RIKS en W. GERRITS Z niet gedrukt is geweest vóór 1610; maar van denkbeeld veranderd, zegt hij later (bij SLUIJN, Dl. III, bl. 517), dat ze zeker reeds in 1581 of 1582 gedrukt geweest moet zijn, dat de 2e uitgave dus van 1610 en alzo de derde van 1618 is.

Er is zeker iets aannemelijks in dit gevoelen, wanneer men anders van een tweeden druk niet wist, op welk jaar die geplaatst zou moeten worden. Stelt men dan die tweeden druk op 1610, en dus de eersten vroeger, dan is deze zwarigheid voorbij. Het komt mij voor, dat MAATSCHOEN door deze gedachte tot verandering van zijn gevoelen is geleid. Maar dat ware niet nodig geweest; want ik zie in de Catalogus of Biblhlheca Mennomiica, auclore M. Schagen op het jaar 1615: n. DE MES, Lied boek, van rritus overzien, enz.; daarachter is bijgevoegt: Corle Belijdenisse des geloofft, en JACOB JANS Z., van de nieuwe Creature.

Overigens is het wel mogelijk, dat DE RIES veel uit **de gemelde Belijdenis, bij VAN BRAGHT bewaard**, en die waarschijnlijk vóór 1600 is opgesteld, als ze althans vóór het grote Offerboek heeft gestaan (zie MAATSCHOEN, bij SCHIJN, Dl. II, bl. 159), getrokken heeft. Maar dat doet hier niet ter zake. De vraag is, wanneer heeft dat geval met de Engelsen te Amsterdam plaats gehad? Uit hun overkomst in ons vaderland kan men dat niet genoeg opmaken; want zij zijn hier komen vluchten èn gedurende de laatste vijf en twintig jaren der XVI8 èn in de eerste tien jaren der XVII9 eeuw'. Maar dit is zeker, dat er in 1610 een bijzondere beweging was onder die Engelsen te Amsterdam (zie STARCK, Taufe und Taufgesinnten, S. 325). En dat het geval met de Belijdeus van DE BIES toen heeft plaats gehad, wordt gemeld in de voorrede voor FIETEB. JANS Z., uitbreiding der Korte Belydenis van n. DE BIES, 1660 (zijnde dit de tweede uitgave), en in de voorrede voor de uitgave van 1686, voor welke laatste de voorrede van VAN DOOBEGEEST, doch zonder zijn naam, is geplaatst*.

MAATSCHOEN heeft wel gevoeld, dat het stellen van de Belijdenis op 1581 door een grote zwarigheid gedrukt wordt; namelijk door L. GEHMTS Z als medewerker aan te nemen. Dit laatste

¹ Zoo b. v. in 1575; zie ook, *Kerkelijke Geschiedenis der XVIIe eeuw*; Dl. IX, bl. 186, 189—191.

² Op het archief der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam vindt men stukken over die onderhandelingen met de Engelschen, van 1610, 1626 en 1632, maar niet van vroegere jaren. *Gesch. der Doopsgez. in Gron., enz.*, Dl. I, bl. 119.

is echter zo duidelijk, dat hij zulks ook niet tegenspreekt, maar een andere weg inslaat, om 'uit deze moeilijkheid te geraken. Hij zegt dus: "dat van de Friese zijde L. GERRITSZ en van de Walerlandse DE BIES aan dit voortreffelijk werk, met onderlinge goedvinding, gearbeid hebben, 't welk dan vervolgens bij de vereniging van wederzijden zal zijn aangenomen en goedgekeurd," 't Zij zoo; ofschoon het niet bewijsbaar is. Maar dit is nog niet, wat MAATSCHOEN zegt, dat ze in 1581 of 1582 gedrukt is. Als ze gedrukt was, waarom is er dan niet van gesproken in de Vredepresentatie van de Walerlandse broederen Ie Embden, om mei de verenigde Friezen en Hoog-Duitsen te verenigen (tussen 1591 en 1598, zie *Gesch. der Doopsgez. in Gron., enz.*, Dl. II, bl. 115); noch in de Vredepresentatie aan de Friese en Hoogd. Doopsgez. gemeenten, van de Waterlanders gedaan, in 1601, m de Rijp, gedrukt te Amst. voor p. ARENDS Z., 1686? En hoe kan dan I. T. in zijn Vricndlijrke Aenspraek, 1613, zo dwalen? Want, om er nog een enkel woord meer van te zeggen, dat hij de Belijdenis van DK niEs bedoelt, blijkt genoeg uit de beschrijving van de Zone Gods, bij DE MES, art. III, door I. T. met dezelfde woorden aangehaald.

Misschien is die tijdverwarring ontstaan:

1°. Omdat het opstellen van een Belijdenis in 1581 aan H. DE KIES en enige andere was toevertrouwd (zie boven, bl. 123);

2°. Omdat ongeveer 1592 werkelijk door H. DE MES, IENDHICK HEVME^{nsz.}, THOMAS ALDERTS Z. en HANS KOITEROLLES EEN bekentenis des geloofs aan de verenigde Friezen en Hoog-Duitsen werd overgeleverd (zie boven, hl. 321); zeker van de bekende Belijdenis te onderscheiden, daar DE BIES zegt, deze ten behoeve van Engelsen te hebben opgesteld.

Het bovenstaande was reeds door mij geschreven, toen ik onverwacht op het archief der Doopsgezinde gemeente te Amsterdam, onder de talrijke aldaar voorhandene stukken van en aangaande DE RIES, mocht vinden een geschrift, hetwelk mijn gevoelen tot de hoogsten trap van waarschijnlijkheid of zelfs tot zekerheid bracht. Dit geschrift is van builen, met de hand van DE RIES, van de volgende inscriptie voorzien: "'I versoeck van LUIRERT CRIIRIT"en ilc dienaars van Amsterdam aen my om te m.iken de algemevne bekentenis des geloofs," draagt van binnen de dagtckkening van Amsterdam de 28 April 1607 en de ondrctekeningen van gemelde dienaars en L. CEBRIIS Z. Zij melden daarin, tut hun leedwezen te hebben verstaan, dat DE KIES van mening was, dit werk nog' verder te laten rusten, en geven hun vriendelijke begeerte te kennen, dat hij hetzelve bij de hand mocht nemen, opdat het door de oudsten geapprobeerd en in druk gesteld mocht worden, omdat zo velen daarnaar verlangen. L. GERKITS Z geeft nog afzonderlijk, aan de voet van de brief, te kennen, dat zulks ook zijn bede en begeerte zou zijn, in zo verre het DE RIKS enigszins doenlijk is; waarin ik derhalve een bevestiging meen te zien van hetgeen ik boven heb gezegd, dat DE RIES de eigenlijke opsteller is geweest, en dat i.. GERKITS Z hem heelt bijgestaan in het overzien en beschaven.

BIJLAGE IV.

De Doopsgezinde gemeenten te Amsterdam, Haarlem en Zaandam, in de laatste helft de r Wilde eeuw.

Het is zeker niet ondienstig, om van de verschillende gemeenten, op de gemelde drie plaatsen, in het bijzonder te gewagen.

Amsterdam. (Zie boven, bl. 338.)

Te Amsterdam vergaderden de verenigde Vlamingen, Friezen en lloijduiscKn van liet Lam, in het Lam, op de Cingel, bij het Koningsplein, sedert 1639 als van nieuws opgebouwd, vroeger een brouwerij.

Die van de Zon, gelijk wij hebben gemeld; zij vernieuwden hun gebouw in 1683.

De Danzicher Oude-Vlamingen, nog op de Nieuwc-zijds-Achtei Burgwal, kort bij de Lijnbaan-steeg, waar een bord uithing, hetwelk eeltige kruiken vertoonde, weshalve deze gemeente die van de Kruikjes weid genoemd.

De Oude-Frieiai hielden hun oefeningen in de Bloemstraat.

Nadat de Jonge-Friezen zich met de Vlamingen en Hoog-Duitsen verenigd hadden, kwam hun gebouw, de Arke Noachs, aan sommigen, die zich afscheidten (in 1670) van de Zon; lateigingen dezen in een huis van de Prinse-straat, nu de Kleine Zon geheten. Zij scheurden zich nog eens weer, en een gedeelte begaf zich op de Prinsegracht, tegenover de Noorder Kerk, in het zogenaamde Sterretje. De Kleine Zon voegde zich in 1679 weer bij de Grote; het Sterretje in 1692 bij de nog afgescheidene Friezen. Dezen hadden reeds in 1664 de Ouden Spijker, in de Teerketel-steeg, van de Waterlanders aangekocht, en sedert werd hun vergaderplaats mede de Arke Noachs genoemd.

De Watertanden eindelijk, vroeger in de Teerketel-steeg of Kleinen Spijker, verkregen een groter gebouw op de Cingel, bij de Jan Roodcn-poorlstoren, en werden daarom die van de Toren of van de Groteu Spijker genoemd.

Ik heb deze opsomming niet zonder enige moeite bijeengezocht, maar achtte de mededeling belangrijk genoeg, en onulat de gemeenten dikwijls naar derzelver vergaderplaatsen worden genoemd, èn wegens de invloed en de talrijkheid van die gemeenten te Amsterdam. Wij mogen vaststellen, dat er kort na het midden van de XVII" eeuw 650 leden waren bij de Zon; 2000 leden bij het Lam en de Toren (na de verecniging van het Lam met de Waterlanders, in 1668); 100 ten minste bij de Dantzichers; 250 bij de afgescheidene Friezen. Dit maakt een gezamenlijk getal van 3000 leden (en dus ongeveer 6000 zielen) alleen bij de Amsterdarase gemeenten. Deze opgave moet echter eer te laag dan overdreven zijn, als men in aanmerking neemt, wat DK BUYSER in 1643 berichtte en dat SCHIJN (t. a. pl., Dl. II, bl. 79) nog ongeveer 3000 leden telde.

Haarlem. (Zie boven, bl. 346).

In 1686 bestonden te Haarlem de volgende zes Doopsgezinde gemeenten. een afdeling van de vcrenigdc Vlamingen, Friezen en Hoogdiltciten, vergaderende in de Blok op het Klein-hcilig land. De gewone Vlamingen hadden daar in 1601 dit huis en erve gekocht, toen genaamd de Olie-Blok. Vóór de vereniging vergaderden de Hoog-Duitscn in de zogenaamden Wijnbertr, en werden daarom ook de Wijubergscheu geheten. Met de Friezen verenigd, hielden de Hoogduitsen eerst hun vergaderingen in de Grote Hout-straat. bij de poort, maar na 1605 op de Oude-Gracht, bij de kleine houtbrug, vroeger een mousterij.

Ene tweede afdeelmg van de verenigde Vlamingen, Friezen en Hoog-Duitsen in de Kruis-straat; n. 1. de gemeente van JAK EVERTZ, enz.

De verenigde Vlamingen en Waterlanders in de Peuzelaarssteeg. Vóór die vereniging vergaderden de Waterlanders op hetzelfde Klein-Hcilig-Land, waar de Blok gelepen was, maar korter bij de stads-vest.

De Groninger Oude-Vlamingen, althans na 1691, in de LangeMargaretha-straat. Toen hadden zij tot leraars CLAAS HABE en JÜIIAHSES THJSSE VOET. maar telden slechts ruim 20 leden.

Het Vincent de Hondsvolk, later de Dantzichers, op de SmallfGracht, zijnde een gedeelte van de Oude-Gracht, bij de Haaks, in een gebouw, dat liet Goud-Grendeltje werd genoemd. Zij heetten later ook het Boudewgns-volk.

Het Lucas Phitips-volk, wier vergaderplaats mij onbekend is gebleven, en die bij de aanvang der XVIII* eenw zijn uitgestorven. Volgens de schrijver van de Tegenwoordige Slaat tier Nederlanden, Dl. IV, bi. 380, telde men in 1707 te Haarlem 917 Doopsgezinde huisgezinnen. (Misschien liet zich dat toen, wegens minder buitentrouw, meer gemakkelijk opnemen.)

Zaandam. (Zie boven, bl. 352.)

In liet midden van deze eeuw had men te Zaandam eigenlijk /es Doopsgezinde gemeenten. Zij waren de volgende. een Waterlandse gemeente aan de Westzijde, vergaderende op het Dampad, daarom ook wel het Vermaningspad genoemd, en een dergelijke aan de Oostzijde, in de Noord, beide een tijdlang met de Koog en nog langer onderling verbonden. Zij telden in 16S6 gezamenlijk 326 en in 167S te samen 391 leden.

De Friezen van het zogenaamde Üude-Huis. Vroeger hadden zij vergaderd op de Zuiddijk, in een gebouw, de IH"1Augustus 1613 door hen aangekocht.

De verenigde Vlamingen en Frieten, die hun predikhuis op liet Spinhuispad in 1649 voltooiden.

Hel Aris-Jans-tiolk, algcscheidene Friezen, bij de Bloemgracht, later verder in de Noord, aan de Oostzijde.

De Groninger Oude-Vlamingen, vergaderende insgelijks aan de Oostzijde, op het Molenpad.

BIJLAGE V.

Wijze van wederaanneming der leden, die met ban en mijding waren gestraft, alsmede e en for-mulier van doop en ondertrouw, uit de XVIIde eeuw.

Wij hebben reeds hier en daar, zo boven als in de vroeger uitgegevene Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland, alsmede in Groningen, enz., gesproken over de gestrengheid, die door sommige partijen onder hen bij ban en mijding werd aangewend. Langzamerhand is die gestrengheid afgenomen, zo als b. v. uit het werk van tuis CLAAS z. tegen FAUKILIUS blijkt. Overvloediger werden ook, vooral na 1630, de voorbeelden van wederaanneming bij de gemeente. Op welke wijze dit geschiedde, moge men onder andere zien uit de copie van een formulier, volgens hetwelk WOUTIII CLAES z. VEHDUIN weer tot de. broederlijke gemeenschap aangenomen werd te Uoerec, de '28*"!n Maart 1660. Dit formulier is door de eerw. H. VA* GKI.DKK overgenomen uit het Kerkeboek van de gemeente aldaar.

uDrie vragen, zegt VA> CELDKK, werden de gecensureerden gedaan. Vooreerst, of hij niet bekende, dat hij door zijn zonden en overtredingen God vertoornd had, en of hij dus niet bekende, dat hij door de broederschap te rept was afgesneden? Hierop antw. ja. Na een korte rede over de boetvaardigheid en het nut van schuldbelijdenis, vroeg de leraar verder: of hij niet bekende, dat hem al zijn zonden, die hij gedaan had, van harte leed waren, en of hij nu voortaan niet hoopte door Gods genade God te dienen, met minder zonden en nieci'

rechtvaardigheid? Antw. ja. Nu vervolgde de leraar: indien uwe bekenning waarlijk en van harte is, zo verkondige wij u God-, genade. (Dit werd verder met schriftuurplaatsen aangetoond.) Daarop vroeg hij: of hij niet verzocht aan de broederschap een Christelijk gebed, om vergeving der zonde te verkrijgen? Antw. ja. De broeders tot bidden opgewekt zijnde, doet men een gebed en de leraar vervolgt: neemt elkander aan, zegt FALLUS, gelijk CBRISTUS u aangenomen heeft, zo nemen wij ook u aan, WOUTER CLAES Z.! tot de broederlijke gemeenschap, zo als CURISTUS ons aangenomen heeft. Ten slotte wordt hij vermaand tot een boetvaardig leven." 4

Nog een ander formulier, waarschijnlijk uit denzelfden tijd, is mij door de heer j. D. HESSELINK, te Groningen, medegedeeld. Dit is woordelijk het volgende:

"Of gij met ons enig zijt in 't geen gij voor dezen hebt aangenomen, toen gij uwe knieën voor de waarheid gebogen hebt?

"Of gij niet bekent naar de waarheid recht gestraft te zijn? (Aanmaning, om zich te verkleinen voor God en zijn gemeente; dan om vergeving der zonden te bidden.)

"Of gij het gebed van broederen en zusteren voor u begeert:' Het gebed gedaan zijnde, wordt de gestrafte met hand en mond weder voor broeder of zuster aangenomen."

"Van denzelfden heer HESSELINK, eender kundigste beoefenaars onzer geschiedenis, bezit ik een formulier van handelwijze bij de bediening des doopsels, hetwelk ons evenzeer wel waardig voorkomt, om hier geplaatst te worden. Wellicht is het van de Groninger Oude-Vlamingen afkomstig.

"Zoo spreekt de oudste: "Alle degenen, die het voor dezen begeerd hebben en van de gemeente geconsenteerd is en nog begeren, die mochten in onzes liefs Heeren naam opstaan en voorkomen, want nu zal men het verbond maken en de mond met Jefta opendoen.

Vrage dan ten eersten: "Of gij niet bekent, dat u uwe zonden van harte leed zijn, die gij van uwe kindsche dagen af bedreven hebt, tot op dezen huldige dag toe; Mattli. III, vs. 6.

Vrage ten tweeden: "Of gij zulke gemeente, gelijk nu verliald is, met regl en ordinantie bekent en ook in 't vervolg hoopt te beleven; Kom X, v". 10; Rom. XV, VB. 5; Amos III, Ti. 3.

(Dan de aankomelingen te vermanen, om zich voor God en zijn gemeente te verkleinen, op hun aangezicht te liggen en om vergiffenis der zonden te bidden.)

Vrage ten derden: "üf gij niet bekent, dat J. C. is de levende Zoon Gods, gelijk zulks van PETRUS, HARTIA en de moorman ook bekend en beleden is; Matth. XVI; Joan. XI; Actor. VIII.

Vrage ten vierden: "Of gij dan nu begeert, u aan Goden zijn gemeente over te geven in gehoorzaamheid, om te dienen in heiligheid en gerechtigheid de dagen uwes levens in der zwakheid en kleinheid, en of gij begeert de waterdoop te ontvangen, in de hoge namen van Vader, Zoon en Heiligen Geest.

(Aan de omstanders te vragen, of daar iemand is, die het met recht en waarheid heeft te beletten, dat deze niet gedoopt mochten worden; die mogen nu spreken en namaals zwijgen; HAndel. X.)

Behandeling van de doop. "Op de belijdenis uwer zonden en bekentenis uws geloof, dat gij gelooft en bekent, dat Jezus Christus. is de levende Zoon Gods, gelijk ook PETRUS, MAHTUA en de moorman bekend en beleden hebben, en gij ook also begeert u Godc en zijn gemeente over te e;even in gehoorzaamheid, om te dienen in heiligheid en

gerechtigheid de dagen uwes levens in der zwakheid en kleinheid, en dat gij daarop begeert de waterdoop te ontvangen, in de hoge namen des Vaders, Zoons en H. Geestes, en omdat gij 't zelve begeert, zo dopen wij u in de name des Vaders en des zoons en des H. Geestes. — Het zij vast en 't blijve zulks in der eeuwigheid! Matth. XXVIII; 2 Cor. I; Galat. III; Coloss. II.

(En nu zal hij de gedoopten met hand en mond voor lieve broeders en zusters aannemen.)"

Hij de Vkowallisten werd de doop insgelijks geheel volgens dit formulier bediend; zij toili waren ook een secte van de Ihdic 17amimjen; men zie Geschied, tier DOP/ISI/CZ. in Friesland, bl. 315. Een breedvoerig doop-formulier, in de XVIe en XVIIe eeuw bij de Waterlanders in gebruik, en te vinden achter de Predkatiin van JAS GERRITS z. VAS (Mum, Amst. 1650, wordt ons medegedeeld door MAATSCHOEH, bij H. scuus, Gesch. der Memioniten, Dl. III, bl. 60 enz.; en een dergelijk formulier van deverenigde Vlamingen, Friezen en BoogDuitsen, uit het Christelijk Handboekje van PIETER GRIJSPEER of GHUSPEERT te Haarlem, gedrukt in 1684, in Dl. UI, bl. 1JML enz. Men vindt hier nog vele en andere formulieren, b.-v. voor het bevestigen van oudsten of leraars, bl. 171; voor proponenten, bl. 190; voor het huwelijk, bl. 200, 202; regelen van het kerkbestuur, bl. 205 enz., en zo ook voor het weder aannemen van gebannene leden, bl. 199.

Het U reeds aangemerkt, dat de Doopsgezinden het huwelijk niet als een burgerlijke, maar als een kerkelijke plechtigheid en instelling beschouwden. Uit dit oogpunt moet men de formulieren van ondertrouw beoordelen; gelijk daarvan zodanig* een voorkomt bij c. UOOTHAPLU, in zijn meergemeld manuscript, Dl. II, bl. 184. Hetzelve is van ongeveer 1640.

"Wij vragen u, N. N., of gij uwe trouw, die gij eenmaal gedaan hebt aan onzen bruidegom CURISTVS JEZBS, nog vrij hebt, en diensvolgens deze zijn gemeente, waaronder gij eenmaal de knieën gebogen hebt, alsnog zijt houdende voor de rechte gemeente Gods, en daarin verhoopt te leven en te sterven? En of gij uwe ouders hun behoorlijke ere hebt gegeven? — Hetzelfde vragen wij u, medezuster!

"Verder vragen wij u, broeder, of gij uwe belofte van trouw vrij hebt van alle meuschen, binnen en buiten de gemeente, en of gij u nu verbindt en belooft met onze zuster N. IS", alhier present, ter eerste gelegenheid, deze uwe trouw en belofte voor de gehele gemeente te laten bevestigen? — Hetzelfde vragen wij u, medezuster!

"Hiervan bekent gijlieden, N. N., getuigen te zijn? Dit vragen wij ulieden. — En wensen wij, dat God almachtig ulieder begonnen werk gelieve te zegenen, en dat gijl. u, onderwijl uwe geboden gaan en uwe trouw niet bevestigd is, alzo Christelijk en voorzigtelijk moogt dragen, dat daardoor de naam des Heeren geprezen en zijn gemeente geëerd mag worden, waartoe wij zeggen: Amen!"

Zoo een weduwnaar of weduwe ondertrouwt, moet gevraagd worden, of zij van hun kinderen en vrienden zijn afgekomen, volgens order van de weeskamer en of zij een brief ken daarvan hebben te vertonen." !! kan overlezen en uw profijt daarmede doen; 't zij om daaruit iets te ontlene, dat in 't request geinsereerd worde, of anders zins liet boekken zelf aan enigen van de moderaatste Heeren te tonen.

Zodanig een formulier was een natuurlijk uitvloeisel van het denkbeeld, hetwelk de Doopsgezinden omtrent de rechte gemeente Gods koesterden, en volgens hetwelk de buitentrouw volstrekt geweerd werd. Op zodanige ondertrouw volgden dan de drie-zondagse geboden of bekendmakingen van de kansel vóór de trouwplechtigheid plaats kon hebben. In 1687 was het bovenstaande formulier te Middelburg niet meer in gebruik, maar bediende men zich van dit volgende:

1. "Wij vragen u, N. N., of gij niet bekend, dat gij zijt een lidmaat onzer gemeente? Desgelijks vragen wij u, N. N., bruid.'

2. "Vragen wij u, N. N., of gij geen maagschap zijt van N. N., uwe bruid? zo ja, in hoe verre? Desgelijks vragen wij ook u, N. N., bruid?

3. "Zoo vragen wij u, N. N., of gij consent hebt om te trouwen met N. N. hier tegenwoordig, van uwe ouders of voogden? Desgelijks vragen wij u, N. N., bruid? t

4. "Zoo vragen wij u, N. N., of gij uwe trouw vrij hebt van alle personen, alleen N. N. uitgezonderd, hier tegenwoordig? Desgelijks vragen wij u, N. N., bruid?

3. "Vragen wij u, N. N., of gij u mits dezen ondertrouwt niet N. N. hier tegenwoordig, verzoekende uwe drie-zondagse geboden? Desgelijks vragen wij ook u, N. N., bruid?

6. "Vragen wij u, N. N., of gij niet bekend, getuigen te zijn van deze ondertrouw?"

Die uit een andere gemeente was, moest ene attestatie vertonen. (ieeue ondertrouw noch geboden werden aangetekend, tenzij beiden Doopsgezind waren; ook mochten zij elkander niet te na in de bloede bestaan. Een weduwnaar of weduwe moest een extract van de weeskamer tonen, omtrent de verzorging der kinderen, zo er die waren. Van weers zijden moest men bij de ondertrouw van twee bekwame getuigen voorzien zijn. Niemand werd getrouwd, vóór er drie zondaagse geboden waren gegaan ter plaatse, waar zij beiden woonden, blijkende bij behoorlijke attestatie. Ook van zodanige attestaties, door de Doopsgezinden Kcicraad, alsmede dóór de burgerlijke overheid gecertificeerd, geeft BOOTHAMKII onderscheiden voorbeelden op.

BIJLAGE VI.

Zwarigheden, door de Doopsgezinden gemaakt, legen het beantwoorden der XII vragen, hun op aanraden van Hervormde geestelijken door de burgerlijke overheid te Utrecht, Middelburg, Vlissingen, Goes en Deventer voorgelegd; medegedeeld in een brief van CA LEMCS ABRAUASZ., enz. aan ADRIAAN VAN EEGHEM te Middelburg, in 1665.

Waarde Vriend en Geliefde Broeder in Christus!

Zaligheid!

Wij hebben tot ons leedwezen verstaan de ongelegenheid, waarin U en de vrienden aldaar door de aanklachten van de predikanten zijn gebracht, en vinden ons deswege met medelijden bewogen, of wij, ware het mogelijk, U tot conservatie van de geraene vrijheid en welstand der gemeente met enigen goeden raad konden dienen.

T'is dan zulks, dat ons naaste inzien zoude zijn, dat uit naam van de gemeente een ootmoedig request diende aan de magistraat overgeleverd te worden, waarin door alligatie van beweeglijke redenen verzocht moest worden, dat de E. magistraat de dienaren van het aannemen der bewuste vragen enz. geliefde te verschonen; gelijk wij dan hiernevens copie zenden van een request, hetwelk de Utrechtlche vrienden bij gelijke gelegenheid aan de magistraat hebben gepresenteerd, uit hetwelk men zo veel ontlennen mag, als men naar gelegenheid van zaken dienstig oordeelt; daar wij bij gevoegd hebben de aanmerkingen van ARTES CEURTS, oud en bekend leraar der Vlaamse Doopsgezinde gemeente aan 't Mjntcheveer en bijzonder voorstander van haar gevoelen. In welke aanmerkingen, en inzonderheid in zijn brief aan BARMEN SEGERS Z., die achteraan in datzelfde boekken staat, notabele dingen worden voortgebracht, om aan te tonen, dut de Vlaamse Doopsgezinden, behoudens hun gronden, op die XII vragen zo niet kunnen antwoorden 1. Al hetwelk Onzcs oordeels zoude iu het request ofte onder mondelinge informatie kunnen te pas gebracht worden:

1 MARTIN CEURTS, leraar te Voerendaal en 't Rijnscheveer, heeft uitgegeven: »Aanmerkingen over den handel en mislagen van eenige Mennoniten binnes Utrecht;

1) Dat de Doopsgezinden van oude tijden af, zelfs bij 't leven van prins WILLEN (waarvan onder U, zo wij verstaan, blijk berust), onder de goedertierene^ regering der Heeren Staten van Zeeland en speciaal der ed. achtb. magistraat van Middelburg, gunstiglijk zijn getolereerd, zonder dat men hen op zodanige zaken heeft geïnquireerd.

2) Dat het een oude blaam is, waarmede men de Doopsgezinden van ouds getracht heeft verdacht te maken, dat zij Socinianen zijn, en dat daaruit is voortgekomen dit spreekwoord, 't welk in de boeken der Gereformeerden wordt gevonden, zo wanneer zij tegen de gronden der Doopsgezinden schrijven. »Anabaptista indoctus Sociuianus, Socinianus vero doctus Anabaptista;" gelijk men zulks en dergelijke uit vele auteurs onder de Gereformeerden, VOETIUS, HOORNBECK, DORESLAAR en ACSTROSTLVIUS, BONTKMFS, PETRUS DE WITTE, enz. zoude kunnen tonen; waaruit klaarlijk te zien is, dat dit "vetus qucrela," een oude klachte is, die nu weder op nieuw wordt opgehaald.

3) Dat de dienaars te Utrecht, aan welke deze vragen waren voorgesteld, op hun ootmoedig verzoek en vertoog van redenen, zonder die te beantwoorden of aan te nemen, goediglijk door hun ed. achtb. tot hun dienst geadmitteerd zijn '.

4) Dat in verscheidene plaatsen in Holland, en inzonderheid in 'sGravenhage door het Hof provinciaal van Holland en Zeeland, alwaar dergelijke klachten zijn voorgevallen, de aanklagers zijn afgewezen, de beklagden onder de oude tolerantie goediglijk zijn gemainteneerd, blijkende zulks bij expresse resolutie van het honggемелde Hof, in regarde van Duel. aAltNBi AIIRAUAMS Z. eenpariglijk genomen.

Utrecht, by \v. ci.cncx; — Copie van een Brief, geschreven aan H. UOJI; Amst., bij j. BIEUWERTTZ; Utrecht, bij w. VAR PAUHESBI MI. alle van lti63 in Atu.

1 Deze admissie schijnt later plaats ftehad tn hebben; anders staat ttUJEIrm in tegenspraak met het bovengemelde op bladz. Mfi en:),Ki

5) Dat deze roering voornamelijk ontslaat uit zekere quaestie, in Holland en Utrecht onder de Doopsgezinden voorgevallen, alwaar enige preciese Mennoniten hun medebroeders hebben getracht verdacht te maken, omdat zij, in hun zin te moderaat zijnde in 't stuk van gevoelen en Christelijke verdraagzaamheid, met bijzondere partijschap tegen hen zijn ingenomen, voor een groot deel ontstaande uit particuliere querelle en interesse, waartoe de preciesen de Gereformeerde predikanten hebben aangezocht tot hun hulpe '.

6) Dat hieruit een scheure binnen Amsterdam en elders is ontstaan, hebbende de preciesen zich van de andere afgescheurd en een andere vergadering opgericht.

7) Dat, dewijl die van Zeeland die scheure improberen en zich ongedeeld en onzijdig zoeken te houden en deze preciesen niet alleen toevallen, dat hun hieruit deze moeite nu hier in Zeeland nok gecauseerd wordt.

8) Dat de ed. magistraat van Haarlem, om die scheure te voorkomen, in faveur van de moderate Doopsgezinden, zeer discrete ordonnantiën gemaakt heeft.

9) Dat de gescheurden het "Verbond van enigheid" door particulier complot (!) met elkander gemaakt hebben, om also hun scheure vast te maken en andere daaronder te betrekken.

10) Dat dit "Verbond van enigheid" door zeer vele gemeenten in Holland en alomme in vele andere provinciën en landen verworpen wordt.

11) Dat het een pure nieuwigheid, een zaad van onecnigheid en onwettige hiërarchie is, tegen alle oude belevinge en gewoonlijk recht der gemeenten, nooit gepractiseerd onder de Doopsgezinden en nu eerst in Sept. 1664 van enige weinige personen, nauw 20 in getal, met elkander opgericht, die daartoe noch recht noch kwaliteit hadden (daar de nevensgaande attestatie van Haarlem en de "Vredebasuin van JACOB PIETEBS" toe kan dienen*).

1 Of do Doopsgezinden eerst de Hervormde predikanten daartoe hebben aangezocht, blijft cenigszins duister, in weerwil van dit gezegtio vut ÜALKM'S; maar dat de Z.onUtisrhc partij er wel de haud in gehad heeft, wordt door dezen brief zeker; vergelijk boven, bladz. 341.

3 (IALfciri* spreekt in dezen brief zo sterk tegen het "Vorbond van enigheid," niet alleen, omdat het eigenlijk legen hem was opgericht, maar ook, omdat de Doop*.

12) Dat men derhalve niet hopen wil, dat de ed. Heeren, heter dezen aangaande ingelicht zijnde, hun onderdanen hiermede zouden laten bezwaren.

13) Veelmin toelaten, dat op hun consciëntien wierde geïnquireerd, tegen de inhoud van de loffelijke Unie, binnen Utrecht tussen de provinciën opgericht.

14) In allen gevalle, dat de requiranten van hun gemoed niet zouden kunnen verkrijgen, om dezen weg in te gaan, ten aanzien van de schadelijke consequentiën, die men daaruit te gernoet ziet, om geen brug te leggen, waardoor andere bij gevolg, zelfs buiten de intentie van

hun ed. achtb., zouden mogen worden bezwaard, in voege, dat schoon men hierop konde antwoorden, ingevolge andere vragen zouden kunnen worden voortgebracht, tot grote bemoeijng van hun ed. achtb. en bezwaring van tedere consciëntien, enz.

Deze en dergelijke redenen achten wij, dat u hij deze gelegenheid zouden kunnen dienen; die wij dan goedgevonden hebben, u bij dezen toestand te communiceren. Gelieft ons, van 't geen verder mocht voorvallen, nader te berichten. Wij zijn bereid, alles tot uwe ontlasting toe te brengen, 't geen ons mogelijk zou wezen. Groet ons enz. en blijft de genade onzes Heeren J. C. bevolen, die U en ons bij deze gelegenheid gelieve te geven, 't geen tot grootmaking van zijn heiligen naam allervorderlijkst en tot bereiking van de zaligheid onzer zielen dienstlijk is. Amen! Uwe dienstw. broeders in Cliristo

JBYK JRYES.

DAVID SPRUIT.

GALKM'ft ABRAHAMSZ.

JACOB VAN KKGHRN.

geiinde l<>craar i;K*aiAav ie Middelburg, niet bebulji van Hervormde predikanten, IOO niet de XII vragen, dan lueh aliyd dal verbond, door VAN IIIUHEM en do gegemoenlc lochl te doen aannemen. — Gemelde "Vrrdeha^uvn" werd dimr JACOB PHTMM. VAV DF. KUOCH uilirojrcven le Amsterdam, bij e. AAI^T*/. iWH.

GESCHIEDENIS DER DOOPSGEZINDEN IN
HOLLAND, ZEELAND, UTRECHT EN GELDERLAND.
VAN DERZELVER ONSTAAN TOT OP DEZEN TIJD,
UIT OORSPRONKELIJKE STUKKEN EN ECHTE BERIGTEN OPGEMAAKT

S. BLAUPOT TEN CATE.
TWEEDE DEEL.
AMSTERDAM,
P. N. VAN KAMPEN.

VOORBERICHT.

Na een meer dan tienjarigen arbeid mocht het mij eindelijk gelukken, een min of meer volledige Geschiedenis der Doopsgezinden in ons Vaderland het licht te doen zien. Niemand beseft beter de gebrekkigheid van mijn werk, dan ik zelf zulks gevoel. Maar toch meen ik enigermate aan een bestaande en lang erkende behoefte voldaan te hebben; en terwijl ik de Allerhoogste dank, dat Hij mij de moed en de kracht daartoe verleend heeft, is het mijne hartelijke bede, dat mijne zwakkepogingen iets goeds mogen werken, inzonderheid bij die afdeling der Christelijke Kerk, waartoe de Doopsgezinden behoren.

Steeds heb ik getracht, zo veel mogelijk, waar en onpartijdig te zijn, zo in het schetsen van de vroegere partijen bij het genootschap, als in het voorstellen van des zelfs betrekking tot andersdenkenden. Ik heb niet gepoogd, om de dwalingen bij onze Vaders te bemantelen; maar ik heb evenzeer geschroomd, om mijne geschriften te maken als tot een wapenhuis voor andere, die soms weieens, nadat zij eerst onze onpartijdigheid hemelhoog geprezen hebben, eindige met ons, zo als zij het noemen, door onze eigene wapenen te bestrijden. Mochten mijne lezers kunnen bespeuren, dat ik aan de hoogste verplichting van een geschiedschrijver, de waarheid, niet heb te kort gedaan, en dat ik in mijne beoordeling van personen en gebeurtenissen die waarheid in liefde heb zoeken te betrachten.

Volgens de inleiding tót het eerste deel dezer Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, enz., zou men misschien verwacht hebben, dat alles geregeld in vier Hoofdstukken zou behandeld worden; dat ik, na het tijdperk van oorsprong en wording en dat van verder ontwikkeling te hebben geschetst, in dit tweede deel het derde tijdperk, namelijk van verval, en het vierde, de tegenwoordige tijd, zou voorstellen.

Maar ziet! te midden van de bewerking heeft mij een onmiskenbare waarheid genoopt, om niet alzo voort te gaan. Het is deze waarheid, dat de vorige eeuw en het begin der tegenwoordige zich wel kenmerken door een verbazenden achteruitgang in getal van leden en gemeenten bij de Doopsgezinden, maar dat er zich toch ook in die zelfden tijd andere verschijnselen openbaren, die reeds vooraf niet alleen het voortdurend bestaan, maar ook de herlevenden bloei van het genootschap schenen te verkondige. Want terwijl wij die treurige tijden van gemeentelijk verval en onverschilligheid bij vele leden doorwandelden, mochten wij toch niet voorbijzien, welk een rij van grote en edele mannen door die zelfde tijden is opgeleverd; mochten wij vooral de vestiging der Kweekschool en der Algemene Doopsgezinde Sociëteit niet vergeten. Vandaar, dat dit tweede deel slechts één Hoofdstuk, met zeer onbepaalden titel, bezit; terwijl de onderscheidene Afdeeüngen de inhoud nader te kennen geven. Immers, als ik hier een beeld gebruiken mag, de Christelijke Kerk is als een hof, met verschillende bomen beplant, ongelijk gesnoeid, ofschoon overigens dezelfde soort van bomen. Zo vertonen zich de afdelingen der Christelijke Kerk aan ons oog. Onder al die bomen was er één, die op het punt scheen te staan, om te verdorren en te versterven; en toch op hetzelfde oogenblik, dat wij meenden, de schijnbaar vermolmden stam te zien vallen, schoot hij een nieuwe spruit, die heerlijk aanwies en groeide, even als de oude boom, in de vroegste tijd.

Zoo is het genootschap der Doopsgezinden. De stam is opgerezen en heeft zich verheven, hoe wel stormen hem teisterden en mensenhanden vernielend in de takken sloegen. Maar eindelijk scheen het gedaan met de groeikracht. De tijd scheen gekomen, dat de boom zou worden

uitgehouden en in het vuur geworpen; en ziet! daar ontspruit een ander twijgje, ontdaan van de vorige hardheid en scherpheid, en toch, al wassende, niet minder heerlijk prijkend voor het oog, niet minder nuttig door schaduwrijken lommer en goede vruchten. Het hout is zachter, maar niet minder bruikbaar, en men houdt het in waarde, al roepen ook sommigen: dat men die boom toch nog wat anders snoeije, even gelijk de overigen -van de hof'. Doopsgezinden', mogt dat beeld het onze blijven, en dit - vooral onze bemoeijing zijn, dat wij goede vruchten dragen en men uit deze vruchten erkenne, dat de boom goed is. Dan zal eens de Heer des wijngaards die vruchten verzamelen en niet zegen, dat wij de aarde vruchteloos besloegen.

Daartoe moge Hij Zijn dierbaren zegen schenken en verdere wasdom gebieden!

December 1847.

INHOUD.

HOOFDSTUK III.

DE XVIIe EN DE EERSTE HELFT DER XIXe EEUW. EERSTE AFDELING.

DE BETREKKING TOT DE STAAT EN TOT ANDERE KERKGENOOTSCHAPPEN.

Belang van dit tijdperk en des zelfs verschil van de vorigen.

De goede verstandhouding tussen de regering en de Doopsgezinden blijft voortduren. Zelfs in Zeeland en op verscheidene plaatsen in Holland wordt hun vrij gegeven, om de huwelijken voor hun eigene gemeenten te voltrekken. Ten tijde van de Bataafsche republiek wordt deze vrijheid weer ingetrokken 3.

Kleine botsingen met het bestuur. Te Rotterdam in 1718 over DATID VAN HETST. Te Enkhuizen over het approberen van nieuwe leraars, in 1760 en 1765 5.

Doopsgezinden beginnen overheids-ambten en staatsbedieningen te bekleden. 'Zij nemen deel in de wapeningen van 1784 en 1787. r. A. VAN DER KEMP te Leiden. Sommigen echter veroordelen zulks. Brief van de gemeente te Hamburg en Altona aan de Zonsche Sociëteit. Vrijkoop van de wapenen op Texel. De zucht tot de wapenen vciflauwt meer en meer. Zij verzoeken in 1796 om vrijlating bij de Staat. Ontslag op voorstel van SCIIIHELPEINCK.. 8.

Zij delen in alle voorrechten van andere Kerkgenootschappen. Afscheiding van Kerk en Staat, en opheffing der heersende Kerk, in 1796 16.

De vrijstelling van de wapenen wordt in 1799 opgeheven, maar in 1806 door koning LODEWIJCK erkend. Commissie voor de Doopsgezinde eredienst, door de koning in 1809 aangesteld. De gewapende dienst eindelijk opgedrongen door NAPOLEON 18.

De keizer wil de Doopsgezinden in 1812 organiseren. Doopsgezinde consistorien. Latere staatkundige betrekking en gevoelens 21.

Betrekking tot de Collegianten. i. WIGENAAR. M. TAN CECIL. A. 'HOUTTEYN. De Collegianten beginnen af te nemen. De laatste collegiën te Zaandam, in 1810. A. ROGGE 25.

Betrekking tot de Remonstranten. De hoogleraar VAN CATTENBORGH in strijd met SCHIJN, MAATSCHOEN en VEBDLIN. Feller strijd over de doop, door de Remonstranten leraar K. BREHER in 1740 opgewekt. Geschriften vóór en tegen, vooral van i. WAGENAAR, die tegen BREHER schrijft. Latere geschriften en betrekking 28.

Betrekking tot de Hervormden. Gunstige invloed van de Doopsgezinden op dezen. Schadelijke invloed der Hervormden op het bestaan der gemeenten en het getal der leden bij de Doopsgezinden 34.

Vervloeiing van vele gemeenten, waarvan een groot aantal leden, uit onderscheidene oorzaken, tot de Hervormden overgaat. Vruchteloze pogingen van Middelburg en Vlissingen, om een Zccuwsch-Doopsgezinde Sociëteit op te richten. Sommige gemeenten verdwijnen aldaar geheel. Achteruitgang van de gemeenten, die er blijven bestaan.... 39.

Dit zelfde verschijnsel wordt later opgemerkt in Zuid- en, Noord-Holland, Utrecht en Gelderland 43.

TWEEDE AFDELING.

BE SOCIËTEITEN EN BE KWEEESCHOOL.

Merkwaardigheid en belangrijkheid van de oprichting der zogenaamde Sociëteiten. Pogingen, om door dezelve het verval van het Genootschap tegen te gaan 52.

De Waterlandsche of Rijper Sociëteit in Noord-Holland. De

beurtlijst van P. J. STAPPER. Vergadering van leraars te Zaandam in 1689, later te Wormerveer, en in 1693 te Wormer. Begin der Sociëteit. Jaarlijksche vergadering. Gecommitteerden. De vergadering van leraars houdt in 1798 op 54.

Twisten bij deze Sociëteit over A. VAN DER os 58.

Doel van de Sociëteit. De werkzaamheden worden eindelijk geheel van Gnanciclen aard. Aanzienlijke gelden door haar uitgekeerd. Quotisatie, legaten en collecte. Gemeenten bij haar behorende. Voorstel van KLAAS TAAN in 1798. Verval in de aanvang dezer eeuw. Jaarlijkse collecte bij de gemeenten in 1833 ingevoerd 61.

Vereniging met de Friese Sociëteit in 1841. Tegenwoordig bestuur 67.

Het Fonds voor weduwen en kinderen van Doopsgezinde leraars in Noord- en Zuid-Holland van leden dezer Sociëteit uitgegaan. De vereniging wordt in 1794 tot stand gebracht. Het vijftigjarig bestaan van dit Fonds gevierd in 1844 69.

De Friese Sociëteit in Noord-Holland. Derzelve oudheid. Tijd en wijze van vergaderen. Gemeenten, die beschreven werden. Landsdag en lands dienaren of oudsten. Latere bepalingen 70.

Het doel dezer Sociëteit. Onenigheid over het gezag der Belijdenissen. Tucht voor de zeden. De XII artikelen van 1639. Ondersteuning der armen. Gebrek aan leraars. Commissarissen van de predikdienst. Voorstel in 1812 en 1818, om met de Algemene Doopsgezinde Sociëteit te verenigen. Verflauwing 71.

De Zonsche Sociëteit. Zij had één bepaald hoofddoel. Grondsteen van vrede, in 1674 te Jisp gelegd. Vredes-Concept. Gemeenten, die zich aan de Sociëteit verbonden 81.

Werkzaamheden der Sociëteit. Zucht, om zich uit te breiden. Gebrek aan leraars. PETRUS SHIDT tot hoogleraar aangesteld in 1753. Wijze van aanstelling tot proponenten na zijn overlijden, c. RIS te Hoorn vervaardigt ecne Geloofs leer, door de Sociëteit bekrachtigd. De gemeente van Amsterdam bedankt in 1796 voor haar lidmaatschap. Blz.

Vruchteloze pogingen, om de Sociëteit staande te houden 83.

De Lamistische vereniging of Sociëteit. Voorstel van J. VAN RAUST te Rotterdam, in 1675. Twaalf gemeenten treden in dit jaar tot de vereniging toe. GALENOS ABRAHAMS wordt verzocht, om onderwijs te geven en hem wordt als hoogleraar een jaarwedde toegekend, r. NOORDIJK te vergeefs tot zijn opvolger benoemd. Na het overlijden van GALENCS neemt deze Kweekschool een einde, terwijl de Sociëteit zich reeds vroeger ontbond 90.

Rotterdam dringt aan op de herstelling van een Kweekschool en Sociëteit. Amsterdam neemt in 1726 liet besluit, om een hoogleraar aan te stellen. Redenen, waarom nu en niet vroeger dit besluit genomen werd. TIERK NIECWENHUIS, hoogleraar in 1735 94.

Ontwerp van Amsterdam tot een algenene Kweekschool en Sociëteit. Vergadering van enige gemeenten. De Kweekschool blijft voor rekening van de Amsterdamse gemeente en de Sociëteit wordt niet opgericht. Erfmakingen 99.

HERE OOSTERBAAH, in 1761 de opvolger van NIEUWENHUIS. Bloeiende toestand van de Kweekschool. OOSTERBAAN vertrekt naar Harlingen 102.

W. DE vos en P. STMSTRA vruchteloos tot zijn opvolgers benoemd. GERRIT HBSSELINK. Amsterdam schrijft om medewerking aan andere gemeenten. Uitnodiging mede van Haarlem. Samenkomst, door Amsterdam, Haarlem en Zaandam gehouden. De Algemene Doopsgezinde Sociëteit wordt in 1811 opgericht. Bepalingen. Eerste bestuurders 104.

Dood van ÜESSELINK. n. KOOPHANS zijn opvolger: Na het overlijden van dezen worden s. MULLER en w. CNOOP KOOPMANS tot hoogleraren aangesteld. MENNO'S uitgang uit het Pausdom en de stichting der Kweekschool gevierd 110.

liet Fonds voor de buitenlandse noden. Commissie, daartoe in 1709 aangesteld. Werkzaamheden tot ondersteuning van Zwitserse, Poolsch-Pruissische en Paltzer gcloofsgenootcn. Een vast Fonds, in 1726 tot stand gebragt. Latere inzamelingen. Pruissische Doopsgezinden zetten zich in 1732 op Walcheren en bij Wageningen neder. Laatste vergadering in 1758. Het Fonds wordt in 1803 ontbonden 117.

DERDE AFDELING.

WETENSCHAPPELIJK, GODSDIENSTIGE EN ZEDELIJKE TOESTAND.

Wetenschappelijke richting, in de XVIIe eeuw begonnen, in de XVIII" nog sterker doorgevoerd. Invloed van de Doopsgezinden op vorming en smaak in het algemeen, door vertalingen, vruchten van eigen geest en maandwerken 125.

Teyler's Genootschap te Haarlem in 1778 opgericht. Vele Doopsgezinden bekroond. Sommige hunner werken in andere talen overgebracht. Zij verkrijgen academische graden. Worden gekozen tot medeleden van het Koninklijk Nederlandsen Instituut 126.

De godgeleerde wetenschappen. Stelselmatige godgeleerdheid.

C. DE WIITD. F. TOGER. 1. VERDUIK 131.

Kerk-Geschiedenis. H. SCHIJK. G. MAATSCHOEN, M. SCBAGEN.135.

Uitlegkunde en zedekunde. Kanselredenen. HOG'BAKKER,

DEKNATEL, SCHIJN en SCHAGEN. B. VAN LECVEN1G. A. HULSHOFF.

G. J. VAH RIJSWIJK. J. MOLENAAR. N. MESSCHAERT 141.

Catechetiek. i. KAT. J. BREMER. P. BOUDEWUNS. c. WAGENMAKER.

D. BOVENS. C DE VRIES. P. BEETS. C. J. VAN RIJSWIJK. J. BOEKE.145.

Wijsbegeerte. De hoogleraars. D. BOVENS. A. HULSHOPF. W. DE

VOS. JER. DE BOSCH 147.

Letterkunde, P. FONTEIN, S. DE VRIES 156.

Taalkunde, L. TEN KATE. Geschiedenis, N. G. VAN KAMPEN. Fraaije letteren en Dichtkunst. De LOOSJESSEN, enz.

Rechtsgeleerdheid. A. W. BUIDEKOPER. Natuurkunde, G. HESSELINK. De SEPP'S. Wis- en Zeevaartkundige. D. R. VAN NIEROP en j. A. VAN DAM. Geneeskunde, M. en s. i. VAN GECNS 158.

Godsdienstige en zedelijke toestand. Godsdienstige begrippen. Geen verandering van beginselen, maar oude kenmerken verdwijnen. Het gevoelen omtrent eed en doop blijft... 164. Blz.

Het gezag der belijdenissen houdt up. Vrijere denkwijze. Orgels bij de Doopsgezinden ingevoerd, het eerst te Utrecht, vervolgens te Haarlem, Zaandam, enz. Geest van verflauwing en verslapping, vooral in de openbare eredienst. Prijsvraag daarover, door i. VAN GELNS, C. J. VAK RIJSWIJK en J. BROUWER in 1797 beantwoord 168

Oorzaken van verflauwing in het kerkelijke. De Doopsgezinden komen met de wereld in aanraking, en bezitten de middelen om ze te genieten. Getuigenissen van i. VAK EFFEN, REES en MOSHEIH. Te platten lande blijft men langer hechten aan de oude eenvoudigheid. Algemeene geest, waarin de Doopsgezinden delen. Verslapping van de ban 170

Zij blijven echter de maatschappelijke en zedelijke belangen van het algemeen bevorderen, c. RIS te Hoorn richt een vaderlandse Maatschappij op. i. MEUWENHCTZEN de stichter der Maatschappij tot nut van 't algemeen, u. HIECWEN

HUYZEN, J. A. DOEKSTRA, A.H. VAN GELDER, W. VAN OOSTERW1JK

HDLsnoFV, enz. Instituut van Doof-stommen en andere inrichtingen, die van hun liefderijk werksamen geest getuigen. Tegenwoordige geest 180

VIERDE AFDELING.

VLOED VAK SE A ANT.EWEIENE GEESTVERANDERING OF DE TEGENWOORDIGE GESTELDHEID DER GEMEENTEN.

De verdraagzaamheid, ook omtrent andere gezindten, ging gepaard met toenadering linst hen de Doopsgezinde partijen onderling. Redenen, waarom echter de pogingen van n. scnuN en c. RIS, tot een algemener vereeniging, mislukken. Eerht nog naijver en verdeeldheid van gemoederen. De geest wordt meer Lamistisch bij de gemeenten.. 184

Steunpilaren van de gevoelens der Zonisten, na het midden der vorige eeuw. Gemeenten, tot de Zonsche Sociëteit behorende, beroepen leraars van de Kweekschool bij 't Lam 186 Bh.

Verenigingen van gemeenten op dezelfde plaats. Te Amsterdam in 1725, 1752 en 1788. Vereniging van de beide nog overige gemeenten, die van 't Lam en van de Zon, in 1801 187.

Verenigingen te Haarlem. Het verdwijnen van vier gemeenten. De samensmelting van de gemeenten in de Peuzelaars-steeg en op 't Klein-Heiligland, in 1784 190.

Verenigingen te Zaandam in 1774 en 1841. Blijk van eensgezindheid tussen de twee nu nog aldaar bestaande gemeenten 191.

Verenigingen, volgens tijdsorde, aan de Helder en Huisduinen, te Hoorn, Medemblik, Edam, Enkhuizen, Ouder Nieuwe Niedorp, Alkmaar, Barsingerhorn, Kolhorn en Wieringerwaard. Desgelijks op de eilanden Texel en Terschelling • 193.

Plaatsen, waar de Doopsgezinde gemeenten nog niet verenigd zijn, bijzonder Aalsmeer, verder aan de Zaankant Zaandam, Westzanen en Wormerveer. Overigens ook hier geen verschil tussen de gemeenten in godsdienstige gevoelens 196.

Belangrijkheid van het vrijwillige dier verenigingen. Tegenwoordige vooruitgang van sommige gemeenten in getal van leden. Tegenwoordige staat. Besluit 197.

BIJLAGEN.

BIJLAGE 1. Lijst van Schriftuurlijke en geestelijke liederenboeken, bij de vroegere Doopsgezinden in kerkelijk en huiselijk gebruik 209.

BIJLAGE II. Schriftelijke aanvallen van Hervormden tegen de leer der Doopsgezinden, en verdedigingen, door de laatsten ondernomen, inzonderheid gedurende de XVII"eeuw 215.

BIJLAGE III. de twaalf artikelen, in 1639 door de landsdienaren der Friese gemeenten in Holland opgesteld, om dezelve als een goede raad tot welstand der gemeenten en tot bewaring der goede zeden onder elkander te onderhouden 223.

BIJLAGE IV. Extract uit een brief van de gemeente te Goes aan die van Goeree, in 1654, aangaande de gesteldheid der Doopsgezinde gemeenten in Zeeland 228

BIJLAGE V. Bijdragen van meer dan 120 gemeenten tot het Fonds voor buitenlandse noden, ingezameld van 1727 tot 1736 231

BIJLAGE VI. Enige berichten over de gemeenten in NoordBraband, Maastricht, Cleef, Emmerik, Goch, Bees, Crefeld, Neuwied, Frederikstad, Hamburg en Altona 235

BIJLAGE VII. Nog enige bijzonderheden omtrent Amsterdam enz., medegedeeld door de heer Mr. p. SCBBLTEMA, Archivarius aldaar 249

BIJLAGE VIII. Facsimile's der handtekeningen van beroemde Doopsgezinden 251

REGISTER OP DE BEIDE DELEN 253

AANBEVOLEN LITERATUUR

Dr. S. Blaupot ten Cate:

"Geschiedenis van Doop en Doopsgezinden. Handleiding voor catechisanten" (1833)

"Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland" (1839)

"Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland, Zeeland en Utrecht (1847)

"Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland" (1842)

GRONINGEN OVERIJSEL

https://books.google.nl/books?id=8g9VAAAACAAJ&pg=PA300&lpg=PA300&dq=GESCHIEDENIS+VAN+DE+DOOPSGEZINDEN+bLAUPOT+TEN+KATE&source=bl&ots=1v1wONydCn&sig=ACfU3U2XI31r1VAaz1msaUd1wcCY6qf7ZA&hl=nl&sa=X&ved=2ahUKEwiMkIaqYHhAhXD1qQKHWHQC_84FBDoATAAegQIAhAB#v=onepage&q=GESCHIEDENIS%20VAN%20DE%20DOOPSGEZINDEN%20bLAUPOT%20TEN%20KATE&f=false

HET OFFER DES HEEREN; met voorrede en toelichting van S. Cramer

Dit Boec wort genoemd: *Het Offer des Heeren, om het inhoud van sommige opgeofferde kinderen Godts* . . . N.p., 1570: 605. naar de uitgaaf van 1570. Opnieuw uitgegeven te Amsterdam door Jan Everts Gloppeburgh; en Willem Jansz van Campen, 1591

THIELEMAN JANSZ. VAN BRACHT

Het Bloedigh Tooneel of Martelaers Spiegel der Doops-gesinde of Weereloose Christenen,

Die om 't getuygenis van Jesus haren Salighmaker geleden hebben ende gedood zijn van Christi tijd of tot desen tijd toe. Den Tweeden Druk. Amsterdam Hieronymus Sweerts, 1685.

DEEL 1 Gangbare titel: **MARTELAARSSPIEGEL**

Zie voor volledige Engelse uitgave <http://www.homecomers.org/mirror/index.htm>.

TH. J. VAN BRAGHT

HET BLOEDIG TONEEL, DE MARTELAARSSPIEGEL DER DOOPSGEZINDEN.

DOOPSGEZINDE MARTELAREN IN EUROPA. Zwitserland, Italië, Oostenrijk,

Duitsland, Moravië, Engeland. **DEEL 2**

TH. J. VAN BRAGHT

HET BLOEDIG TONEEL, DE MARTELAARSSPIEGEL DER DOOPSGEZINDEN.

DOOPSGEZINDE MARTELAREN IN NEDERLAND. DEEL 2A

Waarvan toegevoegd AL DE BEKENDE MARTELAREN IN NEDERLAND VAN LUTHERSE EN GEREFORMEERDE RELIGIE door **Adr. Van HAAMSTED**

TH. J. VAN BRAGHT en Charlie Kraybill

Gids voor de Doopsgezinde Martelaren van Europa. 1524-1614

THIELEMAN JANSZ. VAN BRACHT

DOOPSGEZINDE MARTELAREN. Te Middelburg, Gent en Brugge

THIELEMAN JANSZ. VAN BRACHT

HANS BRET, 21 JAAR, MET ENKELE GELOOFSGENOTEN GEMARTELD EN VERBRAND TE ANTWERPEN

T. J. van Braght

DOOPSGEZINDE MARTELAREN IN DORDRECHT EN BRED A. Met levensbeschrijving van Thieleman Janszoon van Braght 29 Januari 1625 – 7 October 1664
DE HERVORMING VAN DE DOOPSGEZINDEN IN ZEELAND EN VLAANDEREN.
T. J. van Braght, Dr. C. Rooze-Stouthamer. **Decavele, Op 't Hof**

Deel 1. Hervorming in Zeeland met betrekking op de Doopsgezinden, ca. 1520-1572. Met verslag van martelaren

Deel 2. De eerste protestanten in de lage landen. Johan Decavele. Met verslag van martelaren

Deel 3. NADERE REFORMATIE *NU*. Studie over Doop en Belijdenis van het geloof. Prof. dr. W.J. op 't Hof

Door Dr. C. Rooze-Stouthamer

DE DOORBRAAK VAN DE HERVORMING IN MIDDELBURG

W. DUBBELDAM. DE DOOP VOLGENS GODS WOORD

DEEL 1

DE DOOP VOLGENS GODS WOORD door W. DUBBELDAM.

Doopstandpunt van Joseph Charles Philpot.

DEEL 2. De Kinderdoop bij Calvijn. Door Ds. G. Kater.

BESCHRIJVING VAN GUIDO DE BRES OVER DE DOOP, VOORAL GERICHT TEGEN DE WEDERDOPERS. Door Dr. P. Korteweg.

ADRIAAN VAN HAAMSTEDE EN ZIJN MARTELAARSBOEK.

Historie der martelaren die, om de getuigenis der evangelische waarheid, hun bloed gestort hebben, van Christus onze Zaligmaker af tot het jaar 1655.

MARTELAREN IN HET ROMEINSE RIJK, DEEL I EN DEEL 2

VANAF DE TIJD VAN DE APOSTELN TOT AAN DE TIENDE VERVOLGING 283.

Overgenomen uit: Historie der martelaren. Door A. VAN HAAMSTEDE.

En aangevuld met EEN GROOT AANTEL GEGEVENS van: **Eusebius, A. MOLLINUS, Van Braght, en anderen**

HET ROMEINS MARTELAARSBOEK

In het jaar 1927 vertaald door P. Romualdus van Delft. Opnieuw herzien volgens de Vaticaanse uitgave in 1948 door P. Adrianus van Bergen op Zoom.

WILLEM TE WATER, Predikant te AXEL.

DE HISTORIE DER HERVORMDE KERK te GENT, Van haren aanvang tot derzelver einde; Mitsgaders een kort VERHAAL der GEREFORMEERDE DOORLUCHTIGE SCHOOL TE GENT. In het jaar 1578 tot het jaar 1584.

Bijgevoegd de Levensbeschrijvingen der naamruchtige PREDIKANTEN TE GENT

Te UTRECHT, bij: GIBERT. TIEME VAN PADDENBURG, en ABRAHAM VAN PADDENBURG, Boekverkopers, 1756.

Toegevoegd: **POLITIEKE ACHTERGRONDEN.** Overgenomen uit: De Nationale Synode te Middelburg in 1581 door dr. R. H. Bremmer.

Toegevoegd: Van geletterde mensen en geleerde schoolmeesters in Gent

Ontuchtige monniken op de brandstapel in Brugge en Gent in 1578.

Overgenomen uit: **DE EERSTE PROTESTANTEN IN DE LAGE LANDEN**

Geloof en heldenmoed. **Door Johan Decavele**

**DOOR H. Q. JANSSEN, PREDIKANT TE ST. ANNA TER MUIDEN
DE KERKHERVORMING TE BRUGGE. EEN HISTORISCH TAFEREEL VOOR
CHRISTENEN, DIE VOEDSEL ZOEKEN VOOR DE GEEST EN OP GODS WEGEN
LETTEN. IN TWEE DELEN. EERSTE DEEL. TE ROTTERDAM, Bij VAN DER MEER &
VERBRUGGEN. 1856.**

Dr. I. M. J. HOOG

De Martelaren DER HERVORMING IN NEDERLAND tot 1566.
Academisch Proefschrift. SCHIEDAM 1885

Johan DECAVELE.

DE DAGERAAD VAN DE REFORMATIE IN VLAANDEREN (1520-1565)
PALEIS DER ACADEMIËN, BRUSSEL. 1975

Joh. DECAVELE

De eerste protestanten in de Lage Landen. In 3 gedeelten:
GELOOF EN HELDENMOED IN WAALS VLAANDEREN
GELOOF EN HELDENMOED IN ZUID-WEST VLAANDEREN
GELOOF EN HELDENMOED IN ZUID-WEST VLAANDEREN

ANTWERPENS MARTYROLOGIUM

Overzicht van de meeste martelaren in Antwerpen die om hun geloof geëxecuteerd zijn. 1522-1589. **Samenstelling en Redactie:** J.A. PLAISIER, Bergen op Zoom en M. AKKERMANS, Merksem

Guido Marnef

ANTWERPEN IN DE TIJD VAN DE HERVORMING

Beschrijving van het tijdperk 1550 tot 1570. Waarin opgenomen een gedeelte uit:
Antwerpen in de zestiende eeuw: een internationale handelsmetropool aan de Schelde.

Guido Marnef

Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577. Afscheiden van de wereld. De doopsgezinden te Antwerpen. De ondergrondse gemeente strijdt voor haar voortbestaan.

DS. E.M. BRAEKMAN Doctor in de Godsdienstwetenschappen (Parijs)

Het protestantisme te Brussel. VAN DE OORSPRONG TOT AAN HET OVERLIJDEN VAN LEOPOLD I.

J. H. Bekouw

OPKOMST EN ONDERGANG VAN DE REFORMATIE IN EN OMTRENT RONSE in Vlaanderen. Waarin opgenomen de *Historie van den oorsprong en ondergang der ketterijen binnen en omtrent Ronse ten tijde van de Injustitie* door L. Robijn. Bannelingen en vluchtelingen uit Ronse

Dr. A. L. E. VERHEYDEN

HET BRUGSE MARTYROLOGIUM. (12 October 1527 - 7 Augustus 1573)

Door UITGAVE „WILCO" BRUSSEL 1944

A. L. E. VERHEYDEN, Doctor in de Geschiedenis
GESCHIEDENIS DER DOOPSGEZINDEN IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN IN DE XVIe EEUW

VERHANDELINGEN VAN DE KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË PALEIS DER ACADEMIËN - BRUSSEL

Dr. A. L. E. VERHEYDEN
HET GENTSE MARTYROLOGIUM (1530-1595)

WERKEN UITGEGEVEN DOOR DE FACULTEIT VAN DE WIJSBEGEERTE EN LETTEREN RIJSUNIVERSITEIT TE GENT 1945

Dr. A.L.E. VERHEYDEN.

DE HERVORMING IN DE ZUIDELIJKE NEDERLANDEN IN DE XVIe EEUW

Uitgegeven door de Synode van de Protestantse Kerken. Brussel. 1949.

A. L. E. VERHEYDEN. Dr. Laureaat van de Koninklijke Academie van België.

VILVOORDE. INTERNATIONAAL REPRESSIECENTRUMEN BRANDPUNT VAN HET ZESTIENDE-EEUWS PROTESTANTISME. 1972. Tevens opgenomen **Opkomst en ondergang van de Reformatie in de Zuidelijke Nederlanden**

K. VOS.

DE DOOPSGEZINDEN TE ANTWERPEN IN DE ZESTIENDE EEUW.

VERHANDELINGEN VAN DE KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR WETENSCHAPPEN, LETTEREN EN SCHONE KUNSTEN VAN BELGIË. 1920

W. BAX. EMERITUS-PREDIKANT DER HERVORMDE GEMEENTE VAN MAASTRICHT

HET PROTESTANTISME IN HET BISDOM LUIK EN VOORAL TE MAASTRICHT. 1505-1557

Al de bovengenoemde documenten zijn beschikbaar op de site:

www.theologienet.nl